ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Διδακτορική διατριβή

Τίτλος

Κόμβοι της ιδεολογικής-πολιτικής πορείας από τον αστικό μεταρρυθμισμό στον σοσιαλισμό, την εποχή του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα: Η περίπτωση του Δημήτρη Γληνού

Συγγραφέας: **Κυριακή Αμαραντίδου**

Αριθμός Μητρώου: **ΥΔ1604**

Επόπτης Καθηγητής: **Γρηγόριος Ψαλλίδας**

Ημερομηνία Υποστήριξης: **08/07/2021**

ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Τμήμα Ιστορίας

Κυριακή Αμαραντίδου

Κόμβοι της ιδεολογικής-πολιτικής πορείας από τον αστικό μεταρρυθμισμό στον σοσιαλισμό, την εποχή του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα: Η περίπτωση του Δημήτρη Γληνού

Επταμελής συμβουλευτική επιτροπή

Γρηγόριος Ψαλλίδας (Επιβλέπων, Καθηγητής)

Χαράλαμπος Μπαμπούνης (Ομότ. Καθηγητής)

Κωνσταντίνος Φωτιάδης (Ομότ. Καθηγητής)

Κωνσταντίνος Αγγελάκος (Καθηγητής)

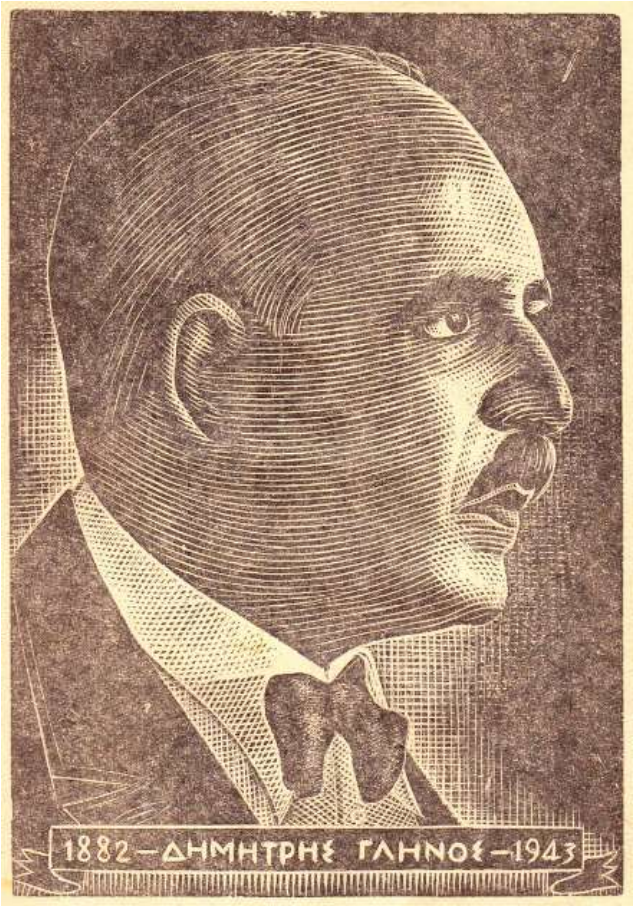
Ιάκωβος Μιχαηλίδης (Καθηγητής)

Αθανάσιος Χρήστου (Καθηγητής)

Νικόλαος Αναστασόπουλος (Επίκ. Καθηγητής)

2021

«Οι περισσότεροι άνθρωποι βρίσκονται σήμερα στο ζήτημα της μόρφωσής των στη θέση ενός μικρού παιδιού, που θα το έβαζες μέσα σ' ένα πρωτόγονο δάσος απέραντο και θα το άφηνες μόνο του να βρει ένα και μοναδικό δέντρο, που θα του έδινε τον αληθινό ζωοδότη καρπό. Στο μεταξύ ως που να βρει το δέντρο τρώγει λογής-λογής άχρηστα ή βλαβερά χορτάρια. Οι περισσότεροι δε φτάνουνε ποτέ το δέντρο και περνάν όλη τους τη ζωή τρώγοντας άχρηστα ξερόχορτα ή ψευτοκαρπούς. Κι άλλοι παραστρατίζουν σε φαρμακερά χορτάρια, σε υπνωτικά, σε ναρκωτικά, σε ερεθιστικά δηλητήρια ή μασάνε όλη τους τη ζωή άχυρα... Εκείνο που έχει την πιο βαθιά σημασία, είνε να βρει κανείς ένα σταθερό κριτήριο, να σχηματίσει κανείς ένα σύστημα σκέψης, να κατορθώσει να βλέπει, εκεί που οι άλλοι είνε τυφλοί. Αυτός είναι ο κεντρικός σκοπός της μόρφωσης. Η μόρφωση δεν είνε ζήτημα γνώσης, είνε ζήτημα ζωής.»

Στον πατέρα μου

που -το νιώθω-

είναι εδώ

Περιεχόμενα

Αρκτικόλεξα και Συντομογραφίες 8

Περίληψη 9

Abstract 11

Πρόλογος 12

Εισαγωγή 14

Σκοπός και επιμέρους στόχοι της εργασίας – Ερευνητικά ερωτήματα 23

Διάρθρωση της εργασίας 28

Μεθοδολογικές παρατηρήσεις 30

Κεφάλαιο 1 35

Οι σπουδές στη Γερμανία και η επίδρασή τους στη διαμόρφωση της σκέψης του Δημήτρη Γληνού 35

1.1. Από τα «εθνικιστικά και ιδεαλιστικά ιδεώδη» στο δημοτικιστικό κίνημα 35

1.2. Η επίδραση της Ψυχολογίας του W. Wundt και του σοσιαλισμού του Γ. Σκληρού στην πνευματική και επιστημονική συγκρότηση του Γληνού 45

Κεφάλαιο 2 66

Ο Δημήτρης Γληνός πρωτεργάτης του αστικού μεταρρυθμισμού 66

2.1. Η ένταξη του Δημήτρη Γληνού στον βενιζελισμό 66

2.2. Δημοτικισμός, βενιζελισμός, σοσιαλισμός: συγκλίσεις και αποκλίσεις στις αρχές του 20ου αιώνα 73

2.3. Ο Δημήτρης Γληνός και η συμπόρευση με τους Κοινωνιολόγους 80

2.4. Οι πρώτες προσπάθειες για γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση στο πλαίσιο του αστικού εκσυγχρονισμού 82

2.5. Ο Δημήτρης Γληνός και ο «κρατικός δημοτικισμός» 95

2.6. Η μεταρρύθμιση της περιόδου 1917-20: εφαρμογή και αποτίμηση 105

2.7. Η ματαίωση του μεταρρυθμιστικού έργου στο πλαίσιο των αστικών κυβερνήσεων 121

2.8. Η συμβολή του Δημήτρη Γληνού στον αγώνα του Γυναικείου Κινήματος στην Ελλάδα 150

2.9. Ο Δημήτρης Γληνός στην ηγεσία του Σώματος Ελλήνων Προσκόπων 167

Κεφάλαιο 3 177

Από τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό στον σοσιαλισμό 177

3.1. Ο Δημήτρης Γληνός πρωτοπόρος του κοινωνικού δημοτικισμού 177

3.2. Η διάσπαση του Ε.Ο. και ο νέος Εκπαιδευτικός Όμιλος 187

3.3. Ο ενστερνισμός της κομμουνιστικής ιδεολογίας 206
3.4. Η πρόταση του Δημήτρη Γληνού για ορθογραφική απλοποίηση και εισαγωγή του λατινικού αλφάβητου 217
Κεφάλαιο 4 238
Ο Δημήτρης Γληνός πνευματικός ταγός και πολιτικός αγωνιστής της Αριστεράς 238
4.1. Οι ιδεολογικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις μαρξιστών και ιδεαλιστών διανοούμενων στον Μεσοπόλεμο: Η συμμετοχή του Δημήτρη Γληνού 238
4.2. Το ταξίδι στη Σοβιετική Ένωση με τον Κώστα Βάρναλη 278
4.3. Η κοινοβουλευτική δραστηριότητα του Δ. Γληνού στη Βουλή των Ελλήνων (1936) 299
4.3.1. Οι εκλογές του Ιανουαρίου 1936 και το Παλλαϊκό Μέτωπο 299
4.3.2. Ο Δημήτρης Γληνός ως βουλευτής του Παλλαϊκού Μετώπου 303
4.4. Διώξεις, φυλακίσεις και εκτοπίσεις (1935-1943) 327
4.4.1. Άη-Στράτης (17/10/1935-27/12/1935) 327
4.4.2. Ανάφη (11/8/1936-7/5/1937) 335
4.4.3. Ακροναυπλία (7/5/1937-12/1937) 340
4.4.4. Σαντορίνη (28/12/1937-2/1939) 349
4.4.5. Αθήνα (7/2/1939-26/12/1943) 353
Κεφάλαιο 5 364
Οι «χρήσεις» του Δημήτρη Γληνού – Η διαχείριση της μνήμης του 364
5.1. Η ιδεολογική διαχείριση του ονόματος και του έργου του Δημήτρη Γληνού 368
5.2. Οι αναγνώσεις του έργου του Δημήτρη Γληνού 374
5.3. Απόδοση τιμής στο πρόσωπο του Δημήτρη Γληνού σήμερα 376
Συζήτηση 380
Πηγές - Βιβλιογραφία 391
Α. ΠΗΓΕΣ-ΑΡΧΕΙΑΚΟ ΥΛΙΚΟ 391
1. Αρχειακές συλλογές 391
2. Δημοσιεύματα στον Τύπο 393
Β. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 406
1. Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία 406
2. Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη βιβλιογραφία 422
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 424
Ψευδώνυμα του Δημήτρη Γληνού 424

Κατάλογος με εκδηλώσεις τιμής και μνήμης (χρονολογικός, από τον θάνατο του Δημήτρη Γληνού έως τη μεταπολίτευση)..... 425
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΛΟΙΠΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ 436
Χρονογραφία του Δημήτρη Γληνού..... 491

Αρκτικόλεξα και Συντομογραφίες

Α.Γ.Σ.	Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή
Α.Δ.Γ. (ΑΔΓ)	Αρχείο Δημήτρη Γληνού
Α.Κ.Ε.	Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος
Α.Π.Θ.	Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
αρ.	αριθμός
Α.Σ.Κ.Ι.	Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας
Βλ. (βλ.)	βλέπε
Β.Δ.	Βασιλικό Διάταγμα
Γ.Γ.	Γενικός Γραμματέας
Γ.Σ.Ε.Ε.	Γενική Συνομοσπονδία Εργατών Ελλάδος
Γ.Σ.Υ.Ε.	Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος
Δ.Ε.Ο.	Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου
Δ.Ο.Ε.	Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδος
Ε.Α.Μ.	Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο
Ε.Δ.Α.	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά
Ε.Ε.	Εκπαιδευτική Επιτροπή
Ε.Ο.	Εκπαιδευτικός Όμιλος
επιμ.	επιμέλεια
Ε.Π.Ο.Ν.	Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων
Ε.Σ.Σ.Δ.	Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών
Ι.Ν.Σ.	Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών
ΚΔ	Κομμουνιστική Διεθνής
Κ.Ε.	Κεντρική Επιτροπή
κ.εξ.	και εξής
Κ.Κ.Ε. (ΚΚΕ)	Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος
ΚΟΜ.ΕΠ.	Κομμουνιστική Επιθεώρηση
Μ.Ι.Ε.Τ.	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
μτφ.	μετάφραση
Ν.	Νόμος
Ν.Δ.	Νομοθετικό Διάταγμα
Ο.Κ.Ν.Ε.	Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδας
όπ.π.	όπως παραπάνω
ΠΓ	Πολιτικό Γραφείο
Π.Ε.Ε.Α. (ΠΕΕΑ)	Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης
Π.Μ.	Παλλαϊκό Μέτωπο
Πρβλ.	παράβαλε
σ. / σσ.	σελίδα / σελίδες
Σ.Ε.Δ.Γ.	Σύνδεσμος Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναικός
Σ.Ε.Κ.Ε.	Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδος
Σ.Ε.Π.	Σώμα Ελλήνων Προσκόπων
τχ.	τεύχος
φ.	φύλλο

Περίληψη

Από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση προκύπτει ένα σημαντικό κενό στην αφήγηση για την πολύπλευρη δράση του Δημήτρη Γληνού στην περίοδο του Μεσοπολέμου, καθώς, κατά κανόνα, στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος τίθεται η συμβολή του στο κίνημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Ωστόσο, οι θέσεις που σηματοδοτούν την ένταξή του στο αριστερό ρεύμα σκέψης και δράσης παραμένουν στην αποσιώπηση, παρουσιάζονται εξιδανικευμένες ή, αντίθετα, διαστρεβλωμένες, ανάλογα με την ιδεολογική και πολιτική αφετηρία των μελετητών.

Αντικείμενο της παρούσας διατριβής αποτελεί η διερεύνηση της ιδεολογικής και πολιτικής πορείας του Δημήτρη Γληνού από τις θέσεις της σοσιαλδημοκρατίας και του ex cathedra σοσιαλισμού που υπήρχε στα γερμανικά πανεπιστήμια, στον μαρξισμό και τον ιστορικό υλισμό, και από το βενιζελικό ρεύμα στο ΚΚΕ. Διερευνώνται οι κόμβοι της σκέψης του Γληνού σε αυτή την πορεία, τα γεγονότα που τους προκάλεσαν ή τους επιτάχυναν, αλλά και οι αλλαγές στην οργανωτική τακτική του ΚΚΕ που κατέστησαν δυνατή τη συνάντηση αυτή μετά το 1934. Στην εργασία αναζητήσαμε τους σταθμούς στη διαμόρφωση της σκέψης του Δημήτρη Γληνού και της πολιτικής, κάθε φορά, ένταξής του και υποστηρίξαμε πως η εξελικτική διαμόρφωση της ιδεολογικής και πολιτικής ταυτότητας του Γληνού σχετίστηκε με τις πολιτικές εξελίξεις στην ελληνική κοινωνία, τις αλλαγές στο εσωτερικό των πολιτικών σχηματισμών και ιδιαίτερα του ΚΚΕ, αλλά και στον δικό του αναστοχασμό σε αυτές τις εξελίξεις. Παράλληλα, προσπαθήσαμε να αναδείξουμε άγνωστες εν πολλοίς πτυχές του έργου και της δράσης του, όπως είναι η συμβολή του στον αγώνα του Γυναικείου Κινήματος στην Ελλάδα, η συμμετοχή του στην ηγεσία του ελληνικού προσκοπισμού, η δραστηριότητά του ως βουλευτή του Παλλαϊκού Μετώπου, αλλά και οι πολλαπλές αναγνώσεις του έργου του, οι ποικίλες χρήσεις των θέσεών του, καθώς και η διαχείριση της μνήμης του από την Αριστερά -και όχι μόνο.

Ως ερευνητική μέθοδος επιλέχθηκε η Ιστορική Έρευνα, ενώ η διερεύνηση του θέματος στηρίχθηκε κυρίως σε πρωτογενείς πηγές, ανέκδοτες και δημοσιευμένες. Η ερμηνευτική προσέγγιση των πηγών επιχειρήθηκε με βάση τα ιστορικά, πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά, εκπαιδευτικά-παιδαγωγικά γεγονότα του ελληνικού Μεσοπολέμου. Για τη διεξοδική επεξεργασία των ιδεών και της δράσης του Δημήτρη Γληνού στην περίοδο που εξετάζει η διατριβή, δηλαδή τα χρόνια που αυτός έζησε (1882-1943), απαιτήθηκε η συλλογή αρχειακού υλικού, προερχόμενου κυρίως από το αρχείο του, του οποίου σημαντικά τμήματα δεν έχουν ερευνηθεί διεξοδικά μέχρι σήμερα.

Πρόκειται για υλικό το οποίο περιλαμβάνει παιδαγωγικές μελέτες και φιλοσοφικές πραγματείες, μανιφέστα και διακηρύξεις, αλληλογραφία, υλικά φορέων, σημειώσεις του Γληνού. Εκτός από τα δημοσιευμένα και αδημοσίευτα κείμενα του ιδίου, στην έρευνα εντάσσεται αρχειακό υλικό που προέρχεται κυρίως από: α) το αρχείο Κ. Δ. Σωτηρίου, β) το αρχείο Α. Δελμούζου, γ) το αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, δ) το ΚΚΕ (ενδεικτικά: Ριζοσπάστης, Επίσημα κείμενα), ε) τα περιοδικά και τις εφημερίδες της εποχής.

Ωστόσο, το πώς ο Γληνός παρουσιάζει τη φιλοσοφία του Πλάτωνα και τη θέση των ανθρωπιστικών σπουδών στην Ελλάδα ή ακόμα και το πώς επιδρά στη σκέψη του η φιλοσοφία του Hegel και κυρίως ποια είναι η συμβολή του Γληνού στην εξέλιξη της μαρξιστικής σκέψης στην Ελλάδα, είναι ζητήματα που παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον, δεν έχουν αναδειχτεί επαρκώς, αλλά ξεφεύγουν από το διερευνητικό πλαίσιο της παρούσας εργασίας και πρέπει να αποτελέσουν αντικείμενο χωριστής μελέτης.

Λέξεις κλειδιά: Δημήτρης Γληνός, εκπαιδευτικός δημοτικισμός, επιστημονικός σοσιαλισμός, αστικός μεταρρυθμισμός, Εκπαιδευτικός Όμιλος, κοινωνικός δημοτικισμός, δυναμικός ρεαλισμός, Μεσοπόλεμος

Abstract

Literature concerning Dimitris Glinos focuses mainly on his contribution to the movement of Educational Demoticism, while insufficient attention has been drawn to other aspects of his work during the Interwar period. Most historians highlight his early course as a promoter of westernization reforms in society, while the fundamental change in his later years towards communist ideology is not adequately and impartially documented or explained.

This dissertation aims to investigate and interpret the ideological and political course of Dimitris Glinos from social democracy and ex cathedra socialism in German universities, to Marxism and historical materialism, and from the Venizelist party to the Greek Communist Party. Historical research was mainly based on primary sources both published and unpublished, in the context of the historical, political, social, economic, and educational-pedagogical events of the Greek Interwar period. A significant portion of Glinos archives that includes pedagogical studies, philosophical treatises, manifestos, declarations, mail correspondence, and personal notes was thoroughly studied. Our research also includes sources from the archives of K. D. Sotiriou, A. Delmouzos, M. Triantaphyllides, the Greek Communist Party, and from newspapers and magazines of that era.

Our study identifies and explores in depth multiple internal and external political and social factors that may have shaped Glinos ideology through the turbulent years up to his enlistment to the Greek Communist Party in 1935-36. Other lesser known aspects of his work like his contribution to the Greek women's movement, and his proposal for establishing the Latin alphabet are also underlined.

Taking into consideration the plethora of his written work, a great portion of which is still not digitized, there is plenty of room for further research, concerning for example the influence form Hegel and his contribution to the evolution of Marxist theories in Greece, which exceed the scope of this study.

Keywords: Dimitris Glinos, Educational Demoticism, scientific socialism, westernization reforms, Educational Association (Ekpaideftikos Omilos), educational reforms, Social Demoticism, Dynamic Realism, Greek Interwar

Πρόλογος

Η παρούσα διατριβή αποτελεί απότοκο ερευνητικής εργασίας μίας δεκαετίας, μολονότι η ιδέα της ενασχόλησης με τη σκέψη και τη δράση του Δημήτρη Γληνού γεννήθηκε πολλά χρόνια πριν, με αφορμή μια εργασία προπτυχιακού μαθήματος για τη θέση του Εκπαιδευτικού Ομίλου στην Ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης. Κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών σπουδών μου, χάρις σε κάποιες συνεργασίες με διδάσκοντες της Παιδαγωγικής Σχολής Φλώρινας, αναζωπυρώθηκε το ενδιαφέρον μου και ξεκίνησα να μελετώ συστηματικά το έργο του Γληνού, αλλά και δευτερογενείς πηγές και σύγχρονες μελέτες που τον αφορούσαν. Από την πρώτη ανασκόπηση της σχετικής εργογραφίας, εντυπωσιάστηκα τόσο από τον όγκο όσο και από την ποιότητα των ανέκδοτων και δημοσιευμένων έργων του Δημήτρη Γληνού, αλλά και από το γεγονός ότι ποτέ δεν ατόνησε το ερευνητικό ενδιαφέρον γύρω από την πολυσχιδή προσωπικότητα του Έλληνα διανοούμενου, παιδαγωγού, φιλόσοφου, πολιτικού και αγωνιστή της Αριστεράς. Δεν είναι χωρίς σημασία ότι το έργο του, σχεδόν ογδόντα χρόνια πια από τον θάνατό του, εξακολουθεί να είναι επίκαιρο και να αποτελεί αντικείμενο μελέτης.

Ολοκληρώνοντας την παρούσα εργασία νιώθω πλούσια με όσα κέρδισα στον δρόμο, τον μακρύ δρόμο, τον γεμάτο περιπέτειες και γνώσεις, τέτοιον που τον περιγράφει ο ποιητής... Νιώθω, ακόμη, ειλικρινή υποχρέωση κι ανάγκη να ευχαριστήσω όσους στήριξαν αυτή την προσπάθεια, συνεισφέροντας με ποικίλους τρόπους.

Ευχαριστώ τον κ. Γρηγόριο Ψαλλίδα, επιβλέποντα της διδακτορικής μου διατριβής, για την πολύπλευρη στήριξη, την ενθάρρυνση και την καθοδήγησή του σε όλη τη διάρκεια εκπόνησης της εργασίας, αλλά και τις κριτικές του παρατηρήσεις στις διαδοχικές απόπειρες γραφής, που εμπλούτισαν τον ορίζοντα της μελέτης. Πολλές ευχαριστίες οφείλω και στα δύο μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, τον κ. Κωνσταντίνο Φωτιάδη και τον κ. Χαράλαμπο Μπαμπούνη, για τα εποικοδομητικά σχόλια, τις βιβλιογραφικές υποδείξεις, το αμέριστο ενδιαφέρον τους και την εμπιστοσύνη με την οποία με περιέβαλαν. Ευχαριστώ, επίσης, τους κ.κ. Κωνσταντίνο Αγγελάκο, Ιάκωβο Μιχαηλίδη, Αθανάσιο Χρήστου και Νικόλαο Αναστασόπουλο, μέλη της επταμελούς επιτροπής κρίσης της διατριβής, για την προσεκτική μελέτη της και τις χρήσιμες κι εύστοχες παρατηρήσεις τους.

Η εργασία αυτή χρωστά πολλά στον κ. Κώστα Θεριανό, εκπαιδευτικό και μέλος του Δ.Σ. του Ιδρύματος Γληνού, καθώς οι πολύτιμες γνώσεις, οι καίριες επισημάνσεις και οι μεθοδολογικές συμβουλές που μου παρείχε αφειδώλευτα με κάθε πρόσφορο τρόπο καθ' όλη τη διάρκεια της έρευνας, στάθηκαν φάρος κι οδηγός μου –χωρίς αυτόν η προσπάθειά μου δεν θα είχε τελεσφορήσει. Ευχαριστώ, επίσης, τον κ. Γιώργο Μπουμπού, ιστορικό και Γραμματέα του Δ.Σ. του Ιδρύματος Γληνού, για τη μεγάλη προθυμία του να αφιερώσει πολλές ώρες από τον χρόνο του για την ψηφιοποίηση και διάθεση σε εμένα, μέρους του αρχείου του Δ. Γληνού που δεν ήταν ακόμη διαθέσιμο στην Πύλη Ιδρύματος Γληνού, αλλά και για να απαντήσει στα πλέον απίθανα ερωτήματά μου· τους εργαζόμενους στο Ε.Λ.Ι.Α. και στη Βιβλιοθήκη των ΑΣΚΙ στην Αθήνα, για την κατατόπισή τους κατά την επιτόπια έρευνά μου· τους εργαζόμενους στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Άμφισσας, για τη διευκόλυνση που μου παρείχαν στην πρόσβαση στο Αρχείο του Αλ. Δελμούζου· τους εργαζόμενους στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» στα Χανιά· το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων – Παράρτημα Φλώρινας, για την παροχή αρχειακού υλικού που αφορά τη συμβολή του Γληνού στο προσκοπικό κίνημα. Τέλος, ευχαριστώ θερμά την οικογένειά μου για την υπομονή και την κατανόηση, και ιδιαίτερα τον σύντροφό μου, Γιάννη Αρβανιτάκη, για τις ατέλειωτες διαφωτιστικές συζητήσεις και τον μοναδικό του τρόπο να με «σηκώνει» στα δύσκολα.

Κυριακή Αμαραντίδου
Φλώρινα 2021

Εισαγωγή

Η ζωή και το έργο του Δημήτρη Γληνού είναι στενά συνυφασμένα με τα γεγονότα που διαμόρφωσαν το πρώτο μισό του 20ου αιώνα και άλλαξαν τη μορφή της ελληνικής κοινωνίας. Σε μια πορεία «Από τον Μιστριώτη στον Λένιν», όπως ο ίδιος έγραψε, αρχικά με τους φιλελεύθερους αστούς δημοτικιστές, έπειτα πρωτοπόρος του κοινωνικού δημοτικισμού και, τέλος, πνευματικός ταγός της Αριστεράς, ο Γληνός έχει καταγραφεί στην Ιστορία ως επιστήμονας-διανοητής και ως πολιτικός, ιδιότητες που δεν μπορούν να διαχωριστούν καθώς βρίσκονται σε μια σχέση διαλεκτική. «*Κι αυτό γιατί ποτέ στον Γληνό δεν θα δούμε απόψεις, ιδέες, θέσεις και την επιστημονική τους θεμελίωση χωρίς αυτά να συνδυάζονται με την εφαρμογή τους στην κοινωνία. Την κοινωνία μελετούσε, τις ανάγκες της κατέγραφε, γι' αυτήν εργαζόταν.*»[1]. Ο Δημήτρης Γληνός ανήκει σε εκείνον τον τύπο διανοουμένων που δεν περιορίστηκαν στην ανάλυση, αλλά έδρασαν συστηματικά, θέτοντας ως στόχους την αναμόρφωση της κοινωνίας, τον έγκαιρο συγχρονισμό της και τη δημιουργική ανάπλασή της, τη διάσωσή της εντέλει από την επερχόμενη καταστροφή που εγκυμονούσε η στασιμότητα και η πρόσδεσή της στο παρελθόν[2].

Την καίρια αυτή συμβολή του Γληνού επιχειρούν να αναδείξουν διάφορες μελέτες, αφιερώματα, μεταπτυχιακές εργασίες και διδακτορικές διατριβές, οι σημαντικότερες από τις οποίες παρουσιάζονται στη σύντομη ανασκόπηση που ακολουθεί.

Όποιος επιθυμεί να μελετήσει το πλούσιο συγγραφικό έργο του Δημήτρη Γληνού, συνήθως ξεκινά από το τετράτομο έργο *Εκλεκτές σελίδες*, που επιμελήθηκαν ο Β. Γ. Βανδώρος και ο Λ. Αξελός. Οι α' και β' τόμοι (1971) περιέχουν τα βασικότερα φιλολογικο-ιστορικά κείμενα του Γληνού, ο γ' (1972) τα εκπαιδευτικά και ο δ' (1975) τα πολιτικοκοινωνικά. Ωστόσο, το έλλειμμα των *Εκλεκτών Σελίδων* συνίσταται στο ότι απουσιάζει ο σχολιασμός ανάμεσα στα κείμενα, που θα βοηθούσε τον αναγνώστη να καταλάβει σε ποια περίσταση και για ποιον λόγο έχει γραφτεί το καθένα. Πολύτιμη πηγή για τον

---

[1] Πετρόπουλος, Γ. «Ο Δημήτρης Γληνός ως επιστήμονας και πολιτικός. Η διαμόρφωση μιας ηγετικής φυσιογνωμίας», *Μαρξιστική Σκέψη*, τόμ. 12, 1-3/2014, σ. 124

[2] Μπουμπούς, Γ. Δ. «Δημήτρης Γληνός. Ένας οικείος και άγνωστος μαρξιστής διανοούμενος και μαχητής;», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό*. Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2019, σ. 14

μελετητή του έργου του Γληνού, αποτελεί, επίσης, το δίτομο έργο *Δημήτρης Γληνός, Άπαντα* (1983), με ιδιαίτερα διαφωτιστική εισαγωγή, σημειώσεις και επεξηγηματικά σχόλια του Φ. Ηλιού, που, όμως, εκτείνεται χρονικά μόνον έως το 1914.

Η Μαρία Ηλιού στο κείμενό της *Dimitri Glinos (1882-1943)* (2000), που φιλοξενείται σε προσπάθεια καταγραφής της UNESCO των ανά τον κόσμο σημαντικότερων διανοούμενων στον χώρο της εκπαίδευσης, παραθέτει τη βιογραφία του Γληνού με τις κεντρικές πράξεις της ζωής του, στην οποία τον παρουσιάζει ως εξέχοντα λόγιο και μεταρρυθμιστή της εκπαίδευσης.

Ο Φ. Ηλιού, από κοινού με τους Ε. Μπιτσάκη και Π. Νούτσο, επιμελήθηκαν την έκδοση των πρακτικών της διήμερης επιστημονικής συνάντησης στα Ιωάννινα, αφιερωμένης στον Γληνό, με τίτλο: *Δημήτρης Γληνός, Παιδαγωγός και Φιλόσοφος* (1983). Αρκετά χρόνια μετά, η Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων διοργάνωσε στην Αθήνα εκδήλωση μνήμης και εξέδωσε τα πρακτικά της, με τίτλο: *Δημήτρης Γληνός. Αφιέρωμα* (2016), που επιμελήθηκε ο Μ. Μ. Στεργιούλης. Με επίκεντρο τη σημασία της σκέψης του Γληνού στην κατανόηση των παιδαγωγικών και φιλοσοφικών προβλημάτων της εποχής του και της εποχής μας, οι επιμελητές των παραπάνω εκδόσεων παρουσιάζουν δύο σημαντικά πονήματα που φωτίζουν ορισμένες βασικές πτυχές της σκέψης και της δράσης του Γληνού, απέχουν, ωστόσο, από το να αποτελέσουν μια συνθετική εργασία που να αποδίδει συνολικά και κριτικά την ιδεολογική-πολιτική διαδρομή του Δημήτρη Γληνού.

Στη διδακτορική του διατριβή με τίτλο: *Demetres Glenos and Educational Demoticism in Greece* (1980), ο Σπύρος Ράσης επιχειρεί μια ανασκόπηση της ιστορίας του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και του αντίκτυπού του στην εκπαίδευση και την ελληνική κοινωνία γενικότερα, ενώ εστιάζεται στην προσωπικότητα και τον ρόλο του Γληνού. Στον τελευταίο αναφέρεται με εγκωμιαστικά λόγια και δεν επιχειρεί κριτική αποτίμηση του έργου και της δράσης του. Χρονικά σταματά τη μελέτη του στη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1927).

Μια άλλη διδακτορική διατριβή που αναφέρεται στη συμβολή του Γληνού στη διαμόρφωση της Παιδαγωγικής στην Ελλάδα, είναι αυτή του Χ. Μελετιάδη, με τίτλο: *Δημήτρης Γληνός. Παιδαγωγική θεωρία και πράξη* (1989).

Η Α. Πρώϊα εκπονεί τη διδακτορική της διατριβή με τίτλο: *Τα ίχνη του ευρωπαϊκού και νεοελληνικού διαφωτισμού στο έργο του Δημήτρη Γληνού* (1997) θέτοντας ως σκοπό την αναζήτηση των επιδράσεων που δέχθηκε ο Γληνός στη διαμόρφωση των πολιτικών και φιλοσοφικών του θέσεων, καθώς και στη διατύπωση των εκπαιδευτικών του προτάσεων. Η ερευνήτρια διατείνεται ότι σε όλη την ιδεολογική εξέλιξη του Γληνού «διακρίνεται εύκολα ένας αυστηρός ηθικισμός και πουριτανισμός».

Με τον τίτλο *Δημήτρης Γληνός, ο μεταρρυθμιστής της εκπαίδευσης και ο στοχαστής* (2003), η Τ. Σπυράκη εκπονεί τη μεταπτυχιακή της εργασία, στην οποία επιχειρείται η σκιαγράφηση της προσωπικότητας του Γληνού εστιάζοντας σε δύο βασικούς άξονες: τον αγώνα του για γλωσσική-εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και την πολιτική-ιδεολογική του τοποθέτηση.

Επιμέρους πτυχές της δραστηριότητας και της σκέψης του Γληνού μελετούν στο πλαίσιο των μεταπτυχιακών τους σπουδών η Μ. Μπέλλα, ο Σ. Τσιάλος, η Γ. Μπελεσιώτη, η Γ. Ρογάρη, η Ε. Μαργαρώνη, η Σ. Μπαλτά, ο Β. Μπογιατζής, ο Β. Κουτσώνης και η Ε. Παπαστεφανάκη:

- Η Μπέλλα στη μεταπτυχιακή της εργασία με τίτλο: *Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή του Δημήτρη Γληνού (1921-1923) και η Εκπαίδευση των Γυναικών στην Ελλάδα* (2011), εξετάζει τη δομή και τη λειτουργία της βραχύβιας «Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής», το περιεχόμενο του προγράμματος σπουδών, το διδακτικό προσωπικό και τις μαθήτριες που φοίτησαν σε αυτή, τη θέση της εκτός του επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος και τον πρωτοποριακό και καινοτόμο χαρακτήρα της.
- Ο Τσιάλος, ο οποίος εκπόνησε διδακτορική διατριβή με τίτλο: *Το περιοδικό Αναγέννηση (1926-1928), το παράρτημά του Σχολική Πράξη (1927-1928) και οι παιδαγωγικές τους ιδέες για την εκπαίδευση και τους εκπαιδευτικούς* (2003), παρουσιάζει τα παιδαγωγικά κείμενα που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Αναγέννηση* και στο παράρτημά του *Σχολική Πράξη*, τα οποία εκδίδει και διευθύνει ο Γληνός και αποτελούν, αναμφίβολα, σημαντικό σταθμό της ελληνικής παιδαγωγικής σκέψης.
- Με το ίδιο ζήτημα ασχολείται και η Μπελεσιώτη στη μεταπτυχιακή της εργασία με θέμα: *Το περιοδικό "Αναγέννηση" (1926-1928): σύνταξη κριτικού λήμματος και αναλυτικών ευρετηρίων* (2011), που περιλαμβάνει την πλήρη ευρετηρίαση του σημαντικού περιοδικού.
- Η διδακτορική διατριβή της Ρογάρη με τίτλο: *Γλώσσα, πολιτική και παιδεία στο Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1911-1924)* (2010)

επιχειρεί την καταγραφή και ερμηνεία, μέσα από τις σελίδες του *Δ.Ε.Ο.*, των απόψεων και των τάσεων για ζητήματα γλώσσας και γλωσσικής πολιτικής κατά την περίοδο της δεύτερης και τρίτης δεκαετίας του 20ου αι., καθώς και των επιδράσεων που αυτές είχαν στη χάραξη της εκπαιδευτικής πολιτικής.

- Η Μαργαρώνη στη μεταπτυχιακή της εργασία με τίτλο: *Οι θρησκευτικές αντιλήψεις του Αλέξανδρου Δελμούζου και του Δημητρίου Γληνού και η επίδρασή τους στη Θρησκευτική Αγωγή* (2010) διαχωρίζει τη στάση του Δελμούζου από αυτή του Γληνού ως προς το μάθημα των θρησκευτικών, τονίζοντας ότι ο Γληνός πάντοτε επιθυμούσε την κατάργηση της διδασκαλίας των θρησκευτικών στα σχολεία, θεωρώντας την ασύμβατη με τον σκοπό της αγωγής.
- Η διδακτορική διατριβή *Τα ελληνικά παιδαγωγικά περιοδικά (1898-1930). Από την Εθνική Αγωγή στη Νέα Αγωγή και το Σχολείο Εργασίας* (2000) της Μπαλτά περιέχει χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με την κυκλοφορία και το περιεχόμενο των περιοδικών που ίδρυσε ή/και διηύθυνε ο Γληνός (*Αγωγή*, *Αναγέννηση*, *Νέος Δρόμος*) ή των περιοδικών όπου αρθρογραφούσε (*Παιδαγωγικόν Δελτίον*, *Εργασία*, *Δ.Ε.Ο.*, *Εκπαιδευτικός Ερευνητής* κ.ά.).
- Ο Μπογιατζής στη διδακτορική του διατριβή *Επιστημονικό ιδεώδες και διανοητικές οικειοποιήσεις της τεχνολογίας στον ελληνικό μεσοπόλεμο* (2009) αφιερώνει εκτενές κεφάλαιο στην οξεία μεσοπολεμική ιδεολογική διαμάχη μεταξύ Γληνού και «Αρχείου Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών»: από τη μια μεριά, ο Γληνός προσπαθεί να αποδείξει ότι ο διαλεκτικός υλισμός αποτελεί επιστημονικά θεμελιωμένη κοινωνική θεωρία με ισχυρό ορθολογικό υπόβαθρο, ικανή να προσφέρει αντικειμενική γνώση της κοινωνικής πραγματικότητας· από την άλλη, ο Κανελλόπουλος επικεντρώνεται στην κατάδειξη των ορίων της επιστήμης και των ορθολογικών απαιτήσεων, καθώς και τις ασύλληπτες για τη λογική προωθητικές δυνάμεις της Ιστορίας, ενώ ο Τσάτσος επιχειρεί να υποσκάψει την αξίωση του Γληνού αναζητώντας τους όρους συγκρότησης της πραγματικότητας και τα κριτήρια της αντικειμενικής γνώσης στις νοητές αρχές του λογικού συνειδότος.
- Ο Κουτσώνης (2017) στη μεταπτυχιακή του εργασία που τιτλοφορείται *Από τα «Ψηλά Βουνά» στα Σχολεία του Βουνού. Ιδεολογικές οσμώσεις στα αναγνωστικά της «Ελεύθερης Ελλάδας»*, στην προσπάθειά του να διερευνήσει τη διαδικασία διαμόρφωσης της αριστερής εκδοχής του

Σχολείου Εργασίας στη χώρα μας, αναφέρεται στις πολιτικές και εκπαιδευτικές εξελίξεις μέσα από τις οποίες ο Γληνός καθόρισε την παιδαγωγική του δράση, αλλά και επηρέασε την προσωπικότητα και το έργο των Μ. Παπαμαύρου και Ρ. Ιμβριώτη.

- Στη διδακτορική διατριβή της με τίτλο: *Η γέννηση και η εξέλιξη της αριστερής παιδαγωγικής σκέψης στην Ελλάδα από το Μεσοπόλεμο ως το τέλος του Εμφυλίου πολέμου. Από το αστικό σχολείο εργασίας στον πολυτεχνισμό* (2018) η Παπαστεφανάκη αφιερώνει σημαντικό μέρος στη συμβολή του Γληνού στη συγκρότηση του αριστερού εκπαιδευτικού στοχασμού στη χώρα μας.

Ο Μ. Μελετόπουλος στο έργο του *Μαρξισμός και τροτσκισμός στην Ελλάδα* (2015) συμπεριλαμβάνει τον Γληνό στους έξι κορυφαίους Έλληνες μαρξιστές και του αφιερώνει εκτενές κεφάλαιο υπό τον τίτλο: «Δημήτριος Γληνός: Από τον Μιστριώτη στον Στάλιν». Θεωρεί τον Γληνό «μία κλασσική περίπτωση ταξικού αποστάτη», που κοπίασε μάταια να γίνει οργανικό μέρος της εργατικής τάξης, έναν απογοητευμένο αστό, που στράφηκε εναντίον της αστικής τάξης, αφενός, γιατί τον πρόδωσε και, αφετέρου, γιατί δεν τον αξιοποίησε όπως του άξιζε. Η εκδίκησή του ήταν να προσχωρήσει στο ΚΚΕ, μέσω του οποίου αποσκοπούσε να καταλάβει ηγετική θέση.

Ο Δ. Γεωργοβασίλης στο έργο του *Ιδεολογία και εκπαίδευση. Η περίπτωση του Δημήτρη Γληνού* (1980 - ανατύπωση από το Αφιέρωμα στον Ευ. Παπανούτσο), επιχειρεί να διασαφηνίσει το νόημα και το περιεχόμενο που είχε η έννοια «ιδεολογία» για τον Γληνό, καθώς και τη σύνδεσή της με την Εκπαίδευση και την Αγωγή.

Σε σειρά άρθρων του Κ. Θεριανού και της Μ. Μπέλλα στο ιστολόγιο *Κριτική Παιδαγωγική* (http://criticeduc.blogspot.gr/) αναδεικνύεται κυρίως ο ρόλος του Γληνού ως παιδαγωγού και ως πρωτεργάτη των μεγάλων εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων.

Στον συλλογικό τόμο με τίτλο: *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού. Μελέτες για το έργο του και ανέκδοτα κείμενά του*, που εκδόθηκε το 1946, τρία χρόνια μετά τον θάνατο του Γληνού, γράφουν άνθρωποι που τον γνώριζαν προσωπικά (πχ. Σωτηρίου, Βάρναλης, Λυκογιάννης), και τον προσεγγίζουν όχι τόσο με κριτική όσο με εξυμνητική διάθεση. Παρέχουν, ωστόσο, σημαντικές πληροφορίες βασισμένες σε προσωπικές αναμνήσεις. Το πρώτο μέρος του βιβλίου αποτελεί μια προσπάθεια να αναδειχτεί το πολύπτυχο της ζωής και της δράσης του Γληνού ως παιδαγωγού, εκπαιδευτικού, στοχαστή,

φιλόσοφου, δημοτικιστή, μαρξιστή διανοούμενου, πολιτικού αγωνιστή. Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου παρατίθενται ανέκδοτα κείμενα του Γληνού (ολοκληρωμένα ή σχεδιάσματα, αλληλογραφία κ.ά.).

Ο Τάσος Βουρνάς, μαθητής του Γληνού -«σαράντα χρόνια πέρασαν από τότε που ζούσαμε κάτω από τις φτερούγες Του», γράφει στον πρόλογο του βιβλίου του *Δημήτρης Γληνός: ο στοχαστής, ο αγωνιστής, ο δάσκαλος του γένους* (1960)-, με ένα κείμενο συναισθηματικά φορτισμένο, με λογοτεχνική γραφή και ρέοντα λόγο, προσφέρει πολύτιμα στοιχεία για τη ζωή, τη διαδρομή και το έργο του Γληνού. Σημαντικές είναι κάποιες προφορικές μαρτυρίες από «εξομολογήσεις» και ιδιωτικές συζητήσεις με τον Γληνό, αποσπάσματα από ομιλίες του και περιστατικά που δεν έχουν αλλού καταγραφεί.

Η ίδια αφετηρία, η προσωπική γνωριμία με τον Δ. Γληνό, χαρακτηρίζει και το βιβλίο του Π. Παπαγεωργίου, *Η μορφή του Γληνού* (1960). Ο συγγραφέας αφιερώνει το μεγαλύτερο μέρος του κειμένου του στην *Εισαγωγή στο Σοφιστή του Πλάτωνα* και στη μεταφραστική δημιουργία του Γληνού πάνω σ' αυτό το έργο. Επίσης, κάνει μια προσπάθεια παρουσίασης και ερμηνείας του έργου *Η Τριλογία του Πολέμου*.

Ο Λάμπρος Μάλαμας στο πρώτο μέρος του βιβλίου του *Δημήτρης Γληνός* (2002) δίνει μία σύντομη χρονογραφία του Γληνού, ενώ στο δεύτερο παρουσιάζει τις σημειώσεις από τη διδασκαλία του μαθήματος της Κοινωνιολογίας, όπως τις περιέσωσε ο σπουδαστής Γ. Αθ. Οικονόμου.

Πολύτιμη πηγή πληροφοριών για την προσωπικότητα, τη δράση, τον ψυχισμό και τη σκέψη του Γληνού αποτελεί το έργο του Γ. Γάτου *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο* (2003), το οποίο δεν περιορίζεται στην παράθεση των επιστολών – τεκμηρίων εμφανούς ψυχογραφικού, ανάμεσα στα άλλα, ενδιαφέροντος. Ξεκινά με δύο συνεκτικά κείμενα του συγγραφέα, αφιερωμένα στους δύο κορυφαίους πρωτεργάτες της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, χάρις στα οποία φωτίζεται η εποχή με όλες τις κοινωνικές, πολιτικές και ψυχολογικές συνδηλώσεις, ενώ και τα εμπεριστατωμένα σχόλια του Γάτου είναι εξαιρετικά διαφωτιστικά.

Σημαντικά στοιχεία για τον Γληνό, άγνωστα στο ευρύ κοινό, παρέχει και το έργο του Κ. Καλαντζή *Στον αστερισμό του Δημήτρη Γληνού. Κώστας Σωτηρίου, Ρόζα Ιμβριώτη, Μιχάλης Παπαμαύρος: Οι τρεις φωτισμένοι παιδαγωγοί και αγωνιστές της εθνικής αντίστασης* (1985), μολονότι είναι

έκδηλη η πολιτική τοποθέτηση και αφετηρία του συγγραφέα. Οι τέσσερις αυτοί παιδαγωγοί είναι ο καμβάς πάνω στον οποίο ο Καλαντζής πλέκει το δικό του αφήγημα της νεοελληνικής εκπαιδευτικής ιστορίας, μέσα από το δικό του ερμηνευτικό σχήμα.

Στην ίδια λογική εμπίπτουν τα αφιερώματα για τον Γληνό που επιχειρούν τα εξής περιοδικά και εφημερίδες:

α) *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* (Ιαν. 1944), το οποίο περιέχει άρθρα των Ζέβγου, Σβώλου και Θεοδωρίδη,
β) *Ελεύθερα Γράμματα* (Δεκ. 1945), στο οποίο γράφουν οι: Βάρναλης, Χατζιδάκη-Πορφυρογένη, Μαρίνης, Κορδάτος, Ιμβριώτη, Αυγέρης, Καρθαίος, Ρώτας, Βαλέτας, Κωνσταντινόπουλος-Δεμόδος,
γ) *Ριζοσπάστης* (Δεκ. 1945), όπου γράφουν οι: Βάρναλης, Π[ορφυρογένη], Φίτσος, Καραγιώργης, Ιμβριώτη,
δ) *Η Αυγή*, αφιέρωμα του Τ. Βουρνά σε 12 μέρη, από 14 έως 27/2/1960,
ε) *Επιθεώρηση Τέχνης* (Νοέμ.-Δεκ. 1964), όπου δημοσιεύονται κείμενα των: Γ. Ιμβριώτη, Κ. Σωτηρίου, Ρόζας Ιμβριώτη και Γ. Λογάρη, καθώς και αναμνήσεις συναγωνιστών και συνεξόριστων του Γληνού,
στ) *Διαβάζω* (Ιαν. 1983), όπου γράφουν άρθρα οι: Σιάκαρης, Μπιτσάκης, Κασιούρας, Σταυρίδη-Πατρικίου, Φραγκουδάκη και καταθέτουν μαρτυρίες οι: Φωτιάδης, Δαμιανάκου, Πανσέληνος, Χατζιδάκη,
ζ) *Αντιτετράδια της εκπαίδευσης 60-61* (άνοιξη 2002), με αποσπάσματα από αυτοβιογραφικά κείμενα και επιστολές του Γληνού, καθώς και αναδημοσιεύσεις κειμένων των: Βάρναλη, Χατζιδάκη, Ιμβριώτη, Αυγέρη, Βαλέτα, Καρθαίου, Κορδάτου, ανθρώπων δηλαδή που έζησαν τον Γληνό από κοντά και καταθέτουν διάφορες μαρτυρίες γύρω από τη ζωή και τη δράση του,
η) *Αντιτετράδια της εκπαίδευσης 68-69* (χειμώνας 2004), με εκτενές βιογραφικό του Γληνού, που επιμελήθηκαν η Ε. Ζούζουλα και ο Κ. Θεριανός, διανθισμένο με αποσπάσματα έργων του,
θ) *Νέα Κοινωνιολογία 36* (άνοιξη 2003), που περιλαμβάνει δύο κείμενα: (i) του Μ. Μελετόπουλου με τίτλο: «Δημήτρης Γληνός. Από τον Μιστριώτη στον Στάλιν», το οποίο φωτίζει πλευρές της ζωής και του έργου του Γληνού με ιδιαίτερο τρόπο, και (ii) τη «Νεκρολογία» του Κ. Γεωργούλη για τον Γληνό,
ι) *Θέματα Παιδείας 15-16* (2003-2004), όπου, εκτός από αναλυτική χρονογραφία και βιογραφία του Γληνού, περιέχονται 28 παιδαγωγικά και κοινωνικοπολιτικά του άρθρα, της περιόδου 1931-36, από *Πρωτοπόρους*, *Νέους Πρωτοπόρους*, *Κύκλο*, *Ριζοσπάστη* (κάποια εκ των οποίων δυσεύρετα),

χρονικά της φυλακής και της εξορίας, βιογραφικό σημείωμα καθ' υπαγόρευσή του, αυτοβιογραφικά σημειώματα και σημειώσεις για τη ζωή και τη δράση του Γληνού, γραμμένα από την οικογένειά του.

Ο συλλογικός τόμος *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό* (επιμ. Γ. Δ. Μπουμπούς) (2019) βασίζεται στο συνέδριο «Δημήτρης Γληνός: η σκέψη, η δράση, οι χρήσεις», που οργανώθηκε από το Ίδρυμα Γληνού και το Εργαστήριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τον Μάιο του 2017. Περιλαμβάνει κείμενα καταξιωμένων και νεότερων ερευνητών, κάποια από τα οποία ανιχνεύουν λιγότερο γνώριμες πτυχές του έργου και της σκέψης του Γληνού, ενώ άλλα δοκιμάζουν νέες προσεγγίσεις σε ήδη γνωστές πτυχές.

Μια άλλη σειρά μελετών που αναφέρονται στον Δημήτρη Γληνό επιχειρούν κυρίως να εξάρουν τον ρόλο του ως αριστερού αγωνιστή και κομμουνιστή και αποδίδουν συνήθως μικρότερη σημασία στο παιδαγωγικό του έργο. Ως τέτοια μπορούν να αναφερθούν οι συλλογικοί τόμοι *«Δημήτρης Γληνός ο πνευματικός ταγός. Πρακτικά του συμποσίου για τα πενήντα χρόνια από το θάνατό του»* (1997), *«Δημήτρης Γληνός: 100 χρόνια από τη γέννησή του: Επιστημονικό διήμερο του Κέντρου Μαρξιστικών Ερευνών»* (1985) και *«Άρθρα και μελέτες του Δημήτρη Γληνού στην παράνομη "Κομμουνιστική Επιθεώρηση" της γερμανικής κατοχής»* (2008), έργα που καλύπτουν κάποιες από τις πλευρές του πολυδιάστατου δημιουργικού έργου του Γληνού, εστιάζοντας κυρίως στη συμβολή του στην ανάπτυξη του μαρξισμού στην Ελλάδα και την εξέλιξή του από τον προοδευτικό διανοούμενο στον αγωνιστή της Αριστεράς και τον ιδεολογικό ταγό του ΚΚΕ.

Σύμφωνα με την παραπάνω ανασκόπηση, προκύπτουν τα εξής δεδομένα αναφορικά με την ιστοριογραφική προσέγγιση του Δημήτρη Γληνού:

• Οι μελέτες μπορούν να διακριθούν σε τέσσερις βασικές ομάδες: α) διδακτορικές διατριβές και μεταπτυχιακές εργασίες που διερευνούν τη δράση του Γληνού κυρίως στο πλαίσιο του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, β) εργασίες ή αφιερώματα που μελετούν διάφορες πτυχές του έργου του Γληνού σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, χωρίς, ωστόσο, να επιχειρούν τη σύνθεση των απόψεων και μια συνολική θεώρηση του έργου του. Παραμένουν, παρά τη μεγάλη συμβολή τους, αποσπασματικές προσεγγίσεις του παιδαγωγού, αγωνιστή και στοχαστή Δημήτρη Γληνού, γ) εργασίες ή αφιερώματα που αποσκοπούν στην κατάθεση προσωπικών μαρτυριών και σκέψεων για τη

ζωή και τη δράση του Γληνού κυρίως στην περίοδο της ιδεολογικής του μετάβασης προς τον χώρο της Αριστεράς και δ) αφιερώματα στη δράση του ως αγωνιστή της Αριστεράς και πνευματικού καθοδηγητή του ΚΚΕ, βασισμένα σε σαφώς προσδιορισμένα ιδεολογικοπολιτικά πλαίσια ερμηνείας της Ιστορίας και της κοινωνίας.

• Σε όλες τις μελέτες είναι σαφές το συμπέρασμα για τη συνεισφορά του Γληνού στην εξέλιξη της παιδαγωγικής στην Ελλάδα και την αναμόρφωση του εκπαιδευτικού θεσμού κυρίως στην περίοδο του Μεσοπολέμου.

• Κατά κανόνα, στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος της ιστοριογραφίας τίθεται κυρίως η συμβολή του Γληνού στο κίνημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Αντίθετα, οι θέσεις αυτές που σηματοδοτούν την ένταξη του Γληνού στο αριστερό ρεύμα σκέψης και δράσης παραμένουν στην αποσιώπηση, παρουσιάζονται εξιδανικευμένες ή, αντίθετα, διαστρεβλωμένες, ανάλογα με την ιδεολογική και πολιτική αφετηρία των μελετητών.

Σκοπός και επιμέρους στόχοι της εργασίας – Ερευνητικά ερωτήματα

Από τη βιβλιογραφική σύνοψη που επιχειρήθηκε παραπάνω, προκύπτει ένα σημαντικό κενό στην αφήγηση για την πολύπλευρη δράση του Δημήτρη Γληνού στην περίοδο του Μεσοπολέμου, καθώς -στη συντριπτική τους πλειοψηφία- οι εργασίες που έχουν εκπονηθεί έως σήμερα επιχειρούν να αναδείξουν τον Γληνό ως παιδαγωγό και μεταρρυθμιστή στην περίοδο του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και πολύ λίγο μελετούν τον Γληνό ως πολιτικό, κυρίως από την εποχή που έχει σαφώς ενταχθεί στην Αριστερά. Και όμως, ο Δημήτρης Γληνός «ήταν κατά βάθος πολιτικός», όπως εύστοχα επισημαίνει ο Ευάγγελος Παπανούτσος[3].

Σε μεγάλο βαθμό, η αφηγηματική αυτή πρακτική επιστημολογικά εκκινεί από παραδοχές που αντανακλούν είτε στη γραμμική αντίληψη της Ιστορίας του κλασικού ιστορισμού, όπου το κράτος ανάγεται σε θεμελιώδη θεσμό στον οποίο οφείλουν να ανταποκρίνονται όλες οι κοινωνικές λειτουργίες[4] είτε ακόμη στην ερμηνεία της κοινωνικής μεταβολής σε σχέση με τον εκσυγχρονισμό/εκδυτικισμό της κοινωνίας στο πλαίσιο της κοινωνικής ιστορίας[5]. Ο Γληνός απασχολεί την ιστοριογραφία για το διάστημα εκείνο που συνέβαλε σε κοινωνικές λειτουργίες που αναδείκνυαν τον θεμελιώδη θεσμό του Κράτους και αντιλαμβανόταν τον μεταρρυθμισμό της κοινωνίας ως πορεία προς τον εκδυτικισμό της. Αντίθετα, το ερευνητικό ενδιαφέρον ατονεί για την περίοδο που ο Γληνός, αφενός, αμφισβητεί την πρόθεση και την ετοιμότητα της αστικής κοινωνίας να ανταποκριθεί στις προσδοκίες και, αφετέρου, μετατοπίζεται από την εκσυγχρονιστική λογική στην επαναστατική αναγκαιότητα.

Αναδεικνύεται, επομένως, από τη σύνοψη της βιβλιογραφίας, πως διάφοροι μελετητές της πορείας του Γληνού ρέπουν σε μια αφήγηση ετεροβαρή, η οποία μπορεί να γίνει κατανοητή στο πλαίσιο δεδομένων επιστημολογικών παραδοχών, εκεί όπου δεν τεκμηριώνεται κάποια εμπρόθετη επιλογή εξόφλησης παλιών χρεών των νικητών έναντι των ηττημένων της Ιστορίας. Πρόκειται για μια διαπίστωση που δεν τεκμηριώνει

[3] Παπανούτσος, Ε. Π. *Αλέξανδρος Δελμούζος*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1978, σ. 101

[4] Magnusson, S. G. «Social History as "Sites of Memory"? The Institutionalisation of History: Micro-history and the Grand Narrative», *Journal of Social History*, 39: 3 (Spring 2006), pp. 891-913

[5] Iggers, G. *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Middletown: Wesleyan University Press, 2005

απλά και μόνο την αναγκαιότητα μιας πληρέστερης και σε βάθος αφήγησης της ιδεολογικής - πολιτικής διαδρομής του Γληνού· συνιστά, επιπλέον, μια παραδοχή που έχει ευρύτερες συνέπειες στην ερμηνεία και κατανόηση της ελληνικής Ιστορίας στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, της Κατοχής αλλά και καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο.

Κομβικό σημείο αποτελεί η διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1927), η οποία συνιστά τομή στην ιδεολογική - πολιτική τοποθέτηση του Γληνού αλλά και μιας μεγάλης μερίδας διανοούμενων που συντάχθηκαν μαζί του σε μια σειρά προγραμματικών θέσεων για την ελληνική εκπαίδευση, οι οποίες αποκρυσταλλώθηκαν σε τρεις βασικούς άξονες: τον θρησκευτικό, τον εθνικό και τον κοινωνικό. Η ριζοσπαστικοποίηση της μερίδας αυτής σχετίστηκε, προφανώς, με την απογοήτευση από τις παλινωδίες που είχαν καταγραφεί στο ζήτημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης από την πλευρά των αστικών κομμάτων του φιλελεύθερου χώρου. Οι βασικές αιτίες που συσσώρευσαν την απογοήτευση αυτή παραμένουν ουσιαστικά αδιερεύνητες στην ιστοριογραφία.

Στη συνέχεια, η ομάδα αυτή που συσπειρώθηκε γύρω από τον Γληνό και αυτοπροσδιορίστηκε πολιτικά και εκπαιδευτικά στον ασαφή και ρευστό χώρο του κοινωνικού δημοτικισμού, άσκησε συστηματική κριτική στις πρακτικές των κυβερνήσεων του Ελ. Βενιζέλου για την εγκαθίδρυση ενός εκπαιδευτικού συστήματος που να ανταποκρίνεται στο εγχείρημα του αστικού μεταρρυθμισμού, καταγγέλλοντας το σχολείο ως όργανο συντήρησης του κοινωνικού καθεστώτος. Πρόκειται για κριτικές παρατηρήσεις σε βασικές κατευθύνσεις και επιμέρους επιλογές μιας μεταρρύθμισης που θεμελίωσε την οργανωτική δομή και τα περιεχόμενα μάθησης που ακόμη και στις μέρες μας χαρακτηρίζουν το εκπαιδευτικό μας σύστημα, οι οποίες δεν έχουν ακόμη καταγραφεί συστηματικά και δεν έχει επιχειρηθεί η αποτίμησή τους.

Στην περίοδο του κοινωνικού δημοτικισμού, ο Γληνός αποτελεί το σημείο αναφοράς παιδαγωγών, εκπαιδευτικών και διανοούμενων που συγκροτούν την αντίληψη του αριστερού ρεύματος για την εκπαίδευση. Το σχολείο αντιμετωπίζεται ως ένα από τα πιο πλούσια φέουδα του κομματισμού, ως μηχανισμός επιλογής των στελεχών της αστικής τάξης, των αυριανών εκμεταλλευτών του λαού -μιας αγράμματης και απαίδευτης μάζας που κοινωνικοποιείται ώστε να γίνει παθητικός αποδέκτης της κοινωνικής τάξης. Από τη στιγμή που ο Γληνός αναλαμβάνει τον ρόλο του πνευματικού

καθοδηγητή του ΚΚΕ, αντιλαμβάνεται την ολοκληρωτική επικράτηση του κομμουνισμού ως το τέλος της Ιστορίας, τη δε δικτατορία του προλεταριάτου ως μια αναγκαία μεταβατική κατάσταση προς την αταξική κοινωνία. Στο πλαίσιο της αποδοχής αυτής της κοσμοθεωρίας, οι απόψεις του για την παιδεία και το εκπαιδευτικό σύστημα επικεντρώνονται στη λαϊκή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που αποσκοπεί σε μια παιδεία απελευθερωτική, ώστε να εξυπηρετηθεί το ιδανικό μιας επαναστατημένης αταξικής κοινωνίας. Οι εκπαιδευτικές θέσεις του Γληνού την περίοδο αυτή αποτελούν για μαθητές, συνοδοιπόρους και επιγόνους του σημείο αναφοράς, που επικαθορίζει εφεξής την αντίληψη του αριστερού εκπαιδευτικού ρεύματος για την παιδεία. Υπό την έννοια αυτή, οι θέσεις του για την παιδεία και την εκπαίδευση, αλλά και για την ανόρθωση της ελληνικής κοινωνίας, στο διάστημα 1933-1943 αποτελούν ένα αθησαύριστο ακόμη υλικό, η συστηματοποίηση και αξιολόγηση του οποίου συντελεί στη βαθύτερη κατανόηση της συγκρότησης του αριστερού εκπαιδευτικού ρεύματος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου και μεταπολεμικά.

Τέλος, κάποια ερωτήματα που γεννιούνται καθώς μελετούμε τον Γληνό στα χρόνια του ένταξής του στην Αριστερά είναι τα εξής: Πώς ένας καλλιεργημένος άνθρωπος, πάντοτε ευγενής στους τρόπους ακόμα και σε οξύτατες αντιπαραθέσεις, φτάνει να απαντά σε υβριστικό τόνο στους επικριτές τους, χαρακτηρίζοντας, για παράδειγμα, «εθνικιστή αλά Μουσολίνι και αντικεφαλαιοκράτη αλά Χίτλερ» τον Τσάτσο ή «φασίστα» και «απατεώνα» τον Κανελλόπουλο. Πώς φτάνει να γράφει σε μια ακραία, τεχνητή και εξεζητημένη δημοτική («ρέματα της εποχής», «πνεματική», «σχέσες») αυτός που κατέκρινε όσους «κακοποιούσαν» με τέτοιον τρόπο τη γλώσσα. Πώς φτάνει να εκθειάζει τον Στάλιν, φέροντας το έργο του ως παράδειγμα προς μίμηση, ενώ δεν κάνει καμία αναφορά στις «εκκαθαρίσεις» ακόμη και ανθρώπων που γνώρισε από κοντά και εκτίμησε. Πώς ένας διανοούμενος με ευαισθησίες και οξύτατο πνεύμα φτάνει να επιδοκιμάζει τη βία: «*Η βία είναι φαινόμενο κοινωνικό, που συνυπάρχει με την ταξική κοινωνία και την εκμετάλεψη και δε θα λείψει παρά μόνο, όταν θα λείψουν οι κοινωνικές τάξεις και η εκμετάλεψη.* [...] *Η κομουνιστική βία είναι εντελώς διαφορετική. Η διχτατορία του προλεταριάτου είναι κατάσταση μεταβατική προς την αταξική κοινωνία, όπου η βία θα γίνει περιτή, γιατί δεν θα υπάρχουν εκεί κυρίαρχοι και σκλάβοι, εκμεταλευτές και θύματα. Η κομουνιστική βία*

είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την τελειωτική κατάλυση της βίας. Γι΄ αυτό την επιδοκιμάζουμε.»[6].

Στο πλαίσιο αυτό, επιχειρείται η κριτική αποτίμηση των θέσεων και της δράσης του Γληνού, και αναδεικνύονται αντιφάσεις και αδιέξοδα μιας σημαντικής μορφής της ελληνικής διανόησης του Μεσοπολέμου.

Στη βάση των παραπάνω, κεντρικά ερωτήματα στα οποία επιχειρεί να απαντήσει η παρούσα διατριβή είναι τα εξής:

1. Η πρόσληψη του μαρξισμού από τον Γληνό. Πώς έχει συγκροτηθεί μαρξιστικά; Ποιοι παράγοντες διαμόρφωσαν τον τρόπο σκέψης του από τα νεανικά ακόμη χρόνια; Πότε και πώς έρχεται σε επαφή με τις ιδέες του επιστημονικού σοσιαλισμού; Ποια υπήρξε η επιρροή που άσκησαν στη διαμόρφωση της σκέψης του οι μεταπτυχιακές του σπουδές αλλά και ορισμένες νεωτερικές αντιλήψεις και πρακτικές, όπως η ψυχανάλυση, την οποία γνώρισε μέσα από το έργο του Φρόυντ αλλά και του Γιουνγκ;
2. Υπάρχει όντως ιδεολογική μετατόπιση του Γληνού στα μέσα της δεύτερης δεκαετίας του 20ου αι., όπως καταγράφεται στη βιβλιογραφία, ή πρόκειται για μια εξελικτική διαδικασία που οι πρώτες εκδηλώσεις της ιχνηλατούνται στα νεανικά του χρόνια;
3. Τι ήταν ο βενιζελισμός και γιατί σοσιαλιστές και προοδευτικοί διανοούμενοι, όπως ο Γληνός, εντάσσονται εκεί; Γιατί ένα σημαντικό τμήμα της ελληνικής διανόησης παίρνει μέρος στις διαδικασίες του αστικού μεταρρυθμισμού, τις οποίες είχε αρχίσει να θέτει σε κίνηση ο Βενιζέλος; Σε μια περίοδο που ο ίδιος ο Γληνός αυτοπροσδιορίζεται ιδεολογικά σε σχέση με τον χώρο της σοσιαλδημοκρατίας, σε ποιες κριτικές παρατηρήσεις για βασικές κατευθύνσεις και επιμέρους επιλογές τού επιχειρούμενου αστικού μεταρρυθμισμού προβαίνει;
4. Ποιες πραγματικά υπήρξαν οι βασικές αιτίες που κατά τη δεκαετία 1923-1933 υπαγόρευσαν στον Γληνό και τους συνοδοιπόρους του τη ριζοσπαστικοποίηση όσον αφορά την (αν)αποτελεσματικότητα του αστικού μεταρρυθμισμού και οδήγησαν στην αναγκαιότητα συγκροτημένης επαναστατικής πρωτοπορίας;
5. Ποια η σχέση του με τους κορυφαίους φιλόσοφους του γερμανικού Ιδεαλισμού και πώς εκτυλίσσεται η ιδεολογική διαμάχη μεταξύ του

[6] Γληνός, Δ. «Απάντηση σε θεληματικές απορίες» [1933], *Εκλεκτές Σελίδες* 4, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1975, σ. 99

Γληνού και των αρθρογράφων της «Ιδέας» και του «Αρχείου της Φιλοσοφίας και της Θεωρίας των Επιστημών» (ιδίως Γ. Θεοτοκά, Π. Κανελλόπουλου και Κ. Τσάτσου), στο συγκείμενο των ευρύτερων κοινωνικο-ιστορικών μετασχηματισμών;

6. Ποιες είναι οι εντυπώσεις του Γληνού από το ταξίδι του στη Σοβιετική Ένωση (1934), μαζί με τον Κ. Βάρναλη, όπου συμμετέχουν στο Α΄ Πανενωσιακό Συνέδριο των Σοβιετικών Συγγραφέων; Αποτυπώνει, στο μέτρο του δυνατού, την πραγματική εικόνα της ΕΣΣΔ ή οι εντυπώσεις του είναι επηρεασμένες από την πολιτική του στράτευση και ιδεολογία; Πώς αντιλαμβάνεται τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό και πώς μεταφέρει την αντίληψή του αυτή στο πλαίσιο της Ελλάδας;
7. Πώς αποτυπώνεται η παρουσία του βουλευτή Δημήτρη Γληνού στα Πρακτικά των Συζητήσεων της Βουλής, στον δημόσιο λόγο του, στην αρθρογραφία της εποχής;
8. Από ποιες ασάφειες, αντιφάσεις και αδιέξοδα χαρακτηρίζεται η ιδεολογική και πολιτική διαδρομή του Γληνού στους διάφορους σταθμούς της από τον εθνικισμό, τον δημοτικισμό, τον βενιζελισμό, τη σοσιαλδημοκρατία και, τέλος, τον κομμουνισμό;
9. Σε ποιον βαθμό οι θέσεις του Γληνού την περίοδο 1933-1943 προσδιόρισαν τον προγραμματικό λόγο και τη δράση της Αριστεράς; Ήταν ο Γληνός «πνευματικός ταγός» του ΚΚΕ όπως αναφέρεται ή είχε μια πολιτική σχέση ενώ από διανοούμενους της κομμουνιστικής Αριστεράς η μαρξιστική του συγκρότηση αμφισβητούνταν;
10. Ποιες είναι οι χρήσεις του Γληνού από την Αριστερά; Πώς διαχειρίζονται και παρουσιάζουν τον Γληνό αριστεροί (από διαφορετικά ρεύματα της Αριστεράς) και άλλοι διανοούμενοι;

Διάρθρωση της εργασίας

Αντικείμενο της παρούσας διατριβής αποτελεί η διερεύνηση της ιδεολογικής και πολιτικής πορείας του Δημήτρη Γληνού από τις θέσεις της σοσιαλδημοκρατίας και του ex cathedra σοσιαλισμού που υπήρχε στα γερμανικά πανεπιστήμια, στον μαρξισμό και τον ιστορικό υλισμό, και από το βενιζελικό ρεύμα στο ΚΚΕ. Διερευνώνται οι κόμβοι της σκέψης του Γληνού σε αυτή την πορεία, τα γεγονότα που τους προκάλεσαν ή τους επιτάχυναν, αλλά και οι αλλαγές στην οργανωτική τακτική του ΚΚΕ που κατέστησαν δυνατή τη συνάντηση αυτή μετά το 1934.

Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται η ανίχνευση τού πως ο Γληνός συνθέτει τον πρωτόλειο ιστορικό υλισμό του Σκληρού με την Ψυχολογία και την Ερμηνευτική που συναντά στη Γερμανία. Παρακολουθούμε τον Γληνό να περνά από τα «εθνικιστικά και ιδεαλιστικά ιδεώδη» στο δημοτικιστικό κίνημα, καθώς οι σπουδές του στη Γερμανία επιδρούν, διαμορφώνουν και γονιμοποιούν τη σκέψη του ως προοδευτικού διανοούμενου.

Το δεύτερο κεφάλαιο πραγματεύεται την ένταξη του Γληνού στους Κοινωνιολόγους και τον βενιζελισμό, την περίοδο που εμφανίζεται ως πρωτεργάτης του αστικού μεταρρυθμισμού, μέχρι και τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1927). Αναδεικνύεται η συμβολή του στις προσπάθειες για αστικές μεταρρυθμίσεις προκειμένου να εκσυγχρονιστεί η ελληνική κοινωνία, και επιχειρείται η ερμηνεία του συστήματος ιδεών που διευκολύνει τη θεμελίωση των σχέσεων ανάμεσα στους σοσιαλιστές και σοσιαλίζοντες και στον Βενιζέλο. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στη συμβολή του Γληνού στον αγώνα του Γυναικείου Κινήματος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, καθώς υπήρξε ένας από τους λίγους υποστηρικτές του στα πρώτα δύσκολα βήματά του, καθώς και η εν πολλοίς άγνωστη συμμετοχή του στην ηγεσία του ελληνικού προσκοπισμού.

Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται στην περίοδο όπου ο Γληνός προβάλλει ως πρωτοπόρος του κοινωνικού δημοτικισμού. Επιχειρείται να αναδειχθεί ποιες πραγματικά υπήρξαν οι βασικές αιτίες που κατά την περίοδο 1927-1933 υπαγόρευσαν στον Γληνό και τους συνοδοιπόρους του τη ριζοσπαστικοποίηση όσον αφορά την αναποτελεσματικότητα του αστικού μεταρρυθμισμού και οδήγησαν στην αναγκαιότητα συγκροτημένης επαναστατικής πρωτοπορίας.

Το τέταρτο κεφάλαιο αφορά τον Γληνό ως πολιτικό αγωνιστή και πνευματικό καθοδηγητή της Αριστεράς, όταν έχει πλέον ενστερνιστεί την κομμουνιστική ιδεολογία, εμπλέκεται στην ιδεολογική διαμάχη με τους ιδεαλιστές διανοούμενους και εντάσσεται οριστικά στο ΚΚΕ. Επιχειρεί να απαντήσει στο πώς ο Γληνός ενσαρκώνει την απαρχή του δεσίματος της ελληνικής διανόησης με το Εργατικό Κίνημα και στο εάν ο Γληνός είναι που κινείται προς τα αριστερά ή η Αριστερά προσεγγίζει τις θέσεις του, καθώς το ΚΚΕ φαίνεται πλέον ένας πολιτικός φορέας που μπορεί να φέρει μετασχηματισμούς. Το κεφάλαιο εκκινεί από τη συμμετοχή του Γληνού στις ιδεολογικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις μαρξιστών και ιδεαλιστών διανοούμενων στον Μεσοπόλεμο, έπειτα παρουσιάζει το ταξίδι του στην Ε.Σ.Σ.Δ. μαζί με τον Κ. Βάρναλη το 1934, στη συνέχεια πραγματεύεται την οριστική του κατάφαση στο κομμουνιστικό ιδανικό και αποτυπώνει την παρουσία του ως βουλευτή του Παλλαϊκού Μετώπου στη δημόσια σφαίρα, για να καταλήξει στις διώξεις και τις εξορίες μέχρι και τον θάνατό του το 1943.

Στο τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας επιχειρείται η παρουσίαση των «αναγνώσεων» για το έργο του Γληνού, καθώς και η ανάδειξη των «χρήσεων» του Γληνού από διαφορετικά ρεύματα της Αριστεράς και όχι μόνο, καθώς και η ιδεολογική διαχείριση των θέσεών του, με βασικά ερωτήματα: α) σε ποιον βαθμό οι θέσεις του Γληνού την περίοδο 1934-1943 προσδιόρισαν τον προγραμματικό λόγο και τη δράση της Αριστεράς, β) υπήρξε ο Δημήτρης Γληνός «πνευματικός ταγός» του ΚΚΕ όπως αναφέρεται ή είχε μια πολιτική σχέση ενώ από διανοούμενος της κομμουνιστικής Αριστεράς η μαρξιστική του συγκρότηση αμφισβητούνταν και γ) ποιοι και πώς αξιοποιούν και διαχειρίζονται τη μνήμη του έως σήμερα;

Η παρουσίαση της ιδεολογικής και πολιτικής εξέλιξης του Δημήτρη Γληνού είναι χρονολογική και στο πλαίσιο των χρονολογικών περιόδων που αφορούν τις σπουδές, την εμπλοκή του στον Εκπαιδευτικό Όμιλο, τις κυβερνήσεις του Βενιζέλου, την ένταξή του στο Κομμουνιστικό Κόμμα, αναδεικνύονται θέματα που αφορούν όψεις της επιστημονικής, πολιτικής, κοινωνιολογικής και παιδαγωγικής του σκέψης.

Μεθοδολογικές παρατηρήσεις

Η φύση του ερευνητικού υλικού της παρούσας εργασίας, καθώς και οι στόχοι που τέθηκαν, καθόρισαν την επιλογή της Ιστορικής Έρευνας ως ερευνητικής μεθόδου. Η Ιστορική Έρευνα, ως ο συστηματικός και αντικειμενικός εντοπισμός, η εκτίμηση, αξιολόγηση και σύνθεση στοιχείων, προκειμένου να θεμελιωθούν γεγονότα και να συναχθούν συμπεράσματα σχετικά με συμβάντα του παρελθόντος, αποτελεί μια πράξη αναδόμησης που αναλαμβάνεται με πνεύμα κριτικής αναζήτησης. Προσπαθεί «*να συλλάβει συστηματικά τις περίπλοκες αποχρώσεις, τους ανθρώπους, τις έννοιες, τα γεγονότα και ακόμη και τις ιδέες του παρελθόντος που επηρέασαν και διαμόρφωσαν το παρόν*»[7]. Εδράζεται στην αναδρομική εξέταση μιας ευρείας ποικιλίας πηγών και δομείται βάσει μιας ευέλικτης ακολουθίας σταδίων, που ξεκινούν με την επιλογή και αξιολόγηση μιας ερευνητικής περιοχής, καθώς και την ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας· ακολουθεί ο ορισμός του θέματος με πιο ακριβείς όρους, η επιλογή των κατάλληλων πηγών δεδομένων, η συλλογή, ταξινόμηση και επεξεργασία των δεδομένων και, τέλος, η αξιολόγηση και σύνθεσή τους σε μια ισορροπημένη και αντικειμενική έκθεση του ερευνώμενου θέματος[8]. Η σύνθεση της ιστορικής διαδικασίας απαιτεί από τον ερευνητή: α) να επιλέγει το συμβαντολογικό περιεχόμενο του παρελθόντος, β) να ανασυσταίνει το μη συμβαντολογικό περιεχόμενο, αυτό που βρίσκεται «κάτω» από την επιφάνεια της ιστορικής διαδικασίας και γ) να χρησιμοποιεί τη γνώση τού μη συμβαντολογικού περιεχομένου για να εξηγεί τόσο τα συγκεκριμένα γεγονότα, αποκαλύπτοντας τα αίτιά τους, όσο και τις κανονικότητες που τα συνδέουν ως σύνολα[9]. Η Ιστορική Έρευνα μπορεί να κατευθύνεται προς ένα άτομο, μια ομάδα, μια ιδέα, ένα κίνημα ή έναν θεσμό, ωστόσο κανένα από αυτά τα πεδία δεν μπορεί να εξεταστεί μεμονωμένα.

---

[7] Berg, B. & Lune, H. *Qualitative research methods for the social sciences*. Boston: Pearson, 2016 (9th ed), p. 305

[8] *Στο ίδιο*, σ. 311. Βλ. επίσης, Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, μτφ. Σ. Κυρανάκης, Μ. Μαυράκη, Χ. Μητσοπούλου, Π. Μπιθαρά, Μ. Φιλοπούλου. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2008, σσ. 271-273. Οι συγγραφείς, σε μια προσπάθεια συγκριτικής οριοθέτησης της Ιστορικής Έρευνας σε σχέση με άλλες ερευνητικές μεθόδους, υποστηρίζουν ότι έχει κοινά χαρακτηριστικά με τις κανονιστικές και τις ερμηνευτικές μεθόδους έρευνας. Συγκεκριμένα, με τις πρώτες ότι μοιράζεται την αναζήτηση της αντικειμενικότητας και την προσπάθεια να ελαχιστοποιηθούν οι προκαταλήψεις και οι διαστρεβλώσεις, ενώ με τις δεύτερες, ότι επιχειρεί να περιγράψει όλες τις πλευρές τού υπό μελέτη ζητήματος/προσώπου καθώς αναζητά την πλήρη αλήθεια.

[9] Τοπόλσκι, Γ. *Προβλήματα ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας*, μτφ. Μ. Μαραγκού-Γ. Μαραγκού. Αθήνα: Θεμέλιο, 1983, σ. 33

Κανένα άτομο δεν μπορεί να γίνει αντικείμενο ιστορικής έρευνας, να υποβληθεί σε ιστορική διερεύνηση, χωρίς να λάβουμε υπόψη τη συμβολή του στις ιδέες, στα κινήματα ή στους θεσμούς μιας συγκεκριμένης περιόδου ή χώρου[10].

Η ιστορική ερμηνευτική μέθοδος είναι ευρέως διαδεδομένη για την εφαρμογή της στην ερμηνεία και παράθεση ιστορικών πηγών στις ιστορικές μελέτες. Η έννοια της κατανόησης είναι κομβική στη μέθοδο αυτή και αφορά τόσο στην εξωτερίκευση της συμπεριφοράς του ανθρώπου όσο και στα υπόλοιπα δημιουργήματά του[11], καθώς μέσω της κατανόησης αναδεικνύονται τα κίνητρα, οι προοπτικές, οι αξίες και άλλοι παράγοντες που συνθέτουν ένα ιστορικό φαινόμενο[12]. Το μεθοδολογικό αυτό εργαλείο, το οποίο εξελίχθηκε τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα, αξιοποιείται, συγκεκριμένα, για την ανάλυση των κειμένων του Γληνού σε ολόκληρη την ιδεολογική και πολιτική του πορεία. Επιλέγεται, για την περίπτωση αυτή, καθώς θεωρείται μια μέθοδος που εστιάζει στη βαθύτερη διερεύνηση τού υπό μελέτη υλικού και στη συστηματική ανάλυση των κειμένων, προκειμένου να επιτευχθεί η ποιοτική-ερμηνευτική αξιοποίησή τους με τρόπο συστηματικό και δι-υποκειμενικό[13]. Στην ερμηνευτική μέθοδο ο ερευνητής επιστρατεύει όλες τις γνώσεις και τα σχετιζόμενα με το υπό ερμηνεία αντικείμενο/φαινόμενο/πρόσωπο που βοηθούν στην κατανόησή του. Κάθε ερμηνευτική προσέγγιση φωτίζει όψεις τού υπό έρευνα προσώπου, οι οποίες κάθε φορά διευρύνονται, εμπλουτίζονται, εμβαθύνουν, καθώς οι προσεγγίσεις και οι κατανοήσεις συνιστούν μια κυκλική πορεία ενός αέναου ερμηνευτικού κύκλου, μια χωρίς τέλος διαδικασία ερμηνείας και κατανόησης, με πολλές διαδοχικές εκφάνσεις σύλληψης του ερευνώμενου ζητήματος. Όπως, άλλωστε, έγραψε ο διάσημος ιστορικός E. H. Carr στο βιβλίο του *Τι είναι ιστορία;*, το τι ψάρια θα πιάσουν οι ιστορικοί εξαρτάται από το τι δίχτυα θα ρίξουν. Άλλα τα δίχτυα για τα μικρά, και άλλα για τα μεγάλα ψάρια. Επομένως, οι πληροφορίες που θα αντλήσουμε από τις πηγές μας και οι

---

[10] Γκικόπουλος, Φ. «Η Ιστορία και η έρευνα», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 6/7/2017. Διαθέσιμο στο: https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/116292_i-istoria-kai-i-ereyna, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020. Βλ. επίσης, Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, όπ.π., σσ. 272-273

[11] Μπονίδης, Κ. *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2004, σσ. 83-84

[12] Lange, M. *Comparative-Historical Methods: An introduction*. Mc Gill University, SAGE Publications Ltd, 2013, pp. 9-13

[13] Μπονίδης, Κ. *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου…*, όπ.π., σ. 100

εικόνες για το παρελθόν που θα φτιάξουμε, εξαρτώνται από τις ερωτήσεις που θα υποβάλουμε στα ντοκουμέντα μας[14].

Η διερεύνηση του θέματος στηρίχθηκε κυρίως σε πρωτογενείς πηγές, ανέκδοτες και δημοσιευμένες[15]. Το ζήτημα που κλήθηκα να αντιμετωπίσω από το ξεκίνημα της ερευνητικής μου προσπάθειας ήταν η διαδικασία επιλογής από ένα τεράστιο πρωτογενές υλικό, πρόβλημα που επιτάθηκε τόσο στο στάδιο της ανάλυσης όσο και σε εκείνο της σύνθεσης. Ως βασικό κριτήριο επιλογής έθεσα τον βαθμό ακρίβειας και σημαντικότητας που πρέπει να αποδοθεί στα δεδομένα με βάση τα ερευνητικά ερωτήματα της εργασίας, με άλλα λόγια την τεκμηριωτική τους αξία[16], έχοντας επίγνωση της υποκειμενικότητας της προσωπικής μου κρίσης[17]. Όπως ορθά επισημαίνει ο Robson, η οπτική γωνία του «ουδέτερου» αμερόληπτου ερευνητή, που υιοθετείται στην παραδοσιακή εκπαιδευτική έρευνα, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Η τυποποίηση και η αποστασιοποίηση από το ερευνητικό αντικείμενο δεν εξασφαλίζουν την αντικειμενικότητα, διότι οι αντιλήψεις του ερευνητή διαπερνούν ποικιλοτρόπως την ερευνητική διαδικασία[18]. Άλλωστε, «*οι ιστορικές έρευνες δεν σχεδιάζονται στην ολύμπια αταραξία*»[19]. Ακόμη κι αν ο ερευνητής καταφέρει να αποστασιοποιηθεί

[14] Αυτές οι ερωτήσεις, με τη σειρά τους, εξαρτώνται και διαμορφώνονται από τα εννοιολογικά μας εργαλεία και από τις θεωρίες που χρησιμοποιούμε, αλλά και από τις «γενικές ιδέες», οι οποίες σε κάθε εποχή διαπερνούν οριζόντια θεωρίες και κοσμοαντιλήψεις. Πρόκειται για τα ευρύτερα ερμηνευτικά πλαίσια μέσα στα οποία τοποθετούνται οι ιστορικές έρευνες και τα οποία δεν προκύπτουν από τα δεδομένα, αλλά από γενικότερες και ως έναν βαθμό αδιαπραγμάτευτες ιδέες που επικρατούν σε μια εποχή. Βλ. Λιάκος, Α. *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*. Αθήνα: Πόλις, 2007, σσ. 248-249

[15] Σύμφωνα με τον Χ. Μπαμπούνη, «*Οι ιστορικές πηγές είναι θεμέλιο για τη συγγραφή ενός ιστοριογραφικού έργου και τη συγκρότηση του αφηγηματικού λόγου. Η ιστορική σύνθεση συνδέεται με μια ορθολογική διαδικασία, η οποία με τη συμβολή της ταξινόμησης, αξιολόγησης, γενίκευσης και αφαίρεσης του ιστορικού υλικού, φθάνει στην εξήγηση και ερμηνεία καθώς και στην αποκάλυψη των ρυθμών του χρόνου.*». Μπαμπούνης, Χ. *Ιστορική αφήγηση και πηγές*. Αθήνα: εκδ. Παπαζήση, 2013

[16] Evidential value: Η ικανότητα των τεκμηρίων να μαρτυρούν για το περιβάλλον παραγωγής τους (context), δηλαδή τον παραγωγό και τις δραστηριότητές του. Βλ. Γιαννακόπουλος, Γ. & Μουντούρη, Β. *Εισαγωγή στην Αρχειονομία*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015, σ. 91. Για την έννοια του τεκμηρίου, βλ. *στο ίδιο*, σσ. 7-9

[17] Η αξιολόγηση ιστορικών δεδομένων και πληροφοριών συχνά αναφέρεται ως ιστορική κριτική και τα αξιόπιστα δεδομένα που προκύπτουν από τη διαδικασία είναι γνωστά ως ιστορική μαρτυρία. Βλ. Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*, όπ.π., σ. 277. Σχετικά με την αξιολόγηση των πηγών και την τεκμηρίωση του ιστορικού υλικού, βλ. επίσης, Μπαμπούνης, Χ. & Τουλιάτος, Σ. *Μεθοδολογία και ερμηνεία της Ιστορίας*. Αθήνα: εκδ. Παπαζήση, 2017

[18] Robson, C. *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*, μτφ. Β. Νταλάκου & Κ. Βασιλικού. Αθήνα: Gutenberg – Γ. & Κ. Δαρδανός, 2007

[19] Λιάκος, Α., *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, όπ.π., σ. 239

πλήρως από τις πηγές, το συμπέρασμα της έρευνάς του, σε μεγάλο βαθμό, θα είναι προσωπικό. Επομένως η «αλήθεια» κάθε ιστορικής έρευνας συναρτάται με την οπτική γωνία του ερευνητή. Αναφορικά με την παρούσα εργασία, η ερμηνευτική προσέγγιση των πηγών γίνεται με βάση τα ιστορικά, πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά, εκπαιδευτικά-παιδαγωγικά γεγονότα της περιόδου στην οποία αναφερόμαστε. Άλλωστε, η αξιολόγηση του ιστορικού υλικού προϋποθέτει σφαιρική γνώση όλων των πτυχών της ευρύτερης ιστορικής περιόδου στην οποία εντάσσεται[20]. Για την ενίσχυση, τεκμηρίωση και ερμηνεία των θέσεων που συνάγονται από τη μελέτη του πρωτογενούς υλικού (δημόσια και ιδιωτικά έγγραφα) χρησιμοποιήθηκαν δευτερογενείς πηγές, σύγχρονες μελέτες και έρευνες που σχετίζονται με τα θέματα της εργασίας.

Για τη διεξοδική επεξεργασία των ιδεών και της δράσης του Δ. Γληνού στην περίοδο που εξετάζει η διατριβή, δηλαδή τα χρόνια που αυτός έζησε (1882-1943), απαιτήθηκε η συλλογή αρχειακού υλικού, προερχόμενου κυρίως από το αρχείο του ίδιου του Γληνού, του οποίου σημαντικά τμήματα δεν έχουν ερευνηθεί διεξοδικά μέχρι σήμερα[21]. Πρόκειται για υλικό το οποίο περιλαμβάνει παιδαγωγικές μελέτες και φιλοσοφικές πραγματείες, μανιφέστα και διακηρύξεις, αλληλογραφία, υλικά φορέων, σημειώσεις του Γληνού, ο οποίος συνήθιζε να καταγράφει τα βιώματα, τα σχέδια και τις σκέψεις του με κάθε δυνατή λεπτομέρεια. Βασίστηκε, επίσης, στην αρθρογραφία του Γληνού, που δημοσιεύτηκε σε εφημερίδες και περιοδικά της εποχής, καθώς και στα αρχεία που διατήρησαν στενοί του συνεργάτες κατά την περίοδο αυτή. Συγκεκριμένα, εκτός από τα δημοσιευμένα και αδημοσίευτα κείμενα του ίδιου του Γληνού, στην έρευνα εντάσσεται αρχειακό υλικό που προέρχεται κυρίως από: α) το αρχείο Κ. Δ. Σωτηρίου, β) το αρχείο Α. Δελμούζου, γ) το αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη, δ) το ΚΚΕ (ενδεικτικά: *Ριζοσπάστης*, Επίσημα κείμενα), ε) τα περιοδικά και τις εφημερίδες της εποχής.

Προσπάθησα να αποφύγω κατά το δυνατό τις αναδρομικές ιστορικές ερμηνείες[22], όπως και τη μονομερή προσφυγή στα κείμενα των θετικά προς

---

[20] Πυργιωτάκης, Ι. Ε. *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ. 107

[21] Μπουμπούς, Γ. Δ. «Δημήτρης Γληνός. Ένας οικείος και άγνωστος μαρξιστής...», όπ.π., σ. 15

[22] «*Γιατί ο ιστορικός δεν έρχεται αντιμέτωπος με ένα σωρό γεγονότων ατάκτως ως οι κέραμοι ερριμμένων. Έρχεται σε επαφή με το παρελθόν μέσα από τις διαδοχικές προσεγγίσεις τού εκάστοτε παρόντος προς το παρελθόν του, όπως αυτές είναι ενσωματωμένες στη μνημονική και την ιστορική παράδοση. Χωρίς αυτή τη διαμεσολάβηση καμιά ιστορική σύνθεση δεν θα ήταν δυνατή. Μελετώντας τις πηγές μας δεν ανακαλύπτουμε γυμνές πληροφορίες. Οι*

τον Γληνό διακείμενων, και να υιοθετήσω ιστορική οπτική που να αντιβαίνει στον αναχρονισμό και να αποδομεί τον παροντισμό, δηλαδή την τάση να αντιλαμβανόμαστε και να ερμηνεύουμε το παρελθόν με όρους του δικού μας παρόντος. Εάν σε κάποια σημεία η προσέγγιση είναι περισσότερο ιστοριοδιφική ή «δημοσιογραφική», τούτο έγινε εμπρόθετα. Θεώρησα καλό να καταγράψω και να παραθέσω με εξαντλητική, ίσως, λεπτομέρεια κάποιες πληροφορίες, προκειμένου να απαλλάξω τον επόμενο ερευνητή από το να αφιερώσει χρόνο στον εντοπισμό των πηγών, πολλές από τις οποίες είναι δυσεύρετες. Όσο η έρευνά μου προχωρούσε, εκτός του ότι τα ποικίλα εμπόδια και οι αντικειμενικές δυσκολίες δεν έλειψαν, έπρεπε να αντιπαλέψω και τους δικούς μου δαίμονες: τις συντηρητικές μου καταβολές, την άγνοια επάνω σε βασικά εννοιολογικά εργαλεία και θεωρίες, την ανιστορική, εξιδανικευτική και ρομαντική διάθεση απέναντι στο πρόσωπο του Γληνού που με είχε γοητεύσει από τα φοιτητικά μου ακόμη χρόνια. Σαφώς, απαιτήθηκε ο εμπλουτισμός της θεωρητικής μου σκευής αναφορικά με την εννοιολογική διασάφηση όρων με διαφορετικό σημασιολογικό φορτίο από αυτό που σήμερα γνωρίζουμε.

Σήμερα, 78 χρόνια από τον θάνατο του Δημήτρη Γληνού, ο φακός μας οφείλει να γίνει περισσότερο ευρυγώνιος, να ανιχνεύσουμε λιγότερο γνωστές πτυχές της δράσης του, καθώς και της διανοητικής και πολιτικής του διαδρομής. Η διαφορετική θέαση που προσφέρει η χρονική απόσταση που μεσολάβησε, είναι αυτή που μας επιτρέπει να δοκιμάσουμε μια διαφορετική αφήγηση και να θέσουμε επιπλέον ή/και διαφορετικά ερωτήματα.

Σημ.: Στα κείμενα διατηρείται η ορθογραφία των πρωτοτύπων, αλλά στο μονοτονικό σύστημα.

πληροφορίες είναι ενταγμένες σε ερμηνευτικά πλαίσια από τη στιγμή της αποδέσμευσής τους. [...] *Το παρελθόν γίνεται αντιληπτό ως μια αλλότρια εμπειρία, μια εμπειρία άλλων ανθρώπων σε άλλες εποχές. Για να το καταλάβουμε, χρειάζεται να το εντάξουμε στα δικά μας αντιληπτικά πλαίσια. Αν η αποξένωση από το παρελθόν είναι προϋπόθεση της γνώσης του, η αξία του παρελθόντος για το παρόν είναι η εξωτερικότητά του (η αλλοτριότητά του) προς το παρόν.*», Λιάκος, Α. *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, όπ.π., σσ. 113, 189

Κεφάλαιο 1

Οι σπουδές στη Γερμανία και η επίδρασή τους στη διαμόρφωση της σκέψης του Δημήτρη Γληνού

1.1. Από τα «εθνικιστικά και ιδεαλιστικά ιδεώδη» στο δημοτικιστικό κίνημα

Ο Δημήτρης Γληνός γεννήθηκε στις 2 Σεπτεμβρίου (22 Αυγούστου με το Ιουλιανό ημερολόγιο) του 1882 στη Σμύρνη. Ήταν το πρώτο από τα δώδεκα παιδιά της οικογένειας του Αλέξανδρου Γληνού, με καταγωγή από το Κόρθι της Άνδρου, και της Αικατερίνης Χατζηπαυλίδη, από τον Μπουρνόβα Σμύρνης. Μεγάλωσε στη Σμύρνη στα τέλη του 19ου αιώνα, μια πόλη με σημαντική οικονομική και εμπορική ανάπτυξη, προνομιακή εμπορική θέση, πολυεθνική σύνθεση, πλούσια πνευματική και εκπαιδευτική δραστηριότητα[1]. Ο πατέρας του ήταν έμπορος κρασιών και διατηρούσε, παράλληλα, μία μικρή ταβέρνα, στην οποία εργαζόταν και ο Δημήτρης.

Φοίτησε στην Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης, της οποίας ο συντηρητικός προσανατολισμός, που είχε τις ρίζες του στα χρόνια του αντιδιαφωτισμού[2] και της έριδας με το Φιλολογικό Γυμνάσιο Σμύρνης[3], ενέπνευσε στον νεαρό Γληνό τα ιδανικά του μεγαλοϊδεατισμού και του λογιοτατισμού. Ο ίδιος θα αναφέρει σε βιογραφικό σημείωμα που θα υπαγορεύσει την περίοδο της Κατοχής, πως στα χρόνια των εγκύκλιων σπουδών του εμφορούνταν από «*εθνικιστικά και ιδεαλιστικά ιδεώδη*»[4] και ήταν βερμπαλιστής καθαρευουσιάνος, γεμάτος από «*κενή προγονοπληξία*» και «*πατριωτισμό*

---

[1] Βλ. Κιτρομηλίδης, Π. «Σμύρνη: Οι φυσιογνωμίες μιας πόλης», στο: Ν. Χατζηγεωργίου (επιμ.) *Σμύρνη. Η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού*. Αθήνα: Τα Νέα, 2002, σ. 13

[2] Βλ. Δημαράς, Κ. Θ. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Αθήνα: Ερμής, 1998 (7η έκδ.), σ. 245

[3] Βλ. Ηλιού, Φ. *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*, ελληνική απόδοση Ι. Πετροπούλου. Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, Αθήνα, 1986. Βλ., επίσης, Αργυροπούλου, Ρ. «Η ελληνική κοινότητα της Σμύρνης την εποχή του Διαφωτισμού», στο: Ν. Χατζηγεωργίου (επιμ.) *Σμύρνη. Η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού*. Αθήνα: Τα Νέα, 2002, σσ. 23-27

[4] Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού [1946]*. Αθήνα: Παπαζήση, 2003, σ. 195

ρωμαντικό»[5]. Όπως σημειώνει και η Ρόζα Ιμβριώτη[6], αναφερόμενη γενικά στο περιεχόμενο της εκπαίδευσης εκείνης της εποχής, το σχολείο που ο Γληνός πραγματοποίησε τις εγκύκλιες σπουδές του ήταν το «*σχολείο του ιμπεριαλισμού*», που ενίσχυε τις πλανερές σκέψεις για την εξάπλωση του ελληνικού στοιχείου και την επιστροφή στον αρχαίο κόσμο «*για να θαμπώσουμε τους άλλους λαούς*» και «*να πνευματικοποιήσουμε τη γη*»[7]. Ωστόσο, η επίδραση του Διαφωτισμού παρέμενε ζωντανή στη Σμύρνη και φαίνεται πως ο Γληνός άντλησε πολλά και από την παράδοση αυτή[8].

Παρόλο που, λόγω οικονομικής δυσπραγίας, από παιδί ο Γληνός αναγκάζεται να διακόψει επανειλημμένα τη φοίτησή του στην Ευαγγελική Σχολή, προκειμένου να βοηθήσει εργαζόμενος την πολυμελή του οικογένεια, καταφέρνει -με τη βοήθεια του γιατρού Δημήτριου Χρόνη που τον ξεχώρισε για τη φιλομάθεια και τη φιλοπονία του- να τελειώσει με άριστα το γυμνάσιο και να φτάσει το 1899 για σπουδές στην Αθήνα. Η αρωγή του Δ. Χρόνη υπήρξε καθοριστική, καθώς τον απάλλαξε από την πίεση της οικογένειάς του να διδαχθεί εμπορικά μαθήματα, για να γίνει γρήγορα εμποροϋπάλληλος. Ο νεαρός Δημήτρης φθάνει στην ελλαδική πρωτεύουσα κουβαλώντας στις φτωχικές αποσκευές του και τη «Μεγάλη Ιδέα», ενώ η πολιτική ατμόσφαιρα της εποχής κυριαρχείται από την ήττα του 1897. Εγγράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή και συνδέεται φιλικά με τους νεαρούς δημοτικιστές Κώστα Γούναρη[9],

---

[5]Από σύντομο αυτοβιογραφικό σημείωμα του Γληνού, βλ. Ηλιού, Φ. «Από τον Μιστριώτη στον Λένιν», στο: *Δημήτρης Γληνός, Παιδαγωγός και φιλόσοφος*, Τομέας Φιλοσοφίας Φιλοσοφικής Σχολής Ιωαννίνων. Αθήνα: Gutenberg, 1983, σ. 12

[6] Ιμβριώτη, Ρ. «Ο Δημήτρης Γληνός. Η προμηθεϊκή του θέληση γι' αναγέννηση», *Επιθεώρηση Τέχνης* τόμ. Κ΄, τχ 119-120, 11-12/1964, σ. 405

[7] Ο ίδιος ο Γληνός θα γράψει το 1935 στους *Νέους Πρωτοπόρους*: «*Στις κοινότητες αυτές τις ελληνικές, τις σκορπισμένες από το Δούναβη ως το Μισίρι, έκαιγεν ο πιο φλογερός πατριωτισμός στο βωμό της "μεγάλης ιδέας". Πως οι χώρες αυτές ήταν ελληνικές "από τού Ίστρου μέχρι του Νείλου και από της Κάτω Ιταλίας μέχρι του Τίγρητος και του Ευφράτου", ήτανε δόγμα ασυζήτητο για τους δασκάλους, που πύρωναν και σφυροκοπούσαν τις ψυχές των παιδιών σ' όλα τα σκολιά του δούλου ελληνισμού.*». Βλ. Γληνός, Δ. «Ο ποιητής Κώστας Βάρναλης», *Εκλεκτές Σελίδες* 2, σημειώσεις: Β. Γ. Βανδώρος. Αθήνα: Στοχαστής, 1971, σ. 125

[8] Ηλιού, Φ. «Από τον Μιστριώτη στον Λένιν», όπ.π., σ. 12

[9] Ο Γληνός αποτιμά τη γνωριμία του με τον Γούναρη ως τον πρώτο σταθμό στην εξελικτική διαμόρφωση της ιδεολογικής του ταυτότητας, καθώς, σύμφωνα με τον Φ. Ηλιού, σε επιστολή του το 1937 από τις φυλακές Ακροναυπλίας, η φράση «*Έγινα στα δεκαοχτώ μου χρόνια δημοτικιστής*» υπαινίσσεται αυτούς ακριβώς τους δεσμούς φιλίας με τον Γούναρη που τον εισήγαγε στο δημοτικιστικό κίνημα. Βλ. σχετ. Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α: 1898-1910*. Εκδ. φροντίδα, εισαγωγή, σημειώσεις: Φ. Ηλιού. Αθήνα: Θεμέλιο, 1983^{α}, σ. κς. Ευθέως αναφέρεται σε αυτόν ο ίδιος ο Γληνός, σε εργοβιογραφικό του σημείωμα: «*Γνωρίζομαι με τον Γούναρη τον Κώστα. Η επίδρασή του σε μένα αγαθή. Μου ανοίγει τα μάτια στη νεοελληνική φιλολογία κ' το γλωσσικό ζήτημα.*». Βλ. «Η ζωή μου και το έργο μου. Carriculum vitae» [~1919], σ. 1, στο: *ΑΔΓ*, Φάκ. ΠΑ/504

αρχικά, Αλέξανδρο Δελμούζο και Μανόλη Τριανταφυλλίδη, λίγο αργότερα. «*Ονειροπολήματα για το μέλλον πολλά, μα φτώχεια κι απελπισία*», θα γράψει αργότερα, ενθυμούμενος τα χρόνια τούτα. Μένει σε ένα νοικιασμένο δωμάτιο στην οδό Μασσαλίας 18, πολύ κοντά στις αίθουσες παραδόσεων[10]. Στα πρώτα χρόνια των σπουδών του στη Φιλοσοφική Σχολή ο Γληνός μελετά συστηματικά τα κλασικά γράμματα και είναι οπαδός της καθαρεύουσας.

Αντίθετα από το σχόλιο του Τ. Βουρνά ότι ο Γληνός απογοητεύεται από την Αθήνα[11], ο ίδιος στις σημειώσεις του στο Ημερολόγιό του παρουσιάζει μια Αθήνα που τον γοητεύει: «*Πειραιεύς. Κάνω στο Γιαννάκη ένα θέμα. Γυρίζω στην Αθήνα νωρίς. Ο κάμπος θερισμένος εσκεπάζετο από μια λεπτήν άχνη και το φως του φεγγαριού έπλεεν επάνω. Η μυρωδιά του θερισμένου σπαρτού μού έφραινε την ψυχήν. Στην Αθήνα από το Μοναστήρι πήγα στο Σύνταγμα κόσμος πολύς και ωραίος. Η ευωδίες των λεμονιών από τον κήπο των Μουσών μεθυστικές. Επλανήθηκα μέσα στα φώτα και μετά στο σκότος. Ανέπνεα με όλη την ψυχή μου. Για τέτοιες στιγμές είνε μοναδική η Αθήνα.*»[12]. Περιγράφει με λυρισμό τους περιπάτους που απολαμβάνει στον Εθνικό Κήπο, το Ζάππειο, το Φάληρο και αλλού. Στη συνέχεια, αναφέρει πόσο πολύ του στοιχίζει κάθε φορά που πρέπει να γυρίσει στη Σμύρνη: «*Την Τρίτη το μεσημέρι έφθασα στη Σμύρνη. Όλη η θλίψη που με πιάνει όταν γυρίζω στα θολά αυτά νερά και στα δουλωμένα μέρη με κατείχε.* [...] *βρέθηκα στο σπίτι μας πάλι. Στη στενόχωρη κι' αδύνατη ζωή, στο σπιτάκι, το παληό και συνειθισμένο.*»[13].

Το μεταίχμιο του 19ου προς τον 20ο αιώνα, σημαδεύεται από οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις, καθώς και πνευματικές ζυμώσεις που επηρεάζουν τον νεαρό Γληνό. Από καθαρευουσιάνος –οπαδός του Μιστριώτη– και συμμέτοχος στα *Ευαγγελικά* (1901) με το μέρος των πολέμιων της μετάφρασης του Ευαγγελίου[14], ο Γληνός γίνεται σταδιακά

[10] Μάλαμας, Λ. *Δημήτρης Γληνός. Από τη ζωή και τη δράση του*. Ελεύθερο Πνεύμα, 2002, σ. 12

[11] Βουρνάς, Τ. *Δημήτρης Γληνός: ο στοχαστής, ο αγωνιστής, ο δάσκαλος του γένους*. Αθήνα: Εκδ. Αφοί Τολίδη, 1975 (2η έκδ.), σ. 9

[12] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 442

[13] *Στο ίδιο*, σ. 445

[14] Στην εφημερίδα *Ακρόπολις* του Β. Γαβριηλίδη δημοσιεύεται η απόδοση των Ευαγγελίων στη δημοτική από τον Α. Πάλλη. Ο Τύπος αντιδρά έντονα και ξεσπούν ταραχές τον Νοέμβριο του 1901, κυρίως από φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών παρακινούμενους από τον καθηγητή Γ. Μιστριώτη, κατά τις οποίες γίνονται «*επιθέσεις εναντίον εφημερίδων, πορεία προς το παλάτι,* [...] *επιθέσεις στρατού εναντίον διαδηλωτών, θανατηφόρες συγκρούσεις, παραίτηση του μητροπολίτη, παραίτηση του πρωθυπουργού*». Βλ. Δημαράς, Κ. Θ. «Η

δημοτικιστής. Τα ποιήματα που έχει ανθολογήσει ο Φ. Ηλιού[15] καταδεικνύουν την πορεία του Γληνού από την καθαρεύουσα προς τη δημοτική[16]. Στις 7/3/1901 ο Γληνός σε επιστολή του προς το περιοδικό του Γ. Βώκου *Το περιοδικό μας*, σχετικά με το πώς πρέπει να εκφέρονται στην ελληνική γλώσσα οι ξένοι λογοτεχνικοί όροι, δηλώνει ότι «*καλλίτερα χίλιες φορές η τεχνητή καθαρεύουσα*»[17] παρά ο αφελληνισμός της γλώσσας από τεχνικούς όρους ξένων γλωσσών. Ο Γληνός υπογράφει την επιστολή ως «Ένας εθνικός» και την περιλαμβάνει στην αυτοβιβλιογραφία του, όταν αρκετά αργότερα (Μάιο 1937) καταγράφει με σχολαστικότητα τα δημοσιευμένα του κείμενα[18]. Πρόκειται για το πρώτο δημοσίευμά του στον ελλαδικό Τύπο. Ως φοιτητής είναι «*γεμάτος από θολά και αόριστα όνειρα, από ορμές για δράση πνεματική, πότε νιώθοντας να φουσκώνουνε τα στήθια μου από ποιητική διάθεση και πότε νιώθοντας το νου μου να λαχταράει για την κατάχτηση της αλήθειας* [...] *Έτρεχα σαν ένα νέο αλογάκι μέσα σ' ένα λιβάδι, πότε ανεβαίνοντας τις ηλιόλουστες και ολάνθιστες βουνοπλαγιές της Τέχνης, πότε χοροπηδώντας στον κάμπο τον οργωμένο της επιστήμης*», όπως θα γράψει αργότερα[19].

Ο Δημήτρης Γληνός βρίσκεται «*σ' ένα πυρετό αδιάκοπης ανακατάταξης των αξιών μέσα του*»[20]. Η δημοτική γλώσσα και ο λαϊκός πολιτισμός τοποθετούνται στο κέντρο των ενδιαφερόντων του. Είναι η εποχή που ο Φ. Φωτιάδης ταράζει τα νερά με το έργο του *Το γλωσσικόν ζήτημα κ' η εκπαιδευτική μας αναγέννησις* και καθίσταται θεμελιωτής του εκπαιδευτικού δημοτικισμού[21]· η εποχή που ο Γληνός γνωρίζει τον Δ.

διακόσμηση της ελληνικής ιδεολογίας», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Νεώτερος ελληνισμός από 1881 ως 1913*, τόμ. ΙΑ'. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ. 408

[15] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σσ. 5-59

[16] Βέβαια, ο ίδιος δεν θεωρούσε αξιομνημόνευτη τη λογοτεχνική παραγωγή των νεανικών του χρόνων, την οποία αντιμετώπιζε με αυστηρότητα. Βλ. σχόλιο του Φ. Ηλιού στο: Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β: 1910-1914*. Εκδ. φροντίδα, εισαγωγή, σημειώσεις: Φ. Ηλιού. Αθήνα: Θεμέλιο, 1983[b,] σ. 585. Ωστόσο, στα νεανικά του τετράδια βρέθηκαν δεκάδες τελειωμένα ποιήματα, καθώς και σχέδια για εννέα ποιητικές συλλογές, για οχτώ δράματα και τραγωδίες, για μερικές δεκάδες διηγήματα και για μια ποιητική τριλογία. Βλ. Ηλιού, Φ. «Από τον Μιστριώτη στον Λένιν», όπ.π., σ. 13

[17] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 24

[18] Βλ. Γληνός, Δ. «Τα δημοσιεύματά μου (όσα θυμάμαι - Μάης 1937)», *ΑΔΓ*, Φάκ. ΙΔ97-1 (1). Παραδόξως, ο Ηλιού γράφει ότι ο Γληνός δεν συμπεριέλαβε την εν λόγω επιστολή σε εκείνο τον κατάλογο. Βλ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σ. 585

[19] Επιστολή χρονολογημένη από 10/10/1937. Βλ. Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη...*, όπ.π., σ. 185

[20] Βουρνάς, Τ. *Δημήτρης Γληνός...*, όπ.π., σ. 13

[21] Τριανταφυλλίδης, Μ. *Άπαντα 5ος τόμος: Γλωσσικό ζήτημα και γλωσσοεκπαιδευτικά Β'. Αγώνας για την επιβολή της δημοτικής*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ/ΙΝΣ, 2002 (1η ανατ., με 1η έκδ.: 1963), σ. 441

Ταγκόπουλο και τον *Νουμά*, το περιοδικό που ταυτίστηκε με τον αγώνα για την επικράτηση της δημοτικής[22], και που γίνεται μέλος του συνδέσμου *Η εθνική μας γλώσσα*[23]. Είναι η εποχή που ο δημοτικισμός μετασχηματίζεται σταδιακά από κίνημα λογοτεχνικό σε εκπαιδευτικό. Τον νεαρό Γληνό κερδίζουν οι ιδέες του μαχητικού δημοτικισμού και του Ψυχάρη, ενώ παράλληλα έλκεται από τις θεωρίες του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και προσχωρεί οριστικά στο δημοτικιστικό στρατόπεδο. Οι προσανατολισμοί αυτοί αποτυπώνονται στην εκπαιδευτική του εργασία σε σχολεία περιοχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: το 1901 στον Κασαμπά της Μ. Ασίας (περιοχή Σμύρνης) και το 1903-1904 στη Λήμνο, όταν για οικονομικούς λόγους αναγκάζεται να διακόψει τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο και, μετά την αποφοίτησή του, στα Βουρλά (1905-1906) και στη Σμύρνη (1906-1908). Τόσο στη *Λογοδοσία* του σχολικού έτους 1903-1904 της Αστικής Σχολής Λήμνου[24] όσο και στην αντίστοιχη του 1905-1906 της Αναξαγορείου Σχολής Βουρλών[25] παρουσιάζει ένα πλήρες εκπαιδευτικό πρόγραμμα, εμπνευσμένο από τις αρχές του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, με βάση το οποίο δομεί τη διδασκαλία του[26]. Κατά τον Ηλιού, εμφανίζεται να έχει αφομοιώσει, και σε κάποια καίρια σημεία να έχει υπερβεί, τα κηρύγματα τού υπό διαμόρφωση εκπαιδευτικού δημοτικισμού[27]. Λίγο αργότερα θα παρατηρήσει πως «*[η] ελληνική παιδεία στην Τουρκία* [...] *έχοντας ένα πολύτιμο με το μέρος της αγαθό, την αποκέντρωση, όχι μόνο δεν έμεινε οργανικά καθόλου πίσω από την παιδεία του ελεύθερου κράτους, μα και σε μερικά σημεία προπορεύτηκε* [...] *Και από την αποκέντρωση της σχολικής διοίκησης στην Τουρκία ημπορούμε να ελπίζουμε και πολλά ακόμα αγαθά για όλη την ελληνική*

[22] Καλογιάννης, Γ. Χ. *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931)*. Αθήνα: Επικαιρότητα, 1984. Κατά τον Κορδάτο, ο *Νουμάς* «*γίνεται το επίσημο περιοδικό του δημοτικισμού και του νεοϊδεατισμού*». Βλ. σχετ. Κορδάτος, Γ. *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*. Αθήνα: Μπουκουμάνης, 1974 (4η έκδ.), σ. 114

[23] Σύμφωνα με τη Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, η σύσταση του συνδέσμου «Η εθνική μας γλώσσα» αποτελεί την πρώτη συλλογική εκδήλωση των δημοτικιστών και η συμμετοχή του Γληνού σε αυτήν συνιστά «*το πρώτο στίγμα της πορείας του μέσα σ' ένα κίνημα στο οποίο αργότερα θα πρωτοστατήσει ο ίδιος επί πολλά χρόνια*». Βλ. σχετ. Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. «Η σύνδεση του Δ. Γληνού με το δημοτικιστικό κίνημα», *Διαβάζω*, τχ 61, 1983, σ. 52

[24] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σσ. 65-72

[25] *Στο ίδιο*, σσ. 87-105

[26] Την εποχή αυτή ο Γληνός διαμορφώνει τη θεωρία και την επιχειρηματολογία πάνω στις οποίες θα στηρίξει αργότερα την εργασία του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, με βάση το τρίσημο σχήμα: στροφή προς τον λαό και τη γλώσσα του, στροφή προς τη Δύση, τον ορθολογισμό και τις νέες ιδέες, στροφή προς την πολιτισμική ουσία και όχι το αρχαιότροπο πνεύμα. Βλ. Ηλιού, Φ. «Από τον Μιστριώτη στον Λένιν», όπ.π., σ. 13

[27] *Στο ίδιο*

παιδεία.»[28]. Στο σημείο αυτό ο Αλέξης Δημαράς θα εντοπίσει το εξής παράδοξο, χαρακτηριστικό της προσπάθειας συγκερασμού της διδακτικής καινοτομίας με την παιδαγωγική παράδοση: «*Την ίδια εποχή που ο Γληνός, προσπαθούσε στα Βουρλά να εκσυγχρονίσει τα προγράμματα, να ανατρέψει την αξιολόγηση των γνωστικών αντικειμένων τους και να εφαρμόσει νέες παιδαγωγικές μεθόδους, ζητούσε, προκειμένου για τους μαθητές που υστέρησαν στις επιδόσεις τους, να "λάβουν υπ' όψιν οι γονείς των ότι εάν καθ' ένα οιονδήποτε τρόπον δεν βελτιώσουν τα τέκνα των είνε περιττόν να τα αποστέλλουν εις το Σχολείον" (τόμ. Α', σελ. 104).*»[29].

Ο Δημήτρης Γληνός, αμέσως μετά τη λήψη του πτυχίου φιλολόγου με «άριστα παμψηφεί», το 1905, και έχοντας ήδη αναλάβει τη διεύθυνση της Αναξαγορείου Σχολής στα Βουρλά της Σμύρνης, αποδέχεται την πρόσκληση για συνεργασία στην εφημερίδα *Ημερησία Σμύρνης*. Η αποδοχή γίνεται με μια επιστολή γραμμένη στη δημοτική, που προκαλεί την έξαλλη αντίδραση του τοπικού Τύπου και των διευθυντών των τριών ελληνικών σχολών της πόλης, οι οποίοι απαιτούν την απόλυσή του[30]. Η Αναξαγόρειος αρνείται να το πράξει, αλλά ο Γληνός παραιτείται, προκειμένου να διδάξει στο νεοσύστατο και προοδευτικό Ελληνογερμανικό Λύκειο (1907). Ο Ηλιού μάς πληροφορεί ότι ο Γληνός ετοιμάζει τα προγράμματα του Λυκείου αντλώντας από το πρόγραμμα της Φρανκφούρτης[31]. Εκεί έχει για μικρό χρονικό διάστημα μαθητή τον Γιάννη Κορδάτο, ο οποίος γοητεύεται από τον νεαρό φιλόλογο που «*εισάγει καινά δαιμόνια*» και «*προπαγανδίζει τον δημοτικισμό*»[32] συνιστώντας στους νέους την ανάγνωση έργων δημοτικιστών ποιητών και πεζογράφων[33]. Στην ομιλία του στο πολιτικό μνημόσυνο του σπουδαίου

---

[28] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σ. 76. Ωστόσο, όπως θα παρατηρήσει ο Αλέξης Δημαράς, «*ο Γληνός όταν αργότερα ασχολήθηκε με τα οργανωτικά της εκπαίδευσης, δεν συνέβαλε τελικά στον κλονισμό του συγκεντρωτισμού*». Δημαράς, Α. «Κριτική Βιβλίου. Δημήτρης Γληνός, "Άπαντα"», *Ο Πολίτης*, τχ 63, 10/1983, σ. 85

[29] Δημαράς, Α. «Κριτική Βιβλίου...», όπ.π., σ. 85

[30] «*[Τ]ον καιρό, που καμιά Αθηνέικη εφημερίδα δεν τολμούσε να δημοσιέψει ούτε μια γραμή του Ψυχάρη, τον καιρό που ήταν τόλμημα και να κρατάει κανείς στα χέρια του το "Νουμά", τον καιρό, που κανένας ακόμη εκπαιδευτικός σε δημόσια θέση δεν τολμούσε να μιλήσει για δημοτικισμό, αυτός υπηρετώντας στη Μικρά Ασία Διευθυντής στην "Αναξαγόρειο Σχολή", προκάλεσε την επίθεση όλων των εφημερίδων της Σμύρνης, που έπλεαν στο σκοτάδι του πιο μαύρου μεσαιωνισμού και κοτζαμπασισμού, γιατί έλεγε δημόσια τις ιδέες του*», βλ. «Σχόλια. Η Κριτική», *Αναγέννηση*, χρονιά Β', τχ 10 (6/1928), σ. 464

[31] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σσ. 126-128

[32] Κορδάτος, Γ. «Πώς πρωτογνώρισα το Γληνό», *Ελεύθερα Γράμματα*, τχ 32-33, 21/12/1945, σ. 6

[33] Μέξης, Δ. Ν. *Ο ιστορικός Γιάννης Κορδάτος και το έργο του*. Αθήνα: Μπουκουμάνης, 1975, σ. 30

φιλόλογου Δ. Βερναρδάκη[34] ο Γληνός εξυμνεί τον εκλιπόντα ως έναν από τους μεγαλύτερους διανοούμενους και ως πρωτοπόρο του δημοτικισμού, «*γιατί από τους πρώτους είδε την αλήθεια για τη δημοτική γλώσα*»[35]. Με τη δημοσίευση της ομιλίας *στην Ημερησία Σμύρνης*[36] ξεσπά νέα θύελλα κατά του Γληνού. Την ίδια χρονιά (1907) ιδρύεται ο *Σύνδεσμος Λειτουργών Μέσης Εκπαιδεύσεως* στη Σμύρνη, με πρόεδρο τον Γληνό, στον οποίο η Ευαγγελική Σχολή αρνείται την παραχώρηση αίθουσας προκειμένου να εκφωνήσει λόγο. Κατά τον Βουρνά, πρόκειται για την πρώτη συγκεκριμένη πράξη διωγμού εναντίον του[37]. Ο λόγος αυτός θα δημοσιευτεί, ωστόσο, σε εκπαιδευτικά έντυπα τόσο στη Σμύρνη όσο και στην Αθήνα[38]. Από τα δημοσιεύματα αυτής της περιόδου ο ίδιος αξιολογεί ως σημαντικά, επίσης, α) την «κυνηγημένη διάλεξη», όπως χαρακτηριστικά τονίζει, «Για τη διδασκαλία των Ν[έων]. Ελλ[ηνικών].», η οποία εντέλει δημοσιεύτηκε στην *Ημερησία* τον Αύγουστο του 1907 και β) την Επετηρίδα του Ελληνικογερμανικού Λυκείου, «Τα ελληνικά εν τη μέση εκπαιδεύσει» (1907, χρονιά Α')[39]. Την ίδια περίοδο η δημοσίευση στον *Νουμά* του λυρικού ποιήματός του «Εικόνα» -το οποίο προκλητικά υπογράφει *Μήτρος Γληνός*- και μάλιστα σε περίοπτη θέση της πρώτης

---

[34] Ο Δημήτριος Βερναρδάκης (1833-1907) ήταν λόγιος, θεατρικός συγγραφέας και καθηγητής Ιστορίας και Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Γεννήθηκε στη Λέσβο, φοίτησε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών κι έπειτα στα πανεπιστήμια του Μονάχου και του Βερολίνου. Το έργο με το οποίο έγινε περισσότερο γνωστός είναι το *Ψευδαττικισμού έλεγχος* (1884), το οποίο γράφτηκε για να αναιρέσει τις απόψεις του Κ. Κόντου, σύμφωνα με τις οποίες η νεοελληνική γλώσσα θα έπρεπε να επιστρέψει στο ιδεώδες της αττικής διαλέκτου. Βλ. Λυκιαρδοπούλου, Σ. «Λέσβιοι καθηγητές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών: Η περίπτωση των αδελφών Δημήτριου και Γρηγόριου Βερναρδάκη», στο: *4ο Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης*, 2006. Διαθέσιμο στο: http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/likiardopoulou.htm, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[35] «*Αυτό ήταν το ίδιο την εποχή εκείνη και στο μέρος εκείνο σα να εξυμνούσε σήμερα ένας καθηγητής του Πανεπιστημίου μέσα στη Μεγάλη Αίθουσα των τελετών τις ιδέες του Καρλ Μαρξ.*». Βλ. «Σχόλια. Η Κριτική», *Αναγέννηση,* χρονιά Β', τχ 10 (6/1928), σ. 464

[36] Δημοσιεύτηκε σε τρεις συνέχειες (27, 28 και 29/1/1907), αλλά δεν βρέθηκαν αντίτυπα αυτών των φύλλων. Ο Ηλιού παραθέτει στα *Άπαντα* το κείμενο από χειρόγραφο του Γληνού που σώζεται στο Αρχείο του (ΚΘ' 212ι). Ωστόσο, θεωρεί πως στην εκτίμηση των δημοτικιστών (και του Γληνού) για τον Βερναρδάκη υπάρχει μια υπερβολή και μια αλλοίωση της ιστορικής προοπτικής, καθώς ο Β. δεν υπήρξε δημοτικιστής, ενώ ήταν αντίθετος με το πνεύμα του Διαφωτισμού και απολογητής των απολυταρχικών ιδεών. Βλ. σχετ., Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σσ. 526-528

[37] Βουρνάς, Τ. *Δημήτρης Γληνός…*, όπ.π., σ. 22. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο πλαίσιο πολιτικών βιογραφιών από θαυμαστές του Γληνού εξαίρεται για ευνόητους λόγους το στοιχείο της αγωνιστικότητας και μαχητικότητας με φραστικές πολλές φορές υπερβολές.

[38] Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη…*, όπ.π., σ. 196

[39] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β: 1910-1914*, όπ.π., σ. 498. Βλ., επίσης, Γληνός, Δ. «Τα δημοσιεύματά μου (όσα θυμάμαι - Μάης 1937)», *ΑΔΓ*, Φάκ. ΙΔ97-1 (1)

σελίδας, στέκεται και πάλι αφορμή να δεχτεί βάναυσες επιθέσεις από τους συντηρητικούς της Σμύρνης[40]. Μεταφράζει και δημοσιεύει Μπωντλαίρ «*πράγμα που δείχνει το αισθητικό του κριτήριο, το απαλλαγμένο από παρωπίδες και το φωτεινό του μυαλό*», θα γράψει η Φ. Χατζιδάκη[41]. Ακόμη, με αφορμή τη μετάφραση της τραγωδίας *Οιδίπους Τύραννος* από τον ποιητή Στέλιο Σεφεριάδη (1907), τάσσεται σαφώς υπέρ των μεταφράσεων των αρχαίων στα νεοελληνικά.

Το 1907 είναι η χρονιά -«*σημαδιακή για την πνευματική εξέλιξη του Δημήτρη*»[42]- που ο Γληνός θα γνωρίσει τις ιδέες του Σκληρού. Ο Γεώργιος Σκληρός (Κωνσταντινίδης), ο οποίος σπουδάζει ιατρική στην Ιένα, εκδίδει το 1907 στην Αθήνα το έργο του *Το κοινωνικόν μας ζήτημα*, που πραγματεύεται τη θεωρία του ιστορικού υλισμού και εκθέτει σχηματικά τις μαρξιστικές αντιλήψεις για την πάλη των τάξεων και τον χαρακτήρα των ιστορικών εξελίξεων στις ευρωπαϊκές κοινωνίες και ιδιαίτερα στην ελληνική[43]. Η εφημερίδα *Ακρόπολις* πρώτη και έγκαιρα παρουσιάζει το βιβλίο με ένα σύντομο σημείωμα που τιτλοφορείται «Πρωτότυποι Ιδέαι»: «*Από το αλληλοφάγωμα των κοινωνικών τάξεων, του μεταξύ τους πολέμου δηλαδή υπέρ των ιδίων συμφερόντων, εξαρτά ο κ. Σκληρός την πρόοδον και την ανάπτυξιν του λαού μας.*»[44]. Το δημοτικιστικό κίνημα ιδωμένο από τη μαρξιστική σκοπιά, προκαλεί συζήτηση που κρατά δύο και πλέον χρόνια στις στήλες του *Νουμά* -την οποία παρακολουθεί ο Γληνός[45]- ανάμεσα, κυρίως, στους Γ. Σκληρό και Κ. Χατζόπουλο αφενός, και Ι. Δραγούμη, Μ. Τσιριμώκο, αφετέρου[46]. Ο Σκληρός ασκεί δριμεία κριτική στους δημοτικιστές «*που δεν*

---

[40] Ηλιού, Φ. «Από τον Μιστριώτη στον Λένιν», όπ.π., σ. 13

[41] Χατζιδάκη, Φ. «Δημήτρης Γληνός», *Νέα Εστία*, τχ 1187, 12/1976, σσ. 198-199

[42] Βουρνάς, Τ. *Δημήτρης Γληνός…*, όπ.π., σ. 22

[43] Στα δύο πρώτα κεφάλαια περιγράφει την πάλη των τάξεων και τα τρία στάδια της κοινωνικής ανάπτυξης με τις τρεις αντίστοιχες τάξεις: φεουδαρχική, αστική και προλεταριακή. Βλ. Σκληρός, Γ. *Έργα*, εισαγωγή-σχόλια-επιμέλεια: Λ. Αξελός. Αθήνα: εκδ. Επικαιρότητα, 1976

[44] Εφημ. *Ακρόπολις*, φ. 16/6/1907, σ. 1. Βλ. σχετ. Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. (επιμ.). *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*. Αθήνα: Εκδοτική Ερμής ΕΠΕ, 1976, σ. ε΄

[45] «*Ο Δημ. ελάβαινε το "Νουμά" στη Σμύρνη και τον διάβαζε. Τα άρθρα του Σκληρού τον συγκινούν και του ανοίγουν νέα κατεύθυνση.*», από αυτοβιογραφικό σημείωμα του Γληνού, βλ. Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη…*, όπ.π., σ. 196

[46] Μέσα από τη συζήτηση αυτή οι δημοτικιστές αναδεικνύουν και αναλύουν σε βάθος τα κοινωνικά, πολιτικά, φιλοσοφικά, ιδεολογικά και εκπαιδευτικά προβλήματα στα οποία αναφέρεται το βιβλίο του Σκληρού. Βλ. σχετ. Ελευθεράκης, Θ. *Εθνικό σχολείο; Ιδεολογικές, κοινωνικοπολιτικές και φιλοσοφικές συγκρούσεις στο Μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Gutenberg, 2006, σσ. 77-105. Οι κύριοι αρθρογράφοι είναι έντεκα, ανήκουν όλοι στον χώρο του δημοτικισμού και σχηματικά κατατάσσονται από τον διευθυντή του περιοδικού σε «σοσιαλίστες» και «νατσιοναλίστες». Τη συζήτηση αυτή αποτυπώνει με αναλυτικό και διεξοδικό τρόπο η

θέλουν να είναι κοινωνιολόγοι, επιθυμούν να μείνουν γλωσσολόγοι» και νομίζουν ότι με ποιήματα και ακαδημαϊκές συζητήσεις θα προκαλέσουν κοινωνικές μεταβολές· αντί να κοιτάζουν τους φυσικούς τους συμμάχους, δηλαδή τις κατώτερες τάξεις, προσπαθούν να καταπείσουν τις ανώτερες, που δεν έχουν ούτε ανάγκη ούτε συμφέρον να «εκχυδαϊστούν»[47]. Δεν είναι ο δημοτικισμός που θα φέρει την κοινωνική αλλαγή, αλλά ο ιστορικός φορέας του σοσιαλισμού, η εργατική τάξη.

Το στοιχείο που δίνει την αποφασιστική ώθηση στη συζήτηση συνοψίζεται στην άμεση σύνδεση του γλωσσικού ζητήματος με το κοινωνικό και πολιτικό σύστημα, και στην τοποθέτηση του δημοτικιστικού κινήματος μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών και όχι των εθνικών αγώνων, μια και η γλώσσα, ως πνευματικό αγαθό, γίνεται αντικείμενο συγκρουόμενων κοινωνικών συμφερόντων[48]. Οι αντιδράσεις των δημοτικιστών διίστανται: ο Κ. Χατζόπουλος και ο Λ. Πορφύρας ασπάζονται τη θεώρηση του Σκληρού· ο Ί. Δραγούμης και ο Μ. Τσιριμώκος στην ταξική πάλη προτάσσουν την έννοια του έθνους και την προαγωγή του μέσω της γλώσσας και του σχολείου· ο Δελμούζος εντυπωσιάζεται από την ανάλυση και την ερμηνεία, αλλά στέκει αμήχανος ως προς το περιεχόμενο των ιδεών και τις πρακτικές τους απολήξεις· ο Γληνός -κατά τον Κυπριανό- συμπλέει θεωρητικά με τον Σκληρό αλλά προκρίνει τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό[49].

Ο ίδιος ο Γληνός τοποθετεί την αρχή της στροφής του προς τον σοσιαλισμό στα 1907 και τη συναρτά με εκείνη τη συζήτηση στον *Νουμά*[50]. Ωστόσο, είναι απορίας άξιο το γιατί αυτός δεν συμμετέχει στη συζήτηση που κρατά «*σε διανοητική εγρήγορση σημαντικό κύκλο δημοτικιστών*»[51], εφόσον ο ίδιος παραδέχεται πως τα άρθρα του Σκληρού «*τον συγκινούν και του ανοίγουν νέα κατεύθυνση*»[52], ενώ, παράλληλα, στον δημόσιο λόγο του (λόγοι

Σταυρίδη-Πατρικίου στην εισαγωγή του βιβλίου: Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. (επιμ.). *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, όπ.π., σ. ν΄-ιζ΄.

[47] Σκληρός, Γ. *Έργα*, όπ.π., σσ. 44-45

[48] Βλ. Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. (επιμ.). *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, όπ.π., σ. η΄

[49] Βλ. Κυπριανός, Π. *Συγκριτική Ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2015 (3η έκδ.), σ. 187

[50] «*[Σ]τα εικοσιπέντε μου χρόνια φωτίστηκα για το κοινωνικό ζήτημα*». Και αλλού: «*στα 1907 με τη συζήτηση του Νουμά* [...] *έγινα σοσιαλιστής*». Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 560

[51] Νούτσος, Π. *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμ. Β', μέρος Α'. Αθήνα: Γνώση, 1994 (2η έκδ.), σ. 57

[52] Στο βιογραφικό σημείωμα που υπαγόρευσε από το κρεβάτι του νοσοκομείου «Ελπίς», κρατούμενος των Ιταλών. Βλ. Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη...*, όπ.π., σ. 196

στα σχολεία, δημοσιεύματα σε περιοδικά και εφημερίδες της Σμύρνης αλλά και στον ίδιο τον *Νουμά*) εμφανίζεται εκφραστής της ιδεολογίας του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και μάλιστα γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο αντιμετωπίζεται με βιαιότητα και χυδαίες μεθοδεύσεις από τους συντηρητικούς κύκλους της Σμύρνης.

Το 1907 ο Γληνός δημοσιεύει στον *Νουμά* δύο μεταφρασμένα ποιήματα του José-Maria de Héredia, ως «Μήτρος Γληνός», προφανώς με αφορμή τον θάνατο του Γάλλου παρνασσιστή. Την περίοδο 1907-1908 δημοσιεύει στην *Ημερησία Σμύρνης* άρθρα, ποιήματα, χρονογραφήματα, μεταφράσεις, κείμενα διαλέξεων κ.ά.

1.2. Η επίδραση της Ψυχολογίας του W. Wundt και του σοσιαλισμού του Γ. Σκληρού στην πνευματική και επιστημονική συγκρότηση του Γληνού

Ο Δημήτρης Γληνός παντρεύεται το 1908 την Άννα Χρόνη, κόρη του γιατρού Δημήτριου Χρόνη, και αποφασίζουν να φύγουν για τη Γερμανία, προκειμένου ο ίδιος να συνεχίσει τις σπουδές του. Στη λήψη της απόφασης ίσως συνηγορεί το γεγονός ότι εξακολουθεί ο ίδιος να δέχεται πόλεμο στη Σμύρνη από τους συντηρητικούς κύκλους[53]. Φτάνει στην Ιένα, η οποία αποτελεί δημοφιλή προορισμό για τους Έλληνες και γενικά τους βαλκάνιους φοιτητές που θέλουν να ακολουθήσουν ανώτερες σπουδές, λόγω του σχετικά χαμηλού κόστους ζωής. Εκεί οι Έλληνες υπότροφοι παρακολουθούν παιδαγωγικά μαθήματα, έτσι όπως έχουν διαμορφωθεί από τους μαθητές του Herbart. Επομένως, η γενική κατεύθυνση προς αυτή την πόλη για παιδαγωγικές μεταπτυχιακές σπουδές σε συνδυασμό με την προσιτά οικονομική ζωή για τους Έλληνες φοιτητές, ίσως αποτέλεσαν τα κριτήρια που οδήγησαν τον Γληνό να την επιλέξει. Ωστόσο, πλάι στην εικόνα της Ιένας που έχει χαρακτηριστεί από τον Μιχάλη Παπαμαύρο «κολυμπήθρα του ερβαρτιανισμού»[54], υπάρχει και μια άλλη πιο δυναμική που προωθεί το «κίνημα της Νέας Αγωγής», όπως έγινε γνωστό στη Γερμανία, με την εμφάνιση της Μεταρρυθμιστικής Παιδαγωγικής[55]. Το κίνημα αφορά τον επαναπροσδιορισμό των αξιών στον βιομηχανικό κόσμο και τις νέες ριζοσπαστικές προτάσεις για την εκπαίδευση με πρόταγμα το παιδί. «*Ο ορίζοντάς του, μόλις βγήκε από την Ελλάδα, πλαταίνει τεράστια*»[56], γράφει ο Γληνός για τον Βάρναλη, μα το ίδιο μπορούμε να ισχυριστούμε πως συνέβη και στον ίδιο. Την ίδια χρονιά γεννιέται η κόρη του Λιλή, η μεγάλη του αδυναμία, που θα χάσει το 1927 από εγκεφαλίτιδα.

Στην Ιένα ο Γληνός γνωρίζει προσωπικά και συνδέεται στενά με τον Γεώργιο Σκληρό[57], ο οποίος, σε μαραθώνιες συζητήσεις, τον μυεί στη μαρξιστική σκέψη και τον παρωθεί σε κοινωνιολογικές μελέτες. Μαζί ιδρύουν

---

[53] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 537

[54] Επίσης, ο Αλέξανδρος Δελμούζος, ο οποίος έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στη Λειψία και την Ιένα το διάστημα 1905-1907, θα γράψει αναφερόμενος στην ερβαρτιανή μέθοδο διδασκαλίας πως εκεί στην Ιένα «*η ξεραγκιανή αράχνη της Διδαχτικής*» ζητούσε να τον μπλέξει στα δίχτυα της. Βλ. Δελμούζος, Α. *Μελέτες και πάρεργα*, τόμ. Β'. Αθήνα, 1958, σ. 440

[55] Κοντομήτρος, Γ. *Η γερμανική Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική και οι επιδράσεις της στην ελληνική εκπαίδευση κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα*. Διδακτορική διατριβή. Βόλος: ΠΤΔΕ Παν/μίου Θεσσαλίας, 2006, σ. 67

[56] Γληνός, Δ. «Ο ποιητής Κώστας Βάρναλης», όπ.π., σ. 134

[57] Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη…*, όπ.π., σσ. 197, 200

και μια μικρή οργάνωση με «σοσιαλιστικά ιδεώδη»[58]. Ο Σκληρός με το βιβλίο του *Το κοινωνικόν μας ζήτημα* έχει συστηθεί ως ο εισηγητής του μαρξισμού στην ελληνική διανόηση, αλλά και χάρις στην ακτινοβόλα προσωπικότητά του έχει καταφέρει να συσπειρώσει γύρω του πολλούς Έλληνες διανοούμενους και φοιτητές που βρίσκονται τότε στη Γερμανία. Σύμφωνα με τον Λ. Αξελό[59], το βιβλίο εκείνο -το σημαντικότερο έργο του Σκληρού- αν και φέρνει νέο αέρα στις νεοελληνικές ιδεολογικές μορφοποιήσεις, είναι ξεκομμένο από τη νεοελληνική πραγματικότητα (γραμμένο στο εξωτερικό από Έλληνα του εξωτερικού) και προσδεμένο στην πλεχανωφική αντίληψη για τον προοδευτικό χαρακτήρα της φιλελεύθερης αστικής τάξης και των συμμαχιών μαζί της. Επιπρόσθετα, αποτελεί μια εκλαϊκευτική προσπάθεια παρουσίασης του ιστορικού υλισμού σε σχέση με την ευρωπαϊκή και τη νεοελληνική πραγματικότητα, ενώ οι σύντομες αναφορές στην πάλη των τάξεων και τα στάδια της κοινωνικής ανάπτυξης, καθώς και η σχηματικότητα, δεν αφήνουν περιθώρια για ανάλυση και εμβάθυνση[60]. Παρ' όλ' αυτά η προδρομική για την Ελλάδα σοσιαλιστική σκέψη του Σκληρού επηρεάζει βαθιά τον τρόπο σκέψης των προοδευτικών διανοούμενων της εποχής, μεταξύ των οποίων και του Γληνού. Η επίδρασή του σε αυτούς μαρτυρείται από τους ίδιους και είναι «*άλλοτε μακρόχρονη, όπως στην περίπτωση του Γληνού, άλλοτε μεσοπρόθεσμη, όπως στην περίπτωση του Δελμούζου και άλλοτε εξαιρετικά βραχύχρονη όπως στην περίπτωση του Γιώργου και του Φώτου Πολίτη καθώς και του Γιάννη Αποστολάκη*»[61]. Επιρροές της σκέψης του Σκληρού διακρίνονται στη μελέτη του Γληνού *Η τουρκική μεταπολίτευσις και αι συνέπειαι αυτής*. Όπως σημειώνει και ο Γ. Ιμβριώτης για τον Γληνό, «*από τις πρώτες μελέτες του, άμα τις κυττάζουμε σήμερα με κριτικό μάτι, καταλαβαίνουμε πως βρίσκεται πάνω στη γραμμή που θα τον οδηγήσει στη σοσιαλιστική κοσμοθεωρία*»[62]. Βέβαια, ο μεγάλος θαυμασμός που ο Γληνός τρέφει για τον Σκληρό δεν θα τον εμποδίσει να σταθεί κριτικός απέναντί του αναφορικά με τον «αναρχικό δημοτικισμό» που ο δεύτερος προπαγανδίζει στο κύκνειο άσμα του, τη μελέτη «Τα σύγχρονα

[58] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 558

[59] Σκληρός, Γ. *Έργα*, όπ.π., σσ. 36-37

[60] *Στο ίδιο*, σ. 41. Βλ., ακόμη, Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. (επιμ.). *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, όπ.π., σσ. ς΄- ζ΄. Βλ. Επίσης, Τσάκωνας, Δ. *Ιδεαλισμός και Μαρξισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κάκτος, 1988, σσ. 445-450

[61] Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. «Ανέκδοτες επιστολές του Γ. Σκληρού στον Γ. Ν. Πολίτη», *Μνήμων*, τ. 7ος (1978-79), Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1979, σσ. 21-22

[62] Ιμβριώτης, Γ. «Η ιδεολογική πορεία του Δημήτρη Γληνού», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τόμ. Κ΄, τχ 119-120, 11-12/1964, σ. 391

προβλήματα του Ελληνισμού» (1919), όπου καλεί τον καθένα να «*χαλνάη με ό,τι μπορεί και όπως μπορεί τη νεκρή και ψεύτικη καθαρεύουσα. Είναι η καλύτερη υπηρεσία, που μπορεί να προσφέρη στη γλωσσική και κοινωνική μας αναγέννηση*». Ο Γληνός θεωρεί άγονη την άρνηση αυτή, χωρίς να υπάρχει η θέση: «*ο Σκληρός σαν κοινωνιολόγος θάπρεπε νάντιλαμβάνεται έστω και διαισθαντικά, πως σε κάποια επίπεδα ψυχικής ενέργειας το χάλασμα, η αρνητική μόνο εργασία, ισοδυναμεί με αντίδραση*. [...] *Και προσαρμόζεται κι αυτός στο προχειρότερο και ευκολώτερο* [...] *στο ζήτημα αυτό ο φωτεινός νους του Σκληρού πλανήθηκε. Ήταν λιγώτερο οδηγητής και λιγώτερο υποταγμένος στη βαθύτερη κοινωνική σκοπιμότητα παρά παντού αλλού.*»[63].

Ο Σκληρός δεν διατηρεί ιδιαίτερους δεσμούς με τον Γληνό αφότου φεύγει για τη Ρωσία. Δεν ξανασυναντιούνται ποτέ, ενώ και η αλληλογραφία που είχαν διατηρήσει για κάποιο διάστημα -σύμφωνα με πληροφορία της Άννας Γληνού-, δεν έχει εντοπιστεί[64]. Χρόνια αργότερα, τον Μάρτιο του 1913, και ενώ βρίσκεται πια στο Ζεϊτούν της Αιγύπτου, σε μία επιστολή του προς τον Γ. Πολίτη ζητά να μάθει νέα του Γληνού και των υπολοίπων[65]. Η Σταυρίδη-Πατρικίου αναφέρει πως όταν ο Σκληρός το 1919 θα προσπαθήσει να έρθει σε επαφή με τον Γληνό και τον Δελμούζο, από την Αίγυπτο όπου βρίσκεται, δεν θα λάβει καμία απάντηση. Η ιστορικός πιθανολογεί είτε ότι οι δύο φίλοι δεν πρόλαβαν να του απαντήσουν, αφού ο θάνατος από φυματίωση βρήκε τον Σκληρό τον ίδιο χρόνο, είτε ότι εσκεμμένα επιδίωξαν να μη συσχετιστεί επ' ουδενί το έργο τους με τον σοσιαλιστή Γεώργιο Σκληρό σε εκείνη τη συγκυρία[66].

Στο πανεπιστήμιο της Ιένας ο Γληνός μαθητεύει κοντά στον Rein και τον Eucken. Εκείνη τη χρονιά ο Γερμανός φιλόσοφος Haeckel, «*ο μέγας υλιστής του μονισμού*» όπως τον αποκαλεί ο Γληνός, συνταξιοδοτείται, οπότε, πιθανότατα, μαθήματά του δεν έχει την ευκαιρία να παρακολουθήσει. Ωστόσο, εντυπωσιάζεται από τον τρόπο αντιπαράθεσης των «κολοσσών του ανθρωπίνου πνεύματος»: «*με γαλήνην και ελευθερίαν σκέψεων, ανεπηρέαστοι, χωρίς προσβολάς, χωρίς υπαινιγμούς, χωρίς αντεγκλήσεις,*

[63] Γληνός, Δ. «Η κρίση του δημοτικισμού», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 11 (1923-1924), σσ. 25-27
[64] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 559
[65] Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. «Ανέκδοτες επιστολές...», όπ.π., σ. 45
[66] Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, δημοτικισμός και μεταρρύθμιση*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1999

χωρίς υποκινήσεις στάσεων και αποδοκιμασιών εργάζονται δια την επιστήμην και την ανθρωπότητα»[67].

Ο Γληνός είναι καλός γνώστης της παιδαγωγικής του W. Rein (1847-1929), καθώς έχει ήδη συνεργαστεί με τους παιδαγωγούς Γεωργακάκη και Παυλίδη, οι οποίοι είχαν κάνει μεταπτυχιακές σπουδές στην παιδαγωγική σχολή της Ιένας. Το πρώτο έτος της παραμονής του στη Γερμανία, στο πλαίσιο της πρακτικής άσκησης του Rein, επισκέπτεται μαζί με τον καθηγητή του τα «Εξοχικά Παιδαγωγεία» του H. Lietz στη Haubinda και το Bieberstein, στην εποχή της ακμής τους. Πρόκειται για οικοτροφεία που βρίσκονται στην εξοχή, μακριά από τις μεγαλουπόλεις, σε ένα περιβάλλον γεμάτο από παραστάσεις και ερεθίσματα για τα παιδιά, που δίνουν προτεραιότητα στη διαπαιδαγώγηση των νέων σε μια πνευματικά και οικονομικά αυτόνομη κοινότητα[68]. Ο Γληνός κρατά σχολαστικά σημειώσεις στο ημερολόγιό του για το ωρολόγιο πρόγραμμα, το περιεχόμενο σπουδών, τη διδακτική μεθοδολογία, τη σχολική ζωή, την πρακτική εργασία[69]. Περίπου μία δεκαετία αργότερα θα προσπαθήσει, σε συνεργασία με τον Αλ. Δελμούζο και τον διευθυντή σχολικής υγιεινής Εμμ. Λαμπαδάριο, να προωθήσει τον θεσμό και στην Ελλάδα, σχεδιάζοντας τον οργανισμό λειτουργίας του πρώτου υπαίθριου σχολείου στο κτήμα Νομικού στα Πατήσια, πρωτοβουλία σημαντική αλλά χωρίς ιδιαίτερο πρακτικό αποτέλεσμα[70].

Παράλληλα, από τον Οκτώβριο του 1908 έως τον Μάιο του 1909 ο Γληνός παρακολουθεί τα φιλοσοφικά και παιδαγωγικά μαθήματα του φιλόσοφου R. Eucken (1846-1926), που επικεντρώνει τη φιλοσοφία του στη σημασία της κατανόησης του ανθρώπινου βιώματος και της εμπειρίας, κινούμενος στο πλέγμα των αντιλήψεων οι οποίες θα συμβάλλουν στη

---

[67] Γληνός, Δ. «Ροδόλφος Όυκεν», *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 165

[68] Μαρτίνου-Κανάκη, Σ. *Το κίνημα της Μεταρρυθμιστικής Παιδαγωγικής και η επίδρασή του στο παιδαγωγικό έργο του Μιχάλη Παπαμαύρου*. Διδακτορική διατριβή. Ρόδος: Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής, 2007, σ. 51

[69] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σσ. 486-488

[70] Θεοδώρου, Β. & Καρακατσάνη, Δ. «Η εφαρμογή των αρχών της Νέας Αγωγής στο κίνημα των υπαίθριων σχολείων στην Ευρώπη τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αι. Μια συγκριτική προσέγγιση». Διαθέσιμο στο: http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/karakatsani.htm, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020. Το εγχείρημα θα επαναληφθεί το 1929, με τα εγκαίνια υπαίθριου σχολείου στο δασάκι πίσω από τη Σχολή Ευελπίδων, το οποίο, επίσης, λειτούργησε για βραχύ διάστημα.

διαμόρφωση της Φαινομενολογίας[71] και θα αξιοποιηθούν στην «κατανοούσα» (verstehen) κοινωνιολογία του Max Weber[72]. Σύμφωνα με τον Κ. Καλαντζή, ο Eucken εκτιμά από τις πρώτες ημέρες τον νεαρό φιλόλογο Δημήτρη Γληνό και του αναθέτει τη διεύθυνση του φιλοσοφικού σεμιναρίου[73].

Ο Rudolf Eucken κινείται στο πλαίσιο της Lebensphilosophie (φιλοσοφία της ζωής) και το έργο του, όπως και το έργο των Husserl και Dilthey, διαμόρφωσε μια διαφορετική προσέγγιση από το σύστημα του Hegel και την τάση του εμπειρισμού και του πρώιμου θετικισμού να περιορίσουν την έρευνα της ανθρώπινης εμπειρίας σε ερωτήματα που αφορούν τις αισθήσεις ή τις εντυπώσεις[74]. Η Lebensphilosophie ενδιαφέρεται για το «βίωμα», το πώς νοηματοδοτούν οι ίδιοι οι άνθρωποι τα όσα ζουν. Ξεκινά από την αναγνώριση τού ότι η ανθρώπινη εμπειρία είναι σύνθετη και ταυτόχρονα νοηματοδοτημένη από τον ίδιο τον άνθρωπο που την προσλαμβάνει και την βιώνει. Έτσι, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το ότι ο άνθρωπος, όπως και ο ίδιος ο φιλόσοφος, είναι πάντα εντός της ιστορικής διαδικασίας και του κοινωνικού συγκείμενου, τα οποία προσπαθεί να κατανοήσει, να περιγράψει, να ταξινομήσει, να συσχετίσει[75]. Η

---

[71] Σχετικά με το φιλοσοφικό κίνημα της Φαινομενολογίας, βλ. Δήμου-Τζαβάρα, Α. «Η φαινομενολογική μέθοδος από τον Husserl στον Heidegger», *Ζήνων*, Δελτίον της Φιλοσοφικής Εταιρείας Κύπρου, τχ 13-17, 1992-1996, σσ. 185-190

[72] Weber, M. *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*. Επιμ. Κ. Ψυχοπαίδης, μτφ. Μ. Κυπραίος. Αθήνα: Κένταυρος, 1997

[73] Καλαντζής, Κ. Γ. *Στον αστερισμό του Δημήτρη Γληνού. Κώστας Σωτηρίου, Ρόζα Ιμβριώτη, Μιχάλης Παπαμαύρος: Οι τρεις φωτισμένοι παιδαγωγοί και αγωνιστές της εθνικής αντίστασης*. Αθήνα: Δίπτυχο, 1985, σ. 45

[74] «*Η λειτουργία της ζωής παρουσιάζεται ως διμερής* […] *Ο Όυκεν διακρίνει από της ψυχολογικής την νοολογικήν μέθοδον.* […] *ούτω το θέμα δεν είναι πλέον "τι είναι η νόησις δια τον άνθρωπον" αλλά "τι είναι η ενέργεια εκάστου ανθρώπου εν τω νοητικώ βίω;". Αι δύο μέθοδοι, εν ω χωριστά πρέπει να ενεργούσιν, ενούνται εν τω αποτελέσματι και μας δίδουσι τον συμβιβασμόν του ιδεαλισμού και πραγματισμού. Όσον περισσότερον περιεχόμενον κερδίζει ο νοητικός βίος, τόσον περισσότερον χρειαζόμεθα ψυχικήν εμπειρίαν, όσω βυθιζόμεθα εις την εμπειρίαν, τόσω μείζων φαίνεται η υπεροχή του νοητικού βίου*.». Βλ. Γληνός, Δ. «Ροδόλφος Όυκεν», *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 163

[75] «*Εν αντιθέσει προς τους πλείστους των εν Γερμανία συναδέλφων του, οίτινες από μακρών ετών εργαζόμενοι επιστημονικώς μέσα εις τα γραφεία των και τα εργαστήριά των θέλουσι να τηρήσωσι τον φιλοσοφικόν τρίβωνα μακράν της τύρβης των αγωνιζομένων υπέρ της υπάρξεως ανθρώπων, ο Όυκεν ζητεί να υψώση την φιλοσοφίαν ως οδηγόν φάρον της ριπταζομένης και κλυδωνιζομένης ανθρωπότητος. Δια τούτο ορμάται από την ζωήν και δεν ζητεί να δημιουργήσει συνθετικώς την πραγματικότητα.*». Βλ. Γληνός, Δ. «Ροδόλφος Όυκεν», *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 164

Lebensphilosophie συνέβαλε, καθοριστικά, στη διαμόρφωση των ερμηνευτικών προσεγγίσεων στις κοινωνικές επιστήμες[76].

Αφενός, το γεγονός ότι ο Eucken τη χρονιά εκείνη παίρνει το Νόμπελ Λογοτεχνίας και, αφετέρου, η γοητεία που ομολογουμένως ο καθηγητής ασκεί πάνω του, οδηγούν τον Γληνό στο να γράψει μια μελέτη για αυτόν και να τη δημοσιεύσει τον Φεβρουάριο και τον Μάρτιο του 1909 στο περιοδικό *Παναθήναια*. Εκεί μιλά με θαυμασμό για τον «*γόη ζωγράφο των ιδεών*», με το «*σφριγηλόν και εύστροφον πνεύμα*», παρουσιάζει τα έργα του, εκθέτει τη φιλοσοφική του σκέψη και αναφέρεται στη σχέση του Eucken με την Ελλάδα, καθώς η σύζυγός του είναι εγγονή του Ulrichs, που δίδαξε στο ιδρυμένο από τον Καποδίστρια Ορφανοτροφείο της Αίγινας και ήταν γνωστός για τις φιλελληνικές του δραστηριότητες. Η σχέση Γληνού-Eucken υπερβαίνει τη σχέση μαθητή-δασκάλου, καθώς οι δυο τους συνδέονται στενότερα με τις συχνές επισκέψεις του ζεύγους Γληνού στο σπίτι του δεύτερου[77]. Θέλοντας να κάνει γνωστό το έργο του δασκάλου του στο ελληνικό κοινό, ο Γληνός μεταφράζει στο ίδιο περιοδικό το 1910 αποσπάσματα των έργων του *Τα σύγχρονα πνευματικά ρεύματα* και *Τα προβλήματα της ανθρώπινης ζωής*. Σχεδιάζει, ακόμη, να γράψει μία μελέτη για την έννοια του Geisteleben («πνευματική ζωή») στη φιλοσοφία του Eucken, η οποία έμεινε ανολοκλήρωτη[78]. Επίσης, σώζονται σχέδια από άλλη μεγάλη μελέτη που ετοίμαζε για τον νεοϊδεαλισμό του Eucken, όπου παρουσιάζεται πολύ περισσότερο κριτικός απέναντι στο έργο του Γερμανού φιλόσοφου[79]. Η Γερμανία της εποχής αυτής είναι για τον Γληνό «*μια αποκάλυψη, αλλά και αντικείμενο αμείλιχτης κριτικής παρατήρησης*»[80], καθώς, από τη μία, η άνοδος του γερμανικού ιμπεριαλισμού έχει ρίξει ολόκληρη τη χώρα σε ένα παραλήρημα και, από την άλλη, ο γερμανικός ιδεαλισμός κατασκευάζει ιδεολογικές εκλεκτικές συγγένειες με τη δράση του ιμπεριαλισμού. Σαφείς επιρροές από τον Eucken στο έργο του Γληνού δεν εντοπίζουμε, εάν εξαιρέσουμε ίσως την έμφαση που δίνει -αναφορικά με τη φιλοσοφική μόρφωση των νεοελλήνων- στη σημασία της ανάγνωσης κεφαλαίων από τα *Ηθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη, ο οποίος «*παραμελήθηκε όλως διόλου για*

[76] Audi, R. (ed). *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, 1999, pp. 490-491

[77] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 551

[78] Στο αρχείο του Γληνού, ανάμεσα στα «Σχέδια για μελέτες φιλοσοφικές – ίσως στη Γερμανική Γλώσσα», αναφέρεται η μελέτη με τίτλο: «Der Begriff des Geisteslebens bei R. Eucken». Βλ. Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σ. 481

[79] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 551

[80] Βουρνάς, Τ. *Δημήτρης Γληνός…*, όπ.π., σ. 25

τα σκολιά [παρόλο που] *μεγάλοι ηθικολόγοι αναγνωρίζουν στην ηθική του Αριστοτέλη ένα μνημείο αθάνατο και στερεό*»[81]. Σύντομα υιοθετεί μια κριτική στάση απέναντι στις αντιλήψεις του Eucken, που προοδευτικά εξελίσσεται σε εναντίωση, καθώς από την άφιξή του στην Ιένα ο Γληνός αγωνιζόταν να θεμελιώσει μια φιλοσοφική παιδαγωγική, έχοντας συνείδηση ότι κάτι τέτοιο προϋπέθετε την επαναθεμελίωση της φιλοσοφίας. Ήδη το φθινόπωρο του 1908 σημειώνει πως χρειάζεται να προσδιοριστούν τα ιδεώδη του πολιτισμού και σχεδιάζει μελέτη με θέμα *Η ιδέα της τελειότητος μέσα στα διάφορα φιλοσοφικά συστήματα*, ενώ χαρακτηρίζει τη φιλοσοφία του Eucken «συντηρητική και αντιδραστική», επειδή «*γυρεύοντας να σώση τις πνευματικές αξίες, οι οποίες νομίζει ότι κινδυνεύουν από το σύγχρονο πολιτισμό, φεύγει από την πραγματικότητα*»[82]. Ωστόσο, το ενδιαφέρον του για το έργο του Γερμανού φιλόσοφου δεν θα στερέψει γρήγορα: στα 1922-23 ο Γληνός ζητά επανειλημμένα από τον Δελμούζο -ο οποίος εκείνη την εποχή ζει στη Γερμανία- να του αποστείλει βιβλία του Eucken[83]. Φαίνεται, επίσης, πως όσο ζει στην Ιένα, τον Γληνό επηρεάζει σημαντικά και ο νεοκαντιανός καθηγητής της Φιλοσοφίας Otto Liebmann[84].

Όταν τον Ιανουάριο του 1909 το Πανεπιστήμιο Αθηνών προκηρύσσει τον Σούτσειο φιλοσοφικό διαγωνισμό, έκτο στη σειρά, ο Γληνός αποφασίζει να πάρει μέρος συγγράφοντας τη μελέτη *Η Ηθική φιλοσοφία του Πλάτωνος*. Μελετά πλατωνικά θέματα και σχεδιάζει μια εργασία για τον αρχαίο Έλληνα φιλόσοφο και την κοινωνική παιδαγωγική, την οποία προορίζει και ως θέμα για εναίσιμο διατριβή[85]. Συγγράφει τη μελέτη έως τον Σεπτέμβριο του 1910 και υποβάλλει το τελικό κείμενο των 314 σελίδων προς κρίση. Η κριτική επιτροπή, αποτελούμενη από τους καθηγητές Μ. Ευαγγελίδη, Γ. Μιστριώτη και Σ. Βάση, τον Απρίλιο του 1912 απονέμει το βραβείο στον έτερο υποψήφιο. Καμία δημόσια αντίδραση δεν καταγράφεται από την πλευρά του Γληνού[86].

---

[81] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 492

[82] *Στο ίδιο*, σ. 469

[83] Βλ. Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος…*, όπ.π., σσ. 135, 138, 161

[84] Σε ένα σχεδίασμα της αυτοβιογραφίας του ο Γληνός αναφέρει ως τίτλο ενός μελλοντικού κεφαλαίου της τον εξής: «Φιλοσοφία. Liebmann, Eucken, Wundt». Πρόκειται για τους τρεις φιλοσόφους που τον προσδιόρισαν κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών του σπουδών. Βλ. Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη…*, όπ.π., σ. 200

[85] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σσ. 470, 488-489

[86] Κατά τον Ηλιού, «*δεν είχε, άλλωστε, κανένα λόγο, στα 1912, ούτε να κοινολογήσει την αποτυχία, ούτε, κυρίως, να προσθέσει και άλλα προβλήματα στα όσα του δημιουργούσε, ήδη, η λεπτή θέση στην οποία βρισκόταν την εποχή εκείνη: δημόσιος λειτουργός και, ταυτόχρονα, ηγετική μορφή στις κινήσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου και της διαφαινόμενης εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.*». Βλ. σχετ. Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 577. Επιπρόσθετα, εάν

Ωστόσο, σε μεταγενέστερο αυτοβιογραφικό σημείωμα θα αναφέρει: «*Το έργο δε βραβεύθηκε γιατί η κριτική επιτροπή αποτελούνταν από τους σχολαστικούς Μιστριώτη-Ευαγγελίδη και ο Ευαγγελίδης είχε προστατευόμενό του το Λογοθέτη, που τον εβράβευσε*»[87]. Αν και το έργο έμεινε ανέκδοτο, τριάντα χρόνια αργότερα, όταν τον Γληνό θα απασχολήσουν και πάλι οι πλατωνικές σπουδές, οι νέες εργασίες του θα στηριχτούν στη μελέτη αυτή και στις έρευνες του 1909-1910.

Τον Ιούλιο του 1909 ο Γληνός, φανερά επηρεασμένος από τον Σκληρό, γράφει την πρώτη μελέτη του «με τη μαρξιστική μέθοδο»[88], με αφορμή τη νεοτουρκική επανάσταση που έχει ξεσπάσει έναν περίπου χρόνο πριν. Σε σημείωμά του στο χειρόγραφο (δεν περιλήφθηκε στη δημοσιευμένη εκδοχή) επισημαίνει τη μεθοδική παρατηρητικότητα του Σκληρού, ο οποίος περισσότερο από έναν χρόνο προτού ξεσπάσει η νεοτουρκική επανάσταση, την είχε προβλέψει στο *Κοινωνικόν μας ζήτημα*[89]. Η μελέτη του Γληνού, που τιτλοφορείται *Η τουρκική μεταπολίτευσις και αι συνέπειαι αυτής*, δημοσιεύεται με το ψευδώνυμο Λ. Καλλέργης στο περιοδικό *Ελληνισμός* του Ν. Καζάζη[90]. Στο κείμενο χαρακτηρίζεται η επανάσταση των Νεότουρκων ως η «*τελευταία εκ των αστικών επαναστάσεων της Ευρώπης*» και αναφέρεται πως «*πρόκειται περί συστηματικής και ωργανωμένης εκτελέσεως ενός προγράμματος* [...] *Ο διωγμός των μη Τούρκων και ιδία των Ελλήνων είνε φαινόμενον ουσιαστικόν της νέας θέσεως των πραγμάτων*»[91]. Ο Γληνός

προσέβλεπε στο χρηματικό έπαθλο των 1.000 δρχ. προκειμένου να παρατείνει την παραμονή του στη Γερμανία, ο λόγος αυτός δεν υφίστατο πλέον κατά την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων του διαγωνισμού, αφού είχε διακόψει από μήνες τις σπουδές του και είχε επιστρέψει στην Αθήνα.

[87] Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη...*, όπ.π., σ. 197. Όπως σημειώνει ο Ηλιού, ο Κ. Λογοθέτης είχε βραβευτεί και στον αμέσως προηγούμενο Σούτσειο διαγωνισμό, με εισηγητή πάλι τον Ευαγγελίδη, τον οποίο διαδέχτηκε αργότερα στην έδρα της Ιστορίας της Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών. Βλ. σχετ. Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 577

[88] Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη...*, όπ.π., σ. 197. Βέβαια, να σημειώσουμε ότι ο Γληνός εντοπίζει ως πρώτη από μέρους του εφαρμογή της μαρξιστικής μεθόδου το εν λόγω κείμενο, όταν πλέον ο ίδιος έχει ενστερνιστεί πλήρως το κομμουνιστικό ιδανικό και είναι «φτασμένος μαρξιστής και κομμουνιστής».

[89] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 551

[90] Δημοσιεύτηκε στα τχ 141 και 143 του 1909. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα ο Καζάζης θα πρωτοστατήσει στις αντιδράσεις εναντίον της λεγόμενης «τριανδρίας» της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και εναντίον του Γληνού προσωπικά. Βλ. σχετ. Κόκκινος, Γ. *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*. Αθήνα: Τροχαλία, 1996

[91] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 175. Πολλά χρόνια αργότερα, όταν στις 9/8/1934 θα βρεθεί στην Κωνσταντινούπολη, θα συναντήσει μεγάλη αναστάτωση: «*Διώχνουν τους Έλληνες επαγγελματίες από την Πόλη. Νέα προσφυγιά. Είνε πόλεμος; Όχι. Είνε η στιγμή της*

χρησιμοποιεί στην ανάλυσή του κοινωνιολογικές κατηγορίες προερχόμενες από τον μαρξισμό του Σκληρού: νόμοι της ιστορικής εξέλιξης, υποχρεωτικά στάδια στην πορεία των κοινωνικών σχηματισμών, ταξικοί προσδιορισμοί, συνάρτηση του έθνους με την εμφάνιση της αστικής τάξης κ.ά.[92]. Την ίδια περίοδο που δημοσιεύεται η μελέτη του Γληνού, δημοσιεύεται παράλληλα μελέτη του Σκληρού στον *Νουμά* για το ίδιο ζήτημα[93], με τις ίδιες βασικές ιδέες και ταυτόσημα συμπεράσματα. Όμως το κείμενο του Γληνού είναι περισσότερο αναλυτικό και φορτισμένο συναισθηματικά. Ίσως λόγω της μικρασιατικής καταγωγής του εκφράζει εντονότερα την ανησυχία του για τις τύχες των Ελλήνων στο τουρκικό κράτος. Βέβαια, και ο Σκληρός γεννήθηκε στην Τραπεζούντα του οθωμανικού Πόντου (το 1878), αλλά δεν έζησε εκεί παρά μόνο ως παιδί. Αντίθετα, ο Γληνός βρισκόταν ακόμη στη Σμύρνη όταν εκδηλώθηκε η επανάσταση των Νεότουρκων και είχε βιώσει τον ενθουσιασμό που προκάλεσαν οι εξαγγελίες για ισότητα και αδελφότητα που ευαγγελιζόταν το κόμμα *Ένωση και Πρόοδος*. Ο Ηλιού[94] πιθανολογεί πως η συγγραφή της μελέτης του Γληνού είναι απόρροια των συζητήσεών του με τον πιο έμπειρο και εξοικειωμένο με τη μαρξιστική θεωρία Σκληρό, του οποίου το σχήμα παρακολουθεί και εκλαϊκεύει ο Γληνός. Σε κάθε περίπτωση, η μελέτη αυτή κατέχει εξέχουσα θέση μέσα στην ιδεολογική διαδρομή του Γληνού, καθώς είναι δηλωτική της διαμόρφωσής του ως μαρξιστή, αλλά παράλληλα επειδή είναι προφητική των βαλκανικών πολέμων. Αρκετά νωρίτερα, το 1896, η Ρόζα Λούξεμπουργκ είχε αναλύσει την κοινωνική κατάσταση της ύστερης οθωμανικής κοινωνίας, ορίζοντας παράλληλα τα καθήκοντα του σοσιαλιστικού κινήματος, στη μελέτη «Η σοσιαλδημοκρατία

πιο μελιστάλαχτης ελληνοτουρκικής φιλίας. Το μαχαίρι στα δόντια λοιπόν και τη στιγμή που πρόκειται να φιληθούμε; Ο θάνατός σου, ζωή μου!». Έχει προηγηθεί το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας μεταξύ Βενιζέλου-Ινονού (1930) και ο Νόμος 2007/1932 που απαγορεύει την άσκηση αρκετών επαγγελμάτων, περιλαμβανομένης της ιατρικής και της νομικής, από μη Τούρκους υπηκόους. Τότε θα αναρωτηθεί: «*Άραγες ο σοσιαλισμός δίνει αληθινά στην πράξη κάποια διαφορετική λύση στο πρόβλημα των εθνικοτήτων, που μόνο το μαχαίρι και η φωτιά το έλυναν ως τώρα;* [...] *Αν έξαφνα η Τουρκία, ας υποθέσουμε, είχε κάνει σοσιαλιστική και όχι εθνικιστική επανάσταση, θα είταν ακόμη οι Έλληνες εδώ στη Σμύρνη και θα καλλιεργούσαν ακόμη τ' αμπέλια τους;*». Γληνός, Δ. «1ον Κόλασις ή παράδεισος;», *Νέος Κόσμος*, 27/9/1934

[92] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 552. Αξίζει να αναφερθεί ότι όταν ο Γληνός γράφει τη μελέτη αυτή, δεν έχει ακόμη γραφτεί το έργο του Λένιν *Ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού* (1917), παρά μόνο η μελέτη *Ιμπεριαλισμός* (1902) του Τζ. Χόμπσον.

[93] Με τίτλο *Το Ζήτημα της Ανατολής*. Βλ. Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. (επιμ.). *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, όπ.π., σσ. 320-336, καθώς και: Μπουμπούς, Γ. Δ. *Η ελληνική κοινωνία στην πρώιμη μαρξιστική σκέψη: Γ. Σκληρός - Γ. Κορδάτος (1907-1930)*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Πάντειο Παν/μιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1996

[94] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 553

και οι εθνικοί αγώνες στην Τουρκία»[95]. Στα κείμενα τόσο του Γληνού όσο και του Σκληρού το νεοτουρκικό κίνημα του 1908 αντιμετωπίζεται ως ένα απειλητικό εθνικιστικό κίνημα μιας στρατιωτικής γραφειοκρατίας, η οποία απειλούσε τα ζωτικά συμφέροντα των υπόδουλων λαών[96]. Ένα κίνημα του οποίου τον «αντεπαναστατικό χαρακτήρα» είχε πρώτη εντοπίσει η Ρ. Λούξεμπουργκ, θεωρώντας ότι λειτουργούσε εξυπηρετικά προς τον γερμανικό ιμπεριαλισμό. Πρόκειται για «*μία από τις πλέον ενδιαφέρουσες ερμηνευτικές συγκλίσεις για το Ζήτημα της Ανατολής και το Νεοτουρκικό Κίνημα*» στα κείμενα των τριών στοχαστών: Λούξεμπουργκ, Γληνού και Σκληρού[97].

Μετά από έναν χρόνο παραμονής στην Ιένα, ο Γληνός εκδηλώνει απερίφραστα τις αμφιβολίες του για την επιστημονική εγκυρότητα του ερβαρτιανισμού: «*Αι φιλοσοφικαί βάσεις, δηλ. η ψυχολογία και η ηθική του Herbart, επί των οποίων στηρίζεται η παιδαγωγική του θεωρία, δηλ. κυρίως ο σκοπός και η μέθοδος, σήμερα ημπορούν να θεωρηθούν ως από την επιστήμη überwunden* [=ξεπερασμένα]». Η διαπίστωση αυτή τον προβληματίζει και τον οδηγεί στην αναθεώρηση των φιλοσοφικών βάσεων της παιδαγωγικής του Herbart και, συνεπώς, στην επανίδρυση του παιδαγωγικού οικοδομήματος: Είναι, άραγε, θεμέλιο της παιδαγωγικής θεωρίας η ερβαρτιανή ψυχολογία και ηθική ή μπορούν να τεθούν άλλες φιλοσοφικές βάσεις[98]; Οι παιδαγωγικές θεωρίες των σοσιαλιστών έχουν επιδράσει επάνω στη σκέψη του Γληνού, που αρχίζει να αξιολογεί τη σημαντικότητα του ρόλου του σοσιαλιστικού κινήματος, προκειμένου να διατυπωθεί το ιδεώδες στην αγωγή[99].

---

[95] Δημοσιεύτηκε σε τρεις συνέχειες στη γερμανική σοσιαλδημοκρατική εφημερίδα *Sachsische Arbeiter-Zeitung* (Εφημερίδα των Εργατών της Σαξονίας), που εκδιδόταν στη Δρέσδη, στις 8, 9 και 10 Οκτωβρίου του 1896. Γράφτηκε στον απόηχο των μεγάλων σφαγών κατά των Αρμενίων, με τις οποίες η σουλτανική κυβέρνηση του Αμπντούλ Χαμίτ κατέστειλε την αρμενική επαναστατική σοσιαλιστική κίνηση. Βλ. σχετ. Αγτζίδης, Β. «Λούξεμπουργκ, Γληνός και Σκληρός: Για το ζήτημα της Ανατολής και τους Νεότουρκους», 26/11/2019. Διαθέσιμο στο: https://tinyurl.com/y66x3xr6, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[96] Οι αναλύσεις των Σκληρού και Γληνού φαίνεται ότι καθόρισαν κατά το ιδρυτικό συνέδριο τη θέση του ΣΕΚΕ για τη μεταπολεμική ρύθμιση του Ζητήματος της Ανατολής, που βασιζόταν στην αυτονομία των περιφερειών. Μια θέση που μεταβλήθηκε ριζικά στη συνέχεια - υιοθέτησε τη γραμμή της ακεραιότητας της Τουρκίας και της αντιπολεμικής δράσης στη Μικρά Ασία- όταν το Κόμμα αυτό συνδέθηκε με την Κομιντέρν και αναπαρήγαγε πιστά την αντίληψη που είχε επικρατήσει μετά την εξόντωση της αριστερής αντιπολίτευσης. Βλ. Αγτζίδης, Β. «Ο Γληνός, οι Νεότουρκοι και οι δύο δρόμοι», 5/12/2019. Διαθέσιμο στο: https://tinyurl.com/yxlsdg4u, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[97] Αγτζίδης, Β. *«Λούξεμπουργκ, Γληνός και Σκληρός…»*, όπ.π.

[98] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 490

[99] Κοντομήτρος, Γ. *Η γερμανική Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική…*, όπ.π., σ. 366

Ο Γληνός τον Σεπτέμβριο του 1909 φεύγει για τη Λειψία όπου παρακολουθεί τα ψυχολογικά και παιδαγωγικά μαθήματα του W. Wundt (1847-1929)[100]. Με την ίδρυση του ψυχολογικού του εργαστηρίου στη Λειψία το 1879, ο Wundt είχε αρχίσει να δίνει εμπειρικό προσανατολισμό στην Ψυχολογία, σηματοδοτώντας τη μετατροπή της σε πειραματική επιστήμη. Δύο χρόνια μετά, θεμελίωσε το πρώτο επιστημονικό περιοδικό Ψυχολογίας με τίτλο *Φιλοσοφικές μελέτες*, στο οποίο δημοσίευε τα αποτελέσματα των πειραματικών του ερευνών στο εργαστήριο[101]. Το περιβάλλον στη Λειψία ήταν ακόμη ερβαρτιανό, σε μια εποχή που η Παιδαγωγική και η Ψυχολογία θεωρούνταν ακόμη κλάδοι της Φιλοσοφίας. Τη στενή σχέση Φιλοσοφίας και Ψυχολογίας ευνοεί αρχικά και ο Wundt, πιστεύοντας ότι ο πλήρης διαχωρισμός τους θα έβλαπτε και τις δύο[102]. Στη συνέχεια, όμως, αγωνίστηκε για τον διαχωρισμό τους, με αποτέλεσμα σήμερα ως βασικότερη επιστημονική συνεισφορά του να θεωρείται η προσπάθειά του να καθιερωθεί η Ψυχολογία ως ξεχωριστός επιστημονικός κλάδος και όχι να ανήκει στο ευρύτερο πεδίο της ιατρικής ή των κοινωνικών επιστημών[103]. Το επιστημονικό του έργο είναι τεράστιο: από το 1853 έως το 1920 συνέγραψε συνολικά πάνω από 54.000 σελίδες για διάφορα θέματα ενός ευρύτατου φάσματος επιστημών (Φυσιολογία, Ψυχολογία, Γλωσσολογία, Λογική, Θρησκεία, Ηθική, συστήματα Φιλοσοφίας κ.ά.)[104]. Ιδιαίτερη αξία έχει το έργο του *Αρχές της Φυσιολογικής Ψυχολογίας* (1873-1874), το οποίο βασίζεται στις πανεπιστημιακές του παραδόσεις.

Ο Wundt άσκησε κριτική τόσο στη μεταφυσική Ψυχολογία, που υποβαθμίζει τη σημασία της εμπειρικής ανάλυσης και της αιτιακής εξήγησης των ψυχικών διαδικασιών, όσο και στην εμπειρική Ψυχολογία, που περιορίζεται στην περιγραφή των εσωτερικών αισθήσεων[105]. Σύμφωνα με τον Wundt, η φυσιολογική Ψυχολογία διερευνά τις στοιχειώδεις ψυχικές διαδικασίες χρησιμοποιώντας πειραματικές μεθόδους. Η πρόσβαση στα

---

[100] Ελευθεράκης, Θ. *Ταξικό ή υπερταξικό σχολείο. Ιδεολογικές συγκρούσεις στο χώρο της εκπαίδευσης κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Παντείου Παν/μίου, 2003, σ. 49

[101] Δαφέρμος, Μ. *Το ιστορικό γίγνεσθαι της ψυχολογίας. Από τις μεθοδολογικές αντιλήψεις περί ψυχής ως τη μετατροπή της ψυχολογίας σε ανεξάρτητη επιστήμη*. Αθήνα: Gutenberg, 2010, σ. 390

[102] Κοντομήτρος, Γ. *Η γερμανική Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική…*, όπ.π., σ. 180

[103] Πύλη Ψυχολογίας, *Βίλχελμ Βουντ (Wilhelm Wundt 1832-1920)*, 2016. Διαθέσιμο στο: https://www.psychology.gr/diasimoi-psychologoi/1548-wilhelm-wundt.html, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[104] Δαφέρμος, Μ. *Το ιστορικό γίγνεσθαι…*, όπ.π., σ. 390

[105] *Στο ίδιο*, σ. 391

ψυχικά φαινόμενα γίνεται μέσω της εμπειρίας και όχι μέσω της μεταφυσικής. Αρχικά οι άμεσες εμπειρίες, δηλαδή τα αισθητηριακά δεδομένα, πρέπει να μετρηθούν με ακρίβεια, γι' αυτό και εφευρίσκονται πολυάριθμες σχετικές συσκευές (πνευματογράφος για την αναπνοή, σφυγμογράφος, μετρονόμος κ.ά.)[106]. Απορρίπτονται η αυτοπαρατήρηση και τα βοηθητικά της μέσα (παρατήρηση άλλων ανθρώπων, μελέτη βιογραφιών, εξομολογήσεων, δραμάτων, μυθιστορημάτων), δηλαδή όλη η βασική μέθοδος συγκέντρωσης δεδομένων που χρησιμοποιούσε η παλιά Ψυχολογία. Υιοθετείται η ενδοσκόπηση ως μέθοδος ψυχολογικής έρευνας, αλλά όχι στην παραδοσιακή φιλοσοφική μορφή της, παρά ως αυτοπαρατήρηση που εδράζεται στην ανάλυση των εμπειριών ζωής μέσω του ενδοσκοπικού στοχασμού. Ωστόσο, η πειραματική έρευνα μέσω της ενδοσκόπησης δεν έχει μόνο ποσοτικό χαρακτήρα, αλλά συστατικό της στοιχείο αποτελεί και η χρησιμοποίηση ποιοτικών δεδομένων. Ο σκοπός της πειραματικής ψυχολογικής έρευνας στο εργαστήριο αυτό είναι η περιγραφή της δομής και των επιμέρους στοιχείων της συνειδητής εμπειρίας των υποκειμένων, τα οποία πρέπει να πραγματοποιήσουν λεπτομερειακές λεκτικές αναφορές σχετικά με τους τρόπους που αντιλαμβάνονται τα ελεγχόμενα ερεθίσματα τα οποία δέχονται. Τα πειράματα αυτά που ξεκινούν από (και καταλήγουν σε) φυσιολογικά δεδομένα, οδηγούν σε διαπιστώσεις που εκλαμβάνονται από τον Wundt και τους μαθητές του ως αποδείξεις μιας ψυχολογικής διαδρομής, η οποία στην ουσία θέτει εκποδών τη νόηση και τη συνειδητότητα[107].

Ο Γληνός με επιστολή του, χρονολογημένη από 24/11/1909, πληροφορεί τον Ν. Πολίτη για τα εξής: «*Από τα τέλη του Σεπτεμβρίου ευρίσκομαι εις Λειψίαν. Επεσκέφθην τον Wundt και έγινα μέλος του Ψυχολογικού Ινστιτούτου. Η εργασία εν τω Ινστιτούτω γίνεται ως εξής. Υπάρχουν εφέτος π.χ. δέκα θέματα υπό έρευναν, δι' έκαστον θέμα σχηματίζεται μικρά ομάς εκ τριών έως τεσσάρων μελών, διευθυνομένη υπό τινος παλαιοτέρου μέλους του Ινστιτούτου. Τα μέλη λοιπόν εκάστης ομάδος*

[106] Θεοδωρίδης, Χ. (Χρίστος Θρακιάς). «Η σημερινή θέση της ψυχολογίας», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 10 (1922), σ. 139

[107] Ωστόσο, σύμφωνα με τον Β. Φίλια, τα πειράματα αυτά, αν και χρήσιμα για τον εντοπισμό στοιχειωδών μορφών προσαρμογής του ανθρώπου, ήταν εντελώς ανεπαρκή για την ερμηνεία των ανθρώπινων συμπεριφορών και των όποιων διαφοροποιήσεων μεταξύ τους. Αυτό ακριβώς καταλογίζουν στον Wundt και οι επικριτές του: θεωρούν τα πειράματά του μονομερή και αυθαίρετα, δεδομένου ότι λάμβανε υπόψη του μόνο ένα σύστημα παραμέτρων φυσιολογικής υφής και αγνοούσε τις κοινωνικές. Βλ. σχετ. Φίλιας, Β. *Συμβολή στον επαναπροσδιορισμό της Ψυχολογίας ως επιστήμης του ανθρώπου*. Αθήνα: Παπαζήσης, 2008, σ. 37

άλλοτε ως πειραματιζόμενοι και άλλοτε ως πειραματισταί κάμνουν τας ερεύνας μεθ' όλης της δυνατής ακριβείας. Αι εργασίαι πρωτοκολλώνται εις παν πείραμα. Τα διδόμενα αυτών επιστημονικώς κατατασσόμενα δημοσιεύονται εις τα Philosoph. Studien νυν Psychol. Studien του Wundt, και χρησιμεύουν ως θέματα διδακτορικών διατριβών κτλ. εν γένει δε είναι πάντοτε τα εμπειρικά διδόμενα εφ' ων στηρίζονται αι ψυχολογικαί έρευναι. Εις δύο εκ των ομάδων τούτων έλαβον μέρος. Η μία ερευνά [τον] απλούν βαθμόν της αισθήσεως διαφοράς βαρών επί δύο σημείων του σώματος ενεργούντων κατά διάφορα χρονικά διαστήματα, η δε δευτέρα ερευνά την αντίδρασιν εις εξωτερικάς ακουστικάς εντυπώσεις χρονολογικώς και μετά των συναφών αναπνευστικών και σφυγμογραφικών συμπτωμάτων.»[108]. Οι πρώτες αυτές εργασίες ωθούν τον Γληνό, πολύ σύντομα, στην πειραματική προεργασία που θα του επιτρέψει να προχωρήσει στην εκπόνηση διδακτορικής διατριβής. Στη διατριβή του, που έχει τίτλο *Τα αισθήματα της ακοής και η έντασις της προσοχής*, διαπραγματεύεται τη σχέση μεταξύ ακοής και προσοχής[109]. Από το στάδιο αυτό της μελέτης του σώζονται τετράδια με λεπτομερειακές καταγραφές των πειραματικών παρατηρήσεων που έχουν γίνει σε ειδικό θάλαμο, το «stillen Zimmer» του ψυχολογικού ινστιτούτου. Ο W. Wirth, που αναφέρθηκε στα πειράματα του Γληνού και δημοσίευσε το 1911 στη Λειψία περίληψη των αποτελεσμάτων τους, σημειώνει ότι το πειραματικό στάδιο της μελέτης έχει περατωθεί. Ωστόσο, η ολοκλήρωση της διατριβής δεν τελεσφόρησε, μάλλον επειδή λόγοι οικονομικοί απαγόρευαν περαιτέρω παραμονή του Γληνού στη Λειψία.

Κεντρική είναι για τον Wundt η έννοια της «πρόσληψης», μέσω της οποίας ένα ψυχικό δεδομένο αποσαφηνίζεται. Η πρόσληψη ορίζεται ως εσωτερική δράση της βούλησης και θεωρείται το πρωτότυπο όλων των ψυχικών διαδικασιών. Γι' αυτό και ονομάζει την ψυχολογία του «βολουνταριστική», επειδή τα ψυχικά βιώματα για αυτόν δεν είναι γεγονότα αλλά αποτελέσματα της λειτουργίας της βούλησης[110]. Τα πορίσματα των ερευνών του ότι και τα παιδιά διαθέτουν βούληση, επιδεικνύουν δημιουργική δραστηριότητα κλπ, κλονίζουν την ψυχολογική βάση της ερβαρτιανής παιδαγωγικής, που βασίζεται στην αντίληψη ότι βασικό συστατικό στοιχείο της ψυχικής ζωής είναι η παράσταση και κατά συνέπεια η διεύρυνση του παραστατικού κύκλου των μαθητών αποτελεί τη βάση της γνώσης, η οποία

[108] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σ. 580
[109] Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη…*, όπ.π., σ. 197
[110] Θεοδωρίδης, Χ. «Η σημερινή θέση της ψυχολογίας», όπ.π., σ. 143

μέσω μιας εξωπραγματικής ηθικολογικής και φρονηματιστικής λογικής θα προκαλέσει τη βούληση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η Πειραματική Ψυχολογία του Wundt κάνει δυνατή την εμφάνιση της Πειραματικής Παιδαγωγικής. Οι εξελίξεις στην Παιδαγωγική επηρεάζονται αποφασιστικά, καθώς τα πορίσματα του Wundt ευνοούν την αυτοτελή ανάπτυξη του παιδιού, την εκδήλωση του αυθορμητισμού του, την ελεύθερη βούληση, τα βασικά δηλαδή στοιχεία της Νέας Αγωγής[111]. Ο Γληνός στις σημειώσεις του θα διακρίνει την Παιδαγωγική σε παλαιότερη (μη πειραματική) και σε νεότερη (πειραματική)[112]. Στην ομιλία του κατά τα εγκαίνια της Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής (1921)[113] θα αναφερθεί στην «*πάλη του παιδιού για υγεία και χαρά και αυτενέργεια*», φράση που παραπέμπει στα μεταρρυθμιστικά κινήματα των αρχών του 20ου αι., τα οποία με αυτά ακριβώς τα προτάγματα αναπτύχθηκαν στη Γερμανία[114]. Στο αρχείο του Γληνού σώζονται πολλά τετράδια σημειώσεών του από παραδόσεις του Wundt, καθώς και μεγάλος αριθμός φύλλων και δελτίων ίδιας προέλευσης. Η μεγάλη επιρροή που άσκησε στον νεαρό Γληνό ο πατέρας της Πειραματικής Ψυχολογίας καταδεικνύεται και από το γεγονός ότι στο γραφείο της οικίας του στην Αθήνα (σημερινό Ίδρυμα Γληνού) το πορτρέτο του Wundt καταλαμβάνει περίοπτη θέση[115].

Ιδιαίτερη μνεία οφείλεται στη Völkerpsychologie του Wundt (η απόδοση του όρου στα ελληνικά δημιουργεί μια αμηχανία, με τον Χ. Θεοδωρίδη να την αποδίδει ως «Λαοψυχολογία», τον Ν. Πολίτη ως «Ομαδική Ψυχολογία» και τον Α. Δελμούζο ως «Ψυχολογία των λαών»[116]). Τα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Wundt τα αφιερώνει στη Völkerpsychologie, η οποία διερευνά τα πολιτισμικά τεχνήματα και την πνευματική ζωή των λαών στην ολότητά της, ενώ ασχολείται με τις ανώτερες ψυχικές διαδικασίες (μάθηση, γλώσσα, νόηση κλπ)[117]. Σύμφωνα με αυτήν, «*μέσα στην κοινωνική ζωή και απ' την επίδραση που έχουνε οι ψυχές η μια πάνω στην άλλη γεννιούνται καινούρια στοιχεία ανύπαρχτα στο άτομο σύμφωνα με το νόμο της*

[111] Κοντομήτρος, Γ. *Η γερμανική Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική…*, όπ.π., σ. 367
[112] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 505
[113] Γληνός, Δ. «Γυναικείος ανθρωπισμός», *Εκλεκτές Σελίδες* 1, σημειώσεις: Β. Γ. Βανδώρος. Αθήνα: Στοχαστής, 1971, σσ. 35-61
[114] Βλ. Μπέλλα, Μ. *Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή του Δημήτρη Γληνού (1921-1923) και η Εκπαίδευση των Γυναικών στην Ελλάδα*. Μεταπτυχιακή εργασία, ΠΤΔΕ Παν/μιο Αθηνών, 2011, σ. 98
[115] Πληροφορία προερχόμενη από τον Κώστα Θεριανό, μέλος του Δ.Σ. του Ιδρύματος Γληνού
[116] Κοντομήτρος, Γ. *Η γερμανική Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική…*, όπ.π., σ. 184
[117] Δαφέρμος, Μ. *Το ιστορικό γίγνεσθαι…*, όπ.π., σ. 394

δημιουργικής σύνθεσης. Και όπως η ατομική ψυχή βγαίνει απ' τις στοιχειακές ενέργειες δίχως να είναι απλό άθροισμά τους, έτσι και η λαοψυχή δεν είναι απλό άθροισμα απ' τις ατομικές ψυχές παρά γεννιούνται απ' την ένωση ιδιαίτερα φαινόμενα. Το ιδιαίτερο γνώρισμα της ομαδικής ψυχής είναι η εξακολούθηση της ψυχικής εξέλιξης όσο κι αν εξαφανίζονται οι μερικές ψυχές και μαζί μ' αυτό η αλλαγή με τις γενιές»[118]. Η «Ψυχολογία των λαών», σύμφωνα με τον Wundt, διερευνά τη γλώσσα, τη θρησκεία, τους μύθους και τα έθιμα, που αποτελούν πνευματικά προϊόντα της κοινωνικής ανάπτυξης και σε αυτά εκφράζονται γενικοί ψυχολογικοί νόμοι. Εδράζονται στις ανώτερες ψυχικές διαδικασίες (μάθηση, γλώσσα, νόηση κλπ.), οι οποίες είναι δύσκολο να ελεγχθούν σε εργαστηριακές συνθήκες, και θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν άλλες μέθοδοι διερεύνησής τους –ιστορική μέθοδος, συγκριτική ανάλυση, επαγωγική παρατήρηση κλπ. Η μελέτη τους συμβάλλει καταρχάς στην κατανόηση της πνευματικής ζωής των λαών, αλλά επιπρόσθετα προσφέρει χρήσιμο υλικό για τη μελέτη των επιμέρους ατόμων.

Η «Ψυχολογία των λαών» του Wundt δεν μπορεί να γίνει κατανοητή εάν δεν εξετασθεί στο πλαίσιο της γενικότερης πνευματικής κίνησης στη Γερμανία εκείνης της εποχής. Στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας δίδαξε ο ιστορικός Καρλ Λάμπρεχτ (Karl Gotthard Lamprecht, 1856-1915), ο οποίος υποστήριξε ότι το «*έσχατο κριτήριο της παγκόσμιας Ιστορίας είναι ο τύπος του γίγνεσθαι ενός λαού (Typik des Volkerwerdens)*»[119]. Το γίγνεσθαι αυτό είναι αδύνατον να συλληφθεί εάν η ιστορική γνώση δεν κινηθεί προς την κατεύθυνση της μελέτης των σύνθετων φαινομένων της ψυχοκοινωνικής ζωής ενός λαού. Στο πλαίσιο αυτής της προσέγγισης ο Lamprecht εισήγαγε την έννοια της «λαϊκής ψυχής» (Volksseele) που κατ' αυτόν είναι το πρωταρχικό και διακριτό πολιτιστικό χαρακτηριστικό κάθε λαού. Μπορεί οι απόψεις του Lamprecht να επικρίθηκαν από τους μεταγενέστερους Γερμανούς ιστορικούς και κοινωνιολόγους –ο Max Weber τον αποκαλεί «τσαρλατάνο»[120]– όμως διαμόρφωσαν στις αρχές του 20ου αιώνα ένα πνευματικό κλίμα στο πανεπιστήμιο της Λειψίας, το οποίο αποτελούσε σημείο εκκίνησης για τον Wundt. Επίσης, στη συνολική διαμόρφωση των επιστημονικών αναζητήσεων της εποχής είχε επικαθοριστικό ρόλο η αντίληψη των «επιστημών του πνεύματος» όπως αποκαλούνταν τότε στη Γερμανία. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα αναφέρει ο Ντίλταϋ (Wilhelm Dilthey,

[118] Θεοδωρίδης, Χ. «Η σημερινή θέση της ψυχολογίας», όπ.π., σσ. 167-168
[119] Φίλιας, Β. *Κοινωνιολογία του Πολιτισμού*, τόμ. Α'. Αθήνα: Παπαζήση, 2000, σ. 31
[120] *Στο ίδιο*, σ. 32

1833-1911) στο δοκίμιό του *Η γένεση της ερμηνευτικής*[121]: «*Αποκλειστικά στην εσωτερική εμπειρία, στα γεγονότα της συνείδησης, βρήκα κατάλληλο έδαφος για ν' αγκυροβολήσω τη σκέψη μου* [...] *Στις φλέβες του γιγνώσκοντος υποκειμένου δεν ρέει πραγματικό αίμα, αλλά μόνον ο αραιωμένος χυμός του Λόγου ως απλής νοητικής ενέργειας*»[122]. Η αρχή που ο Dilthey αποκαλεί «θεώρημα της υποκειμενικότητας» σημαίνει ότι οτιδήποτε υπάρχει για εμάς τελεί, καθότι και καθόσον υπάρχει για εμάς, υπό τον όρο να είναι δεδομένο της συνείδησης[123]. Ο Dilthey ξεκίνησε από την Ψυχολογία για να περάσει στην Ιστορία, και στη λογική αυτή εντάσσεται και η προσπάθεια του Wundt. Έτσι, παρά το γεγονός ότι οι «επιστήμες του πνεύματος» βρίσκονται σε μια διαφορετική λογική (ή λογικότητα με την έννοια που αποδίδει στον όρο ο Habermas ως τρόπο σκέψης για την αντιμετώπιση, κριτική ανάλυση και ταξινόμηση των φαινομένων[124]) με τις προσεγγίσεις της γαλλικής κοινωνιολογικής σχολής, αρχίζουν να συγκλίνουν από τη στιγμή που οι Γερμανοί διανοητές προσπαθούν να ερμηνεύσουν τη διαμόρφωση, τη σύνθεση και την πορεία της «λαϊκής ψυχής» με αναγωγή σε όρους του οικονομικού και κοινωνικού συγκείμενου. Υπό αυτή την έννοια «*συνέκλινε με τις προσεγγίσεις της γαλλικής κοινωνιολογικής σχολής του Durkheim και αποτέλεσε μία από τις πηγές της Πολιτισμικής-Ιστορικής Ψυχολογίας του Vygotsky*»[125]. Όλα αυτά επηρεάζουν βαθιά τη σκέψη του Γληνού, με την έννοια της «ψυχικής ροπής» των λαών να αποτελεί στο εξής μόνιμη σταθερά στο έργο του.

Αξίζει να σημειωθεί, ακόμη, η παρουσία του E. Meumann (1865-1915) στο εργαστήριο του Wundt, ο οποίος στα χρόνια εκείνα είχε αποκτήσει μεγάλη φήμη ως ο ιδρυτής της Πειραματικής Παιδαγωγικής. Η επίδραση του Meumann επιβεβαιώνεται και από την επιλογή του Γληνού να μεταφράσει, σε παράρτημα του περιοδικού *Αγωγή* (1915-16), το έργο του πρώτου, με τίτλο: *Στοιχεία πειραματικής παιδαγωγικής*. Επίσης, στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, με αφορμή μία βιβλιοκρισία[126], ο Γληνός θα αναφερθεί διεξοδικά στην Πειραματική Ψυχολογία και την Πειραματική Παιδαγωγική, που

---

[121] Dilthey, W. *Η γένεση της ερμηνευτικής*. Εισαγ., σχόλια, μτφ. Δ. Υφαντής. Αθήνα: εκδ. Ροές, 2011

[122] *Στο ίδιο*, σ. 31

[123] *Στο ίδιο*, σσ. 25-26

[124] Βλ. Λάμνιας, Κ. *Επικοινωνιακή λογικότητα. Συγκρότηση και εξέλιξη των δομών λογικότητας του υποκειμένου*. Αθήνα: Παρατηρητής, 1996

[125] Δαφέρμος, Μ. *Το ιστορικό γίγνεσθαι...*, όπ.π., σ. 395

[126] Δ. Γ. (Γληνός, Δ). «Βιβλιοκρισίες - Δημ. Μωραΐτου "Τα ιδεώδη των μαθητών και μαθητριών", πείραμα ψυχολογικόν», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 9 (1921), σσ. 323-327

«*απομακρύνουν τους υποκειμενικούς παράγοντες*», δημιουργούν «*στέρεη και αντικειμενική εμπειρία, εκεί που είχαμε πριν της υποκειμενικής ενδοσκόπησης, της εσωτερικής εμπειρίας τ' αβέβαια πορίσματα*». Στη συνέχεια θα αναρωτηθεί: από την τόση κίνηση που υπάρχει στην Ευρώπη εδώ και 60 χρόνια, «*τι πήραμε είδηση εμείς στην Ελλάδα;*». Το πανεπιστήμιο, γράφει, περιορίζεται σε «*αγαθές προθέσεις και προσπάθειες για να πετύχη πιστώσεις για ψυχολογικό εργαστήριο*», ενώ «*δεν είδεν ακόμα μέσα στις αίθουσές του ψυχολογικό πείραμα*» και η σχετική βιβλιοπαραγωγή είναι μικρή και αμφίβολης ποιότητας («της περίστασης γραψίματα»). Επιχειρώντας να ερμηνεύσει την κατάσταση αυτή, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι στην Ελλάδα «*η διανοητικότητά μας δε συμβιβάζεται με την πειραματική έρευνα· είμαστε πολύ φαντασιοκόποι, πολύ ανυπόμονοι, πολύ λογολάτρες και δογματικοί. Η πειραματική έρευνα είναι αποτέλεσμα ψυχικής επανάστασης στο δυτικό κόσμο. Ψυχές βυθισμένες στο μεσαίωνα είναι ανίκανες και γι' αυτήν. Μπορούν καθαρευουσιάνοι να γίνουν πειραματικοί επιστήμονες; αν μερικοί κάνουν κάτι, είναι μονάχα μιμητές*»[127].

Όπως ο ίδιος ο Γληνός αποκαλύπτει, «*ο Wundt είχε μεγάλη αντιπάθεια σε κάθε πρόωρη εφαρμογή της καθαρής ψυχολογικής έρευνας και συμβούλευε όλους, ακόμα και τον Meumann, να μη βιάζωνται*». Υποστηρίζει, ακόμη, πως η προσφορά της Πειραματικής Ψυχολογίας έγκειται στο «*κέρδος πως πλουτίστηκε η ψυχολογική έρευνα με μια γόνιμη μέθοδο, τη συστηματική παρατήρηση και το πείραμα και κοντά στην ψυχολογία, όλες οι εφαρμοσμένες επιστήμες που στηρίζονται σ' αυτήν. Είναι αναμφισβήτητο κέρδος ακόμη πως πλουτίστηκε η ψυχική μας εμπειρία προπάντων στην ανάλυση των αισθημάτων και των στοιχειωδέστερων από τα σύνθετα ψυχικά φαινόμενα με πορίσματα αντικειμενικά και έγκυρα.*». Δεν διστάζει, ωστόσο, να προσθέσει ότι «*για τ' ανώτερα ψυχικά φαινόμενα η νέα μέθοδος, ως τώρα τουλάχιστον, ίσως και για πάντα, θάναι ανεπαρκής*»[128].

Στα κατάλοιπα του Γληνού βρέθηκαν σημειώματα του 1910 για συγγραφικά του σχέδια αναφορικά με τον Wundt: «Περί της δημιουργικής συνθέσεως –schöpferische Synthese- στη φιλοσοφία του Wundt», «Η έννοια της ψυχής στον Αριστοτέλη και Wundt», «Η τελεολογία του Wundt», «Σύγκριση της πρώτης και δεύτερης έκδοσης των Vorlesungen über Menschen- und Tierseele του Wundt», «Η πρόληψη (apperzeption) εν τη

[127] Δ. Γ. (Γληνός, Δ). «Βιβλιοκρισίες…», όπ.π., σ. 326
[128] *Στο ίδιο*, σσ. 324-325

ψυχολογία του Wundt»[129]. Επίσης, βρέθηκε το πρώτο διάγραμμα της μελέτης «Περί των αρχών της ψυχικής αιτιότητος εν τη φιλοσοφία του W. Wundt», με ημερομηνία 28/5/1912[130]. Προφανώς δεν επηρεάστηκαν όλοι οι μαθητές του W. Wundt με τον ίδιο τρόπο. Ο Θ. Βορέας, καθηγητής φιλοσοφίας και ιδρυτής του πρώτου ψυχολογικού εργαστηρίου στην Ελλάδα, όπως και ο Ν. Λούβαρις, καθηγητής Θεολογικής Σχολής και ιδρυτής τόσο της έδρας Φιλοσοφίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο όσο και της έδρας Φιλοσοφίας της Θρησκείας στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, συνομήλικοι του Γληνού, υπήρξαν μαθητές του Wundt. Ωστόσο, είναι μερικοί από τους πλέον εξέχοντες δασκάλους των Ελλήνων ιδεαλιστών διανοουμένων του Μεσοπολέμου. Ενδιαφέρον έχει το σχόλιο του Κ. Γεωργούλη πως οι περισσότεροι συσπουδαστές του Γληνού επέστρεφαν στην Ελλάδα «*παραφορτωμένοι από ψυχοπαιδαγωγικές γνώσεις που έπαιρναν από τα ψυχολογικά εργαστήρια*» αντικρίζοντας το εκπαιδευτικό πρόβλημα «*με στενή τεχνική προοπτική*» και θεωρώντας πανάκεια «*την εφαρμογή των πορισμάτων του ψυχολογικού εργαστηρίου επάνω στην παιδαγωγική πράξη ή τον εθισμό του διδαχτικού προσωπικού στο χειρισμό μεθοδικών κανόνων και οδηγιών*». Ο Γληνός, όμως, «*δυναμωμένος από βαθύτατες φιλοσοφικές και κοινωνιολογικές μελέτες*» προσεγγίζει το εκπαιδευτικό πρόβλημα ολιστικά, σχετίζοντάς το με τη γενική πολιτιστική, ιστορική και κοινωνική κατάσταση του τόπου[131].

Όταν αργότερα ο Γληνός διδάσκει στην Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή το μάθημα *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία* (1921), συμβουλεύεται το ομώνυμο έργο του δασκάλου του, Wundt, (*Einleitung in die Philosophie*) κατά την προετοιμασία του[132]. Γενικότερα, κατά τη διάρκεια της θητείας του δίπλα στον Wundt, ο Γληνός ασχολείται με ευρύτερα μεθοδολογικά και επιστημολογικά ζητήματα και έχει επαφή με ορισμένα από τα σημαντικότερα φιλοσοφικά ρεύματα της εποχής. Έχοντας, παράλληλα, πρόσβαση στη σχετική βιβλιογραφία, αλλά και λόγω της μύησής του στη μαρξιστική ιδεολογία, αντιμετωπίζει τα φιλοσοφικά ρεύματα μέσα από την

[129] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σ. 481

[130] *Στο ίδιο*, σ. 496

[131] Γεωργούλης, Κ. «Νεκρολογία για τον Δ. Γληνό», *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ 36, άνοιξη 2003, σ. 142. Το κείμενο πρωτοδημοσιεύτηκε στη *Νέα Εστία*, τόμ. 35, τχ 398-399, 1 και 15/1/1944, σσ. 106-111

[132] Από επιστολή του Γληνού προς τον Α. Δελμούζο, 19/2/1922, βλ. Γάτος, Γ. «15 ανέκδοτα γράμματα του Γληνού στον Αλέκο Δελμούζο», στο: *Επιθεώρηση Τέχνης*, τόμ. Κ΄, τχ 119-120, 11-12/1964, σ. 524

κοινωνιολογική τους διάσταση[133]. Παράλληλα, γνωρίζει την ψυχανάλυση μέσα από το έργο των Σίγκμουντ Φρόυντ και Καρλ Γκούσταβ Γιουνγκ, σε μια εποχή που οι δύο κορυφαίοι ψυχίατροι συνεργάζονται στενά (η ρήξη στη σχέση τους θα επέλθει το 1913). Στην προσωπική βιβλιοθήκη του Γληνού[134] βρίσκουμε κάποια αντίτυπα βιβλίων ιδίως του Φρόυντ, τα οποία προμηθεύεται κατά τα χρόνια των σπουδών του στη Γερμανία, αλλά το γεγονός ότι τα περισσότερα αγοράστηκαν αργότερα, μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, καταδεικνύει ότι το ερευνητικό του ενδιαφέρον για το έργο του θεμελιωτή της ψυχανάλυσης διατηρήθηκε αμείωτο για αρκετά ακόμη χρόνια.

Όσο ζει στη Λειψία ο Γληνός συνεχίζει τις συγκεντρώσεις της σοσιαλιστικής οργάνωσης που είχε ιδρυθεί στην Ιένα (ως *Εταιρεία των Φίλων* ή *Φιλική Προοδευτική Ένωση* την αναφέρει ο ίδιος, αλλά η ονομασία της ποικίλλει στα διαδοχικά στάδια επεξεργασίας του καταστατικού της[135]), συσπειρώνοντας γύρω του ανήσυχους νέους φοιτητές, χωρίς τον Σκληρό πια, όπου «*ωριμάζουν αντιλήψεις για τα νεοελληνικά ζητήματα*» πασχίζοντας «*να απλωθή η γλωσσική επανάσταση σε κοινωνική αναγέννηση*»[136]. Την ίδια εποχή ο Μ. Τριανταφυλλίδης συντάσσει σχεδίασμα για τη δημιουργία μιας Ένωσης που ως σκοπό θα θέσει την πραγματική και ριζική ανόρθωση της ελληνικής κοινωνίας, αρχίζοντας από το σχολείο, τη μόρφωση των δασκάλων και την παραγωγή σύγχρονου διδακτικού υλικού. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι ο Γληνός προχωρά ένα βήμα παραπέρα, θεωρώντας πως την πρώτη περίοδο «*προετοιμασίας των ηθικών και πνευματικών εφοδίων*» πρέπει να ακολουθήσει η μετατροπή της κίνησης σε «κοινωνική εταιρεία» ή «πολιτικόν σύλλογον», με αναγκαίο τέρμα την ίδρυση «*πολιτικού κόμματος προς αμεσώτερη επίδραση στα πολιτικά πράγματα της χώρας και βαθμιαία εφαρμογή των ιδεών του συλλόγου εμπράκτως δια της νομοθετικής οδού*»[137]. Οι δυο φίλοι συνδέονται στενότερα, συναντιούνται στη Λειψία[138],

[133] Μπέλλα, Μ. *Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή…*, όπ.π., σ. 111

[134] Πληροφορία προερχόμενη από τον Γιώργο Δ. Μπουμπού, Γραμματέα του Δ.Σ. του Ιδρύματος Γληνού. Το ενδιαφέρον του Γληνού για την Ψυχανάλυση, τη σχέση της με την Παιδαγωγική, καθώς και την αξιοποίησή της στη σχολική πράξη και αγωγή, επιβεβαιώνουν αρκετοί μαθητές του, όπως ο Κ. Σωτηρίου και ο Κ. Καλαντζής.

[135] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 559

[136] Από επιστολή του Γληνού προς τον Ι. Δραγούμη το 1910, βλ. Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 560

[137] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σσ. 189 και 557-561

[138] Βλ. σχετ. Δέλτα, Π. Σ. *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδη. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1956, σ. 328

αλληλογραφούν ανταλλάσσοντας απόψεις και προβληματισμούς, συντονίζουν τη δράση τους. Αποφασίζουν το 1910 να εκδώσουν μια λαϊκή κατήχηση, ένα μανιφέστο, υπό τον τίτλο *Ο δρόμος της νέας ζωής*, του οποίου σώζονται εκτενή χειρόγραφα αποσπάσματα, με σκοπό να αναδείξουν «*τις αιτίες της νεοελληνικής καθυστέρησης και το δρόμο για την ανάπλαση της ελληνικής κοινωνίας*». Λίγο αργότερα όλες αυτές οι κινήσεις θα απορροφηθούν από τον Εκπαιδευτικό Όμιλο, που ιδρύεται στο μεταξύ στην Αθήνα, και στον οποίο ο Γληνός θα μεταφέρει την κοινωνική προβληματική που είχε γεννηθεί στη Γερμανία[139].

Τον Ιούνιο του 1911 ο Γληνός επιστρέφει στην Ελλάδα «*φορτισμένος με τις πιο προοδευτικές σκέψεις που βρήκε στη Γερμανία*»[140]. Οι σπουδές του εκεί αποτέλεσαν ουσιαστικά μια «κριτική περιήγηση» στα πιο σημαντικά και κομβικά για την εποχή του ρεύματα σκέψης. Ο θετικισμός, ο μαρξισμός, η φαινομενολογία στις απαρχές της, η ψυχολογία στις πρώτες θετικιστικές της αναζητήσεις είναι επιστημονικοί τρόποι σκέψης, «παραδείγματα» για να χρησιμοποιήσουμε τον όρο του Kuhn[141], με τα οποία έρχεται σε επαφή ο νεαρός Γληνός, ρέποντας τελικά προς τον μαρξισμό. Η επαφή του, όμως, με όλα αυτά τα ρεύματα τον οδηγεί, όπως φαίνεται τόσο από τα γραπτά του όσο και από την κατοπινή του δράση στην Ελλάδα, στο να κλίνει προς τον μαρξισμό[142], όχι όμως με έναν απόλυτο και «μηχανιστικό» τρόπο, όπως ο Σκληρός. Πολύ αργότερα, βέβαια, το 1936, θα κρίνει με κάποια αυστηρότητα τις σοσιαλιστικές του ανησυχίες και αναζητήσεις των χρόνων της Γερμανίας: «*εσωτερική κατάφαση στο σοσιαλισμό, χωρίς βαθύτερη μελέτη.*

---

[139] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 562

[140] Ιμβριώτη, Ρ. «Ο Δημήτρης Γληνός...», όπ.π., σ. 406

[141] Kuhn, T. S. *Η δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων*. Επιμ. Β. Κάλφας, μτφ. Γ. Γεωργακόπουλος & Β. Κάλφας. Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα, 2008

[142] *«Όλη του η ζωή, ως που κατέβηκε στην Ελλάδα μπορεί να θεωρηθεί σαν προπαρασκευή για την κατοπινή πολύπλευρη δράση του... Μέσα σ' αυτή βρίσκονται οι πηγές για την παραπέρα εξέλιξη του Γληνού. Τα βασικά στοιχεία στην εξέλιξη αυτή ήταν 1) σύνδεσή του με το λαό από τον οποίο προήλθε και που με τη βιοπάλη της πρώτης ηλικίας του δέθηκε περισσότερο μαζί του. 2) Μαχητική ανάμειξή του στο προοδευτικό γλωσσικό, εκπαιδευτικό και γενικότερα πνευματικό αστικοδημοκρατικό κίνημα της εποχής του, το δημοτικισμό. Σύνδεσή του με τα προοδευτικά αστικά στοιχεία της πνευματικής ζωής της εποχής του. 3) Γερή αστική επιστημονική του κατάρτιση στα παιδαγωγικά, που υπήρξαν ο άξονας των σπουδών του, αλλά και στη φιλοσοφία, ψυχολογία και κοινωνιολογία. Δεν περιορίστηκε σαν φιλόλογος στις ανθρωπιστικές σπουδές της εποχής του, αλλά και τις πλάτυνε προς την ψυχολογική και κοινωνιολογική πλευρά. 4) Φιλοσοφικός ματεριαλιστικός προσανατολισμός του και 5) Επηρεασμός του από τη σοσιαλιστική μαρξιστική κοσμοθεωρία.*». Καραγιώργης, Κ. «Δημήτρης Γληνός», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση (*εφεξής ΚΟΜ.ΕΠ.), 12/1945, σ. 28

Επιστημονικός ρεαλισμός. Σοσιαλισμός ξώφαρσος.»[143]. Στην πολιτική, ο Γληνός επιλέγει να ενταχθεί σε ένα ευρύτερο κίνημα αστικού μεταρρυθμισμού της ελληνικής κοινωνίας, τον βενιζελισμό. Στις αναλυτικές του προσεγγίσεις, κρατάει από το έργο του Σκληρού και του Πλεχάνωφ την ιδέα ότι η κοινωνία είναι ταξικά διαφοροποιημένη και ότι η ιστορία της ανθρωπότητας αποτελεί ένα φυσικο-ιστορικό προτσές. Από την ερμηνευτική επηρεάζεται και γι' αυτό στα μετέπειτα γραπτά του είναι εμφανή τα στοιχεία της προσπάθειας να εξετάσει και το πώς οι άνθρωποι, τα δρώντα υποκείμενα της Ιστορίας, κατανοούν και ερμηνεύουν την κοινωνική δομή με βάση τις αξίες και τις ιδέες τους. Το πώς συγκεκριμένα τα ρεύματα αυτά σκέψης επηρεάζουν τον Γληνό στην πορεία του «από τον Μιστριώτη στον Λένιν»[144] θα το εξετάσουμε αναλυτικά στα επόμενα κεφάλαια.

[143] Ηλιού, Φ. «Από τον Μιστριώτη στον Λένιν», όπ.π., σσ. 15-16

[144] Είναι ο τίτλος με τον οποίο ο Γληνός σκόπευε να επιγράψει ένα αναλυτικό αυτοβιογραφικό κείμενο, που είχε αρχίσει να σχεδιάζει στα χρόνια 1934-1936 και προοριζόταν να προταχθεί σε μία συναγωγή παλαιότερων δημοσιευμάτων του. Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου ματαίωσε την ολοκλήρωση της πνευματικής αυτοβιογραφίας, και το μόνο που απέμεινε είναι το συνοπτικό σχεδιάγραμμά της. Βλ. Ηλιού, Φ. «Από τον Μιστριώτη στον Λένιν», όπ.π., σ. 11

Κεφάλαιο 2

Ο Δημήτρης Γληνός πρωτεργάτης του αστικού μεταρρυθμισμού

2.1. Η ένταξη του Δημήτρη Γληνού στον βενιζελισμό

Κατά την πρώτη δεκαετία του 20ου αιώνα αναπτύσσονται νέες φιλοσοφικές, κοινωνικοπολιτικές και παιδαγωγικές ιδέες, με τις οποίες έρχεται σε επαφή ο Δημήτρης Γληνός. Στην Ευρώπη και την Αμερική βρίσκονται σε διαρκή ζύμωση ο μαρξισμός, ο νεοκαντιανισμός, ο σοσιαλισμός, η σοσιαλδημοκρατία και τα διάφορα μεταρρυθμιστικά κινήματα, αλλά και τα παιδαγωγικά κινήματα της *Νέας Αγωγής* και του *Σχολείου Εργασίας*[1]. Η ελληνική κοινωνία συσσωρεύει πολιτικές απογοητεύσεις και διαψεύσεις των εθνικών της ελπίδων, και η ανάγκη του αστικού μεταρρυθμισμού, η οποία απαντάται σε όλα τα κινήματα και τις εξεγέρσεις των τελευταίων δεκαετιών του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ου, γίνεται επιτακτικότερη. Είναι η ανάγκη για εκσυγχρονισμό -κατά το δυτικό πρότυπο- του πολιτικού συστήματος, του κράτους, της εκπαίδευσης και των παραγωγικών σχέσεων, στο πλαίσιο του καπιταλισμού και της φιλελεύθερης αστικής δημοκρατίας, δηλαδή υπό αστική ηγεμονία[2]· η ανάγκη για εδαφική διεύρυνση της χώρας· για απαλλαγή από τον σκοταδισμό, τον λογιοτατισμό, την πνευματική καθυστέρηση, τα φεουδαρχικά κατάλοιπα της ελληνικής κοινωνίας[3].

Τον Αύγουστο του 1909 εκδηλώνεται στην Αθήνα (Γουδή) στρατιωτικό κίνημα από τον Στρατιωτικό Σύνδεσμο, το οποίο λειτουργεί ως καταλύτης για την ανανέωση του πολιτικού προσωπικού: εκφράζει τη γενικευμένη δυσαρέσκεια απέναντι στα ανάκτορα και τα παλιά πολιτικά κόμματα, και κερδίζει την υποστήριξη αγροτών, μεσαίων και μικροαστικών στρωμάτων

---

[1] Την ελληνική εκδοχή τους αποτελεί ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός. Βλ. Χατζηστεφανίδης, Θ. *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*. Αθήνα: Παπαδήμας, 1986, σσ. 140-141. Ως κίνημα νεωτεριστικών ιδεών ο ε.δ. εξειδίκευσε το πεδίο του στον σχολικό θεσμό και μέσω της αναμόρφωσής του επιδίωκε τον εκσυγχρονισμό της ευρύτερης κοινωνίας. Βλ. Μαυροσκούφης, Δ. «Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός πριν και μετά την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος», *Φιλόλογος*, τχ 153, 2013, σ. 404

[2] Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», στο: Γ. Θ. Μαυρογορδάτος & Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1988, σ. 9

[3] Τζόκας, Σ. *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού 1928-1932. Η οικοδόμηση του αστικού κράτους*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2002

της ελληνικής κοινωνίας[4]. Επιδιώκοντας την ανάθεση της εξουσίας σε έναν «άφθαρτο» πολιτικό, ο Σύνδεσμος στρέφεται στον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος αρνούμενος να περιβληθεί με δικτατορικές εξουσίες, προκηρύσσει εκλογές για την ανάδειξη διπλής Αναθεωρητικής Βουλής. Πράγματι, το πολιτικό προσωπικό της χώρας ανανεώνεται ριζικά, με εννέα στους δέκα πληρεξούσιους της Βουλής του Νοεμβρίου 1910 να εκλέγονται για πρώτη φορά, και όλα τα μέλη της νέας κυβέρνησης να διατελούν για πρώτη φορά υπουργοί[5].

Όπως υπογραμμίζει ο Μαυρογορδάτος, μολονότι ο τίτλος του Κόμματος Φιλελευθέρων βρίσκεται σε πλήρη ανταπόκριση με τον ιστορικό του ρόλο -καθώς αποτελεί τον κατεξοχήν εκφραστή του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού στη χώρα μας- η έννοια του «βενιζελισμού» είναι ευρύτερη του Κόμματος· πρόκειται για ένα κίνημα αστικού εκσυγχρονισμού, με όραμά του την ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας, κοινωνίας και πολιτείας, στο πρότυπο των αναπτυγμένων δυτικών κοινωνιών[6]. Ωστόσο, τα ιδανικά του αστικού μεταρρυθμισμού στην Ελλάδα είναι από τη φύση τους περιορισμένα: καπιταλιστική ανάπτυξη, εθνική ολοκλήρωση, πνευματική αναγέννηση. Όσο και εάν παρουσιάζονται ως εθνικοί οι στόχοι αυτοί, δεν παύουν να προσδιορίζονται από τα συμφέροντα της αστικής τάξης[7]. Πιο συγκεκριμένα, ένα τμήμα της αστικής τάξης, συνδεδεμένο με τις εξελίξεις του διεθνούς καπιταλισμού, είναι που διεκδικεί την πολιτική του εκπροσώπηση,

[4] Το στρατιωτικό κίνημα ασφαλώς δεν υπήρξε «επανάσταση», όμως επανάσταση μπορεί να θεωρηθεί το σύνολο των εξελίξεων που αυτό πυροδότησε. Οι εξελίξεις αυτές παραμέρισαν όλα τα μέχρι τότε πολιτικά κόμματα, που ονομάστηκαν συλλήβδην και απαξιωτικά «παλαιά», και οδήγησαν τελικά στην ανάληψη της εξουσίας από το Κόμμα Φιλελευθέρων. Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. «Οι πολιτικές εξελίξεις. Από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», στο: Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6. Αθήνα: Νέα Γράμματα, 2003, σ. 9

[5] Κουκουράκης, Γ. & Σαβοριανάκης, Π. «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην ελληνική και διεθνή πολιτική σκηνή, 1910-1923», στο: Ε. Γαρδίκα-Κατσιαδάκη (επιμ.) *Στα χρόνια του Βενιζέλου. Εσωτερική και εξωτερική πολιτική, Οικονομία, Εκπαίδευση, Πολιτισμός*. Αθήνα-Χανιά: εκδ. Καλειδοσκόπιο, 2010, σ. 38

[6] Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», όπ.π., σ. 9

[7] Η οικονομική ανάπτυξη θα γινόταν για λογαριασμό της. Οι απόπειρες για εθνική ολοκλήρωση θα πραγματοποιούνταν μέσα από την εμπλοκή στους ανταγωνισμούς των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων. Τέλος, οι απόπειρες για πνευματική αναγέννηση δεν θα ξεπερνούσαν τους στενούς ορίζοντες της αστικής ιδεολογίας και θα έθεταν ως κεντρικό στόχο τους τη λύση του γλωσσικού προβλήματος. Βλ. Μπιτσάκης, Ε. «Δημήτρης Γληνός: Από τον αστικό, στο σοσιαλιστικό ανθρωπισμό», στο: *Δημήτρης Γληνός. Παιδαγωγός και φιλόσοφος*, όπ.π., σ. 26

τον κοινωνικό και πολιτικό εκσυγχρονισμό και τη δημιουργία των προϋποθέσεων που θα διευκόλυναν την οικονομική του δραστηριότητα[8].

Όταν, λοιπόν, ο Γληνός επιστρέφει το 1911 από τη Γερμανία, έχοντας έρθει ήδη σε επαφή με τις σοσιαλιστικές ιδέες, η ελληνική αστική τάξη αποπειράται τον εκσυγχρονισμό του ελληνικού κράτους και της ελληνικής κοινωνίας, καθώς το κίνημα του 1909 θα σημάνει και την οριστική κατάληψη της πολιτικής εξουσίας από την αστική τάξη[9]. Οι νέες κοινωνικές δυνάμεις επαγγέλλονται την οικονομική πρόοδο, ένα κράτος δικαίου και την επίλυση του εθνικού ζητήματος, με την ενσωμάτωση στον εθνικό κορμό όσων εδαφών τελούσαν ακόμη υπό τουρκική κυριαρχία. Η ανεπανάληπτη δυναμική του βενιζελισμού πηγάζει ακριβώς από αυτόν τον «*ανεπανάληπτο συνδυασμό αστικού εθνικισμού και αστικού εκσυγχρονισμού, σε αδιάσπαστη και διαλεκτική ενότητα*»[10], καθώς εξαρχής ο μεταρρυθμισμός τίθεται στην υπηρεσία της εθνικής ολοκλήρωσης, αλλά και η εθνική ολοκλήρωση προσφέρει την απαραίτητη πολιτική και ιδεολογική νομιμοποίηση στο εγχείρημα της ανασυγκρότησης. Συνιστώσα αυτής της ανασυγκρότησης είναι η αναμόρφωση της παιδείας και η καθιέρωση της δημοτικής, της ζωντανής γλώσσας του λαού, στο κράτος και την εκπαίδευση. Ο δημοτικισμός είναι η γλώσσα του αστικού φιλελευθερισμού, είναι ένας βασικός κοινωνικός, και όχι μόνο, μοχλός του εκσυγχρονισμού. Με άλλα λόγια, το κίνημα του δημοτικισμού, όπως επισημαίνει και ο Πετρόπουλος[11], ξεπηδά ακριβώς από αυτή την ανάγκη του αστικού μεταρρυθμισμού. «*Η αστική τάξη*», θα γράψει ο Γληνός, «*ζητάει για τα παιδιά της συγχρονισμένη Παιδεία. Το γλωσσικό ιδανικό του αρχαϊσμού τής είναι άχρηστο. Θέλει "πραχτική" εκπαίδευση, θέλει ξένες γλώσσες, θέλει καλύτερη μέθοδο διδασκαλίας και αγωγής, καθηγητάδες καλύτερα μορφωμένους*»[12]. «*Το σκολειό είναι πάντα τέλειο απεικόνισμα της*

---

[8] Τσουκαλάς, Κ. *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2006 (6η έκδ.), σσ. 519-520

[9] Σβορώνος, Ν. Γ. *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1976, σσ. 100-111

[10] Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», όπ.π., σ. 10

[11] «*Η επέκταση και ο εκσυγχρονισμός των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής απαιτούσε προλεταριοποίηση ευρύτατων λαϊκών στρωμάτων. Ταυτόχρονα, η εφαρμογή νέων μεθόδων παραγωγής, η ίδια η μηχανοποίηση της παραγωγής, απαιτούσε εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό. Κι αυτή η εξειδίκευση δεν μπορούσε να γίνει χωρίς ένα ορισμένο επίπεδο μόρφωσης του λαού [η οποία] έπρεπε να γίνει στη γλώσσα που αυτός μιλούσε. Έτσι, ό,τι εννοούμε με τον όρο δημοτικισμός σε αυτή την περίοδο πρέπει να το δούμε σ' αυτό το ιστορικό πλαίσιο.*». Πετρόπουλος, Γ. «Ο Δημήτρης Γληνός ως επιστήμονας και πολιτικός. Η διαμόρφωση μιας ηγετικής φυσιογνωμίας», όπ.π., σ. 128

[12] Γληνός, Δ. «Πνευματικές μορφές της αντίδρασης», *Εκλεκτές Σελίδες* 4, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1975, σ. 59

κοινωνίας μέσα στην οποία υπάρχει [...] *Η γλώσσα βέβαια δεν είναι μόνο μέσο αλλά και στοιχείο της ιδεολογίας. Αλλάζοντας επομένως τη γλώσσα, αλλάζεις κι ένα μέρος σημαντικό των νεοελληνικών ιδεωδών.*»[13]. Η επιβολή του δημοτικισμού συνδέεται με τη διάσωση της εθνικής αξιοπρέπειας[14] και -μετά από ζυμώσεις και διεργασίες μέσω αλληλογραφίας, επαφών και συζητήσεων[15]- το δημοτικιστικό κίνημα μορφοποιείται στη *Φοιτητική Συντροφιά*[16] και στον *Εκπαιδευτικό Όμιλο*, του οποίου υψώνεται «*[σ]ύμβολό επαναστατικό και ιδανικός σκοπός, η αναγέννηση της ελληνικής παιδείας*»[17].

Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος (εφεξής Ε.Ο.) συγκροτείται το 1910, ενώ ο Γληνός βρίσκεται ακόμη στη Γερμανία, από δημοτικιστές διανοούμενους διαφορετικών ιδεολογικών αφετηριών[18] και θα διαδραματίσει για δύο περίπου δεκαετίες πρωταγωνιστικό ρόλο στα εκπαιδευτικά πράγματα της χώρας. Συνιστά το σπουδαιότερο προοδευτικό κέντρο των δημοτικιστών για τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση, συσσωματώνοντας «*τα πιο ζωντανά και πιο δημιουργικά στοιχεία του τόπου*»[19]. Ο Γληνός θα εμπλακεί ενεργά (και τυπικά) στον Όμιλο με την άφιξή του στην Αθήνα, αλλά ουσιαστικά θεωρείται από τα ιδρυτικά μέλη του, εφόσον πρωτοστάτησε στις κινήσεις και τις διεργασίες που οδήγησαν στη δημιουργία του[20]. Προτάγματα του αγώνα τού

---

[13] Από επιστολή του Γληνού προς τον Ι. Δραγούμη το 1910, βλ. Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 560

[14] Νούτσος, Π. *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, όπ.π., σ. 38

[15] Χαραλάμπους, Δ. Φ. *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1987, σσ. 43-59

[16] Πρόκειται για οργανωμένη συλλογική πρωτοβουλία νεαρών δημοτικιστών, που θέτει ως σκοπό την καθιέρωση της δημοτικής σε όλα τα είδη του γραπτού λόγου. Βλ. Γιάνναρης, Γ. *Φοιτητικά κινήματα και ελληνική παιδεία Ι*. Αθήνα: Ποντίκι, 1993, σσ. 353-355

[17] Γληνός, Δ. «Η κρίση του δημοτικισμού», όπ.π., σ. 9. Βλ. επίσης, τον ιδρυτικό σκοπό του Ομίλου, όπως ρητά αναφέρεται στο πρώτο άρθρο του Καταστατικού του, γραμμένο στη δημοτική χωρίς ακραία ψυχαρικά φαινόμενα: «*να ιδρύσει ένα Πρότυπο Δημοτικό Σχολείο στην Αθήνα και να βοηθήσει ν' αναμορφωθεί, με τον καιρό, η Ελληνική εκπαίδευση*». Χαραλάμπους, Δ. Φ. *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος*..., όπ.π., σσ. 43-59

[18] Από τους εθνικιστές Λ. Μαβίλη, Ι. Δραγούμη, Α. Καρκαβίτσα, Μ. Τσιριμώκο, Δ. Πετροκόκκινο, Γ. Σωτηριάδη, Κ. Πασαγιάννη, από τους *Κοινωνιολόγους* Α. Παπαναστασίου, Κ. Τριανταφυλλόπουλο, Θ. Πετμεζά, Α. Μυλωνά, Α. Δελμούζο, καθώς και άλλους περισσότερο ή λιγότερο προοδευτικούς. Βλ. Χαραλάμπους, Δ. Φ. *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος*..., όπ.π., σσ. 50-59. Από τον Όμιλο αποκλείονται «οι διατηρητικοί» δηλ. οι συντηρητικοί καθαρευουσιάνοι, «οι διαλυτικοί» δηλ. οι ψυχαρικοί, και οι σοσιαλιστές-κοινωνιστές. Βλ. Τσιριμώκος, Μ. «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», *Νέα Εστία*, τχ 7-8, 1927, σσ. 405-406. Ο Ψυχάρης θεωρεί το ιδρυτικό Καταστατικό του Ε.Ο. προϊόν συμβιβασμού και κινείται χωριστά.

[19] Γληνός, Δ. «Διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής του "Εκπαιδευτικού Ομίλου"», *Αναγέννηση*, όπ.π., σ. 578

[20] Βλ. σχετ. Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σσ. 526, 528-529. Βλ. επίσης, Τριανταφυλλίδης, Μ. «Δέκα χρόνια», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 9 (1921), σ. 7. Βέβαια, επειδή είχε αποφασιστεί οι σοσιαλιστές-κοινωνιστές να αποκλειστούν από τον Ε.Ο., ο Τριανταφυλλίδης, που προτείνει να

Ε.Ο. υψώνονται «*"η γλώσσα", η "νεοελληνική πραγματικότητα" και η "πραχτικοποίηση της παιδείας"*. [...] *Ο σκοπός είναι διπλός. Πρώτα πρώτα να μορφώνεται αντίστοιχα με τις ανάγκες της η νέα "άρχουσα" τάξη, εμποροβιομήχανοι, τραπεζίτες, εφοπλιστές και το επιστημονικό επιτελείο της νέας οικονομίας και του νέου κράτους. Και έπειτα να μορφώνεται καλύτερα "ο λαός", δηλαδή να δημιουργηθούνε ειδικεμένοι εργάτες της βιομηχανίας και καλοί υπάλληλοι ιδιωτικοί και δημόσιοι*»[21]. Ο Μ. Τσιριμώκος σε επιστολή του προς τον Α. Δελμούζο θριαμβευτικά τού ανακοινώνει: «*σε φανταζόμαστε ως τον πρώτον διευθυντή του πρώτου νεοελληνικού σχολείου*»[22], εννοώντας αυτό που σκόπευε να ιδρύσει ο Όμιλος. Με την ίδρυση του Ε.Ο. επιτυγχάνεται η οργάνωση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, χωρίς τη διατύπωση πολιτικών ή κομματικών στόχων[23], μολονότι ο Μ. Τριανταφυλλίδης σε επιστολή του προς την Π. Δέλτα αναφέρει πως πρόκειται για ζήτημα κοινωνικό και όχι μόνο εκπαιδευτικό, αφού «*η επανάσταση που θα γίνη είναι κοινωνική, γι' αυτό, τίποτε δεν θα μπορέση να κατορθωθή μέσα στο κράτος χωρίς τη βοήθεια ενός πολιτικού κόμματος*»[24]. Στη συγκυρία εκείνη, καλύτερη -ίσως μοναδική- επιλογή πολιτικού φορέα αποτελούσε το Κόμμα Φιλελευθέρων, για λόγους που θα εξεταστούν παρακάτω. Ο ίδιος ο Γληνός, αποτυπώνοντας το 1927 την έως τότε πορεία τού Ε.Ο., στη *Διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής του "Εκπαιδευτικού Ομίλου"* σημειώνει πως «*[ά]λλα από τα μέλη του Ομίλου ήταν εξελιχτικοί σοσιαλιστές, που επειδή βλέπανε, πως ο λαός ήταν ολότελα καθυστερημένος και πως δεν ύπαρχαν ακόμα οι αντικειμενικοί όροι για μια πραγματική σοσιαλιστική κίνηση, συνεργάστηκαν στο δημοτικιστικό αγώνα, πιστεύοντας τον σαν ένα αναγκαίο*

χρησιμοποιηθούν οι Γληνός και Σκληρός, και μάλιστα σε επαγγελματική βάση, φτάνει στο σημείο να παρουσιάζει τις ιδέες του τελευταίου ως να μην έχουν καμία σχέση με τον σοσιαλισμό, πιθανότατα για να γίνει αποδεκτός στον Ε.Ο.. Βλ. Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. «Γ. Σκληρός και Μ. Τριανταφυλλίδης: σύγκλιση και απόκλιση δύο δρόμων», στο: *Τιμητικές εκδηλώσεις για τα εκατό χρόνια από τη γέννηση του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*. Θεσσαλονίκη, 1987, σσ. 115-118

[21] Γληνός, Δ. «Πνευματικές μορφές της αντίδρασης», *Εκλεκτές Σελίδες* 4, όπ.π., σσ. 59-60

[22] Επιστολή χρονολογημένη από 13/3/1910. Αρχείο Αλέξανδρου Δελμούζου, Δημοτική Βιβλιοθήκη Άμφισσας, Φάκελος 11, Επιστολή 7

[23] Βέβαια, ο Γληνός θα σημειώσει αργότερα: «*ο Όμιλος δίχως να είναι ποτέ ίσαμε τώρα πολιτικό σωματείο, δηλαδή δίχως να ανήκη ποτέ σε κανένα πολιτικό κόμμα ή να προπαγανδίζει ωρισμένη γενική πολιτική γραμμή, ήταν πάντα σωματείο εκπαιδευτικής πολιτικής*». Γληνός, Δ. «Η Διακήρυξη...», *Εκλεκτές Σελίδες* 3, όπ.π., σ. 34

[24] Δέλτα, Π. Σ. *Αλληλογραφία 1906-1940*, όπ.π., σ. 326, επιστολή Δελμούζου προς Δέλτα (Αύγουστος 1910). Επίσης, βλ. *στο ίδιο*, επιστολή Τριανταφυλλίδη προς Δέλτα: «*στο ότι δε το ζήτημα θα καταντήση πολιτικό, όταν βέβαια ωριμάση, σαυτό και οι άλλοι μας έχομε την ίδια γνώμη*», ημερ. 7/12/1909, σ. 317

προπαρασκευαστικό στάδιο ως που να δημιουργηθούν οι όροι εκείνοι. Αυτοί βάζανε για μόνη προϋπόθεση της συνεργασίας τους να μη υψώση ποτέ ο Όμιλος "όρια προς τα αριστερά"»[25]. Πάντως, το γεγονός ότι αρκετά ιδρυτικά μέλη του Ε.Ο. έχουν σοσιαλίζουσες ή σοσιαλιστικής απόχρωσης απόψεις, δεν μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο Όμιλος κρίνει αφοριστικά τα άτομα που είναι φορείς αυτής της ιδεολογίας. Σύμφωνα με τον Χαραλάμπους, ο Ε.Ο. κινείται σε ένα ευρύ ιδεολογικό φάσμα που συμπίπτει με τον πολιτικό χώρο που καλύπτεται την πρώτη περίοδο από το Κόμμα των Φιλελευθέρων, ενώ άτυπα εκφράζει στην ουσία τη νέα υπόσταση της κρατικής εξουσίας στον τομέα της παιδείας[26].

Στη σκέψη των δημοτικιστών γλώσσα και εκπαίδευση είναι εξαρχής αλληλένδετα, όμως στην ιεράρχηση των προτεραιοτήτων εμφανίζεται διάσταση απόψεων. Ο Τριανταφυλλίδης, ως γλωσσολόγος, δίνει προτεραιότητα στη γλώσσα, ενώ ο Γληνός θα του γράψει το 1910 από τη Λειψία: «*στην πρώτη αυτή κίνηση το εκπαιδευτικό ζήτημα βέβαια δεν είναι στην πρώτη γραμμή, αλλά προετοιμάζονται τα πνεύματα* [...] *Γενικά οι δημοτικιστάδες εδείχτηκαν πολύ κατώτεροι απ' ότι θα επερίμενε κανείς να φανούν ύστερα από είκοσι χρόνια προετοιμασίες για μια πνευματική επανάσταση. Για όνομα του Θεού, να μην περιοριστή πάλι το ζήτημα στον τύπο, στη μορφή, στη γλώσσα. Χρειάζεται πνευματική επανάσταση πέρα και πέρα, σ' όλες τις αξίες και τα είδωλα τα τωρινά* [...] *Εγώ θα ήθελα να γίνουν αμεσώτερες, γενικώτερες επιθέσεις κατά του εκπαιδευτικού συστήματος, ίσως και εκπαιδευτικό συνέδριο να προκληθή και εκεί μέσα να πεταχτή η μπόμπα της αλήθειας*»[27]. Ο Γληνός είναι από τους πρώτους που αντιλαμβάνονται τον κοινωνικό χαρακτήρα του γλωσσικού αγώνα και κατακρίνει την αδυναμία πολλών από τους ηγέτες του δημοτικισμού να τον κατανοήσουν. Ενδεικτικά, σε μία σημαντική επιστολή προς τον Ίωνα Δραγούμη, τον Σεπτέμβριο του 1910, θα γράψει: «*το γλωσσικό πρόβλημα δεν μπορεί να επιβληθή στην κοινωνία αν περιορίζεται μόνο στη λογοτεχνία και μάλιστα όταν εκείνοι που ως τώρα διευθύνουν τη γλωσσική επανάσταση δεν φαίνονται να κατάλαβαν τη γενικώτερη σημασία της και να εργάζωνται*

[25] Γληνός, Δ. «Διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής του "Εκπαιδευτικού Ομίλου"», *Αναγέννηση*, όπ.π., σ. 587

[26] Χαραλάμπους, Δ. Φ. *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος...*, όπ.π., σ. 59. Ο ίδιος ο Γληνός θα παραδεχτεί πως «*[τ]ο κόμμα των Φιλελευθέρων* [...] *πότε δειλά και σκεπασμένα και πότε φανερώτερα δεχότανε και υποστήριζε την εκπαιδευτική πολιτική του Ομίλου*». Γληνός, Δ. «Διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής...», όπ.π.

[27] Ανέκδοτη επιστολή Γληνού προς Τριανταφυλλίδη, ημερ. 12/1/1910, Αρχείο Μ. Τριανταφυλλίδη

σύμφωνα μ' αυτή»[28]. Είναι, άλλωστε, γνωστή η διχογνωμία του με τον Μάρκο Τσιριμώκο για τον χαρακτήρα του Ε.Ο., καθώς ο Γληνός τον οραματίζεται προσανατολισμένο στην «αναμόρφωση της κοινωνίας»[29] και επικεντρώνεται στο αγωνιώδες ερώτημα «*με τι τρόπο θα απλωθεί η γλωσσική επανάσταση σε κοινωνική αναγέννηση*»[30], ενώ ο Τσιριμώκος τον επιθυμεί προσηλωμένο στο καθαρά εκπαιδευτικό του πρόγραμμα.

Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι τον Ε.Ο. δεν πλαισιώνει το σύνολο των δημοτικιστών της εποχής. Υπάρχουν και αυτοί που θεωρούν άωρο και αστόχαστο το εγχείρημα. Ο Μ. Τσιριμώκος υποστηρίζει το 1927 ότι κατά τα πρώτα χρόνια ο Όμιλος «*[έ]να μικρό ελάχιστο μέρος από τους δημοτικιστές περιέλαβε. Γιατί πολλοί [είχαν] τη γνώμη πως άμα η λογοτεχνία καλλιεργήσει τελικά τη γλώσσα, το κράτος δεν μπορεί παρά να την αποδεχτεί*»[31].

[28] Επιστολή σταλμένη από τη Λειψία στις 29/9/1910. Βλ. Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σ. 526

[29] Επηρεασμένος σαφώς και από τον Σκληρό, ο οποίος έγραφε: «*το ζήτημα της γλώσσης είνε αρρήκτως συνδεδεμένον με άλλα γενικώτερα ζητήματα και επομένως είνε αδύνατον να λυθή αν προηγουμένως δεν λυθούν άλλα ζητήματα*». Σκληρός, Γ. *Έργα*, όπ.π., σ. 126

[30] Από επιστολή του (Νοέμ. 1910) προς στον Ίωνα Δραγούμη, βλ. Ηλιού, Φ. «Από τον Μιστριώτη στον Λένιν», όπ.π., σ. 15

[31] Τσιριμώκος, Μ. «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», όπ.π., σ. 405

2.2. Δημοτικισμός, βενιζελισμός, σοσιαλισμός: συγκλίσεις και αποκλίσεις στις αρχές του 20ου αιώνα

Πώς, όμως, βρίσκονται κάτω από την ομπρέλα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού τόσο ετερόκλητα ή και αντιφατικά στοιχεία; Σύμφωνα με τον Μ. Τσιριμώκο, αυτό οφείλεται στην κοινή παραδοχή τους ότι «*η μόρφωση η πραγματική και σύγχρονη έχει ένα κοινό κι αλάθευτο γνώρισμα, τον εξελιχτικισμό. Δηλαδή άσχετα με την ιδιοσυγκρασία που κάνει τους ιδεαλιστάς ανθρώπους, είτε εθνικιστή, είτε σοσιαλιστή, είτε σωβινιστή, είτε διεθνιστή, όσο είναι μορφωμένοι μπορούν να διακρίνουν κάθε φορά το σταθμό που βρίσκονται και να συμβαδίσουν προς την πρόοδο.*»[32]. Οι δημοτικιστές αυτής της γενιάς διαμορφώνονται σε ένα κλίμα που συνιστώσες του αποτελούν «*η αναζήτηση εξόδου από την πνευματική, κοινωνική κι εθνική ασφυξία και η αμφισβήτηση των ίδιων των θεσμών που τη διατηρούν*»[33]. Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός αποτελεί το μοναδικό πνευματικό κίνημα που εκφράζει τη δύσκολη πορεία προς την αλλαγή, την οποία ακολουθεί και η κοινωνική μερίδα που είναι φορέας της, δηλαδή το τμήμα εκείνο της αστικής τάξης που συσπειρώνεται γύρω από το αίτημα του μεταρρυθμισμού και φιλελευθερισμού, εξυπηρετώντας τη νέα αστική τάξη και τους μηχανισμούς εξουσίας της στον εκσυγχρονισμό της οικονομίας, της κοινωνίας, της χώρας εν γένει[34]. Η δημοτική γλώσσα καθίσταται το όχημα που μεταφέρει στο σύνολο της κοινωνίας και ιδιαίτερα στα λαϊκά στρώματα την αλλαγή που κομίζει ο μεταρρυθμισμός, ο οποίος εγγράφεται στην ιδεολογία τού πιο προχωρημένου τμήματος της επιχειρηματικής αστικής τάξης. Πολιτικά, το τμήμα αυτό αισθάνεται εγγύτερα προς τον βενιζελισμό. Οι ελπίδες και οι νέες κινητικότητες που προκαλούν οι ανορθωτικές κινήσεις, υπαγορεύουν και στον Γληνό την πεποίθηση ότι η μεταρρύθμιση της Παιδείας αποτελεί συνάρτηση των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων από τις

---

[32] Τσιριμώκος, Μ. «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», όπ.π., σ. 405. Βλ. επίσης: «*ο Όμιλος κατώρθωνε το αληθινό θαύμα για τη σημερινή εποχή να συγκεντρώνει μέσα του ανθρώπους με τις πιο αντίθετες ιδεολογίες*», Τρανός, Α. (Α. Βαμβέτσος) «Εκπαιδευτικός Όμιλος», *Ο Νουμάς*, τχ 462, 1/1912, σ. 25. Ο Βαμβέτσος, προβλέποντας τη μελλοντική διάσπαση του Ομίλου, διαπιστώνει ότι η συνύπαρξη, μέσα στην ίδια κίνηση, ανθρώπων με ιδεολογία φιλελεύθερη και άλλων με «πλουτοκρατική, συντηρητική» ιδεολογία, οδηγεί τον Ε.Ο. αναγκαστικά σε αδράνεια και προτείνει «*να χρωματισθεί αν είναι συντηρητικός ή φιλελεύθερος και να κρατήσει μόνο ομοιόμορφα στοιχεία*». Τρανός, Α. (Α. Βαμβέτσος) «Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος», *Ο Νουμάς*, τχ 477, 4/1912, σ. 266

[33] Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. (επιμ.). *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, όπ.π., σ. ια΄

[34] Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σσ. 19-20

οποίες έχει ανάγκη η ελληνική κοινωνία. Θεωρώντας πως το βενιζελικό σχέδιο αστικού μεταρρυθμισμού μπορεί να προσφέρει ένα επαρκές πλαίσιο για «την αναγέννηση της ελληνικής παιδείας», αποφασίζει να συμπορευθεί μαζί του, ώστε να μπορεί να παρέμβει «από τα μέσα». Όπως γράφει και ο ίδιος, «*[μ]ια γενικώτερη πνοή ανορθωτική, μια θέληση για δημιουργία καλύτερης ζωής ενισχυμένη και από τα πολεμικά τρόπαια του 1912 και 1913 ζωογονούσε την Ελληνική κοινωνία*»[35]. Αναμφισβήτητα, πάντως, βενιζελισμός και δημοτικισμός είναι δύο κύκλοι που δεν ταυτίζονται, αλλά τέμνονται[36].

Όχι μόνον ο Γληνός, αλλά και πολλοί άλλοι προοδευτικοί διανοούμενοι[37] την εποχή αυτή στηρίζουν το βενιζελικό σχέδιο του αστικού μεταρρυθμισμού. Ο Ελεφάντης αναφέρει πως «*[η] διανόηση συνδέεται με το φιλελεύθερο κίνημα. Στον σοσιαλισμό δεν στρατεύονται σπουδαίες, αριθμητικά και ποιοτικά, δυνάμεις. Η έλξη της "ανορθώσεως" και της εθνικής ολοκλήρωσης είναι ισχυρότερες από το κοινωνικό ευαγγέλιο. Ακόμη και ο Σκληρός, ο θεωρητικότερος και επικρατέστερος από τους σοσιαλιστές της εποχής, υποστηρίζει πολιτικά το κίνημα των φιλελευθέρων*»[38]. Ο δημοτικισμός συνιστά ένα από τα κέντρα έλξης σοσιαλιστών διανοουμένων, με τον διττό ορισμό, προς την πολιτική του Βενιζέλου και επομένως λειτουργεί ως ιστός ομογενοποίησης μιας κατηγορίας ανθρώπων που μπορούν να προσφέρουν τη διανοητική τους εργασία σε μια κοινωνία που ανασυντάσσεται, inter alias, και στον εκπαιδευτικό θεσμό[39]. Η Σταυρίδη-Πατρικίου θεωρεί ότι ένα τμήμα της ελληνικής διανόησης παίρνει μέρος στις διαδικασίες αυτές, επειδή ακριβώς προσεγγίζει τον σοσιαλισμό μέσα από τη γερμανική οδό και την άποψη της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας, που υπαγορεύει ότι «*ο σοσιαλιστικός μετασχηματισμός της κοινωνίας προϋποθέτει αναγκαία το στάδιο του καπιταλισμού, της εκβιομηχάνισης και της κυριαρχίας της αστικής τάξης*», ενώ ως ιδεολογική γέφυρα λειτουργεί το κίνημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, «*πεδίο απαραίτητο για να διασχίσουν οι διανοούμενοι αυτοί την απόσταση ανάμεσα στο σοσιαλισμό και το βενιζελισμό.*». Ο ίδιος ο Σκληρός «*[δ]έχεται το βενιζελισμό, για τον οποίο*

---

[35] Γληνός, Δ. *Ένας άταφος νεκρός. Μελέτες για το εκπαιδευτικό μας σύστημα*. Αθήνα: εκδ. εταιρεία Αθηνά, 1925, σ. α'

[36] Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. (επιμ.) *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, όπ.π.

[37] Σχετικά με τον ιδιαίτερο ρόλο των διανοούμενων στη νεοελληνική κοινωνία, βλ. Τσουκαλάς, Κ. *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*..., όπ.π., σ. 215

[38] Ελεφάντης, Ά. *Η επαγγελία*..., όπ.π., σ. 339

[39] Νούτσος, Π. «Δημοτικισμός και σοσιαλισμός», *Το Βήμα*, 1/2/2009. Διαθέσιμο στο: https://www.tovima.gr/2009/02/01/opinions/dimotikismos-kai-sosialismos/, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

πιστεύει όχι μόνο ότι ανταποκρίνεται στις επιδιώξεις των προοδευτικών αστών αλλά και ότι, σύμφωνα με τη σοσιαλδημοκρατική ανάλυση, θα οδηγήσει την ελληνική κοινωνία στο προχωρημένο εκείνο στάδιο που θα επιτρέψει την παραπέρα σοσιαλιστική αλλαγή». Υπό αυτή την έννοια, «*η ένταξη των σοσιαλιστών διανοουμένων στο βενιζελισμό νοείται ως ένταξη σ' ένα σύστημα ιδεών και όχι αναγκαστικά ως συνεργασία των ανθρώπων αυτών με τις κυβερνήσεις του Ελευθέριου Βενιζέλου*»[40]. Σαφώς οι άνθρωποι αυτοί, μεταξύ των οποίων και ο Γληνός, οραματίζονται και ελπίζουν πολύ περισσότερα από όσα φέρνουν ή υπόσχονται τα ανορθωτικά προγράμματα του Βενιζέλου. Παράλληλα, όμως, δέχονται, επηρεασμένοι και από τη μεταρρυθμιστική συγκυρία αλλά και από κάποιες πικρές διαπιστώσεις για την κατάσταση και τις διαθεσιμότητες της ελληνικής κοινωνίας, ότι το πλαίσιο του βενιζελικού εγχειρήματος προσφέρει τις περισσότερες δυνατότητες για να επιχειρηθούν οι πρώτες αλλαγές που θα οδηγήσουν σε ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις. Μέσα από αυτό το ερμηνευτικό σχήμα γίνεται περισσότερο κατανοητό το σύστημα ιδεών που διευκολύνει την ένταξη σοσιαλιστών και σοσιαλιζόντων στο ρεύμα του βενιζελισμού, οι οποίοι επιζητούν και αποσκοπούν στην υλοποίηση περαιτέρω ριζοσπαστικών και ρηξικέλευθων μεταρρυθμίσεων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ν. Γιαννιού, που πρωτοστάτησε στη δημιουργία σοσιαλιστικών συλλόγων και έκδοση εντύπων. Από τον Ιανουάριο του 1915 εκδίδει τον *Σοσιαλιστή*, ο οποίος στα 1916-17 μετονομάζεται σε *Σοσιαλιστικά Τετράδια*, και, παρόλο που παρουσιάζεται ως μαρξιστικό έντυπο, δεν διστάζει να προπαγανδίσει τις θέσεις του Βενιζέλου. Μάλιστα, ο Γιαννιός θα αναλάβει Γ. Γ. του υπουργείου Οικονομικών στην επαναστατική κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, ενώ το 1917 θα εκλεγεί από το Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών, με τη συγκατάθεση και της Σοσιαλιστικής Ένωσης της πρωτεύουσας, εκπρόσωπός τους στη Σοσιαλιστική Συνδιάσκεψη της Στοκχόλμης[41]. Σύμφωνα με το πρόγραμμα του Σοσιαλιστικού Κέντρου, το αίτημα της επικράτησης του δημοτικισμού αποτελεί αναγκαίο όρο για τη μετατροπή της «*σημερινής κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας σε κοινωνία σοσιαλιστική*»[42].

---

[40] Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. «Η ένταξη σοσιαλιστών διανοούμενων στο κίνημα του βενιζελισμού», στο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, όπ.π., σσ. 315-327

[41] Μοσκώφ, Κ. *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*. Αθήνα: Καστανιώτης, 1988, σ. 390

[42] Βλ. Κορδάτος, Γ. *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*. Αθήνα: Μπουκουμάνη, 1972 (7η έκδ.), σ. 156

Η συζυγία δημοτικισμού και σοσιαλισμού, σύμφωνα με τον Παναγιώτη Νούτσο[43], δεν υπήρξε κάποια ευθύγραμμη διεργασία, κατά την εκδίπλωση της δεκαετίας του 1910. Οι αποστάσεις που κρατήθηκαν δεν φαίνονται αμελητέες και σηματοδοτούν τις δυνατότητες μιας εναλλακτικής πρότασης στην κυρίαρχη στρατηγική του βενιζελισμού. Από τη μια πλευρά συνωθούνται όσοι αντιπολιτεύονται το Κόμμα Φιλελευθέρων, υπογραμμίζοντας τη χθόνια παράδοση του κοινοτισμού που αντιμάχεται τον «ξενισμό» και τοποθετώντας ως αντίβαρο στη διεθνικιστική σκέψη τον εθνικισμό του Περικλή Γιαννόπουλου. Από την άλλη όχθη κινούνται σοσιαλιστικές ομάδες -η επικρατέστερη πάντως από αυτές, η *Φεντερασιόν*, και οι Αθηναίοι συνοδοιπόροι της συμφώνησαν σε εκλογική σύμπραξη, το 1915, με τον «ουδετερόφιλο» αντιβενιζελικό σχηματισμό του Γούναρη. Είναι, συνεπώς, βέβαιο ότι δεν συντάσσονται όλοι οι προοδευτικοί διανοούμενοι με τον βενιζελισμό. Πολλοί ανήκουν σε διάφορες σοσιαλιστικές ομάδες, οι οποίες, μετά από μία μακρόχρονη διαδικασία, καταλήγουν στην ίδρυση του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος (Σ.Ε.Κ.Ε.)[44], τον Νοέμβριο του 1918. Οι καταλυτικές συνέπειες -σχετικά με τον χαρακτήρα και την κατεύθυνση των σοσιαλιστικών ομάδων στην Ελλάδα- της νίκης των Μπολσεβίκων στη Ρωσία, δεν άργησαν να φανούν. Η κυβέρνηση Βενιζέλου όχι μόνο δεν εναντιώνεται στη δημιουργία του Σ.Ε.Κ.Ε., αλλά απροκάλυπτα την ευνοεί, καθώς η αντιδικία προς τα μοναρχικά κόμματα υποχρεώνει τον βενιζελισμό να προσεταιριστεί τις σοσιαλιστικές δυνάμεις[45]. Στις εκλογές της 31/5/1915 οι σοσιαλιστικές οργανώσεις, συνεργαζόμενες εκλογικά με την Ηνωμένη Αντιπολίτευση του Γούναρη, όπως προαναφέρθηκε, έχουν εκλέξει βουλευτές τους Α. Κουριέλ και Α. Σίδερη. Η συνοδοιπορία αυτή μοναρχικών και σοσιαλιστών οφείλεται στο γεγονός ότι οι τελευταίοι είναι αντίθετοι με τη συμμετοχή της Ελλάδας στον Παγκόσμιο Πόλεμο. Ειδικά η Φεντερασιόν, με τη μεγάλη δύναμή της στη Θεσσαλονίκη, τίθεται κατηγορηματικά ενάντια στον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τον οποίο θα διευκόλυνε η συμπαράταξη της Ελλάδας στο πλευρό της Αντάντ[46]. Ο Βενιζέλος,

[43] Νούτσος, Π. «Δημοτικισμός και σοσιαλισμός», όπ.π.

[44] Του οποίου βασικό χαρακτηριστικό αποτελεί η σύγκρουση αντιφατικών και ασυμβίβαστων τάσεων πάνω σε βασικά προβλήματα στρατηγικής. Βλ. Ελεφάντης, Α. *Η επαγγελία…*, όπ.π., σ. 24. Το ιδεολογικό υπόβαθρο, οι αποφάσεις και το καταστατικό του δεν δείχνουν σημεία λενινιστικής επίδρασης. Θα λέγαμε ότι θα μπορούσε να εκφράζει τις απόψεις οποιουδήποτε δημοκρατικού κόμματος.

[45] Ελεφάντης, Α. *Η επαγγελία…*, όπ.π., σσ. 24-26

[46] Γι' αυτό και ο βενιζελικός Γενικός Διευθυντής Μακεδονίας, Περικλής Αργυρόπουλος, όταν γίνονται οι προεργασίες για τη σύγκληση του Α' Σοσιαλιστικού Συνεδρίου, γνωστοποιεί στη Φεντερασιόν «*την επιθυμίαν του κ. Προέδρου της Κυβερνήσεως όπως έλθη εις επαφήν με*

επομένως, έχει πολλούς λόγους να επιζητά τη συμμαχία των σοσιαλιστών, που θα επιτυγχανόταν καλύτερα εάν οι τελευταίοι συσσωματώνονταν σε έναν πολιτικό οργανισμό. Επιπρόσθετα, ο Βενιζέλος δεν θα μπορούσε να παραβλέψει το ειδικό πολιτικό βάρος των σοσιαλιστών στις διεθνείς συσκέψεις[47], που θα ρύθμιζαν και τα κρίσιμα εδαφικά ζητήματα. Αντιλαμβανόμενος ότι η δημιουργία σοσιαλιστικού κόμματος και στην Ελλάδα είναι αναπότρεπτη, προτιμά το νέο κόμμα να αποκτήσει σχέσεις συνεργασίας με τον βενιζελικό συνασπισμό. Έτσι θα είναι ενσωματωμένο στα ελεγχόμενα πλαίσια της πολιτικής ζωής και θα προωθεί τον πατερναλιστικό συνδικαλισμό[48]. Στο πλαίσιο αυτό, αναπόφευκτα η προσπάθεια του Βενιζέλου για αστικό μεταρρυθμισμό θα δημιουργήσει ευρύτερες κοινωνικές και πολιτικές συμμαχίες. Με σειρά νομοθετημάτων θα αναγνωρίσει την εργατική τάξη ως διακριτή οντότητα (ρυθμίζοντας τις εργασιακές σχέσεις και θεσμοθετώντας τα δικαιώματα της συνδικαλιστικής οργάνωσης και της

αντιπροσωπείαν της Φεντερασιόν και συζητήση μετ' αυτής διάφορα ζητήματα». Βλ. Κορδάτος, Γ. *Ιστορία του Εργατικού Κινήματος*, όπ.π., σσ. 296-297. Η συνάντηση όντως πραγματοποιείται και ο ίδιος ο Βενιζέλος διευκολύνει τις διεργασίες της προπαρασκευαστικής επιτροπής του συνεδρίου. Βλ. Μπεναρόγια, Α. *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*. Αθήνα: Ολκός, 1975, σ. 108. Ας μην ξεχνάμε ότι τον Οκτώβρη του 1918 συγκροτείται η ΓΣΕΕ, με την άδεια του Βενιζέλου, που επιδιώκει τη συγκρότηση Συνομοσπονδίας και Εργατικού Κόμματος, για να υπάρχει ελληνική συμμετοχή στις Διεθνείς Εργατικές Συνδιασκέψεις, με σκοπό την προώθηση των «εθνικών συμφερόντων» της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Πολύ γρήγορα όμως αντιλαμβάνεται ότι η συνδικαλιστική κίνηση πηγαίνει πολύ πέρα από αυτούς τους εθνικούς περιορισμούς, έστω και αν στην ηγεσία της ΓΣΕΕ βρίσκεται ο βενιζελικός συνδικαλιστής Εμμανουήλ Μαχαίρας. Βλ. σχετ. Καμπαγιάννης, Θ. «Η Αριστερά στην Ελλάδα και ο πόλεμος στη Μικρά Ασία», *Μαρξιστική Σκέψη*, τόμ. 12, 1-3/2014, σ. 10

[47] «*Η ελληνική κυβέρνησις Βενιζέλου* [...] *ήθελε και ο σοσιαλισμός της Ελλάδος να θορυβή κατά βενιζελικήν παραγγελίαν εις το εξωτερικόν υπέρ των ελληνικών "δικαίων". Δια να γίνη όμως αυτό έπρεπε να υπάρχη κίνημα εργατικόν και να υπάρχουν και σοσιαλισταί* [...] *Εις το άρθρον της επισήμου "Εστίας" (30 Δεκ. 1917) τονίζεται καθαρά "ως μανθάνομεν πρόκειται να συγκληθή κατ' αυτάς πανεργατική συνέλευσις εις την οποίαν πρέπει να συμμετάσχουν και οι σοσιαλισταί προς κύρωσιν υπομνήματος ενώ θα εκτίθενται αι ελληνικαί σοσιαλιστικαί απόψεις επί του ζητήματος της Ανατ. Μακεδονίας". Το άρθρον αυτό αρκετά ύπουλον και σαφές εγράφη από τον αντιπρόεδρον της κυβερνήσεως κ. Εμ. Ρέπουλην.*». Κορδάτος, Γ. «Η κρίσις του Κόμματος και το τελευταίον Εθνικόν Συμβούλιον», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, 4/1924, σσ. 114-115. Αναφορά από: Ελεφάντη, Ά. *Η επαγγελία...*, όπ.π., σσ. 25-26

[48] Στα τέλη του 1924 στο έκτακτο συνέδριο το Σ.Ε.Κ.Ε. μετονομάζεται σε ΚΚΕ (Ελληνικό Τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς) και ολοκληρώνεται η σύγκρουση κομμουνιστικών και σοσιαλιστικών τάσεων, με τελική επικράτηση των πρώτων. Η παλαιότερη φρουρά των σοσιαλιστών, οι ιδρυτές, εξαφανίζονται από την ενεργό ζωή του κόμματος, καθώς θεωρείται ότι αυτοί «*χωρίς να πιστεύουν στον κομμουνισμό και την εργατική τάξη* [...] *προσπάθησαν να βλάψουν το κόμμα παρουσιάζοντας το όχι σαν κόμμα της εργατικής τάξης αλλά της "επαναστάσεως" του '22, ως κόμμα όχι κομμουνιστικό αλλά βενιζελοδημοκρατικό*». Βλ. *Επίσημα Κείμενα του ΚΚΕ*, τ. Α' 1918-1924. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1974 (2η έκδ.), σσ. 412-413

απεργίας) και ταυτόχρονα θα αξιοποιήσει την ανερχόμενη επιχειρηματική αστική τάξη ως ατμομηχανή στην πορεία για μια ισχυρή βιομηχανική Ελλάδα[49]. Ο Γ. Γεωργιάδης σημειώνει πως ο Βενιζέλος, αγωνιζόμενος κατά του παλαιοκομματισμού και για τον αστικό εκσυγχρονισμό της χώρας, αφενός, έχει ανάγκη «*να στηριχθεί επί μίας νέας λαϊκής τάξεως*» και, αφετέρου, δεν θέλει να αφήσει «*την οργάνωσιν των εργατών εις τας ιδίας των χείρας*»[50]. Την ίδια περίπου ερμηνεία δίνει και ο Γ. Κορδάτος, ο οποίος βλέπει σαφή πρόθεση της κυβέρνησης Βενιζέλου να πατρονάρει το εργατικό κίνημα[51]. Στο *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, αντίθετα, αναφέρεται ότι «*[η] κυβέρνηση Βενιζέλου έκανε ό,τι μπορούσε για να μη δοθεί δημοσιότητα στο Συνέδριο* [ενν. το ιδρυτικό του Σ.Ε.Κ.Ε.]. *Είναι ενδεικτικό ότι, με μία μόνο εξαίρεση, καμιά εφημερίδα δε δημοσίευσε τίποτα σχετικά με τις εργασίες του. Για το ζήτημα αυτό επιδόθηκε από αντιπροσωπεία του Συνεδρίου έντονη διαμαρτυρία στον τότε αντιπρόεδρο της κυβέρνησης Εμ. Ρέπουλη*»[52].

Σε αντίθεση με άλλα ευρωπαϊκά κράτη, η Ελλάδα, μικρή και αγροτική χώρα, δεν έχει να επιδείξει κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ου αι. το «ταξικό θεμέλιο» για έναν βιώσιμο σοσιαλιστικό οργανισμό. Το γεγονός ότι ο μαρξισμός θα αργήσει να κατακτήσει τις εργατικές μάζες και τους διανοούμενους, σε συνάρτηση και με τη συνολική πνευματική καχεξία της νεοελληνικής κοινωνίας, εξηγεί -για την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε- γιατί συχνά οι σοσιαλιστικές ιδέες διαπλέκονται με αυτές του αστικού μεταρρυθμισμού, συνυπάρχουν μαζί τους και ενίοτε αποτελούν την πιο αριστερή έκφρασή τους[53]. Σταδιακά οι συνθήκες αρχίζουν να ευνοούν την απόσχιση των σοσιαλιστών από το Κόμμα του Βενιζέλου. Δεν θα αργήσει ο *Ριζοσπάστης* να κατηγορήσει τους Φιλελεύθερους ότι γι' αυτούς η μεταρρύθμιση ως «*[π]ροϊόν της ανάγκης, που ενέπνευσεν εις το βενιζελικόν κόμμα και την αγροτικήν και την φιλεργατικήν του πολιτικήν, ανάγκης διοχετεύσεως του ρεύματος των νέων ιδεών και πολιτικής εκμεταλλεύσεως*

[49] Αθανασιάδης, Χ. «Επίμετρο» στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού…*, όπ.π., σ. 310

[50] Βλ. Πετρόπουλος, Γ. «Το Ιδρυτικό Συνέδριο του ΣΕΚΕ», 7/11/2004. Διαθέσιμο στο: https://www.rizospastis.gr/story.do?id=2566647, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[51] Κορδάτος, Γ. *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, όπ.π., σ. 296

[52] Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ. *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ, Α' Τόμος, 1918-1949*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2012 (7η έκδ.), σσ. 88-89

[53] Πετρόπουλος, Γ. «Ο Δημήτρης Γληνός ως επιστήμονας και πολιτικός. Η διαμόρφωση μιας ηγετικής φυσιογνωμίας», όπ.π., σ. 128

της αρξαμένης αφυπνίσεως των μαζών δεν ήτο δυνατόν να επιζήση περισσότερον της πολιτικής ανάγκης που την υπηγόρευσε.»[54].

Θα πρέπει να επισημανθεί, πάντως, ότι στους κόλπους του Σ.Ε.Κ.Ε. υπάρχει και μία ομάδα, που εκφράζεται κυρίως με τον Α. Σίδερι, η οποία επιμένει πως δεν πρέπει να «*συνδεθή το γλωσσικό με τον σοσιαλισμό*», προβάλλοντας τρία επιχειρήματα: α) ότι «*αυτό το ανακάτωμα έφερε κακό στο σοσιαλισμό*», β) ότι η δημοτική γλώσσα δεν βρίσκεται «*στο τέλειο σημείο της μορφώσεώς της*» και γ) ότι «*δεν είναι εντελώς επιβεβλημένη και καθιερωμένη στο λαό [για να] μπορούν οι σοσιαλισταί να την επιβάλουν*»[55]. Επομένως, όσο επικρατεί σύγχυση ή ταύτιση του σοσιαλισμού με το γλωσσικό ζήτημα, τόσο εμποδίζεται η εξάπλωση του πρώτου. Για λόγους τακτικής αλλά και ιδεολογικής καθαρότητας, το Κόμμα δεν πρέπει να ταυτιστεί με το δημοτικιστικό κίνημα. Και τα τρία επιχειρήματα, ωστόσο, καταρρίπτονται μπροστά στην ομόθυμη ευνοϊκή στάση των συνέδρων για τη δημοτική γλώσσα και, εντέλει, στο πρόγραμμα του Σ.Ε.Κ.Ε. για την εκπαίδευση αναφέρεται η «*κατάργησις του άρθρου του συντάγματος περί γλώσσης και εισαγωγή της δημοτικής γλώσσης εις όλην την εκπαίδευσιν*»[56]. Με τη διατύπωση αυτή είναι φανερό ότι το νέο Κόμμα υπερακοντίζει τη βενιζελική γλωσσική πολιτική[57]. Γενικότερα, παρόλο που το Σ.Ε.Κ.Ε. υποστηρίζει την εκπαιδευτική πολιτική του Βενιζέλου, τονίζει ότι «*η δράσις των όλη είνε και θα είνε του λοιπού, έξω κάθε αστικής πολιτικής* [...] *Ιδού διατί χωρίς να είμεθα μπολσεβίκοι δεν είμεθα ούτε Βενιζελικοί ούτε άλλου τινός κόμματος ακόλουθοι*»[58].

[54] «Το εκπαιδευτικόν αίσχος», *Ριζοσπάστης*, φ. 1245, 17/1/1921, σ. 1
[55] ΚΕ του ΚΚΕ, *Το Πρώτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ. Πρακτικά*. Αθήνα, 1982, σσ. 61-62 και 86
[56] *Στο ίδιο*, σ. 87
[57] Νούτσος, Χ. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία. Όψεις του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Ο Πολίτης, 1990, σ. 133
[58] Σίδερις, Α. Δ. «Τι ζητούμεν», *Ριζοσπάστης*, φ. 531, 10/1/1919, σ. 1

2.3. Ο Δημήτρης Γληνός και η συμπόρευση με τους Κοινωνιολόγους

Από το 1911 ο Γληνός[59] συνδέεται με την *Κοινωνιολογική Εταιρεία*, σωματείο που ιδρύθηκε το 1908 στην Αθήνα από τους Α. Παπαναστασίου, Θ. Κουτούπη, Α. Δελμούζο, Θ. Πετμεζά, Π. Αραβαντινό, Α. Μυλωνά και Κ. Τριανταφυλλόπουλο[60]. Από το καταστατικό της Εταιρείας[61] γίνεται φανερός ο σοσιαλιστικός προσανατολισμός της, δεδομένου ότι επιβάλλεται η «*δι' όλα τα μέλη της κοινωνίας εξασφάλισις και προαγωγή εξ ίσου ευνοϊκών συνθηκών προς ανάπτυξιν της προσωπικότητός των*», με την προϋπόθεση να «*καταστώσι κοινά τα μέσα της παραγωγής και ρυθμισθή η διανομή του πλούτου αναλόγως των αναγκών εκάστου*». Ωστόσο, για να επιτευχθεί αυτό, είναι απαραίτητο «*να μεταβάλλεται βαθμιαίως ο οικονομικός και πολιτειακός οργανισμός κατά το εκάστοτε δυνατόν μέτρον*». Από τα παραπάνω[62] συνάγεται πως ο σοσιαλισμός που πρεσβεύει η Εταιρεία είναι ένας εξελικτικός ή αναμορφωτικός (ρεφορμιστικός) σοσιαλισμός, σε αντιδιαστολή με τον επαναστατικό σοσιαλισμό και με τον κομμουνισμό.

Η διαφοροποίηση του Παπαναστασίου από τον μαρξιστικό σοσιαλισμό δεν έγκειται στην προβληματική σχετικά με τη θεωρητική ανάλυση του κοινωνικού φαινομένου, αλλά στα ζητήματα σχετικά με το περιεχόμενο ενός εφικτού προγράμματος προς τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Στα μέσα του 1910 συγκροτείται το κόμμα των Κοινωνιολόγων με την επωνυμία *Λαϊκόν Κόμμα*, βασιζόμενο στις αρχές και τους σκοπούς της Κοινωνιολογικής Εταιρείας[63], με πρωτεργάτη τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Η συνεργασία των Κοινωνιολόγων με τον Ε.Ο. και τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό φανερώνεται και με τη συμμετοχή του Α. Δελμούζου[64] και, σύμφωνα με τη Σταυρίδη-Πατρικίου, «*δεν θα σταματήσει ποτέ*», ούτε στη μάχη της Β' Αναθεωρητικής Βουλής του 1911 «*για να*

---

[59] Κορδάτος, Γ. *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, όπ.π., σ. 110

[60] Βλ. Παπαναστασίου, Α. *Μελέτες – λόγοι – άρθρα*. Επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης, τ. Α'. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1988, σ. η'

[61] *Στο ίδιο*, σ. 3

[62] Αλλά και από την ευθεία παραδοχή του Κ. Τριανταφυλλόπουλου σε ομιλία στον Βόλο (9 ή 10/9/1909): «*Εκεί εκάμαμεν λόγον περί σοσιαλισμού, εμφανίσαντες την Εταιρείαν, εξ ονόματος της οποίας ωμιλούσαμεν, ως ακολουθούσαν τον αναμορφωτικόν (αντίθεσις: επαναστατικόν) σοσιαλισμόν*». Βλ. Κορδάτος, Γ. *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, όπ.π., σ. 111

[63] Παπαναστασίου, Α. *Μελέτες*..., όπ.π., σ. 746. Το Λαϊκό Κόμμα φιλοδοξούσε να αποτελέσει τον πολιτικό εκφραστή των εργατών, των αγροτών και των μικροπαραγωγών.

[64] Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Λαϊκού Κόμματος, χάρις στον Δελμούζο, συνιστά την πρώτη καλά επεξεργασμένη, σύγχρονη πρόταση για το σχολείο. Βλ. Κυπριανός, Π. *Συγκριτική Ιστορία*..., όπ.π., σ. 190

αποφευχθεί η ψήφιση της συνταγματικής διάταξης για τη γλώσσα», ούτε στη Δίκη του Ναυπλίου (1914), αλλά ούτε και στο Σύνταγμα του 1927 «*για την απάλειψη της γλωσσικής διάταξης*»[65]. Όπως επισημαίνει και ο Π. Νούτσος, όσοι από τους Κοινωνιολόγους διαθέτουν ένα minimum, απλώς, δεκτικότητας προς τις ιδέες της κοινωνικής μεταρρύθμισης διακρίνουν στο κίνημα του δημοτικισμού τον μοχλό να αξιοποιηθούν οι εκπαιδευτικοί μηχανισμοί στη σύνθετη διεργασία «ανάπλασης» της ελληνικής κοινωνίας[66]. Ανάμεσα στον Βενιζέλο και τον Παπαναστασίου αναπτύσσεται, κατά τα πρώτα έτη ιδίως της πολιτικής τους συνύπαρξης, μια αμοιβαία συμπληρωματικότητα λειτουργιών και ρόλων. Η τολμηρή και θαρραλέα για την εποχή της πολιτική του Βενιζέλου, έχει ανάγκη τη ροπή του Παπαναστασίου για να υλοποιηθεί, καθώς ο δεύτερος προετοιμάζει το έδαφος για να επιβληθούν τα διάφορα μέτρα. Ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος μάς πληροφορεί εκ μέρους των Κοινωνιολόγων ότι στη Συνέλευση του 1911 «*[ε]νετάχθημεν εις Βενιζελικούς συνδυασμούς (άλλοι δεν υπήρχαν τότε), αλλά διατηρούντες την αυτοτέλειάν μας*»[67], αποτελώντας την αριστερή πτέρυγα του Κόμματος Φιλελευθέρων, παράλληλα όμως ασκώντας πολλές φορές σφοδρή κριτική και ερχόμενοι σε σύγκρουση με τα παλαιοκομματικά στοιχεία του βενιζελικού χώρου, καθώς οι μεταρρυθμιστικές τους αντιλήψεις τούς εξασφάλιζαν την «πολυτέλεια» να πολιτεύονται με μια ορισμένη αυτονομία. Ο ίδιος ο Σκληρός, ωστόσο, είναι αυτός που ερμηνεύει τη συμπόρευση των Κοινωνιολόγων και του Λαϊκού Κόμματος με τους φορείς του αστικού μεταρρυθμισμού, ως απόρροια μιας «*πλατειάς ιστορικής αντίληψης της ζωής*» που γνωρίζει να κάνει τις «*ανάλογες υποχωρήσεις και προσαρμογές*»[68].

[65] Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. «Η σύνδεση των Κοινωνιολόγων με το κίνημα του δημοτικισμού», *Τα Ιστορικά*, τχ 9, 1988, σσ. 366-368

[66] Νούτσος, Π. «Δημοτικισμός και σοσιαλισμός», όπ.π.

[67] Εφημ. *Ελεύθερος*, 25/6/1945. Βλ. Κορδάτος, Γ. *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, όπ.π., σσ. 112-113

[68] Αναφορά από: Νούτσος, Π. *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, όπ.π., σ. 36

2.4. Οι πρώτες προσπάθειες για γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση στο πλαίσιο του αστικού εκσυγχρονισμού

Στο Σύνταγμα του 1911 τίθεται ως πρωταρχικός στόχος ο εκσυγχρονισμός των θεσμών του Κράτους και η θωράκιση της δημοκρατικής λειτουργίας του[69]. Καθιερώνεται η μονιμότητα και το αμετάθετο των δημοσίων υπαλλήλων, αναδιοργανώνονται οι κρατικές υπηρεσίες και οι ένοπλες δυνάμεις, προστατεύονται αποτελεσματικότερα τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, βελτιώνεται το πλαίσιο προστασίας του πολίτη απέναντι στην κρατική αυθαιρεσία, θωρακίζεται η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, θεσμοθετείται η υποχρεωτική και δωρεάν στοιχειώδης εκπαίδευση και προωθείται η ίδρυση τεχνικών σχολείων, αλλά κατοχυρώνεται συνταγματικά ως «επίσημη γλώσσα» του Κράτους η καθαρεύουσα. Το τελευταίο αυτό σημείο, ο γλωσσικός συμβιβασμός[70], προκαλεί την οργισμένη αντίδραση του Γληνού, καθώς στις 16/3/1911 θα σημειώσει: «*Η Βουλή των Ελλήνων* [...] *άρχισε με την οπισθοδρομικώτερη και εγκληματικώτερη πράξη που εμπορούσε να κάνει ενάντια στην πνευματική πρόοδο και ηθική αναγέννηση του έθνους. Εβιάστηκε από το Μιστριώτη (!) και τους παπάδες (!) να ανακηρύξει επίσημα εθνική γλώσσα! και μάλιστα την καθαρέβουσα.*»[71], ενώ σε άλλο σημείωμα απευθύνεται (υποθετικά) στον Βενιζέλο ως εξής: «*Εσύντριψες κάθε ηθική και πνευματική αναγέννηση του έθνους. Η ανόρθωσή σου είναι κοροφέξαλα ίσως δε θαργήσης να πεισθής και συ ο ίδιος.*»[72]. Βέβαια, σε λίγο μεταγενέστερο κείμενό του επισημαίνει τον πολιτικό υπολογισμό που οδήγησε τον Βενιζέλο σε αυτή την ενέργεια[73], εξακολουθώντας να τονίζει, εντούτοις, πως έτσι ίσως «*έβγαλε ένα ακρογωνιαίο λίθο της πραγματικής ανόρθωσης*». Η επιμονή της πλειοψηφίας των μελών της Αναθεωρητικής Βουλής να περιληφθεί στο Σύνταγμα άρθρο για την προστασία της καθαρεύουσας, δείχνει το μέγεθος της πόλωσης ανάμεσα στις γλωσσικές ιδεολογίες. Είναι φανερό, όμως, πως ο Βενιζέλος

---

[69] Σύμφωνα με τον Αλ. Σβώλο, το Σύνταγμα του 1911 επιδεικνύει μία τάση «*προς οργάνωσιν και εμπέδωσιν του "κράτους Δικαίου" και γενικώς του στοιχείου του φιλελευθερισμού εις το δημοκρατικόν πολίτευμα*». Βλ. Αξελός, Λ. (επιμ.). *Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1952*, εισαγ.: Αλ. Σβώλου, «Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος». Αθήνα: Στοχαστής, 1972

[70] Βλ. σχετ. Φραγκουδάκη, Ά. «Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911», στο: *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Παν/μίου Ιωαννίνων*, 1977

[71] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σ. 491

[72] Σημείωμα με τίτλο: «Προς το Βενιζέλο. άμα ψήφισε το άρθρο», Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σ. 489

[73] «*Είναι προφανές πως ο Β. εδέχτηκε το άρθρο για να βγάλη το γλωσσικό ζήτημα από την πολιτική εκμετάλλευση των εχθρών του*», Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σσ. 491, 581

προσπαθεί μαζί με τις ρήξεις προς όφελος των λαϊκών στρωμάτων, να κρατήσει ισορροπίες με τη μέχρι τότε καθεστηκυία τάξη πραγμάτων[74]. Με τρόπο, ωστόσο, που ο ίδιος καθίσταται δέσμιος τόσο των παγιωμένων σχέσεων με το παλάτι όσο και των λεπτών εσωκομματικών συσχετισμών. Ουσιαστικά, το περίφημο άρθρο 107 του νέου Συντάγματος ακυρώνει τον πρωταρχικό σκοπό του Ε.Ο., δηλαδή την ίδρυση Πρότυπου Δημοτικού Σχολείου. Ας σημειωθεί ότι, καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε, το ζήτημα της ίδρυσης ενός πρότυπου σχολείου επανέρχεται συχνά στη στοχοθεσία των φιλελεύθερων δημοτικιστών παιδαγωγών, καθώς το θεωρούν απαραίτητο πεδίο εφαρμογής των αρχών του δημοτικισμού και του Σχολείου Εργασίας.

Ο Γληνός τον Ιούλιο του 1911 θα δημοσιεύσει ανώνυμα στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου* τη μετάφραση αποσπάσματος βιβλίου του O. Ghibu, την οποία τιτλοφορεί «Η σχολική διγλωσσία και η πολιτική»[75]. Δεν είναι εξακριβωμένο εάν είχε προσωπική γνωριμία με τον Ούγγρο συγγραφέα, αλλά γνωρίζουμε ότι ο τελευταίος ήταν μαθητής και συνεργάτης του W. Rein, του οποίου μαθήματα είχε παρακολουθήσει και ο Γληνός, όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας. Με τη μετάφραση τού Ghibu εγκαινιάζεται η συνεργασία του Γληνού στο *Δελτίο* του Ομίλου, η οποία θα συνεχιστεί έως τον τελευταίο τόμο του περιοδικού, το 1924. Η ανωνυμία είναι εμπρόθετη, καθώς, σύμφωνα με τον Ηλιού, όντας ο Γληνός υποχρεωμένος να δουλέψει σε δημόσια θέση -και μάλιστα στην εκπαίδευση-, αναγκάζεται να τηρεί κάποια προσχήματα για να αποφύγει τις συνέπειες του πρόσφατου

[74] Τόσο η συνταγματική καθιέρωση της καθαρεύουσας όσο και η προστασία του στέμματος απέναντι στο αίτημα για αβασίλευτη δημοκρατία αποτελούν ιστορικούς συμβιβασμούς, απαραίτητους για τη διατήρηση της εθνικής ενότητας στις επερχόμενες πολεμικές αναμετρήσεις των Βαλκανικών Πολέμων. Βλ. Θεριανός, Κ. «Παιδαγωγικές αναζητήσεις και πρακτικές του μεσοπολέμου: Δημήτρης Γληνός και Αλέξανδρος Δελμούζος», 5/10/2018. Διαθέσιμο στο: http://criticeduc.blogspot.com/2018/10/blog-post.html, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020. Ο ίδιος ο Βενιζέλος τρία χρόνια μετά τον γλωσσικό συμβιβασμό του 1911 θα δικαιολογήσει ως πολιτικό ελιγμό τη στάση του και θα ομολογήσει ότι πήρε μεν την κρίσιμη απόφαση, αλλά φρόντισε αυτή να διατυπωθεί με «σοφιστική σύνταξη» («η γλώσσα των νόμων, είναι η επίσημος γλώσσα του κράτους»), έτσι ώστε «*την στιγμήν που θα νομοθετηθούν οι νόμοι εις την δημοτικήν η επίσημος γλώσσα θα είναι η δημοτική*». Βλ. Τριανταφυλλίδη, Μ. *Άπαντα*, τόμ. Δ'. Θεσ/νίκη: ΙΝΣ/ΑΠΘ, 1963, σ. 286 και Κριαράς, Ε. *Πρόσωπα και θέματα από την ιστορία του δημοτικισμού*. Αθήνα: Καστανιώτης, 1986, σσ. 186-188. Άλλωστε, η ίδια η διατύπωση του άρθρου νομιμοποιεί -έστω και σιωπηλά- τη συνταγματική διάκριση σε επίσημη και ανεπίσημη γλώσσα, δηλαδή κατοχυρώνει έμμεσα τη διγλωσσία.

[75] *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 1, τχ 3 (7/1911), σσ. 188-203

γλωσσικού άρθρου του Συντάγματος[76]. Παρά τα «προληπτικά» αυτά μέτρα, ήδη από τον Οκτώβριο του 1911 το όνομα του Γληνού περιέχεται δύο φορές σε κατάλογο «μαλλιαρών εκπαιδευτικών» που δημοσιεύεται σε αθηναϊκή εφημερίδα, αναδημοσιεύεται σε άλλες, και σχολιάζεται και στον *Νουμά*[77]. Στη συνέχεια θα τεθεί πολλές φορές στο στόχαστρο όσων θέλουν να «χτυπήσουν» όχι μόνο τον ίδιο αλλά και τον Βενιζέλο[78].

Τον Σεπτέμβριο του 1911 ο Γληνός διορίζεται ελληνοδιδάσκαλος στο 6ο δημόσιο σχολείο στην Πλάκα και, λίγο αργότερα, καθηγητής παιδαγωγικών στο Διδασκαλείο του Αρσάκειου, μετά από πρόταση της *Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*. Λόγοι βιοπορισμού είναι αυτοί που τον αναγκάζουν να αναζητήσει εργασία στο δημόσιο, αφού οι προσπάθειες που έγιναν -κυρίως από την πλευρά του Ίωνα Δραγούμη- για να βρεθούν επαρκείς πόροι ώστε ο Γληνός να αφοσιωθεί απερίσπαστος στο έργο του Ε.Ο., δεν καρποφόρησαν[79]. Τον Ιανουάριο του 1912 όταν το Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο της δημοτικής εκπαίδευσης ζητάει από τον Ε.Ο. να καταρτίσει προγράμματα για το Δημοτικό Σχολείο, το Ανώτερο Παρθεναγωγείο και το Διδασκαλείο Θηλέων, τη σύνταξη του Υπομνήματος αναλαμβάνουν οι Δελμούζος και Γληνός, εμπλουτίζοντάς το με επιπλέον παρατηρήσεις που θεωρούν καλό να διατυπώσουν, καθώς και ένα αναλυτικό διάγραμμα για τη γυναικεία εκπαίδευση[80]. Πρόκειται για τον πρώτο επιστημονικό καρπό του Ομίλου. Αν και αναμφισβήτητα αποτελεί προϊόν συλλογικής επεξεργασίας, γνωρίζουμε ότι ο Γληνός γράφει την εισαγωγή και τα κεφάλαια που αφορούν τα Δημοτικά σχολεία και τα Διδασκαλεία θηλέων, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην εκπαίδευση των κοριτσιών, όπως θα αναφερθεί σε επόμενο υποκεφάλαιο της εργασίας. Επειδή ακριβώς, όμως,

---

[76] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σ. 518

[77] *Στο ίδιο*, σ. 527

[78] Ο Πανάς κατηγορεί τον Βενιζέλο που υποστηρίζει «*την απαισίαν του αίσχους και της ανηθικότητος μεταρρυθμιστικήν της Παιδείας μας ξυνωρίδα, Γληνόν και Δελμούζον, οίτινες ως δυαδική μεν αλλά και ομοούσιος και αδιαίρετος των γραμμάτων Κίρκη*» μετέτρεψαν τα σχολεία «*εις απέραντον οίκον ανοχής και υπόνομον πλήρη εθνικής δυναμίτιδος* [...] *εις διαφθορείαν της γλώσσης, εις χαλκεία αναρχισμού, με καθηγητάς και γυμνασιάρχας διδάσκοντας τον Μαλλιαρισμόν* [...] *τον Κομμουνισμόν* [...] *τον Αθεϊσμόν* [...]». Πανάς, Φ. *Ποίος ο πραγματικός Βενιζέλος*. Αθήνα, 1928, σ. 6

[79] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σσ. 526-527

[80] Η αξία του προγράμματος αυτού καθαυτού είναι μεγάλη. Η τομή του βρίσκεται στον «*ριζικό ιδεολογικό αναπροσανατολισμό του: στη θέση του ψευδοκλασικισμού, της στροφής στην αρχαιότητα ή στο παρελθόν μπαίνει ο Νέος Ελληνισμός*». Τερζής, Ν. Π. *Η Παιδαγωγική του Αλέξανδρου Δελμούζου: συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1983, σ. 88

επιδιώκεται να διατυπωθεί ένα κείμενο κοινής αποδοχής, με επίσημο αποδέκτη το Κράτος, τα κείμενα αναμφίβολα μετριάζονται είτε από υπολογισμούς τακτικής είτε από την εκτίμηση του συσχετισμού των δυνάμεων. Εντούτοις, πρέπει να επισημανθεί ότι και μόνο η πρόσκληση προς τον Ε.Ο. από ένα επίσημο όργανο της πολιτείας να γνωμοδοτήσει σε θέματα εκπαιδευτικά (κάτι που ήταν έως τότε περίπου απαγορευμένο στους δηλωμένους δημοτικιστές), αποκτά μεγάλη και σχεδόν συμβολική σημασία. Αποτελούσε ευκαιρία που δεν θα άφηναν αναξιοποίητη τα μέλη του Ε.Ο., παρά τη δικαιολογημένη απογοήτευσή τους από την ψήφιση του άρθρου 107 για την καθιέρωση της καθαρεύουσας ως «επίσημης γλώσσας» του Κράτους.

Λίγους μήνες αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1912, ο Γληνός αναλαμβάνει τη διεύθυνση του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαιδεύσεως (μετά την παραίτηση του Ν. Εξαρχόπουλου που διορίζεται καθηγητής της Παιδαγωγικής στο Πανεπιστήμιο[81]), με όραμά του να αναδείξει την «παιδαγωγούσα Διδασκαλία», που θα αντικαταστήσει τη στείρα μετάδοση γνώσεων[82]. Το Διδασκαλείο θα αποτελέσει φυτώριο προοδευτικών καθηγητών[83], πολλοί από τους οποίους θα στηρίξουν στα επόμενα χρόνια τις επιχειρούμενες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις και, αργότερα, το ελληνικό επαναστατικό κίνημα. Η σπουδαιότερη, ίσως, συμβολή του Γληνού στη λειτουργία του Διδασκαλείου είναι η δημιουργία δύο παιδαγωγικών φροντιστηρίων, ενός πρακτικού με αντικείμενο τη σχολική πράξη και ενός θεωρητικού που πραγματεύεται θεωρητικά προβλήματα της Παιδαγωγικής. Σε αυτά καλλιεργεί την αυτενέργεια, αποκρούει την παθητική ακρόαση και αναδεικνύει την αξία της πολύπλευρης καθολικής μόρφωσης[84]. Κατά την εύστοχη παρατήρηση του Ηλιού, ο διορισμός του Γληνού εγγράφεται στις προσπάθειες που καταβάλλονται εκείνη την εποχή από μια μερίδα της βενιζελικής παράταξης, να ανανεωθεί το προσωπικό των εκπαιδευτικών υπηρεσιών και να προωθηθούν, σε καίριες θέσεις, άνθρωποι που ευνοούν τα

---

[81] Η επιλογή των προσώπων που διορίζονται καθηγητές στη Φιλοσοφική Αθηνών (ιδίως του Εξαρχόπουλου) απογοητεύει τον Γληνό, καθώς «*αποδείχνει, ακόμα μια φορά, πως η πολιτεία η ανορθωτική δεν έχει κατεύθυνση καμιά απολύτως στα πνευματικά ζητήματα*», αφού επιτρέπει τέτοιο «*πολιτικό πλιατσικολόγημα*». Βλ. επιστολή προς τον Α. Δελμούζο, χρονολογημένη από 28/7/1912, στο: Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 85

[82] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σσ. 163 και 500-501

[83] Μεταξύ των οποίων ο Κώστας Σωτηρίου, ο Κώστας Βάρναλης, αλλά και ο Κωνσταντίνος Τσάτσος, με τον οποίο θα ξιφουλκήσουν κατά την έντονη ιδεολογική διαμάχη μαρξισμού-ιδεαλισμού, είκοσι χρόνια αργότερα.

[84] Σωτηρίου, Κ. Δ. «Ο Γληνός παιδαγωγός», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη*..., όπ.π., σ. 41 και Βάρναλης, Κ. «Ο Γληνός δάσκαλος», *στο ίδιο*, σ. 59

κινήματα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης αλλά και τις γενικότερες ανορθωτικές επαγγελίες του Βενιζέλου. Η τοποθέτησή του στη θέση που έως τότε κατείχε ο συντηρητικός Εξαρχόπουλος, είναι ενδεικτική των νέων προσανατολισμών. Ο διορισμός του διευκολύνεται, βέβαια, και από την εκτίμηση που φαίνεται να απολαμβάνει από τον Υπ. Παιδείας Ιωάννη Τσιριμώκο, ο οποίος τον Νοέμβριο του 1914 θα δηλώσει στη Βουλή: «*Εγώ είμαι εκείνος ο οποίος προεκάλεσε τον διορισμόν του διευθυντού του Διδασκαλείου της Μέσης Εκπαιδεύσεως προ δύο ετών, είμαι δ' ευτυχής να δηλώσω, ότι αι εργασίαι του εν τω Διδασκαλείω της Μέσης Εκπαιδεύσεως υπήρξαν τοιαύται, ώστε κατέστησαν τούτον όχι άριστον εν Ελλάδι παιδαγωγόν αλλ' άριστον μεταξύ των Ευρωπαίων παιδαγωγών.*»[85]. Με τη θεσμική του ιδιότητα το καλοκαίρι του 1913 κάνει επιθεωρήσεις στην Πάτρα και την Κέρκυρα, για τις «εξετάσεις των Αρσακειάδων». Ενόσω πραγματοποιεί τις επιθεωρήσεις, η δεύτερη κόρη του, Νίνα, πεθαίνει μετά από ολιγοήμερη αρρώστια, σε ηλικία μόλις οχτώ μηνών[86]. Παράλληλα με τα διοικητικά του καθήκοντα στο Διδασκαλείο ο Γληνός ασκεί και διδακτικά, αναλαμβάνοντας τη διδασκαλία των μαθημάτων Γενική Παιδαγωγική, Οδηγητική, Γενική και Ειδική Διδακτική, Ψυχολογία, Ηθική και Ελληνικά[87]. Συντηρητικοί εκπαιδευτικοί και πολιτικοί κύκλοι βλέπουν με ανησυχία στο πρόσωπο του Γληνού «*την μαλλιαρωσύνην να υπεισέρχεται στα σχολεία*», ενώ η τελευταία περίοδος της θητείας του σημαδεύεται και από αντιδράσεις καθηγητών του Διδασκαλείου που θεωρούν ότι αδικούνται από τον διευθυντή τους, με αποτέλεσμα το 1916 δύο φορές να παραπεμφθεί στη δικαιοσύνη και να προφυλακιστεί για πράξεις που έχουν συμβεί στο Διδασκαλείο και τις οποίες έχουν καταγγείλει δυσαρεστημένοι συνεργάτες του[88]. Εντέλει, τη θέση του στο Διδασκαλείο ο Γληνός θα διατηρήσει έως τον

[85] *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, 1914, σ. 1285. Σύμφωνα με τον Βάρναλη: «*Με την ομολογημένη του εξυπνάδα ο Τσιριμώκος είχε αντιληφτεί με τις πρώτες κουβέντες τη σοβαρότητα της μόρφωσης, το προοδευτικό μυαλό, τη διοικητική και οργανωτική ικανότητα του νεαρού παιδαγωγού, που μόλις είχε γυρίσει από τη Γερμανία.*». Βλ. Βάρναλης, Κ. «Ο Γληνός δάσκαλος», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού…*, όπ.π., σ. 56

[86] Βλ. επιστολή προς τον Α. Δελμούζο, χρονολογημένη από 5/7/1913, στο: Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος…*, όπ.π., σ. 89

[87] Εξαντλώντας το όριο των υποχρεώσεων που προβλέπονταν από τον οργανισμό του ιδρύματος, κάτι όμως που «τον πνίγει», όπως γράφει ο φίλος του Δελμούζος, τον Απρίλιο του 1913, στον Δ. Σαράτση. Βλ. Χαρίτος, Χ. *Το Παρθεναγωγείο και τα αθεϊκά του Βόλου. Η αλληλογραφία των πρωταγωνιστών*. Βόλος: Εταιρεία Θεσσαλικών Σπουδών, 1980, σ. 163

[88] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σσ. 537-538 και 573

Οκτώβριο του 1916, οπότε θα παραιτηθεί για να αναλάβει -μαζί με τους Δελμούζο και Τριανταφυλλίδη- έμμισθη εργασία στον Ε.Ο..

Τον Οκτώβριο του 1913 ο Γληνός προπαγανδίζει την πρόσφατη ίδρυση τριών Μονοτάξιων Διδασκαλείων σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Ιωάννινα, με σειρά έξι άρθρων στην εφημερίδα *Πατρίς*. Υπερασπίζεται τον θεσμό -που προβλέπεται να έχει προσωρινό χαρακτήρα- με το επιχείρημα ότι επείγει η παραγωγή δημοδιδασκάλων, όχι μόνο για να καλυφθούν χρόνιες ελλείψεις σε διδακτικό προσωπικό, αλλά κυρίως για να αντιμετωπιστούν οι άμεσες ανάγκες των Νέων Χωρών που ενσωματώθηκαν στο ελληνικό κράτος με τους Βαλκανικούς Πολέμους. Είναι η εποχή που το γλωσσοεκπαιδευτικό πρόγραμμα του Ε.Ο. επικεντρώνεται στο να υπηρετήσει την πολιτική της γλωσσικής αφομοίωσης των «ξενόφωνων» πληθυσμών και της συγκρότησης της εθνικής ταυτότητάς τους μέσω του σχολείου. Το νομοθέτημα για τα Μονοτάξια Διδασκαλεία προκαλεί έντονες αντιδράσεις, κυρίως από τους «ήδη εν υπηρεσία δημοδιδασκάλους», οι οποίοι αισθάνονται ότι απειλούνται και υποβαθμίζονται εξομοιούμενοι με αυτούς τους εξ ανάγκης νέους δημοδιδασκάλους, που δηκτικά ονομάζονται «τα εξαμηνίτικα»[89]. Το ενδιαφέρον του Γληνού για την εκπαίδευση των ξενόφωνων Ελλήνων και της γλωσσικής τους αφομοίωσης θα εκδηλωθεί και αργότερα, με τα μέτρα και τις συντονισμένες ενέργειες εκπαιδευτικής πολιτικής που θα προτείνει στην κεντρική υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας[90].

Στις 21/11/1913 η κυβέρνηση Βενιζέλου, δια του υπ. Παιδείας Ι. Τσιριμώκου, καταθέτει για ψήφιση στη Βουλή εκπαιδευτικά νομοσχέδια, στη διαμόρφωση των οποίων συμβάλλει αποφασιστικά ο Ε.Ο. με πρωτεργάτη τον Δημήτρη Γληνό. Ο Γληνός έχει αναλάβει τη συγγραφή της Γενικής Εισηγητικής Έκθεσης και τουλάχιστον πέντε από τις επτά ειδικές εισηγητικές εκθέσεις[91],

---

[89] «*Αυτούς τους κομπογιαννίτας και τους αγύρτας και κωμωδούς διδασκάλους δολοφόνους του παιδικού πνεύματος, στρεβλωτάς και δηλητηριαστάς των τρυφερών ψυχών φιλοδοξεί ο αξιότιμος επί της Παιδείας υπουργός επί Ανορθωτικής κυβερνήσεως της μεγάλης Ελλάδος να επιβάλη ως... μορφωτάς! των τέκνων του Ελληνικού λαού δια των εξαμηνίτικων και ολιγώτερον έτι προϊόντων των Τυφλωτηρίων του*». Λαχανοκάρδης, Ε. «Προς τα εμπρός ή προς τα οπίσω;», *Εμπρός*, 15/9/1913, (7ο άρθρο υπό τον ίδιο γενικό τίτλο), σ. 7

[90] Επιστολή του Γληνού προς τη διεύθυνση του Δ.Ε.Ο., χρονολογημένη από 12/5/1916. Βλ. *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 5 (1915), σσ. 331-332

[91] Βλ. Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σ. 502 και αυτοβιογραφικό του σημείωμα στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη*..., όπ.π., σ. 198. Με κάποιες ελαφρές τροποποιήσεις στο κείμενο, η *Γενική Αιτιολογική Έκθεσις* των νομοσχεδίων του 1913 αναδημοσιεύεται από τον Γληνό ως επώνυμο έργο του στον τόμο *Ένας άταφος νεκρός*.

ενώ και τα κείμενα των επτά νομοσχεδίων φέρουν τη σφραγίδα του, μολονότι η οριστική διατύπωσή τους αποδίδεται στην αρμόδια υπηρεσία του υπουργείου Παιδείας. Στα νομοσχέδια αυτά δίνεται βαρύτητα στη σχέση εκπαίδευσης-οικονομίας, με μια καθαρά αστική αντίληψη που καθορίζει το περιεχόμενό τους[92]. Στόχος, η εκπαίδευση να μετατραπεί σε έναν χρήσιμο για τη (νέα αστική) οικονομία θεσμό και να ανταποκριθεί όχι μόνο στις άμεσες ανάγκες της αγοράς εργασίας, αλλά και να στηρίξει και να υποβοηθήσει την οικονομική ανάπτυξη σε μια μακροπρόθεσμη προοπτική[93]. Είναι η πρώτη φορά στην έως τότε ιστορία της Ελλάδας που ένα τόσο ολοκληρωμένο σχέδιο εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης κατατίθεται προς ψήφιση στη Βουλή[94], με την αστική διάσταση της εκπαίδευσης τεκμηριωμένη όχι μόνο παιδαγωγικά, αλλά και πολιτικά και κοινωνικά. Το σημαντικότερο, ίσως, στοιχείο που εισάγουν τα νέα νομοσχέδια είναι η δημιουργία δεύτερου σχολικού δικτύου, της τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης, που υπαγορεύει η ανάγκη εξειδίκευσης των προλεταριακών στρωμάτων[95]. Πολύ σημαντική, επίσης, είναι η πρόνοια για «τους ξεχασμένους» (κατά την έκφραση της Μαρίας Ηλιού[96]) του εκπαιδευτικού συστήματος, δηλαδή όσες κοινωνικές ομάδες αποκλείονται καθώς η εκπαίδευσή τους απαιτεί ειδικές ρυθμίσεις, είτε λόγω έλλειψης πόρων είτε λόγω επιδίωξης της μαθησιακής ομοιομορφίας: τα κορίτσια, τα «καχεκτικά», τα «πνευματικώς ανώμαλα» παιδιά, οι ξενόφωνοι, οι αναλφάβητοι, οι εργαζόμενοι. Όμως, όπως θα αποδειχτεί, τα νομοσχέδια αυτά εκφράζουν μια μικρή φωτισμένη ομάδα της

Μελέτες για το εκπαιδευτικό μας σύστημα. Αθήνα, 1925, σσ. 1-157. Αποκαλύπτεται έτσι και δημόσια η ταυτότητα του συγγραφέα τού σημαντικού αυτού κειμένου, κάτι που βέβαια ήταν «κοινό μυστικό» στους εκπαιδευτικούς και πολιτικούς κύκλους της εποχής, όπως γράφει ο Μ. Τσιριμώκος («Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», *Νέα Εστία*, τ. Α', 1927, σ. 469). Ο Χρ. Φράγκος χαρακτηρίζει το *Ένας άταφος νεκρός* ως το βασικό βιβλίο της ελληνικής Παιδείας. Βλ. Φράγκος, Χ. «Παιδαγωγικές προσωπογραφίες και ανατομία της εκπαίδευσης», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ 1, 5-6/1981, σ. 14

[92] Δημαράς, Α. «Η εκπαίδευση 1909-1922. Μεγάλα εκσυγχρονιστικά σχέδια και αντιδράσεις», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6ος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σσ. 170-171

[93] Χαραλάμπους, Δ. Φ. *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος*..., όπ.π., σ. 152

[94] Eliou, M. «Dimitri Glinos (1882-1943)», *Prospects: the quarterly review of comparative education*. Paris, UNESCO: International Bureau of Education, vol. XXIII, no. 3/4, 2000, pp. 559-574

[95] Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι παρόλο που οι προσπάθειες για αστικό μεταρρυθμισμό επιχειρούν να θεμελιώσουν ένα σχολείο που να ανταποκρίνεται στην αστική ανάπτυξη, το Κράτος επενδύει στον φρονηματιστικό ρόλο του σχολείου για όλη την περίοδο που εξετάζουμε, χωρίς να καταφέρει να επιβάλει την τεχνική-επαγγελματική κατεύθυνση των σπουδών, παρά τις σχετικές κατά καιρούς θεσμοθετήσεις.

[96] Eliou, M. "Those Whom Reform Forgot", *Comparative Education Review* 22 (1), 2/1978, p. 60

αστικής τάξης που επιδιώκει μια παραγωγική ορθολογιστική ανάπτυξη για τη χώρα, στη βάση της εθνικής αυτοδυναμίας, ενώ η πλειοψηφούσα συντηρητική της πτέρυγα θα κάνει λόγο για «εθνικήν ζημίαν»[97]. Μολονότι η κυβέρνηση που καταθέτει τα νομοσχέδια διαθέτει την απόλυτη πλειοψηφία στη Βουλή, η αντίδραση δεν θα αφήσει ποτέ αυτά να γίνουν νόμοι του Κράτους. Στέκεται -όπως σε όλη την πολιτεία της, εξαιτίας του συσχετισμού των δυνάμεων- ανήμπορη να προχωρήσει όσο και η ίδια θα ήθελε, καταλήγοντας με εφεκτικότητα σε αμφίπλευρους χειρισμούς. Δύο είναι οι μεγάλες ομάδες που εκφράζουν δημόσια την αντίθεσή τους στα εκπαιδευτικά μέτρα: η πρώτη ομάδα συγκεντρώνει, κυρίως, συλλόγους και οργανώσεις εκπαιδευτικών, που θεωρούν ότι τα προτεινόμενα νομοσχέδια θίγουν ή δεν προωθούν στον επιθυμητό βαθμό τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους. Τη δεύτερη ομάδα συγκροτούν οι φορείς των συντηρητικών και των αντιδραστικών τάσεων στους χώρους της παιδείας και της ιδεολογίας, με βασικό εκπρόσωπο το Πανεπιστήμιο και ιδιαίτερα τη Φιλοσοφική Σχολή, που θεωρούν ότι υπονομεύονται οι παραδοσιακές αξίες[98] (των οποίων έχουν αυτοχριστεί θεματοφύλακες) και υποβαθμίζεται ο καθοριστικός ρόλος των πανεπιστημιακών στη διαμόρφωση της επίσημης ελληνικής ιδεολογίας. Φυσικά, το σύνολο των επιχειρημάτων ακολουθεί ένα δοκιμασμένο από τη μακρά χρήση του παραδοσιακό σχήμα: από τα νομοσχέδια κινδυνεύει η εθνική συνοχή, η γλώσσα, η θρησκεία και επιπλέον συγχέονται τα όρια ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις. Ό,τι χρειάζεται, δηλαδή, για να ευαισθητοποιηθεί η κοινή γνώμη και οι εκπρόσωποί της προκειμένου να ματαιώσουν το «επικίνδυνο» έργο. Σειρά επικριτικών άρθρων θα γράψουν ο Ν. Εξαρχόπουλος στην εφημερίδα *Νέα Ελλάς* και ο Α. Σκιάς στην *Αθήναι*. Ο Γληνός με δύο σημαντικά δημοσιεύματα α) στο *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου* (υπό τον τίτλο «Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια», τόμος Γ΄, 1913, σσ. 276-279) και β) στην εφημερίδα *Νέα Ελλάς* (δεκαεφτά συνέχειες υπό τον τίτλο «Εκπαιδευτική ανόρθωσις», Μάρτ.-Απρ. 1914)[99], θα αναιρέσει με μεθοδικότητα και πειστικότητα ένα προς ένα τα παραπάνω επιχειρήματα.

---

[97] Φραγκουδάκη, Ά. *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Κέδρος, 1977, σσ. 27-35

[98] «[...] *κινδυνεύει να υποσκαφή αυτή η κρηπίς της εθνικής και θρησκευτικής του ελληνικού λαού διαπαιδαγωγήσεως*». Από το «Υπόμνημα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών», 14/3/1914, στο: Δημαράς, Α. (επιμ.) *Η μεταρρύθμιση...*, όπ.π., σ. 99

[99] Σημειώσεις του Γληνού για αυτή τη σειρά άρθρων, καθώς και άλλα χαρτιά του, κατασχέθηκαν το 1916 από την αστυνομία, σε αναζήτηση ενοχοποιητικών στοιχείων, προκειμένου να στηριχθούν οι κατηγορίες «περί εσχάτης προδοσίας» και «επί εξυβρίσει του βασιλέως». Βλ. Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σσ. 561-562

Αν και, αναμφισβήτητα, στον Γληνό «ανήκει κατά κύριο λόγο, η τιμή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης» του 1913-14, αξίζει η αναφορά στο σχόλιο του Ηλιού, σχετικά με τους δύο περιορισμούς που μας επιτρέπουν να εκτιμήσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια την έκταση και τα όρια της συμβολής του σε ένα έργο που από τη φύση του έχει πολλαπλά συλλογικό χαρακτήρα. Οι περιορισμοί αυτοί ανάγονται, αφενός, στην παρέμβαση της πολιτείας στα θέματα που αφορούν το περιεχόμενο της μεταρρύθμισης και, αφετέρου, στη συμβολή τρίτων προσώπων στην επεξεργασία των ιδεών και των κειμένων. Ο Γληνός επιχειρεί να συγκεράσει τη δική του αντίληψη και σκέψη για τις ανάγκες της ελληνικής παιδείας από τη μία, και την πολιτική βούληση της κυβέρνησης Βενιζέλου από την άλλη, η οποία ζητά από τους «ειδικούς» να αναλάβουν την εκπόνηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης[100]. Σε αυτή την άνιση σχέση, οι προδιαγραφές καθορίζονται προφανώς από την κυβέρνηση και όχι από τους ειδικούς. Ωστόσο, η επιλογή ενός προσώπου με γνωστές ιδέες και σαφή τοποθέτηση απέναντι στα γλωσσοεκπαιδευτικά ζητήματα, είναι ενδεικτική της γενικής κατεύθυνσης προς την οποία η βενιζελική κυβέρνηση επιχειρεί να οδηγήσει τα εκπαιδευτικά πράγματα. Το δεύτερο σημείο αφορά τους συνεργάτες του Γληνού, ο οποίος ασφαλώς δεν δουλεύει μόνος, μολονότι δεν μας είναι γνωστά όλα τα ονόματα όσων συνεργάστηκαν μαζί του σε αυτό το έργο. Πάντως, αναμφισβήτητα ο Γληνός είναι αυτός που συντονίζει και διευθύνει τις εργασίες, εισηγείται τα θέματα και, τελικά, γράφει τα βασικά κείμενα, τα οποία έχουν την αρχή τους στο μεγάλο υπόμνημα που ο ίδιος είχε συντάξει και υποβάλει τον Σεπτέμβριο του ΄12 στον Ι. Τσιριμώκο[101].

Ο Γληνός έχει αναλάβει πλέον τη διεύθυνση σύνταξης του *Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου* (Δ.Ε.Ο.), γράφει το κύριο άρθρο του και αποτελεί την «ψυχή» του Ομίλου, όντας ο «*ρυθμιστής και εμψυχωτής της εργασίας*»[102].

Τον Απρίλιο του 1914 το Εφετείο του Ναυπλίου δικάζει την υπόθεση δώδεκα εργατών και διανοουμένων (τα γνωστά «Αθεϊκά»), εναντίον των οποίων έχει απαγγελθεί κατηγορία ότι από το 1908 έως το 1911 «*εν Βόλω, Λαρίση και ιδίως εν τω Εργατικώ Κέντρω και τω Ανωτέρω Παρθεναγωγείω*

[100] «*As a ministerial aide, he had to come to terms with what was possible at the time, and did not see the project as representative of his entire vision.*», Eliou, M. «Dimitri Glinos (1882-1943)», όπ.π.

[101] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σσ. 545-548

[102] Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Μ. «Αλέκος Δελμούζος, ο άνθρωπος», *Νέα Εστία*, τόμ. 64ος, τχ 750, 1958, σ. 1452

Βόλου, προσεπάθησαν δια ζώσης, δια διδασκαλίας και δι' εντύπων φυλλαδίων να ελκύσωσι προσηλύτους εις λεγόμενα θρησκευτικά δόγματα, τουτέστι την αθεΐαν»[103]. Η σκανδαλοθηρική προετοιμασία της δίκης επί μία τριετία, το αντικείμενό της (διάδοση σοσιαλιστικών και αθεϊστικών ιδεών σε συνδυασμό με την εισαγωγή νεωτεριστικών παιδαγωγικών αντιλήψεων σε ένα σχολείο όπου επιπλέον διδασκόταν η δημοτική γλώσσα), η βίαιη κατάλυση του Ανώτερου Παρθεναγωγείου του Βόλου το 1911 και η παρουσία -μεταξύ των κατηγορουμένων- του Α. Δελμούζου, προσδίδουν στην υπόθεση του Ναυπλίου διαστάσεις αναμέτρησης ανάμεσα σε δύο κόσμους: βρίσκεται έτσι στο κέντρο της επικαιρότητας και ευαισθητοποιεί στο έπακρο την κοινή γνώμη. Ο Γληνός εξετάζεται στις 22 Απριλίου 1914, έβδομη ημέρα της δίκης, ως μάρτυρας υπεράσπισης του φίλου και συνεργάτη του Δελμούζου[104], του οποίου συνήγορος υπεράσπισης είναι ο Λουκάς Νάκος, δικηγόρος και βουλευτής, ενταγμένος στον κύκλο των Κοινωνιολόγων. Ο αντιδραστικός Τύπος δεν θα χάσει την ευκαιρία: «*Ο μάρτυς Γληνός (γνωστός μαλλιαρός), τμηματάρχης άρχεται απαγγέλλων μακρότατον ατελεύτητον πανηγυρικόν περί του παιδαγωγικού συστήματος του Δελμούζου και ανακηρύσσων αυτόν μέγαν άνδρα όστις θα σώση το έθνος, μέγαν φιλόσοφον*»[105]. Έναν χρόνο αργότερα, με αφορμή την έκδοση των πρακτικών, ο Γεώργιος Παπανδρέου θα αναφέρει για την κατάθεση του Γληνού: «*Ο Γληνός "διδάσκει", τους αναλύει το πρόβλημα της ελληνικής παιδείας, τονίζει τη θεμελιώδη του σημασία, σαφηνίζει τους συγχυσμένους όρους, και τέλος, χωρίς καμιά αντίζηλη επιφύλαξη, εξυψώνει και εξυμνεί το έργο "του πρώτου παιδαγωγού της Ελλάδος"*»[106]. Οι κατηγορούμενοι τελικά αθωώνονται, αλλά επισφραγίζεται το κλείσιμο του Σχολείου του Βόλου, ενώ η κατάθεση του Γληνού θα χρησιμοποιηθεί εναντίον του στη Βουλή, προκειμένου να κλονιστεί η θέση του στο Διδασκαλείο. Ο Δελμούζος θα δείξει την πικρία του για το γεγονός ότι από το Κόμμα των Φιλελευθέρων δεν υπήρξε αντίλογος στην αντίδραση[107]. Η δίκη των Αθεϊκών ήταν ένα ακόμα σύμπτωμα που ήρθε να προστεθεί στην αλυσίδα των συμβιβασμών του βενιζελισμού με την παλιά

[103] Βλ. *Η δίκη του Ναυπλίου (16-28 Απριλίου 1914)*. Στενογραφημένα Πρακτικά, Αθήνα, 1915, σσ. 178-191, στο: Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σσ. 443-452. Βλ. επίσης, Δημαράς, Κ. Θ. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τ. 2. Αθήνα: Ίκαρος, 1987, σ. 106

[104] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σσ. 567-452

[105] «Τμηματάρχης μαλλιαρός», εφημ. *Εσπερινή*, αναφορά από: Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σ. 442

[106] Γ. Π. «Η δίκη του Ναυπλίου», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 5 (1915), σ. 201

[107] Σε επιστολή του προς την Π. Δέλτα (22/10/1911), βλ. *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης. Αθήνα: Εστία, 1997, σ. 251. Βλ. επίσης, Χαρίτος, Χ. *Το παρθεναγωγείο και τα αθεϊκά του Βόλου…*, όπ.π., σ. 91

κατεστημένη τάξη πραγμάτων. Εντέλει, το σχολείο του Βόλου αποτέλεσε μια πρώτη προσπάθεια να εφαρμοστούν στην πράξη οι επεξεργασίες των εμπνευστών της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και, όπως σημειώνει ο Μπουζάκης, «*οριοθετεί τις δυνατότητες και τους περιορισμούς προωθημένων καινοτομιών στον ελληνικό εκπαιδευτικό χώρο*»[108].

Το καλοκαίρι του 1914 ο Γληνός κάνει επιθεωρήσεις στον Πειραιά και τη Σύρο. Όταν ο Τσιριμώκος συστήνει το πρώτο δεκατετραμελές εκπαιδευτικό συμβούλιο, δεν τον συμπεριλαμβάνει. Σε απάντηση, σύμφωνα με τον Μελετόπουλο[109], στα τέλη του 1914 ο Γληνός θα πρωτοστατήσει στην ίδρυση του *Εκπαιδευτικού Συνδέσμου Λειτουργών της Μέσης Εκπαιδεύσεως*, και θα αναδειχτεί γενικός γραμματέας του και ουσιαστικός διευθυντής τού περιοδικού του *Αγωγή*[110], το οποίο είναι «επιστημονικόν και παιδαγωγικόν» περιοδικό, με συνδικαλιστικό προσανατολισμό. Η αλήθεια είναι ότι όχι μόνον ο Γληνός, αλλά και κάθε δημοτικιστής εκπαιδευτικός αποκλείστηκε από το νεοσύστατο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο[111]. Αναφορικά δε με το Καταστατικό του Συνδέσμου, ορίζεται ότι ως μέλη του μπορούν να εγγραφούν μόνο «*οι εν ενεργεία λειτουργοί της Μέσης Εκπαιδεύσεως*», αποκλείοντας έτσι τους συνταξιούχους, τους διοικητικούς υπαλλήλους και τους καθηγητές Πανεπιστημίου. Η απόφαση αυτή παίρνεται, διότι έχει γίνει φανερή η ανάγκη να δημιουργηθεί ένα νέο σωματείο που θα αναπτύσσει αυτόνομες πρωτοβουλίες για τον εκσυγχρονισμό της παιδείας και θα ενισχύει τις μεταρρυθμιστικές κινήσεις, σε αντιδιαστολή με τα υπάρχοντα σωματεία, στα οποία κυριαρχούν οι αντιδραστικοί και οι συντηρητικοί καθηγητές της Φιλοσοφικής Σχολής. Ωστόσο, από τις πρώτες συνεδριάσεις θα εκφραστούν διχογνωμίες και αμφιγνωμίες, που σύντομα θα οδηγήσουν στη διάσπασή του. Ο Σύνδεσμος θα περιπέσει, τελικά, σε αδράνεια περίπου τρία χρόνια αργότερα, όταν ο ιδρυτής του θα αναλάβει τη γραμματεία του υπουργείου Παιδείας[112].

---

[108] Μπουζάκης, Σ. *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985): εξαρτημένη ανάπτυξη*. Αθήνα: Gutenberg, 2000, σ. 63

[109] Μελετόπουλος, Μ. *Μαρξισμός και τροτσκισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήση, 2015, σ. 240

[110] Αθανασιάδης, Χ. «Αγωγή», στην *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, Α'. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008, σσ. 101-102

[111] Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 63

[112] Κάτσικας, Χ. & Θεριανός, Κ. *Σύντομη ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας*, 22/3/2009. Διαθέσιμο στο: https://ekpaideysi.espivblogs.net/?p=1679, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

Ήδη από το 1915 ο Γληνός -λόγω και της μαρξιστικής του «μαθητείας»- επισημαίνει ότι η μορφή που έχει η παιδεία σε μια ορισμένη εποχή «*είναι και γενεσιουργός αιτία και αποτέλεσμα της ακμής ή της παρακμής του οικονομικού βίου, των κοινωνικών ηθών, των τεχνών και των επιστημών, και της πολιτειακής καθόλου οργανώσεως.*». Σε μια παρακμάζουσα κοινωνία είναι αδύνατο να ακμάσει λαμπρή παιδεία, αλλά και μια ακμάζουσα κοινωνία μπορεί να δεσμεύεται από μία ανεπαρκή παιδεία. «*Ευτυχή τα έθνη εις τα οποία τα τοιχώματα του σχολείου δεν γίνονται τείχη σινικά αποκλείοντα την ζωήν.*». Στη Γερμανία, θα γράψει, το δημοτικό σχολείο συνεργάζεται με το πανεπιστήμιο, ώστε το πρώτο να αξιοποιεί την επιστημονική έρευνα που διεξάγεται στο δεύτερο: «*βαδίζουν εκ παραλλήλου και σχεδόν χειροπιαστά, ο Wundt και ο Schulze, ο Meumann και ο Gansberg, ο Eucken και ο Budde*». Ο δάσκαλος εκεί βρίσκεται σε έναν «διαρκή πνευματικόν οργασμόν», οι διδασκαλικοί σύλλογοι αριθμούν δεκάδες χιλιάδες μέλη, πραγματοποιούνται συνεχώς συζητήσεις, συνέδρια, έρευνες, επιστημονικά εργαστήρια, εκδίδονται ειδικά περιοδικά κι εφημερίδες, και η τεράστια αυτή κίνηση των ιδεών «*μετουσιώνεται εις διαρκήν πρόοδον, εις διαρκή εξύψωσιν και της αγωγής και των διδασκάλων, εις διαρκή εξύψωσιν της φυλής, η οποία τείνει να κατακτήση τον κόσμον*». Κλείνει με την προτροπή στους εκπαιδευτικούς να παύσουν τις ανωφελείς ιερεμιάδες και να αρχίσουν τη δημιουργική εργασία: «*Δεν πρέπει να περιμένωμεν μοιρολατρικώς την θεραπείαν εκ των άνω, ούτε από τους φορείς της επιστημονικής γνώσεως, ούτε από τους διοικητικώς προϊσταμένους, ούτε από τους κυβερνώντας. Τουναντίον τους τελευταίους τούτους ιδία πρέπει να διαφωτίσωμεν ημείς, πρέπει να τους καθοδηγήσωμεν ημείς. Δεν είναι καθόλου υπερβολή το λεγόμενον, αλλ' είνε δίδαγμα της πείρας. Εκ των κάτω το φως. Αυτό ισχύει δια πάσαν κοινωνικήν μεταρρύθμισιν και πρόοδον.*»[113]. Η θέση του αυτή αποτελεί μία πρώιμη διατύπωση της Κριτικής Παιδαγωγικής, όπως θα αποκρυσταλλωθεί δεκαετίες αργότερα, ως θεωρία και πρακτική που βοηθά εκπαιδευτικούς και εκπαιδευόμενους να αποκτήσουν κριτική κοινωνική συνείδηση, μέσα από την κατανόηση των αιτιών, του κοινωνικού πλαισίου και της ιδεολογίας που διαμορφώνουν τις ζωές τους[114]. Για να δημιουργηθεί,

[113] Γληνός, Δ. «Η αναγέννησις της ελληνικής παιδείας. Καθήκον των Ελλήνων διδασκάλων», περ. *Αγωγή*, τόμ. Α' 1915, τχ 1ο (σσ. 11-15) και τχ 2ο (σσ. 69-73). Περιλαμβάνεται στο βιβλίο του Γληνού *Ένας άταφος νεκρός*, όπ.π., σσ. 297-308

[114] Ο όρος «Κριτική Παιδαγωγική» χρησιμοποιήθηκε από τον Henry Giroux και στη συνέχεια από τους Stanley Aronowitz και Peter McLaren για να χαρακτηρίσει ένα ρεύμα θεωρητικής παιδαγωγικής σκέψης και εκπαιδευτικής πρακτικής που εμφανίστηκε στην αρχή της

όμως, επιστήμη ελληνική, συνεχίζει ο Γληνός, χρειάζεται να καταλυθεί το μονοπώλιο της ευρωπαϊκής μόρφωσης «*δια της αποστολής εκατοντάδων νέων εις την Ευρώπην*». Να ανοίξουν οι πύλες στην ευρωπαϊκή επιστήμη και να γίνουν οι πλείστοι κάτοχοι των ευρωπαϊκών μεθόδων, ώστε να δημιουργηθούν «πολλά κέντρα φωτός»: «*άμα εξασφαλίσης διδάσκαλον διανοητικώς, ηθικώς και οικονομικώς ελεύθερον και αυτοτελή, εξησφάλισες ήδη τα εννέα δέκατα της επιτυχίας του εκπαιδευτικού έργου*»[115]. Για όλα αυτά θα αγωνιστεί ο Γληνός κατά τα επόμενα χρόνια με κάθε πρόσφορο τρόπο, εντός και εκτός των εξεχουσών θέσεων που θα καταλάβει στον κρατικό μηχανισμό.

δεκαετίας του 1980 στις Η.Π.Α. Βλ. σχετ. Γούναρη, Π. & Γρόλλιος, Γ. (επιμ.) *Κριτική Παιδαγωγική. Μια Συλλογή Κειμένων*. Αθήνα: Gutenberg, 2010

[115] Γληνός, Δ. «Ημέρα ελευθερίας δια τους διδασκάλους», *Νέα Ελλάς*, 4ο από σειρά άρθρων μεταξύ 18/3 και 15/4/1914. Περιλαμβάνεται στο βιβλίο του Γληνού *Ένας άταφος νεκρός*, όπ.π., σ. 159 κ.εξ.

2.5. Ο Δημήτρης Γληνός και ο «κρατικός δημοτικισμός»

Όταν ξεσπάει ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, η διένεξη μεταξύ Βενιζέλου και βασιλιά σχετικά με την εμπλοκή ή μη της Ελλάδας σε αυτόν, οδηγεί στον Εθνικό Διχασμό[116], τη δημιουργία ξεχωριστού κράτους με πρωτοβουλία του πρώτου στη βόρεια Ελλάδα, τον χωρισμό της χώρας σε δυο στρατόπεδα και το εξαιρετικά βαθύ χάσμα στην ελληνική κοινωνία[117]. Όπως είναι γνωστό, την άνοιξη του 1915 ο Βενιζέλος εξαναγκάζεται από τον βασιλιά σε παραίτηση, εγκαινιάζοντας και τυπικά την περίοδο του Εθνικού Διχασμού, μιας μακράς περιόδου όξυνσης των πολιτικών παθών, που, σε διάφορες μορφές και με αυξομειούμενη ένταση, θα διαρκέσει αρκετές δεκαετίες. Με την πτώση της κυβέρνησης Βενιζέλου ο Γληνός διώκεται δικαστικά για «περιύβριση αρχής», με την αφορμή ότι, σε κάποια συζήτηση στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης, έχει χαρακτηρίσει «σακαράκα» τον βασιλιά Κωνσταντίνο. Παρά το απαλλακτικό βούλευμα από το Συμβούλιο Πλημμελειοδικών, η εργασία του στο Διδασκαλείο έχει υπονομευθεί[118]. Όπως σημειώνει και ο Αλ. Δημαράς, από το έργο του υπουργείου Παιδείας της περιόδου 1913-15, εντέλει, μένει μονάχα ένα πρόγραμμα του δημοτικού σχολείου και μια σειρά από διδακτικά βιβλία για την ίδια βαθμίδα, που λίγο διαφέρουν στην ουσία τους από τα παλαιότερα, ξεχωρίζοντας μόνο για την κάπως απλουστευμένη γλωσσική τους μορφή[119].

Ο Βενιζέλος -αν και ο ίδιος εκτός εξουσίας αλλά στο πλαίσιο της διαμόρφωσης της μελλοντικής του πολιτικής- παίρνει πρωτοβουλίες για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: «*Αρχές του 1916 ο Βενιζέλος παίρνει σ' έναν περίπατο τους Δελμούζο, Τριανταφυλλίδη και Δημ.[ήτρη Γληνό] και τους ενθαρρύνει να γράψουν βιβλία στη δημοτική, λέγοντάς τους ότι ετοιμάζει μεταρρύθμιση στην εκπαίδευση*»[120]. Στα μέσα της ίδιας χρονιάς η Μέλπω Λογοθέτη-Μερλιέ ενεργεί μέσω της Πηνελόπης Δέλτα και προτείνει να τεθεί στη διάθεση των τριών κορυφαίων του Ε.Ο. ένα χρηματικό ποσό

---

[116] «*Ο Εθνικός Διχασμός, με κεφαλαία, ήταν κάτι το μοναδικό, ως κρίση εθνικής ολοκλήρωσης από την οποία κρινόταν ποια Ελλάδα θα προέκυπτε για το μέλλον –οριστικά. Γιατί άλλες ευκαιρίες για επεκτάσεις εδαφικές, όπως ξέρουμε τώρα, δεν θα παρουσιάζονταν*.», Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. «Ο Εθνικός Διχασμός ήταν κάτι το μοναδικό», *Το Βήμα*, 30/12/2018

[117] Βλ. Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. *1915, Ο Εθνικός Διχασμός*. Αθήνα: Πατάκης, 2015

[118] Ηλιού, Φ. *Εισαγωγή* στο: Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. ιζ

[119] Δημαράς, Α. (επιμ.) *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια Ιστορίας*, τόμ. Β΄. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2003, σ. λθ'

[120] Από βιογραφικό σημείωμα του Γληνού (καθ' υπαγόρευση), στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη…*, όπ.π., σ. 198

προκειμένου να χρηματοδοτηθεί η έκδοση εκπαιδευτικών βιβλίων στη δημοτική. Για τον σκοπό αυτό συγκροτείται τον Ιούνιο του 1916 Εκπαιδευτική Επιτροπή (εφεξής Ε.Ε.) (1916-1920), με μέλη την τριανδρία Γληνό-Δελμούζο-Τριανταφυλλίδη και ανάμιξη του ίδιου του Βενιζέλου. Από το συμβόλαιο που συνάπτεται μεταξύ του βουλευτή Ι. Αθανασάκη και της Ε.Ε. στις 8/6/1916 πληροφορούμαστε ότι ο πρώτος καταθέτει 156 ομολογίες του Εθνικού Δανείου των πεντακοσίων εκατομμυρίων του 1914 «*προς ευόδωσιν του επιδιωκομένου σκοπού*»[121]. Ωστόσο, ο Σ. Κουγέας δίνει μια διαφορετική εκδοχή σχετικά με την ταυτότητα του δωρητή: «*Ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε τόσην εκτίμησιν και εμπιστοσύνην εις τον παιδαγωγόν Δελμούζον, ώστε* [...] *κατέθεσεν εις την Εθνικήν Τράπεζαν τα εις χείρας του εκ των προς αυτόν δωρεών του αποδήμου ελληνισμού ευρισκόμενα υπόλοιπα υπέρ του "Εκπαιδευτικού Ομίλου" δια την ενίσχυσιν των εις την εκπαιδευτικήν ανόρθωσιν προσπαθειών*»[122], άποψη που υιοθετούν τόσο ο Ι. Ν. Ξηροτύρης[123] όσο και ο Ν. Π. Τερζής[124]. Ανεξάρτητα από την ταυτότητα του «ανώνυμου» δωρητή, το σημαντικό είναι ότι η συγκρότηση και η λειτουργία της Ε.Ε. εγκαινιάζει μία περίοδο κατά την οποία ο Ε.Ο. θα ταυτιστεί απροκάλυπτα με τη βενιζελική παράταξη, σε βαθμό που θα εγκλωβιστεί μέσα σ' αυτήν. Ο χαρακτήρας του Ε.Ο. (όπως έως εκείνη τη στιγμή έχει διαμορφωθεί, δηλαδή ως ένα αυτόνομο συμβουλευτικό-παρεμβατικό όργανο) μεταβάλλεται, ενώ η ταύτιση θα σημάνει και την πλήρη εξάρτηση από το άρμα των Φιλελευθέρων. Έτσι, η μεταρρύθμιση συνδέεται άρρηκτα με την τύχη του Κόμματος, και το γλωσσικό -που αποτελεί ένα εθνικό αίτημα και ζήτημα επιστημονικής διένεξης- μετατοπίζεται σε πολιτικό επίπεδο, με αποτέλεσμα να κομματικοποιηθεί. Ο Ε.Ο. αποδυναμώνεται, καθώς περιορίζει και τον τόνο της κριτικής του απέναντι στην εκπαιδευτική πολιτική των Φιλελευθέρων, διαδραματίζοντας εν πολλοίς ρόλο διεκπεραιωτικό[125]. Οι πρωταγωνιστές της μεταρρύθμισης, ακόμα και εάν αντιλαμβάνονταν πως ένα τόσο μεγάλο ζήτημα ίσως δεν θα έπρεπε να χρωματιστεί κομματικά, θεώρησαν πως σε εκείνη τη συγκυρία δεν υπήρχε άλλος τρόπος: «*Είναι βέβαια λυπηρό που κινδυνεύουν στην πατρίδα μας ζητήματα με τόσο καθολική σημασία και*

---

[121] Τερζής, Ν. Π. *Η Παιδαγωγική του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου, Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2010, σ. 173

[122] Κουγέας, Σ. Β. «Ad memoriam...», *Νέα Εστία*, τόμ. 64ος, τχ 750, 1958, σ. 1402

[123] Ξηροτύρης, Ι. Ν. «Αλέξανδρος Δελμούζος», *Λόγος και Πράξη*, τχ 6, 1978, σ. 12

[124] Τερζής, Ν. Π. *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: Ιστορικοκοινωνιολογικό πλαίσιο και "μελέτες περίπτωσης"*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2008 (2η έκδ.), σσ. 82-90

[125] Χαραλάμπους, Δ. Φ. *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος...*, όπ.π., σσ. 89-90

σπουδαιότητα ν' αλλάζουν κάθε φορά μαζί με την κυβέρνηση, καταντώντας τά κλοτσοσκούφια των πολιτικών κομμάτων. Μα ήταν μοιραίο, μια και δε ζητήθηκε η γλωσσική μεταρρύθμιση του λαϊκού σχολείου από σας τους λειτουργούς του, να εξαρτηθή από φωτεινή κυβερνητική πρωτοβουλία.»[126]. Ο Δελμούζος χαρακτηρίζει «ομολογία αδυναμίας» την ανάγκη «*να εξαρτά κανείς την πραγματοποίηση ενός ονείρου από ξένη βοήθεια*»[127] και αποδίδει την εχθρική απέναντι στη μεταρρύθμιση στάση πολλών, στο γεγονός ότι «*τη μεταρρύθμιση την είχε αναλάβη ένα κόμμα πολιτικό, και πιο σωστά: λίγοι φωτισμένοι οδηγοί του*»[128].

Ως βασικοί στόχοι της Ε.Ε. τίθενται η έρευνα των εκπαιδευτικών αναγκών της ελληνικής κοινωνίας, ο εντοπισμός των προβλημάτων της εκπαίδευσης, ο διαφωτισμός των δασκάλων και η προετοιμασία των μέσων με τα οποία θα μπορούσε να επιτευχθεί η εκπαιδευτική αναγέννηση (ιδίως η έκδοση βιβλίων στη δημοτική γλώσσα), με απώτερο σκοπό «*να φέρει τη χαραυγή μιας παιδείας Ελληνικής*»[129]. Κατά τον Ηλιού, η σύστασή της και οι οικονομικοί όροι της συνεργασίας του Γληνού, τον δεσμεύουν να παραιτηθεί από το Διδασκαλείο για να αφοσιωθεί στο νέο έργο, πράγμα που επικυρώνεται με συμβολαιογραφική πράξη[130]. Κατά τον Βανδώρο και τον Βουρνά, ο Γληνός απομακρύνεται από το Διδασκαλείο, όταν αναγκάζεται να υποβάλει την παραίτησή του, καθώς επιστρατεύεται για έναν μήνα από το κωνσταντινικό καθεστώς, λόγω του βενιζελικού κινήματος της Θεσσαλονίκης. Η παραίτησή του, εν πάση περιπτώσει, θεωρείται απόδειξη της εμπλοκής του στο κίνημα της Εθνικής Αμύνης.

Σημαντική είναι η ομιλία του Γληνού στις 7 Σεπτεμβρίου 1916 στη συνεδρία της Εταιρίας Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, με αφορμή την ανακοίνωση του Αλ. Παπαναστασίου «Ο εθνικισμός». Η ομιλία του Γληνού έχει τίτλο: «Ο "εθνικισμός" και η μαρξιστική του ερμηνεία» και δημοσιεύεται, μαζί με την κοινωνιολογική μελέτη του Παπαναστασίου, συνιδρυτή της Εταιρίας, στο όργανό της *Επιθεώρησις των Κοινωνικών και Πολιτικών*

---

[126] Τριανταφυλλίδης, Μ. «Πριν καούν-Η αλήθεια για τ' Αναγνωστικά της δημοτικής», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 9 (1921), σσ. 177-322

[127] Ανέκδοτη επιστολή του Δελμούζου προς τον Γληνό, χρονολογημένη από 20/6/1921, τόπος αποστολής το Μόναχο, Ίδρυμα Γληνού

[128] Δελμούζος, Α. *Παιδεία και Κόμμα*. Αθήνα: εκδ. οίκ. Ν. Αλικιώτης & Υιοί, 1947, σ. 38

[129] Τερζής, Ν. Π. «Εκπαιδευτική Επιτροπή (1916-1920): εισαγωγή, ένα γράμμα με το πρόγραμμά της για το 1917-1918 και τα πρακτικά των συνεδριών της», στο: ΑΠΘ, *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής*, τόμ. 22ος. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1984, σσ. 580-586

[130] Ηλιού, Φ. *Εισαγωγή* στο: Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. ιζ

Επιστημών[131]. Στη συζήτηση παίρνουν, επίσης, μέρος ο Καφαντάρης και ο Παπανδρέου, που αναγνωρίζουν τις μαρξιστικές αντιλήψεις του Γληνού, σύμφωνα με τον Κ. Τριανταφυλλόπουλο[132].

Την 1η Νοεμβρίου 1916, με ιδιωτικό συμφωνητικό, ο Ε.Ο. αναθέτει σε επαγγελματική βάση στα μέλη της τριανδρίας την εκτέλεση του προγράμματός του και τις εκδοτικές του δραστηριότητες. Παράλληλα, ο Γληνός μετέχει στις δραστηριότητες της *Εταιρείας Κοινωνικών Επιστημών*, που έχει εμψυχωτή τον Αλ. Παπαναστασίου. Κατά τη διάρκεια των «Νοεμβριανών»[133] κατηγορείται για βενιζελισμό, εξύβριση του βασιλέως και εσχάτη προδοσία: προφυλακίζεται στις φυλακές Αβέρωφ το διάστημα από τις 18 Νοεμβρίου του 1916 έως και τις 4 Ιανουαρίου του 1917.

Ο Βενιζέλος, μετά το κίνημα της *Εθνικής Αμύνης* (1916), έχει σχηματίσει Προσωρινή Κυβέρνηση στη Θεσσαλονίκη. Ο Γληνός, έπειτα από την αποφυλάκισή του, θα μεταβεί οικογενειακώς στη Θεσσαλονίκη (18/2/1917), έπειτα από τηλεγραφική πρόσκληση του Βενιζέλου, επιβιβαζόμενος κρυφά στο ιστορικό γαλλικό αντιτορπιλικό Marienbad, κρίνοντας την ευκαιρία κατάλληλη για τη δρομολόγηση μεταρρυθμιστικών ενεργειών μέσα στην ατμόσφαιρα της ριζοσπαστικοποίησης. Εκεί θα έχει δύο πολύωρες συναντήσεις με τον Βενιζέλο, για να τον κατατοπίσει στο όλο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, αλλά και για να κατατοπιστεί ο ίδιος για τις διαθέσεις του Βενιζέλου[134]. Η επιστολή του Γληνού στον Δελμούζο, με ημερομηνία 10/3/1917, γραμμένη στη Θεσσαλονίκη, είναι ενδεικτική της ταραγμένης πολιτικής κατάστασης αλλά και του προσωπικού αδιεξόδου που βίωσε ο Γληνός: «*Κοντεύουν δυο μήνες που έφυγα από την Αθήνα* [...] *Στο Κερατσίνι έμεινα από τις 18 Ιανουαρίου έως την 21 Φεβρουαρίου*. *Περιμένοντας από μέρα σε μέρα να αποφασίσω και να τραβήξω ένα δρόμο. Είχα αφήσει στην Αθήνα τη γυναίκα μου και το παιδί μου, που με κανένα τρόπο δεν ήθελαν να πεισθούν να ταξιδέψουν, άμα η Γερμανία κήρυξε το γενικό αποκλεισμό με τα υποβρύχιά της. Έκανα μια απόπειρα να εγκατασταθώ στο Καματερό της Σαλαμίνας και έμεινα εκεί 12 μέρες* [...] *Στο τέλος αποφάσισε κι' η γυναίκα μου να ταξιδέψει* [...] *Όταν ήρθε η γυναίκα μου στο Marienbad μού μίλησε για το*

[131] Για την ακρίβεια, δημοσιεύτηκε περίληψη της ομιλίας του Γληνού στον τόμ. Α', 9-12/1916, σσ. 250-251

[132] Τριανταφυλλόπουλος, Κ. «Σημείωμα για την ιστορία της σοσιαλιστικής κινήσεως στην Ελλάδα», εφημ. *Ελεύθερος*, 25/10/1945

[133] Τα «Νοεμβριανά» αποτελούν την κορύφωση του Εθνικού Διχασμού: η χώρα κομμένη στα δύο. Βλ. σχετ. Μουρέλος, Γ. *Τα «Νοεμβριανά» του 1916*. Αθήνα: Πατάκης, 2007

[134] Παπαγεωργίου, Π. *Η μορφή του Γληνού*. Αθήνα: Προμηθεύς, 1960, σ. 9

γράμμα του Μυλωνά, που καλούσε σένα και μένα να πάμε στη Θεσσαλονίκη [...] *Και έτσι* [...] *ήρθα.*»[135]. Και σε άλλο σημείωμα: «*Την απόφαση για να φύγω από την Αθήνα ύστερα από την αποφυλάκισή μου* [...] *την πήρα οριστικά τη Δευτέρα 16 Ιανουαρίου.* [...] *Την Τρίτη* [...] *το απόγευμα πήγα στου Τριανταφυλλίδη το σπίτι, ήταν και ο Δελμούζος. Αργότερα ήλθε και η κυρία Δέλτα. Τους εξήγησα για ποιους λόγους πρέπει να φύγω. Την ανάγκη ψυχικής γαλήνης για μένα, μόνο μ' αυτή θα μου ήταν δυνατό να εργαστώ. Την αηδία που προκαλεί το περιβάλλον της Αθήνας, όπως εμορφώθηκε. Τα παραδέχτηκαν.* [...]»[136].

Το 1917 χαρακτηρίζεται από τον ίδιο τον Γληνό ως ο πρώτος κομβικός σταθμός της ζωής του[137], όταν με τη δική του προτροπή και συνεισφορά η βενιζελική κυβέρνηση εισάγει τη δημοτική γλώσσα στα σχολεία. Δεν ήταν δύσκολο να αδράξει την πολιτική ευκαιρία και, «επαναστατικώ δικαίω», να παρακάμψει τη συνταγματική διάταξη που επέβαλε την καθαρεύουσα ως γλώσσα του σχολείου. Ο διορισμός του στη θέση του προέδρου του τριμελούς Εκπαιδευτικού Συμβουλίου[138] του υπουργείου Παιδείας είναι αυτός που του δίνει τη δυνατότητα («*για νάχω το κύρος που χρειάζεται στη δουλειά μας χωρίς πολλά βάρη*» -από την προαναφερθείσα επιστολή, με ημερομηνία 10/3/1917) να συντάξει το ιστορικό Διάταγμα 2585 της 11ης Μαΐου 1917 για την υποχρεωτική εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου («Περί εισαγωγής της δημοτικής γλώσσης εις το δημοτικόν σχολείον»), καθώς και την οριστική καθιέρωση του εξάχρονου δημοτικού σχολείου. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Χ. Νούτσος, «*το Διάταγμα αυτό συνιστά τη ληξιαρχική πράξη γέννησης του κρατικού δημοτικισμού*»[139]. Αν και η επιλογή του τύπου της γλώσσας για τα σχολικά εγχειρίδια (αναγνωστικά και αριθμητικής) θεωρήθηκε προϊόν συμβιβασμού ανάμεσα στην ψυχαρική και την καθαρεύουσα, κατά την κρίση του Κριαρά

---

[135] Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 90

[136] *ΑΔΓ*, φάκ. ΚΖ206-1, σ. 2

[137] Στην πρώτη σελίδα του χειρόγραφου «Απολογισμού» του, που αποτελεί αυτοτελές τμήμα ενός συνόλου ιδιόγραφων σημειωμάτων και σχεδιασμάτων, όταν το 1936 ο Γληνός προπαρασκεύαζε την έκδοση μιας δίτομης συλλογής γραπτών του (ουσιαστικά έναν απολογισμό της πορείας του), με τίτλο *Προχωρώντας αριστερά*. Η έκδοση, φυσικά, δεν πραγματοποιήθηκε, καθώς την 4η Αυγούστου 1936 εκδηλώθηκε η δικτατορία του Μεταξά.

[138] Με γενικό γραμματέα του υπουργείου τον Ι. Χαντέλλη και υπουργό Παιδείας τον Γεώργιο Αβέρωφ. Η σύνθεση του προηγούμενου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου (1912-1916), ως προϊόν εσωτερικών ιδεολογικοπολιτικών ισορροπιών, με πλειοψηφία τους συντηρητικούς εκπαιδευτικούς, αποτύπωνε τον πνιγηρό συμβιβασμό στη γλωσσοεκπαιδευτική πολιτική του βενιζελισμού. Βλ. Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 97

[139] Νούτσος, Χ. «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917», *Η Αυγή*, 27/2/2017

είναι δικαιωμένη από τις κατοπινές εξελίξεις[140]. Ωστόσο, το καινοτόμο στοιχείο των δεκατριών νέων σχολικών βιβλίων δεν εξαντλείται στη δημοτική γλώσσα στην οποία είναι γραμμένα· ίσως ακόμα σημαντικότερο είναι το ότι περιέχουν μια καινούρια παιδαγωγική, προοδευτική και αντιαυταρχική, απαλλαγμένη από ηθικολογία και διδακτισμό, παρέχοντας μια ιδεολογία βασισμένη στον αστικό ορθολογισμό και θεμελιώνοντας το ελληνικό σχολείο στον νεοελληνικό πολιτισμό[141]. Ο Τριανταφυλλίδης θα γράψει αργότερα για τα δύο νέα αναγνωστικά, το *Αλφαβητάριο* με τον ήλιο και τα *Ψηλά βουνά* ότι «*απολύτρωσαν το ελληνόπαιδο απ' όλες τις ατέλειωτες, βαρετές, συχνά απελπιστικές σειρές από λέξεις και φράσεις μεθοδολογημένης σοφίας και δογματικής ηθικολογίας* [...] *με περιεχόμενο παιδικό και φαιδρό από την καθημερινή ζωή του παιδιού, γεμάτο κίνηση και ζωή, έτσι που να ταιριάζη καλύτερα στις ψυχικές του ανάγκες* [...] *δίνοντας την ηθική διδασκαλία αβίαστα καθώς βγαίνει από τη ζωή*»[142]. Ο Νιρβάνας διηγείται πως το 1918 ο Βενιζέλος ζήτησε να έχει «*την ευχαρίστηση να είναι ο πρώτος αναγνώστης των νέων αναγνωστικών του δημοτικού σχολείου. "Πρέπει να ξέρετε", πρόσθεσε, "ότι την εκπαιδευτική μας μεταρρύθμιση τη λογαριάζω σαν τον μεγαλύτερο τίτλο της πρωθυπουργίας μου και σαν τη μεγαλύτερη υπηρεσία μου στην Πατρίδα"*»[143].

---

[140] Ο οποίος σε εισήγησή του στο σεμινάριο *Νεολαία και Γλώσσα* (Θεσσαλονίκη, Νοέμ. 1985) θα πει: «*δικαιώνουμε βέβαια τη μεταρρύθμιση του 1917 ως προς το συμβιβασμό που πραγματοποίησε. Είναι μάλιστα γεγονός ότι στ' αχνάρια της δικαιολογημένης αυτής τακτικής ο σύγχρονος ορθόδοξος δημοτικισμός συμβιβάστηκε και αυτός με την εν τω μεταξύ διαμορφωμένη εν μέρει γλωσσική πραγματικότητα*», εφημ. *Μακεδονία*, 23/11/1985

[141] Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε πως ο Χ. Νούτσος θα σταθεί αρκετά επικριτικός απέναντι στο περιεχόμενο των βιβλίων, θεωρώντας ότι αυτά δεν παύουν να παρουσιάζουν μια «*εξιδανικευμένη εικόνα και του παρελθόντος και της φυσικής-κοινωνικής πραγματικότητας*», ενώ ένας «*υπόρρητος λαϊκισμός, με τη μορφή του βουκολισμού, ανάμεικτος με παραλλαγές ενός εθνο-κοινωνικού και ανθρωπιστικού φρονηματισμού*» χρωματίζει ιδεολογικά το περιεχόμενό τους. Νούτσος, Χ. «Τα όρια του βενιζελικού εκσυγχρονισμού στη σχολική γνώση (1913-1931)», στην *Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φ.Π.Ψ. της φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τόμ. ΛΓ', 2004, σσ. 51-52

[142] Τριανταφυλλίδης, Μ. «Το αλφαβητάριο με τον ήλιο», *Νέα Εστία*, τόμ. 64ος, τχ 750, 1958, σ. 1405. Βλ. και το εγκωμιαστικό σχόλιο του δασκάλου και στελέχους του Σ.Ε.Κ.Ε.: Π. Δ[ημητράτος]. «Τα "Ψηλά Βουνά". Παιδαγωγική επανάστασις», *Ριζοσπάστης*, 27/1/1919. Ο Δελμούζος, όμως, 20 χρόνια μετά, θα χαρακτηρίσει τα βιβλία αυτά απλώς «*μια κουταλιά νερό μέσα σε ξεραΐλα τρομαχτική*». Η συγκυρία έχει αλλάξει, ο Εμφύλιος μαίνεται. Βλ. Δελμούζος, Α. *Παιδεία και Κόμμα*, όπ.π., σ. 77

[143] Δημαράς, Α. «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου», στο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, όπ.π., σ. 30. Ωστόσο, ο Δημαράς έχει βάσιμες αμφιβολίες για το εάν ο Βενιζέλος, όταν εξέφραζε έτσι τον θαυμασμό του, συνειδητοποιούσε την παιδαγωγικο-εκπαιδευτική επανάσταση που γινόταν μέσα από τα αναγνωστικά.

Η γλωσσική μεταρρύθμιση του 1917, αποτέλεσμα πολιτικής απόφασης του Βενιζέλου, αποτελεί κορύφωση της αντιπαλότητας των δύο αστικών κομμάτων και των δύο εκπαιδευτικών ιδεολογιών και υλοποιείται στο πλαίσιο μιας ευρύτερης πολιτικής και κοινωνικής αντιπαράθεσης που σηματοδοτείται από το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και τον εθνικό διχασμό[144]. Είναι όμως αυτό ακριβώς το επαναστατικό κλίμα που δημιουργεί τις προϋποθέσεις για μια ουσιαστική γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση, με το έδαφος να είναι περισσότερο πρόσφορο, εφόσον η τροχοπέδη του παλατιού δεν υφίσταται πια και η αντίδραση της συντηρητικής μερίδας του βενιζελισμού έχει κάπως κοπάσει[145]. Από όσες ανάλογες προσπάθειες προηγήθηκαν, ενισχύεται η υπόθεση ότι η μεταρρύθμιση δεν θα πραγματοποιούνταν σε ομαλές πολιτικές και κυβερνητικές συνθήκες. Βέβαια, η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας από τη βενιζελική κυβέρνηση, λειτούργησε κατά τέτοιο τρόπο, ώστε: α) η γλωσσική διαπάλη να ενταχθεί αμεσότερα στο πεδίο της πολιτικής σύγκρουσης. Κάθε φιλελεύθερη εξουσία από τούδε και στο εξής υποστηρίζει τη δημοτική, ενώ τα συντηρητικά κυβερνητικά σχήματα υποστηρίζουν την καθαρεύουσα (με εξαίρεση το καθεστώς της 4ης Αυγούστου) και β) βενιζελικοί και αντιβενιζελικοί εκπαιδευτικοί υιοθετούν ή απορρίπτουν τις γλωσσικές πολιτικές, με κριτήριο την πολιτική-ιδεολογική τους τοποθέτηση. Η πραγματικότητα αυτή γέννησε το φαινόμενο της μεταρρύθμισης και αντιμεταρρύθμισης που χαρακτήρισε την ελληνική εκπαιδευτική πολιτική έως τουλάχιστον και το 1974. Σε εκείνες τις συνθήκες οι πρωτεργάτες της μεταρρύθμισης θα ήταν ουτοπικό να επιδιώξουν την επαναφορά συνολικά του εκπαιδευτικού προγράμματος του 1913. Χαρακτηριστικό είναι ότι όταν ο Γληνός προσπάθησε να εισαγάγει τη δημοτική γλώσσα και στις δύο τελευταίες τάξεις του δημοτικού σχολείου, χωρίς την παράλληλη χρήση της καθαρεύουσας, οι αντιδράσεις ήταν τόσες

---

[144] Τζήκας, Χ. «Ο Ζήσης Ζαμάνης και η γλωσσική μεταρρύθμιση 1917-1920», στα Πρακτικά 6ου Επιστημονικού Συνεδρίου *Ελληνική Γλώσσα και Εκπαίδευση*, 2011, σ. 325. Διαθέσιμο στο: http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/?section=1119, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[145] Επιστολή Γληνού στον Δελμούζο, Θεσσαλονίκη 10/3/1917: «*Με ρώτησε ο Βενιζέλος* [...] *αν η ατμόσφαιρα της ελευθερίας που υπάρχει εδώ είναι ευνοϊκή για τη δουλειά μας. Του είπα ναι. Εδώ ζη κανείς μέσα στην ελευθερία και τα εθνικά ιδανικά* [...] *Μου είπε τότε "Καιρό θα έχωμε αρκετό για να ρίξωμε το σπόρο τώρα και να δείξωμε σε ποιες βάσεις επάνω εννοούμε να οργανώσωμε και να αναγεννήσωμε το έθνος. Τραβήξετε μπροστά τώρα, που ζούμε μέσα σε επανάσταση. Νάρθη εδώ και ο κ. Δελμούζος με την απροκάλυπτη προστασία του κράτους.". Τα λόγια του Βενιζέλου μούδωσαν φτερά και αέρα.*». Βλ. Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 91. Επίσης, ο Δελμούζος θα γράψει στο Υπόμνημα τον Ιούλιο του 1917 στον Βενιζέλο: «*χρειάζεται σύντονη και γοργή ενέργεια, όσο ακόμη σκύβουν οι αντιδραστικοί κάτω από το δέος της επαναστάσεως*». *Στο ίδιο*, σ. 208

που ανήσυχος ο Βενιζέλος τον κάλεσε στη Βουλή: «*Τι είναι αυτά που κάνετε; μου λέει. Βιαζόμαστε πολύ*»[146].

Σε ό,τι αφορά τον Ε.Ο., οι ηγέτες του από την αρχική θέση «*δημοτικισμός ίσον γλώσσα*» θα οδηγηθούν στην αντίληψη πως «*δημοτικισμός ίσον δημοτική γλώσσα, ίσον ζωντανή παράδοση του έθνους, ίσον γνήσιος νεοελληνικός κόσμος*»[147]. Η γλωσσική μορφή της δημοτικής, που έχει ανυψωθεί σε «εθνική γραφομένη», εκφράζει μία νέα ιδεολογία: στον τύπο της λαϊκής γραμματικής «καθρεφτίζεται η σκέψη του έθνους». Πρόκειται για θεμελιακή αντίληψη, την οποία συμμερίζονταν τότε ποικιλότροπα και οι τρεις κορυφαίοι του Ε.Ο.. Η «εθνική ή λαϊκή γραμματική» της σχολικής γλώσσας του 1917 συμπύκνωσε και εξέφρασε μια φιλελεύθερη, δημοκρατική αστική ιδεολογία, σύστοιχη με τις επιδιώξεις και τις πρακτικές της βενιζελικής εξουσίας. Για πρώτη φορά η γλωσσική καινοτομία αποκρυστάλλωσε και πραγμάτωσε, έστω μερικώς, σε μια ορισμένη καίρια βαθμίδα (Πρωτοβάθμια) του κυρίαρχου τότε ιδεολογικού μηχανισμού του Κράτους (Σχολείο) την άρση της προηγούμενης αντινομίας ανάμεσα στο «εθνικό» και το «κοινωνικό» ή, αλλιώτικα, την ανάδειξη του κοινωνικού σε οργανικό στοιχείο του «εθνικού»[148]. Το στοίχημα της δημοτικής δεν είναι πρωτίστως φιλολογικό, γλωσσολογικό ή παιδαγωγικό. Όπως σημειώνει ο Χ. Αθανασιάδης, η δημοτική γλώσσα αναδεικνύεται σε προτεραιότητα, διότι κρίνεται πως μπορεί να συνεισφέρει σε ευρύτερες, στρατηγικής σημασίας στοχεύσεις: να επιλυθούν κόμποι και να αρθούν αντιφάσεις που έχουν συσσωρευθεί στην εθνική, την οικονομική και την πολιτική σφαίρα, καθώς τα γεωπολιτικά, δημογραφικά και κοινωνικά δεδομένα αλλάζουν ραγδαία, μα οι νοοτροπίες και οι θεσμικές ανανεώσεις καθυστερούν επικίνδυνα[149]. Ο Γληνός στη μελέτη του *Έθνος και Γλώσσα* (της οποίας το πρώτο μέρος είχε γράψει το 1915 και ολοκλήρωσε με τη δημοσίευση του δεύτερου μέρους στο *Δ.Ε.Ο.* το 1922) επιχειρεί να αποδομήσει την παγιωμένη άποψη ότι η καθαρεύουσα διασφαλίζει την εθνική ενότητα των Ελλήνων, την ιστορική παράδοση της

---

[146] Μελετόπουλος, Μ. «Δημήτρης Γληνός. Από το Μιστριώτη στον Στάλιν», *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ 36, 2003, σ. 107

[147] Νούτσος, Χ. «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917», όπ.π.

[148] *Στο ίδιο*

[149] Οι προσδοκίες που επενδύονται στη δημοτική γλώσσα αφορούν: α) την αφομοίωση των ξενόφωνων πληθυσμών μετά την εποποιΐα των Βαλκανικών Πολέμων, β) ένα θετικά προσανατολισμένο πρόγραμμα σπουδών, γ) τη διαμόρφωση πολιτών με ικανότητες ανάλυσης του κοινωνικού κόσμου, ώστε η αστική δημοκρατία να μην παραμένει θεσμικό κέλυφος. Αθανασιάδης, Χ. «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του ’17. Με το βλέμμα στο μέλλον», *Η Αυγή*, 26/3/2017

φυλής και τη σύνδεση με τον ένδοξο αρχαιοελληνικό πολιτισμό: «*η γλώσσα αυτή, [η δημοτική], που σφιχτοδέθηκε μ' όλες τις περιπέτειες της φυλής μας και φέρνει τα σημάδια της ιστορικής μας ζωής, είναι το πιο χειροπιαστό, το πιο αναντίρρητο τεκμήριο της εθνικής μας γνησιότητας*». Ο Γληνός εστιάζει στην αντίληψη ότι η πατρίδα και το έθνος είναι ιστορικά και ψυχοκοινωνικά και όχι βιολογικά φαινόμενα[150]. Η ενότητα ενός έθνους στηρίζεται στην αίσθηση του «ανήκειν» σε μια συλλογικότητα, η οποία δεν μπορεί να οικοδομηθεί μέσω της διδασκαλίας του τυπικού μιας γλώσσας «που δε μιλιέται», δεν είναι η ζωντανή γλώσσα του λαού. Άλλωστε, «*[η] γλώσσα δεν είναι ούτε ο πρώτος ούτε ο μόνος συντελεστής της εθνικής ενότητας*»· «*πάνω απ' όλα ένα μένει απαραίτητο και κυριαρχικό, η συνείδηση της συγγένειας και η ομόρροπη θέληση των ανθρώπων*», γράφει ο Γληνός στην εν λόγω μελέτη. Ορθά θα αναρωτηθεί ο Θεριανός, πόσο διαφορετική είναι η θέση που διατυπώνει ο Γληνός το 1915 από τη θέση του Μπένεντικτ Άντερσον (1981) που ορίζει το έθνος ως φαντασιακή κοινότητα, η οποία στον πυρήνα της έχει τη συνείδηση και το συναίσθημα του «συνανήκειν»[151]; Ο Χ. Αθανασιάδης εντοπίζει στη μελέτη έναν «*διόλου υπερβατικό* [...] *εξαιρετικά ορθολογικό* [...] *πολιτικό εθνικισμό* [...] *ο οποίος προσπερνούσε τον ρομαντισμό και αντλούσε απευθείας από την παράδοση του Διαφωτισμού*»[152]. Στο «Έθνος και γλώσσα» εντοπίζονται σημαντικές επιρροές από τον Wundt, αναφορικά με την «ψυχική ροπή» των λαών, η οποία, βέβαια, αποτελεί μόνιμη σταθερά στο έργο του Γληνού. Σαφείς είναι οι επιρροές και από τους Φρόυντ και Γιουνγκ: όσα γράφει στη μελέτη για την ψυχή κάθε λαού, την ψυχοσύνθεση και τα παραμύθια, τα αρχέτυπα και το συλλογικό ασυνείδητο την καταγωγή των

[150] Θεριανός, Κ. «Ο Δημιουργικός Ιστορισμός του Δημήτρη Γληνού», 2015, διαθέσιμο στο: http://criticeduc.blogspot.com/2015/02/blog-post_11.html, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[151] Οι απόψεις του Γληνού το 1915 φαίνεται να είναι πιο κοντά στις απόψεις του Όττο Μπάουερ, ο οποίος το 1907 στο βιβλίο του *Το εθνικό ζήτημα και η σοσιαλδημοκρατία* υποστήριξε ότι ο σχηματισμός των εθνών συνδέεται με τα κοινά ήθη, τις δοξασίες, τα έθιμα, τους πολιτιστικούς δεσμούς που ενώνουν έναν πληθυσμό. Ο Κάουτσκι διαφοροποιούνταν από τον Μπάουερ, καθώς θεωρούσε ότι ο σχηματισμός των εθνών ήταν αποτέλεσμα του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού. Ο Λένιν την εποχή εκείνη κλίνει υπέρ της αντίληψης του Κάουτσκι, ενώ η εργασία του Στάλιν *Ο μαρξισμός και το εθνικό ζήτημα*, το 1913, θα δώσει τον γνωστό ορισμό του έθνους που θα γίνει μανιέρα για πολλούς μαρξιστές σε όλο τον κόσμο. Βλ. Θεριανός, Κ. «78 χρόνια από την ίδρυση του ΕΑΜ: Ξαναδιαβάζοντας την μπροσούρα του Γληνού», όπ.π.

[152] Αθανασιάδης, Χ. «Η ιστορική έρευνα για τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό», όπ.π., σ. 55. Βλ. σχετ., Μαλαφάντης, Κ.. «Νεοελληνικός Διαφωτισμός και Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός: Ιδεολογικές Συνέχειες και Αδιέξοδες Επιβιώσεις κατά τον Δημήτρη Γληνό», στο 9ο Πανελλήνιο Συνέδριο *Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα*, Φλώρινα, 2014, σσ. 818-843

θεσμών, των εθίμων και των δοξασιών, αποτελούν καθαρά γερμανική επίδραση.

Η προβληματική περί έθνους, εθνικών ιδεωδών και εκπαίδευσης αποτελεί προνομιακό πεδίο στοχασμού του Γληνού. Ας υπομνησθεί ότι ήδη από το 1910 ο Γληνός δεν δίστασε να ασκήσει έντονη κριτική στην περί έθνους αντίληψη που εξέφρασε η Π. Δέλτα στο έργο της *Για την Πατρίδα*. Ο Τριανταφυλλίδης γράφει στη συγγραφέα: «*Το έθνος πρέπει σε κάθε πράμα νακούση την αλήθεια. Μιλούσα γιαυτό και γιάλλα με το Γληνό και σχετικά με το βιβλίο σας έχει τη γνώμη ότι η θεμελιώδης ιδέα του, ο αγών στους Βουλγάρους* [...] *είναι στραβή κι αντιπαιδαγωγική, δηλαδή ένα βιβλίο για σημερινά ελληνόπουλα δεν πρέπει να καλλιεργή τέτοιες ιδέες, αφού ανήκουν κι αυτές στα ψεύτικα ιδανικά της σημερινής κοινωνίας. Δεν μπορώ να εκταθώ εδώ περισσότερο. Του είπα να σας γράψη.*»[153]. Βέβαια, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι και ο ίδιος ο Γληνός έχει χρησιμοποιήσει το 1913 σε μια βιβλιοκρισία του τη λέξη «Βούλγαρος» με στερεοτυπικό τρόπο: «*Η νεοελληνική οκνηρία της σκέψεως, εχτρός μεγάλος, πρέπει εξάπαντος να νικηθή γιατί είναι χειρότερος και από το Βούλγαρο*»[154].

[153] Επιστολή του Τριανταφυλλίδη προς τη Δέλτα, Αύγ. 1910, στο: Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. (επιμ.) *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*, όπ.π., σ. 317
[154] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σ. 374

2.6. Η μεταρρύθμιση της περιόδου 1917-20: εφαρμογή και αποτίμηση

Την περίοδο 1917-20 έχοντας όλα τα μέλη της τριανδρίας αναλάβει θέσεις-κλειδιά στον μηχανισμό του υπουργείου Παιδείας (Γενικός Γραμματέας ο Γληνός[155], Ανώτεροι Επόπτες[156] οι Δελμούζος και Τριανταφυλλίδης), πρωτοστατούν στην εφαρμογή της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης («*μας δίνονται οι όροι για να δημιουργήσωμε δική μας, νεοελληνική παιδαγωγική κίνηση και παράδοση*»[157]), όχι μόνο με την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στα σχολεία, αλλά και με την επιμόρφωση και ιδεολογική προπαρασκευή των δασκάλων, διοργανώνοντας μαθήματα και φροντιστήρια, όπως και με τη συγγραφή κατάλληλων σχολικών εγχειριδίων στη δημοτική[158]. Πρόκειται για τη φάση της διάχυσης των ιδεών του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, όταν οι πρωτεργάτες του ρίχνονται στον αγώνα τόσο για τη διαφώτιση της κοινής γνώμης και των εκπαιδευτικών όσο και για την προπαρασκευαστική εργασία για το μελλοντικό σχολείο[159]. Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος που γεννήθηκε ως «όμιλος στοχασμού», ως δεξαμενή ιδεών, και στη συνέχεια, συνδυάζοντας τη διανοητική λειτουργία με τον πολιτικό ακτιβισμό, μετασχηματίστηκε σε «ιδεολογική ομάδα πίεσης» με εξειδικευμένους στόχους, την περίοδο 1917-1920 μετεξελίσσεται σε «θεσμική ομάδα πίεσης» ταυτιζόμενος με τους ίδιους τους εξουσιαστικούς μηχανισμούς του βενιζελικού κράτους[160]. Δεν θα αργήσει όμως η ηγετική ομάδα του να συνειδητοποιήσει ότι η ένταξή τους στην υπηρεσία του Κράτους ναι μεν τους παρέχει την απαιτούμενη δύναμη και εξουσία, αλλά, όσο κι αν μοιάζει οξύμωρο, ταυτόχρονα τούς την αφαιρεί: «*όσο περνά ο καιρός με τη δράση μας μέσα στο κράτος, τόσο αισθητότερη είναι η ανάγκη*

[155] Θεσμοποιώντας με την ανάληψη της θέσης τον επιτελικό ρόλο που κατέκτησε με την προσχώρησή του στην «Εθνική Άμυνα».

[156] Διοικητική θέση για τη δημοτική εκπαίδευση, θεσπισμένη με διάταγμα στις 29/7/1917.

[157] Δελμούζος, Α. «Προς την εκπαιδευτική αναγέννηση», στο: Δημαράς, Α. (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση…*, όπ.π., σσ. 121-122

[158] Το «αλφαβητάρι με τον ήλιο» το 1919 θα γίνει το πρώτο επίσημο αναγνωστικό του Κράτους σε δημοτική γλώσσα, έχοντας την αφετηρία του στη μόνιμη φροντίδα του Ε.Ο. αλλά και στην πείρα που είχε αυτός αποκομίσει από την τύχη του άκαρπου διαγωνισμού του 1913. Βλ. σχετ. Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σ. 536

[159] Τερζής, Ν. Π. *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 1993, σσ. 51-53

[160] Κόκκινος, Γ. «Κοσμοθεωρία, ιδεολογία, πολιτική στράτευση. Η περίπτωση του Αλέξανδρου Δελμούζου (1880-1956)», *Μνήμων*, τχ 24, 2002, σ. 231

για μια εργασία σύμφωνη μ' όσα σχέδια είχαμε κάμει με ήσυχη ανεπηρέαστη σκέψη, πριν ακόμη αναλάβουμε τις σημερινές ευθύνες»[161].

Η πλήρης επικράτηση του Βενιζέλου μετά την εκθρόνιση του βασιλιά αλλάζει άρδην το πολιτικό σκηνικό, με τη χώρα να «ενώνεται σε ένα». Όταν η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, με τη στήριξη των στρατευμάτων της «Αντάντ» (Entente), επιστρέφει και εγκαθίσταται στην Αθήνα, στις αρχές Ιουνίου 1917, ο Βενιζέλος έχει κιόλας διορίσει τον Γληνό γενικό γραμματέα του υπουργείου Παιδείας (αξίωμα που διατηρεί έως τον Νοέμβρη του 1920) και ο νέος υπουργός Δημ. Δίγκας[162] (από 14/6/1917) τροποποιεί με απόφασή του τη σύνθεση του υπάρχοντος Εκπαιδευτικού Συμβουλίου. Η πρώτη σοσιαλιστική υποστήριξη της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης θα προέλθει από τον κύκλο του *Νουμά*, και ιδίως από τον Κ. Παρορίτη (Λ. Σουρέα). Λίγο μετά την ορκωμοσία του νέου υπουργού θα γράψει πως η επανάσταση του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη ήταν κίνημα φιλελεύθερο και πως ο δημοτικισμός θα νικήσει μόνο εάν «*νικήσει πρωτήτερα στο πολιτικό πεδίο*». Λίγες ημέρες μετά θα τονίσει πως η παρουσία του Γληνού στο Υπουργείο αποτελεί βέβαια εγγύηση για την εξάπλωση της δημοτικής στην εκπαίδευση, αλλά δεν είναι δυνατό το όλο εγχείρημα να στηριχθεί στους ώμους ενός μόνον ανθρώπου. Θα πρέπει αυτός να πλαισιωθεί και να βοηθηθεί από ένα «Μόνιμο Ειδικό Συμβούλιο», στελεχωμένο από διανοούμενους, παιδαγωγούς, λογοτέχνες, που θα μελετούν τα σχετικά προβλήματα και θα προτείνουν λύσεις. Και, φυσικά, από το συμβούλιο αυτό δεν μπορεί να λείπει ο Δελμούζος, «*το μεγάλο αυτό κεφάλαιο, που θα είνε έγκλημα αν εξακολουθήσουμε να το κρατούμε ακόμα ανεκμετάλλευτο*»[163]. Επαινετικά σχόλια για την πρωταγωνιστική τριανδρία γράφει και ο

---

[161] Επιστολή Τριανταφυλλίδη προς τα άλλα μέλη της Ε.Ε., χρονολογημένη από 8/12/1918, στο: Χαραλάμπους, Δ. Φ. *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος…*, όπ.π., σ. 94. Ο Δελμούζος θα γράψει για τον Ε.Ο.: «*η δράση του όσο είμαστε σε κρατική υπηρεσία αναγκαστικά περιοριζόταν πολύ*». Βλ. Δελμούζος, Α. *Παιδεία και Κόμμα*, όπ.π., σ. 40. Έχουν αλλάξει σημαντικά τα πράγματα από τότε που ο Τριανταφυλλίδης περιέγραφε τη στόχευση του Ε.Ο., κατά την πρώτη ορμητική του φάση, ως εξής: «*Εμφανιζόμενοι με καθωρισμένο πρόγραμμα δε θα γυρέψουν γνώμες ή συνεργασία αλλά την ηθική και υλική συνδρομή των όσων ποθούν να τους βοηθήσουν.*». Επιστολή του προς την Π. Δέλτα, στο: *Αλληλογραφία 1906-1940…*, όπ.π., σ. 300

[162] Η επιλογή του πολιτευτή Σερρών στην ηγεσία του υπουργείου Παιδείας μάλλον δεν ενθουσιάζει τα μέλη της Εκπαιδευτικής Επιτροπής. Ο Ποριώτης θα σχολιάσει πως ο Δίγκας «*δεν έχει καν είδηση τι θα πει Δημοτικισμός*». Βλ. Ποριώτης, Ν. «Εκπαιδευτική ανειλικρίνεια», *Ριζοσπάστης*, 30/7/1917. Ο Παπαγεωργίου τον χαρακτηρίζει «*ανίδεο από εκπαιδευτικά προβλήματα*». Παπαγεωργίου, Π. *Η μορφή του Γληνού*, όπ.π., σ. 10

[163] Παρορίτης, Κ. «Η δημοτική στο σχολείο», *Πρόοδος*, 25/6/1917. Αναφορά από: Νούτσος, Χ. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία…*, όπ.π., σ. 115

Ριζοσπάστης[164] στα φύλλα στις 22 και 23/8/1917, αλλά και λίγο αργότερα: «*Τα φωτεινά εκπαιδευτικά νομοσχέδια* […] *είνε γέννημα της δημοτικιστικής ιδεολογίας*. […] *Τα φιλελεύθερα στοιχεία της Ελλάδος –βενιζελικοί, δημοκράται, σοσιαλισταί- πρέπει να περιστοιχίσουν τους τρεις νεωτεριστάς παιδαγωγούς και να εξασφαλίσουν ηρεμίαν εις την ιερουργίαν των μέσα εις τον Ναόν της Αναμορφώσεως του Έθνους* […] *δεν εργάζονται μόνον για τη γλώσσα. Προετοιμάζουν τον Έλληνα πολίτην που αυθόρμητα αύριον, μόλις τας γνωρίση, θα σπεύση εμπνευσμένος στρατιώτης προς τας εξανθρωπιστικάς ιδεολογίας μας. Η δημοτικιστική είνε η πρώτη αληθινή επανάστασις του ελληνικού νου προς την πολιτισμένην ζωήν.*»[165]. Στην κατεύθυνση αυτή θα βοηθήσουν όλοι οι δημοτικιστές λογοτέχνες που, αφήνοντας τις μεταξύ τους διαφορές, θα στηρίξουν τα φιλελεύθερα στοιχεία[166].

Ο Γληνός επιχειρεί να εφαρμόσει τη γλωσσική μεταρρύθμιση σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια, πριν χαλαρώσει η «*επαναστατική ορμή των φιλελευθέρων*». Παράλληλα, παραμένει πρόεδρος του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, άρα διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στη χάραξη της εκπαιδευτικής πολιτικής της χώρας, και μεθοδεύει την ένταξη και των άλλων δύο μελών της Ε.Ε. στον κρατικό μηχανισμό[167]. Περισσότερες και ευρύτερες οι δικαιοδοσίες, μεγαλύτερες οι ευθύνες. Έτσι ο «Όμιλος μπαίνει στο κράτος» και ο χαρακτήρας της νέας μεταρρύθμισης δομείται πλέον με βάση τις γλωσσικές, παιδαγωγικές και ιδεολογικές κατευθύνσεις των ηγετών του. Φυσικά, ο Γληνός εξακολουθεί να αγωνίζεται για το δημοτικιστικό ιδανικό με την ιδιότητα του προέδρου και ηγετικού στελέχους του Ε.Ο.. Αναλαμβάνει την εκκαθάριση του Πανεπιστημίου από τα συντηρητικά-αντιβενιζελικά στοιχεία

---

[164] Να επισημάνουμε ότι η έκδοση του *Ριζοσπάστη* στην Αθήνα άρχισε στις 23/7/1917, με διευθυντή τον Γ. Πετσόπουλο και αρχισυντάκτη τον Ν. Γιαννιό, παρουσιαζόμενη ως «Η μόνη εφημερίς δημοκρατικών αρχών εν Ελλάδι». Βλ. «Χρονολόγιο Ριζοσπάστη», διαθέσιμο στο: https://www.rizospastis.gr/static.do?page=%2Fhistory%2Fr_history%2Fr_history-chron.jsp, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[165] Γιαννιός, Ν. «Η εκπαιδευτική αναμόρφωσις», *Ριζοσπάστης*, φ. 229, 11/3/1918, σ. 1. Ας σημειωθεί ότι ο Γιαννιός, μολονότι προσχώρησε στον βενιζελισμό, δεν έπαψε να επικρίνει και πριν και μετά την επιστροφή της κυβέρνησης στην Αθήνα τον συντηρητισμό του Βενιζέλου.

[166] Παρ[ορίτης], Κ. «Ο Δημοτικισμός στην πολιτική», *Πρόοδος*, 15/6/1917. Αναφορά από: Νούτσος, Χ. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία*…, όπ.π., σ. 115

[167] Όχι χωρίς αντίδραση, ακόμη και από τον ίδιο τον πρωθυπουργό: «*όταν η κυβέρνησις της Θεσσαλονίκης ήλθεν εδώ ο Βενιζέλος δεν τολμούσε να διορίση το Δελμούζο*», *Εργασία*, τχ 11-12, τόμ. Β', 1925, σ. 284. Ας μην ξεχνάμε ότι αυτή την εποχή ο Δελμούζος αποτελεί κόκκινο πανί για την αντίδραση, εξαιτίας των γεγονότων στον Βόλο.

–γνωρίζουμε πως η τελική εισηγητική έκθεση γράφεται από τον ίδιο[168]. Άλλο λεπτό ζήτημα που καλείται να διαχειριστεί είναι οι σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους. Καθιερώνει τον θεσμό των Ανώτερων Εποπτών της Παιδείας[169], θέσεις που εμπιστεύεται στους Δελμούζο και Τριανταφυλλίδη, προκειμένου να κερδηθούν και να διαφωτιστούν οι δάσκαλοι, οι φορείς της μεταρρύθμισης. Στους Ανώτερους Επόπτες ανατίθεται η ανώτερη παιδαγωγική και επιστημονική εποπτεία των δημοτικών σχολείων και του εκπαιδευτικού έργου του διδακτικού προσωπικού, ωστόσο, στην ουσία ο διορισμός τους στοχεύει πρώτιστα στην υπεράσπιση της νεοεισαχθείσας δημοτικής γλώσσας και στην ιδεολογική προετοιμασία των εκπαιδευτικών[170]. Για τον λόγο αυτό, οργανώνονται συνέδρια, διαλέξεις, υποδειγματικές διδασκαλίες, φροντιστήρια και σεμινάρια για τους εκπαιδευτικούς Αθήνας και Πειραιά, επιμορφώνονται επιθεωρητές προκειμένου να αναλάβουν τον διαφωτισμό στην επαρχία, αποστέλλονται ερωτηματολόγια στους εκπαιδευτικούς με τα οποία διερευνώνται οι στάσεις και απόψεις τους για τη γλώσσα, το περιεχόμενο και τη μέθοδο των νέων αναγνωστικών[171], με σαφή και δεδηλωμένη στόχευση τη μύηση στη νέα ιδεολογία. Η συγκατάθεση των δασκάλων για τη «νέα» γλώσσα αλλά και τη νέα φιλελεύθερη ιδεολογία της κυβέρνησης Βενιζέλου που αποπειράται τον μεταρρυθμισμό, θεωρείται εκ των ων ουκ άνευ, αφού πρόκειται για το έμψυχο υλικό που καλείται να στηρίξει τη μεταρρύθμιση[172]. Πρόκειται για μία πρωτοφανή για τα μέχρι τότε εκπαιδευτικά δεδομένα κινητοποίηση. Ο Διδασκαλικός Σύνδεσμος Αθηνών

---

[168] Τον Δεκέμβριο του 1921 η εφημ. *Πρωτεύουσα* δημοσιεύει το υπόμνημα του Γληνού του 1918, που βρέθηκε στο πολιτικό γραφείο του Βενιζέλου, το οποίο προκαλεί προβλήματα στον Γληνό. Βλ. σχετ. Γάτος, Γ. *Το μέγα πάθος…*, όπ.π., σσ. 133-134. Ωστόσο, ο Γεωργούλης σημειώνει: «*Ο εκπαιδευτικός κλάδος θα θυμάται πάντοτε ότι η σωφροσύνη και η μετριοπάθειά του επρόλαβε πολλές ακρότητες, που θα ήταν αναπόφευχτες μέσα σε ατμόσφαιρα γεμάτη από πάθη και οξύτητα.*». Βλ. Γεωργούλης, Κ. «Νεκρολογία για τον Δ. Γληνό», όπ.π., σ. 143. Να σημειώσουμε, ακόμη, ότι το 1917 οι βενιζελικοί προβαίνουν σε πράξεις αντεκδίκησης και 30 επιφανείς βασιλικοί εξορίζονται στην Κορσική.

[169] «*προς μελέτην και εισήγησιν πάντων των συναφών προς την μεταρρύθμισην ταύτην ζητημάτων και προς παρασκευήν και πραγματοποίησιν της σημαντικοτάτης δια το έθνος καινοτομίας ταύτης*», Τριανταφυλλίδης, Μ. *Άπαντα 6ος τόμος: Γλωσσικό ζήτημα και Γλωσσοεκπαιδευτικά Γ΄. Δημοτικισμός και αντίδραση*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ/ΙΝΣ, 1988 (1η ανατ., με 1η έκδ.: 1960), σ. 5

[170] Γληνός, Δ. «Ο θεσμός των εποπτών της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως», *Εκπαιδευτική Επιθεώρησις*, τχ β΄, 1917, σ. 84

[171] Μπέτσας, Γ., Χαραλάμπους, Δ. & Αμαραντίδου, Κ. «Τα πρώτα αναγνωστικά βιβλία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης 1917-1920 και η αξιολόγησή τους από τους εκπαιδευτικούς», *Επιστήμες Αγωγής*, 2011/2, σσ. 175-196

[172] Ας υπομνησθεί, επίσης, ότι την περίοδο αυτή χορηγούνται στους δασκάλους αξιόλογες μισθολογικές αυξήσεις.

θα εκφραστεί πολύ θετικά για τα μαθήματα των Ανωτέρων Εποπτών, τα οποία θα χαρακτηρίσει πηγή γνώσης, παρόμοια της οποίας δεν γνώρισαν μέχρι τότε[173]. Ο Ν. 1332 του 1917, εκτός των άλλων, προχωρεί στη διαφοροποίηση ολόκληρου του συστήματος συγγραφής και έγκρισης των σχολικών βιβλίων, θεσμοθετεί την απόλυτη ελευθερία των συγγραφέων των αναγνωστικών (σχετικά με τον αριθμό τους και τη χρονική διάρκεια ισχύος), προβλέπει αναγνωστικά για συγκεκριμένες περιοχές της χώρας και για συγκεκριμένο είδος σχολείου, και παρέχει την ελευθερία στους εκπαιδευτικούς για χρήση βοηθητικών βιβλίων στη δημοτική για τις δύο τελευταίες τάξεις του δημοτικού. Πρόκειται για πολύ σημαντική καινοτομία, γιατί καταργείται ο Ν. ΓΣΑ' του 1907 που όριζε την κρατική μονοπώληση των σχολικών βιβλίων και καθόριζε ένα και μοναδικό σχολικό αναγνωστικό για όλα τα σχολεία του Κράτους[174].

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917-20 εκσυγχρονίζει, επίσης, τις μεθόδους διδασκαλίας και δοκιμάζει καινοτόμες διδακτικές πρακτικές, ωστόσο ό,τι γίνεται περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στο δημοτικό σχολείο. Όμως, «*και για κείνα τα λίγα που κατόρθωσαν να κάνουν οι μεταρρυθμιστές, χρειάστηκε να παλαίψουν, ο Γληνός έφτασε μάλιστα μια στιγμή να απειλήσει πως δεν αναλαβαίνει στο υπουργείο αν πρόκειται να γίνει και άλλη υποχώρηση και αν δεν αφεθεί να κάνει αυτό που θεωρεί σωστό.*»[175]. Προκειμένου να μην υποτιμήσουμε τις προσπάθειες που έγιναν για περισσότερο πρακτικό προσανατολισμό στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, οφείλουμε να αναφέρουμε πως επί Βενιζέλου αναδιοργανώνεται το Εθνικόν Μετσόβιον Πολυτεχνείον (1917), ιδρύονται το Χημικό Τμήμα στο Πανεπιστήμιο (1919), η Ανωτέρα Γεωπονική Σχολή (1920), η Ανώτατη Σχολή Εμπορικών Σπουδών, καθώς και τρία Διδασκαλεία (1915-19): α) Τεχνικής Εκπαιδεύσεως, β) Γυμναστικής, γ) Καθηγητών Γαλλικής Γλώσσας. Οι αποφάσεις αυτές υπηρετούν, προφανώς, τη σύνδεση της εκπαίδευσης με την οικονομική ανάπτυξη της χώρας, βασικό στόχο του αστικού μεταρρυθμισμού. Παρ' όλ' αυτά, οι συνεχείς υπαναχωρήσεις και οι αντιδράσεις από τη συντηρητική πτέρυγα του βενιζελικού κόσμου, καθώς και

---

[173] *Εκπαιδευτική Επιθεώρησις*, τόμ. Β', τχ α', Ιαν. 1919, σ. 20

[174] Μπέτσας, Γ. & Αμαραντίδου, Κ. «Η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση της περιόδου 1917-1920. Μέθοδοι, προτεραιότητες και αποτελέσματα» στο: Πρακτικά Συνεδρίου *1976-2011: 35 χρόνια από τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση*, 4-6/11/2011, Δίον Πιερίας, διαθέσιμο στο: http://ins.web.auth.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=513&Itemid=171&lang=el, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[175] Χατζιδάκη, Φ. «Δημήτρης Γληνός», *Νέα Εστία*, τχ 1187, 12/1976

η έλλειψη χρόνου και μέσων, στέκονται οι αιτίες που δεν ολοκληρώνονται οι προσπάθειες για αναδιάρθρωση της Μέσης Εκπαίδευσης και αναμόρφωση του Πανεπιστημίου. Για άλλη μια φορά αποδεικνύεται ότι λείπει η πολιτική βούληση για ουσιαστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Η εφεκτικότητα της κυβέρνησης γίνεται ακόμη πιο εμφανής εάν συγκριθεί με την όχι εύκολη απόφαση, σε πολιτικό επίπεδο, που λαμβάνεται την ίδια εποχή σχετικά με την αγροτική μεταρρύθμιση, και συγκαταλέγεται «*μεταξύ των πλέον ριζοσπαστικών αναλόγων πολιτικών της εποχής της*»[176]. Οι αντιδράσεις ανακύπτουν αρχικά και κάτω από νομότυπες διεκδικήσεις από πανεπιστημιακούς κύκλους, και ορισμένες φορές κορυφαίοι βενιζελικοί παράγοντες αποδίδουν την κοινωνική διαφθορά στο εκπαιδευτικό σύστημα. Ο *Ριζοσπάστης* θα υποστηρίξει ότι για τη διαφθορά των ανώτερων κοινωνικών τάξεων δεν ευθύνεται η εκπαίδευση αλλά οι φιλελεύθεροι, οι οποίοι και παλαιότερα «*ηρνήθησαν τον Δημοτικισμόν, δια να μην πέσουν από την αρχήν, μολονότι επίστευον εις αυτόν*». Και συνεχίζει: «*Ποίοι σήμερον, δεν δίδουν απόλυτον δικαιοδοσίαν εις τους τρεις-τέσσαρας φωτισμένους δημοτικιστάς παιδαγωγούς, που έχομεν, αλλά τους περισφίγγουν κάτω από καθαρευουσιάνικες εμπνεύσεις της ρουτίνας, εμπνεύσεις μιας σχολαστικής ιεραρχίας. Οι φιλελεύθεροι.*»[177].

Για τον Γληνό το 1918 είναι η χρονιά που θα γεννηθεί ο γιος του, ο Ανδρέας[178].

Το καλοκαίρι του 1919 ο Βενιζέλος καλεί τον Γληνό στο Παρίσι[179] (όπου βρίσκεται συμμετέχοντας στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης), προκειμένου να συζητήσουν για τα εκπαιδευτικά προβλήματα και την αναδιοργάνωση της δημόσιας εκπαίδευσης. Αναπτερώνονται οι ελπίδες του Γληνού, θεωρώντας ότι του δίνεται, ίσως, μια μοναδική ευκαιρία να παρακάμψει τη συντηρητική

---

[176] Βεργόπουλος, Κ. *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*. Αθήνα: Εξάντας, 1975, σ. 173

[177] «Το πανάθλιον εκπαιδευτικόν», *Ριζοσπάστης*, 13/11/1917

[178] Ο Ανδρέας Γληνός (1918-1990) σπούδασε στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και συνέχισε με μεταπτυχιακές σπουδές στη Γαλλία (επιβάτης του θρυλικού «Ματαρόα») και την Αμερική. Δίδαξε στα μεγαλύτερα πανεπιστήμια της Αμερικής, αλλά και αλλού. Η έρευνα του επικεντρώθηκε στην εξήγηση του γενετικού μηχανισμού ανάπτυξης του καρκίνου, ειδικότερα μέσα από την εργαστηριακή μελέτη της αναγέννησης του ήπατος. Με πάμπολλες δημοσιεύσεις στα πιο έγκυρα διεθνώς επιστημονικά περιοδικά, ο Ανδρέας Γληνός βρέθηκε για 25 χρόνια στην πρωτοπορία της ιατρικής έρευνας. Βλ. Μπουμπούς, Γ. Δ. «Ανδρέας Γληνός», διαθέσιμο στο: http://www.glinos.gr/v1/glhnos/andreasglhnos, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[179] Σχετικά με το ταξίδι του βλ. εφημ. *Εστία* 28/7/1919 και συνέντευξη του Γληνού μετά την επιστροφή του, εφημ. *Πατρίς*, 11/8/1919

ιεραρχία του βενιζελικού κόμματος και να εξασφαλίσει την άμεση στήριξη του Βενιζέλου. Προς μεγάλη του απογοήτευση, όμως, όσα ο ίδιος προτείνει, θα μείνουν ανικανοποίητα. Ο *Ριζοσπάστης* με πυκνή αρθρογραφία θα υποστηρίξει τα δίκαια αιτήματα των δασκάλων, αλλά θα εκφράσει τον φόβο πως για μια ακόμη φορά οι πρωθυπουργικές αποφάσεις θα μείνουν γράμμα κενό: «*Ωραία και καλά και άγια όσα δια του κ. Γληνού ο κ. πρωθυπουργός διεκήρυξε σχετικώς με τας μελλούσας εκπαιδευτικάς μεταρρυθμίσεις* [όμως] *μέσα εις το ίδιον κόμμα του κ. Βενιζέλου θα εύρουν την μεγαλυτέραν αντίδρασιν*»[180].

Στις 13/3/1920 ο Γληνός θα μιλήσει στην *Εταιρεία Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών* για τον «Δημιουργικό ιστορισμό». Η ομώνυμη μελέτη του έχει γραφτεί το 1916 και, μετά την ανακοίνωσή της, κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Ι. Ν. Σιδέρη και δημοσιεύτηκε στο *Δ.Ε.Ο.* ως δεύτερο μέρος της μελέτης *Έθνος και Γλώσσα* (1915). Το «*πρόβλημα της θέσεως της ελλ. φυλής απέναντι του παρελθόντος της*» και το «*ψεύτικο πνευματικό ιδεώδες*» έχουν απασχολήσει τον Γληνό πολύ νωρίτερα, όταν το 1910 ακόμα σχεδίαζε τη συγγραφή ενός βιβλίου με τίτλο *Τα προβλήματα της ελληνικής φυλής*[181]. Ο «δημιουργικός ιστορισμός» είναι, σύμφωνα με τον Γληνό, η δημιουργική μετουσίωση των αξιών του παρελθόντος με σκοπό τη γονιμοποίηση του παρόντος («*να γίνουν σπέρματα νέας ζωής*»), σε αντιδιαστολή με τον «άγονο ιστορισμό», δηλαδή την «*αυτούσια μεταφορά και δουλική μίμηση*» αξιών του παρελθόντος. Είναι η δημιουργική ενασχόληση με το παρελθόν και όχι η άκριτη αντιγραφή του, «*έτσι που και τα περασμένα να δίνουν κάθε στοιχείο, που μπορεί να χρησιμεύη για ιδανικό παράδειγμα και ν' αφομοιώνεται από το παρόν και η σύγχρονη ορμή ν' απλώνεται άνετα και να εξυψώνη τα δικά της στοιχεία σε αξίες πολιτισμού όσο μπορεί περισσότερο ικανοποιητικές για τις σύγχρονες ψυχικές ανάγκες*». Ο Γληνός αναφέρει στη μελέτη του παραδείγματα άγονου ιστορισμού στις θρησκείες, την τέχνη, το δίκαιο (όπως τον "αρλεκινισμό" της ελληνικής άρχουσας τάξης του Μεσοπολέμου, δηλαδή τη μηχανική και επιπόλαιη μίμηση αρχαίων ή ευρωπαϊκών προτύπων, όχι πάντα των αξιόλογων[182]), αλλά και σημαντικά ιστορικά παραδείγματα δημιουργικής μετουσίωσης του παρελθόντος (όπως τη σχέση του Γκαίτε και

[180] «Από την άποψίν μας. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμισις», *Ριζοσπάστης*, φ. 738, 12/8/1919, σ. 1. Βλ., επίσης, στην ίδια εφημ. τα φύλλα της 21 και 31/7/1919, όπως και 21, 24 και 31/8/1919

[181] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β'*, όπ.π., σσ. 483-486 και 579

[182] Μπαγιώνας, Α. «Η φιλοσοφική σκέψη του Δημήτρη Γληνού και η συμβολή του στην ανάπτυξη του μαρξισμού στην Ελλάδα», στο: *Δημήτρης Γληνός. 100 χρόνια από τη γέννησή του*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1985 (2η έκδ), σ. 26

του Χέγκελ με την αρχαιότητα, την Αναγέννηση και τα «δάνεια» των Πατέρων της Εκκλησίας από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία). Ο «δημιουργικός ιστορισμός» δείχνει τη διάσταση της σκέψης του Γληνού όχι μόνο ως φιλολόγου και παιδαγωγού, μα και ως κοινωνιολόγου. Εύστοχα επισημαίνει ο Θεριανός[183] πως στο έργο του αυτό ο Γληνός εισάγει πρωτοποριακά μια έννοια που θα συγκροτηθεί στις κοινωνικές επιστήμες πενήντα περίπου χρόνια αργότερα: την έννοια της ιδεολογικής διαχείρισης του παρελθόντος. Το παρελθόν υπάρχει ως σειρά γεγονότων και επιτευγμάτων, όμως η ανάγνωσή του από κάθε εποχή είναι διαφορετική: ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούν, ένας λαός προσλαμβάνει το παρελθόν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο. Το τι «αξίζει» από το παρελθόν να προβληθεί και να κρατηθεί, εξαρτάται από το τι θέλει το παρόν. Αργότερα ο Γληνός θα το διατυπώσει ως εξής: «*[κ]άθε στοιχείο οποιουδήποτε πολιτισμού μιας χώρας, μιας εποχής, καθώς και ο πολιτισμός αυτός ολάκερος, είνε γέννημα ορισμένων ιστορικών συνθηκών, που τον εβοήθησαν να πάρει μια μορφή τέτια ή τέτια. Έχει λοιπόν μια αξία σχετική με το γύρω του κόσμο της εποχής εκείνης. Και συνάμα έχουμε μια δεύτερη σχετικότητα. Εμείς, που μελετούμε τους πολιτισμούς των περασμένων χρόνων παίρνουμε θέση απέναντί τους ανάλογα με τα σημερινά δεδομένα της ζωής μας.*»[184]. Γενικότερα, η μελέτη του Γληνού *Έθνος και Γλώσσα* θεωρείται έργο πρωτοπόρο και μοναδικό για την εποχή του, διότι ο τρόπος που αυτός -με μία διεθνιστική αντίληψη- νοηματοδοτεί το έθνος, συμπυκνώνει την ιστορική και κοινωνικοπολιτική θεώρηση του έθνους που κυριαρχεί σήμερα, περίπου έναν αιώνα μετά, στις κοινωνικές επιστήμες[185]. Το ίδιο ζήτημα θα διαπραγματευτεί αργότερα ο Γληνός στη μελέτη του «Η κρίση του δημοτικισμού» (1922), όπου στον «μιμητικό συγχρονισμό» θα αντιτάξει τον «δημιουργικό συγχρονισμό», καταλήγοντας ότι από τις νέες αυτές αφετηρίες, τον δημιουργικό ιστορισμό και τον δημιουργικό συγχρονισμό, γεννιούνται οι μερικότεροι σκοποί του δημοτικισμού: «*ο δημοτικισμός αλλάζει τη θέση μας και απέναντι στο παρόν και απέναντι στο παρελθόν μας, είναι για τον Ελληνισμό η κοπερνικανική μεταστροφή της ιστορικής του συνείδησης, η*

[183] Θεριανός, Κ. «Ο Δημιουργικός Ιστορισμός…», όπ.π.

[184] Επιστολή χρονολογημένη από 28/9/1937. Βλ. Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη…*, όπ.π., σ. 183

[185] Ας υπομνησθεί, όμως, ότι το δεύτερο μέρος της μελέτης '*Εθνος και Γλώσσα*, δηλαδή ο *Δημιουργικός ιστορισμός*, γράφεται έχοντας ο Γληνός βιώσει την πικρή εμπειρία της σφοδρής επίθεσης στα πεπραγμένα της μεταρρύθμισης του 1917. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο σχολικό εγχειρίδιο *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, α' τεύχος, της Α' Λυκείου υπάρχει εκτενές απόσπασμα της μελέτης του Γληνού «Δημιουργικός ιστορισμός».

ηθική του χειραφέτηση»[186]. Έτσι γεννιέται η «*κριτική ιστορία, μια νέα επιστημονική αντίληψη για τη σύνθεση και εξέλιξη της ανθρώπινης κοινωνίας, [που] είναι σήμερα το πνευματικό όπλο του προλεταριάτου ενάντια στην αστική οργάνωση της ζωής.*»[187].

Η αναπάντεχη ήττα του Κόμματος των Φιλελευθέρων στις εκλογές της 1ης Νοεμβρίου του 1920 θα τερματίσει τις ανορθωτικές προσπάθειες μιας ολόκληρης δεκαετίας, αφού η εξουσία περιέρχεται και πάλι στα χέρια των φιλομοναρχικών δυνάμεων της χώρας. Η νέα πολιτική εξουσία, με το δημοψήφισμα της 22/11/1920, αποκαθιστά στον θρόνο τον εξόριστο βασιλιά Κωνσταντίνο, ενώ ο Βενιζέλος επιλέγει τον δρόμο της αυτοεξορίας. Γίνονται εκκαθαρίσεις στην κορυφή της διοίκησης, της δικαιοσύνης και της εκκλησίας, και αλλαγές στην ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων. Μέσα στο γενικό κλίμα του ρεβανσισμού η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, φυσικά, αναστέλλεται και οι τρεις πρωτεργάτες της παραιτούνται από τις ανώτερες κρατικές θέσεις τους. Στο Πανεπιστήμιο Αθηνών επιστρέφουν όλοι οι καθηγητές που είχαν παυθεί τον Ιανουάριο του 1918 και απομακρύνονται όλοι όσοι διορίστηκαν από τον Ιούνιο του 1917 και έπειτα[188]. Επίσης, απολύσεις και δυσμενείς μεταθέσεις γίνονται στη δημοτική και τη μέση εκπαίδευση[189]. Όπως γράφει η Π. Δέλτα στις 8/2/1921, χιλιάδες δάσκαλοι διώκονται και απολύονται, με αποτέλεσμα χίλια δημόσια σχολεία να «αργούν ένεκα των μεταθέσεων»[190]. Ο Γληνός εύλογα απορεί που ενώ «*[τ]ο προσωπικό ταπεινώθηκε κι εξευτελίστηκε*», «*[ο]ύτε μία ομαδική διαμαρτυρία δε φανερώθηκε για την ασέβεια και την περιφρόνηση με την οποία το κράτος μεταχειρίστηκε τους "λειτουργούς της παιδείας"*»[191].

Οι Δελμούζος και Τριανταφυλλίδης[192] αναχωρούν απογοητευμένοι για τη Γερμανία, αλλά ειδικά ο πρώτος διατηρεί συχνή αλληλογραφία με τον

---

[186] Γληνός, Δ. «Η κρίση του δημοτικισμού», όπ.π., σ. 32

[187] *Στο ίδιο*, σ. 51

[188] Κριμπάς, Κ. «Επιστήμη-έρευνα-τεχνολογία. Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6ος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σ. 162

[189] Δ. Φ. [Γληνός] «Παιδεία και πολιτική. Έργα και ημέρες του Υπουργείου της Παιδείας», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 9 (1921), σσ. 94-98

[190] Δέλτα, Π. Σ. *Αρχείο*, επιμ. Π. Α. Ζάννας. Αθήνα: Ερμής, 1978, σ. 90. Τα πράγματα χειροτερεύουν συνεχώς και το σχολικό έτος 1921-22 τα σχολεία μένουν κλειστά, με πρόφαση τη Μικρασιατική Εκστρατεία. Βλ. Κυπριανός, Π. *Συγκριτική Ιστορία…*, όπ.π., σ. 193

[191] Δ. Φ. [Γληνός] «Παιδεία και πολιτική. Έργα και ημέρες του Υπουργείου της Παιδείας», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 9 (1921), σ. 97

[192] Η αναχώρηση του Τριανταφυλλίδη για τη Γερμανία θα σημάνει ουσιαστικά την απόφασή του να αφιερωθεί αποκλειστικά στο επιστημονικό του έργο, αποχωρώντας από τους γλωσσοεκπαιδευτικούς αγώνες. Σταδιακά απομακρύνεται από τους παλιούς του φίλους και

Γληνό, από τον οποίο πληροφορείται τις εξελίξεις στην Ελλάδα. Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι οι δύο φίλοι και συνεργάτες αναγκαστικά αυτολογοκρίνονται στις επιστολές τους: στις 27/5/1921 ο Γληνός θα γράψει: «*Σημείωσε, ότι όλα ανοίγονται κρυφά και διαβάζονται, γι' αυτό αργούν καμιά φορά*» και σε άλλη επιστολή (χρονολογημένη από 3/12/1921): «*Αισθάνομαι μια φοβερή μείωση μέσα σε τέτοιες συνθήκες ζωής*», αναφερόμενος στις συνθήκες λογοκρισίας, ανελευθερίας και ρεβανσισμού από το μεταπολιτευτικό καθεστώς του 1920[193]. Είναι ενδιαφέρον, ωστόσο, ότι ο Γληνός στον αγώνα του κατά της αντιμεταρρύθμισης βρίσκει αναπάντεχους συμμάχους στον αντιβενιζελικό χώρο: πληρεξούσιοι της Δεξιάς, όπως ο Φ. Δραγούμης και ο Γ. Βαρβούτης, συντάσσουν μανιφέστο διαμαρτυρίας, τη στιγμή που ψηφιζόταν η κατάργηση της δημοτικής από τα σχολεία[194].

Κατά τον Δημαρά, εκείνο που τελικά οι κορυφαίοι ομιλικοί προσφέρουν έως το 1920 στην ελληνική εκπαίδευση είναι περισσότερο «*μια γεύση μεταρρύθμισης, μια εμπειρία τού τι θα μπορούσε να γίνη, παρά ένα ριζικά ανανεωμένο και αναμορφωμένο εκπαιδευτικό σύστημα*»[195]. Πράγματι, η κύρια προσπάθεια των μεταρρυθμιστών στην τριετία 1917-20 συγκεντρώθηκε και περιορίστηκε, συνειδητά μάλλον, στο δημοτικό σχολείο και στη γλωσσική διδασκαλία. Η Παιδαγωγική Ακαδημία που θα κατάφερνε ίσως να επηρεάσει τα πράγματα προς ριζικότερες αλλαγές, δεν πρόλαβε να λειτουργήσει τότε[196].

Ως προς τη μέθοδο εφαρμογής της μεταρρύθμισης, η περίοδος 1917-20 έχει αποτιμηθεί στην κοινωνιολογική της ανάλυση ως περίοδος της «νεωτερικής προσαρμογής». Πρόκειται για την προσπάθεια να επιβληθεί η μεταρρύθμιση «από τα πάνω», σε μια διαδικασία «σχεδιασμένης κοινωνικής μεταβολής»[197], κατά την οποία πολιτικές ή κοινωνικές ομάδες επιχειρούν να προκαλέσουν, μέσω της διαχείρισης θέσεων εξουσίας, σημαντικές μεταβολές

συνεργάτες, αποδεσμεύεται από τον Ε.Ο., και όταν, το 1926, θα καταλάβει την έδρα της Γλωσσολογίας στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, θα αφοσιωθεί οριστικά στην ακαδημαϊκή του καριέρα.

[193] Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σσ. 113 και 128

[194] Βλ. «Το βασικό πρόβλημα της παιδείας», περ. *Εγνατία*, τόμ. 1ος, 1923-24

[195] Δημαράς, Α. (επιμ.) *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*..., όπ.π., σ. μ'

[196] «*Την 31 Οκτωβρίου 1920 είχε συνεδριάσει το διδακτικό προσωπικό της Ακαδημίας και είχε κανονίσει και τις τελευταίες λεπτομέρειες για τη λειτουργία της. Μεσολάβησε μια μοιραία μέρα και η Παιδαγωγική Ακαδημία δεν ελειτούργησε, γιατί βέβαια θεωρήθηκε άσκοπο να συνεχιστή ένα τέτιο έργο.*», Γληνός, Δ. *Ο σκοπός της Παιδαγωγικής Ακαδημίας*. Αθήνα, 1924, σ. 3

[197] Τερζής, Ν. Π. *Εκπαιδευτική Επιτροπή*..., όπ.π., σ. 97

των κοινωνικών δομών, των προτύπων κοινωνικής δράσης και των πολιτισμικών αναφορών μιας κοινωνίας. Στις περιπτώσεις «σχεδιασμένης κοινωνικής μεταβολής» ο εκπαιδευτικός θεσμός αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για την κοινωνική αποδοχή νέων αξιών, φορέων και πολιτισμικών συμβόλων. Με αυτά τα χαρακτηριστικά επιχειρείται η επιβολή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης της περιόδου. Τα στάδια της επιβολής θα μπορούσαν να συνοψιστούν ως εξής: στο ιδεολογικό και επιστημονικό έργο του Ε.Ο. δίνει εξειδικευμένες διαστάσεις εκπαιδευτικής πολιτικής το ημιεπίσημο όργανο της Εκπαιδευτικής Επιτροπής, οι οποίες κατοχυρώνονται θεσμικά μέσα από τις αποφάσεις του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, και κατόπιν μεθοδεύεται η εφαρμογή και εξασφαλίζεται η αξιολόγησή τους μέσα από τη δουλειά των Ανώτερων Εποπτών.

Οι πρωτεργάτες της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης είτε στον δημόσιο λόγο τους (αρθρογραφία, διαλέξεις κ.ά.) είτε στον ιδιωτικό (μεταξύ τους αλληλογραφία) συχνά επιχειρούν τον απολογισμό των προσπαθειών τους κρίνοντας από τα αποτελέσματα. Αποτιμούν καταρχήν θετικά το όλο εγχείρημα και θεωρούν πως οι στόχοι που είχαν τεθεί κατά βάση επιτεύχθηκαν[198]. Επιπρόσθετα, κρίνουν πως ο δημοτικισμός συνέβαλε αποφασιστικά στην εκτίμηση της λαϊκής παράδοσης και γενικότερα του νεοελληνικού πολιτισμού με όλα του τα στοιχεία[199]. Σε ό,τι αφορά τη δημοτική γλώσσα αυτή καθαυτή, υποστηρίζουν πως σαφώς δικαιώθηκε, αφού μέσα στα επόμενα χρόνια α) οι οπαδοί της πλήθυναν εντυπωσιακά, β) καθιερώθηκε στη λογοτεχνία -και ιδιαίτερα την παιδική- με μια πλούσια κι αξιόλογη νέα παραγωγή αλλά και μεταφράσεις ξενόγλωσσων έργων αναγνωρισμένης αξίας, γ) επικυρώθηκε ο τύπος της σχολικής δημοτικής ως προς όλους τους άξονες (τυπικό, ορθογραφία, γραμματική), δ) καθιερώθηκε σε πολλές εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής και σε διάφορα έντυπα από εκλαϊκευμένα δημοσιεύματα μέχρι βιβλιοκρισίες, μεταγραφή διαλέξεων και επιστημονικά βιβλία, ε) άρθρα και μελέτες γράφτηκαν στη δημοτική από ανθρώπους που υπήρξαν τουλάχιστον επιφυλακτικοί απέναντί της, στ)

---

[198] «*[Ό],τι θεσπίστηκε στα 1917 ήταν το μόνο σωστό αλλά και το ελάχιστο μαζί που μπορούμε να δεχτούμε* [...] *Απόχτησε ολόκληρη η ελληνική παιδεία την απαραίτητη προϋπόθεση για μιαν ουσιαστικότερη αναγέννησή της, που θα θεμελιωθή στην ελληνική ζωή, με τις παραδόσεις της, την ιστορία της και ολόκληρο τον πολιτισμό της. Η γλώσσα της ζωής, γραμματικά ρυθμισμένη, θα βοηθήση το σχολείο να υψωθή στον προορισμό του, που είναι παίρνοντας τα ελληνόπαιδα από τη ζωή να τα οδηγήση καλύτερα οπλισμένα*». Τριανταφυλλίδης, Μ. «Ο Δημοτικισμός και η Ανώτατη παιδεία», στο: *Άπαντα 6ος τόμος*, όπ.π., σσ. 344-346

[199] Τριανταφυλλίδης, Μ. «Από τότε ως σήμερα», στο: *Άπαντα 6ος τόμος*, όπ.π., σσ. 65-66

αργότερα, όπως θα δούμε παρακάτω, με ικανοποίηση θα δουν κάποια από τα αναγνωστικά που είχαν καταδικαστεί στην πυρά το 1921, να ξαναπαίρνουν πανηγυρικά τη θέση τους στη σχολική πράξη. Ωστόσο, η συμβιβαστική λύση να «διδάσκεται και η καθαρεύουσα στην πιο απλή της φάση» θα αντιμετωπιστεί με σκεπτικισμό. Ο Παρορίτης θα αναρωτηθεί για τον Δελμούζο, αλλά και τους συνεργάτες του, πώς «*υπόσχεται πως μπορεί να μας εξασφαλίσει την αγνότητα της δημοτικής, αναγκάζοντάς τηνε να συζή κοντά με μια διεφθαρμένη γειτόνισσα. Μια αθώα παιδούλα δίπλα σε μια τετραπερασμένη γριά. Δικαίωμά του να το πιστεύη. Εμείς που αποτελούμε σήμερα την ομάδα των αδιαλλάχτων, έχουμε χρέος με όλη την εμπιστοσύνη και το σεβασμό προς την ειλικρίνεια των προσώπων να τονίσουμε τον κίνδυνο που μπορεί να γεννήση μια τέτοια επικίνδυνη συντροφιά.*»[200].

Απέναντι στον τρόπο και τη μεθόδευση με την οποία η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση εφαρμόστηκε στην πράξη, παρατηρείται μετατόπιση της θέσης των πρωταγωνιστών της με το πέρασμα των χρόνων: ο Δελμούζος το 1917 υποστήριζε αναφερόμενος στους δασκάλους: «*στην αρχή θα μας ακούσουν από την ανάγκη και την επιβολή της θέσεως σε λίγο όμως θ' ακολουθήσουν από την δύναμη των πραγμάτων και της ζωής* [...] *οι ψυχές και τα μυαλά των δασκάλων είναι που πρέπει να κινηθούν έντονα και γρήγορα* [...] *η σημαντική επιβολή στο διδασκαλικό κόσμο όπως δυστυχώς είναι σήμερα πηγάζει κυρίως από τη δύναμη και το αξίωμα*»[201]. Πέντε χρόνια αργότερα, ωστόσο, θα γράψει στον Γληνό: «*ήταν λάθος η βίαια επιβολή της δημοτικής* [...] *Επιβολή της δικής σου γνώμης εδώ -έστω και σωστής- σημαίνει κατάργηση της ελευθερίας της συνειδήσεως, είναι δηλ. κάτι ανήθικο.* [...] *Γλωσσική αλλαγή και αλλαγή της ιδεολογίας που την ακολουθεί, θα πη άλλαγμα ψυχικού, συναισθηματικού, υποσύνειδου κόσμου. Τις ψυχές όμως με τη βία δεν τις αλλάζεις, αν δε θέλης να καταντήσης σε άλλαγμα εξωτερικό, τύπων μονάχα.*»[202]. Άποψη που δεν φαίνεται να συμμερίζεται ο Τριανταφυλλίδης, ο οποίος γράφει πως όχι μόνο δεν έγινε κανενός είδους καταναγκασμός στη συνείδηση των δασκάλων, αλλά επιζητήθηκε με πολλούς

[200] Παρορίτης, Κ. «Για μια ομιλία», *Πρόοδος*, 3/3/1918

[201] Στο «Υπόμνημα του Αλ. Δελμούζου στον Ελ. Βενιζέλο για την πορεία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης», στο: Γάτος, Γ. (επιμ.), *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σσ. 208-209. Απόκειται στο Αρχείο Δελμούζου, στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Άμφισσας.

[202] Ανέκδοτη επιστολή του Δελμούζου προς τον Γληνό, χρονολογημένη από 8/11/1922, τόπος αποστολής το Μόναχο, Ίδρυμα Γληνού

τρόπους η γνώμη και η συνεργασία τους και επιδιώχθηκε ο «φωτισμός» και η επιμόρφωσή τους[203].

Οι πρωταγωνιστές της μεταρρύθμισης παραδέχονται πως στα κρίσιμα χρόνια 1917-20 έγιναν λάθη, αστοχίες και παραλείψεις. Και πρώτα πρώτα πως ήταν εξαρχής άκαιρο το εγχείρημα, σύμφωνα με τον Δελμούζο: με την επανάσταση της Θεσσαλονίκης «*γίνεται ένα επικίνδυνο άλμα*»· «*Το απότομο άπλωμα που πήρε η γλωσσοεκπαιδευτική προσπάθεια από το 1917 και ύστερα, δεν ήταν βέβαια σύμφωνο με τον αρχικό σκοπό που είχαν ορίσει οι ιδρυτές του Ομίλου, έβγαινε* [...] *πολύ πιο πέρα από τα όριά του*»· «*και ο Όμιλος και οι ειδικοί του ήταν ανέτοιμοι για τέτοιο άπλωμα* [...] *Η κοινή γνώμη, και το σπουδαιότερο οι δάσκαλοι, ήταν γενικά αντίθετοι και εχθρικοί*»[204]. Επομένως, όχι μόνο ο διδασκαλικός κόσμος και η κοινωνία βρίσκονται απροετοίμαστοι, αλλά και οι ίδιοι οι εμπνευστές και πρωταγωνιστές της προσπάθειας, οι οποίοι καλούνταν χωρίς αξιόλογα βιβλία, αναλυτικά προγράμματα και γραμματική να την εφαρμόσουν στη σχολική πράξη[205]. Σύμφωνα με τον Δελμούζο, ο υπερβολικός ενθουσιασμός του Γληνού «*μέσα στην επαναστατική και αισιόδοξη ατμόσφαιρα*» εμπόδισε ακόμη και το φωτεινό αυτό πνεύμα να εκτιμήσει σωστά τα πράγματα και, προτού ακόμη αναλάβουν υπηρεσία οι δύο Ανώτεροι Επόπτες, τον οδήγησε να προτείνει για αναγνωστικά κάποια κακομεταφρασμένα από την καθαρεύουσα, τόσο πρόχειρα που «*αν τα βάζαμε στο σχολείο, η προσπάθεια θα σωριαζόταν μέσα σε γενική κατακραυγή από το πρώτο κιόλας βήμα της*»[206]. Ακόμη, υποστηρίζει πως ήταν λάθος που οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες περιορίστηκαν στη δημοτική και δεν συμπεριέλαβαν τη μέση εκπαίδευση[207]. Ο Γληνός θα γράψει αργότερα: «*εχτός από την εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στα τέσσερα πρώτα χρόνια του δημοτικού σχολείου που με χίλια βάσανα και διακοπές και μαύρη αντίδραση έγινε και αυτή, τίποτα άλλο, μα τίποτα άλλο, δεν άλλαξε στο μηχανισμό της ελληνικής παιδείας από τα 1836 ως τα σήμερα, εχτός από κάποια, μισή κι αυτή και καταστρατηγημένη, διοικητική αποκέντρωση*»[208].

---

[203] Τριανταφυλλίδης, Μ. «Δέκα χρόνια», όπ.π., σσ. 20-21

[204] Δελμούζος, Α. *Παιδεία και Κόμμα*, όπ.π., σσ. 35-36, 40

[205] Δελμούζος, Α. *Πρώτες προσπάθειες στο Μαράσλειο 1923-1926*, τόμ. Α'. Αθήνα: Δημητράκος, 1929, σ. 9

[206] Δελμούζος, Α. *Παιδεία και Κόμμα*, όπ.π., σσ. 36-37

[207] Επιστολή Δελμούζου, χρονολογημένη από 8/11/1922, βλ. Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος...*, όπ.π., σ.

[208] Γληνός, Δ. «Δημοκοπία, αντίδραση, παιδεία», *Αναγέννηση*, τχ 2ο, χρονιά Β', 10/1927, σ. 51

Ύστερα από την εκλογική ήττα του Βενιζέλου, το περιοδικό *Οι Νέοι*, μέσα από το οποίο εκφράζεται μία ομάδα νέων λογοτεχνών, θα υπερασπιστεί τη δημοτική γλώσσα, καθώς και τη δημοτικιστική τριανδρία, και θα αποδοκιμάσει το ξήλωμα της μεταρρύθμισης[209]. Τις ίδιες ημέρες ο *Ριζοσπάστης* καλεί την κυβέρνηση να αποτρέψει τη βεβήλωση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, η οποία «*έγεινε κατόπιν μεγάλων αγώνων, εψηφίσθη από βουλάς και είνε λαϊκόν κτήμα*», προειδοποιώντας πως γύρω από τη μεταρρύθμιση «*δεν θ' αργήσουν να συναγερθούν εις αγώνα [οι άνθρωποι των γραμμάτων] κατά των αποκοιμιστών των παιδιών του λαού*»[210]. Αρχίζει προοδευτικά να δημιουργείται ένα ρεύμα για την υπεράσπιση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, που φτάνει έως τους κόλπους των αντιβενιζελικών κομμάτων. Η ανασύσταση της *Φοιτητικής Συντροφιάς* και τα διάφορα υπομνήματα επιτροπών και συλλόγων αποτελούν εκφράσεις αυτού του ρεύματος[211].

Ωστόσο, ο *Ριζοσπάστης* δεν θα χάσει την ευκαιρία να στηλιτεύσει τη στάση των πρωτεργατών της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας, που εξάρτησαν ένα τόσο σημαντικό έργο από ένα Κόμμα: «*Ίσως να θελήσουν να εννοήσουν τώρα, ο κ. Γλυνός και οι λοιποί εν τη εκπαιδευτική μεταρρυθμίσει συναγωνισταί του, ότι τοιαύτης κοινωνικής σημασίας μεταρρυθμίσεις, μόνον ως προϊόντα της εκ των επαρκώς διαφωτισμένων λαϊκών μαζών επιβολής ειμπορούν να σταθούν* [...] *ότι αντί να κολλήσουν κοντά εις τον κ. Βενιζέλον, δια να κάμουν εκ του ασφαλούς αγώνα, ώφειλαν να αγωνισθούν προηγουμένως για να φωτίσουν τον λαόν και να κάμουν την υπόθεσιν της εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως υπόθεσιν ιδικήν του*»[212], ενώ και νωρίτερα σε σχόλιο στον *Ριζοσπάστη* αμφισβητήθηκε το θάρρος του Γληνού να διευθύνει την εκπαίδευση[213]. Στην ίδια εφημερίδα λίγο αργότερα: «*οι Γλυνοί και λοιποί άρχοντες του υπουργείου της Παιδείας, δεχθέντες να κάμουν από το γλωσσικόν ζήτημα, ζήτημα πολιτικόν και την τύχην της εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως συνδέσαντες με την τύχην των, και την τύχην των με εκείνην του βενιζελισμού, συμπαρέσυραν με το πέσιμό των και την υπόθεσιν της εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως, που δεν ήτο υπόθεσις του βενιζελισμού αλλά όλου του ενδιαφερομένου να ξυπνήση και να μορφωθή λαού* [...] *Δεν*

[209] Το μανιφέστο των *Νέων* δημοσιεύεται σε διάφορα έντυπα, όπως βλ. ενδεικτικά, «Η φωνή των Νέων», *Ριζοσπάστης*, φ. 1181, 12/11/1920, σ. 1
[210] «Από την άποψίν μας. Απαίσιος αναχρονισμός», *Ριζοσπάστης*, φ. 1177, 8/11/1920, σ. 1
[211] Νούτσος, Χ. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία*..., όπ.π., σ. 230
[212] «Από την άποψίν μας. Το εκπαιδευτικόν», *Ριζοσπάστης*, φ. 1217, 18/12/1920, σ. 1
[213] «Από την άποψίν μας. Πταίει η κυβέρνησις», *Ριζοσπάστης*, φ. 676, 8/6/1919, σ. 1

έχουν τα αστικά κόμματα συμφέρον να μορφωθή ο λαός και να ξυπνήση, γιατί το ξύπνημα του λαού είνε εκείνο που θα θέση τέρμα εις την βασιλείαν των, εις την εκμετάλλευσίν των.»[214]. Ο Στρ. Σωμερίτης θα γράψει πως «*η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, πάνω στα χνάρια της πολιτικής των Φιλελευθέρων όπως είχε διαμορφωθεί τελικά στα χρόνια 1917-1920, υπήρξε, μάλλον, έργο της τριανδρίας Γληνού-Δελμούζου-Τριανταφυλλίδη και του επιτελείου των νέων εκπαιδευτικών που την πλαισίωναν, παρά το αποτέλεσμα μιας προγραμματικής επιδίωξης της Επανάστασης*»[215]. Όμως, «*[η] υλοποίηση μιας τέτοιας αλλαγής είναι βάρος δυσβάστακτο, όταν ακουμπά μόνο στους ώμους τριών ανθρώπων, όσο δραστήριοι και εργατικοί κι αν είναι*»[216]. Ο Κ. Παρορίτης θα ασκήσει αυστηρότερη κριτική και θα συνδέσει τη μεταρρύθμιση του σχολείου με τους κοινωνικούς αγώνες[217]. Υποστηρίζει πως η μεταρρύθμιση στηρίχτηκε στην ιδιοσυγκρασία των πρωτεργατών της και στο βενιζελικό κόμμα, ενώ ήταν γνωστό πως οι φίλοι του Βενιζέλου ήταν αντίθετοι στον δημοτικισμό. Δεν στηρίχτηκε σε ορισμένη κοινωνική τάξη και σε μια σταθερή κοινωνική ιδεολογία, παρά στη συνεργασία με «*ύποπτα, καιροσκοπικά και οπορτουνιστικά*» στοιχεία. Είχε λίγο εθνικισμό, λίγο αστισμό, λίγο σοσιαλισμό, οπότε θαύμαζε τον υπερεθνικιστή Ίδα και άφηνε ανοιχτές πλευρές στον Χατζηδάκη και τη Δέλτα. Βγήκε από αριστοκρατικό κύκλο, που ζητούσε μεν την καθιέρωση της γλώσσας του λαού, αλλά παράλληλα κάκιζε τον Βενιζέλο που δεν τουφέκιζε τους απεργούντες εργάτες. Για να καταλήξει πως η μεταρρύθμιση πρέπει να ακουμπήσει σε μια κοινωνική τάξη και να εκφράσει τα συμφέροντά της, διαφορετικά, «*ή το κοινωνικό σύστημα πρέπει να πλατύνει ή ο δημοτικισμός να στενέψει με αταίριαστες προς τη φύση υποχώρεσες*»[218]. Ο Σίδερις θα γράψει στον *Ριζοσπάστη*: «*Ας προσέξη πολύ η Κυβέρνησις. Εις αυτήν έχομεν να κάμωμεν την εξής δήλωσιν. Εν τω αγώνι αυτής δια την αναμόρφωσιν της εκπαιδεύσεως δια της ζωντανής του λαού γλώσσης θα μας εύρη συμφώνους και βοηθούς* [...] *Ας μας επιτρέψη όμως να διαμαρτυρηθώμεν προς αυτήν διότι δια της πολιτικής ην μετέρχεται, όχι μόνον εμποδίζει την περαιτέρω ανάδειξιν της εργατικής τάξεως, αλλ' αυτή πρώτη δημιουργεί κινδύνους αναγκάζοντας το έθνος να φρουρή όχι μόνον το παρόν αλλά και τας*

[214] «Το γλωσσικόν αίσχος», *Ριζοσπάστης*, φ. 1328, 10/4/1921, σ. 1
[215] Σωμερίτης, Σ. *Η μεγάλη καμπή. Μαρτυρίες – Αναμνήσεις 1924-1974. Μέρος πρώτο: Από τη δημοκρατία στο φασισμό 1924-1941*. Αθήνα: Ολκός, 1975, σ. 51
[216] Τζήκας, Χ. «Ο Ζήσης Ζαμάνης...», όπ.π., σ. 10
[217] *Στο ίδιο*, σ. 4
[218] Παρορίτης, Κ. «Ένα όνειρο που σβύνει», *Ο Νουμάς*, τχ 714 (12/12/1920) και τχ 715 (19/12/1920), χρονιά ιζ'

κτηθείσας ήδη ελευθερίας του.»[219]. Για τον Κορδάτο, μάλιστα, τα όρια του δημοτικισμού έχουν εξαντληθεί και οι αυταπάτες πως το γλωσσικό θα λυθεί από τον βενιζελισμό έχουν τελειώσει: «*όλα δε τα δεδομένα μάς πείθουν πως πρέπει να περιμένουμε το Σοσιαλισμό για να δούμε τη δημοτική γλώσσα να χρησιμεύη ως μοναδικό γλωσσικό όργανο απ' το Δημοτικό σχολείο ως το Πανεπιστήμιο*»[220].

Αναφορικά με την εμπλοκή της πολιτικής στο κίνημα του γλωσσοεκπαιδευτικού δημοτικισμού, ο Γάτος θα παρατηρήσει εύστοχα ότι «*οι όποιοι όροι, οι όποιες σκοπεύσεις, οι καλύτερες προθέσεις και ιδέες δε μένουν παρά πάντα προθέσεις και ιδέες, έξω από κάθε πραγμάτωση και υλοποίησή τους, χωρίς την παρέμβαση της πολιτικής, χωρίς την πολιτική βούληση και απόφαση*»[221]. Η συγκυρία εκείνη δεν αποτελούσε κανενός είδους εξαίρεση.

[219] Σίδερις, Α. Δ. «Η τελευταία των απόπειρα», *Ριζοσπάστης*, φ. 676, 8/6/1919, σ. 3
[220] Κορδάτος, Γ. «Τα κόμματα στην τελευταία δωδεκαετία (1909-1921)», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, τχ 4, 4/1921, σσ. 249-254
[221] Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 22

2.7. Η ματαίωση του μεταρρυθμιστικού έργου στο πλαίσιο των αστικών κυβερνήσεων

Μετά την εκλογική ήττα του Βενιζέλου το 1920, ο Γληνός προσπαθεί να ενεργοποιήσει εκ νέου τον Εκπαιδευτικό Όμιλο, καθιστώντας τον κέντρο συσπείρωσης και δράσης του μαχητικού δημοτικισμού, ελπίζοντας έτσι να κινητοποιήσει τους εκπαιδευτικούς και το ευρύ κοινό για να αντισταθούν στην αντιμεταρρύθμιση. (Ίσως ακόμη ηχούν στα αυτιά του τα λόγια του σοκαρισμένου Βενιζέλου, την επομένη της τραγικής ήττας της παράταξής του: «*πού είναι οι διανοούμενοι που μου ετοιμάσατε για να φωτίσουν τον λαό;*»[222].) Οργανώνει ένα ευρύτατο μέτωπο αντίστασης με κέντρο τον ανανεωμένο Ε.Ο., προκειμένου «*να περισώσει όσα περισσότερα είταν δυνατόν να περισωθούν από τα επιτεύγματα των γλωσσοεκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων της προηγούμενης περιόδου*» και «*να διαμορφώσει τους νέους ανθρώπους που θα συνεχίσουν, την κατάλληλη στιγμή, ένα έργο που είχε ανακοπεί βίαια*»[223]. Στρέφεται, λοιπόν, προς τις ετερόκλητες δυνάμεις, τις οποίες ενώνει -έστω και προσωρινά- στη βάση της δημοτικιστικής ιδεολογίας. Στο πλαίσιο αυτών των ενεργειών πρέπει να τοποθετηθεί και η συνεργασία του με τους Τ. Άγρα, Γ. Μηλιάδη, Κλ. Παράσχο κά[224]. Οι προσπάθειες που καταβάλλει ο Γληνός για διεύρυνση της βάσης του Ε.Ο. δεν φέρνουν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, όπως ομολογεί σε επιστολή του προς τον Δελμούζο: «*Ως τώρα μικρή η ανταπόδοση. Βέβαια έγιναν φέτος στον Όμιλο καμιά 150ριά, νέα μέλη, μα κι αυτό είναι σχεδόν τίποτε. Το γλωσσικό ζήτημα περνάει κάποια κρίση αδιαφορίας* [...]»[225]. Ωστόσο, δεν απογοητεύεται και με επιμονή αγωνίζεται να καταστήσει και πάλι το ιστορικό σωματείο ένα δυναμικό κέντρο συσπείρωσης του μαχητικού δημοτικισμού: προκαλεί γόνιμες συζητήσεις στις περίφημες «Παρασκευές του Ομίλου» με τα παλαιά μέλη του αλλά και με ανήσυχους φοιτητές και άλλους περισσότερο εφεκτικούς δημοτικιστές, κρατά την έκδοση του *Δ.Ε.Ο.* «με νύχια και με

---

[222] Βλ. «Υπόμνημα του Αλ. Δελμούζου στον Ελ. Βενιζέλο για το Ελεύθερο Πανεπιστήμιο», Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 220

[223] Ηλιού, Φ. «Ο Τέλλος Άγρας και ο Εκπαιδευτικός Όμιλος (Τέσσερα γράμματα στον Δημήτρη Γληνό)», *Το Δέντρο*, τχ 15 (1985), σ. 6. Βλ. επίσης: «*Στις 6 του Νοέμβρη 1920 τη στιγμή που έπεφταν ακόμη οι πιστολιές για το "διώξιμο του Βενιζέλου", [ο Γληνός] άνοιξε η αίθουσα του "Εκπαιδευτικού Ομίλου" και άρχισε τις δημόσιες συγκεντρώσεις του Σωματείου συνεχίζοντας τον αγώνα τον γλωσσοεκπαιδευτικό και έχοντας κρεμασμένη στην αίθουσα την εικόνα του Βενιζέλου.*». Βλ. «Σχόλια. Η Κριτική», *Αναγέννηση*, χρονιά Β΄, τχ 10 (6/1928), σ. 464

[224] Βλ. σχετ. επιστολή Γληνού στον Δελμούζο, χρονολογημένη από 18/6/1922, βλ. Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σσ. 143-146

[225] Επιστολή χρονολογημένη από 15/5/1921, βλ. Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 110

δόντια», συνεργάζεται με το νεοσύστατο προοδευτικό σωματείο γυναικείας χειραφέτησης[226].

Ταυτόχρονα, εργάζεται για τη δημιουργία δομών και θεσμών ικανών να αντισταθμίσουν την επιρροή του Πανεπιστημίου Αθηνών, του προμαχώνα του συντηρητισμού και της αντίδρασης[227]. Ασκεί έντονη κριτική στο Β.Δ. της 22/9/1922 για τη μετεκπαίδευση των δασκάλων στο πανεπιστήμιο, επειδή αντιλαμβάνεται ότι δεν πρόκειται για ένα βήμα προόδου -παρά το επιφαινόμενο-, αλλά για μία απόφαση πολιτική, με σαφή στόχευση την ιδεολογική χειραγώγηση και το πατρονάρισμα των ανώτερων στελεχών της δημοτικής εκπαίδευσης[228]. Μαζί με τον Δελμούζο επεξεργάζονται το σχέδιο για την άμεση ίδρυση *Ελεύθερου Νεοελληνικού Πανεπιστημίου* στην Αθήνα, που θα λειτουργούσε αντιπαραθετικά στη σκοταδιστική ενέργεια του κρατικού πανεπιστημίου. Ο Δελμούζος αποστέλλει σχετικό Υπόμνημα στον Βενιζέλο, που βρίσκεται στο Παρίσι, με ημερομηνία 13/3/1921, το οποίο είναι εξαιρετικά ειλικρινές, θαρραλέο και αποκαλυπτικό -ίσως γι' αυτό και μένει αναπάντητο[229]. Η πρόταση των Δελμούζου-Γληνού εγγράφεται στη διεθνή κίνηση των προοδευτικών διανοούμενων να ιδρύσουν Ελεύθερα Πανεπιστήμια, αποδεσμευμένα από τον κρατικό έλεγχο, γιατί «*πάντοτε και παντού το κράτος είναι συντηρητικό σχετικά με την ταχύτερη εξέλιξη των νέων ιδεών* [...] *Χρειάζεται ένα ανώτερο πνευματικό κέντρο, ελεύθερο και ανεξάρτητο από κάθε κρατική επίδραση.*». Αναφερόμενοι στη γενικότερη στάση της αστικής τάξης απέναντι στην ανορθωτική προσπάθεια, στο Υπόμνημα θα γράψουν: «*η προσπάθεια αυτή για να βαστάξει ακόμη πολύ, χρειαζόταν περιβάλλον εξυψωτικό, ομόθυμη ηθική παρότρυνση και υποστήριξη των ομάδων που δημιουργούν την κοινή γνώμη, της κυρίαρχης δηλ. αστικής τάξεως.* [...] *Χωρίς αμφιβολία αν το μεγάλο έργο το κλόνισαν οι αντιδραστικοί, το γκρέμισμά του το έφεραν οι λεγόμενοι φιλελεύθεροι* [...] *βρήκαν και μέσα στο ανομοιόμορφο βενιζελικό κόμμα την πιο μεγάλη αντίδραση, αντίδραση, με μέσα συχνότατα μικρά και ανήθικα, που είχε ως αποτέλεσμα να δοθεί μισή μόνο ελευθερία στους ανθρώπους στους*

[226] Πρόκειται για τον *Σύνδεσμο Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναικός*.

[227] Γληνός, Δ. «Η μετεκπαίδευση των δημοδιδασκάλων στο πανεπιστήμιο», *Εργασία*, τχ 6, 11/1923, σ. 125 και τχ 7-8, 12/1923, σ. 146

[228] «*Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου είναι η πιο ακατάλληλη για να μορφώση δασκάλους, σύμφωνα με τους σκοπούς ενός συγχρονισμένου δημοτικού σχολείου* [...] *είναι έξω από τη σύγχρονη ζωή του Έθνους και έξω από το σύγχρονο ευρωπαϊκό πολιτισμό*». Γληνός, Δ. «Η μετεκπαίδευση των δημοδιδασκάλων στο πανεπιστήμιο», *Εργασία*, τχ 6, 11/1923, σ. 125

[229] Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σσ. 45, 66, 215-226

οποίους είχατε εμπιστευθεί την εφαρμογή τους.»[230]. Η απογοήτευση του Δελμούζου και του Γληνού αποτυπώνεται, επίσης, στη μεταξύ τους αλληλογραφία (επιστολές χρονολογημένες από 25/5/1921, 27/5/1921 και 20/6/1921). Τη χρονιά αυτή ο Γληνός θα εργαστεί στο Λύκειο του Ηλία Κωνσταντινίδη -ένα από τα σημαντικότερα εκπαιδευτήρια του 20ου αι.- διδάσκοντας φιλολογικά μαθήματα, έως το καλοκαίρι του 1922, με «αμοιβή γελοία», όπως ο ίδιος αναφέρει[231]. Από τις χειρόγραφες σημειώσεις που σώζονται στο Ίδρυμα Γληνού (ωρολόγια προγράμματα, αναθέσεις μαθημάτων, κατάλογοι εκπαιδευτικού προσωπικού, κατάλογοι εποπτικών υλικών και μέσων κ.ά.) συμπεραίνεται ότι ο Γληνός διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του προγράμματος και τη χάραξη της παιδαγωγικής γραμμής του σχολείου. Σε αυτό φοιτά και η κόρη του, Λιλή Γληνού, η οποία δραστηριοποιείται στη μαθητική κοινότητα και γράφει στο περιοδικό *Το σχολείο μας*[232].

Στο μεταξύ, η νέα κυβέρνηση αίρει την έγκριση όλων των βιβλίων της δημοτικής γλώσσας (Ν. 2677/19.8.1921, άρθ. 4) και η προηγούμενη σχολική καθαρεύουσα με τα αναγνωστικά της («τα βιβλία των ίων και των ωών») θα επιστρέψει για μια τριετία περίπου στο δημοτικό σχολείο[233]. Η αντιβενιζελική πολιτική εξουσία των «Λαϊκών» ορίζει μια «Επιτροπεία» από έξι εκλεκτούς της αντίδρασης (Α. Σακελλαρόπουλος, Α. Σκιάς, Ν. Εξαρχόπουλος, Θ. Μιχαλόπουλος, Ι. Μεγαρεύς, Χρ. Οικονόμου[234]), για να αξιολογήσει και να κρίνει την τύχη της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Οι κυριότερες προτάσεις της Επιτροπείας μπορούν να συνοψιστούν στα εξής: α) οι νόμοι της μεταρρύθμισης «*να κηρυχθώσι αυτοδικαίως άκυροι, ως αντισυνταγματικοί*», β) «*να εκβληθώσι πάραυτα εκ των σχολείων και καώσι τα συμφώνως προς τους νόμους εκείνους συνταχθέντα*» σχολικά εγχειρίδια του δημοτικού

---

[230] «Υπόμνημα του Αλ. Δελμούζου στον Ελ. Βενιζέλο για το Ελεύθερο Πανεπιστήμιο», στο: Γάτος, Γ. (επιμ.), *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σσ. 215-226. Το χειρόγραφο απόκειται στο Αρχείο Δελμούζου, στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Άμφισσας, φ. Νο 5, χργ. Νο 2.

[231] Επιστολή προς τον Δελμούζο, χρονολογημένη από 20/2/1921, βλ. Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 104

[232] Μπέλλα, Μ. «Πρότυπον Εκπαιδευτήριον Κωνσταντινίδου - Αγγλοελληνικόν Παρθεναγωγείον. Ένα σχολείο των αρχών του 20ού αιώνα με νεωτερικές τάσεις», 3/10/2017. Διαθέσιμο στο: https://criticeduc.blogspot.com/2017/10/blog-post.html, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[233] Ο Λέφας θα σχολιάσει ότι η απόφαση αυτή λήφθηκε «*περισσότερον εξ αντιδράσεως προς το αποτυχόν κόμμα των φιλελευθέρων, παρά εκ πεποιθήσεως*». Βλ. Λέφας, Χ. *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, 1942, σ. 453

[234] Στην πρόταση της ποινικής δίωξης δύο από τα μέλη, οι Μιχαλόπουλος και Οικονόμου, δηλώνουν αναρμόδιοι.

σχολείου, και γ) «*να καταδιωχθώσι ποινικώς οι υπαίτιοι των προς διαφθοράν της ελληνικής γλώσσης και παιδείας τελεσθέντων πραξικοπημάτων*».

Το πόρισμα της «Επιτροπείας της διορισθείσης προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας εν τοις Δημοτικοίς Σχολείοις», που δημοσιεύεται στις 10/2/1921, σηματοδοτεί την ασυμβατότητα ανάμεσα στις θέσεις των εκπαιδευτικών δημοτικιστών και στην επίσημη παιδαγωγική. Σύμφωνα με τα μέλη της Επιτροπείας, ο Δημήτρης Γληνός και οι λοιποί εκπαιδευτικοί δημοτικιστές αθετούν θεμελιώδεις γλωσσικές, ψυχολογικές και παιδαγωγικές αρχές, εισάγουν ένα «*δόγμα παιδαγωγικόν καινοφανές περί της γλωσσικής διδασκαλίας*», μία «*τερατώδη και γελοίαν αληθώς θεωρίαν*», την οποία «*ουδείς ουδέποτε αληθής παιδαγωγός εξέφρασεν, ουδ' εφήρμοσέ ποτε εν τοις σχολείοις αυτού ουδέν πεπολιτισμένον έθνος*»[235]. Η επιλογή των χαρακτηρισμών κάθε άλλο παρά τυχαία είναι. Τα μέλη της Επιτροπείας ουσιαστικά αρνούνται στους δημοτικιστές τη δυνατότητα της παιδαγωγικής υπόστασης. Στην Έκθεση εμπεριέχονται στοιχεία αξιωματικού χαρακτήρα (με πρώτιστο τη θέση για τον φρονηματιστικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης), που όποιος τα αρνείται, αυτόχρημα στερείται και την παιδαγωγική του ιδιότητα, είναι «ψευδεπιστήμων»[236]. Ο αφορισμός αυτός μπορεί να αυτοαναιρείται από την ίδια την παιδαγωγική συγκρότηση των πρωταγωνιστών του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, καταδεικνύει όμως πώς σε συνθήκες πολιτικού ρεβανσισμού η επιστημονική διαφωνία επενδύεται με μεθοδολογίες οι οποίες στην ουσία ακυρώνουν αυτόν τον ίδιο τον επιστημονικό διάλογο. Μέσω της ταύτισης της καθαρεύουσας με το έθνος, τη θρησκεία και την επιστήμη, οι καθαρευουσιάνοι ταυτίζουν αυτόματα τους δημοτικιστές με τα συμμετρικά αντίθετα χαρακτηριστικά: αντεθνικοί, άθεοι, μη επιστήμονες[237]. Ρητορική που θα οδηγήσει σε κάθε είδους σχετικούς συνειρμούς (όργανα των ξένων, έμμισθοι εχθροί της πατρίδας, άθεοι, ανήθικοι) και θα δώσει λαβή σε λεκτικά παίγνια με στόχο τον ευτελισμό της δημοτικής[238]. Ο «διδακτικός

---

[235] *Έκθεσις της Επιτροπείας της διορισθείσης προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας των δημοτικών σχολείων*. Αθήνα: τυπογρ. Μ. Μαντζαβελάκη, 1921, σσ. 12 και 143

[236] *Στο ίδιο*, σ. 158

[237] Βλ. Κυπριανός, Π. *Συγκριτική Ιστορία…*, όπ.π., σ. 198

[238] Ενδεικτικό το απόσπασμα της αγόρευσης του βουλευτή Καβαλιεράτου στη Βουλή: «*Μοι έλεγε δάσκαλος εκ των μετεχόντων των διαλέξεων τούτων ότι ο κ. Γληνός –είναι παρών εδώ και δι' αυτό το αναφέρω- υπεστήριξεν ότι πρέπει απαραιτήτως να διασκευασθώσιν επί το δημωδέστερον και όλοι οι τεχνικοί όροι αντικαθιστάμενοι ή διά ταυτοσήμων δημοτικών λέξεων ή δι' άλλων αναλόγων της ιδίας αυτών κατασκευής. Και ηγέρθη τότε μεταξύ αυτού και διαφόρων διδασκάλων η ακόλουθος χαριτωμένη στιχομυθία* […] *"Πώς θα ονομασθή το εκκρεμές;" Και απήντα ο περίφημος αυτός λογομάγειρος "κρεμαστό βαρίδι ή κρεμαστάρι"* […] *Πώς θα λέγωνται οι ιππικοί αγώνες; Αγώνες αλογίσιοι! Και το ιπποδρόμιον; Αλογοπιλάλα! Και*

μπολσεβικισμός» γίνεται η νέα εκδοχή της πολεμικής κατά των βιβλίων της δημοτικής: «*Ευκολία μεγάλη επομένως. Μήπως δεν έχει τόσας ευκολίας και ο μπολσεβικισμός; Όσον περισσότερο πτωχότεροι γίνονται οι οπαδοί τόσον πλουσιώτεροι αποβαίνουν οι αρχηγοί. Ούτω και εδώ, όσον αμαθέστεροι καταστώσιν οι άλλοι, τόσον σοφώτεροι θα εμφανίζωνται οι Λούθηροι αυτοί της γλωσσικής και εκπαιδευτικής αιρέσεως.*»[239]. Εάν υπομνησθεί ότι η μεταρρύθμιση εντάσσεται στο πλαίσιο του γενικότερου φαινομένου της κοινωνικής μεταβολής, τότε μπορεί να κατανοηθεί ευχερέστερα ο λόγος για τον οποίο οι «αντιμεταρρυθμιστές» την εκλαμβάνουν ως κίνδυνο που απειλεί συνολικά τον παραδοσιακό προσανατολισμό της νεοελληνικής κοινωνίας και την αξιολογική δομή που τον στηρίζει. Θεωρούν ότι θίγονται όχι περιφερειακά αλλά νευραλγικά σημεία της αξιολογικής δομής, τα λεγόμενα «κεντρικά αξιολογικά πρότυπα»[240]. Ωστόσο, ο Γληνός σε επιστολή του προς τον Δελμούζο στις 25/1/1921, θα υποστηρίξει, για τους συντάκτες της Έκθεσης, ότι «*[α]υτή τους η υπερβολή τους έβλαψε, γιατί σχεδόν όλοι τούς πήραν στο μεζέ και σχεδόν κανείς δεν τους υπερασπίστηκε.*»[241].

Ως απάντηση στην Έκθεση της Επιτροπείας, 39 αντιβενιζελικοί δημοτικιστές, μέλη του Ε.Ο., καταθέτουν Υπόμνημα[242] προς την κυβέρνηση, με ημερομηνία 3/1/1921, με το οποίο ζητούν να διατηρηθούν στα σχολεία τα αναγνωστικά της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Ανάμεσα στα «απαντητικά» κείμενα[243] που επιχειρούν να ανασκευάσουν τα επιχειρήματα της Επιτροπείας, ξεχωρίζει η μπροσούρα του Γληνού *Οι χοίροι υΐζουσιν. Τα χοιρίδια κοΐζουσιν. Οι όφεις ιΰζουσιν* (1921), όπου με το ψευδώνυμο «Αντ. Γαβριήλ, δημοδιδάσκαλος» (φανταστικό πρόσωπο που επινόησε για να κάνει πιο γλαφυρή την αφήγηση), σατιρίζει «*με απλοϊκότητα και πειραχτικό*

το ποδήλατον; Σιδεράλογο! Το ποδηλατοδρόμιον; Σιδεραλογοτρεχάλα! Η πυγμαχία; Γροθοπατινάδα!... και τράβα κορδέλλα», βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ΄ εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, 73η Συνεδρίαση (4/7/1924). Αθήνα: Σφενδόνη, 1925

[239] Χ. «Ο διδακτικός μπολσεβικισμός», *Αθήναι*, 18/1/1919. Είναι βέβαιο πως πίσω από την ανωνυμία κρύβεται ο Χατζιδάκις. Για τις επικρίσεις από το στρατόπεδο των δημοτικιστών, βλ. Νούτσος, Χ. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία*..., όπ.π., σ. 138

[240] Τερζής, Ν. Π. «Το αίτημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: μια κοινωνιολογική προσέγγιση», *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τχ 3, 1985

[241] Βλ. Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 101

[242] Δημοσιεύεται στην εφημ. *Πρωτεύουσα* στις 5/2/1921

[243] Ως τα πλέον αντιπροσωπευτικά εξ αυτών αναφέρουμε τα ακόλουθα: Τριανταφυλλίδης, Μ. «Πριν καούν», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 9 (1921), σσ. 184-322, Γιανίδης, Ε. *Οικοδόμοι και εμπρηστές ή η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η έκθεση της επιτροπείας*. Πόλη: τυπογρ. Μακρίδου & Αλευροπούλου, 1921 και Παπαντωνίου, Ζ. *Τα Ψηλά Βουνά – απάντηση στην επιτροπή*. Αθήνα: εκδ. οίκος ΑΘΗΝΑ Α. Ι. Ράλλη, 1923

πνεύμα»[244], μα και με οξύτητα, τα προτεινόμενα μέτρα. Η Μαρία Ηλιού το χαρακτηρίζει ως ένα από τα σημαντικότερα έργα του[245]. Ο Γληνός με επιστολές του ενημερώνει τον Δελμούζο για την κατάσταση που έχει δημιουργηθεί μετά την προσωρινή πολιτική ήττα του βενιζελικού κόμματος: «*Στα εσωτερικά το γενικό και χτυπητότερο ξεχαρβάλωμα έγινε αισθητό στην εκπαίδευση. Κοντεύουν να γίνουν 8 χιλιάδες μεταβολές στη μέση και δημοτική εκπαίδευση*». Παράλληλα, με αρκετή αισιοδοξία τον ενημερώνει για τη δραστηριοποίηση του Ε.Ο., αλλά και την ανάγκη να επαναπροσδιοριστεί η στρατηγική του μετά τη μεταπολίτευση του 1920: «*Η αναδιοργάνωση του Εκπαιδευτικού Ομίλου προχωρεί* [...] *Μείναμε σύμφωνοι και στα πρόσωπα και στις ενέργειες* [...] *ο Όμιλος ξαναξυπνάει σιγά σιγά και ολοένα μας έρχονται και νέα μέλη*». Και αλλού: «*Ο Όμιλος πάει αρκετά καλά* [...] *Εγγραφές μελών έχομε.* [...] *Η εκτελεστική Επιτροπή συνεδριάζει ταχτικά. Πρόκειται να βγάλουμε ένα βιβλιαράκι για ταναγνωστικά*», «*[σ]χεδιάζουμε συστηματικές διαλέξεις για το νεοελληνικό πολιτισμό. Μα κυρίως θα μας απασχολήση η πολεμική για το γλωσσικό ζήτημα.*»[246]. Θεωρώντας πολύ σημαντικό το έργο του Ε.Ο., είναι διατεθειμένος να αφιερώσει όλες του τις δυνάμεις στη στήριξή του: «*Μα ο Όμιλος δεν πρέπει με κανένα τρόπο να πεθάνη* [...] *Αν τον κρατήσουμε δυο-τρία χρόνια με όποιες δήποτε θυσίες θαρχίση να δίνη πλουσιώτερους από πριν καρπούς. Να ένας από τους λόγους, που όσο κι αν θυσιάζουμαι, πρέπει να μείνω. Είναι μοιραίο να πέφτη απάνω μου το αχάριστο μέρος της δουλειάς. Έχει μόνο την εσώτερη ικανοποίηση κάποιας ανώνυμης θυσίας* [...] *για τους μεταγενέστερους.*»[247]. Έχοντας, όμως, απομείνει ο μόνος από την τριανδρία που βρίσκεται στην πρώτη γραμμή του δημοτικιστικού αγώνα, δεν μπορεί να κρύψει την κούραση, το «*εσωτερικό αηδίασμα*» και την απογοήτευσή του: «*όλ' αυτά ξεσπούν σ'ένα εσωτερικό απονέκρωμα, σε κρίσεις μελαγχολίας* [...] *ένοιωθα κάτι μέσα μου σαν ευνουχισμό, ύστερα από τη μορφή που δώκαμε στον Όμιλο.*» (15/5/1921)· «*Μα τι τα θέλεις. Θα τα χτυπήσω καμιά ώρα κάτω. Τον τελευταίο καιρό αισθάνομαι κουρασμένος*» (15/1/1922)· «*Έχω φοβερή μοναξιά ψυχική και κούραση. Πόσο μου λείπει η προσωπικότητά σου!*» (16/2/1922). Λίγους μήνες αργότερα (18/6/1922) κάνει έκκληση στον Δελμούζο να επιστρέψει από τη

[244] Επιστολή Γληνού προς τον Δελμούζο, χρονολογημένη από 4/8/1921, στο: Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 101

[245] Eliou, M. «Dimitri Glinos (1882-1943)», όπ.π.

[246] Επιστολές χρονολογημένες από 25/1/1921, 20/2/1921 και 13/3/1921. Βλ. Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σσ. 101-102, 104-105, 106-107

[247] Επιστολή προς τον Δελμούζο, χρονολογημένη από 4/8/1921. *Στο ίδιο*, σσ. 117-118

Γερμανία και να πάρει πάλι τη θέση του στις επάλξεις: «*Γι' αυτό σου το ξαναλέω και πάλι είναι απαραίτητη η παρουσία σου* [...] *Πρέπει να 'ρθης. Όλα τα ζητήματα θα λύονταν διαφορετικά αν ήσουν εδώ*», ενώ δεν υπολογίζει πια σε καμία συνδρομή του Τριανταφυλλίδη: «*Ο Μανόλης θέλη ναγνοή τον Όμιλο και το Δελτίο. Πόσο είναι γελασμένος.*».

Παρά τη δικαιολογημένη ψυχική κόπωση, η εξέλιξη αυτή όχι μόνο δεν αποθαρρύνει τους πρωτεργάτες της μεταρρύθμισης, αλλά τους ωθεί να συσπειρωθούν για να ξεκινήσουν μια καινούρια προσπάθεια. Γενικά, όπως παρατηρεί ο Αλ. Δημαράς[248], όταν η επίσημη εκπαιδευτική πολιτική έχει χαρακτήρα συντηρητικό, ξεπηδούν ενώσεις και ιδρύματα που εκφράζουν και καλλιεργούν τις προοδευτικότερες θέσεις. Στο πλαίσιο αυτό εγγράφονται τόσο η ανασύσταση της Φοιτητικής Συντροφιάς («*πρέπει όλοι να νιώσουμε πως ο σκοπός μας θα πετύχη μονάχα με την ομαδική συνεργασία*») όσο και η ίδρυση της *Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής*, που αποτελεί, αφενός, την ελάσσονα υλοποίηση του φιλόδοξου σχεδίου της δημιουργίας Ελεύθερου Πανεπιστημίου και, αφετέρου, μια προσπάθεια να κρατηθεί ζωντανή η ιδέα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού σε μια δύσκολη εποχή ανακοπής της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Ακόμη, η νέα σχολή δίνει λύση στο οικονομικό πρόβλημα που αντιμετώπιζε όχι μόνο ο Γληνός, αλλά και άλλοι δημοτικιστές που απολύθηκαν από τις θέσεις τους στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και το πανεπιστήμιο (Σωτηρίου, Σβώλος, Τριανταφυλλόπουλος, Βαρβαρέσος, Κουγέας)[249]. Είναι φανερό ότι ο Γληνός, έχοντας εξοβελιστεί από το υπουργείο Παιδείας όπου διηύθυνε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, αναζητά θεσμικά στηρίγματα που θα λειτουργήσουν ως πόλοι συσπείρωσης των μεταρρυθμιστικών δυνάμεων, ως πλαίσια ευνοϊκά για την εξέλιξη των νεωτερικών αναλύσεων για την ελληνική κοινωνία και ως μηχανισμοί διάχυσης των ομόλογων νοοτροπιών[250]. Ο Κ. Σωτηρίου αναφέρει σχετικά με την ίδρυση της Σχολής: «*Σε στενή σύσκεψη που έγινε στο σπίτι του Γληνού το Μάη του 1921 ξεπετάχτηκε η ιδέα για ένα είδος λαϊκού πανεπιστημίου και πάρθηκε η απόφαση να ιδρυθεί η "Ανωτέρα γυναικεία σχολή"* [...] *αν το καλοεξετάσουμε, είνε η πρώτη προσπάθεια να εφαρμοσθεί στην ανώτερη παιδεία ο κοινωνικός δημοτικισμός*»[251]. Στο Αρχείο Δημήτρη Γληνού, στο

[248] Δημαράς, Α. (επιμ.) *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...*, όπ.π., σ. μα'
[249] Μπέλλα, Μ. *Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή...*, όπ.π., σ. 32
[250] Αθανασιάδης, Χ. «Προλογικό σημείωμα» στο: Μ. Μπέλλα *Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή (1921-1923). Ένα προδρομικό παιδαγωγικό και πολιτικό εγχείρημα του Δημήτρη Γληνού*. Αθήνα: Τόπος, 2018, σ. 12
[251] Σωτηρίου, Κ. Δ. «Ο Γληνός παιδαγωγός», όπ.π., σσ. 45-46

Ίδρυμα Γληνού, υπάρχει απόσπασμα από το χειρόγραφο σχεδίασμα του εταιρικού συμβολαίου (επίσημο κείμενο του καταστατικού δεν έχει εντοπιστεί) που υπογράφουν οι τέσσερις ιδρυτές, στο οποίο αναφέρονται ζητήματα σχετικά με τη διοίκηση και τη λειτουργία της Σχολής, καθώς και τους όρους συνεργασίας των ιδρυτών του.

Τέλη του ΄21 με αρχές του ΄22 ο Γληνός παίρνει μέρος στη συζήτηση που καταλήγει στην έκδοση του *Δημοκρατικού Μανιφέστου* (με το οποίο καταγγέλλεται επώνυμα και δημόσια η ολέθρια για τη χώρα πολιτική των φιλοβασιλικών κυβερνήσεων στο Μικρασιατικό) και στη δημιουργία της *Δημοκρατικής Ένωσης* και των Δημοκρατικών Συλλόγων του Αλ. Παπαναστασίου, όπου συσσωματώνονται τα μέλη της αριστερής πτέρυγας των Φιλελευθέρων που έχουν αποχωρήσει από το Κόμμα. Στα σχετικά κείμενα ο Γληνός γράφει τα μέρη που αφορούν την Παιδεία. Ζητά τη γνώμη του Δελμούζου για αυτή τη συνεργασία: «*Και την κίνησή μας μαζί με τον Αλέκο; Είδες το πρόγραμμά μας; Το εκπαιδευτικό άρθρο πώς σου φάνηκε; Το διατύπωσα εγώ.*»[252]. Πρόκειται για την πρώτη σαφή πολιτική προσέγγιση του Γληνού στον Παπαναστασίου και το σοσιαλιστικό κόμμα. Ο Γληνός απομακρύνεται όλο και περισσότερο από τον Βενιζέλο και το νόθο όραμα του μεταρρυθμιστικού αστισμού, και προσχωρεί αποφασιστικά στον σοσιαλιστικό πολιτικό χώρο. Γενικότερα, όσο το Κόμμα των Φιλελευθέρων απεγκλωβίζει τις σοσιαλιστικές δυνάμεις, τόσο γίνεται φανερό πως το δημοτικιστικό κίνημα -που αρχικά στηρίχτηκε στις ιδέες του αστισμού και του εθνισμού- μένει ιδεολογικά μετέωρο τη στιγμή που η σοσιαλιστική ιδεολογία ασκεί όλο και μεγαλύτερη έλξη. Σύμφωνα με μαρτυρία του Κ. Σωτηρίου, το 1923, ο Γληνός, ο ίδιος κι ένας τρίτος συνεργάτης που δεν κατονομάζεται, κάνουν τα απαραίτητα διαβήματα ώστε να συμπεριληφθούν στο ψηφοδέλτιο του Παπαναστασίου. Στόχος τους είναι «*να μπούνε στη Βουλή, να αποτελέσουν εκπαιδευτική ομάδα, που θ' αναλάβει τον αγώνα για την ανόρθωση της παιδείας*»[253]. Το αίτημά τους όμως δεν εισακούγεται από τον αρχηγό της Δημοκρατικής Ένωσης. Την πληροφορία επιβεβαιώνει και ο Π. Παπαγεωργίου[254].

Τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής και του ξεριζωμού του Ελληνισμού της Μικρασίας βρίσκουν τον Γληνό στην Άνδρο να γράφει τη

[252] Επιστολή του Γληνού προς τον Δελμούζο, χρονολογημένη από 18/6/1922. Βλ. Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 146
[253] Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη*..., όπ.π., σ. 44
[254] Παπαγεωργίου, Π. *Η μορφή του Γληνού*, όπ.π., σ. 10

μελέτη του *Η κρίση του δημοτικισμού*. Οι δικοί του, που ζούσαν στη Σμύρνη, μόλις που προλαβαίνουν να σωθούν. Σε επιστολή του προς τον Δελμούζο θα γράψει: «*Μάθε, ότι βρίσκομαι με 12 πρόσφυγες στο σπίτι μου, μάνα, πατέρα, 4 αδερφές, τρεις αδερφούς, 2 γαμπρούς και 1 νύφη.*»[255]. Στον καθημερινό αθηναϊκό Τύπο, στη στήλη των προσφύγων, φιλοξενείται έκκληση του Γληνού, που αποτυπώνει όλη την αγωνία του για την τύχη της πατρικής του οικογένειας: «*Ο κ. Δ. Γληνός (οδός Κορδιγκτώνος 24 Α), παρακαλεί πάντα γνωρίζοντα να τον πληροφορήση περί της τύχης του πατρός του Αλεξάνδρου Γληνού, των αδελφών του Αδαμαντίας Γεωργιάδου και Άννας Τριανταφυλλίδου, του αδελφού του Γεωργίου Γληνού και των γαμβρών του Κωνσταντίνου Γεωργιάδου και Ιωάννου Τριανταφυλλίδου. Οι ανωτέρω μέχρι της πρωίας της 1 Σεπτεμβρίου ευρίσκοντο επί της προκυμαίας της Σμύρνης εις την θέσιν "Λούνα Παρκ"*». Η φοιτήτρια της Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής, Ιωάννα Σεφεριάδου, που γεννήθηκε στη Σμύρνη κι εγκαταστάθηκε με την οικογένειά της στην Αθήνα το 1914, σε επιστολή της προς τον αδερφό της Γιώργο Σεφέρη, δίνει τη δική της μαρτυρία: «*Αλήθευαν τα λόγια της Αποκάλυψης. Καράβια κι άλλα καράβια φτάνανε στον Πειραιά γεμάτα κορμιά εξουθενωμένα. Οι ψυχές τους είχαν μείνει στην αγκαλιά της ζεστής Ιωνικής γης. Στα πεζοδρόμια της Αθήνας φτωχές και πλούσιες οικογένειες καθότανε σε κανένα στρωμένο πανωφόρι. Τα μικρά εξαντλημένα κοιμότανε στην πέτρα.*»[256]. Οι τραγικές εξελίξεις του Σεπτέμβρη του 1922 προκαλούν κυβερνητική κρίση. Στις 11 του μηνός εκδηλώνεται στρατιωτικό κίνημα από στρατιωτικά τμήματα με επικεφαλής τους συνταγματάρχες Ν. Πλαστήρα και Στ. Γονατά, που απαιτούν την παραίτηση του βασιλιά Κωνσταντίνου, τη διάλυση της Εθνοσυνέλευσης και τον σχηματισμό κυβέρνησης που να έχει την εμπιστοσύνη της Αντάντ. Ο βασιλιάς πράγματι παραιτείται, εγκαταλείπει τη χώρα και πεθαίνει τρεις μήνες μετά, στο Παλέρμο. Το στρατιωτικό κίνημα εξελίσσεται σε στρατιωτική δικτατορία, σχηματίζεται στρατιωτική κυβέρνηση με πρωθυπουργό τον Γονατά και στον κρατικό μηχανισμό αρχίζουν να επιστρέφουν οι φιλοβενιζελικοί που παύθηκαν ή παραιτήθηκαν με το προηγούμενο καθεστώς.

Με την αλλαγή του πολιτικού σκηνικού η Επαναστατική Κυβέρνηση επαναφέρει και τον Γληνό στο υπουργείο Παιδείας, ο οποίος επικεντρώνει πλέον την προσπάθειά του κυρίως στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση και την εκπαίδευση των εκπαιδευτικών. Έχει επιτελικό ρόλο ως οργανωτής του

[255] Επιστολή χρονολογημένη από 8/11/1922, βλ. Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος…*, όπ.π., σ. 149
[256] Τσάτσου, Ι. *Ο αδελφός μου Γιώργος Σεφέρης*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1975, σ. 173

αιτήματος όσων είχαν παυτεί από τις θέσεις τους για αποκατάστασή τους. Επίσης, αναλαμβάνει την ευθύνη για κατάρτιση πινάκων με «απολυτέους» και «διοριστέους» ανά υπουργείο (και ιδιαίτερα της Παιδείας), όπως και την προπαρασκευή του νομικού πλαισίου για την πρακτική εφαρμογή της διαδικασίας, ενεργώντας με εντολή της Επαναστατικής Επιτροπής, ενδεχομένως εκ μέρους και του «Αρχηγού» της, του Πλαστήρα, προσωπικά[257]. Παράλληλα, ο Γληνός συγκροτεί μια νομοπαρασκευαστική επιτροπή, στελεχωμένη από νέους δημοτικιστές που μόλις έχουν επιστρέψει από τις σπουδές τους στην Εσπερία. Στα μέσα Ιουλίου του 1923 η «Επιτροπή προς μελέτην των εκπαιδευτικών ζητημάτων» εισηγείται ομόφωνα στον υπουργό Παιδείας Κ. Γόντικα, μεταξύ άλλων, την άμεση επαναφορά της δημοτικής στις δύο πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου και την εισαγωγή της σε όλες τις τάξεις του δημοτικού, πράγμα που αποφασίζεται με το Ν.Δ. της 27/7/1923. Παράλληλα, εγκρίνονται και πάλι τα αναγνωστικά της περιόδου 1917-20. Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή κλείνει μετά από δύο χρόνια επιτυχημένης λειτουργίας, γιατί «*[ά]λλα καθήκοντα σπουδαιότερα καλούσαν το Γληνό και τους συνεργάτες του*»[258].

Ο Γληνός προτρέπει και τους άλλους δύο της «τριανδρίας» να επιστρέψουν στην Ελλάδα και να συστρατευτούν στον αγώνα για τη συνέχιση του έργου τους. «*Παρόλη την αηδία που αισθανόμαστε*», θα γράψει στον Δελμούζο, «*χρειάζεται αντοχή, μεγάλη αντοχή και επιμονή. Και θα πείστηκες* […] *πόσο μεγάλη σημασία έχει προκειμένου να γίνη εργασία με το Κράτος να κατέχωνται οι κυρίαρχες θέσεις από ανθρώπους απόλυτα και ειλικρινά αφωσιωμένους στην ιδέα*»[259], και αλλού: «*Είμαστε όλοι τώρα, κι εσύ κι ο Μανόλης κι εγώ σε μια κρίσιμη ώρα. Γύρω στα σαράντα χρόνια της ζωής μας, όπου ο άνθρωπος περνάει μια κρίση. Μας ένωσαν της πρώτης νιότης οι άδολοι ενθουσιασμοί. Εγώ νομίζω, ότι μπορούν να μας ενώσουν και της αντρικής ώρας οι βαθυμετρημένες απόφασες*»[260]. Επιστρέφουν, εντέλει, από τη Γερμανία οι Δελμούζος και Τριανταφυλλίδης, οι οποίοι, μετά από την αρχικά εφεκτική στάση τους, αποφασίζουν να αναλάβουν και πάλι τις θέσεις των Ανώτερων Εποπτών. Ο Σωτηρίου διορίζεται τμηματάρχης της δημοτικής

[257] Μπουμπούς, Γ. Δ. «Το πλαίσιο μιας "αναπάντεχης" συνύπαρξης. Η συγγραφική σύμπραξη του Δημήτρη Γληνού με το Σωτήρη Κουγέα», στο: Γληνός, Δ. & Κουγέας, Σ. *Ο εθνικισμός στα σχολικά εγχειρίδια. Τα ελληνικά σχολικά βιβλία κατά και μετά τον Μεγάλο Πόλεμο*. Μτφ. Μ. Μπέλλα, Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2020, σ. 29

[258] Σωτηρίου, Κ. Δ., «Ο Γληνός παιδαγωγός», *Στη μνήμη*…, όπ.π., σ. 46. Για τη σχετική συζήτηση βλ. Μπέλλα, Μ. *Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή*…, όπ.π., σσ. 184-185

[259] Επιστολή χρονολογημένη από 24/7/1923. Βλ. Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*…, όπ.π., σ. 156

[260] Επιστολή χρονολογημένη από 3/8/1923. *Στο ίδιο*, σ. 160

εκπαίδευσης και ο Κακούρος τμηματάρχης της μέσης, απόφαση που δεν επικροτεί ο Δελμούζος, επειδή πιστεύει ότι «*[τ]μηματαρχηλίκι θα πη: ποιώ τινα άχρηστον*»[261]. Ο Γληνός και ο Τριανταφυλλίδης οργανώνουν τον χειμώνα 1923-24 αλλεπάλληλα εκπαιδευτικά συνέδρια και παιδαγωγικά φροντιστήρια σε εκπαιδευτικούς και επιθεωρητές σε επαρχιακές πόλεις, όπου διδάσκουν οι ίδιοι, με την πεποίθηση ότι η ιδεολογική αναμόρφωση του δασκάλου είναι αυτό που επείγει: «*από τον δάσκαλο πρέπει να αρχίση η μεταρρύθμιση. Αν αλλάξης όλα τ' άλλα και δεν έχεις αλλάξει το δάσκαλο είναι μάταια η προσπάθειά σου. Θα μείνει απλό διάταγμα, νόμος, εγκύκλιος, πρόγραμμα. Εάν αλλάξης το δάσκαλο, και τίποτε άλλο να μην αλλάξης η μεταβολή θα έλθη μόνη της*»[262].

Τη χρονιά αυτή ξεκινά η έκδοση του δεκαπενθήμερου παιδαγωγικού περιοδικού *Εργασία* (από τις εκδόσεις Δημητράκος), που αποτελεί καρπό της συνεργασίας του Γληνού και του Μ. Παπαμαύρου, το οποίο διευθύνει ο δεύτερος. Σε επιστολή του Γληνού προς τον Δελμούζο αποτυπώνεται η σημαντικότητα που αποδίδεται στην αποστολή του περιοδικού: «*αυτό παρουσιάζεται σήμερα σαν ένας πρόσκοπος των ιδεών μας μέσα στους δασκάλους*»[263]. Παράλληλα, ο Γληνός προωθεί στενές σχέσεις συνεργασίας με τη *Διδασκαλική Ομοσπονδία* και συνεισφέρει με κείμενά του στο *Διδασκαλικό Βήμα* (το *Δ.Ε.Ο.* έχει σταματήσει την έκδοσή του). Οι κινήσεις αυτές δεν είναι τυχαίες. Έχοντας και την πρότερη εμπειρία, είναι πεπεισμένος ότι ένας από τους βασικούς ανασταλτικούς παράγοντες που εμποδίζουν την ευόδωση των μεταρρυθμίσεων είναι, μονίμως, οι αντιδράσεις των εκπαιδευτικών. Για τον λόγο αυτό μεθοδεύει και οργανώνει το 1923-24 την ίδρυση του *Μαράσλειου Διδασκαλείου* (Ν.Δ. της 11/10/1923) με διευθυντή τον Αλ. Δελμούζο, και τη λειτουργία της *Παιδαγωγικής Ακαδημίας*, την οποία διευθύνει ο ίδιος: φυτώρια για τον μετασχηματισμό του σώματος των εκπαιδευτικών, με πολύ θετικά αποτελέσματα. Ο Δελμούζος βλέπει στο Μαράσλειο τη συνέχεια του Σχολείου του Βόλου και αναλαμβάνει τον φωτισμό των δασκάλων: «*μονάχα με δασκάλους κατάλληλα μορφωμένους θα γινόταν κάτι ουσιαστικό, και τα ίδια τα πράγματα μάς έσπρωχναν στην πηγή του νέου προσωπικού, στα διδασκαλεία* [...] *Χρειαζόταν λοιπόν να μορφώσουμε πρώτα για τα*

[261] Από επιστολή του Δελμούζου προς τον Χρ. Λαμπράκη, Ιαν. 1923, βλ. Κουγέας, Σ. Β. «Ad memoriam...», όπ.π., σ. 1401

[262] Γληνός Δ. «Ο σκοπός της Παιδαγωγικής Ακαδημίας (εναρκτήριος λόγος)», *Εργασία*, τχ 5-6, τόμ. Β', 11/1924, σ. 107

[263] Επιστολή χρονολογημένη από 25/7/1924, βλ. Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 168

διδασκαλεία νέο προσωπικό φωτισμένο με την ιδέα του δημοτικισμού»[264]. Και, προφανώς, δεν αναφερόταν μόνο στη γλώσσα. Για τον Γληνό «*[ο] δάσκαλος, ο σωστός δάσκαλος, πρέπει να είναι πάντα ένας κοινωνικός αναμορφωτής, ένας απόστολος μιας θρησκείας, μιας θρησκείας ιδεών*»[265]. Στοχεύοντας στη διδασκαλική βάση, οι δύο συνεργάτες ευελπιστούν να μεταδώσουν το ενθουσιαστικό πνεύμα της μεταρρύθμισης στα σχολεία. Ο Γληνός θέτει ως σκοπό της Παιδαγωγικής Ακαδημίας να δώσει ανώτερη και συγχρονισμένη φιλοσοφική, κοινωνιολογική και παιδαγωγική μόρφωση στους «λειτουργούς της μέσης παιδείας», ώστε να στρατολογηθούν από τους πτυχιούχους της ανώτερα στελέχη της εκπαίδευσης (γυμνασιάρχες, γενικοί επιθεωρητές, καθηγητές στα διδασκαλεία)[266]. Η λειτουργία της Π. Ακαδημίας καθυστερεί αυτή τη φορά σκόπιμα, έως τον Νοέμβριο του 1924, προκειμένου να οργανωθεί πρώτα το Μαράσλειο («*προσαρτώμενον εις την Παιδαγωγικήν Ακαδημίαν ως πρότυπον αυτής*»). Τα δύο ιδρύματα, που κινούνται μέσα στο πλαίσιο της Νέας Αγωγής, διατηρούν οργανική σχέση μεταξύ τους, καθώς οι σπουδαστές της Ακαδημίας διδάσκουν ως «δόκιμοι» στο Μαράσλειο, και αυτοί του Μαράσλειου στα πρότυπα δημοτικά που είναι προσαρτημένα σ' αυτό. Αξίζει να αναφερθεί ότι από το 1923 καθιερώνεται σταδιακά η συνεκπαίδευση των δύο φύλων στα διδασκαλεία του Κράτους, και το Μαράσλειο είναι το πρώτο διδασκαλείο αρρένων όπου επιτρέπεται η φοίτηση γυναικών[267].

Για να παραμείνει απερίσπαστος στην καθαρά παιδαγωγική εργασία, ο Γληνός προτείνει να μην αναλάβει ο ίδιος τη Γενική Γραμματεία του υπουργείου Παιδείας, «*μια θέση συνυφασμένη με την πολιτική*»[268]. Παράλληλα, δεν έχει σβήσει ολότελα η ελπίδα για την ίδρυση του Ελεύθερου Πανεπιστημίου, το οποίο ο Γληνός προκρίνει ως τη ριζοσπαστικότερη λύση («*Το θεωρώ τόσο μεγάλο, τόσο ριζικό επαναστατικό μέσο*»[269]) για τη μόρφωση

---

[264] Δελμούζος, Α. *Πρώτες προσπάθειες στο Μαράσλειο*, όπ.π., σσ. 9-10

[265] Γληνός, Δ. «Το βασικό πρόβλημα της παιδείας» [1923], *Εκλεκτές Σελίδες* 1, όπ.π., σ. 82

[266] Επιδίωξή του η Ακαδημία να γίνει «*ένα ζωντανό όργανο, απ' όπου θα μετοχετεύεται το άπλωμα εκείνης της Επιστήμης, που θ' απομακραίνει το μυστήριο και την ουτοπία, ερμηνεύοντας και φωτίζοντας όλα τα εκπαιδευτικά προβλήματα*», βλ. Παπαγεωργίου, Π. *Η μορφή του Γληνού*, όπ.π., σ. 11

[267] Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. «Η μικτή εκπαίδευση στα δευτεροβάθμια σχολεία στην Ελλάδα: προοπτικές και δημόσιες συζητήσεις από τις αρχές του αιώνα μας μέχρι σήμερα», στο: Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου (επιμ.) *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1999, σ. 198

[268] Δελμούζος, Α. *Παιδεία και Κόμμα*, όπ.π., σ. 40

[269] Επιστολή του Γληνού προς τον Δελμούζο, χρονολογημένη από 3/8/1923. Βλ. Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος…*, όπ.π., σ. 160

των νέων. Στις αποφασιστικότερες ενέργειες της περιόδου, εντάσσεται, ασφαλώς, και η ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Ν. 3341/14.6.1925), στην οποία ο ρόλος που διαδραματίζει ο Γληνός είναι, επίσης, καθοριστικός. Η απόφαση για την ίδρυση του νέου πανεπιστημίου θα προκαλέσει ποικίλες αντιδράσεις, μεταξύ των οποίων και αυτές της ΔΟΕ και του ΚΚΕ, με το επιχείρημα ότι τα χρήματα για τη δημοτική εκπαίδευση είναι ελάχιστα και θα λιγοστέψουν ακόμη περισσότερο όταν φτιαχτεί και το πανεπιστήμιο αυτό[270].

Στις 2/1/1924 η επαναστατική κυβέρνηση έχει παραδώσει την εξουσία στην Δ΄ Συντακτική Συνέλευση και στις 25/3/1924 ψηφίζεται ομόφωνα η έκπτωση της δυναστείας. Η ανακήρυξη της Δημοκρατίας εκφράζει τη γενικότερη απαίτηση για ριζική αλλαγή. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου σχηματίζει κυβέρνηση, ενώ καθήκοντα υπουργού Παιδείας αναλαμβάνει ο Ι. Λυμπερόπουλος. Είναι αξιοσημείωτο ότι η άνοδος της Δημοκρατικής Ένωσης στην εξουσία χαιρετίζεται με ενθουσιασμό και αισιοδοξία από τους οπαδούς του εκπαιδευτικού δημοτικισμού[271]. Άλλωστε, τόσο ο πρωθυπουργός όσο και ο υπουργός Παιδείας υπήρξαν ιδρυτικά μέλη του Ε.Ο.. Επί υπουργίας Λυμπερόπουλου, δίνονται γενναίες αυξήσεις στους εκπαιδευτικούς και δρομολογούνται εκπαιδευτικές αποστολές στην Ευρώπη[272]. Ο Γληνός, με την ιδιότητα του διευθυντή της Παιδαγωγικής Ακαδημίας, σε ανακοίνωσή του στο αγροτικό συνέδριο της 26/5/1924, καταθέτει δεκαεπτά πρωτοποριακές προτάσεις, μεταξύ των οποίων να νομοθετηθεί το εξαετές, κοινό δημοτικό σχολείο, που θα μεταβληθεί σε σχολείο εργασίας, με τη δημοτική γλώσσα εισηγμένη σε όλες τις τάξεις του. Ο ίδιος ο πρωθυπουργός Παπαναστασίου αφιερώνει μεγάλο μέρος των προγραμματικών του δηλώσεων στην εκπαίδευση. Πρόθεση της κυβέρνησης είναι, μεταξύ άλλων, να μεριμνήσει «*διά την εκπαιδευτικήν οργάνωσιν των βορείων του κράτους επαρχιών*»[273].

Η ίδρυση του νέου πανεπιστημίου στη Θεσσαλονίκη εξυπηρετεί ποικίλους σκοπούς, όχι μόνο παροχής γνώσης και εξειδίκευσης, αλλά και κοινωνικοπολιτικούς: την οικονομική και πολιτισμική ανάπτυξη των Νέων

[270] Κυπριανός, Π. *Συγκριτική Ιστορία…*, όπ.π., σ. 228

[271] Βλ. ενδεικτικά, Παπαμαύρος, Μ. «Η εκπαιδευτική πολιτική της Δημοκρατικής Κυβέρνησης», *Εργασία*, τχ 11-12, 1924, σσ. 246 και 274

[272] *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ΄ εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, 43η Συνεδρίαση (24/5/1924). Αθήνα: Σφενδόνη, 1925, σσ. 52-53

[273] *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ΄ εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, 37η Συνεδρίαση (24/3/1924). Αθήνα: Σφενδόνη, 1925

Χωρών[274], τη συμμόρφωση με τις επιταγές του σύγχρονου οικονομικά και τεχνικά προσανατολισμένου πολιτισμού, την επιστημονική και διδακτική άμιλλα με το Πανεπιστήμιο Αθηνών, την καλλιέργεια και εξάπλωση της εθνικής ιδέας, τη διαμόρφωση «νεοελληνικού πολιτισμού»[275]. Ο πρωθυπουργός αναθέτει στον Δημήτρη Γληνό τη σύνταξη του ιδρυτικού Οργανισμού του νέου πανεπιστημίου[276], που περιλαμβάνει σημαντικές καινοτομίες, όπως είναι η ίδρυση σχολών που δεν υπήρχαν στην Αθήνα, η διαίρεση των σχολών σε τμήματα, η εισαγωγή έμμισθων υφηγητών κά. Όταν παλιός συναγωνιστής του δημοτικιστικού αγώνα πλησιάζει τον Γληνό λέγοντάς του πως πρέπει κάποτε και οι ίδιοι να διδάξουν εκεί, παίρνει την εξής απάντηση: «*αβαρία στις επιστημονικές μου πεποιθήσεις δεν κάνω, αρκετούς συβιβασμούς κάνουμε στην καθημερινή μας επαγγελματική και ατομική ζωή και στις κοινωνικές μας σχέσεις, την τιμιότητα της επιστημονικής σκέψης θα την κρατήσω πάντα ψηλά, ήταν κι είναι το leit-motiv της ζωής μου. Μονάχα σαν θα μπορέσω να διδάσκω κείνο που πιστεύω σωστό, αληθινό, μονάχα τότε, σε μια άλλην Ελλάδα, στην Ελλάδα που οραματιζόμαστε…*». Ο ίδιος ο Παπαναστασίου προτείνει στον Γληνό τη θέση του Πρύτανη, με ειδική διάταξη, για δέκα χρόνια, πρόταση που απορρίπτει και πάλι ο Γληνός θεωρώντας ότι η διδασκαλία του «*δε θα χωρούσε στα υπάρχοντα πλαίσια*»[277].

Στις κινήσεις αυτές (Παιδ. Ακαδημία, Μαράσλειο, Πανεπ. Θεσ/νίκης) γίνεται φανερός ο συνδυασμός θεωρητικής θεμελίωσης και πρακτικής εφαρμογής του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, σε ένα φάσμα, μάλιστα, πολύ πλατύτερο από το 1917, καθώς καλύπτει το διδακτικό προσωπικό και των δύο βαθμίδων, και φτάνει έως την ανώτατη εκπαίδευση (το νέο πανεπιστήμιο διακρίνει «*η ευρύτης αντιλήψεων ως προς την εκλογήν του διδακτικού προσωπικού και η δημιουργία φυτωρίου καθηγητών*»). Ακόμη, ευρύτερα και σαφέστερα περιγράφονται τώρα και τα πολιτικο-κοινωνικά πλαίσια που ορίζουν τη νέα κίνηση: «*να στηθή ένα σχολειό αληθινό απάνω*

[274] Ο πρωθυπουργός θα επικαλεστεί ως πρώτο λόγο την προαγωγή της επιστήμης και έπειτα θα αναφέρει ότι το πανεπιστήμιο «*θα συντελέση τα μέγιστα εις τον εξελληνισμόν της Θράκης*». Βλ. σχετ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ΄ εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, 83η Συνεδρίαση (16/7/1924). Αθήνα: Σφενδόνη, 1925

[275] Μπουζάκης, Σ. *Η Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση στην Ελλάδα 1836-2005. Τεκμήρια Ιστορίας*, τόμοι Α΄ και Β΄. Αθήνα: Gutenberg, 2006

[276] Γληνός, Δ. «Σχέδιον Νόμου Περί Ιδρύσεως Πανεπιστημίου εν Θεσσαλονίκη», *ΑΔΓ*, 1924. Διαθέσιμο στο: http://www.glinos.gr/v1/search/view_archive/103, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[277] Ηλιού, Φ. «Δημήτρης Γληνός: από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση…», όπ.π.

στη δική μας ζωή»· «*είμαστε νεώτεροι Έλληνες και νεώτεροι Ευρωπαίοι*»· «*το σχολείο δεν είναι όργανο που εξυπηρετεί δουλικά την κοινωνία.* [...] *αντικρύζει την ολότητα, το εθνικό σύνολο, το συμφέρον του συνόλου*»[278]. Ιδιαίτερης σημασίας είναι το ζήτημα που θίγει ο Γληνός σχετικά με την επιστημονική εξάρτηση της Ελλάδας από την Ευρώπη: «*την Ελληνική Παιδεία και την Ελληνική επιστήμη την αντιπροσώπευσαν ως τώρα, καλά ή κακά αδιάφορο, όσοι άνθρωποι σπούδασαν έξω κατά ένα οιονδήποτε τρόπο. Από την τάξη αυτή εκλέγονται κατά κανόνα οι καθηγητές του Πανεπιστημίου, αυτοί παίρνουν τις σημαντικότερες θέσεις και επηρεάζουν την εξέλιξη των πραγμάτων. Στην Ελλάδα δεν δημιουργήσαμε ακόμη φυτώρια ούτε για ερευνητές επιστήμονες ούτε για την ανώτερη εκπαιδευτική ιεραρχία. Η Παιδαγωγική Ακαδημία είναι η πρώτη σχετική προσπάθεια.*»[279]. «*[Ο] λαός μας δεν είναι προορισμένος να πεθάνει ή να σέρνεται άδοξα στην ουραγία των άλλων πολιτισμένων λαών.* [...] *μπορεί να δώσει πολύτιμα στοιχεία στην ανθρωπιστική διάταξη του κόσμου.*»[280].

Όλες αυτές οι προσπάθειες, όμως, έμειναν μακριά από τα προσδοκώμενα αποτελέσματα, καθώς «*[ο]ι παραδοσιακότητες της ελληνικής κοινωνίας λειτούργησαν σαν βαρίδια που παρεμπόδιζαν, στους χώρους της παιδείας, και όχι μόνο σε αυτούς, την ανάκαμψη και την απογείωση. Οι πολιτικές συγκυρίες, που εξέφραζαν, με τον ιδιότυπο τρόπο τους, τις κρατούσες αρχαϊκότητες, έπαιξαν και αυτές το ρόλο τους.*»[281]. Οι εξαιρετικά έντονες επιθέσεις του συντηρητικού Τύπου, ενισχυόμενες από μία χλιαρή αντιπολιτευτική τακτική από σημαντική μερίδα του βενιζελικού Τύπου, υπονομεύουν το κύρος της κυβέρνησης Παπαναστασίου και ενθαρρύνουν την οργανωμένη πολεμική εναντίον της κυβερνητικής πολιτικής, προπαντός του πιο «ευάλωτου» στοιχείου της: της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι η πολεμική γύρω από τα γλωσσοεκπαιδευτικά ζητήματα δεν γίνεται με όρους πολιτικούς, έστω με μία επιχειρηματολογική προσέγγιση, αλλά με την προκλητική δημαγωγία που αγγίζει παγιωμένες από τον χρόνο και την επανάληψη «ευαίσθητες χορδές», γεννά συκοφαντίες και αδίστακτες δολοπλοκίες, και οδηγεί τα πλήθη σε

[278] Αποσπάσματα από κείμενα που παρατίθενται στο: Δημαράς, Α. (επιμ.) *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...*, όπ.π., σσ. 137-143

[279] Γληνός, Δ. «Ο σκοπός της Παιδαγωγικής Ακαδημίας», όπ.π., σ. 109

[280] Από την ομιλία του Γληνού στις 5/11/1924. Αναφορά από: Ιμβριώτη, Ρ. «Η προμηθεϊκή του θέληση...», όπ.π., σ. 404

[281] Ηλιού, Φ. «Δημήτρης Γληνός: από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην κοινωνική επανάσταση», *Τα Νέα*, 8/2/2000

έξαλλες αντιδράσεις και οχλοκρατικά παραληρήματα. Τα επιχειρήματα της αντίδρασης είναι τα γνωστά: «*ο Μπολσεβικισμός εγκατέστη εν Ελλάδι και εγκατέστη κυρίως δια του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως υπουργείου*» και, φυσικά, «*[τ]ο σχολείον πρέπει να εξυγιανθεί εκ του μαλλιαρού μπολσεβικισμού. Ο ίδιος θα εκδηλωθεί αύριον κατά της ιδιοκτησίας, καθ' όλων των αστικών ιδρυμάτων*»[282]. Το σκάνδαλο των «Μαρασλειακών» συνδέεται με τις γενικότερες ιδεολογικές, πολιτικές και κοινωνικές συγκρούσεις. Εισαγγελείς και αρεοπαγίτες παρεμβαίνουν στην υπόθεση της διδασκαλίας της Ιστορίας από τη Ρόζα Ιμβριώτη στο εν λόγω σχολείο και οι φημολογίες περί «αντεθνικής διδασκαλίας» συνδέονται με τον «κομμουνιστικό δάχτυλο». Μεταξύ «*των λαβόντων το βάπτισμα του κομμουνισμού*» εκπαιδευτικών λειτουργών, συγκαταλέγεται και η Μαρία Γληνού, αδερφή του Δημήτρη Γληνού, η οποία κατηγορείται ότι «*διωρισμένη παρ' αυτού εν τω Μαρασλείω και πιστή εις την εκτέλεσιν των διαταγών του*» δεν δίδασκε τα θρησκευτικά στην τάξη της[283]. Ο Τύπος της εποχής ξεσπαθώνει: «*Ώστε ο μαλλιαρισμός δεν είναι πλέον το σιχαμερόν αλλ' ακίνδυνον σκουλήκι, το ρυπαίνον μόνον την γλώσσαν. Δεν είνε πλέον απλή παραφροσύνη μερικών εκπαιδευτικών κεφαλών. Αλλ' είνε σάραξ κατατρώγων το κράτος, την θρησκείαν, την κοινωνίαν, τον στρατόν, την οικογένειαν. Είνε κομμουνιστική οργάνωσις ετοιμάζουσα την γενικήν ανατροπήν*», «*Ο γλωσσικός μαλλιαρισμός δεν είναι παρά όργανον της μεθοδολογίας των κομμουνιστών*», «*Δεν είναι άγνωστον ότι διδάσκαλοι διακηρύττουν μεγαλοφώνως τας κομμουνιστικάς αρχάς*»[284], «*δεν μένει πλέον παρά να αναρτηθεί εις την μετώπην του Μαρασλείου η εικών του Λένιν*»[285], «*Εν Ελλάδι ιδρύσαμεν παιδαγωγικήν ακαδημίαν προς διάδοσιν του κομμουνισμού*»[286]. Ο Δελμούζος θα απαντήσει στις κατηγορίες με σειρά άρθρων στην εφημερίδα *Δημοκρατία* (6-9 Ιουνίου 1925). Ο *Ριζοσπάστης* θα σπεύσει να δηλώσει ότι ο Δελμούζος δεν είναι μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος[287], αλλά και ο ίδιος ο Δελμούζος θα διαχωρίσει με σαφήνεια τη

---

[282] Καζάζης, Ν. «Ο μπολσεβικισμός εν Ελλάδι», *Εμπρός*, 17/7/1924 και «Η δράσις του μαλλιαρισμού», *Εμπρός*, 19/7/1924

[283] Θεοδωρόπουλος, Π. Ι., Παπαζαχαρίου, Ά. & Καλλιάφας, Σ. Μ. *Αναίρεσις των Μαρασλειακών του Αρεοπαγίτου κ. Γ. Αντωνακάκη: Υποβαλλόμενη προς την σεβαστήν Βουλήν τον Ελλήνων και την κοινήν γνώμην*. Αθήνα: Τυπογρ. Αλ. Βιτσικουνάκη, 1926, σσ. 37, 56

[284] Κουλουμβάκης, Ε. «Επί του εκπαιδευτικού υπάρχουν κομμουνισταί διδάσκαλοι;», *Εμπρός*, 2/8/1925 και «Η κατάρρευσις», *Εμπρός*, 31/12/1925

[285] «Η φωλέα του κομμουνισμού», *Νέα Ημέρα*, 26/9/1925

[286] Τίτλος άρθρου που δημοσιεύτηκε στις 15/6/1925 στο περ. *Ανάπλασις*

[287] «Από την άποψίν μας. Η "σουπιά"», *Ριζοσπάστης*, φ. 2814, 5/6/1925, σ. 1

θέση του από την κομμουνιστική αντίληψη και πρακτική[288]. Στις αρχές του 1925 τιμωρείται και ο Κ. Βάρναλης με εξάμηνη παύση από τα διδακτικά του καθήκοντα στην Παιδαγωγική Ακαδημία, ενέργεια που προκαλεί έντονη αγανάκτηση στους προοδευτικούς κύκλους[289]. Το *Εθνικόν Συνέδριον* που οργανώνεται στα τέλη Απριλίου του 1925 στην Αθήνα από «αντιπροσωπεία της Εκκλησίας» και 69 σωματεία και ιδρύματα, θέτει ως σκοπό την «*καταπολέμησιν των εχθρών και διαφθορέων της θρησκείας, της γλώσσης, της οικογενείας, της ηθικής, της ιδιοκτησίας, της εθνικής συνειδήσεως και της πατρίδος*»[290]. Κατά τη διάρκεια του συνεδρίου ο εκδότης του *Ερμή*[291], Αντ. Καραγιάννης, θα βρει την ευκαιρία να επιτεθεί εναντίον του Ι. Ιορδανίδη και του Γληνού με αφορμή το ότι δεν διδάσκονται τα θρησκευτικά στις πρώτες τάξεις του δημοτικού.

Αντίδραση όμως δεν θα υπάρξει μόνο από τα αναμενόμενα συντηρητικά και αντιδραστικά κέντρα. Ακόμη σφοδρότερη είναι η επίθεση που δέχονται οι πρωταγωνιστές της μεταρρύθμισης από την Αριστερά. Ο Κορδάτος επικρίνει την απόφαση του Παπαναστασίου για την ίδρυση του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης που το μόνο που, κατά τη γνώμη του, θα κάνει είναι να βοηθήσει διάφορους «ημέτερους» κοινωνιολόγους «*ν' αποκτήσουν τον τίτλον του καθηγητού*», να «*εκθρέψη νέας λεγεώνας θεσιθηρών και αμαθών*», αφού η «*εκπαίδευσις του λαού πάει κατά διαβόλου*», για να καταλήξει: «*Ο κ. Γληνός ο οποίος έχει το λύειν και δεσμείν εις το υπουργείον της Παιδείας ας μη πιέζει τον εαυτόν του ώστε να φαίνεται ότι πιστεύει εις το "μεγαλεπίβολον" των νέων εκπαιδευτικών νομοσχεδίων! Δεν θα γίνη τίποτα. Απολύτως τίποτα. Εφόσον αι μεταρρυθμίσεις κινούνται μέσα εις το αστικόν πλαίσιον* [...] *Το Λαϊκό Σχολείο θα πραγματοποιηθή, μόνον όταν η εξουσία περιέλθη εις τα χέρια των εργατοαγροτών. Όπως επραγματοποιήθη εις την Σοβιετικήν Ρωσσίαν*»[292]. Θέση που συνάδει με την επίσημη γραμμή του ΚΚΕ, του οποίου η Διοικούσα Επιτροπή θεωρεί πως «*η*

[288] Μέσα από πυκνή αρθρογραφία που θα κυκλοφορήσει αργότερα ως βιβλίο υπό τον τίτλο *Μαράσλειο και ζωή*, Αθήνα: Εταιρεία «Αθηνά», 1925

[289] Την 1/4/1925 δημοσιεύεται «Μια διαμαρτυρία δια τον κ. Βάρναλην πολιτευτών, λογίων και καλλιτεχνών» της Αθήνας, την οποία υπογράφει και ο Κ. Παλαμάς. Ακολουθεί, στις 13 του μήνα, διαμαρτυρία των διανοουμένων της Αλεξάνδρειας, υπογεγραμμένη και από τον Κ. Καβάφη.

[290] Νούτσος, Χ. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία*..., όπ.π., σ. 72

[291] Πρόκειται για το μακροβιότερο διδασκαλικό περιοδικό του Μεσοπολέμου (1920-1946), που άσκησε δριμύτατη πολεμική εναντίον της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και υπερασπίστηκε σθεναρά την καθαρεύουσα και τον λογιοτατισμό, ακόμη και με σκανδαλοθηρικού τύπου επιθέσεις εναντίον δημοτικιστών παιδαγωγών.

[292] Ι. Κ. [Κορδάτος], «Το νέον Πανεπιστήμιον», *Ριζοσπάστης*, 10/7/1924, σ. 1

κυβέρνησις των κοινωνιολόγων είναι κυβέρνησις η οποία προσπαθεί να εξαπατήση την εργατικήν τάξιν με την "αναμάσησιν" φιλεργατικών φράσεων»[293]. Ο *Ριζοσπάστης* θα επικρίνει, επίσης, τους χειρισμούς τόσο του Γληνού όσο και της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας στο ζήτημα της αύξησης των μισθών των δασκάλων και της βελτίωσης της επαγγελματικής τους θέσης[294]. Ο Σ. Μάξιμος, ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ, θα δηλώσει μεταξύ άλλων πως «*δεν είνε δα και τόσο σπουδαία η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του κ. Δελμούζου και Γληνού*»[295], ενώ ο Κ. Παρορίτης θα προτρέψει τον Γληνό «*να ταχθεί στο πλευρό εκείνων που αγωνίζονται για το ξεσκλάβωμα του λαού*»[296]. Ακόμη, σε τρεις επιφυλλίδες του *Ριζοσπάστη* αναπτύσσεται μία οξύτατη προσωπική πολεμική εναντίον του Γληνού και του Σωτηρίου, κατακρίνεται η ίδρυση της Παιδαγωγικής Ακαδημίας, η αποστολή διδακτόρων της Φιλοσοφικής Σχολής στο εξωτερικό για ευρύτερες σπουδές, οι νόμοι για τη διαβάθμιση των δασκάλων και τη σύσταση των Διδασκαλείων και καταγγέλλεται το περιοδικό *Εργασία* και ο διευθυντής του Μ. Παπαμαύρος[297]. Όταν το περιοδικό *Εργασία* θα απαντήσει στις επιφυλλίδες, ο *Ριζοσπάστης* θα ανταπαντήσει επιμένοντας ότι «*[ο]ι Νόμοι* [...] *που ψηφίστηκαν απ' την Κυβέρνηση Παπαναστασίου δεν αποβλέπουν σε καμμιά εξάπλωση της παιδείας και σε καμμιά ανύψωση του Λαϊκού Σχολείου*», είναι «*μια φαμφαρόνικη ρεκλάμα και τίποτ' άλλο*», οι διάφοροι «επόπται» που «*θέλουν σώνει και καλά να μας παρουσιάσουν πότε τον τυχοδιώκτη Βενιζέλο και πότε τον τσαρλατάνο και αντιδραστικό στο βάθος Παπαναστασίου ως "αναμορφωτάς"*», είναι «*οργανέττα των και εχθροί του σοσιαλισμού*». Συνιστά δε στην *Εργασία* να πάψει να δημιουργεί σκόπιμα σύγχυση δημοτικισμού, δημοκρατισμού και κομμουνισμού, καθώς «*[μ]ε το να είνε ο κομμουνιστής και δημοτικιστής, δεν έπεται πως παραδέχεται το δημοτικό "σημερινό σχολείο" της αστικής τάξεως ως σχολείο λαϊκό. Λαϊκά Σχολεία υπάρχουν μόνο στη Ρωσσία.*»[298]. Η παραπάνω σύσταση δεν αφορά μόνο το περιοδικό. Το ιδεολόγημα της ταύτισης του δημοτικισμού με τον κομμουνισμό αρχίζει να απλώνεται ευδιάκριτα αυτή την περίοδο του ενδοαστικού πολιτικού ανταγωνισμού: ο εχθρός δεν είναι πια έξω από την κοινωνία, αλλά μέσα, ροκανίζοντας το καθεστώς και το έθνος κάτω από τον

[293] *ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα*, όπ.π., σ. 457
[294] Λαϊκός, «Εκπαιδευτικά. Το λαϊκό σχολείο», *Ριζοσπάστης*, 8/8/1924, σ. 2
[295] Μάξιμος, Σ. «Δημοκρατία και αντίδραση», *Ριζοσπάστης*, 8/6/1925, σ. 1
[296] Παρορίτης, Κ. «Η νέα ψυχοσύνθεσις», *Ελεύθερος Τύπος*, 10/1/1925
[297] Αναφορά από: Νούτσος, Χ. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία...*, όπ.π., σ. 165
[298] «Από την άποψίν μας. Επιβαλλομένη απάντησις», *Ριζοσπάστης*, 16/10/1924, σ. 1

μανδύα φιλελεύθερων αντιλήψεων και γλωσσικών νεωτερισμών[299]. Όταν, επομένως, κατηγορούνται οι δημοτικιστές ότι υποθάλπουν τον κομμουνισμό και τον αναρχισμό, ο *Ριζοσπάστης* θα διαμαρτυρηθεί έντονα και κατηγορηματικά: «*Οι κ.κ. Γληνός και Δελμούζος δεν έχουν καμμίαν σχέσιν με τον κομμουνισμόν. Είνε σαρξ εκ της σαρκός του βενιζελισμού. Εάν δεν ανήκουν εις την κλίκαν του Βολωνάκη και της "Εστίας", αυτό μας είνε αδιάφορον. Ούτε μπορούμε να έχουμε γνώμην ή να ενδιαφερώμεθα αν ο κ. Γληνός και ο κ. Δελμούζος συμπαθούν περισσότερον τον κ. Αλ. Παπαναστασίου ή τον κ. Καφαντάρην από τον Μιχαλακόπουλον και εάν κάμουν καλά ή όχι. Αλλ΄ από του σημείου αυτού μέχρι του σημείου του να παρουσιάζωνται... ως κομμουνισταί οι ανωτέρω κύριοι μόνον και μόνον διότι η κατηγορία είνε της μόδας και πιάνει, ε! αυτό υπερβαίνει τα όρια και της κακής πίστεως ακόμα και αυτόχρημα είνε ΑΤΙΜΙΑ*»[300]. Στην ίδια εφημερίδα, αργότερα, υποστηρίζοντας ότι ο δημοτικισμός του Ε.Ο. είναι μια ασαφής εθνικιστική ιδεολογία, χωρίς ουσιαστικό κοινωνικό-ταξικό προσανατολισμό, διαβάζουμε: «*Εις την αίθουσαν των Κοινωνικών Επιστημών μπορεί να έχη* [ο κ. Παπαναστασίου] *οπαδούς σαν την κυρίαν Γιαννιού, τον κ. Γληνόν, τον κ. Δελμούζον και λοιπούς αερολόγους και αυνανιζομένους ιδεαλιστάς. Μέσα όμως στα λαϊκά στρώματα δεν ευρίσκει ούτε οπαδούς, ούτε θαυμαστάς.*»[301]. Λίγους μήνες μετά θα γράψει: «*Ό,τι κι' αν είναι η Παιδαγωγική Ακαδημία, ό,τι κι' αν διδάσκη, όπως κι' αν λειτουργή, ό,τι κι' αν γράφουν οι αστοί, όποια κι' αν κηρύττη ο κ. Γληνός και ο κ. Δελμούζος* [...] *η αλήθεια, η προλεταριακή αλήθεια, η κομμουνιστική αλήθεια δε βρίσκεται και δεν ακούεται σε κανένα από τα ποικιλώνυμα εκπαιδευτικά και επιστημονικά ιδρύματα που λειτουργούν "μ' ανοιχτές τις πόρτες" μέσα στο πλαίσιο του σημερινού οικονομικοκοινωνικού καθεστώτος*»[302]. «*[Δ]εν έχουμε καμμιά διάθεση να υποστηρίξουμε τους Γληνούς και τους Δελμούζους, και γιατί αυτοί είνε εχθροί και -θα λέγαμε ακόμη- γιατί στο τέλος-τέλος ο αστικός τύπος (μη κάμνοντας την επίθεση εναντίον τους αλλά εναντίον του κομμουνισμού) θα τους δώση -παρ' όλο τον ντόρο- άφεση αμαρτιών*»[303]. Όσο για τα «*"σκάνδαλα" του Μαρασλείου και της Παιδαγωγικής Ακαδημίας*», ο φυλακισμένος τότε Γ. Γ. του ΚΚΕ, Π. Πουλιόπουλος, θα τα χαρακτηρίσει «*ένα απλό επεισόδιο στον*

[299] Νούτσος, Χ. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία...*, όπ.π., σ. 170

[300] «Από την άποψίν μας. Φτου!», *Ριζοσπάστης*, 15/11/1924, σ. 1

[301] «Από την άποψίν μας. Βάλλει κι η κοσκινού τον άντρα της...», *Ριζοσπάστης*, 23/1/1925, σ. 2

[302] Ένας δάσκαλος, «Το αστικό κράτος και οι εκπαιδευτικοί υπάλληλοί του, Α'», *Ριζοσπάστης*, 9/6/1925, σ. 3

[303] «Οι εκπαιδευτικοί και οι κοινωνικές ιδέες», *Ριζοσπάστης*, 11/6/1925, σ. 3

ανταγωνισμό μεταξύ αντιδραστικής-συντηρητικής και φιλελεύθερης-δημοκρατικής ιδεολογίας της ελληνικής μπουρζουαζίας»[304]. Τα ιδρύματα αυτά, κατά τον Πουλιόπουλο, έχουν σχέση υπηρέτη προς αφέντη, ως προς την κεφαλαιοκρατία, μια και είναι εκπαιδευτικά παραρτήματα των ξένων και ντόπιων τραπεζιτικών και εμποροβιομηχανικών κέντρων. Ταυτόχρονα όμως «*έχουνε και μεγάλη σχέση με τη ζωή του προλεταριάτου και γενικά των εργαζομένων και γι' αυτό πρέπει να καταπολεμηθούνε από μας* [...] *από τέτοια ιδρύματα μπορούν να βγουν στελέχη που θα παίζουν το ρόλο των σοσιαλδημοκρατών-πρακτόρων του φασισμού και του εθνικισμού*». Συνεπώς, η στάση και της απλής ανοχής απέναντι σ' αυτά τα ιδρύματα απορρίπτεται[305].

Από την Παιδαγωγική Ακαδημία ο Γληνός διώκεται το 1926 («δια λόγους οικονομίας») με πρωτοβουλία της παγκαλικής δικτατορίας –το ίδιο θα συμβεί, φυσικά, και στον έτερο της συνωρίδας, τον Δελμούζο[306]. Η πραξικοπηματική ανάληψη της εξουσίας τον Ιούνιο του 1925 από τον στρατηγό Πάγκαλο θα ανατρέψει -χωρίς προσχήματα- το σύνολο της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας των ετών 1922-25, με εξαίρεση την απόφαση για την ίδρυση του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. «*Ο Πάγκαλος, ο από πεποίθεση δημοτικιστής* [...] *βρίσκοντας έτοιμο το έδαφος συμπληρώνει το έργο του προκατόχου: Κλει την Ακαδημία, παύει το Δελμούζο απ' το Μαράσλειο, καθαρίζει το υπουργείο απ' τους δημοτικιστές και αρχίζει ένα φοβερό διωγμό ενάντια στους δημοτικιστές δασκάλους. Η λέξη μαλλιαροκομμουνισμός πήρε κι έδωκε!*»[307]. Ο νέος υπουργός Παιδείας, Γ. Χατζηκυριακός, πρώην επιθεωρητής δημοτικής εκπαίδευσης, είναι δηλωμένος αντίπαλος της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και προσωπικός εχθρός του Γληνού[308]. Η απόλυση των πρωτεργατών και το «ξήλωμα» της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης συναντά, ωστόσο, ζωηρή αντίδραση. Η Διδασκαλική Ομοσπονδία με υπόμνημά της στον Πάγκαλο διαφωνεί με τα νέα μέτρα και υποστηρίζει το μεταρρυθμιστικό έργο[309].

---

[304] Σαρκάτος, Π. [Πουλιόπουλος, Π.] «Εθνικισμός και αγριανθρωπισμός. Παρατηρήσεις απ' αφορμή του άρθρου του κ. Α. Δελμούζου "Εθνισμός και Ανθρωπισμός"», *Ριζοσπάστης*, 21/6/1925, σ. 1

[305] Νούτσος, Χ. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία*..., όπ.π., σσ. 187-188

[306] Βλ. «Η Κυβέρνησις δια τον κομμουνιστικόν κίνδυνον. Το εκδοθέν χθες επίσημον ανακοινωθέν. Λαμβάνονται αυστηρά μέτρα», *Δημοκρατία*, 30/12/1925, σ. 4 και «Απελύθησαν οι "μαλλιαροί"», *Αθήναι*, 6/1/1926, σ. 4

[307] Βάρναλης, Κ. *Φιλολογικά απομνημονεύματα*. Αθήνα: Κέδρος, 1998, σ. 277

[308] Νούτσος, Χ. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία*..., όπ.π., σ. 84

[309] Βλ. «Μία διαμαρτυρία των Δημοδιδασκάλων», *Δημοκρατία*, 10/1/1926

Από το 1924 έχει υποβληθεί στην Ιερά Σύνοδο κατηγορία από τον Α. Π. Κουτουρέλη, προεδρεύοντα των οργανώσεων *Χριστιανική Ένωση Σωματείων*, *Εκτελεστική κατά Αθέων και Μαλλιαρών Επιτροπή Πειραιά* και *Αντικομμουνιστική Πανελλήνια Ένωση*, ενώ στις 30 Μαρτίου 1926 λαμβάνουν πρόσκληση οι Βάρναλης[310], Δελμούζος, Γληνός, Ιμβριώτη, Καζαντζάκης να απολογηθούν για την κατηγορία της υπονόμευσης «*της ορθοδόξου ημών πίστεως και διαδόσεως αθεϊστικών θεωριών και δοξασιών εν γένει*». Φυσικά, κανείς τους δεν παρουσιάζεται, ούτε στην απολογία ούτε στη δίκη που θα γίνει.

Τα «Μαρασλειακά» αποτελούν την τελευταία μάχη που δίνουν από κοινού Γληνός και Δελμούζος. Αποτελούν ένα ορόσημο καμπής στο γλωσσοεκπαιδευτικό κίνημα, το οποίο οδηγείται πλέον σε νέους προβληματισμούς και αναζητήσεις, βιώνοντας μια κρίση ταυτότητας και προοπτικής. Ο Γληνός δεν θα δεχθεί ποτέ ξανά δημόσια θέση, δεν θα προσφέρει ποτέ ξανά τις υπηρεσίες του στο Κράτος. Πικραμένος θα συνειδητοποιήσει ότι ο αστικός μετασχηματισμός της χώρας, η εκσυγχρονιστική διαδικασία του βενιζελισμού, έχει κλείσει τον κύκλο, αφήνοντας οριστικά έξω την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση[311].

Τον Σεπτέμβριο του 1926 ο Γληνός προχωρεί στην έκδοση του περιοδικού *Αναγέννηση* (1926-1928), του πιο σημαντικού θεωρητικού περιοδικού του Μεσοπολέμου, το οποίο αποκτά, πολύ γρήγορα, σοσιαλιστικό προσανατολισμό και γίνεται πόλος συσπείρωσης σοσιαλιστών και μαρξιστών διανοούμενων, ένα «φόρουμ για αριστερούς διανοούμενους»[312]. Και μόνο η απουσία του Δελμούζου από την προσπάθεια αυτή είναι ενδεικτική των διαφορετικών προσανατολισμών των δύο συνεργατών και της μεταβολής των μεταξύ τους σχέσεων[313]. Ωστόσο, ο Γληνός στην προπαρασκευαστική, αρχική φάση σχεδιασμού της έκδοσης του περιοδικού (κατά το πρώτο

---

[310] Για τον Βάρναλη η συμμετοχή στα «Μαρασλειακά» θα σημάνει αρχικά τη δυσμενή του μετάθεση και στη συνέχεια την οριστική του απόλυση από τη θέση του καθηγητή, καθώς και τη στροφή σε μία νέα επαγγελματική ενασχόληση, τη δημοσιογραφία. Βλ. «Κώστας Βάρναλης: "Όχι με λόγια μ' έργα τ' άδικο πολέμα! Κι όχι μονάχος! Με τα πλήθη συνταιριάσου!" », 16/12/2019. Διαθέσιμο στο: https://tinyurl.com/y2ohs4w5, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[311] Φραγκουδάκη, Ά. *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση…*, όπ.π., σσ. 74-75

[312] Eliou, M. «Dimitri Glinos (1882-1943)», όπ.π.

[313] Από την αλληλογραφία Δελμούζου - Ρόζας Ιμβριώτη (Ιούλ.-Αύγ. 1926 -απόκειται στα κατάλοιπα του Δ. στην Άμφισσα) συμπεραίνεται ότι η δεύτερη όχι μόνο έχει αναλάβει διαμεσολαβητικό ρόλο στην επικοινωνία μεταξύ Δελμούζου - Γληνού, αλλά και προσπαθεί να πείσει τον Δ. να συνεργαστεί με την *Αναγέννηση*, αίροντας τις επιφυλάξεις του.

εξάμηνο του 1926) φαίνεται να υπολογίζει για συνεργάτες τούς Δελμούζο και Τριανταφυλλίδη, από «τα πρώτα τεύχη» κιόλας[314]. Ενώ ο Δελμούζος σε επιστολή του προς τον Βενιζέλο θα γράψει: «*Ο κ. Γληνός τραβά τώρα τελευταία δικό του δρόμο με το περιοδικό του "η αναγέννηση". Ακόμα δεν καθώρισε ακριβώς τι θέλει, πάντα όμως δεν είναι πια ο ίδιος δρόμος που ακολουθήσαμε ως τώρα στην εργασία μας*»[315]. Η «Αναγέννηση», θα γράψει στο πρώτο πρώτο κείμενό του ο Γληνός, δεν είναι επαγγελία· είναι αίτημα, είναι πόνου και πόθου κραυγή, είναι λαχτάρα κι επίκληση ενός λαού, είναι ένα σύμβολο ενέργειας και ζωντάνιας[316]. Ακόμη και η επιλογή του μυκηναϊκού σφραγιδόλιθου που διακοσμεί την προμετωπίδα του περιοδικού έχει τη σημειωτική της: παριστάνει την πάλη ενός ταύρου με ένα λιοντάρι, «*[τ]ο λιοντάρι έχει χουμήσει και έχει χώσει τα νύχια του στη ράχη του ταύρου. Αξιοθαύμαστη η ζωντάνια και η δύναμη, που ζωγραφίζεται στην όλη κίνηση. Το θέτομε* […] *ως σύμβολο του αγώνα, που αποτελεί τον προοδευτικό νόμο της ζωής*»[317]. Όπως σημειώνει η Φραγκουδάκη[318], η *Αναγέννηση* είναι ένα περιοδικό αριστερό, που έχει περιεχόμενο την ευθύνη των διανοούμενων με διπλό τρόπο: την κοινωνική τους υποχρέωση για τη διάδοση της μόρφωσης (την οποία κατέχουν χάρις σε κοινωνικά προνόμια) και την πολιτική τους υποχρέωση να καλλιεργούν με την επιστήμη τα εργαλεία για την κατανόηση και την ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων. Μέσα από τις σελίδες του περιοδικού ο Γληνός επικρίνει την «*κατώτερη ποιότητα της ελληνικής αστικής τάξης*» η οποία «*έγινε αντιδραστική*», εξανίσταται με το «Ιδιώνυμο»[319] αναφερόμενος σε «*αστική απολυταρχία*», καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση είναι πια «*ρωμαντισμός*» και κηρύσσει

[314] Βλ. χειρόγραφο του Γληνού, «[Αναγέννηση:] Πρόγραμμα, συνεργάτες και ύλη», *ΑΔΓ*, φάκ. ΠΓ/515/β

[315] Επιστολή χρονολογημένη από 18/1/1927, Μουσείο Μπενάκη, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, φάκ. 328-09. Λίγο πριν τη διάσπαση του Ε.Ο., διαλύεται η Ε.Ε. και επιστρέφονται στον Αθανασάκη τα ποσά της δωρεάς. Βλ. Επιστολή Αθανασάκη προς Βενιζέλο, χρονολογημένη από 17/1/1927, Μουσείο Μπενάκη, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου*, φάκ. 328-08.

[316] Γληνός, Δ. «Αναγέννηση», *Αναγέννηση*, χρονιά Α', τχ 1 (9/1926), σσ. 1-2

[317] «Σημειώματα. Ο σφραγιδόλιθος», *Αναγέννηση*, χρονιά Α', τχ 1 (9/1926), σ. 54

[318] Φραγκουδάκη, Ά. «Ο Γληνός και η παιδεία», στο: *Δημήτρης Γληνός. Παιδαγωγός και φιλόσοφος*, όπ.π., σσ. 77-81

[319] Είναι ο συγγραφέας της *Πρόσκλησης στη συγκέντρωση διαμαρτυρίας ενάντια στο κυβερνητικό νομοσχέδιο "περί προστασίας του κοινωνικού καθεστώτος"*, 2/2/1929, που κυκλοφόρησε σε χιλιάδες τρικ στην Αθήνα. Πληροφορία από: Βαλέτας, Γ. «Βιβλιογραφία Δημήτρη Γληνού», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη…*, όπ.π., σ. 142

τον «*σοσιαλιστικό εκπαιδευτικό δημοτικισμό*»[320]. Ως στόχοι του περιοδικού τίθενται η καλλιέργεια και η διάδοση-εκλαΐκευση του μαρξισμού. Μέσα από την αρθρογραφία του, αφενός, καλλιεργεί τη μαρξιστική θεωρία σε όλους σχεδόν τους τομείς (ιστορία, θεωρία και κριτική της λογοτεχνίας, τέχνη, φιλοσοφία κ.ά.) και, αφετέρου, ανοίγει ιδεολογικό μέτωπο και καθιστά τον μαρξισμό αντικείμενο δημόσιου διαλόγου σε ποικίλα θέματα. Στα δύο χρόνια κυκλοφορίας του περιοδικού περνάνε από τις σελίδες του όλα τα νέα ρεύματα, οι νέες επιστημονικές θεωρίες και διανοητικές τάσεις της εποχής. Η *Αναγέννηση* προσφέρει ένα μορφωτικό περισκόπιο των διανοητικών κατακτήσεων της ευρωπαϊκής ελίτ, μυώντας τον μέσο αναγνώστη -και όχι τον «εκλεκτό» ή τον «μυημένο»- στην ψυχανάλυση, τη θεωρία της σχετικότητας, την απαρχή της αναλυτικής φιλοσοφίας κτλ[321]. Το περιοδικό, παρά τον προοδευτικό αριστερό του χαρακτήρα, δεν διστάζει να φιλοξενήσει αντιθετικές απόψεις, με αποτέλεσμα να δεχθεί επιθέσεις τόσο από συντηρητικούς κύκλους (όπως τα *Ελληνικά Γράμματα* του Κ. Μπαστιά) όσο και από αριστερά έντυπα (*Ριζοσπάστης*, *Λογοτεχνική Επιθεώρηση* – προφανώς γιατί παρεκκλίνει από την «ορθόδοξη» γραμμή)[322]. Τον Ιανουάριο του 1927 θα προστεθεί στο περιοδικό ως παράρτημα και η *Σχολική Πράξη*, που απευθύνεται ειδικά στους εκπαιδευτικούς. Στην *Αναγέννηση* συνεργάζονται μερικά από τα πιο φωτεινά μυαλά της εποχής: Καζαντζάκης, Έλλη Λαμπρίδη, Σωτηρίου, Κορδάτος, Βάρναλης, Καρούζος, Ιμβριώτη, Κακούρος κά.

Ο Γληνός έχει συνειδητοποιήσει το τελεσίδικο: ο αστικός μεταρρυθμισμός, οι εκσυγχρονιστικές διαδικασίες του βενιζελισμού, έχουν ανέκκλητα κλείσει τον κύκλο τους. Παίρνει την οριστική απόφαση να μην επιδιώξει πλέον την ανάληψη νέας δράσης μέσω κρατικών φορέων. Σε ιδιόχειρο σημείωμά του[323] εξηγεί ότι προβαίνει σε αυτή την απόφαση για την «απόκτηση ελευθερίας» και επειδή έχει απογοητευτεί «από τους πολιτικούς» και «από την ανώτερη εκπαιδευτική ιεραρχία». Διαλέγει έναν δύσκολο και «με αγώνες» δρόμο. Τον Ιανουάριο του 1927, σε ανυπόγραφο σχόλιό του στην *Αναγέννηση* σημειώνει: «*Το Μαράσλειο Διδασκαλείο όπως και η Παιδαγωγική Ακαδημία, γκρεμίστηκαν και η Ελληνική Κοινωνία περνάει*

[320] Αντίστοιχα, στα τεύχη της *Αναγέννησης*: Α' έτος, τχ 3, 11/1926, σ. 125· Α' έτος, τχ 5, 1/1927, σσ. 310-311· Β' έτος, τχ 8, 4/1928, σσ. 437-440· Β' έτος, τχ 1, 9/1927, σσ. 1-4

[321] Φραγκουδάκη, Ά. «Ο Γληνός και η παιδεία», όπ.π, σσ. 79-81

[322] Μαργαρίτης, Γ. (επόπτης). *Ιστορία των Ελλήνων, 12ος τόμος Νεώτερος Ελληνισμός 1910-1940*. Αθήνα: εκδ. Η. Μανιατέας-Ι. Τεγόπουλος, σ. 651

[323] Γληνός, Δ. «Στοχασμοί απάνω στην παραίτησή μου», *ΑΔΓ*, φάκ. ΝΓ/337

μπροστά στα συντρίμμια αυτά ξένοιαστη και αστόχαστη σα να έχει περίσσια από τέτοιες τίμιες, γενναίες, ανυστερόβουλες και ηθικές προσπάθειες, σα να έχει περίσσια από τέτοιες αυτοθυσίες για το γενικό καλό. Το φαινόμενο λοιπόν δεν είναι τυχαίο. Και τα «Αθεϊκά» και τα «Μαρασλειακά» είναι από τα πιο χτυπητά σημάδια μιας βαθύτατης αρρώστιας. Η ελληνική αστική τάξη είναι αντιδραστική. Δεν γνώρισε και δεν έζησε καμιά από τις αρετές που αποτελέσανε την αξία, τον υπαρκτικό λόγο των αστικών τάξεων της Δύσης. […] *Αν η τάξη αυτή που κυβερνάει το δύσμοιρο λαό και τον εξαπατά εκατό χρόνια τώρα, είχε κόκκο μυαλού, θα είχεν αγκαλιάσει την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση. Γιατί η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση όπως διατυπώθηκε ήταν το θεμελίωμα της ελληνικής παιδείας πάνω στα ζωντανά δεδομένα του γνήσιου ελληνικού κόσμου, ήταν αληθινή εκπαιδευτική αναγέννηση μέσα στο πλαίσιο όλων των χαρακτηριστικών μιανής σύγχρονης προοδευτικής αστικής κοινωνίας. Νεοέλληνες αστοί πότε με κατηγορίες για τσαρικά ρούβλια, πότε με αθεΐες, πότε με μπολσεβικισμούς, πότε με ανηθικότητες κλοτσοβόλησαν κάθε φορά, έφτυσαν, ερύπαναν κάθε "άνθρωπο" που αγαπώντας πλατιά το λαό του ήρθε για να τους μεταδώσει λίγο φως*». Ο Γληνός χρεώνει στην αστική τάξη την «*καταισχυντική και βάρβαρη αγραμματοσύνη*» των Ελλήνων και τον εκφυλισμό του εκπαιδευτικού οργανισμού σε συμφεροντολογική βιομηχανία *«προσοντούχων αγραμμάτων»*[324]. Είναι σαφές πως πλέον έχει οδηγηθεί στην αντίληψη ότι η αναμόρφωση του σχολείου δεν είναι δυνατό να πραγματοποιηθεί σε μια κοινωνία όπου κυβερνά μια αντιδραστική αστική τάξη (καθώς σε μια ταξική κοινωνία η Παιδεία είναι ταξική υπόθεση), ενώ το πρόβλημα της εκπαίδευσης θα λυνόταν μόνο μέσα από τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας.

Μετά το 1924, και ιδίως την τετραετία 1928-32, ο Βενιζέλος υπερασπίζεται τη μοναρχία, που μόλις πριν λίγα χρόνια είχε πολεμήσει επαναστατικά. Δείχνοντας τον εξ αριστερών κίνδυνο, επιχειρεί να στήσει γέφυρες με τους πολιτικούς και τους κοινωνικούς του αντιπάλους –και στα εκπαιδευτικά ζητήματα. Κατά τον Χαραλάμπους, είναι πασιφανές ότι η αστική τάξη αποσύρει τον διακηρυγμένο φιλελευθερισμό της από τον πολιτικό στίβο και τα μελλοντικά της προγράμματα, γιατί η θέση αυτή μπορεί να αποβεί καταστροφική για την ίδια, και ευνοϊκή για την ανάπτυξη των αντίπαλων κοινωνικών στρωμάτων. Στην προσπάθειά της να εδραιώσει την κυριαρχία της, χάνει την αναμορφωτική της ορμή και αναδιπλώνεται προς

[324] Γληνός, Δ. «Δημοκοπία, αντίδραση, παιδεία», όπ.π., σ. 52

συντηρητικότερες κατευθύνσεις[325], χωρίς όμως τα αναμενόμενα αποτελέσματα, παρ' όλες τις υποχωρήσεις.

Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι ο Γληνός αντιλαμβάνεται εξαρχής[326] τα όρια και τους περιορισμούς που θέτει η σύμπλευση με ένα διστακτικό κυβερνητικό σχήμα, καθώς τα ετερόκλητα στοιχεία που το απαρτίζουν[327], το καθιστούν συχνά αναποτελεσματικό. Σε κάποιες περιπτώσεις θα προσπαθήσει να δικαιολογήσει τις αποφάσεις και τις επιλογές της κυβέρνησης, ανάγοντάς τες στην κακή συγκυρία: «*Ο Ευρωπαϊκός πόλεμος, ο εσωτερικός διχασμός, οι κατοπινές περιπέτειες ολοένα και περισσότερο αφαιρούσαν από τους Κυβερνήτες τον καιρό, την άνεση και τη διάθεση νασχοληθούν σοβαρά με την παιδεία.*»[328]. Ωστόσο, αποτιμώντας τη συμπόρευσή του, όπως και άλλων προοδευτικών διανοούμενων, με το Κόμμα των Φιλελευθέρων, στη Διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής του Ε.Ο. (1927) θα σημειώσει: «*πολύ λίγα ήταν τα θετικά του έργα, που απόμειναν μέσα στην παιδεία. Τη νέα οργάνωση των σχολειών, που μελέτησε και σχεδίασε στα 1913 (Νομοσχέδια Τσιριμώκου), την άφησε έκθετη κι από τότε ποτέ δε θέλησε να επιδιώξη και να πραγματοποιήση είτε το ίδιο σχέδιο, είτε άλλο αναθεωρημένο.*»[329]. «*Στα 1917, στιγμή επαναστατικού οργασμού, ο κ. Βενιζέλος νομοθετεί την εισαγωγή της δημοτικής στα σχολεία. Ο τότε όμως Υπουργός της Παιδείας, αντιδραστικός στο βάθος, ματαιώνει με συζητήσεις, αναβολές, σχέδια και αντισχέδια όλη την άλλη οργανωτική εργασία*»[330], με αποτέλεσμα το εκπαιδευτικό σύστημα «*ο νεκρός αυτός, που την αγιάτρευτη και θανατηφόρα του αρρώστεια διαγνώσανε πολλοί από το 1880*» να μείνει και πάλι «άταφος νεκρός»· «*[κ]αι όμως οι Έλληνες στα 1909 είχαν αποφασίσει και ορκιστή να θάψουν όλους τους νεκρούς των*»[331], θα υπογραμμίσει με δικαιολογημένη πικρία. Όταν ο Γληνός θα υπενθυμίσει στον Βενιζέλο ότι «*στη Θεσσαλονίκη ήταν πρόθυμος να κάνει περισσότερες αλλαγές*», θα πάρει την απάντηση: «*στη Θεσσαλονίκη ήμαστε μια επαναστατική κυβέρνηση, αλλά*

---

[325] Χαραλάμπους, Δ. Φ. *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος…*, όπ.π., σ. 121

[326] Βλ. σημείωμά του, από τις αρχές του 1911, με τίτλο «Ο δημοτικισμός και οι εχθροί του», *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σ. 490

[327] Για την ανομοιογένεια μέσα στο Κόμμα Φιλελευθέρων βλ. επίσης Πετρίδης, Π. *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα 1844-1936*, τόμ. Α'. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1984, σ. 81

[328] Γληνός, Δ. *Ένας άταφος νεκρός*, όπ.π., σσ. α'-β'

[329] Γληνός, Δ. «Διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής του "Εκπαιδευτικού Ομίλου"», *Αναγέννηση*, όπ.π., σ. 579

[330] «Σχόλια», *Αναγέννηση*, χρονιά Β', τχ 3 (11/1927), σ. 141

[331] Γληνός, Δ. *Ένας άταφος νεκρός*, όπ.π., σ. β'

τώρα η νόμιμη κυβέρνηση»[332]. Πολύ αργότερα, τον Ιούνιο του 1941, στα κρατητήρια της Ειδικής Ασφάλειας του Μανιαδάκη, θα εκμυστηρευτεί στον συγκρατούμενό του, Κώστα Στούρνα: «*Ο Βενιζέλος μού είχε δώσει ρητή υπόσχεση να μου αναθέσει εμένα το Υπουργείο Παιδείας να εφαρμόσουμε πέρα πέρα το πρόγραμμά μας. Είχαμε συζητήσει οι δυο μας το πρόβλημα λεπτομερειακώς και είχε πεισθεί απόλυτα. Ήταν, άλλωστε δημοτικιστής ο ίδιος. Τι έγινε όμως; Συμβιβαστικός όπως ήταν, σαν επεκράτησε το κίνημα κι ήρθαμε στην Αθήνα, πήρε Υπουργό της Παιδείας ένα αντιδραστικό καθαρευουσιάνο, το Δίγκα, και τον κάθισε από πάνω μου. Από τότε απελπίστηκα και είπα μέσα μου: Αφού ένας τόσο έξυπνος και τολμηρός άνθρωπος σαν το Βενιζέλο δεν μπορεί να λύσει το Εκπαιδευτικό, η αστική τάξη δε θα μπορέσει ποτέ να το λύσει. Θα το λύσει μόνος του ο Λαός και το κίνημά του της Αριστεράς.*»[333].

Ιδιαίτερα μετά το 1920 «*[ο] αστικός εκπαιδευτικός δημοτικισμός ξέπεσε στον οπορτουνισμό και την αντίδραση, γιατί παρασύρθηκε από τη γενική αντιδραστική μεταστροφή της αστικής τάξης* […] *Ούτε το αίτημα τού να γίνει η λαϊκή γλώσα, γλώσα της παιδείας γενικά από τα κάτω ως απάνω, από το δημοτικό σκολιό ως το πανεπιστήμιο, ούτε αυτό το καθαρά μορφωτικό αίτημά του δεν το κράτησε.*»[334]. Αντίθετα, «*άφησε το έργο αυτό να χτυπηθή, να συκοφαντηθή και να υπονομευτή μέσα από τους ίδιους του τους κόλπους*», καθώς και ολόκληρο το φιλόδοξο πρόγραμμα του Εκπαιδευτικού Ομίλου που «*αφού το συκοφάντησε με σημαντικά δημοσιογραφικά του όργανα (Εστία), το είδε όχι δυσάρεστα να συντρίβεται από την Παγκαλική διχτατορία, που ουσιαστικά πραγματοποιούσε μ΄ αυτή την ενέργεια την επιθυμία όλων των αντιδραστικών στοιχείων*»[335]. Το 1936, νεκρολογώντας τον Βενιζέλο, ο Γληνός θα γράψει: «*η μεγάλη αντίδραση που εκδηλωνότανε και μέσα στο κόμμα του ανάγκασε το Βενιζέλο να μην πραγματοποιήσει στην πρώτη περίοδο της διακυβέρνησής του από το 1910 ως τα 1915 την εκπαιδευτική*

---

[332] Rasis, Sp. *Demetres Glenos and educational demoticism in Greece*, Urbana, Illinois, 1980, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, σ. 81. Βλ., επίσης, Μ. Ε., «Στην Ακροναυπλία», *Επιθεώρηση Τέχνης* τόμ. Κ΄, τχ 119-120, 11-12/1964, σ. 545

[333] Στούρνας, Κ. *Casa preventiva. Τα πρώτα ιταλικά στρατόπεδα στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πύλη, 1974. Αναφορά από: https://tinyurl.com/y5v2sbpa, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020. Βέβαια, στη συγκυρία εκείνη ο Γληνός είχε ολοκληρωτικά προσχωρήσει στην Αριστερά και γευτεί μακροχρόνιες φυλακίσεις και εξορίες, ακολουθώντας τη μοίρα χιλιάδων κομμουνιστών, όπως θα δούμε παρακάτω.

[334] Γληνός, Δ. «Το γλωσσικό ζήτημα», *Εκλεκτές Σελίδες* 4, όπ.π., σ. 114

[335] Γληνός, Δ. «Η Διακήρυξη…», *Εκλεκτές Σελίδες* 3, όπ.π., σσ. 26-27

μεταρρύθμιση»[336]. Και, τελικά, το μόνο σημαντικό κέρδος απομένει «το ξύπνημα των δασκάλων»[337]. Συνειδητοποιεί, και το εκφράζει συχνά, πως δεν πρόκειται για φαινόμενο συγκαιρινό ούτε αποκλειστικά ελληνικό, αλλά επισημαίνει ότι ειδικά στη χώρα μας η εγκαθίδρυση της αστικής δημοκρατίας το 1924 (που σε άλλες χώρες ήταν φαινόμενο προοδευτικό, ως «αποτέλεσμα μιας επαναστατικής κίνησης ενάντια στη φεουδαρχία ή τα υπολείμματά της») «*έγινε στην Ελλάδα τη στιγμή, που ίσα, ίσα η αστική τάξη παρατώντας μπροστά στο ξύπνημα του προλεταριάτου, τον πενιχρό προοδευτικό ρόλο, που έπαιξε για λίγα χρόνια (1910-1920), έκαμε τη στροφή της ολότελα στα δεξιά και έμπαινε στην αντίδραση.* [...] *Η εξέλιξη της νεαρής ελληνικής αστικής δημοκρατίας στο πνευματικό επίπεδο είναι από την αρχή της ως τώρα μια σειρά από ύπουλες αντιλαϊκές ενέργειες και από φανερούς και λυσσασμένους διωγμούς και μια προσπάθεια να επιβληθεί αφόρητη πνευματική σκλαβιά.*»[338].

Ο Γληνός κατηγορεί τους δημοτικιστές ότι απέφυγαν να χρησιμοποιήσουν τη δημοτική σε περιοχές εκτός της λογοτεχνίας, αποστερώντας της με αυτόν τον τρόπο το κύρος και την εξύψωση που αυτή η χρήση θα της προσέδιδε. Αυτή η εφεκτική και συγκεχυμένη στάση είναι δηλωτική της παλινδρόμησης και υπαναχώρησης του δημοτικιστικού κινήματος, απότοκου της γενικότερης αντιδραστικής στροφής τής άλλοτε προοδευτικής στο γλωσσικό ζήτημα αστικής τάξης. Καταφέρεται ειδικά εναντίον των πανεπιστημιακών που ενώ «*ανήκανε στο στρατόπεδο της δημοτικής, γράφουνε σήμερα τα βιβλία τους σε μια στυγνή καθαρεύουσα*», φέρνοντας για παράδειγμα τους Τσάτσο και Κανελλόπουλο. Σε μια προσπάθεια να ερμηνεύσει αυτή τη στάση, υποστηρίζει ότι πλέον ο δημοτικισμός είναι «*πολύ πιο ύποπτος στην άρχουσα τάξη παρά πριν δέκα χρόνια*», επομένως η χρήση της δημοτικής γλώσσας θα ισοδυναμούσε με κατάφαση στον κομμουνισμό[339]. Όσον αφορά τον μέχρι πρότινος στενότατο συνεργάτη και φίλο του, η εκτίμηση του Γληνού για την πορεία του

---

[336] *Σχολική Εφημερίς*, τ. Α΄, τχ 30, 22/3/1936, σ. 1β

[337] Για την οποία φράση θα σημειώσει ο Δημαράς: «*Με την προοπτική που επιτρέπει ο χρόνος, ακόμη και αυτή η μετρημένη διαπίστωση φαίνεται υπερβολική*». Βλ. Δημαράς, Α. (επιμ.) *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...*, όπ.π. σ. μς'

[338] Γληνός, Δ. «Πνευματικές μορφές της αντίδρασης», *Εκλεκτές σελίδες* 4, όπ.π., σσ. 52-53. Πρωτοδημοσιεύτηκε σε πέντε συνέχειες στο περ. *Νέοι Πρωτοπόροι*, φ. 10-12, 9-12/1932 και φ. 1-2, 1-2/1933

[339] «*Ένας νέος επιστήμονας, που θα κρατούσε συστηματικά στην πράξη τις γλωσσικές του θεωρίες, θα φανέρωνε μ' αυτό, πως επιμένει στο καθολικό ξύπνημα του λαού, άρα θα είναι κομμουνιστής.*». Βλ. Γληνός, Δ. «Ύστερ' από το θάνατο του Ψυχάρη», *Εκλεκτές Σελίδες* 2, όπ.π., σ. 68. Πρωτοδημοσιεύτηκε στο περ. *Κύκλος*, τόμ. 1, 1931, σσ. 12-15.

αποτυπώνεται με σαφήνεια στο σημείωμα: «*Ο Δελμούζος παιδαγωγός των "φωτισμένων μεγαλοαστών" του 1910, γίνεται τώρα ο παιδαγωγός των αντιδραστικών μεγαλοαστών*.»[340].

Επιχειρώντας να αναδείξει τα αίτια της «αντιδραστικής μεταστροφής» της ελληνικής αστικής τάξης, ο Γληνός θα επισημάνει ως τέτοια[341]: α) το ότι το Κόμμα των Φιλελευθέρων «*βάδισε δειλά και αντιφατικά, έχοντας αδιάκοπα να υπερνικήση εσωκομματική αντίδραση έντονη και αποτελεσματική*», β) την έκρηξη του πολέμου, την οποία εκμεταλλεύτηκαν «*[τα] παλιά αντιδραστικά στοιχεία [για] να παρασύρουν με το μέρος τους την πλειονοψηφία των μικροαστικών και των λαϊκών τάξεων, που υποφέρανε φοβερά από τον πόλεμο και το διχασμό*», γ) τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί με την εξέλιξη της εθνικής οικονομίας, την αθρόα προσφυγική συρροή, τις κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις που εκφράζονται κυρίως με την αντιπαλότητα μεταξύ γηγενών και προσφύγων, την αναζωπύρωση της διαμάχης μεταξύ βενιζελικών και αντιβενιζελικών, τη σχετική εκβιομηχάνιση της χώρας και ανάπτυξη του καπιταλισμού, την ατελή λύση του αγροτικού ζητήματος[342], πράγματα που οδήγησαν στην ισχυροποίηση του εργατοαγροτικού κινήματος και τη συνεπακόλουθη συντηρητική αντίδραση του κυρίαρχου αστισμού και δ) τη γενικότερη συντηρητική και αντιδραστική κίνηση των ευρωπαϊκών αστικών τάξεων μπροστά στο ξέσπασμα της Οκτωβριανής Επανάστασης, την έντονη δράση των κομμουνιστικών κομμάτων και τις βαθιές μεταπολεμικές κρίσεις του καπιταλισμού[343]. Η «αντιδραστική στροφή», λοιπόν, εκκινεί από τον φόβο της βίαιης κοινωνικής ανατροπής και στην Ελλάδα, μετά την κατάληψη της εξουσίας στη Ρωσία από τους Μπολσεβίκους. Στο εξής «*[κ]άθε προοδευτική ιδέα χαρακτηρίζεται κομμουνισμός, κάθε ελευθερία είναι ενοχλητική και είτε*

[340] Άτιτλη χειρόγραφη σημείωση του Γληνού (περίπου του 1929), στο: *ΑΔΓ*, φάκ. ΙΘ/147/α

[341] Γληνός, Δ. «Η Διακήρυξη...», *Εκλεκτές Σελίδες* 3, όπ.π. σσ. 27-29

[342] Για τη δυναμική του αγροτικού ζητήματος μέσα στην ελληνική κοινωνία βλ. Μπουμπούς Γ. Δ. «Το αγροτικό ζήτημα και οι έλληνες σοσιαλιστές στις αρχές του ΧΧού αιώνα», *Δοκιμές*, τχ Β (9/1994), σσ. 119-128

[343] Στην Ελλάδα, η σφοδρή επίθεση των αστικών κομμάτων απέναντι στα αριστερά κόμματα, και ιδίως στο κομμουνιστικό, εκδηλώνεται με πλήθος αντικομμουνιστικών μέτρων, όπως η απαγόρευση της εργατικής πρωτομαγιάς (1.5.1924), η ψήφιση του «ιδιώνυμου» (18.6.1929), η επιβολή λογοκρισίας (13.7.1925), η νομιμοποίηση της επέμβασης του στρατού σε περιπτώσεις που «απειλείται» η δημοκρατία, οι συλλήψεις και διώξεις πολιτικών προσώπων κ.ά. Η πάλη ενάντια στον κομμουνισμό αναγορεύεται σε δόγμα κρατικής πολιτικής, αλλά, παράλληλα, αποτελεί μια επίσημη ομολογία για την αυξανόμενη επιρροή και δράση του ΚΚΕ στις λαϊκές μάζες, καθώς και για τον ρόλο του στην κοινωνική και πολιτική ζωή του τόπου.

με σοφιστικά πλαγιοβαδίσματα ουσιαστικά "αναιρείται", είτε καταλιέται με την άμεση βία.»[344].

Αδιαμφισβήτητα, ο τρόπος που ο Γληνός εκφράζεται για τον Βενιζέλο, φανερώνει πως τον υπολήπτεται («*είναι από τα λίγα φωτισμένα πνεύματα, που φέρνουν μέσα τους τα σπέρματα ενός νέου ελληνικού ηθικού και πνευματικού κόσμου*»[345]). Όμως γεννάται το ερώτημα: είναι ο Γληνός όντως βενιζελικός ή για λόγους τακτικισμού βρίσκεται σε αυτό το στρατόπεδο; Ο Φ. Ηλιού χαρακτηρίζει την επιλογή του αυτή «τακτικό ελιγμό», καθώς οι νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν στην Ελλάδα δημιούργησαν την προσδοκία στον ίδιο αλλά και σε αρκετούς άλλους διανοούμενους που εμφορούνταν από σοσιαλιστικές ιδέες ότι θα «*μπορούσαν να παρέμβουν "από τα μέσα" για να επιτύχουν τις εξελίξεις*»[346]. Προφανώς, δεν ενστερνίζεται συνολικά το πολιτικό σχέδιο, το πρόγραμμα και το όραμα του Βενιζέλου. Σε εκείνη τη συγκυρία όμως είναι η μόνη δυνατή επιλογή και ο Βενιζέλος συγκεντρώνει πολλά από τα χαρακτηριστικά του ηγέτη που τη δεδομένη στιγμή έχει ανάγκη η χώρα. Επομένως, θεωρούμε πως ουσιαστικά είναι λόγοι τακτικισμού αυτοί που υπαγορεύουν στον Γληνό τη συμπόρευση. Αργότερα θα κρίνει αυστηρά το Κόμμα, και τον εαυτό του μαζί.

[344] Γληνός, Δ. «Η Διακήρυξη...», *Εκλεκτές Σελίδες* 3, όπ.π. σσ. 27-29
[345] Γληνός, Δ. «Προλεγόμενα στο Β' τόμο», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 2, τχ α' (1/1912), σ. 6
[346] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 561

2.8. Η συμβολή του Δημήτρη Γληνού στον αγώνα του Γυναικείου Κινήματος στην Ελλάδα

Κατά την πρώτη περίοδο της συστηματικής γυναικείας αμφισβήτησης, η οποία τοποθετείται συνήθως από το 1887 και την έκδοση της *Εφημερίδος των Κυριών* έως το 1920, μία πρωτοπορία γυναικών διεκδικεί για το γυναικείο φύλο το δικαίωμα στην εκπαίδευση και την εργασία, επιλέγοντας ως μεθόδους δράσης τη φιλανθρωπία και τη συμμετοχή στις εθνικές κρίσεις και τους εθνικούς αγώνες[347]. Το «γυναικείο ζήτημα», όμως, αποκτά στα μεσοπολεμικά χρόνια διαστάσεις κοινωνικού ζητήματος[348]. Οι νέοι όροι με τους οποίους τίθεται, συνδέονται τόσο με τις σημαντικές αλλαγές που έχουν σταδιακά επέλθει στον γυναικείο πληθυσμό της χώρας όσο και με τη μορφή και το περιεχόμενο των γυναικείων διεκδικήσεων. Η γυναικεία κίνηση του Μεσοπολέμου θα προτάξει το αίτημα των πολιτικών δικαιωμάτων και θα εκφραστεί από δύο γενικές κατηγορίες, τις ριζοσπάστριες και τις συντηρητικές. Οι πρώτες θα συσπειρωθούν στον *Σύνδεσμο Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναικός*, ενώ οι δεύτερες στις οργανώσεις-μέλη του *Εθνικού Συμβουλίου των Ελληνίδων* και στο *Λύκειο των Ελληνίδων*.

Η ίδρυση του *Συνδέσμου Ελληνίδων υπέρ των Δικαιωμάτων της Γυναικός* (εφεξής Σ.Ε.Δ.Γ.) στις 16 Απριλίου 1920, με πρωτοβουλία της Αύρας Θεοδωροπούλου και της Μαρίας Νεγρεπόντη και σε συνεννόηση με τη *Διεθνή Ένωση για τη Γυναικεία Ψήφο*, ουσιαστικά σηματοδοτεί την έναρξη του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος, προσθέτοντας τα πολιτικά δικαιώματα δίπλα στο δικαίωμα των γυναικών στην εκπαίδευση και την εργασία[349]. Το Γυναικείο Κίνημα μπαίνει σε νέα φάση, που κρατά έως το 1936, με βασική προτεραιότητα την ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική και στη μισθωτή εργασία[350], με την πολιτική να θεωρείται ως η συνιστώσα που διαπερνά όλους τους επιμέρους φεμινιστικούς στόχους. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι, σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η γυναικεία παρουσία στους ποικίλους χώρους της δημόσιας σφαίρας

---

[347] Ψαρρά, Α. «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: Γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο», στο *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, όπ.π., σ. 67

[348] Αβδελά, Έ. «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο: Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμ. Β', μέρος 1ο. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2002, σ. 337

[349] Αθανασιάδης, Χ. «Προλογικό σημείωμα», στο: Μ. Μπέλλα *Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή…*, όπ.π., σ. 11

[350] Αυδή-Καλκάνη, Ι. *Η επαγγελματικά εργαζόμενη Ελληνίδα*. Αθήνα: Παπαζήση, 1978, σ. 34

καταδεικνύει, αφενός, το γεγονός ότι η τελευταία ανδροκρατείται και, αφετέρου, ότι ο αποκλεισμός από αυτήν δεν αφορά μόνο πολιτικές αλλά και ολόκληρες κοινωνικές ομάδες με σαφείς προεκτάσεις στην έμφυλη διάσταση.

Ο Δημήτρης Γληνός είναι από τους λίγους Έλληνες διανοούμενους που υποστηρίζουν ενεργά το Γυναικείο Κίνημα στη χώρα, μετέχοντας στον αγώνα των γυναικών για ισοτιμία. Συνεργάζεται συστηματικά με τον Σ.Ε.Δ.Γ. -μάλιστα μετά το 1926 γίνεται μέλος του Δ.Σ. του-, στον οποίο προσπαθεί να προσδώσει «*σχεδόν κύριο εκπαιδευτικό χαραχτήρα*», όπως αναφέρει σε επιστολή του προς τον Α. Δελμούζο, στις 15/5/1921[351]. Κατά τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του ο Σ.Ε.Δ.Γ. οργανώνει επιτροπές, αποτελούμενες από μέλη του και ειδικούς επιστήμονες, προκειμένου να καταρτιστεί το πρόγραμμά του και να αποκρυσταλλωθούν οι θέσεις του. Ο Γληνός επιφορτίζεται με τον συντονισμό της δημόσιας διαβούλευσης για το *Πρόγραμμα Γυναικείας Μορφώσεως*, στην οποία παίρνουν μέρος οι Κ. Καραθεοδωρή, Π. Κορύλλος, Α. Σβώλος κ.ά.. Με την ολοκλήρωση των συζητήσεων αναλαμβάνει να παρουσιάσει τις γενικές αρχές και τα ειδικά πορίσματα που προέκυψαν[352]. Φαίνεται ιδιαίτερα ικανοποιημένος από τη δράση του Σ.Ε.Δ.Γ., όπως επιβεβαιώνεται και από επιστολή του στον Δελμούζο, στις 27/5/1921: «*Ο Σύνδεσμος των Γυναικών εργάστηκε πολύ καλά εφέτος. Έγινε μία εξέλιξη σοβαρή*.»[353].

Ο Δημήτρης Γληνός, όπως και άλλοι νεωτεριστές παιδαγωγοί, παρουσιάζει απόψεις σχετικές με τον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας στη συγκυρία εκείνη και υποστηρίζει τόσο την πνευματική ισοτιμία της με τον άνδρα, όσο και την αναγκαιότητα της ισότιμης συμμετοχής στην εκπαιδευτική διαδικασία. Προχωρά, όμως, ένα βήμα παραπέρα, αντιτείνοντας στη διεκδίκηση ισότητας, που αποτελεί το πρωταρχικό φεμινιστικό σύνθημα της εποχής, τη διεκδίκηση ολόπλευρης μόρφωσης, προκειμένου η ισότητα να προκύψει ως κατακτημένη καταξίωση. Θεωρεί, ωστόσο, πως η εκπαίδευση των κοριτσιών, ένα από τα βασικά προοδευτικά αιτήματα των καιρών, είναι απαραίτητο να προβλέπει μαθήματα «*σύμφωνα με την ιδιοφυία των κοριτσιών*»[354] και προσανατολισμένα στα μελλοντικά

[351] Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος* ..., όπ.π., σ. 111
[352] Μπέλλα, Μ. *Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή*..., όπ.π., σσ. 62-63
[353] Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 114
[354] Γληνός, Δ. «Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου προς το Κεντρικό Εποπτικό Συμβούλιο της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως», στο: *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σ. 118

καθήκοντα της γυναίκας ως μητέρας και οικοκυράς[355]. Αυτές οι απόψεις του αποτυπώνονται καταρχάς στο Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1912) προς το *Εποπτικό Συμβούλιο της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως*, όπου ο ίδιος συντάσσει τα κεφάλαια που αφορούν το πρόγραμμα του Δημοτικού Σχολείου και του Διδασκαλείου κοριτσιών. Εκεί ο Γληνός θα επισημάνει ότι «*[κ]ατά την επίσημη στατιστική τα κορίτσια που πηγαίνουνε στα δημοτικά σχολεία είναι απάνω κάτω το ένα τρίτο από τ' αγόρια, δηλ. με μέτριο υπολογισμό 80% κορίτσια δεν πατούν καθόλου το κατώφλι του σχολείου.*»[356]. Στο «Διάγραμμα της γυναικείας παιδείας» το Υπόμνημα προβλέπει δυνατότητες γενικής, επαγγελματικής και πανεπιστημιακής εκπαίδευσης.

Οι απόψεις του Γληνού για τη γυναικεία εκπαίδευση αποτυπώνονται, στη συνέχεια, με εναργέστερο και διεξοδικότερο τρόπο στη *Γενικήν Εισηγητικήν Έκθεσιν εις τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1913* τα οποία κατατίθενται στη Βουλή από τον υπουργό Παιδείας Ιωάννη Τσιριμώκο. Τα νομοσχέδια επαναλαμβάνουν πολλά από τα αιτήματα των νομοσχεδίων Ευταξία (1899), διατυπώνοντας όμως «*πολύ σαφέστερα* [...] *την αστική διάσταση της μεταρρύθμισης, τεκμηριωμένη μάλιστα όχι μόνο παιδαγωγικά, αλλά και πολιτικά και κοινωνικά*»[357]. Ο Γληνός, συντάκτης της Εισηγητικής Έκθεσης, στο υποκεφάλαιο «Εκπαίδευσις των θηλέων» υπογραμμίζει την ανάγκη για ουσιαστική μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης των κοριτσιών. Αφού διαπιστώσει πως αυτή στην Ελλάδα «*καθυστερεί καταφανώς* [...] *και κατά τον αριθμόν των σχολείων και κατά το ποσόν των μαθητριών και κατά τα μορφωτικά αποτελέσματα*», αποδίδει το υψηλό ποσοστό των αναλφάβητων γυναικών τόσο στη νοοτροπία (τις «προλήψεις») του λαού, ο οποίος θεωρεί περιττή ή και επιβλαβή τη μόρφωση των κοριτσιών[358], όσο και στην αδιαφορία της άρχουσας τάξης που δεν επιδιώκει με κανέναν τρόπο να «*εξυψώση την Ελληνίδα γυναίκα*» μέσω της εκπαίδευσής της[359]. Αναφορικά με τη μέση εκπαίδευση των κοριτσιών, στηλιτεύει το γεγονός ότι αυτή έχει

---

[355] Θέση που είναι δηλωτική της κατεστημένης έμφυλης τάξης πραγμάτων στο πλαίσιο των πατριαρχικών κοινωνικών δομών και των συνακόλουθων σχημάτων πρόσληψης για τους ασύμμετρους κοινωνικούς ρόλους.

[356] Γληνός, Δ. «Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου...», όπ.π., σ. 104

[357] Φραγκουδάκη, Ά. *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι...*, όπ.π., σ. 28

[358] «*Η ελληνική κοινωνία όπως βγήκε από την επανάσταση του 21 ήταν δύσκολο να εννοήση πως είναι ανάγκη να μορφωθή η γυναίκα. Τι θα κάμη το κορίτσι τα γράμματα εφεύρεση του διαβόλου;*», Γληνός, Δ. «Γυναικείος ανθρωπισμός», στο: *Εκλεκτές σελίδες* 1, σ. 57

[359] Γληνός, Δ. «Γενική Εισηγητική Έκθεσις εις τα Εκπαιδευτικά Νομοσχέδια», στο: *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σσ. 203-204

εκχωρηθεί στην ιδιωτική πρωτοβουλία, όπου ιδιωτικά παρθεναγωγεία προσφέρουν «*ξενίζουσα ημιμάθεια*» στα κορίτσια της μεσαίας αστικής τάξης, προωθώντας το «*αριστοκρατικόν ιδεώδες, το ιδεώδες της κοσμικής γυναικός*» και βάζοντας τους εθνικούς παράγοντες της αγωγής σε δεύτερη μοίρα[360]. Προβλήματα διαπιστώνει και στην επαγγελματική μόρφωση των διδασκαλισσών, υποστηρίζοντας ότι αυτές έχουν λάβει «*επιπολαίαν παιδαγωγικήν παίδευσιν και ανεπαρκή περί το μεθοδικώς διδάσκειν εξάσκησιν*», με αποτέλεσμα να μην επιτυγχάνεται «*κανείς εκ των δύο σκοπών ούτε ο γενικός μορφωτικός, ούτε ο ειδικός επαγγελματικός*»[361]. Ήδη στο Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου (1912) έχει τονίσει ότι τα ανώτερα παρθεναγωγεία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας λειτουργούν απλά σαν δασκαλοπαραγωγικές μηχανές, παραγνωρίζοντας το γεγονός ότι ούτε τα ίδια τα κορίτσια αυτό επιζητούν, ούτε ο τόπος χρειάζεται τόσες δασκάλες, σε μια εποχή που, πραγματικά, το επάγγελμα της δασκάλας αποτελεί τη μοναδική διέξοδο των εγγράμματων γυναικών[362]. Γι' αυτό είναι ανάγκη η πολιτεία «*υψώνοντας το δασκαλικό επάγγελμα να χτυπήσει την επικίνδυνη δασκαλοπλημμύρα και να δώσει τα μέσα, ώστε ν' ανοιχτούνε στα κορίτσια κι' άλλοι δρόμοι προς το τραπεζιτικό, εμπορικό και βιοτεχνικό υπαλληλικό στάδιο*», καθώς και να τα δοθεί η δυνατότητα να συνεχίζουν τις σπουδές τους στο πανεπιστήμιο ή σε άλλες ανώτερες επαγγελματικές σχολές[363].

Οι προτάσεις του Γληνού σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση μπορούν να συνοψιστούν στα εξής[364]: α) η εκπαίδευση των κοριτσιών είναι απαραίτητο να γίνει τριμερής «*ίνα υπηρετή τας διαφόρους πνευματικάς, κοινωνικάς και οικονομικάς ανάγκας των κορασίων και εν γένει να εξομοιωθή προς την των αρρένων, πλην, όπου ειδικοί λόγοι επιβάλλουσι διαφοράς τινάς*», β) να ιδρυθούν δημόσια Διδασκαλεία Θηλέων ισότιμα με των αρρένων και ως προς τα έτη φοίτησης και ως προς το πρόγραμμα σπουδών, γ) να ιδρυθούν επαγγελματικές σχολές «*δια των οποίων θα ανοιχθώσι και*

---

[360] *Στο ίδιο*, σσ. 208-209

[361] *Στο ίδιο*, σσ. 214-215

[362] Ο διδασκαλικός κλάδος υπήρξε ο πρώτος χώρος μισθωτής εργασίας με μαζική γυναικεία παρουσία, επειδή η επαγγελματική ενασχόληση με τα παιδιά μπορούσε να ιδωθεί και να δικαιολογηθεί κοινωνικά ως φυσική προέκταση του ρόλου της γυναίκας στην οικογένεια. Το 40% περίπου του διδασκαλικού σώματος του Μεσοπολέμου ήταν γυναίκες. Βλ. Αθανασιάδης, Χ. «Φεμινίστριες δασκάλες στον Μεσοπόλεμο», *Παιδεία*, τχ 3, 11/2005, σ. 16

[363] Γληνός, Δ. «Υπόμνημα του Εκπαιδευτικού Ομίλου...», όπ.π., σσ. 150-154

[364] Γληνός, Δ. «Γενική Εισηγητική Έκθεσις...», όπ.π., σ. 227. Βλ., επίσης, Μπουζάκης, Σ. *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση: Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 19ος αιώνας, 1913-1929*, τόμ. 1ος. Αθήνα: Gutenberg, 2007 (4η έκδ.), σσ. 509-554

άλλαι οδοί μορφώσεως και κοινωνικής επομένως δράσεως εις τας νεάνιδας της αστικής τάξεως», δ) να ιδρυθούν Αστικά σχολεία θηλέων σε κάθε πρωτεύουσα νομού, όπου «*πρέπει να ικανοποιώνται αι πνευματικαί και κοινωνικαί ανάγκαι των νεανίδων της τάξεως ταύτης* [ενν. της αστικής]», τα οποία θα συμπληρώνουν τη μόρφωση των αποφοίτων των δημοτικών σχολείων, θα προετοιμάζουν για βιοποριστικά επαγγέλματα, αλλά και θα δίνουν το δικαίωμα εγγραφής, μετά από εξετάσεις, σε μία από τις τρεις πρώτες τάξεις του Γυμνασίου[365], ε) να ιδρυθούν δημόσια Γυμνάσια θηλέων, με ίδιους σκοπούς και πρόγραμμα με τα αντίστοιχα των αρρένων -λαμβάνοντας όμως υπόψη «*διαφοράς τινάς επιβαλλομένας υπό της φύσεως της γυναικός και της κυρίας αποστολής αυτής*»-, τα οποία θα διαιρούνται σε «φιλολογικό» και «πραγματικό» τμήμα και θα παρέχουν επιπλέον τα απαραίτητα μαθήματα της οικιακής οικονομίας, νοσηλευτικής, βρεφοκομίας και στοιχειώδους παιδολογίας[366]. Αυτή η τελευταία πρόταση αποτελεί ίσως την κυριότερη καινοτομία των νομοσχεδίων του 1913, γιατί ανοίγει στα κορίτσια τον δρόμο για το Πανεπιστήμιο[367]. Ωστόσο, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι την εποχή αυτή δεν υπάρχει προβληματισμός γύρω από τον ταξικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης· αρκετά αργότερα η ταξικότητα της παιδείας θα αποτελέσει για τον Γληνό τον πυρήνα της διαμάχης που θα οδηγήσει στη διάσπαση του Ε.Ο.

«Δεύτερο διαμάντι» ο Γληνός χαρακτηρίζει τη συμβολή των νομοσχεδίων στην πνευματική απολύτρωση της γυναίκας, σε κείμενό του προορισμένο να προπαγανδίσει και να διαφημίσει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1913[368]: «*Η ελληνίδα κόρη πνιγμένη στην αμάθεια, δολοφονημένη από την αργία και το καρτέρι του γαμπρού, η ελληνίδα "δεσποινίς των αιθουσών" ψευτισμένη από την ξενομανία και τον παπαγαλισμό ξένων γλωσσών, πρέπει να λείψουν. Η γυναίκα άνθρωπος, η γυναίκα άτομο συνειδητό, η γυναίκα μέλος της κοινωνίας ενεργό, η γυναίκα ανεξάρτητη, η γυναίκα φωτισμένη, η γυναίκα εργάτης της κοινωνικής προόδου και όχι παθητικό ον, όχι βυζικάντι στο σβέρκο του αντρός, η γυναίκα αυτή θα βγη από την παιδεία. Και παιδεία έρχεται να δώση στη γυναίκα η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.*». Παρόλο που τα νομοσχέδια αυτά τελικά δεν ψηφίστηκαν, οι προτάσεις του Δημήτρη Γληνού συνέβαλαν στην αναβάθμιση

[365] Γληνός, Δ. «Γενική Εισηγητική Έκθεσις...», όπ.π., σσ. 250-252
[366] *Στο ίδιο*, σ. 252
[367] Ελεγμίτου, Ε. & Μπακαλάκη, Α. *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν.-Γ.Γ.Ν.Γ., 1987, σσ. 176-177
[368] Γληνός, Δ. «Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 3 (1913), σσ. 276-279

της γυναικείας εκπαίδευσης, κυρίως με την ίδρυση Αστικών σχολείων και Διδασκαλείων Θηλέων το 1914, Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων θηλέων το 1917 και τη νομοθετική κατοχύρωση Πρακτικών Σχολών Θηλέων το 1918[369].

Αξίζει να αναφερθεί η συμβολή του Γληνού και στη λειτουργία του *Κυριακού Σχολείου Εργατριών* (1911-1922), το οποίο ιδρύεται με την υποστήριξη του Εργατικού Κέντρου Αθήνας. Συγκεκριμένα, ο Γληνός συνεργάζεται με την Αύρα Θεοδωροπούλου και επιτροπή γυναικών για την οργάνωση του προγράμματός του, το οποίο διακρίνεται από άλλες αντίστοιχες προσπάθειες στο γεγονός ότι σε αυτό η παραδοσιακή δραστηριότητα της φιλανθρωπίας αντικαθίσταται από την κοινωνική πρόνοια. Το Σχολείο είναι ένα «επαγγελματικό και μορφωτικό σχολείο» που παρέχει στις εργάτριες δωρεάν στοιχειώδη εκπαίδευση, επαγγελματική μόρφωση και γνώσεις απαραίτητες για τη βελτίωση των συνθηκών ζωής τους, ως εργάτριες, οικοκυρές και μητέρες. Ονομάζεται «Κυριακό» γιατί λειτουργεί μόνο την Κυριακή, ημέρα αργίας, με τρίωρο μάθημα τη φορά[370].

Το 1917 ο Γληνός, με την ιδιότητα του Γενικού Γραμματέα του υπουργείου Παιδείας, απαντά σε έρευνα της εφημερίδας *Πρόοδος* όπου υποστηρίζει ότι οι γυναίκες υπάλληλοι μπορεί να αποδίδουν όντως λιγότερο από τους άντρες συναδέλφους τους, αλλά αυτό οφείλεται σε δύο λόγους: α) στην ελλιπέστερη κατάρτιση και β) στη νοοτροπία που θέλει τις γυναίκες να εργάζονται έως τη στιγμή που θα παντρευτούν, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζουν την εργασία τους ως προσωρινή και να μην «επενδύουν» στον επαγγελματικό τους ρόλο[371].

Τον Μάιο του 1921 ο Γληνός, σε συνεργασία με στελέχη του Εκπαιδευτικού Ομίλου (Κ. Σωτηρίου, Μ. Κλεάνθους, Χ. Θεοδωρίδη), ιδρύει την Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή (Α.Γ.Σ.), σε μια προσπάθεια, αφενός, να υλοποιήσει μέρος έστω του σχεδίου δημιουργίας Ελεύθερου Πανεπιστημίου και, αφετέρου, να διατηρήσει ζωντανό το έργο του εκπαιδευτικού δημοτικισμού

---

[369] Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. «Η διάσταση του φύλου στην παιδαγωγική θεωρία και εκπαιδευτική πράξη από το 1900 έως το 1930: Λόγος-αντίλογος στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου», στο: Τζήκας, Χ. (επιμ.) *Ζητήματα ιστορίας και ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης. Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2006, σ. 158

[370] Μπέλλα, Μ. «Κυριακό Σχολείο Εργατριών (1911-1922)», 2018. Διαθέσιμο στο: http://criticeduc.blogspot.com/2018/03/1911-1922.html, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[371] Αβδελά, Ε. «Μια γυναικεία επανάσταση. Οι γυναίκες "κατακτούν" τα υπουργεία και τις δημόσιες υπηρεσίες», ένθετο *Επτά Ημέρες*, *Η Καθημερινή*, 2/5/1999, σ. 23

σε μια δύσκολη συγκυρία, μετά τη συντριπτική ήττα των Φιλελευθέρων στις εκλογές της 1ης/11/1920 και την απομάκρυνση των δημοτικιστών από τον κρατικό μηχανισμό. Η Σχολή λειτουργεί έξω από κρατικά σχήματα και έχει την ευχέρεια να διαμορφώνει ελεύθερα το πρόγραμμα των μαθημάτων της, τα οποία διδάσκουν φιλελεύθεροι και προοδευτικοί επιστήμονες και διανοούμενοι της εποχής[372].

Η πρωτοβουλία αυτή του Γληνού αποτελεί ίσως τη σπουδαιότερη συμβολή του στον αγώνα του Γυναικείου Κινήματος, καθώς αποβλέπει στη «*μόρφωση της σύγχρονης Ελληνίδας με τέτοιο τρόπο, που να νοιώθη τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις της μέσα στη σημερινή κοινωνία και να μπορή να είναι μέλος της συνειδητό και άξιο*»[373]. Συγκεκριμένα, η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή επιδιώκει «*να δώση ανώτερη ιστορική, καλλιτεχνική, φιλοσοφική και κοινωνιολογική μόρφωση στις γυναίκες που θέλουν να κατανοούν και να υποβοηθούν τις τάσεις του σύγχρονου πολιτισμού και προπάντων του νεοελληνικού και να μετέχουν συνειδητά στη σύγχρονη προοδευτική κίνηση*», με απώτερο σκοπό «*[ν]α πάρη η γυναίκα τη θέση της, την αντίστοιχη με την αξία της θέση, στις ανώτερες εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής*»[374]. Το πρόγραμμα της Σχολής περιλαμβάνει μαθήματα Φιλοσοφίας, Ψυχολογίας, Ιστορίας του Πολιτισμού, Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας, Ιστορίας της Τέχνης και Αισθητικής, καθώς και διαλέξεις πάνω σε διάφορα θέματα, όπως η πολιτειακή αγωγή, τα αστικά και πολιτικά δικαιώματα της γυναίκας, η πολιτική οικονομία, οι σύγχρονες κοσμολογικές και βιολογικές θεωρίες, η ατομική και κοινωνική υγιεινή του παιδιού, οι κοινωνικές μεταβολές και κοινωνικές θεωρίες, η νεοελληνική λογοτεχνία. Παράλληλα, λειτουργούν φροντιστήρια (φιλοσοφικό, ψυχολογικό, ιστορικό, λογοτεχνικό, τέχνης), με σκοπό την πρακτική άσκηση των φοιτητριών και την καλλιέργεια της τάσης για έρευνα. Η μόρφωση της γυναίκας αντιμετωπίζεται με νέο πνεύμα, καθώς μέσα από το πρωτότυπο και καινοτόμο για την εποχή πρόγραμμα μαθημάτων επιδιώκεται να δοθεί στις γυναίκες ανώτερη μόρφωση, πολύπλευρη, ποιοτικά διαφορετική και σύμφωνη με τις νέες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές ανάγκες[375].

---

[372] Μπέλλα, Μ. *Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή…*, όπ.π., σ. 83

[373] Σύμφωνα με την πρώτη απόφαση της Εφορευτικής Επιτροπής, στις 7/6/1921. Βλ. σχετ. *Στο ίδιο*, σ. 68

[374] Γληνός, Δ. «Γυναικείος ανθρωπισμός», όπ.π., σσ. 35-36

[375] Μπέλλα, Μ. *Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή…*, όπ.π., σσ. 53, 79

Όπως αναφέρει ο Σ.Ε.Δ.Γ. σε ανακοίνωσή του στο φεμινιστικό περιοδικό *Ελληνίς* χαιρετίζοντας την ίδρυση της Α.Γ.Σ., «*το γεγονός είναι εξαιρετικής σημασίας δια τον τόπον μας. Είναι η πρώτη φορά που παρουσιάζεται η ευκαιρία εις την Ελληνίδα να λάβη γενικήν μόρφωσιν αρτίαν, σοβαράν, σύμφωνον με τον προορισμόν της ως κοινωνικού παράγοντος, αλλά προ πάντων και ως μητρός και γυναικός*»[376]. Πρόκειται για ένα προδρομικό παιδαγωγικό και πολιτικό εγχείρημα. Παιδαγωγικό, διότι το πρόγραμμα σπουδών του προσιδιάζει σε ένα σύγχρονο πρόγραμμα πολιτικής εκπαίδευσης και πολιτισμικών σπουδών, με ορισμένα από τα μαθήματά του να μην έχουν ακόμα διδαχτεί ούτε στη μέση ούτε στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση[377]. Πολιτικό, διότι ενώ η Σχολή λειτουργεί σε μια εποχή που οι γυναίκες δεν έχουν καν πολιτικά δικαιώματα, επιδιώκει να τις προετοιμάσει για τον νέο ρόλο τους ως οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών παραγόντων. Η Α.Γ.Σ. συνιστά ιδεολογικό και επιστημονικό θύλακα μιας αντίληψης για τη γυναίκα και την εκπαίδευσή της και όψη πρακτικής εφαρμογής του ιδανικού του Γυναικείου Ανθρωπισμού, καθώς παρέχει ένα πρότυπο γυναικείας παιδείας που συμπυκνώνει τους όρους της ουσιαστικής συμμετοχής της γυναίκας στην κοινωνία και την πολιτική. Ο καινοτόμος χαρακτήρας της αποτιμάται και από το γεγονός ότι λειτούργησε σε μία εποχή που το 70% των γυναικών στην Ελλάδα ήταν αναλφάβητο[378] και που ο νομοθέτης τις τοποθετούσε στην ίδια μοίρα με τους ανήλικους, εγείροντας ποικίλες απαγορεύσεις στις κοινωνικές τους δραστηριότητες.

Οι φοιτήτριες της Σχολής είναι αστικής κυρίως προέλευσης και υψηλής μόρφωσης, καθώς για την εγγραφή σε αυτήν απαιτούνται κατοχή διπλώματος Αρσακείου ή απολυτηρίου Γυμνασίου. Αρκετές από αυτές εμφορούνται από τις αξίες και τα ιδανικά του αστικού φιλελευθερισμού, συμμετέχουν στο δημοτικιστικό κίνημα και το φεμινιστικό κίνημα της εποχής (είναι μέλη του Εθνικού Συμβουλίου των Ελληνίδων Γυναικών και του Σ.Ε.Δ.Γ.) και έχουν αναπτύξει σημαντική πνευματική, κοινωνική και συνδικαλιστική δραστηριότητα. Η Σχολή δεν επιδιώκει τον εγκυκλοπαιδισμό αλλά την κατανόηση και τη βαθιά επεξεργασία των γνώσεων, την ανάπτυξη της ικανότητας των φοιτητριών να σκέπτονται και της επιδεξιότητας να

[376] *Ελληνίς*, τ. 1ος, έτος Α', αρ. 1-9, Αθήνα, 1921, σ. 227

[377] Η Ψυχολογία και η Κοινωνιολογία διδάχτηκαν για πρώτη φορά στο Πανεπιστήμιο το 1926, η Αγωγή του Πολίτη το 1933. Η Πολιτική Οικονομία, την εποχή της λειτουργίας τής Σχολής, διδασκόταν στη Νομική Σχολή και στα Διδασκαλεία Αρρένων, ενώ στα Διδασκαλεία Θηλέων διδασκόταν η Οικιακή Οικονομία.

[378] Μπέλλα, Μ. *Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή…*, όπ.π., σσ. 195-196

χρησιμοποιούν στην καθημερινή τους ζωή τις γνώσεις που αποκτούν. Δεν υπάρχουν απουσίες, βαθμολογία, προαγωγικές εξετάσεις, δηλαδή αξιολογικές διαδικασίες του παραδοσιακού σχολείου. Μόνο στο τέλος του διετούς κύκλου σπουδών, όσες από τις φοιτήτριες επιθυμούν, μπορούν να δώσουν εξετάσεις για να λάβουν δίπλωμα «Ανωτέρας Γυναικείας Μορφώσεως». Σε επιστολή του, χρονολογημένη από 5/11/1921, ο Γληνός ενημερώνει τον Δελμούζο πως «*[η] Σχολή πάει πολύ καλά. Έχουμε 75 ταχτικές φοιτήτριες και 60 ακροάτριες. Ο εναρκτήριος στον Παρνασσό πέτυχε. Γέμισε ασφυκτικά η αίθουσα και έφυγαν πολλοί γιατί δε βρήκαν θέση* [...] *Η φιλοσοφία έχει ακροατήριο 120-130 πρόσωπα κάθε φορά.*»[379].

Ωστόσο, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι στην Α.Γ.Σ. δεν μπορούν να φοιτήσουν γυναίκες από εργατικά και αγροτικά στρώματα, οι «βιοπαλαίστριες» όπως τις αποκαλούν τα κείμενα της εποχής, οι οποίες δεν διαθέτουν μόρφωση πέραν του δημοτικού σχολείου, εργάζονται από μικρή ηλικία και βασικό μέλημά τους αποτελεί ο βιοπορισμός[380]. Επιπλέον, το γεγονός ότι τα μαθήματα διεξάγονται στην Αθήνα αποκλείει αυτόματα τη συμμετοχή όσων γυναικών διαμένουν στην επαρχία. Τους περιορισμούς αυτούς επισημαίνει ο συντάκτης του άρθρου του *Νουμά*, που υποστηρίζει πως ο Γληνός θα προσέφερε έργο πιο χρήσιμο και δίκαιο εάν η σχολή του προοριζόταν για τη μεγάλη πλειοψηφία των κοριτσιών από τα λαϊκά στρώματα, τα οποία ζουν στο σκοτάδι της αμάθειας, της άγνοιας και της πρόληψης, και δεν λειτουργούσε μόνο για τις γυναίκες της ανώτερης τάξης, των οποίων η μόρφωση δεν επρόκειτο να συντελέσει στο να λησμονήσουν τα συμφέροντα της τάξης τους, τα οποία στρέφονταν κατά του λαού[381]. Επίσης, ανώνυμος αρθρογράφος στην εφημερίδα *Νέα Ημέρα Τεργέστης* (13/10/1921) αντιμετωπίζει με ειρωνεία την αναγγελία της ίδρυσης της Σχολής, την οποία θεωρεί «νέα μόδα» για τις κοσμικές κυρίες της Αθήνας και νέο τρόπο «*ευχαρίστου σκοτώματος της ώρας των*», οι οποίες στο εξής στο προσοντολόγιό τους -εκτός από το πιάνο και τα γαλλικά- θα προσθέτουν και την ιδιότητα της φοιτήτριας στην Α.Γ.Σ.[382].

Με την ευκαιρία της έναρξης λειτουργίας της Α.Γ.Σ. στις 11/10/1921, ο Γληνός δίνει διάλεξη στην αίθουσα του Παρνασσού με τίτλο *Γυναικείος*

---

[379] Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 126

[380] Βλ. σχετ. Αβδελά, Ε. «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο: Όψεις και θέσεις», στο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, όπ.π., σσ. 196-199

[381] «Φιλολογική και κοινωνική ζωή», *Ο Νουμάς*, τχ 753 (1922), σσ. 26-27

[382] Αναφορά από: Μπέλλα, Μ. *Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή*..., όπ.π., σ. 96

Ανθρωπισμός[383]. Εκεί προβάλλει «*ένα νέο ιδανικό παιδείας για τη γυναίκα, βγαλμένο από ένα νέο ιδανικό ζωής*», το οποίο στηρίζεται στην αξία της αληθινής μόρφωσης, «*για μιαν ανώτερη ψυχικότητα δική της, για μιαν ολοκλήρωση της ατομικότητάς της, για μια πληρέστερη, ουσιαστικώτερη, πλουσιώτερη και ικανοποιητικώτερη πραγμάτωση τού είναι της*»[384].

Αρχικά περιγράφει με μελανά χρώματα τη θέση της γυναίκας στη σύγχρονη κοινωνία. Αναφέρει πως αφού με τους αγώνες τους οι άνδρες έγιναν «φορείς του νέου αστικού πολιτισμού» και «πήραν πρώτοι και τα νέα δικαιώματα», «*[σ]τη γυναίκα έμειναν τα πατροπαράδοτα βάρη, η έγνοια του σπιτιού και η μητρότητα και τα πατροπαράδοτα αγαθά, η ζωική και ψυχική ραστώνη, η περιωρισμένη ατομικότητα και άλλα χαρακτηριστικά του παρασιτισμού. Αυτή τη γυναίκα ατενίζοντας ο Νίτσε έλεγε: "Η γυναίκα κατεβάζει στη μικρότητά της, ό,τι εγγίζει"*»[385]. Χρησιμοποιώντας ακόμη σκληρότερη γλώσσα περιγράφει τον τύπο της γυναίκας-κούκλας των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων «*που ζη με αποκλειστικό της ζωής της σκοπό να περιφέρη την ανία της, την ελαφρότητά της, τον παπαγαλλισμό της, την ψυχική της κενότητα ψιμμυθιωμένη, διακοσμημένη από πολύχρωμα υφάσματα και αρωματισμένη από πολυώνυμες μυρωδιές.*»[386]. Ο αγώνας της γυναίκας οφείλει να θέσει ως στόχο να εξαλειφθούν και οι δύο αυτές μορφές εξανδραποδισμού της: η γυναίκα-σκλάβα στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και η γυναίκα-κούκλα στα ανώτερα.

Σύμφωνα με τον Γληνό, για την πραγματική χειραφέτηση της γυναίκας ένας είναι ο δρόμος: η ολόπλευρη καλλιέργεια της προσωπικότητάς της μέσα από τη «σοβαρή και βαθιά μόρφωση», ώστε «*να δημιουργηθή μιαν αληθινή αριστοκρατία γυναικών, μια elite, εμψυχωμένη από το υψηλό ιδανικό του γυναικείου ανθρωπισμού. Τώρα είναι η στιγμή να μορφωθούν οι εκλεκτές ελληνίδες, που με πλήρη συναίσθηση της νέας των μοίρας και του ιερού προορισμού των μέσα στην κοινωνία και με πλήρη επίγνωση για τα δικαιώματα μα προ πάντων για τα καθήκοντά των, θα εμψυχώσουν, θα οδηγήσουν και θαναπλάσουν τις όμοιές των.*»[387]. Ευαγγελίζεται το ιδανικό της ανώτερης γυναικείας εκπαίδευσης «*με σοβαρό τέρμα, ανάλογη ή όμοια ή και*

[383] Η ομιλία εκδόθηκε σε αυτοτελές φυλλάδιο και δημοσιεύτηκε σε 5.000 αντίτυπα, χάρις στη χορηγία της Π. Σ. Δέλτα. Επίσης, αναδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* (τχ 2-4, Οκτ.-Δεκ. 1921)
[384] Γληνός, Δ. «Γυναικείος ανθρωπισμός», όπ.π., σσ. 37, 40
[385] *Στο ίδιο*, σ. 44
[386] *Στο ίδιο*, σ. 48
[387] Γληνός, Δ. «Γυναικείος ανθρωπισμός», όπ.π., σσ. 59-60

απαράλλαχτη όπως η ανδρική, με σχολεία μέσης εκπαιδεύσεως ισοδύναμα, με δικαιώματα στο τέλος των σπουδών τα ίδια με των ανδρών, με επαγγελματικά σχολεία σοβαρά παρόμοια με τα ανδρικά ή και με τη ριζικώτερη ακόμη λύση της συνεκπαιδεύσεως (coeducation) σ' όλους τους βαθμούς των σχολείων». Η γυναίκα, χάρις στη μόρφωσή της, θα εισαχθεί «*στον κύκλο της ανώτατης διανοητικής και κοινωνικής ενέργειας, στην καλλιέργεια των επιστημών και των τεχνών, τη δημιουργική έρευνα, την ελεύθερη και υπεύθυνη δράση μέσα στις πειο σημαντικές κοινωνικές και πολιτειακές λειτουργίες*». Η απολύτρωση και ανύψωσή της δεν αποτελεί τόσο δικαίωμα όσο καθήκον, αποτελεί «*αναπότρεπτη αναγκαιότητα της ζωής*» και «*την ασφαλέστερη εγγύηση για το μέλλον της κοινωνίας*»[388]. Η σύγχρονη γυναίκα, εφοδιασμένη με την κατάλληλη μόρφωση και τις απαιτούμενες δεξιότητες και γνώσεις, θα είναι σε θέση να στοχάζεται και να αναλύει την κοινωνική πραγματικότητα μέσα στην οποία ζει.

Δεν παραβλέπει ούτε υποτιμά ο Γληνός τα αιτήματα του φεμινιστικού κινήματος για την «παραγωγική εργασία» και την απόκτηση δικαιώματος ψήφου. Αντίθετα, υποστηρίζει ότι η γυναικεία μισθωτή εργασία θα αποτελέσει και το μέτρο για την αποτίμηση της εργασίας στο σπίτι, καθώς όταν η γυναίκα εισέλθει στην παραγωγική εργασία, «*τότε και αυτή της ζωής η υπέρτατη λειτουργία, που η γυναίκα είναι ιέρειά της, η μητρότητα, θα της δίνη την αληθινή χαρά της δημιουργίας. Το σπίτι θα υψωθή γιατί θα λείψη από μέσα κει η σκλαβιά, η ψυχική αναπηρία, ο παρασιτισμός. Και η εργασία της γυναίκας μέσα στο σπίτι, που και τώρα έχει τόση δημιουργικότητα και τόσες ευθύνες, μα είναι τόσο παραγνωρισμένη από τις οικονομικές και ηθικές συνθήκες, θα πάρη την αξία της, γιατί θα έχη συγκριτικό μέτρο την άλλη της εργασία*». Η γυναίκα «*απολυτρωμένη, εξανθρωπισμένη και σαν μητέρα και σαν πολίτης και σαν κοινωνικός παράγοντας*» θα νιώσει ολοκληρωμένη και αληθινά ευτυχισμένη. Αλλά και η κοινωνία θα ωφεληθεί, αφού «*θα αισθανθή διπλασιασμένες τις δημιουργικές της δυνάμεις. Ένα κύμα υγείας και ισορροπίας ζωικής και ψυχικής θα χυθή ορμητικά μέσα στην ανθρώπινη ζωή. Πόσες γάγγραινες αληθινές της σημερινής ζωής μας, πόσες κακομοιριές* [...] *δε θα βρουν ίσως τη ριζική τους θεραπεία με τη νέα κοινωνική μορφή!*». Κατ' αυτόν τον τρόπο «*[η] εργαζόμενη γυναίκα δημιουργώντας την απαραίτητη στερεή βάση για να υψωθή το ιδανικό του γυναικείου ανθρωπισμού, επιδρά εξυγιαντικά σόλο τον κοινωνικό οργανισμό αναβαπτίζοντας και ξαναστήνοντας στο θρόνο της και την άξια Πηνελόπη με μια βαθύτερη*

[388] *Στο ίδιο*, σσ. 49-50

συνείδηση του προορισμού της και παραμερίζοντας τη γυναίκα-κούκλα, που μόνο τις πολύ επιπόλαιες και αδύνατες ψυχές μπορεί να ικανοποιή.»[389]. Αυτό που τονίζει ο Γληνός είναι ότι η εργασία έξω από το σπίτι δεν είναι από μόνη της πανάκεια, γιατί ο σκοπός δεν είναι «*η Ελληνίδα [να] μπη στη νέα κοινωνική μορφή συρμένη παθητικά από τις σκοτεινές οικονομικές ανάγκες*»[390]. Επιπρόσθετα, το δικαίωμα ψήφου θα καταστεί δώρο άδωρο, που θα μείνει κενό γράμμα, αν δεν συνοδευτεί από άνοδο του μορφωτικού επιπέδου της: «*Δεν πρόκειται μόνο για την απόκτηση μερικών δικαιωμάτων, για τα οποία γίνεται μεγάλος θόρυβος, έτσι που πολλοί να νομίζουν, ότι αυτό είναι όλο το ζήτημα, εν ω μόνα τους αυτά καθ' εαυτά δεν έχουν τη σημασία, που τους αποδίδεται. Δεν πρόκειται μόνο για το περίφημο ζήτημα της ψήφου, που έφτασε σχεδόν μόνο αυτό και στον τόπο μας. Όλα αυτά είναι εξωτερικά. Μόνα τους δεν έχουν παρά λίγη σημασία. Ούτε η Ελληνίδα ούτε η Ελληνική κοινωνία θα κέρδιζε τίποτε, αν δινόταν ψήφος στις γυναίκες και οι γυναίκες έμεναν στη διανοητική και ψυχική κατάσταση, που βρίσκονται σήμερα.*»[391].

Η εκδήλωση του «Παρνασσού» στέφεται με επιτυχία και ο λόγος του Γληνού προκαλεί αίσθηση στην αθηναϊκή κοινωνία, όπως διαπιστώνεται από αρκετά δημοσιεύματα του ημερήσιου και περιοδικού Τύπου της εποχής. Από αυτά αξίζει να αναφερθούμε στο άρθρο του μαχητικού δημοτικιστή Κλέωνα Παράσχου[392], ο οποίος, αφού παρουσιάσει συνοπτικά τις θέσεις του Γληνού, επισημαίνει ότι στην ομιλία του εκείνος δεν διευκρινίζει το είδος της μόρφωσης που, κατά τη γνώμη του, πρέπει να δοθεί στην Ελληνίδα: θα είναι «ευρωπαϊκή» μόρφωση ή θα στηρίζεται σε ελληνικές βάσεις; Αναφέρει ότι ο Γληνός εξαίρει τον εξευρωπαϊσμό και καταδικάζει τον ανατολισμό, θεωρώντας τον μια μορφή «*στενού εθνικισμού και αυτοχθονισμού*» που διακηρύσσει ότι η Ελλάδα δεν αποτελεί μέρος του ευρωπαϊκού συγκροτήματος, αλλά κάτι ξεχωριστό που μπορεί να χαράξει τον δρόμο της έξω από τους νόμους που διέπουν τις άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες. Παρατηρεί ότι ο Γληνός ασκεί κριτική στους ελληνοκεντριστές, γιατί θέλησαν να απαλλάξουν τους Έλληνες από τον ευρωπαϊσμό χωρίς να προτείνουν τις αξίες με τις οποίες θα τον αντικαθιστούσαν. Σύμφωνα με την Μπέλλα[393], ο Παράσχος επηρεασμένος από τον εθνικισμό του Παντελή Γιαννόπουλου, διαφωνεί με τον Γληνό και υποστηρίζει ότι ο ανατολισμός ίσως είναι η μόνη

[389] Γληνός, Δ. «Γυναικείος ανθρωπισμός», όπ.π., σσ. 47-48, 55
[390] *Στο ίδιο*, σ. 56
[391] *Στο ίδιο*, σ. 46
[392] Παράσχος, Κ. «Γυναικείος ανθρωπισμός», *Η Απογευματινή Πρωτεύουσα*, 14/10/1921
[393] Μπέλλα, Μ. *Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή…*, όπ.π., σσ. 105-106

«*πολιτική και πνευματική σωτηρία*» για τους Έλληνες, οι οποίοι πρέπει να αποφασίσουν τη μορφή που θέλουν να πάρουν ως έθνος. Αναφορικά με τα μορφωτικά αγαθά που θα δίνει η Α.Γ.Σ. στις γυναίκες, ο Παράσχος υποστηρίζει ότι με την εκμάθηση «*λίγης πολιτικής οικονομίας και λίγης ιστορίας της τέχνης*» δεν θα ανυψωθεί το πνευματικό τους επίπεδο. Μπορεί η «*αλεξανδρινή πολυμάθεια*» να τις εφοδιάζει για την αγορά εργασίας, αλλά τις απομακρύνει από «*τις πηγές της ζωής*», προσφέροντας «*ετερογενείς και αλληλοσυγκρουόμενες γνώσεις*». Μένοντας, λοιπόν, οι γυναίκες μακριά από τέτοια μόρφωση, μένουν πιο κοντά στη ζωή και αποτελούν τους μοναδικούς «*φορείς των ασυνείδητων δυνάμεων της φύσης*». Οι απόψεις που αποτυπώνονται στο άρθρο αυτό καταδεικνύουν για άλλη μια φορά πως στους κόλπους του δημοτικισμού (και μάλιστα μέσα στον ίδιο τον Ε.Ο., αφού ο Παράσχος εργάζεται συστηματικά για το φιλολογικό φροντιστήριο του Ομίλου) συνυπάρχουν φορείς αντικρουόμενων ιδεολογικών και πολιτικών θέσεων.

Είναι φανερό πως η τοποθέτηση του Γληνού υπερβαίνει τους στόχους των γυναικείων διεκδικήσεων της εποχής του, ζητώντας «*να πάρη η γυναίκα τη θέση της, την αντίστοιχη με την αξία της θέση, στις ανώτερες εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής*»[394]. Ό,τι επαγγέλλεται για τις γυναίκες, αφορά τον άνθρωπο και όχι το φύλο του, αφορά την κοινωνία και όχι το άτομο. Πρόκειται, όπως αναφέρει, για ένα νέο ιδανικό ζωής, που δεν αναπαράγει απλώς ξενόφερτες αντιλήψεις, αλλά προκύπτει από την παρούσα κοινωνική αναγκαιότητα της χώρας[395]. Για τον Γληνό το γυναικείο ζήτημα αποτελεί μέρος του ευρύτερου κοινωνικού ζητήματος: «*Την πάλη των εθνών και την είδαμε και τη ζήσαμε και τη ζούμε, γιατί μας ήταν αδύνατο να κάμωμε αλλοιώς. Μα πόσοι άλλοι αγώνες μέσα στις κοινωνίες αν όχι τόσο αιματηροί το ίδιο σκληροί! Πάλη των τάξεων, πάλη των αδικημένων, πάλη της γυναίκας γι' απολύτρωση, πάλη του παιδιού για υγεία και χαρά και αυτενέργεια!*»[396]. Το «νέο ιδανικό της γυναικείας παιδείας» για αυτόν «*βρίσκεται σε τόσο στενή σχέση με την κίνηση, που έχει σκοπό την ανύψωση της γυναίκας, ώστε δεν είναι δυνατό να ερευνήσωμε τις ρίζες του χωρίς να κοιτάξωμε το μεγάλο αγώνα, που τείνει ναλλάξη τη μορφή της κοινωνίας*»[397]. Και το ιδανικό τέρμα

[394] Γληνός, Δ. «Γυναικείος ανθρωπισμός», όπ.π., σ. 36

[395] Βέικου, Χ. «Δημήτρης Γληνός: γυναικείος ανθρωπισμός – όχι δικαίωμα αλλά καθήκον», στο: Μ. Στεργιούλης (επιμ.) *Δημήτρης Γληνός. Αφιέρωμα*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Πανελλήνιας Ένωσης Φιλολόγων, 2016, σ. 145

[396] Γληνός, Δ. «Γυναικείος ανθρωπισμός», όπ.π., σ. 39

[397] *Στο ίδιο*, σ. 38

του γυναικείου αγώνα είναι «όχι εξανδρισμός αλλά εξανθρωπισμός», με σκοπό «*να μείνη η γυναίκα, ιδιότυπο πλάσμα, διαφορετικό από τον άνδρα και εξωτερικά κι εσωτερικά, μα συνάμα να γίνη άνθρωπος τέλειος*», πρεσβεύοντας την «ισότητα εν διαφορά», ένα καίριο και ακόμη διεκδικούμενο αίτημα στις σύγχρονες κοινωνίες. Για τον Γληνό η ισότητα δεν αποτελεί απλώς δικαίωμα των γυναικών, αλλά επιτακτικό καθήκον της κοινωνίας, αυτονόητη και αναγκαία συνθήκη ζωής τόσο των γυναικών όσο και της κοινωνίας όλης[398]. Υπογραμμίζει την υποχρέωση της πολιτείας να άρει κάθε εμπόδιο που περιορίζει τη γυναικεία εκπαίδευση και εργασία, όχι στο όνομα της φιλανθρωπίας ή της διεύρυνσης των παραδοσιακών ρόλων της γυναίκας, αλλά στο όνομα της συνέπειας απέναντι στο όραμα του αστικού μεταρρυθμισμού για αξιοκρατία και ισονομία των πολιτών. Η διεκδίκηση των αστικών, κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών γίνεται στο όνομα της δημοκρατικής αρχής και την κοινής μεταξύ αντρών και γυναικών ανθρώπινης υπόστασης.

Το 1929 σχεδιάζεται και υλοποιείται νέα εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (Κ. Γόντικα-Γ. Παπανδρέου), κάτω από νέες, κρίσιμες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες[399]. «*Άτυπα, αθόρυβα, στη σκιά*» πίσω από αυτή βρίσκεται ο Αλέξανδρος Δελμούζος[400], ο οποίος υπαναχωρεί από την απόφασή του να μην ασχοληθεί ξανά με κρατικούς θεσμούς, θέλοντας, ίσως, να δώσει μία ακόμη ευκαιρία στη γλωσσοεκπαιδευτική προσπάθεια του τελευταίου βενιζελισμού. Η μεταρρύθμιση, μολονότι περιλαμβάνει καινοτόμες ρυθμίσεις κυρίως για το πρόγραμμα της μέσης εκπαίδευσης και τα σχολικά εγχειρίδια, αναφορικά με τη γυναικεία εκπαίδευση δεν προσθέτει κάτι καινούργιο, εάν εξαιρέσουμε την καθιέρωση της συνεκπαίδευσης αγοριών και κοριτσιών στο δημοτικό και στα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία. Μεταξύ άλλων, προβλέπεται η αντικατάσταση των τριτάξιων Αστικών σχολείων θηλέων από τα τετρατάξια Ανώτερα Παρθεναγωγεία, που θα παρέχουν στα κορίτσια δίπλωμα ισοδύναμο του Γυμνασίου, αλλά όχι και τη δυνατότητα εισαγωγής στο Πανεπιστήμιο. Ο Δημήτρης Γληνός ασκεί οξεία κριτική στη μεταρρύθμιση του 1929, με μία σειρά δεκατριών άρθρων στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, όπου ιδιαίτερα επικρίνει τα μέτρα για τη γυναικεία

[398] Βέικου, Χ. «Δημήτρης Γληνός...», όπ.π., σσ. 150-151

[399] Βλ. Νούτσος, Χ., *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1979, σσ. 230-237

[400] Βλ. Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 48

εκπαίδευση[401]: αφού χαρακτηρίσει το πρόβλημα της γυναικείας μόρφωσης ως ένα «*από τα πιο επιτακτικά, τα πιο φλέγοντα προβλήματα*» και αναγνωρίσει ότι *«[τ]ο ελληνικό Κράτος στο σημείο τούτο καθυστέρησε φριχτά*», επικεντρώνεται σε δύο ζητήματα: «*Α΄) Το ζήτημα της συνεκπαίδευσης αγοριών και κοριτσιών Β΄) Το ζήτημα της ισοτιμίας και ομοιομορφίας των μέσων της παιδείας και για τα δυο φύλα.*». Για τη συνεκπαίδευση υποστηρίζει ότι όπου εφαρμόστηκε, μόνο οφέλη προέκυψαν, ενώ εδώ ο νομοθέτης πέφτει σε αντιφάσεις, καθώς αλλού απαγορεύει και αλλού επιτρέπει τη συνεκπαίδευση των δύο φύλων, χωρίς καμία λογική συνέπεια. Ο Γληνός στέκεται, επίσης, επικριτικός απέναντι στη δημιουργία του Ανώτερου Παρθεναγωγείου, ενός σχολείου που δεν αντιστοιχεί σε καμία βαθμίδα εκπαίδευσης των αγοριών και έχει ως μοναδικό προορισμό του την προετοιμασία των κοριτσιών για τα οικιακά καθήκοντα. Πράγματι, ο θεσμός του Ανώτερου Παρθεναγωγείου στηρίζεται στον δισταγμό των εύπορων γονιών να φανταστούν τις κόρες τους έξω από το σπίτι για μεγάλο διάστημα, και μάλιστα τον ενισχύει. Παράλληλα, με κριτήριο το πρόγραμμα των οικιακών έργων, ο θεσμός δεν κάνει κάτι άλλο από το να προάγει το μικροαστικό ιδεώδες της νοικοκυροσύνης[402].

Κατά την περίοδο της «όλο προς τα αριστερά» πορείας του Γληνού, μετά τη συνειδητοποίηση από μέρους του ότι η ελληνική αστική τάξη δεν θέλει ή δεν μπορεί να πραγματώσει τις μεταρρυθμίσεις που η ίδια επαγγελλόταν[403], τη γυναικεία εκπαίδευση αντιμετωπίζει από καθαρά μαρξιστική σκοπιά, στο πλαίσιο της ανθρωπιστικής αντίληψης της παιδείας, ως ένα τμήμα του ευρύτερου κοινωνικού ζητήματος: «*Παιδεία λοιπόν αληθινά δημοκρατική με απόλυτη ισότητα και δικαιοσύνη, και συμμετοχή όλων των πολιτών, αγοριών και κοριτσιών, στα πνευματικά αγαθά του*

---

[401] Γληνός, Δ. «Στη μοδίστρα, στον κουρέα και στο καζίνο», *Ακρόπολις*, 18/6/1929, σσ. 1-2. Το άρθρο αναδημοσιεύτηκε στο περ. *Ο Αγώνας της Γυναίκας*, με τίτλο: «Η γυναικεία παιδεία», έτος 5ο, τχ 94 (1929), σ. 2. Βλ., επίσης, στην ίδια σειρά άρθρων, «*Είδαμε την πρόληψη να εμποδίζει τη σωστή λύση του προβλήματος της γυναικείας παιδείας* […] *Μια επιγραμματική φράση μπορεί να χαραχτηρίσει τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια. "Ό,τι περιέχουν καλό, δεν είναι νέο, ό,τι περιέχουν νέο, δεν είναι καλό.".*», Γληνός, Δ. «Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια. ΙΓ' Επίλογος», *Ακρόπολις*, 21/6/1929, σσ. 1-2

[402] Ελεγμίτου, Ε. & Μπακαλάκη, Α. *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου»…*, όπ.π., σ. 184

[403] «*Η θέση της γυναίκας παρ' όλες τις αυταπάτες για χειραφέτηση και πολιτικά δικαιώματα είναι πάντα θέση μειονεχτική, που την καταδικάζει είτε να είναι η στολισμένη κούκλα, το όργανο της ερωτικής ικανοποίησης, ή η σκλάβα του σπιτιού, η σκλάβα το αγρού, η σκλάβα του εργοστασίου.*». Γληνός, Δ. «Η σοσιαλιστική επανάσταση στον πολιτισμό» [πρόλογος στο ομότιτλο βιβλίο του A. Kurella, Αθήνα: Νέοι Πρωτοπόροι, 1932, σ. 5-27], στο: *Εκλεκτές Σελίδες* 4, όπ.π., σ. 37

πολιτισμού και με αντίστοιχη καλλιέργεια των ικανοτήτων των, δε μπορεί να υπάρξη παρά μόνο σε κοινωνία, που δε θα υπάρχουν κοινωνικές τάξεις και εκμετάλλευση. Το ιδανικό της σωστής παιδείας μόνο σε μια σοσιαλιστικά οργανωμένη κοινωνία μπορεί να πραγματοποιηθή. [...] *Η παιδεία πρέπει να προπαρασκευάζη όλους τους πολίτες, αγόρια και κορίτσια, με απόλυτη, οργανικά εκφρασμένη, αμεροληψία και ισότητα και αντίστοιχα με τις φυσικές ικανότητές τους, για τη ζωή και με τη ζωή.*»[404]. Θέση που αποτυπώνεται αργότερα και στο *Σχέδιο μιας λαϊκής παιδείας* της Γραμματείας Παιδείας της Π.Ε.Ε.Α., έργο εμπνευσμένο από τον Δημήτρη Γληνό, όπου δεν υπάρχει καμία ιδιαίτερη αναφορά στη γυναικεία εκπαίδευση, αφού δεν γίνεται κανενός είδους διαχωρισμός στα μορφωτικά περιεχόμενα της εκπαίδευσης αγοριών και κοριτσιών[405].

Στη διάρκεια της ιδεολογικής και πολιτικής του πορείας ο Δημήτρης Γληνός συνέβαλε ποικιλοτρόπως στον αγώνα της γυναίκας για χειραφέτηση, εμφαίνοντας στην ανεξάρτητη και υπεύθυνη δράση της στην κοινωνία και στην καλλιέργεια του πνεύματος και όλων των ικανοτήτων που θα της εξασφάλιζαν οικονομική και ηθική αυτοτέλεια. Αναμφισβήτητα συνέβαλε στην παροχή μεγαλύτερων δυνατοτήτων μόρφωσης για τις γυναίκες, που οδήγησε στον διπλασιασμό του ποσοστού του εγγράμματου γυναικείου πληθυσμού τα μεσοπολεμικά χρόνια, που έφτασε το 40% το 1928[406]. Μέσα από τον δημόσιο λόγο του, τις καίριες τοποθετήσεις του, την αρθρογραφία του[407], τη συμμετοχή του σε συλλογικότητες, τις επίσημες προτάσεις του στη χάραξη εκπαιδευτικής πολιτικής, την ίδρυση της Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής, αλλά και τη στάση ζωής του, νηματοδότησε το ιδανικό του «Γυναικείου Ανθρωπισμού» και συνέβαλε αποφασιστικά στη διαμόρφωση των αιτημάτων και τον εμπλουτισμό του ιδεολογικού οπλοστασίου του Γυναικείου Κινήματος. Περίπου έναν αιώνα μετά, ο λόγος του εξακολουθεί να

---

[404] Γληνός, Δ. «Διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής του "Εκπαιδευτικού Ομίλου"», *Αναγέννηση*, όπ.π., σ. 596

[405] *Σχέδιο μιας λαϊκής παιδείας. Εισήγηση του Ε.Α.Μ. και της Ε.Π.Ο.Ν. στη Γραμματεία Παιδείας της Π.Ε.Ε.Α.*, Αθήνα, 1944

[406] Επίσης, αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι μαθήτριες της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης από το 4% του μαθητικού πληθυσμού το 1910-11, έφτασαν το 30% το 1936-37. Βλ. σχετ. Αβδελά, Έ. «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», όπ.π., σ. 343

[407] Όχι μόνο γράφοντας ο ίδιος, αλλά και δίνοντας βήμα στις φεμινιστικές θέσεις μέσα από τα έντυπα που διεύθυνε. Βλ. ενδεικτικά, άρθρα στο περιοδικό *Αναγέννηση*: Αύρας Θεοδωροπούλου, «Το φεμινιστικό κίνημα», έτος Α΄ φ. 4ο, 12/1926· Έλλης Λαμπρίδη, «Κριτικές παρατηρήσεις στο σύγχρονο φεμινισμό», έτος Α΄, φ. 5ο, 1/1927· Γαλάτειας Καζαντζάκη, «Η εργαζόμενη ελληνίδα στη σημερινή κοινωνία», έτος Β΄, φ. 6ο, 2/1928· Στρατή Σωμερίτη, «Γυναίκα και πολιτική», έτος Β΄, φ. 8ο, 4/1928

είναι επίκαιρος και, δυστυχώς, πολλά από τα προτάγματα και τις προτάσεις του να παραμένουν ακόμη ζητούμενα.

2.9. Ο Δημήτρης Γληνός στην ηγεσία του Σώματος Ελλήνων Προσκόπων

Ο ελληνικός προσκοπισμός στις απαρχές του, από το 1910 που ιδρύθηκε από τον Αθανάσιο Λευκαδίτη[408] έως το 1935, αποτελεί ένα ανεξερεύνητο πεδίο, παρόλο που εξέχουσες προσωπικότητες της εποχής είτε βρέθηκαν στην ηγεσία του Σώματος Ελλήνων Προσκόπων (εφεξής Σ.Ε.Π.) είτε επηρέασαν με τις αποφάσεις τους την πορεία του. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Δημήτρης Γληνός.

Ο προσκοπισμός της περιόδου αυτής δεν αποτελεί επ' ουδενί μία κίνηση περιθωριοποιημένη, αλλά με τις δράσεις του συμμετέχει σε πολλές σημαντικές στιγμές της Ιστορίας του πρώτου μισού του εικοστού αιώνα. Σύμφωνα με τον Αντ. Λιάκο, η ίδρυση του Σ.Ε.Π. εγγράφεται στο νεολαιίστικο κίνημα που εμφανίζεται το 1910, όταν ιδρύεται -εκτός από το Σώμα- η σοσιαλιστική νεολαία Θεσσαλονίκης και στερεώνεται μετά από διάφορες απόπειρες ο θεσμός του κατηχητικού σχολείου[409]. Οι νεανικές αυτές συλλογικότητες αναδεικνύονται σε κεντρικές συνιστώσες του δημόσιου χώρου και, είτε σε διάλογο είτε σε αντίθεση με τους κυρίαρχους λόγους, δημιουργούν ιδιαίτερες νεανικές ταυτότητες.

Ο Βενιζέλος, «ο πρώτος Έλληνας πρόσκοπος»[410], εξαρχής αγκαλιάζει την ιδέα υποστηρίζοντάς την έμπρακτα με τη συνεχή παρουσία του, με τη χρηματοδότηση από κονδύλια των ομογενών[411] και άλλες μεγάλες δωρεές, με την αναβάθμιση του Σ.Ε.Π. με νομοθετικές ρυθμίσεις, καθώς και με την παρακίνηση πολιτικών, στρατιωτικών και διανοούμενων να στηρίξουν την προσκοπική ιδέα.

---

[408] Ο Αθ. Λευκαδίτης (1872-1944) ήταν αθλητής, γυμναστής, λάτρης της ζωής της υπαίθρου, ο ιδρυτής του ελληνικού προσκοπισμού το 1910 και κατά το διάστημα 1922-1934 καθηγητής της Γυμναστικής στο Μαράσλειο Διδασκαλείο. Βλ. Κουρκουρής, Ν. *Ελληνικός Προσκοπισμός 1910-1935. Αθανάσιος Λευκαδίτης*, τόμ. 2ος, Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2009, σ. 83 και Καγκελάρης, Π. Δ. *Αθανάσιος Λευκαδίτης 1872-1944. Ιδρυτής του Ελληνικού Προσκοπισμού*. Αθήνα: ιδιωτ. έκδ., 1994 (2η έκδ.)

[409] Λιάκος, Α. «Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», στα: Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, τόμ. Β', 1986, σ. 599

[410] Για τον καθοριστικό ρόλο του Βενιζέλου στη δημιουργία και την ανάπτυξη του ελληνικού προσκοπισμού βλ. Κουρκουρής, Ν. *Ελληνικός Προσκοπισμός 1910-1935. Ελευθέριος Βενιζέλος*, τόμ. 1ος. Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2009

[411] Σταθόπουλος, Χ. (επιμ.) *ΦωτοΙστορία από τη δράση των Ελλήνων Προσκόπων 1910-1959*. Αθήνα: Σώμα Ελλήνων Προσκόπων, 2003, σ. 14

Το 1912 η κυβέρνηση Βενιζέλου εγκρίνει το καταστατικό του *Ομίλου Σ.Ε.Π.*[412], ενώ στην παρέλαση της 25ης Μαρτίου του ίδιου χρόνου οι Έλληνες πρόσκοποι παρελαύνουν πριν από τα στρατιωτικά τμήματα -τιμή μεγάλη και συμβολική-, ενώπιον του βασιλιά, του πρωθυπουργού και χιλιάδων λαού. Από το καταστατικό της σύστασης του Ομίλου Σ.Ε.Π. του 1912 καθορίζεται πως το Σώμα στοχεύει στην «*ηθικήν και σωματικήν ανάπτυξιν των απανταχού του Βασιλείου και εκτός αυτού Ελληνοπαίδων, κατά τρόπον ασφαλίζοντα την δημιουργίαν καλών και αγαθών πολιτών και στρατιωτών*» και ως μέσα επίτευξης αυτού του σκοπού αναφέρονται «*η εμπέδωσις ηθικών αρχών, η μετάδοσις γνώσεων υγιεινής και ιδία βιοφελών τοιούτων, η άσκησις περί την σκοποβολήν, παιδιαί, παρόρμησις εις την αγάπην του υπαίθρου βίου δια καταλλήλων εκδρομών και τέλος η ανάπτυξις των φυσικών ιδιοτήτων των παίδων*»[413].

Στις αρχές του 1914 στις προσκοπικές τάξεις εντάσσονται και Προσκοπικά Τμήματα κοριτσιών (*1η Ομάς Ελληνίδων Προσκόπων*) από μαθήτριες του Λυκείου του Ηλ. Κωνσταντινίδη, με αρχηγό τον ίδιο και υπό την καθοδήγηση Αγγλίδας δασκάλας[414]. Στις 2/7/1914 το Σ.Ε.Π. ανακηρύσσει Γενικό Αρχηγό τον βασιλιά Κωνσταντίνο, τίτλο που θα διατηρήσει μέχρι τον Μάιο του 1917, οπότε θα αποχωρήσει από την Ελλάδα. Τον Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου το Δ.Σ. του Σ.Ε.Π. ανακηρύσσει «Γενικό Αρχηγό του Σώματος Ελλήνων Προσκόπων και Μέγα Ευεργέτη αυτού» τον πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο[415], τιμητική ιδιότητα που διατηρεί για τρία και πλέον χρόνια.

Ο Δημήτρης Γληνός ήδη από το 1911 που επιστρέφει από τη Γερμανία και γίνεται και τυπικά μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου, έρχεται σε επαφή με τις ιδέες και τις αρχές του προσκοπισμού μέσω των συζητήσεών του με τον Κωνσταντίνο Μελά, ο οποίος είναι επικεφαλής του ελληνικού προσκοπισμού αλλά και ένας από τους 38 ιδρυτές του Ε.Ο.[416]. Η επίδραση που ήδη έχει ασκήσει στον Γληνό το κίνημα της Μεταρρυθμιστικής Παιδαγωγικής, κατά τη διάρκεια των μεταπτυχιακών του σπουδών στη Γερμανία, καθώς και το κίνημα των υπαίθριων σχολείων που ανθεί στην Ευρώπη, δημιουργούν

[412] Με το Β.Δ. 20/5/1912 (Φ.Ε.Κ. 179 τ. Α/9-6-1912)
[413] *Στο ίδιο*
[414] Κουρκουρής, Ν. *Ελληνικός Προσκοπισμός 1910-1920. Μ. Νεγρεπόντης – Δ. Γληνός*, τόμ. 4ος. Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2009, σ. 26
[415] Ησαΐας, Η. *Ιστορία του Ελληνικού Προσκοπισμού*. Αθήνα: Σ.Ε.Π., 2011 (2η έκδ.), [1η έκδ. το 1949], σσ. 157-158
[416] Χαραλάμπους, Δ. Φ. *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος…*, όπ.π., σ. 54

πρόσφορο έδαφος ώστε αυτός γρήγορα να γοητευτεί από την προσκοπική ιδέα.

Το έντονο ενδιαφέρον του Γληνού για τον προσκοπισμό τον ωθεί κατά την περίοδο 1914-1915 να προσφέρει υπηρεσίες ως μέλος της αναβαθμισμένης Εκτελεστικής Επιτροπής του Δ.Σ. του Σ.Ε.Π.[417]. Κατά τους τελευταίους μήνες του 1914 η μεγάλη απήχηση της προσκοπικής ιδέας και η ραγδαία εξάπλωση του ελληνικού προσκοπισμού αναδεικνύουν την ανάγκη τροποποίησης του καταστατικού του Σ.Ε.Π.. Η συμβολή του Γληνού στη σύνταξη του νέου καταστατικού είναι πολύ σημαντική. Με τις ριζικές τροποποιήσεις που προτείνονται, το Σ.Ε.Π. αναβαθμίζεται από Όμιλος σε Σωματείο, και το 1915 το Πρωτοδικείο Αθηνών εγκρίνει το καταστατικό του *Σωματείου Σ.Ε.Π.*[418]. Οι σημαντικότερες καινοτομίες του νέου καταστατικού είναι οι εξής: α) καθιερώνεται ο θεσμός του Γενικού Εφόρου, που συμβάλλει πολύ στην ανάπτυξη του ελληνικού προσκοπισμού και διατηρείται έως σήμερα, β) μεταφέρονται αρμοδιότητες από το κεντρικό Δ.Σ. στις περιφερειακές επιτροπές, με αποτέλεσμα να λαμβάνονται άμεσα αποφάσεις για τον προσκοπισμό κάθε περιφέρειας και γ) δίνεται η δυνατότητα να σχηματίζονται ομάδες προσκόπων από μαθητές του ίδιου σχολείου (μέσης εκπαίδευσης ή διδασκαλείου αρρένων) που συμμετέχουν εθελοντικά και, συγχρόνως, λειτουργούν ομάδες προσκόπων αποτελούμενες από μαθητές διαφορετικών σχολείων ή εργαζόμενους από 12 έως 18 ετών[419].

Σταθμό στην ιστορία του ελληνικού προσκοπισμού αποτελεί η αναγνώριση του Σώματος με τον Νόμο 1066/18-11-1917 ως Οργανισμό Νομικού Προσώπου Δημοσίου Δικαίου υπό την εποπτεία του υπουργείου Παιδείας, με την επωνυμία *Ίδρυμα Σ.Ε.Π.*. Συντάκτης του Νόμου 1066/1917 είναι ο Δημήτρης Γληνός[420], ο οποίος διατελεί Γενικός Γραμματέας του υπουργείου Παιδείας. Στο νομοσχέδιο προτάσσεται ενδιαφέρουσα αιτιολογική έκθεση, που αποτελεί ύμνο για τον προσκοπισμό και καταλήγει στην ανάδειξη της ανάγκης ενίσχυσής του από το Κράτος. Ο Τύπος της

[417] Ησαΐας, Η. *Ιστορία του Ελληνικού Προσκοπισμού*, όπ.π., σ. 90

[418] Απόφαση Πρωτοδικείου Αθηνών αρ. 2529/29-4-1915

[419] Προηγούμενο Β.Δ. της 31/1/1915 που όριζε ότι κάθε σχολείο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ή διδασκαλείο αρρένων υποχρεωτικά αποτελεί και ομάδα προσκόπων, δεν ίσχυσε, καθώς συνάντησε μεγάλη αντίδραση από το ίδιο το Σ.Ε.Π. που θεώρησε ότι καταπατείται η βασική αρχή της εθελοντικής συμμετοχής των προσκόπων σε αυτό. Αντίτυπο του Β.Δ. αυτού βρίσκεται στο Αρχείο Δ. Γληνού, στο Ίδρυμα Γληνού. Διαθέσιμο στο: http://www.glinos.gr/v1/search/view_archive/35, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[420] Κουρκουρής, Ν. *Ελληνικός Προσκοπισμός 1910-1920. Μ. Νεγρεπόντης – Δ. Γληνός*, όπ.π., σ. 57

εποχής χαιρετίζει με ενθουσιώδη σχόλια τις εξελίξεις[421]. Τα πρώτα άρθρα του Νόμου 1066/1917 είναι:

«*Άρθρον 1. Ιδρύεται σώμα Ελλήνων Προσκόπων, ως ίδρυμα αυτοτελές, διατελούν υπό την επίβλεψιν του Κράτους και εδρεύον εν Αθήναις.* [...] *Άρθρον 2. Σκοπός του Σ.Ε.Π. είνε α') η ανάπτυξις της φυσικής αγωγής των Ελληνοπαίδων και η υγιής διάπλασις του χαρακτήρος αυτών δια της εμπεδώσεως ηθικών αξιωμάτων και της εμπράκτου βιοτικής διαπαιδαγωγήσεως αυτών και β') η στρατιωτική προπαίδευσις των Ελληνοπαίδων* [...] *Άρθρον 3. Η διοίκησις του Σ.Ε.Π. ανατίθεται εις δεκαπενταμελές διοικητικόν Συμβούλιον, ού τα μέλη διορίζονται δια Β.Δ. προκαλουμένου μερίμνη του Υπουργού των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως.* [...] *Άρθρον 4. Το συμβούλιον εκλέγει εκ των εαυτού μελών τον Πρόεδρον, τον Γραμματέα, τον Ταμίαν, τον Γενικόν Έφορον του Σώματος, ων η θητεία είνε τριετής.* [...]»[422]. Επίσης, με τον ίδιο νόμο δημιουργούνται για πρώτη φορά «*ομάδες μαθητευόμενων προσκόπων ή δοκίμων περιλαμβάνουσαι παίδας ηλικίας 10-12 ετών συμπεπληρωμένων*», που βαθμιαία ονομάζονται «Αγέλες Λυκόπουλων»[423]. Τα υπόλοιπα άρθρα καθορίζουν τους πόρους του Σ.Ε.Π., τη λειτουργία των προσκοπικών ομάδων και των ομάδων στρατιωτικής προπαίδευσης. Η προσπάθεια της κυβέρνησης Βενιζέλου να προσδώσει αυξημένο κύρος στο Δ.Σ. του Σ.Ε.Π. καταδεικνύεται και από το γεγονός ότι αυτό διορίζεται με βασιλικό διάταγμα, ύστερα από προτάσεις τριών υπουργών[424].

Τον Φεβρουάριο του 1918[425] διορίζεται από τη βενιζελική κυβέρνηση το πρώτο Δ.Σ. του Ιδρύματος Σ.Ε.Π., το οποίο στην παρθενική συνεδρίασή του εκλέγει Πρόεδρο τον Δημήτρη Γληνό, Γενικό Γραμματέα τον Μάρκο

---

[421] Βλ. φύλλα εφημ. *Έθνος*, *Εστία*, *Εσπερινή*, *Αστραπή*, *Νεολόγος*, *Νέα Ελλάς*, *Ακρόπολις*, *Καιροί*, του Οκτωβρίου 1917, όταν συζητείται το σχετικό νομοσχέδιο στη Βουλή. Αναφορά από: Κουρκουρής, Ν. *Ελληνικός Προσκοπισμός 1910-1935. Ελευθέριος Βενιζέλος*, όπ.π., σσ. 36 και 92

[422] Φ.Ε.Κ, αρ. 268 τ. Α/21-11-1917

[423] Το 1916 είχε δημοσιευτεί στην Αγγλία το *Εγκόλπιο των Λυκόπουλων* του αρχιπροσκόπου Baden-Powell, που βασίστηκε στο *Βιβλίο της Ζούγκλας* του Ρ. Κίπλινγκ.

[424] Από τα 15 μέλη του Δ.Σ., τα 5 προτείνει ο υπ. Στρατιωτικών, τα 2 ο υπ. Ναυτικών και τα 8 ο υπ. Παιδείας.

[425] Με το Β.Δ. 17/2/1918 (Φ.Ε.Κ. αρ. 44 τ. Γ/20-2-1918)

Μίνδλερ[426] και Γενικό Έφορο τον Κωνσταντίνο (Κοκό) Μελά[427]. Μεταξύ των μελών εντοπίζεται το όνομα του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, ο οποίος συμμετέχει στην «Επιτροπή των εκδόσεων και των δημοσιεύσεων» του Σ.Ε.Π.. Σύμφωνα με τις κατευθύνσεις του Βενιζέλου, οι παραπάνω συνεργάζονται για να ενισχύσουν και να συντονίσουν την αλματώδη ανάπτυξη του προσκοπισμού τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και στον Ελληνισμό της Μ. Ασίας και της Θράκης, πριν ακόμη εγκατασταθούν στα μέρη εκείνα επίσημες ελληνικές αρχές. Είναι η εποχή που ο πρωθυπουργός αγωνίζεται και προβάλλει στα διεθνή συνέδρια τις ελληνικές διεκδικήσεις στις περιοχές αυτές και, συγχρόνως, ενισχύει τον ελληνικό στρατό και όλες τις ελληνικές οργανώσεις (Ερυθρό Σταυρό, Πατριωτικό Ίδρυμα), τους αθλητικούς-μορφωτικούς συλλόγους και τα σχολεία τους, ώστε να τονωθεί και να προβληθεί η ελληνικότητά τους. Στην πρώτη αυτή περίοδό του ο ελληνικός προσκοπισμός αναπτύσσεται σημαντικά και εκτός συνόρων, στην Κύπρο, την Αίγυπτο, την Αμερική, τον Καναδά, τη Γαλλία και κάθε ελληνική κοινότητα του απόδημου Ελληνισμού[428].

Ήδη από το 1917 αυξάνεται θεαματικά ο αριθμός των προσκόπων και οι Προσκοπικές Ομάδες στην Αθήνα και σε άλλες πόλεις πολλαπλασιάζονται, πράγμα που οφείλεται «*στο προσωπικό ενδιαφέρον του Ελευθέριου Βενιζέλου*», αλλά και τον ζήλο των Κ. Μελά, Μ. Νεγρεπόντη και Δ. Γληνού[429]. Από επίσημα έγγραφα και, κυρίως, την αλληλογραφία μεταξύ επιθεωρητών και διευθυντών σχολείων αναδεικνύεται η συντονισμένη προσπάθεια που καταβάλλεται για την ίδρυση νέων προσκοπικών ομάδων, ιδιαίτερα στις πιο ευαίσθητες εθνικά περιοχές[430]. Οι πρόσκοποι δίνουν συνεχώς το παρών

---

[426] Ο Μ. Μίνδλερ (1860-1957) ήταν νομικός, βαυαρικής καταγωγής, ο ιδρυτής της 3ης Ο.Α.Ν., της παλαιότερης ελληνικής προσκοπικής ομάδας. Βλ. «Μάρκος Μίνδλερ (Ιδρυτής)», διαθέσιμο στο: https://wiki.3oan.gr, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[427] Ο Κων/νος Μελάς (1874-1953) ήταν αξιωματικός του Πολεμικού Ναυτικού και πολιτικός, βουλευτής του Κόμματος των Φιλελευθέρων, αδερφός του Παύλου Μελά, από τους πρωτεργάτες του ελληνικού προσκοπισμού και ιδρυτικό μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Το 1919 βοήθησε τη ΧΑΝ στα πρώτα οργανωτικά της βήματα, το 1922 συνυπέγραψε το Δημοκρατικό Μανιφέστο του Αλ. Παπαναστασίου και φυλακίστηκε γι' αυτό, μαζί με τους υπόλοιπους έξι ομοϊδεάτες του, ενώ το 1929 πρωτοστάτησε στην ίδρυση του Ε.Ο.Τ.. Βλ. Κουρκουρής, Ν. *Ελληνικός Προσκοπισμός 1910-1935. Κωνσταντίνος Μελάς*, όπ.π., σσ. 17, 33-34, 75-81

[428] Σταθόπουλος, Χ. (επιμ.) *ΦωτοΙστορία από τη δράση*..., όπ.π., σ. 15

[429] Κουρκουρής, Ν. *Ελληνικός Προσκοπισμός 1910-1935. Κωνσταντίνος Μελάς*, τόμ. 3ος. Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2009, σ. 83

[430] Βλ. ενδεικτικά, Πατιώς, Γ. Α. *Χρονικό του Προσκοπισμού της Κοζάνης*, τόμ. 1ος 1912-1939. Κοζάνη: Ινστιτούτο Βιβλίου & Ανάγνωσης, 2001 και Πυρινός, Π. *Ιστορία του προσκοπισμού στη Βέροια*. Βέροια, 1990

στους κοινωνικούς αγώνες με ιδιαίτερο ζήλο, αλλά, παράλληλα, προσφέρουν σημαντικές υπηρεσίες στον ελληνικό στρατό ως γυμναστές νεοσυλλέκτων, τραυματιοφορείς, αγγελιοφόροι, ακτοφύλακες. Επετειακές συγκεντρώσεις πραγματοποιούνται τακτικά στο Παναθηναϊκό Στάδιο, καθώς και στο Βασιλικό Θέατρο, ενώ γίνονται συχνά ασκήσεις συναγερμού, επιδείξεις, παρελάσεις, προσκοπικοί αγώνες, εκδρομές και δράσεις υπαίθρου.

Η εφαρμογή του Ν. 1066/1917 και η όλο και μεγαλύτερη εξάπλωση του προσκοπισμού υπαγορεύει την ανάγκη τροποποιήσεων και συμπληρώσεων του καταστατικού του Ιδρύματος Σ.Ε.Π.. Τον Φεβρουάριο του 1919 ο Γληνός εκπροσωπώντας το Δ.Σ. υποβάλλει στο υπουργείο Παιδείας έκθεση για το προσκοπικό έργο του έτους 1918 και αιτείται εκτεταμένων τροποποιήσεων του Ν.1066/1917. Πράγματι, η κυβέρνηση Βενιζέλου με το Ν.Δ. στις 31/3/1919 δίνει στο Σ.Ε.Π. τη δυνατότητα να οργανωθεί και να αναπτυχθεί κατά τρόπο πρωτοποριακό για την εποχή. Τα 29 άρθρα του Ν.Δ. καταδεικνύουν την εμπιστοσύνη της κυβέρνησης στο Δ.Σ. και στο πρόσωπο του Γληνού, που αναλαμβάνει να συντάξει τον Οργανισμό του Σ.Ε.Π. –αρμοδιότητα που ως τότε είχε η κυβέρνηση- και να αναγνωρίσει τους τοπικούς προσκοπικούς συνδέσμους ως σωματεία -αρμοδιότητα ως τότε των πρωτοδικείων. Το Ν.Δ. εξειδικεύει τα καθήκοντα των μελών του Δ.Σ., των εφόρων και των αρχηγών και καθορίζει λεπτομερώς την οργάνωση και λειτουργία τόσο των προσκοπικών ομάδων όσο και των ομάδων στρατιωτικής προπαίδευσης[431]. Επίσης, η παρουσία εκλεγμένων μελών από κάθε περιφέρεια της χώρας στο Δ.Σ. του Σ.Ε.Π. αποτελεί πρωτοποριακό στοιχείο το 1919, που εξασφαλίζει την αμφίδρομη και άμεση πληροφόρηση κέντρου και προσκοπικών εφορειών της χώρας, καθώς και τις διαφανείς διαδικασίες και την εύρυθμη λειτουργία της προσκοπικής κίνησης. Είναι βέβαιο ότι η ιδιότητα του Γληνού ως γενικού γραμματέα του υπ. Παιδείας εξασφαλίζει την αποδοχή των προτάσεων και, συγχρόνως, η εμπειρία του στη σύνταξη νομοσχεδίων[432] διευκολύνει την εναργή και περιεκτική διατύπωση του νέου Οργανισμού του Σ.Ε.Π. που κυκλοφόρησε το 1919. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι ο νόμος αυτός θα παραμείνει σε ισχύ για σχεδόν εξήντα χρόνια, οπότε η Βουλή των Ελλήνων θα ψηφίσει τον Ν. 440/1976, με τον οποίο ορίζεται ότι το Σ.Ε.Π. είναι Ν.Π.Ι.Δ.

[431] Κουρκουρής, Ν. *Ελληνικός Προσκοπισμός 1910-1935. Ελευθέριος Βενιζέλος*, όπ.π., σ. 45

[432] Σύμφωνα με τον Κουρκουρή, στον Γληνό οφείλεται η προσθήκη της λέξης «εκάστοτε» στο άρθρο που αναφέρεται στα μέσα επίτευξης του σκοπού του Σ.Ε.Π., που είχε ως αποτέλεσμα οι κυβερνήσεις των επόμενων δεκαετιών να μη χρειάζονται τροποποίηση του Ν.Δ. 31/3/1919. Βλ. Κουρκουρής, Ν. *Ελληνικός Προσκοπισμός 1910-1920. Μ. Νεγρεπόντης – Δ. Γληνός*, όπ.π., σ. 60

κοινωφελούς χαρακτήρα. Σημαντική τροποποίηση -η οποία πιστώνεται, επίσης, στον Γληνό[433]- είναι η αντικατάσταση του άρθρου 8 του Ν.1066/1917 (που όριζε ότι όλες οι λεπτομέρειες ιεραρχίας και λειτουργίας του Σ.Ε.Π. κανονίζονται με βασιλικά διατάγματα) από το άρθρο 13 του Ν.Δ. 31/3/1919, που ορίζει ότι όλες οι λεπτομέρειες «*κανονισθήσονται δια του Οργανισμού του Σώματος*», ο οποίος βέβαια συντάσσεται «*υπό του διοικητικού αυτού συμβουλίου*». Αξιομνημόνευτο, επίσης, είναι το άρθρο 26, με το οποίο ορίζεται ότι «*το Σ.Ε.Π. έχει ιδίαν σφραγίδα φέρουσαν εν τω μέσω το εθνόσημον και κυκλικώς τας λέξεις "Σώμα Ελλήνων Προσκόπων" δια το διοικητικόν συμβούλιον και τας υπό των μελών αυτού διευθυνομένας υπηρεσίας*», που αποτελεί προστιθέμενη αναγνωρισμένη αξία στην ήδη δεδηλωμένη φροντίδα και εμπιστοσύνη του Κράτους. Τέλος, σημαντική συμβολή του Γληνού στον ελληνικό προσκοπισμό θεωρείται η ανάδειξη της ανάγκης προσκοπικής εκπαίδευσης των βαθμοφόρων. Πράγματι, τον Ιούλιο του 1918 δημιουργείται η σχολή βαθμοφόρων προσκόπων στην Αθήνα, στον λόφο Αρδηττού, διάρκειας οχτώ ημερών, υπό την αρχηγία του εφόρου Αττικοβοιωτίας Λ. Μπέιλυ και των αρχηγών Ησ. Ησαΐα και Στρ. Παπανικόλα[434].

Υπό την προεδρεία του Δ. Γληνού, το Δ.Σ. του Σ.Ε.Π. αποστέλλει τον Νοέμβριο του 1918 επίσημη πρόταση για την πραγματοποίηση παγκόσμιων τζάμπορι[435] στα διοικητικά συμβούλια των ξένων προσκοπικών σωμάτων. Η Ευρώπη μόλις έχει βγει από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και μετράει τις πληγές της. Την αρχική ιδέα του Κ. Μελά για τη διοργάνωση των παγκόσμιων αυτών προσκοπικών κατασκηνώσεων, στηρίζουν αμέσως οι Βενιζέλος και Γληνός, που αντιλαμβάνονται πως τέτοιες πρωτοβουλίες αναπτύσσουν τη φιλία μεταξύ των προσκόπων όλων των κρατών, με απώτερο στόχο η παγκόσμια προσκοπική αδελφότητα να προηγηθεί και να συντελέσει στη συναδέλφωση των εθνών. Η πρόταση γίνεται δεκτή από τους αντιπροσώπους των έξι εθνών που συμμετέχουν στο Συμβούλιο του Προσκοπισμού και αγκαλιάζεται από τα προσκοπικά σώματα πολλών άλλων. Η συμμετοχή της ελληνικής ομάδας στο 1ο Παγκόσμιο Τζάμπορι[436], που διεξάγεται στο Λονδίνο την

[433] Κουρκουρής, Ν. *Ελληνικός Προσκοπισμός 1910-1920. Μ. Νεγρεπόντης – Δ. Γληνός*, όπ.π., σσ. 63, 68

[434] *Στο ίδιο*, σσ. 68-69

[435] Τζάμπορι (Jamboree: ινδιάνικη λέξη που σημαίνει συνάθροιση φυλών) ονομάζεται η μεγάλης κλίμακας προσκοπική και οδηγική συγκέντρωση. Τα Τζάμπορι χωρίζονται σε εθνικά, διεθνή και παγκόσμια.

[436] Στο 1ο αυτό Τζάμπορι της Αγγλίας συμμετείχαν 8.000 πρόσκοποι από 34 χώρες.

περίοδο 27/7/1920-7/8/1920, είναι εξαιρετικά επιτυχής, με επιδείξεις, αθλήματα και χορούς εμπνευσμένα από την Ιστορία της αρχαίας αλλά και της νεότερης Ελλάδας. Ο ίδιος ο Βενιζέλος, που βρίσκεται στο Λονδίνο εκείνον τον καιρό, δέχεται την ελληνική ομάδα στην ελληνική πρεσβεία και συγχαίρει τους προσκόπους και τον επικεφαλής τους Αθ. Λευκαδίτη για την εντυπωσιακή τους εμφάνιση[437]. Από τις λίγες φωτογραφίες που σώζονται και απεικονίζουν τον Γληνό με προσκόπους, είναι δύο αναμνηστικές φωτογραφίες[438] έξω από την «Αίγλη» Ζαππείου, όπου οι Έλληνες πρόσκοποι υποδέχονται την αντιπροσωπεία των Ρουμάνων προσκόπων που επισκέπτεται την Αθήνα καθ' οδόν για το Λονδίνο, προκειμένου να συμμετάσχει στο 1ο Παγκόσμιο Τζάμπορι.

Την ίδια χρονιά πραγματοποιείται στο Λονδίνο το 1ο Διεθνές Προσκοπικό Συνέδριο, κατά τη διάρκεια των εργασιών του οποίου ο Έλληνας αντιπρόσωπος Κ. Μελάς προτείνει τη σύσταση μόνιμης Διεθνούς Προσκοπικής Επιτροπής στην έδρα της Κοινωνίας των Εθνών, όραμα που πραγματοποιείται το 1922.

Μετά την εκλογική ήττα του Βενιζέλου τον Νοέμβριο του 1920, με το βασιλικό διάταγμα της 21/12/1920 ανακαλείται το Β.Δ. διορισμού του Δ.Σ. του Σ.Ε.Π., το οποίο μένει ακυβέρνητο έως τον Μάρτιο του 1921, οπότε διορίζεται μονοπρόσωπη διοίκηση. Τρεις μήνες μετά, διορίζεται νέο Δ.Σ., που συγκροτείται σε σώμα στις 26/10/1921. Έτσι το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων παραμένει χωρίς συγκροτημένο Διοικητικό Συμβούλιο για έναν περίπου χρόνο.

Το όνομα του Δημήτρη Γληνού κατέχει εξέχουσα θέση στην Ιστορία του Ελληνικού Προσκοπισμού. Η επιλογή του προσώπου του κατά τη συγκρότηση του πρώτου Δ.Σ. του Ιδρύματος Σ.Ε.Π. ασφαλώς ανήκει στον υπ. Παιδείας ή τον ίδιο τον Βενιζέλο, ωστόσο, η ανάληψη της θέσης του Προέδρου προέκυψε μετά από ψηφοφορία μεταξύ των 15 μελών. Δεν είναι χωρίς σημασία ότι, γενικότερα, τη θέση του Προέδρου κατέχουν υψηλόβαθμα στελέχη του υπουργείου Παιδείας (όπως ο Γληνός) ή ακόμη και υπουργοί Παιδείας (όπως ο Ι. Σιώτης στη θητεία 1923-1926), ενώ μεταξύ των μελών των Δ.Σ. βρίσκονται αρκετοί τμηματάρχες της εκπαίδευσης (στη θητεία 1912-1915 μέλη του Δ.Σ. του Σ.Ε.Π. είναι τέσσερις τμηματάρχες του

[437] Κουρκουρής, Ν. *Ελληνικός Προσκοπισμός 1910-1935. Ελευθέριος Βενιζέλος*, όπ.π., σ. 53

[438] Από το Αρχείο Σ.Ε.Π., διαθέσιμο στο: https://photoarc.sep.org.gr/eikonothiki, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020. Παρατίθενται στο Παράρτημα της παρούσας εργασίας.

υπουργείου Παιδείας[439], ενώ στη θητεία 1918-1920 τρεις[440]). Αξίζει να αναφερθεί, ακόμη, ότι ο διορισμός των εκπροσώπων των υπουργείων Στρατιωτικών και Ναυτικών σε θέσεις μελών του Δ.Σ. μαρτυρά την καλή συνεργασία των προσκόπων με τον στρατό και το πολεμικό ναυτικό αντίστοιχα. Όλοι τους ανήκουν στον στενό πυρήνα των συνεργατών του Βενιζέλου, πολλοί από αυτούς είναι δημοτικιστές και μερικοί συνεργάζονται με διάφορες ιδιότητες και με τον Γληνό: ο Κωνσταντίνος Μελάς είναι δημοτικιστής, ιδρυτικό μέλος του Εκπαιδευτικού Ομίλου, μέλος της ομάδας του Αλ. Παπαναστασίου που συνυπέγραψε το *Δημοκρατικό Μανιφέστο* (12/2/1922), ενώ τον Αθανάσιο Λευκαδίτη, τον ιδρυτή της κίνησης του Προσκοπισμού στην Ελλάδα, τον συναντούμε ως καθηγητή της Γυμναστικής στο Μαράσλειο Διδασκαλείο.

Τη δράση του Σ.Ε.Ο. προπαγανδίζει και το *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, που αφιερώνει άρθρο με τίτλο *Τα Περιοδικά μας* στην ενότητα *Διάφορα*, όπου παρουσιάζονται τα περιοδικά της χρονικής περιόδου 1915-1919 που κρίνονται από τη Σύνταξη του Δελτίου κατάλληλα για τους αναγνώστες. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται το *ΕΣΟ ΕΤΟΙΜΟΣ* («*περιοδικόν δια προσκόπους, επίσημον όργανον του σώματος Ελλήνων προσκόπων*») και *Η ΖΩΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΚΟΠΩΝ* («*εικονογραφημένη δεκαπενθήμερος, επίσημον όργανον του σώματος Ελλήνων προσκόπων*»)[441].

Εκτός από την παρώθηση του Βενιζέλου, στην εμπλοκή του Γληνού με τον προσκοπισμό συνετέλεσε οπωσδήποτε και το ότι η προσκοπική μέθοδος διαπαιδαγώγησης βρίσκεται πολύ κοντά στις αρχές και τις παιδαγωγικές αντιλήψεις του Σχολείου Εργασίας και του κινήματος της Νέας Αγωγής: τα παιδιά μπορούν ευκολότερα και αποτελεσματικότερα να αποκτήσουν δεξιότητες μέσα από βιωματικές καταστάσεις και δραστηριότητες. Τους δίνεται η δυνατότητα να σχεδιάζουν τη δική τους προοδευτική ανάπτυξη, επιλέγοντας από μια μεγάλη ποικιλία προγραμμάτων και δραστηριοτήτων ανάλογα με τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντά τους, αφού κύρια μεθοδολογική αρχή είναι πως τα παιδιά μαθαίνουν στην προσπάθειά τους να λύσουν πραγματικά προβλήματα. Βασίζεται στην αυτοεκπαίδευση, τη λήψη

[439] Ο Φ. Γεωργαντάς, τμηματάρχης Μέσης Εκπαίδευσης, ο Γ. Δροσίνης, τμηματάρχης Ανώτατης Εκπαίδευσης, ο Ι. Ιωαννίδης, τμηματάρχης Εκκλησιαστικών, και ο Ι. Μεγαρεύς, τμηματάρχης Δημοτικής Εκπαίδευσης.

[440] Ο Μ. Τριανταφυλλίδης, Ανώτερος Επόπτης Δημοτικής Εκπαίδευσης, ο Εμμ. Λαμπαδάριος, τμηματάρχης Σχολικής Υγιεινής, και ο Ι. Χρυσάφης, τμηματάρχης Γυμναστικής και Σκοποβολής.

[441] *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 5 (1915), σ. 343 και *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 7 (1917-1919), σ. 253

πρωτοβουλιών, την ανάληψη ευθυνών, την αυτενέργεια[442], διαπνέεται από προοδευτικό αντιαυταρχικό πνεύμα και θεωρεί πρωταρχική προϋπόθεση την εμπλοκή και το ενδιαφέρον των παιδιών για ό,τι συμβαίνει εκεί. Στα βασικά συστατικά της προσκοπικής μεθόδου διαπαιδαγώγησης συγκαταλέγονται η μάθηση μέσα από την πράξη (Learning by doing), η δράση και η ζωή στη φύση, η υποστήριξη των ενηλίκων κυρίως μέσα από το προσωπικό τους παράδειγμα. Το φυσικό περιβάλλον συνιστά το κατεξοχήν πεδίο όπου μπορεί να εκφραστεί η ανάγκη των παιδιών και των νέων για δράση και περιπέτεια, η επιθυμία τους να εξερευνήσουν, να πειραματιστούν, να ανακαλύψουν, προσφέροντας στις μικρές παρέες την ευκαιρία της αυτοοργάνωσης, της αλληλογνωριμίας και της συνεργασίας. Και, βέβαια, είναι αδύνατο να μην εντοπίσουμε τις αναλογίες με το εμβληματικό παιδικό μυθιστόρημα του Ζαχαρία Παπαντωνίου *Τα Ψηλά Βουνά*, που εκδόθηκε τον Δεκέμβριο του 1918 ως αναγνωστικό της Γ' Δημοτικού στο πλαίσιο της βενιζελικής γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1917: στα 79 του κεφάλαια εξιστορούνται οι εμπειρίες μιας ομάδας αγοριών που περνούν τις καλοκαιρινές τους διακοπές στο βουνό. Εκεί μαθαίνουν να λειτουργούν σαν μία κοινότητα και να προστατεύουν το δάσος. Η κοινωνικοποίηση, το συλλογικό πνεύμα, η κοινοτική αλληλεγγύη, η ατομική αυθυπαρξία, η πρωτοβουλία και η οικολογική ευαισθησία είναι οι κεντρικές ιδέες της ιστορίας.

[442] «*Μας έμαθε να αγαπάμε τις εκδρομές, τη φύση και τα ζώα. Στις κατασκηνώσεις μάθαμε από κοντά τις δυσκολίες και την αυτενέργεια, την τάξη και την υγεία. Πετάξαμε τη νωθρότητα και τις φανέλες της μαμάς και σιγά σιγά γινόμαστε άντρες με σεμνότητα και αντίληψη ευθύνης.*». Λούρος, Ν. Κ. *Χτες, αναμνήσεις, εντυπώσεις, στοχασμοί*. Αθήνα: Ελληνική Παιδεία, 1981, σ. 45

Κεφάλαιο 3

Από τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό στον σοσιαλισμό

3.1. Ο Δημήτρης Γληνός πρωτοπόρος του κοινωνικού δημοτικισμού

Μια από τις σταθερές της προβληματικής που αναπτύσσεται γύρω από τον εκπαιδευτικό δημοτικισμό αναφέρεται στη σχέση ανάμεσα στο συλλογικό και το ατομικό. Καθώς η μελέτη του εκπαιδευτικού δημοτικισμού έχει πραγματοποιηθεί επί το πλείστον στο επιστημολογικό πλαίσιο της κοινωνικής ιστορίας, μέσα από την εξιστόρηση της πορείας των εμπλεκόμενων προσώπων (Γληνός, Δελμούζος, Τριανταφυλλίδης) στην πραγματικότητα επιχειρείται η αφήγηση των πνευματικών και κοινωνικών φαινομένων της περιόδου. Τα πρόσωπα εντάσσονται σε στενά ή ευρύτερα συλλογικά σώματα και η συμβολή τους γίνεται κατανοητή σε σχέση με την ικανότητά τους να αρθρώνονται και να λειτουργούν «συν-εργώντας», ώστε να επιβάλουν τη μεταρρύθμιση από τα πάνω, ως «σχεδιασμένη κοινωνική μεταβολή». Κατά συνέπεια, ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός μπορεί να θεωρηθεί ως ένα πνευματικό και κοινωνικό κίνημα που επιδίωξε να επιβάλει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση εκ των άνω, καθώς ο ίδιος εξέφρασε μια σημαντική ομάδα της πνευματικής ελίτ της περιόδου στην οποία δραστηριοποιήθηκε, προσδοκώντας να διαμορφώσει μέσω του σχολείου κοινωνικά πρότυπα και χαρακτηριστικά που ανταποκρίνονταν στην αστική τάξη. Όμως, από τη στιγμή που η απογοήτευση σε σχέση με τα αποτελέσματα της επιχειρούμενης εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης κορυφώνεται, αμφισβητούνται από μια μερίδα εκπροσώπων του εκπαιδευτικού δημοτικισμού τόσο η μέθοδος επιβολής του νεωτερισμού όσο και οι προθέσεις των αστικών πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων, στις οποίες μέχρι τότε είχε στηριχτεί το εγχείρημα. Στο πλαίσιο αυτής της κριτικής αναδεικνύεται ο κοινωνικός δημοτικισμός, ο οποίος προκύπτει στηριζόμενος σε μια διαφορετική κοινωνιολογική θεώρηση, αυτή του μαρξισμού, όπως θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

Ήδη από το 1922-23 ο αναζωογονημένος, χάρις στις ενέργειες του Γληνού, Εκπαιδευτικός Όμιλος καθίσταται εργαστήρι ιδεών, κοινωνικού προβληματισμού και ιδεολογικών αντιπαραθέσεων, με μια νέα σύνθεση, στην οποία μεγάλη δύναμη έχουν αποκτήσει οι σοσιαλιστές και οι κομμουνιστές.

Ως παράγοντες που συντελούν στην αύξηση του αριστερού ρεύματος γενικότερα στην Ελλάδα την εποχή αυτή, εντοπίζονται κυρίως οι εξής τρεις: Πρώτον, η Μικρασιατική Καταστροφή έχει οδηγήσει μοιραία στην αποδόμηση των δύο πυλώνων του ιδεολογικού υπόβαθρου του δημοτικιστικού κινήματος, τον «εθνισμό» και τον «αστισμό». Επιπρόσθετα, ενάμισι εκατομμύριο πρόσφυγες ενισχύουν με τον ερχομό τους στην Ελλάδα τους ταξικούς συσχετισμούς υπέρ του εργατικού κινήματος. Δεύτερον, την τάση αυτή επαυξάνει η αισιοδοξία που εμπνέουν τα επιτεύγματα της Οκτωβριανής Επανάστασης, η οποία «*απολαμβάνει ακόμα ευτυχισμένες στιγμές της ιστορίας της*»[1]: ανατροπές και πρωτοφανείς βελτιώσεις στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων, την υγεία, την εκπαίδευση, τον πολιτισμό, τη δημόσια διοίκηση. Τρίτον, τη ροπή προς τα αριστερά ενισχύουν οπωσδήποτε και οι αλλεπάλληλες απογοητεύσεις των ανθρώπων που εργάστηκαν για τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση, καθώς οι τύχες των εκπαιδευτικών πραγμάτων που παλινδρομούν, τους οδηγούν σε τραγικά αδιέξοδα. Όσο αρχίζει να «*κερδίζει έδαφος στις τάξεις των διανοουμένων το πολιτικό ρεύμα της αριστεράς*»[2], τόσο επικρατεί το ρεύμα αυτό και στον Όμιλο, που διανύει τη φάση της ιδεολογικής διαφοροποίησης των μελών του. Ο Γληνός γράφει στον Δελμούζο: «*Ο Βάρναλης γύρισε απ' έξω. Αντάρτης. Μίλησε στον Όμιλο. Ριζοσπαστικά. Μίλησε και στο Σύνδεσμο των Γυναικών. Κοινωνιολογικά πολύ αριστερός. Ξαναβγήκε και ο Θεοδωρίδης στο Σύνδεσμο των Γυναικών τις προάλλες και η Κλεάνθους επίσης. Όλοι αριστερά.*»[3].

Η ιδεολογική κρίση που έχει εκδηλωθεί στον Όμιλο από το 1920 και φτάνει πια στην κορύφωσή της, αποτυπώνεται με ενάργεια σε επιστολή του Γληνού προς τον Δελμούζο, χρονολογημένη από 3/8/1923: «*Αυτή τη στιγμή βλέπω μία κάποια διάσπαση και μία έλλειψη ενότητας στα σχέδιά μας. Έχω την εντύπωση ότι κάποια απόφαση να τραβήξη ο καθένας κάποιο δικό του δρόμο υπάρχει σε σένα και στο Μανόλη ή και συνειδητά ή και χωρίς τέλεια επίγνωση. Ο Μανόλης σαν αποφασισμένος να τραβήξη για το Πανεπιστήμιο, δίνοντας πολύ μικρότερη σημασία σόλα τάλλα. Εσύ σαν αποφασισμένος να δουλέψης για το Πειραματικό σχολείο, βλέποντας κάπως αδιάφορα τάλλα. Και αυτό βέβαια για ν΄αποφύγουμε το σκόρπισμα, να τραβήξωμε στο βάθος, όπου μπορεί ο καθένας να δώση κάτι* [...] *εγώ είμαι γεμάτος από απορίες και αβεβαιότητες. Γιατί το έργο που καταπιανόμαστε είναι ομαδικό και μόνο μια*

[1] Χαραλάμπους, Δ. Φ. *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος...*, όπ.π., σ. 123
[2] Παπανούτσος, Ε. *Αλέξανδρος Δελμούζος*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1978, σ. 94
[3] Επιστολή χρονολογημένη από 27/5/1921, στο: Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος...*, όπ.π., σ. 114

ενότητα σφιχτή [...] *θα μας φέρη σε γόνιμα αποτελέσματα. Είμαστε όλοι τώρα, κι εσύ κι ο Μανόλης κι εγώ σε μια κρίσιμη ώρα* [...] *που ένα συνειδητότερο κοίταγμα των σκοπών μάς κάνει πιο δισταχτικούς, πιο φιλάργυρους σχετικά με το εγώ μας και τις δυνάμεις μας*»[4].

Καθώς «*η σύνθεση του Εκπαιδευτικού Ομίλου είχε αρχίσει ν' αλλάζη*», οι ιδεολογικές αποκλίσεις των μελών του συγκεκριμενοποιούνται: «*στις συζητήσεις του Ομίλου που γίνονταν μεταξύ των μελών του κάθε Δευτέρα, άρχισαν τελευταία να συζητούν για την αυτονόμηση της Μακεδονίας και για το αν είναι δυνατό να πραγματοποιηθή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση μέσα στο αστικό καθεστώς*. [...] *[κάποια μέλη] αγανακτούσαν προπάντων, γιατί ο Γληνός που είχε λάβει μέρος στη συζήτηση, άφηνε μερικούς ν' αλωνίζουν με ατέλειωτη ανεύθυνη πολιτικολογία*»[5], θα γράψει αργότερα ο Δελμούζος. Όμως, αυτοί οι πρώτοι τριγμοί στο οικοδόμημα της δημοτικιστικής ιδεολογίας είναι φανερό ότι δεν προκαλούνται μέσα στον Ε.Ο. από την «ανεύθυνη πολιτικολογία» κάποιων νέων μελών, όπως ισχυρίζεται ο Δελμούζος, αλλά από τη διαφορετική κοινωνικοπολιτική συγκυρία που ξεπερνάει το σωματείο. Όπως γράφει ο Χ. Νούτσος, «*ο Γληνός, ευαίσθητος στα κοινωνικά και ιδεολογικά μηνύματα, θα συλλάβει νωρίς την "κρίση του δημοτικισμού" και στο διμέτωπο αγώνα που γίνεται τώρα εναντίον της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης θα υποχρεωθεί ν' αντικρούσει τόσο τα σκουριασμένα επιχειρήματα των εχθρών του δημοτικισμού όσο και τις "κατηγόριες" ορισμένων δημοτικιστών, ανάμεσα στους οποίους συμπεριλαμβάνει και τους σοσιαλιστές-κομμουνιστές. Γι' αυτό και θα προτείνει την αλλαγή του χαρακτήρα των συγκεντρώσεων του Ομίλου και θα θέσει πρώτος το πρόβλημα, που υπήρχε έτσι κι αλλιώς, για το μέλλον του σωματείου.*»[6]. Σε επόμενη συνάντηση στα γραφεία του Ομίλου, στις 12/1/1925, ο Γληνός επιχειρεί πολύ προσεκτικά να απαντήσει στις επικρίσεις (του *Ριζοσπάστη* κυρίως): «*Τρίτη κατηγόρια είναι πως το έργο του Ομίλου είναι μάταιο και χωρίς ειλικρίνεια, αφού επιχειρείται μέσα σε αστικό κράτος. Μόνο σε σοσιαλιστικό ή κομμουνιστικό, λένε, μπορεί να αναγεννηθή το λαϊκό σχολείο. Αλλά πρέπει να αποδειχτή αυτό.* [...] *Δεν μπορεί κανένας να ισχυριστή, ότι ο δημοτικισμός δεν είναι τίποτα για το λαό μέσα στο αστικό κράτος. Πρέπει ο τέτιος ισχυρισμός να αποδειχτή με επιχειρήματα για να είναι*

[4] *Στο ίδιο*, σσ. 159-160

[5] Δελμούζος, Α. *Παιδεία και Κόμμα*, όπ.π., σ. 47

[6] Νούτσος, Χ. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία...*, όπ.π., σ. 262

βάσιμος.»[7]. Γιατί, όμως, ο Γληνός τηρεί αυτή τη συγκρατημένη στάση; Αυτό που έχει συμβεί είναι ότι ο Δελμούζος τού έχει επιστήσει την προσοχή υπενθυμίζοντάς του πως «*η ευθύνη του είναι μεγάλη αφού αυτός διευθύνει τον Όμιλο*» και πως «*είναι ανάγκη να σταματήση τις συζητήσεις αυτές και να ξεκαθαρίση τη στάση του*»[8], επειδή τέτοιες συζητήσεις υπονομεύουν τη μεταρρυθμιστική εργασία τους, υπόδειξη που όντως λαμβάνει υπόψη ο Γληνός –σύμφωνα πάντα με την αφήγηση του Δελμούζου[9]. Το θέμα, βέβαια, επανέρχεται και στην επόμενη συζήτηση, στις 19/1/1925, με πρωτοβουλία του Ιορδανίδη αυτή τη φορά, που μαζί με την Ιμβριώτη και τον Κομιώτη θα αναρωτηθούν και πάλι «*αν ο Όμιλος μπορεί να πετύχη το σκοπό του μέσα στο αστικό καθεστώς*» και με ποιον τρόπο θα επιδιώξει «*καθαρή λαϊκή εκπαίδευση*»[10]. Ο *Ριζοσπάστης* θα επέμβει, απευθυνόμενος στα μέλη του Κόμματος, τονίζοντας ότι εφόσον ο Ε.Ο. δεν είναι διατεθειμένος να πειστεί από την επιχειρηματολογία των συντρόφων στις συγκεντρώσεις, ό,τι συζητήθηκε είναι όχι μόνο μάταιο αλλά «*σφαλερόν εις την βάσιν του και αναξία λόγου προσφορά*» (2/2/1925). Είναι επιβεβλημένη η αποχή τους από τέτοια αστικά σωματεία, ενώ η δράση τους πρέπει να επικεντρωθεί πλέον σε άλλα πεδία, όπως σε μεταφράσεις επαναστατικής φιλολογίας. Διαφορετικά, προειδοποιεί ρητά πως ο κομμουνιστής «*άλλως ενεργών ευρίσκεται έξω της ορθής γραμμής της κομμουνιστικής, πατεί επί στίβου άλλου τινός επιπέδου ξένου προς το κομμουνιστικόν, ευρίσκεται εκτός της τακτικής του Κομμουνισμού*». Ειδικά προς τον Γληνό ο *Ριζοσπάστης* θα εξαπολύσει προσωπική επίθεση: «*Εις την αίθουσαν του "Εκπαιδευτικού Ομίλου" εσυνεχίσθη χθες ο μονόλογος του Τσάρου του Ομίλου κ. Γληνού περί του μελλοντικού εκπαιδευτικού προγράμματος. Ο κ. Γληνός συνειθισμένος από άλλοτε να δρέπη ευκόλους ρητορικάς δάφνας, επιχείρησε και χθες ν' αποσπάση τα χειροκροτήματα των καλοθρεμένων και καλοφορεμένων*

[7] Βλ. «Συγκεντρώσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου», *Εργασία*, τχ 9-10 (1925), σ. 233

[8] Δελμούζος, Α. *Παιδεία και Κόμμα*, όπ.π., σ. 48

[9] Ο Χ. Νούτσος τονίζει πως άκριτα έχει υιοθετηθεί από τη βιβλιογραφία αυτή η εκδοχή του Δελμούζου, η οποία δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, πρώτον, γιατί με το σταμάτημα των δευτεριάτικων συζητήσεων κάθε άλλο παρά συνέχισαν «ανενόχλητοι τις εργασίες τους» (ακολούθησαν τα "Μαρασλειακά") και, δεύτερον, γιατί στα τέλη του '24 είναι δύσκολο να έχει τεθεί το ζήτημα της αυτονόμησης της Μακεδονίας στις συζητήσεις του Ομίλου, από τη στιγμή που η σχετική απόφαση του 3ου έκτακτου συνεδρίου του ΚΚΕ δημοσιεύτηκε δύο μήνες μετά, τον Φεβρουάριο του '25. Επίσης, είναι βέβαιο ότι οι δευτεριάτικες συζητήσεις συνεχίστηκαν τουλάχιστον ως τον Μάιο του '25. Θεωρεί, λοιπόν, ο Νούτσος ότι για τις ανακρίβειες και τις ανακολουθίες «*η απάντηση πρέπει ν' αναζητηθεί στη συγκυρία και το στόχο του βιβλίου*» του Δελμούζου (*Παιδεία και Κόμμα*), γραμμένο το 1947. Βλ. Νούτσος, Χ. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία…*, όπ.π., σσ. 254-258

[10] Βλ. «Συγκεντρώσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου», όπ.π., σ. 234

αστών και δεσποινίδων της μπουρζουαζίας που καταλαμβάνουν εκάστην Δευτέραν τα καθίσματα της αιθούσης. Δεν το κατώρθωσε όμως. Πολλοί εκ των ακροατών, μεταξύ των οποίων και πολλοί σύντροφοί μας, τον διέκοψαν επανειλημμένως δια να του δείξουν την κλασικήν αμάθειαν η οποία τον χαρακτηρίζει δια τα θεμελιωδέστερα σημεία του κομμουνιστικού προγράμματος. Επιφυλασσόμεθα προσεχώς να ομιλήσωμεν κάπως πλατύτερα δια τας αστείας γνώμας των ψευτοπροοδευτικών ηγετών του Ομίλου οι οποίοι εις όλην των την δράσιν φαίνεται ότι οδηγούνται αποκλειστικά από την θρασείαν αμάθειαν και τον προκατειλημμένον εγωισμόν.»[11].

Το 1924 παύει να εκδίδεται και το *Δελτίο* του Ομίλου, καθώς με πικρία ο Γληνός θα γράψει στον Δελμούζο «*κανείς δεν γράφει, ούτε κριτικές ούτε τίποτε άλλο* [...] *Άρα ό,τι γίνη πρέπει να το κάμω εγώ.* [...] *Τι θα τον κάνωμε τον Όμιλο; Θα τον κρατήσωμε ανοιχτό ή όχι; Άλλα χέρια, βλέπεις δεν βρέθηκαν ως τώρα άξια.*»[12]. Σε αυτό το τελευταίο τεύχος του *Δ.Ε.Ο.* ο Γληνός θα διαπραγματευτεί την «Κρίση του δημοτικισμού», στην ομώνυμη πολυσέλιδη μελέτη του. Στο πρώτο από τα πέντε συνολικά μέρη της μελέτης, με διεξοδικό τρόπο («*με μεγάλη ευστοχία και πνευματική νηφαλιότητα*»[13], «*με διαύγεια και διορατικότητα*»[14]) επιχειρεί μία ιστορική αναδρομή της πορείας του δημοτικισμού και των τριών σταδίων του («φιλολογικό», «εκπαιδευτικό» και «εθνικοκοινωνικό»), παρουσιάζει τη διπλή «εξωτερική και εσωτερική» κρίση του, αναλύει τις αιτίες της και εκθέτει τους ουσιαστικούς σκοπούς του δημοτικισμού. Το πρώτο αυτό μέρος, με τίτλο: «Η κρίση του φιλολογικού δημοτικισμού», διαβάστηκε σε τρεις διαλέξεις της Φοιτητικής Συντροφιάς[15] και προκάλεσε πολύωρες συζητήσεις σε αρκετές από τις δευτεριάτικες συναντήσεις του Ε.Ο.[16]. Γιατί, όμως, θα αναρωτηθεί εκεί ο Γληνός, ο δημοτικισμός, μολονότι «*ήρθε με μια πρωτόγονη νεανική ορμή*», «*δεν έδωκεν ως τώρα την αρκετά καθαρή, την αρκετά βαθιά, ουσιαστική, πλούσια, πολύμερη και πολύτροπη σύλληψη της νέας μας συνείδησης, της νέας μας εκτίμησης;* [...] *Γιατί η θεωρητική μας σκέψη μένει ακόμη κομματιαστή, πεδικλωμένη πάντα, πάντα ανήλικη και άωρη, πουθενά δική*

[11] «Ομιλίαι. Η χθεσινή του Εκπαιδευτικού Ομίλου», *Ριζοσπάστης*, 19/5/1925, σ. 3
[12] Επιστολή χρονολογημένη από 25/7/1924, βλ. Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σσ. 167-168
[13] Χαραλάμπους, Δ. Φ. *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος*..., όπ.π., σ. 127
[14] Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 49
[15] Στις 27/11/1922, στις 4/12/1922 και στις 11/12/1922, στο Ελληνικό Ωδείο.
[16] Στις 28/11/1922 και στις 5, 12, 19/12/1922.

μας και παντού ξένη, αχειραφέτητη; [...] *Τι έλειψεν; Η αρκετά καθαρή, έντονη, φωτεινή σύλληψη των ιδανικών ή έλειψαν οι δυνατές, οι επαναστατικές, οι πιστές, οι επίμονες, οι εκπυρωμένες ψυχές;*»[17]. Η εσωτερική κρίση του δημοτικισμού αποτυπώνεται παντού: στη λογοτεχνία, στη γλώσσα των επιστημονικών έργων, των δημοσιογράφων, της πολιτικής και της δικανικής ρητορικής, με αίτια κι αιτιατά «*δισταγμούς και προσαρμογές στο ευκολώτερο, αναρχία και ανυποταξία, απροσεξίες, αδυναμίες, προχειρότητες ακόμα και απαρνήσεις, έντονα χαρακτηριστικά ολιγοπιστίας, χαλάρωσης και εκτροπής από το αρχικό ιδανικό* [...] *ένα ξεψύχισμα της επαναστατικής ορμής*»[18]. Είναι μάλλον ευεξήγητη η κριτική στάση του Γληνού σε αυτό το αναστοχαστικού και απολογιστικού χαρακτήρα κείμενο, εάν ληφθεί υπόψη η συγκυρία στην οποία γράφεται.

Στο επόμενο διάστημα διαφαίνονται με όλο και μεγαλύτερη συχνότητα οι διαφωνίες ανάμεσα στον Γληνό και τον Δελμούζο. Σύμφωνα με την Έλλη Αλεξίου, οι κοινοί τους φίλοι και συνεργάτες αντιλαμβάνονται πως «*άρχισε να σχηματίζεται ρήγμα. Στην αρχή ανεπαίσθητο. Συζητήσεις που δεν κατέληγαν σε συμφωνία. Η αντίθεση αυτή των απόψεων εκδηλώθηκε κυρίως μεταξύ των Δελμούζου και Γληνού. Έτυχε να είμαι παρούσα δυο τρεις φορές σε τέτοιες τους συζητήσεις. Ο Γληνός τους έλεγε πώς, όπως έδειξαν τα πράγματα, αγώνας για τη γλώσσα και γενικά για μεταρρυθμίσεις δεν μπορεί να εννοηθεί έξω από τον πολιτικό αγώνα. Η λαϊκή γλώσσα, όντας το μέσο διαφωτισμού των λαϊκών μαζών, θα αποτελέσει κατ' ανάγκην ένα από τα βασικά αιτήματα των κομμάτων που ειλικρινά ενδιαφέρονται για την πνευματική αφύπνιση και το ανέβασμα του λαού. Λοιπόν, κάνοντας αγώνα για τη γλώσσα, κάνομε, οφείλομε να κάνουμε, και αγώνα πολιτικό.*»[19]. Αποκαλυπτική της επερχόμενης (οριστικής) ρήξης είναι μία επιστολή του Γληνού στον Δελμούζο: «*αντιλαμβάνομαι, ότι περνάς μια κρίση σκληρή* [...] *Πιστεύω και ελπίζω, ότι από την κρίση αυτή, δεν θα βγη η ως τώρα φιλία μας και συνεργασία μας ανεπανόρθωτα πληγωμένη* [...] *προσπαθώ να συγκρατήσω την ψυχραιμία και αντικειμενική κρίση ανεπηρέαστη από συναισθηματικά ελατήρια και από παραφορές της στιγμής. Πιστεύω, πως θα κάμης και συ το ίδιο και ότι θα μπορέσωμε σε λίγο να εξηγηθούμε ήρεμα, δείχνοντας* [...] *ότι υπηρετούσαμε αληθινά στο ναό της Ιδέας και όχι στους*

[17] Γληνός, Δ. «Η κρίση του δημοτικισμού», όπ.π., σ. 45
[18] *Στο ίδιο*, σσ. 14, 23
[19] Αλεξίου, Έ. *Βασιλική Δρυς – Το χρονικό της εκπαίδευσης*. Αθήνα: εκδ. Καστανιώτη, 1980

εαυτούς μας.»[20]. Στις αρχές του 1926, πριν την έκδοση της *Αναγέννησης*, έχουν αποκρυσταλλωθεί οι ιδεολογικές και πολιτικές διαφωνίες ανάμεσα στον Γληνό και τον Δελμούζο. Ο τελευταίος στο βιβλίο του *Δημοτικισμός και Παιδεία* επιχειρεί να θεμελιώσει τον δημοτικισμό στην έννοια του έθνους, ενώ ο Γληνός ομολογεί πως δίνει «*μεγαλύτερη σημασία στους οικονομικούς, τους ιστορικούς και τους κοινωνικούς όρους*». Όπως επισημαίνει και ο Χ. Νούτσος[21], η αναλυτική κατηγορία που χρησιμοποιεί ο Δελμούζος για την ερμηνεία της κοινωνικής ζωής είναι το «έθνος», ενώ ο Γληνός χρησιμοποιεί την έννοια «κοινωνική τάξη». Κατά δεύτερο και συναφή λόγο, ο Δελμούζος αγωνίζεται για το «*σχολείο του συνόλου απάνω από κοινωνικές αντιθέσεις και κόμματα*», ενώ ο Γληνός αναγνωρίζει ρητά αυτή την περίοδο πως «*η παιδεία είναι ταξική σήμερα*». Όσο περνούν οι μήνες ο Δελμούζος θα εξακολουθήσει να μιλά για υπερταξικό σχολείο και ο Γληνός θα προτείνει ως θεραπεία για την «ελληνική αρρώστεια» την ανατροπή της άρρωστης ελληνικής αστικής τάξης από τα κάτω, δηλ. την κυριαρχία μιας νέας τάξης[22]. Ο Γληνός έχει ήδη στραφεί προς τ' αριστερά (πράγμα που πιστοποιείται και από την μαρξιστική ορολογία που χρησιμοποιεί στον δημόσιο και ιδιωτικό λόγο του), επομένως δεν ευσταθεί ο ισχυρισμός του Δελμούζου για αυτόν πως «παρασύρθηκε» από τους λιγοστούς αριστερούς νέους του Ε.Ο.. Βρίσκεται στο στάδιο της σοσιαλιστικής συνειδητοποίησης, αποδέχεται τον σοσιαλισμό με την ευρεία έννοια του όρου και αντιτάσσεται σε στενές πολιτικές προσκολλήσεις, αλλά οι θέσεις του ταυτίζονται -ή τουλάχιστο συμπλέουν- με τις επαναστατικές απόψεις του Λένιν πάνω στα ζητήματα της εκπαίδευσης[23]. Στις συνελεύσεις του σωματείου κατά τους τελευταίους μήνες του 1926 οι διαφωνίες γίνονται όλο και πιο καθαρές. Και η διάσπαση που θα ακολουθήσει, φυσικά, δεν πέφτει ως κεραυνός εν αιθρία[24]. Άσχετα εάν ο

---

[20] Επιστολή χρονολογημένη από 23/2/1926, βλ. Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 182. Σε ένα από τα αυτοβιογραφικά του σχεδιάσματα ο Γληνός σημειώνει: «*1925*. [...] *Η διδασκαλία της κοινωνιολογίας και της εισαγωγής στη φιλοσοφία. Οι πρώτες διαφωνίες με το Δελμούζο. Ο Δελμούζος διδάσκει για τα προβλήματα της νεοελληνικής παιδείας*. [...] *γίνεται οπαδός του Αποστολάκη*.». Βλ. Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη*..., όπ.π., σ. 203

[21] Νούτσος, Χ. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία*..., όπ.π., σ. 280

[22] Βλ. «Η ελληνική αρρώστεια», *Αναγέννηση*, χρονιά Α', τχ 3 (11/1926), σσ. 128-129

[23] Χαραλάμπους, Δ. Φ. *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος*..., όπ.π., σ. 135

[24] «*Για κείνους που παρακολουθούσαν τις συζητήσεις στις Δευτέρες του Ομίλου τα τελευταία χρόνια, ήταν φανερό, πως γρήγορα θα ξεσπούσαν ζωηρές διαφωνίες. Οι διαφωνίες αυτές που είχαν καθαρά προγραμματικό χαραχτήρα, άρχισαν εδώ και δυο χρόνια απάνω κάτω. Σε πολλά μέλη του Ομίλου το πρόγραμμα του 1914 δεν ήταν πια αρκετό. Τους φαινόταν αόριστο, πολύ γενικό και καθυστερημένο και ζητούσαν ναναθεωρηθή. Οι προγραμματικές συζητήσεις, που έγιναν το χειμώνα του 1924-1925 άφησαν την κατάσταση μετέωρη. Το ίδιο και οι*

Γληνός, όπως θα υποστηρίξει αργότερα ο Σωμερίτης[25], διερευνά τις δυνατότητες να αποτελέσει ο Όμιλος τη μαγιά ενός σοσιαλιστικού ριζοσπαστικού φορέα ανάμεσα στο ΚΚΕ και τα αστικά κόμματα, είναι φανερό ότι πλέον οι γέφυρες της συνεργασίας του με τον Δελμούζο έχουν καταρρεύσει.

Σταδιακά, ο Γληνός, η κεντρική μορφή του κοινωνικού δημοτικισμού, χρησιμοποιεί στην ανάλυσή του για την παιδεία τα εργαλεία ανάλυσης της κλασικής μαρξιστικής θεωρίας, την ταξική διάσταση στην παιδεία, την αδυναμία να επιτευχθεί οποιαδήποτε αλλαγή στο εποικοδόμημα χωρίς να σημειωθεί πρώτα μια βαθιά αλλαγή στην κοινωνική βάση, την πάλη των τάξεων ως μέσο για κάθε κοινωνική μεταρρύθμιση, άρα και την εκπαιδευτική, την τελεολογική αντίληψη ότι μόνο μέσα από τη δυναμική επιβολή (επανάσταση) οι καταπιεζόμενες κοινωνικές τάξεις θα εξυπηρετήσουν το συμφέρον τους. Την ίδια περίοδο, μάλιστα, ο ίδιος φαίνεται να διεισδύει στην ανάλυση των στοιχείων του Εγελιανισμού που υπολάνθαναν σε ορισμένα σημεία της μαρξιστικής θεωρίας. Γύρω του συσπειρώνεται μια ομάδα παιδαγωγών, εκπαιδευτικών και διανοούμενων που αυτοπροσδιορίζεται πολιτικά και εκπαιδευτικά στον ασαφή και ρευστό χώρο του εκπαιδευτικού σοσιαλισμού, και ασκεί συστηματική κριτική στις πρακτικές των βενιζελικών κυβερνήσεων για την εγκαθίδρυση ενός εκπαιδευτικού συστήματος που να ανταποκρίνεται στο εγχείρημα του αστικού μεταρρυθμισμού, καταγγέλλοντας το σχολείο ως όργανο συντήρησης του κοινωνικού καθεστώτος. Η ριζοσπαστικοποίηση όλων αυτών συνδέεται, προφανώς, και με την απογοήτευση από τις παλινωδίες που έχουν καταγραφεί τόσο στο ζήτημα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης όσο και, γενικότερα, αναφορικά με πολλά από τα αιτήματα του αστικού μεταρρυθμισμού. Την περίοδο, λοιπόν, του κοινωνικού δημοτικισμού, ο Γληνός και οι ομοϊδεάτες του συγκροτούν την αντίληψη του αριστερού ρεύματος για την εκπαίδευση. Το σχολείο αντιμετωπίζεται ως ένα από τα πιο πλούσια φέουδα του κομματισμού, ως μηχανισμός επιλογής των στελεχών της αστικής τάξης, των αυριανών εκμεταλλευτών του λαού, μιας αγράμματης και απαίδευτης μάζας που κοινωνικοποιείται ώστε να γίνει παθητικός αποδέκτης της κοινωνικής τάξης.

προσπάθειες, που έγιναν μέσα στη Διοικητική Επιτροπή για να διατυπωθή ένα πρόγραμμα, που να ικανοποιή τις απόψεις όλων των μελών του Ομίλου, δεν έφτασαν σε αποτελέσματα. Και έτσι αν και τόσο σημαντικά για την παιδεία γεγονότα εξελίχτηκαν στα 1925 και 1926, ο Εκπαιδευτικός Όμιλος αδρανούσε.». «Μικρά Χρονικά. Εκπαιδευτικός Όμιλος», *Αναγέννηση*, χρονιά Α', τχ 9-10 (5-6/1927), σ. 567

[25] Σωμερίτης, Σ. *Η μεγάλη καμπή*..., όπ.π., σ. 200

«*Παντού και πάντα*», θα γράψει το 1931, «*όχι η "παρερχομένη γενεά", παρά η τάξη που κυβερνά, αυτή ζητάει να υποβάλει και να επιβάλει στα παιδιά τις ιδέες, που υπηρετούνε τα δικά της συμφέροντα. Καμιά μοναρχία, καμιά ολιγαρχία, καμιά "δημοκρατία" ως τώρα δεν έκαμεν εξαίρεση απ' αυτόν τον κανόνα. Για να πάψει η παιδεία να είναι όργανο ταξικής επιβολής, πρέπει να μην υπάρχει τάξη, που να έχει συμφέρο να επιβάλλεται. Ως τη σημερινή στιγμή δεν υπάρχει καμιά κοινωνία χωρίς τάξες.*»[26].

Αντίθετα, ο Δελμούζος δημοσιοποιώντας τις θεωρητικές του αντιλήψεις για την κοινωνία και το σχολείο, τονίζει με σαφήνεια τη φιλελεύθερη αστική ιδεολογία για τον υπερταξικό ρόλο τους και επιμένει πως το σχολείο όπως και το Κράτος «*στέκει απάνω από κάθε πρόσκαιρη κομματική διαπάλη, απάνω από κάθε αντίθεση κοινωνικών αξιών. Αντικρύζει την ολότητα, το εθνικό σύνολο, το συμφέρον του συνόλου*»[27].

Ως πρώτη ευθεία πολεμική από τον κύκλο του Γληνού προς τον Δελμούζο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ένα άρθρο του Κ. Βάρναλη στην *Αναγέννηση*[28], τον Μάρτιο του 1927, στο οποίο επικρίνονται έντονα οι θέσεις και οι απόψεις του Δελμούζου. Στην απάντησή του ο Δελμούζος καταφέρεται και εναντίον του Γληνού, χωρίς να τον κατονομάζει, ωστόσο με τη σύγκριση τριών αποσπασμάτων από μελέτες του τελευταίου, επιχειρεί να αποδείξει την ανερμάτιστη και αντιφατική του πορεία τα τελευταία χρόνια. Αντίθετα, ισχυρίζεται πως η δική του πορεία από το σχολείο του Βόλου έως τότε είναι ενιαία αλλά διαφορετική, «*μια εξέλιξη φυσιολογική*»[29].

Μολαταύτα, θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο σοσιαλιστής Στρ. Σωμερίτης[30] θεωρεί μονοδιάστατο τον ισχυρισμό του Γληνού ότι η αστική τάξη καταπολεμούσε άμεσα μια ουσιαστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση τονίζοντας ότι «*η προβιομηχανική Ελλάδα του 1830-1927 όσο κι αν δεν ήταν κοινωνιολογικά ενιαία εν τούτοις, σ' όλα τα κοινωνικά της στρώματα κυριαρχείτο απ' το ιδανικό της Μεγάλης Ιδέας, χωρίς διαφοροποιημένη εκπαιδευτική πολιτική*». Δεν προέκυπτε, συνεπώς, «*θέμα λαϊκής παιδείας, γι'*

[26] Γληνός, Δ. «"Τα ιδανικά της παιδείας" και ο κ. Παπανδρέου», περ. *Κύκλος*, χρονιά Α' 2, 12/1931, σσ. 69-79. Αναδημοσίευση στο: *Θέματα Παιδείας*, όπ.π., σσ. 77-80

[27] Δελμούζος, Α. *Μαράσλειο και ζωή*, όπ.π., σ. 14

[28] Βάρναλης, Κ. «Νεοελληνική πραγματικότητα και μαγεία», *Αναγέννηση*, χρονιά Α', τχ 7 (3/1927), σσ. 388-398

[29] Ελληνικά Γράμματα [Δελμούζος, Α.] «Λαχανιασμένη φευγάλα ή ο ελληνικός αρχοντοχωριατισμός», *Ελληνικά Γράμματα*, 7/1927, σσ. 51-57, στο: Δελμούζος, Α. *Μελέτες και Πάρεργα*, τ. Β'. Αθήνα: ιδιωτ. έκδ., 1958, σσ. 277-295

[30] Σωμερίτης, Σ. *Η μεγάλη καμπή...*, όπ.π., σσ. 211-212

αυτό άλλωστε τόσο η κοινωνική, όσο και η πολιτική Αριστερά ως το 1922-1923 χρησιμοποιούσε ακόμη την καθαρεύουσα για να επικοινωνήσει γραπτά με το αναγνωστικό της κοινό». Και ακόμη αργότερα, θα προσθέταμε.

Αργότερα, κι ενώ ο Γληνός βρίσκεται ακόμα στη ζωή, ο Λέφας θα γράψει: «*Ο Δ. Γληνός υπήρξεν η ψυχή του Εκπ. Ομίλου και το κέντρον της δημοτικής κινήσεως. Είναι μέγα ατύχημα ότι ώθησε τας προοδευτικάς του γνώμας μέχρι του σημείου να εξέλθη του κοινωνικού πλαισίου και ν' ασπασθή ανεπιφυλάκτως τον κομμουνισμόν. Δεν είναι μόνον ότι εστέρησε την ελληνικήν κοινωνίαν και επιστήμην από ένα των πλέον ζωντανών παραγόντων των, αλλά και έδωκεν επιχείρημα εις τους συγχύζοντας τον δημοτικισμόν με τον κομμουνισμόν.*»[31].

[31] Λέφας, Χ. *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, 1942, σ. 453

3.2. Η διάσπαση του Ε.Ο. και ο νέος Εκπαιδευτικός Όμιλος

Το 1927 συγκρούονται στον Ε.Ο. δύο κυρίαρχες ομάδες: η σοσιαλιστική με επικεφαλής τον Γληνό και η αστική με επικεφαλής τον Δελμούζο. Ορίζεται γενική συνέλευση, ώστε να λυθεί το πρόβλημα με την εκλογή νέας Διοικητικής Επιτροπής «*που θα είχεν ιδεολογική ενότητα*». Η συνέλευση διαρκεί από τις 16 Φεβρουαρίου έως τις 24 Μαρτίου και στις εννέα συνεδριάσεις της μιλούν από τέσσερις φορές ο Γληνός και ο Δελμούζος, αλλά και πολλά μέλη του Ομίλου (Σβώλος, Μηλιάδης, Αλιβιζάτος, Παπαμαύρος, Σωτηρίου, Καραβίδας κά.). Η πολυήμερη συζήτηση κατασταλάζει στη διατύπωση τεσσάρων προτάσεων γύρω από τα επίμαχα ζητήματα: του Δελμούζου, του Γληνού, του Σβώλου και του Βλιζιώτη. Η ομάδα του Αλ. Σβώλου καταβάλλει προσπάθεια να δράσει διαμεσολαβητικά, διαδραματίζοντας έναν συμβιβαστικό «πυροσβεστικό» ρόλο, προσπάθεια που σύντομα αποδεικνύεται ατελέσφορη, με αποτέλεσμα ο Σβώλος να συμπλεύσει με την ομάδα του Γληνού. Ούτως ή άλλως οι προτάσεις των δυο τους βρίσκονται πολύ κοντά. Γύρω από τον Θ. Βλιζιώτη δημιουργείται μια τέταρτη ολιγάριθμη ομάδα, η οποία εκφράζει το ΚΚΕ και εντέλει ακολουθεί και αυτή τη γραμμή του Γληνού. Οι θέσεις του Βλιζιώτη, ριζοσπαστικότερες στη διατύπωση, «*αντιπροσωπεύανε κατά τη δήλωσή του τις γνώμες των οπαδών του επαναστατικού μαρξισμού, δεν υποβληθήκανε με το σκοπό να ψηφιστούν, αλλά ήτανε απλή διατύπωση της άποψής των*»[32]. Οι διαφωνίες αποκρυσταλλώνονται σε τρία σημεία: το «εθνικό», το «θρησκευτικό» και το «κοινωνικό» και, ουσιαστικά, αφορούν τη σχέση της εκπαίδευσης με την κοινωνία, της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης με τους κοινωνικούς αγώνες και το ζήτημα της εθνικής και θρησκευτικής[33] διαπαιδαγώγησης στην εκπαίδευση. Στην ψηφοφορία που ακολουθεί, ο Σβώλος αποσύρεται και τελικά η Διοικητική Επιτροπή απαρτίζεται από το ψηφοδέλτιο του Γληνού, με προγραμματικές αρχές τις προτάσεις του.

---

[32] «Μικρά Χρονικά. Εκπαιδευτικός Όμιλος», *Αναγέννηση*, όπ.π., σ. 570

[33] Πάντως μέχρι το 1927 οι δημοτικιστές δεν θίγουν το ζήτημα της θρησκείας. Ο Ι. Σιώτης, υπ. Παιδείας της Επανάστασης (16/9/1922-3/4/1923), καταργεί το μάθημα των θρησκευτικών «επαναστατικώ δικαίω». Αν και το υφιστάμενο κλίμα αποτρέπει τις αντιδράσεις, το μέτρο δεν θα υλοποιηθεί. Σχετικά με τις μετατοπίσεις των θέσεων του Γληνού αναφορικά με τη διδασκαλία των θρησκευτικών, βλ. Αμαραντίδου, Κ. «Ιδεολογικοπολιτικές θεωρήσεις της σχολικής γνώσης στο έργο του Δημήτρη Γληνού», όπ.π., σ. 119. Για το ίδιο ζήτημα ο Σωμερίτης θα υποστηρίξει ότι στη συγκυρία εκείνη το να θέτει κάποιος θρησκευτικό ζήτημα «*σαν ζήτημα κατ' εξοχήν ελευθερίας της συνείδησης, ήταν ένας εδαφικός δογματισμός*». Βλ. Σωμερίτης, Σ. *Η μεγάλη καμπή*..., όπ.π., σσ. 203-204

Ο Δελμούζος και άλλα 43 μέλη ζητούν, μέσω επιστολής τους στην εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* (8/5/1927), τη διαγραφή τους από τον Ε.Ο., επειδή «*το ιστορικό αυτό σωματείο αλλάζει στο βάθος και σκοπό και κατεύθυνση*». Παραιτούνται ακόμη οχτώ μέλη με επιστολές τους προς την Δ.Ε. του Ομίλου, με τον συνολικό αριθμό των διαγραμμένων μελών να ανέρχεται στους 52, δηλαδή στο ένα δέκατο του συνόλου. Ο Γληνός νιώθει την ανάγκη να απαντήσει στην επιστολή των 44, με επιστολή του στην ίδια εφημερίδα (δημοσιεύτηκε στις 13/5/1927), καθώς «*με την αοριστία και τον καχύποπτο τόνο, που μιλούσε για τη νέα "κατεύθυνση" του σωματείου, έδωκε αφορμή ώστε να ξεχυθή άλλη μια φορά το γνωστό συκοφαντικό ρεύμα του συσκοτισμού*»[34]. Πράγματι, δεν μπορεί να είναι τυχαίο το γεγονός ότι στη Γενική Συνέλευση της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας, που διεξάγεται παράλληλα με τη συζήτηση στον Ε.Ο., και ενώ «*γενικά επικρατούσε προοδευτικό πνεύμα*», χωρίς «*[σ]χεδόν καμιά φανερή αντίδραση ενάντια στο δημοτικισμό*», την ίδια ημέρα που δημοσιεύεται η επιστολή της απόσχισης των 44, δώδεκα αντιπρόσωποι διδασκαλικών συλλόγων αποχωρούν από τη συνέλευση καταθέτοντας δήλωση, όπου αφού διαπιστώσουν «*μετά λύπης την οριστικήν στροφήν της συνελεύσεως προς τον Κομμουνισμόν*», ανακοινώνουν τη συγκρότηση "Εθνικής Διδασκαλικής Οργανώσεως" «*επί βάσεων εγκρινομένων παρά του ελληνικού λαού και συμφώνως προς τας εθνικάς μας παραδόσεις*»[35]. Αξίζει, ακόμη, να αναφερθεί η ανακοίνωση της Ιεράς Συνόδου στην εφημερίδα *Πρωΐα* (8/7/1927), που «*εφιστά την προσοχήν του υπουργείου και θερμώς παρακαλεί, ίνα λάβη τα προσήκοντα αποτελεσματικά μέτρα, όπως παταχθή η συστηματική υπό των μεταρρυθμιστών ουτωσί δημιουργουμένη διαστροφή του θρησκευτικού αισθήματος του λαού και δη της σπουδαζούσης νεολαίας, αποκλειομένης απολύτως της χρήσεως εν τοις σχολείοις παντός βιβλίου συγγεγραμμένου υπό ανεγνωρισμένων μεταρρυθμιστών και παντός οιουδήποτε τοιούτου συντεταγμένου εν τη αηδεστάτη αυτών γλώσση και περιέχοντος άμεσον ή έμμεσον προσβολήν κατά των θρησκευτικών αισθημάτων των νέων και του λαού καθόλου*»[36].

Η ιδεολογική πόλωση που οδήγησε στη διάσπαση, ως απότοκο της κρίσης του αστισμού και της ανόδου των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα, θα ήταν επιπόλαιο να ιδωθεί ως προσωπική αντιπαράθεση των δύο πρωταγωνιστών. Άλλωστε ο ίδιος ο Γληνός τόνισε πριν την ψηφοφορία: «*μη*

[34] «Μικρά Χρονικά. Εκπαιδευτικός Όμιλος», *Αναγέννηση*, όπ.π., σ. 571
[35] *Στο ίδιο*, σ. 572
[36] *Στο ίδιο*, σ. 573

ψηφίσετε άτομα, ψηφίστε ιδέες αφού καλά τις σκεφτήτε. Εάν επρόκειτο να ψηφίσωμε άτομα πρώτος εγώ θα ψήφιζα τον κ. Δελμ[ούζο]»[37]. Για το ζήτημα αυτό αποκαλυπτικά είναι όσα αναφέρει ο Βασίλης Λαχανάς, συντοπίτης και προσωπικός φίλος του Δελμούζου, ταμίας του Ε.Ο. τα τρία τελευταία πριν τη διάσπασή του χρόνια: «*Άδικα (ο Μ. Τσιριμώκος κι' άλλοι) επετέθηκαν κατά του Γληνού, ότι πήρε τον Εκπαιδ. Όμιλο. Ο Γληνός δεν διέλυσε τον Όμιλο, για να τον πάρει αυτός (στην αρχή μάλιστα προσπάθησε το εναντίον). Πολλά σημαίνοντα μέλη αδιαφορούσαν (και αυτός ο Μ. Τσιριμώκος) και ο Γληνός πήρε τον Όμιλο, όχι μόνο γιατί η ριζοσπαστική μερίδα ήταν λίγο μεγαλύτερη, αλλά και γιατί ο Δελμούζος δεν δέχτηκε να θυσιάσει το χρόνο του για τον Όμιλο. Μήνα κράτησαν οι συζητήσεις κι' οι σοβαρές διαφωνίες σε αρκετά θέματα και κυρίως οι ζωηρές αντεγκλήσεις με ποιους πρέπει να πάει ο Όμιλος: με την τάξη που ανέρχεται (την εργατική) κι' έχει συμφέρον να κάμει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ή με την άλλη, που, από ταξικούς λόγους, αδιαφορεί.* [...] *Με τον Δελμούζο συνδεόμουν στενά, γιατί ο πατέρας του με είχε βαφτίσει. Εν αγνοία της ομάδας θέλησα να βολιδοσκοπήσω τον Δελμούζο· ήταν ανένδοτος, δεν μπορούσε να απασχοληθεί ειδικά με τον Όμιλο και τα απρόθυμα μέλη του και να παραμελήσει τη συγγραφή των βιβλίων του. Ίσως να είχε και δίκιο. Ήταν φανερό· χωρίς τον Δελμούζο (ο Τριανταφυλλόπουλος* [sic] *είχε αποτραβηχτεί από χρόνια) ο Όμιλος θα έσβηνε, γιατί κανένας άλλος από την ομάδα του δεν είχε το κύρος που χρειάζονταν. Ο συμβιβασμός πάλιν ήταν αδύνατος, αγεφύρωτες οι διαφορές.*»[38].

Ο Γληνός, μετά τη διάσπαση (τη «δεύτερη κεντρική πράξη της ζωής του» όπως θα γράψει σε αυτοβιογραφικό κείμενο αργότερα), θα δημοσιεύσει τη «Διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής του "Εκπαιδευτικού Ομίλου"»[39] στο περιοδικό *Αναγέννηση*, που λειτουργούσε ως ημιεπίσημο όργανο του νέου Ε.Ο., μέχρι την έκδοση του *Νέου Δρόμου* την 1/11/1928, ο οποίος θα αποτελέσει την επίσημη περιοδική έκδοση του σωματείου. Στη Διακήρυξη

---

[37] Επιστολή Ευδοκίας προς Τριανταφυλλίδη, χρονολογημένη από 20/3/1927, Αρχείο Τριανταφυλλίδη. Αναφορά από: Χαραλάμπους, Δ. Φ. *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος...*, όπ.π., σ. 139

[38] Λαχανάς, Β. «Άγνωστα στοιχεία για τον "Εκπαιδευτικό Όμιλο" και ηγετικά πρόσωπα της εποχής», *Νέα Εστία*, τχ 1334, 1/2/1983, σσ. 177-178. Διαθέσιμο στο: http://www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=138779&code=7827, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020. Το ίδιο κείμενο, με μοναδική προσθήκη μια σημαντική υποσημείωση, δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Τετράμηνα*, τχ 25-26, άνοιξη 1984, Άμφισσα, σσ. 1681-1683. Η υποσημείωση αφορά την τύχη των αρχείων του Ε.Ο. της περιόδου τόσο πριν όσο και μετά το 1927.

[39] Γράφτηκε στις 20/6/1927 και δημοσιεύτηκε στο περ. *Αναγέννηση*, χρονιά Α', τχ 11-12 (7-8/1927), σσ. 578-598

συμπυκνώνεται όλη η διαδρομή του Ε.Ο., οι αιτίες που «*φέρανε μια ριζική διχογνωμία*» και οδήγησαν εντέλει στη διάσπασή του, αλλά και οι νέες προγραμματικές αρχές του σωματείου. Δηλώνεται με σαφήνεια ότι ο Όμιλος είναι ένα «*σωματείο εκπαιδευτικής πολιτικής*» και «*σωματείο πνευματικής πρωτοπορείας*» και όχι «*πολιτικό σωματείο, δηλ. δεν είναι προσκολλημένος σε κανένα πολιτικό κόμμα*». Ο Γληνός διατυπώνει τα συμπεράσματά του από την έως τότε πορεία και υποδεικνύει τους νέους δρόμους: «*κάθε σημαντική κοινωνική μεταρρύθμιση, άρα και η εκπαιδευτική, γίνεται με μέσο την πάλη των τάξεων. Η ελληνική αστική τάξη, όπως έδειξε η ως τώρα πείρα* [...] *ή καταπολεμά άμεσα ή δεν επιδιώκει ειλικρινά μιαν ουσιαστική λαϊκή μεταρρύθμιση*». Επομένως, η μεταρρύθμιση δεν μπορεί να έχει «*άλλο κοινωνικό φορέα και πρόμαχο*» παρά τις «αδικημένες» κοινωνικές τάξεις, που μέσα από τους αγώνες τους αναγκάζουν «*και την άρχουσα τάξη να βελτιώνει τους θεσμούς της*». Στη «Διακήρυξη για την Παιδεία», θα τονιστεί ότι η ελληνική Παιδεία «*πρέπει να καλλιεργή και να εξυψώνη τη ζωή του Ελληνικού Λαού ολόκληρου* [...] *να είναι δημοκρατική* [...] *να στηρίζεται στα πραγματικά ζωντανά και γόνιμα στοιχεία* [...] *Η καλλιέργεια των στοιχείων του εθνικού πολιτισμού μας δεν πρέπει να γίνεται εμπόδιο για το ξάπλωμα και την αφομοίωση των στοιχείων του υπερεθνικού πολιτισμού*», ενώ ως βασικά αιτήματα προτάσσονται η νέα διάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος, η νέα αποκεντρωμένη διοικητική οργάνωση της εκπαίδευσης και η «*πρεπούμενη σημασία στον κυριώτατο εργάτη της Παιδείας, το δάσκαλο*». Το σωματείο έχασε, βέβαια, «*μερικά αξιόλογα μέλη*», αλλά «*[ο] Εκπαιδευτικός Όμιλος τραβάει το δρόμο του. Έχουν κιόλας γραφτεί στον Όμιλο διπλάσια νέα μέλη από κείνα που έφυγαν. Ομιλίες γίνονται ταχτικά*.»[40].

[40] Πράγματι, στη διάρκεια των επόμενων μηνών ο Γληνός θα μιλήσει στις εξής περιστάσεις: 1) Στις 17/4 στο Δημοτικό θέατρο στον Πειραιά, με θέμα «το Λαϊκό Σχολείο», 2) στις 4/5 στη συνέλευση της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας, με θέμα «Γεωργικός Πολιτισμός και Γεωργική Παιδεία», 3) στις 7/5 στην αίθουσα της Εταιρίας των Κοινωνικών Επιστημών, όπου ο Ε.Ο. δέχτηκε τους αντιπροσώπους της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας, με θέμα «Η Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και ο δάσκαλος», 4) στις 20/7 στη Γενική Συνέλευση της Ομοσπονδίας της Μέσης Παιδείας, με θέμα «Η οργάνωση της Ελληνικής Παιδείας», 5) στις 21/7 στη Γενική Συνέλευση της Ομοσπονδίας της Μέσης Παιδείας, με θέμα «Η διοίκηση της Ελληνικής Παιδείας», 6) Στις 1, 7, 14/11 και στις 12/12 στην αίθουσα της Εταιρίας των Κοινωνικών Επιστημών, τέσσερις ομιλίες με θέμα «Οι νέες προγραμματικές αρχές του Εκπαιδευτικού Ομίλου». Παράλληλα, γίνονται ομιλίες από άλλα επιφανή μέλη του Ε.Ο., όπως στις 9/5 από τον Κ. Σωτηρίου με θέμα «Η διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου», στις 21, 28/11 και 5/12 από τον Γ. Σιδέρη με θέμα «Η θεατρική Ελληνική λογοτεχνία από τα 1800 ως τα 1850» και στις 19/12 από τη Γ. Καζαντζάκη με θέμα «Η εργαζόμενη Ελληνίδα στη σύχρονη κοινωνία». Βλ. «Χρονικό του Εκπαιδευτικού Ομίλου», *Αναγέννηση*, χρονιά Β', τχ 4 (12/1927), σ. 190

Ωστόσο, δυο χρόνια αργότερα, το 1929, η δυσκολία στη συνύπαρξη σοσιαλιστών και κομμουνιστών κάτω από την ίδια στέγη, θα δημιουργήσει νέους κραδασμούς, με βασικές αιτίες: α) τη δογματική θέση της Τρίτης Διεθνούς για τη σοσιαλδημοκρατία και τον σοσιαλφασισμό, β) τις έντονες διαφωνίες για το «Μακεδονικό», γ) τις ατέρμονες συζητήσεις για το εάν ο Όμιλος θα παραμείνει σωματείο εκπαιδευτικό με σοσιαλιστικό χαρακτήρα αλλά κομματικά ουδέτερο ή θα μεταβληθεί σε πολιτικό σωματείο, προσδεδεμένο σε ορισμένο πολιτικό φορέα[41] και δ) την ευκαιριακή τακτική των κομμουνιστών να εκμεταλλεύονται τις συγκεντρώσεις του Ομίλου αποκλειστικά για να προκαλούν ψηφίσματα διαμαρτυρίας εναντίον της κυβερνητικής πολιτικής. Η κρίση θα κορυφωθεί μετά τα επεισόδια στο θέατρο «Κοτοπούλη» στις 2/2/1929 σε εκδήλωση ενάντια στην ψήφιση του «Ιδιώνυμου» από τη βενιζελική κυβέρνηση[42]. Ως απότοκο της κρίσης αυτής, και σε συνδυασμό με τα άθλια οικονομικά του σωματείου, ο Όμιλος αναστέλλει τις εργασίες του, διαλύει τα γραφεία του[43], σταματά την έκδοση του *Νέου Δρόμου* και οδηγείται σε ανδράνεια. Ο Γληνός στο τελευταίο τεύχος του περιοδικού (Νοέμβ. 1929) γράφει και πάλι πως τα προβλήματα θα λυθούν μόνο με τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, ο οποίος θα πραγματοποιηθεί με κύριο φορέα την εργατική τάξη. Ο Όμιλος καρκινοβατεί για μερικά ακόμη χρόνια, χωρίς να παρουσιάσει ιδιαίτερη δράση[44], έως την

---

[41] Ο Στρ. Σωμερίτης, Γ. Γ. του Δ.Σ. του Ε.Ο., δηλώνει πως το σωματείο «*δεν υποστηρίζει ειδικά πολιτικά συμφέροντα, δεν έχει κομματικά ελατήρια, φανερά ή κρυφά, που να τον οδηγούν στη δράση του. Σωματείο πνεβματικής πρωτοπορείας, γυρέβει με τον επιστημονικό διαφωτισμό και ορθολογισμό, να ανοίξει καινούργιους πνεβματικούς ορίζοντες στις εργαζόμενες λαϊκές τάξεις, να τους δώσει τη φυσική γλώσα τους, να αναμορφώσει σε καινούργιες συχρονισμένες βάσεις τη παιδεία τους.* [...] *δεν κάνει τίποτε άλλο από το να εργάζεται μέσα στο Δημοκρατικό ιδανικό, στην πιο πλατειά, την πιο συχρονισμένη αντίληψη του.*». Βλ. «Το ιστορικό της συγκέντρωσης», *Ο Νέος Δρόμος*, φ. 8ο, χρονιά Α', Αθήνα, 15/2/1929, σ. 2

[42] Βλ. «Ψήφισμα Διαμαρτυρίας» των Δ.Σ. του Ε.Ο., της Φοιτητικής Συντροφιάς, της Εταιρίας Σοσιαλιστικών Σπουδών και του Ομίλου Επιστημονικών Συζητήσεων, καθώς και «Το ιστορικό της συγκέντρωσης», *Ο Νέος Δρόμος*, φ. 8ο, χρονιά Α', Αθήνα, 15/2/1929, σσ. 1-4

[43] Βλ. σε βιογραφικό του σημείωμα: «*Το αρχείο το παίρνει ο Γληνός, τη βιβλιοθήκη η Τασία Πλακοκεφάλου, έπιπλα και βιβλία ο γενικός γραμματέας Μπαντούνας, δικηγόρος*», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη*..., όπ.π., σ. 204

[44] Όπως χαρακτηριστικά διηγείται η Έλλη Αλεξίου: «*Ο Όμιλος εξαιτίας του κύματος τρομοκρατίας και στερημένος των εισφορών πλέον αρχικά αναστέλλει τις εργασίες του και αργότερα το 1932 λειτουργεί ως διδακτικός χώρος.* [...] *Οι συγκεντρώσεις γίνονταν στα Γραφεία της οδού Σταδίου, χαμηλά, όχι ακόμα στο Μέγαρο Εφεσίου. Σ' ένα υπόγειο. Σ' αυτό το υπόγειο δεν είδα καμιά φορά πια ούτε έναν από τα μεγάλα ονόματα των ιδρυτών του Ομίλου. Μαζεύουνταν κυρίως εκπαιδευτικοί. Με διέπουσα μορφή τον Γληνό.* [...] *Το 1933* [...] *καθώς υπήρχαν πληροφορίες πως θα χτυπηθούν τα σωματεία, ο Γληνός έδωσε υπόδειξη στον υπάλληλο του Ομίλου να ενδιαφερθεί για το μοίρασμα των επίπλων σε διάφορα σπίτια, τη μετακόμιση των βιβλιοθηκών και των βιβλίων στο σπίτι του Πλακοκέφαλου και την*

οριστική του διάλυση, που τοποθετείται στις αρχές του Εμφυλίου πολέμου[45]. Από το πλούσιο αρχείο του Ε.Ο. ο Γληνός θα κρατήσει κάποιες καρτέλες μελών και μέρος των πρακτικών, κατά βάση -τεκμήρια που σήμερα απόκεινται στο Αρχείο του στο Ίδρυμα Γληνού.

Το 1929 είναι η χρονιά που θα φύγει από τη ζωή η μητέρα του Δημήτρη Γληνού, Αικατερίνη Χατζηπαυλίδη-Γληνού.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι την περίοδο αυτή οι θέσεις του ΚΚΕ δεν αποτυπώνονται αποκλειστικά μέσα από τον *Ριζοσπάστη*, αλλά και από ένα νέο παιδαγωγικό περιοδικό, το οποίο πρωτοκυκλοφορεί τον Ιανουάριο του 1927 με τον τίτλο *Η Νέα Αγωγή*[46]. Μετά τη δήλωση των 44 μελών στο *Ελεύθερο Βήμα* για την αποχώρησή τους από τον Ε.Ο., η *Νέα Αγωγή* θα σχολιάσει: «*Αποτεινόμαστε σε κείνους ή καλύτερα σε κείνον που δημιούργησε την αποχώρηση. Γιατί δεν έμειναν στον Όμιλο μέσα για να επιβάλουν τις απόψεις τους, και πολεμώντας με τα θεωρητικά τους όπλα που διέθεταν και δουλεύοντας με το κύρος της προσωπικής τους επιβολής να κρατήσουν τον Όμιλο απ' τον κατήφορο; Ως τόσο η αντίδραση παντού είναι η ίδια. Τη στιγμή που θα νικηθή και θα πάρη συνείδηση της αδυναμίας της, αποχωρεί παταγώδικα και μασώντας το φαρμάκι της λύσσας στα δόντια, μεταχειρίζεται όλα τα μέσα της δυσφήμησης, μη υποχωρώντας ούτε μπροστά στην κατάδοση.* [...] *Η Τρίτη Διεθνής κατάχτησε τον Όμιλο!* [...] *Αυτό το λόγο είχε το γράμμα των 43* [...] *Η λύσσα τους και η καταδοτική τους μανία δεν έχει όρια. Καταδότες και φασίστες βγαίνουν να καταδώσουν ανθρώπους που έτυχε να σκέφτουνται διαφορετικά απ' αυτούς και να τους δώσουν στο στόμα του θηρίου, θύμα εξιλαστήριο στην οιχτρή τους ήττα που τους επέβαλλαν οι καιροί και τα διανοητικά τους κατάντια.*»[47].

Ο *Ριζοσπάστης* αναφερόμενος στην ομάδα των κομμουνιστών μελών του Ε.Ο. γράφει σε σειρά επιφυλλίδων: «*Σκοπός της ομάδας ήταν να τραβήξη τον Όμιλο προς νέους δρόμους, ανάγοντάς τον σε καιρούς αντιδραστικότητας της τάξης που ως τα τώρα τον υπόθαλψε, σε πρωτοπόρο μαχητικό σωματείο,*

εξαφάνιση του καταλόγου των μελών. Ο Γληνός τότε δεν είχε καμιά πείρα συνωμοτικής δουλειάς κι όμως, με την προνοητικότητά του, έσωσε και τα βιβλία και τους ανθρώπους από τα κυνηγητά της Ασφάλειας.». Αλεξίου, Έ. *Βασιλική δρυς, Το Χρονικό της Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Καστανιώτη, 1983, σσ. 28-30

[45] Χαραλάμπους, Δ. Φ. *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος...*, όπ.π., σ. 154.

[46] Μηνιαίο παιδαγωγικό δελτίο, που εκδιδόταν από Συντακτική Επιτροπή και υπεύθυνο τον Χαρ. Χρονόπουλο. Εξέφραζε την πλατφόρμα του ΚΚΕ για την εκαπίδευση και τους κομμουνιστές εκπαιδευτικούς.

[47] «Καταδότες και φασίστες», *Η Νέα Αγωγή*, αρ. 5, 1927, σσ. 15-16

σε συνειδητό ερμηνευτή των εκπαιδευτικών διεκδικήσεων της νέας τάξης, που παρουσιάστηκε στην πολιτική κονίστρα και στην Ελλάδα με σκοπό την κατάχτηση της εξουσίας και το ξεσκλαβωμό των εργαζόμενων μαζών απ' τα πολιτικά, οικονομικά και ηθικά δεσμά, της εργατικής τάξης. Ήταν μια μικρή ομάδα μαρξιστών παιδαγωγών, που η φωνή τους βρήκε για διάφορους λόγους απήχηση μέσα στην πλειονοψηφία της διοικητικής επιτροπής. Έτσι ο Γληνός πιεσμένος από την αριστερή πλειονοψηφία[48] *βλέποντας πως ο Όμιλος είναι ενδεχόμενο να περάσει στα χέρια των αριστερών, οπότε θα υπήρχε ο φόβος να μείνει έξω απ' τον νυμφώνα αναγκάστηκε να βγη αντίπαλος του Δελμούζου και να του ρίξη το γάντι σε μια συνεδρίαση των μελών πια του Ομίλου. Σε συνεννόηση με τη μαρξιστική παράταξη και τα αριστερίζοντα στοιχεία εξέθεσε καθαρά τις απόψεις του, που χειροκροτήθηκαν ειλικρινά και από τους αδιάλλαχτους. Κανένα όριο προς τ' αριστερά.* [...] *Βέβαια όταν προσκλήθηκε να διατυπώση γραφτά τις προγραμματικές αρχές της παράταξης* [...] *από ανάγκη να συγκρατήση μια ανομοιογενή αντιπολίτευση ενάντια στον αντιδραστικό κίνδυνο του Δελμούζου, παρουσίασε ένα μίνιμουμ διεκδικήσεων δουλεμένων πάνω σ' ένα φόντο μικροαστικό ρεφορμιστικό και να καταφύγη σε κενή φρασεολογία που θα ικανοποιούσε τα διάφορα γούστα των στοιχείων που τον υποστήριζαν ενάντια στον εκπαιδευτικό φασισμό του Δελμούζου και των οπαδών του.*»[49]. Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι αυτή η εξήγηση του *Ριζοσπάστη* παρουσιάζεται όταν πια έχει κυκλοφορήσει η Διακήρυξη του νέου Ομίλου. Κατά τον Νούτσο, «*[ο]ι επιφυλλίδες αυτές έχουν ως στόχο να κρίνουν και να τοποθετήσουν πολιτικά, σε σχέση με το ΚΚΕ, τη διακήρυξη του Ομίλου και τη μελλοντική πορεία του ίδιου του Γληνού.*»[50]. Είναι βέβαιο, ωστόσο, ότι η εξήγηση αυτή επαναλαμβάνει απλώς όσα διεξοδικά έγραψε το περιοδικό *Η Νέα Αγωγή* πριν από τη δημοσίευση της Διακήρυξης του Ομίλου[51], όπου διαβεβαίωνε ότι ο Γληνός είχε αποτραβηχτεί δύο μήνες πριν τη διάσπαση αφήνοντας τη «φροντίδα της κηδείας» του

[48] Όταν ο Δελμούζος παραθέτει το συγκεκριμένο απόσπασμα στο βιβλίο του *Παιδεία και Κόμμα*, παραλείπει το εξής σημαντικό τμήμα: «*βλέποντας πως ο Όμιλος είναι ενδεχόμενο να περάσει στα χέρια των αριστερών, οπότε θα υπήρχε ο φόβος να μείνει έξω απ' τον νυμφώνα*». Ο Χ. Νούτσος υποστηρίζει ότι ο Δελμούζος αφαιρώντας αυτή τη φράση-κλειδί, μεταπλάθει την εξήγηση του *Ριζοσπάστη*, δείχνοντας μόνο πως ο Γληνός αναγκάστηκε να διαχωρίσει τη θέση του κι όχι και για ποιον λόγο διαφοροποιήθηκε από τον Δελμούζο. Βλ. Νούτσος, Χ. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία...*, όπ.π., σ. 270

[49] Αναφορά από: Δελμούζος, Α. *Παιδεία και Κόμμα*, όπ.π., σσ. 53-54

[50] Νούτσος, Χ. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία...*, όπ.π., σ. 270

[51] Σε δύο συνεχόμενα άρθρα: «Η κρίση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού», *Η Νέα Αγωγή*, αρ. 2 (1927), σσ. 7-9 και μετά τη δημοσίευση της διακήρυξης: «Γύρω από την κρίση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού», *Η Νέα Αγωγή*, αρ. 4 (1927), σσ. 2-5 και αρ. 5 (1927), σσ. 5-6

Ομίλου στον Δελμούζο. Στο τελευταίο άρθρο της *Νέας Αγωγής*, μάλιστα, επιχειρείται μία ερμηνεία της στάσης του Γληνού: «*βλέποντας πως η αριστερή κίνηση ήταν ικανή και χωρίς την άδειά του να πάρει τον Όμιλο,* [...] *έρχεται σε συνεννόηση με τις αριστερές και αριστερίζουσες τάσεις. Έτσι σχηματίστηκε γύρω από το Γληνό μια ομάδα ισχυρή, που αν και εσωτερικά ανόμοια, είχε για κοινό σύνθημα το χτύπημα της δεξιάς παράταξης του Δελμούζου*». Η ερμηνεία αυτή αποτελεί μία εκ των υστέρων ευνόητη κατασκευή, για να υπερτονιστεί το ειδικό βάρος της κίνησης -ο ρόλος της πρωτοπορίας- στο σωματείο. Έτσι όμως αντιφάσκουν με όσα έγραψαν λίγο πριν για τον Γληνό, πως δηλ. αντιλαμβανόμενος το αδιέξοδο τής έως τότε πορείας του Ε.Ο. «*δεν είχε αποφασίσει ακόμα να παίξει φανερά το ρόλο του αριστερού ηγέτη*». Υποβαθμίζουν μ' άλλα λόγια τις επιλογές του Γληνού, χάρις στις οποίες μπόρεσε να συμμαχήσει με την «αριστερή κίνηση»[52].

Κατά τον Γ. Μπουμπού, η μεγάλη ρήξη με τον ίσαμε τότε οικείο πολιτικό χώρο, στοχαστικά σηματοδοτεί για τον Γληνό τη «*μετάπλαση των κατηγοριών που χρησιμοποιούσε μέχρι τότε στις αναλύσεις του, στη βάση μιας πιο ξεκάθαρα μαρξιστικής οπτικής, μέσα από τη γόνιμη ανασύνθεση των ιδεολογικών προσλήψεών του και των στοιχείων των ρευμάτων σκέψης με τα οποία είχε διασταυρωθεί ως σπουδαστής, αρχικά, και διανοητής κατόπιν*»[53]. Πολιτικά, ο Γληνός αποσύρεται από την ενεργό δράση και δεν θα επιστρέψει σε αυτήν παρά μία δεκαετία περίπου αργότερα, με φορέα πλέον το ΚΚΕ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το σχόλιο του Τ. Αναστασιάδη ότι ο Γληνός αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα διανοούμενου που μέσα από τη συνειδητοποίηση και την καταγγελία της ελληνικής αστικής τάξης για αδυναμία και ανικανότητα να φέρει σε πέρας την ολοκλήρωση της αστικής μορφής της κοινωνίας, οδηγείται στη ρήξη. «*Μια κοινωνιολογία των επαναστατών διανοουμένων έχει δείξει τον τεράστιο ρόλο που παίζει η "αντίληψη για τον κόσμο" στη διαδικασία διαμόρφωσης της κοινωνικής τους συνείδησης* [...] *Σε μια χώρα όπου η άρχουσα τάξη αποδεικνύεται ανίκανη να προχωρήσει στην πραγματοποίηση των δικών της δημοκρατικών*

[52] Νούτσος, Χ. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία*..., όπ.π., σ. 282

[53] Μπουμπούς, Γ. Δ. «Το πλαίσιο μιας "αναπάντεχης" συνύπαρξης. Η συγγραφική σύμπραξη του Δημήτρη Γληνού με το Σωτήρη Κουγέα», στο: Γληνός, Δ. & Κουγέας, Σ. *Ο εθνικισμός στα σχολικά εγχειρίδια. Τα ελληνικά σχολικά βιβλία κατά και μετά τον Μεγάλο Πόλεμο*. Μτφ. Μ. Μπέλλα, Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2020

διεκδικήσεων, το εύρος αυτών των δυνατοτήτων ρήξης των διανοουμένων διευρύνεται.»[54].

Σύμφωνα με τον Αλ. Δημαρά, η διάσπαση του 1927 επέτρεψε στους φιλελεύθερους εκπροσώπους του εκπαιδευτικού δημοτικισμού -καθώς τους απάλλαξε από τις αντιδράσεις που προκαλούσε η συνύπαρξή τους με τους αριστερούς- να κινηθούν προς τα δεξιά με ρυθμό βραδύτερο από εκείνον με τον οποίο κινήθηκαν προς την κατεύθυνση αυτή τα αντίστοιχα βενιζελικά κυβερνητικά σχήματα[55]. Τα επόμενα χρόνια, όσοι αποχώρησαν, θα επιδοθούν σε μια πολεμική εναντίον του Γληνού, η οποία, κάποιες φορές, ξεπερνά τα όρια του επιτρεπτού[56]. Ο Δελμούζος, με αφορμή κάποια νομοσχέδια του υπ. Παιδείας Νικολούδη, αισθάνεται πως είναι χρέος του να προβεί σε σαφή διάκριση ανάμεσα στον παλιό και στον νέο Ε.Ο. και, παράλληλα, να υποστηρίξει το πνεύμα της γλωσσοεκπαιδευτικής μεταρρύθμισης έως το 1925. Τονίζει εμφατικά πως το νέο σωματείο δεν έχει καμία σχέση με το προηγούμενο, γι' αυτό και «*πρώτοι εμείς επροκαλέσαμε τη διάλυση του ομίλου*», που είναι πλέον σωματείο πολιτικό και όχι εκπαιδευτικό· απόδειξη πως έχει στο δυναμικό του δύο μόνο παιδαγωγούς και «*ελάχιστους μετρημένους οπαδούς μέσα στον εκπαιδευτικό δημοτικισμό*»[57]. Ειρωνική είναι η απάντηση του Γληνού που υπογραμμίζει ότι για το μόνο που κόπτεται ο Δελμούζος είναι να μην παραμείνει η «*κακή ιδέα* [...] *πως είναι άθρησκος και άπατρις*», γι' αυτό και «*θα δημοσιέψει ως εκατό φορές ακόμη το μπονσερβίτσιο, που του έδωσε ο κ. Αντωνακάκης*»[58]. Ειδικά για τον Δελμούζο, η αναγκαιότητα για την εξιστόρηση της διάσπασης του σωματείου στο έργο του *Παιδεία και Κόμμα* (1947) θα δικαιολογηθεί μία εικοσαετία μετά, «*στο όνομα της γενετικής εξήγησης των δεινών του παρόντος με βάση την παραδοχή της "ψυχολογικής προετοιμασίας" τους από τον "νέο Όμιλο"*»[59]. Το «παρόν», βέβαια, που αναφέρεται είναι «*η άλωση της*

[54] Αναστασιάδης, Τ. «"Δημήτρης Γληνός, Παιδαγωγός και Φιλόσοφος". Μελέτημα του τομέα Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων» [Βιβλιοκρισία], *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 25/7/1985

[55] Δημαράς, Α. «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου», στο: *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός,* όπ.π., σ. 31

[56] Ηλιού, Φ. «Δημήτρης Γληνός: από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην κοινωνική επανάσταση», όπ.π.

[57] Δελμούζος, Α. «Θολωμένα νερά», *Ελεύθερον Βήμα*, 12/10/1927. Πρόκειται για σειρά τριών άρθρων (τα άλλα δύο δημοσιεύονται στις 13 και 14/10/1927) με τον ίδιο τίτλο.

[58] Αναφερόμενος, φυσικά, στην έκθεση του Αρεοπαγίτη Γ. Αντωνακάκη (6/11/1926) που απάλλασσε τον Δελμούζο από τις κατηγορίες στα «Μαρασλειακά». Βλ. [Γληνός, Δ.] «Σχόλια. Τα θολωμένα νερά», *Αναγέννηση*, χρονιά Β', τχ 1 (9/1927), σ. 46

[59] Νούτσος, Χ. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία*..., όπ.π., σ. 216

παιδείας και της νεολαίας από το ΚΚΕ», αφού το βιβλίο του Δελμούζου γράφεται στην καρδιά του Εμφυλίου.

Μετά τη διάσπαση ο Μ. Παπαμαύρος συμπορεύεται με την ομάδα Δελμούζου, πράγμα που προκαλεί έκπληξη και στον ίδιο τον Δελμούζο. Σε επιστολή του προς αυτόν[60] ο Παπαμαύρος εξηγεί το σκεπτικό του: «*Αν ο Γληνός δεν αρνιόταν δυο κεφαλαιώδη πράματα, που χωρίς αυτά δε μπορεί να νοηθή αγωγή, αν δηλαδή δεν έβγαζε τα Θρησκευτικά από τα σχολεία και δε θεωρούσε το έθνος εμπόδιο στον ανθρωπισμό, όπως λέει, χωρίς άλλο θα ήμουν μαζί του.*». Στη συνέχεια, αναφερόμενος στην «πνευματική πρόοδο» θα γράψει: «*Ο Γληνός και οι δικοί του, κατά τη γνώμη μου, δε μπορούν και δεν πρέπει να είναι οι συνεχιστές, γιατί θα εκφυλίσουν και θα καταστρέψουν την ιδέα. Κατ' ανάγκη το βάρος πέφτει απάνω μας.*». Η απόφαση αυτή του Παπαμαύρου δεν θα εμποδίσει τον Γληνό αργότερα να τον υπερασπιστεί στη δίκη του για το «επεισόδιο της Λαμίας» (1931), όταν ο Παπαμαύρος ήταν διευθυντής στο Διδασκαλείο της. Αντίθετα από την περίπτωση Παπαμαύρου, η σύμπλευση του Τέλλου Άγρα με την ομάδα Δελμούζου ήταν αναμενόμενη, ωστόσο αξίζει να αναφερθούμε σε μία επιστολή του προς τον Γληνό (8/5/1927), επειδή περιγράφει με παραστατικότητα τη διαφωνία των δύο ηγετών του Ε.Ο.: «*Εσείς στρέφεστε στην κοινωνία· ο κ. Δελμούζος στην παιδεία. Εσείς στρέφεστε στο σύστημα· ο κ. Δελμούζος στο πρόγραμμα. Εσείς κηρύχνεστε όχι μόνο ο αντίπαλος μιας αντίληψης ειδικής, αλλά ο ασυμβίβαστος εχθρός ολόκληρης πολιτικής τάξης πραγμάτων· ο κ. Δελμούζος προτείνει συμμαχία με το σημερινό καθεστώς. Έτσι η αποστολή σας δεν μπορεί να νοηθεί πια μέσα στο κράτος τούτο· ή, εκτός από το πολεμικό της μέρος, η ουσιαστική της άσκηση βρίσκεται πολύ μακριά, πίσω από τη ζωή μας και τη γενεά μας, σε μιαν εποχήν ασφαλώς μεταγενέστερη.*»[61].

Την περίοδο αυτή ο Γληνός θα επιδοθεί σε έναν «διμέτωπο αγώνα»[62], καθώς θα βρεθεί κάτω από διασταυρούμενα πυρά, εκτεθειμένος σε κριτική και πιέσεις τόσο από δημοσιογραφικά όργανα της συντήρησης, με επικεφαλής την *Εστία*, όσο και από την πλευρά του ΚΚΕ, του οποίου η κριτική δεν είναι λιγότερο έντονη. Ο ίδιος έχει δηλώσει «*απολύτως επίσημα και φανερά*» ότι είναι «*σοσιαλιστής στην πλατειά σημασία της λέξης*», που

[60] Επιστολή Παπαμαύρου προς Δελμούζο, χρονολογημένη από 5/7/1927. Βρίσκεται στα κατάλοιπα του Δελμούζου στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Άμφισσας.
[61] Ηλιού, Φ. «Ο Τέλλος Άγρας και ο Εκπαιδευτικός Όμιλος (τέσσερα γράμματα στον Δ. Γληνό)», *Το Δέντρο*, τχ 15 (1985), σ. 10
[62] Τερζής, Ν. Π. *Εκπαιδευτική πολιτική…*, όπ.π., σ. 230

«*[σ]τοχάζεται όχι "μαρξιστικά" ή "μη μαρξιστικά", αλλά επιστημονικά, γιατί η επιστήμη δεν έχει παράτιτλους, είναι απλά "επιστήμη", ζήτηση της αλήθειας*»[63]. Η *Εστία*, όμως, θα τον χαρακτηρίσει κομμουνιστή «*είτε εξ ελλιπούς διανοητικής διαπλάσεως είτε και εκ λόγων κομματικής εκμεταλλεύσεως*», οπότε ο Γληνός δεν μπορεί παρά να αναρωτηθεί: «*τι είδους "κομματική εκμετάλλευσις" υπάρχει το να γίνει κανείς σήμερα κομουνιστής; Το κομουνιστικό κόμα είναι σε διωγμό, οι περισσότεροι οπαδοί του βρίσκονται στις φυλακές. Ούτε θέσεις διαθέτει, ούτε αξιώματα, ούτε σχέσεις με τράπεζες, και με άλλους οικονομικούς οργανισμούς. Αγώνας, πάλη, κατάκριση, βρισιά, φυλακή, εξορία είναι η μοίρα των ανθρώπων που πηγαίνουν σήμερα στον κομμουνισμό*»[64]. Όσο για την κατηγορία ότι «*φορεί το προσωπείον του σοσιαλισμού για να παραπλανήσει τους πολλούς*», θα την αντικρούσει λέγοντας πως, αφενός, δεν υπάρχει σοσιαλιστικό κόμμα για να το εκμεταλλευτεί και, αφετέρου, γιατί αυτός αφού είναι κομμουνιστής να εργάζεται υπέρ του σοσιαλισμού, αφού είναι γνωστό πως «*οι κομουνιστές τίποτε άλλο δε σιχαίνονται και δεν πολεμούν περισσότερο από τον "πολιτικό σοσιαλισμό", που τον θεωρούν προδοσία του αληθινού σοσιαλισμού*»; Άρα, ποιους παραπλανεί; τους ανύπαρκτους σοσιαλιστές ή τους κομμουνιστές που θα τον βρίσουν[65]; Ο *Ριζοσπάστης* θα ζητήσει τη γνώμη του Γληνού –μεταξύ άλλων επιστημόνων και διανοουμένων- για το «επαίσχυντο και μεσαιωνικό νομοσχέδιο» κατά του κομμουνισμού, την οποία πρόθυμα θα δώσει: «*Μα είναι δυνατό να υπάρχει άνθρωπος με στοιχειώδη αντίληψη ανθρωπισμού και αξιοπρέπειας, είναι δυνατό να λέγεται κανένας "επιστήμονας", αν δεν αισθανθή κύμα αγανάχτησης για το αίσχος αυτό;*». Το χαρακτηρίζει «άτιμη ενέργεια», που καταλύει το Σύνταγμα και υπογραμμίζει πως «*[τ]ο ότι ολόκληρος ο Τύπος εκτός του "Ριζοσπάστη" σιωπά και επιδοκιμάζει, το ότι πρόεδροι των Δικηγορικών Συλλόγων και καθηγητές του Πανεπιστημίου επλειοδότησαν σ'αυτό, το ότι σιωπούν άνθρωποι, που ως τώρα εκοκετάριζαν με την ιδέα του φιλελεύθερου, του κοινωνικού μεταρρυθμιστή, του αναμορφωτή παιδαγωγού, αποτελεί την τρανώτερη απόδειξη για την αλήθεια της θεωρίας του απόλυτου κοινωνικού ντετερμινισμού κοινωνικών τάξεων και ατόμων*»[66].

---

[63] «Σχόλια. Η Κριτική», *Αναγέννηση*, χρονιά Β΄, τχ 10 (6/1928), σ. 466

[64] *Στο ίδιο*, σ. 463

[65] *Στο ίδιο*, σ. 464

[66] «Το επαίσχυντο και μεσαιωνικό νομοσχέδιο. Μια μεγάλη έρευνα του "Ριζοσπάστη". Ομιλούν οι επιστήμονες: Η γνώμη του κ. Γληνού», *Ριζοσπάστης*, 4/5/1928, σ. 1. Βλ., επίσης, «Τα συμπεράσματα μιας έρευνας», *Νέα Επιθεώρηση*, τχ 5, 5/1928, σσ. 151-152. Διαθέσιμο

Νωρίτερα, η Ιερά Σύνοδος είχε ορίσει τετραμελή επιτροπή προκειμένου να εξετάσει «*το ανατρεπτικόν και αθεϊστικόν έργον του Εκπαιδευτικού Ομίλου και την όλην ανατρεπτικήν προπαγάνδαν των μαλλιαροκομμουνιστών εις τα σχολεία δια των βιβλίων και της διδασκαλίας*». Το πόρισμα εστιάζεται στα εξής σημεία: α) τα σχολικά εγχειρίδια[67], β) την κατάργηση της προσευχής[68], γ) τα «*ανήθικα και αντοικογενειακά δόγματα*», δ) τη «*διαφθοράν και παραμόρφωσιν της γλώσσης*» και ε) το ότι οι πρωτεργάτες του Ε.Ο. «*παρουσιάζουσιν εις τον βίον των αντεκκλησιαστικότητα και αντικληρικότητα, προφανή δε αδιαφορίαν προς τα της Θείας Λατρείας και εν γένει προς τα των θρησκευτικών παραδόσεων δια μέσου τόσων αιώνων καθιερωμένα θεσπίσματα*»[69], παραθέτοντας άφθονα προς επίρρωση των ισχυρισμών παραδείγματα, για να καταλήξει στην επίσημη καταγγελία «*έχομεν την γνώμην ως προς τούτους, άνδρας και γυναίκας, ότι έχουσιν εαυτούς αφορίσει ή, κατ' άλλην έκφρασιν ταυτόσημον, έχουσιν εαυτούς αποκόψει από του σώματος της Ελληνικής Ορθοδόξου Εκκλησίας, και δεν επιτρέπεται κατά τους Ιερούς Κανόνας και τας ιεράς παραδόσεις να θεωρώνται και να ονομάζωνται τέκνα αυτής, εφ' όσον πάσας τας κατά της θρησκείας βλασφημίας των δημοσία δεν αναιρούσι και εφ' όσον λόγω τε προφορικώ και γραπτώ και ανυποκρίτω παραδείγματι εν τη κοινωνική αυτών ζωή δεν βεβαιούσι κλήρον και λαόν ότι έχουσι θερμήν και ζώσαν εν εαυτοίς πίστιν ορθόδοξον και προσήλωσιν εις τας Ιεράς Παραδόσεις του Έθνους ημών.*»[70].

στην Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Α.Σ.Κ.Ι.: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=31221, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[67] «*Το αναγνωστικόν τούτο βιβλίον με την εν τη αρχή αυτού ανήκουστον βλασφημίαν την σατανικότατα παρεισδυομένην εν αυτώ εκτίθη υπό των ηγητόρων τού υπό κρίσιν Εκπαιδευτικού Ομίλου και ιδία υπό του περινουστάτου και βαθυνουστάτου Γληνού και του συνεργάτου αυτού εν τω έργω Δελμούζου. Και δεν πρόκειται περί ενός βιβλίου, πρόκειται περί εμπνεύσεως και φυτεύσεως αρχών και πεποιθήσεων εις τας απαλάς καρδίας παιδίων και κορασίων.*». Βλ. «Οι άθεοι. Επίσημος καταγγελία της Εκκλησίας», *ΣΚΡΙΠ*, 16/10/1927, φ. 8690, σ. 2

[68] «*Είνε δε γνωστή άλλως τε η εσφαλμένη και αψυχολόγητος γνώμη των Μεταρρυθμιστών, ότι η προσευχή είναι τι το οποίον δεν χωρεί εις την στενήν κεφαλήν του παιδίου και δια τούτο βλάπτει. Δια τούτο ο Γληνός κατά την δίκην του Ναυπλίου κατέθεσεν, ότι η υπό του Δελμούζου κατάργησις της προσευχής είνε μέσον παιδαγωγικόν.* [...] *Ο Γληνός εν επισήμω λόγω εξέφρασε την γνώμην, ότι «μεταρρύθμιση της παιδείας θα πη ν' αλλάξωμεν τη ψυχοσύνθεση του λαού». Η προσευχή και γενικώς η θρησκευτικότης του λαού είνε το κυριώτερον μέρος της ψυχοσυνθέσεως. Έχων λοιπόν την γνώμην, ότι η προσευχή δεν χρειάζεται ή βλάπτει κατά την ανατροφήν, είνε εντός του κύκλου των ιδεών και πεποιθήσεών του.*». Βλ. «Οι άθεοι. Επίσημος καταγγελία της Εκκλησίας», *ΣΚΡΙΠ*, 17/10/1927, φ. 8691, σ. 3

[69] «Οι άθεοι. Επίσημος καταγγελία της Εκκλησίας», *ΣΚΡΙΠ*, 18/10/1927, φ. 8692, σ. 3

[70] *Στο ίδιο*

Στη συνέχεια, η Ιερά Σύνοδος αποστέλλει στον Γληνό με δικαστικό κλητήρα αλλεπάλληλες προσκλήσεις να απολογηθεί «*επί της αποδιδομένης αυτώ κατηγορίας επί υπονομεύσει της ορθοδόξου ημών πίστεως*», «*επί διαδόσει αθεϊστικών ιδεών και προσηλυτισμού εις τας ιδέας ταύτας*». Ο Γληνός αρνείται να παρουσιαστεί και αρκείται σε μία γραπτή απάντηση (στις 18/5/1928), όπου αναφέρει: «*Στην Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος δεν αναγνωρίζω το δικαίωμα να ελέγξει τη συνείδησή μου.* [...] *Εάν οι φιλοσοφικές και επιστημονικές ιδέες, που διδάσκω, δεν συμφωνούν με τα δόγματα της Ορθόδοξης Εκκλησίας* [...] *να λάβετε όσα μέτρα θεωρείτε αναγκαία. Σας κάνω όμως τη δήλωση, πως δεν έχω επιστημονική και ηθική ευθύνη παρά μόνο για όσα γράφω ο ίδιος και δημοσιέβω με την υπογραφή μου ή όσα αναγνωρίζω, πως αποτελούν δική μου διδασκαλία. Σπερμολογίες των τριόδων ή δημοσιεύματα τρίτων δεν με ευθύνουν, ούτε εκπροσωπούν τις ιδέες μου.*»[71].

Στις 11/1/1928 ο Δημήτρης Γληνός, με την ιδιότητα του προέδρου του Ε.Ο., θα διοργανώσει εκδήλωση με θέμα την Ε.Σ.Σ.Δ. στο θέατρο «Αλάμπρα». Ομιλητές είναι ο Ελληνορουμάνος διανοούμενος και λογοτέχνης Παναΐτ Ιστράτι[72] και ο Νίκος Καζαντζάκης, ο οποίος έχει γνωρίσει τον διάσημο συγγραφέα στο ταξίδι του στη Σοβιετική Ένωση τον Οκτώβριο του 1927 και τον έχει προσκαλέσει στην Αθήνα. Οι τρεις τους θα κατηγορηθούν για τα ενθουσιαστικά σχόλια των ομιλητών σχετικά με τα επιτεύγματα της νεαρής Σοβιετικής Ένωσης και θα παραπεμφθούν σε δίκη, καθώς θα θεωρηθούν υπεύθυνοι για τα επεισόδια που σημειώθηκαν μετά τη διάλεξη του συγγραφέα[73]. Ο αρχηγός της Χωροφυλακής, Κ. Πέτσας, ζητά από τον αρμόδιο υπουργό Εσωτερικών την απέλαση του Ιστράτι, καθώς σύμφωνα με «*τας συγκεντρωθείσας υπό των αρμοδίων αρχών πληροφορίας,* [...] *ο Ιστράτι είνε διανοούμενος αντιπρόσωπος της Γ' Διεθνούς, περιερχόμενος τα Βαλκάνια δια κομμουνιστικήν προπαγάνδαν.*». Σύμφωνα με δηλώσεις του Πέτσα «*Θα ήτο ασυνεπές προς εαυτό το Κράτος, εάν εφείδετο αυτού, καθ' ην στιγμήν*

[71] «Μικρά χρονικά. Τα νέα Αθεϊκά», *Αναγέννηση*, χρονιά Β΄, τχ 10 (6/1928), σ. 450

[72] Όπως γράφει η Χρ. Ντουνιά, οι Γληνός και Καζαντζάκης συστήνουν τον Ιστράτι ως τον «Γκόρκι των Βαλκανίων»: «*Ο ερχομός του Ελληνορουμάνου συγγραφέα αναστατώνει τη ζωή της αθηναϊκής πρωτεύουσας. Ο λόγος του για τη σημασία της ρωσικής επανάστασης σε ένα ασφυκτικά γεμάτο αμφιθέατρο και η διαδήλωση που ακολούθησε, η επίσκεψή του στους φυματικούς της "Σωτηρίας" και η απέλασή του, τον καθιστούν εξαιρετικά δημοφιλή στους σοσιαλιστικούς κύκλους*». Ντουνιά, Χ. *Λογοτεχνία και Πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Καστανιώτης, 1999 (2η έκδ.), σ. 48

[73] «*Ενθουσιώντα πλήθη εργατών επευφημούν τον Ιστράτι και ζητωκραυγάζουν για την προλεταριακή μας πατρίδα. Από το θέατρο στους δρόμους σε αυθόρμητο συλλαλητήριο με τον ύμνο της διεθνούς*». Βλ. «Η χθεσινή συγκέντρωση στη διάλεξη του Ιστράτι ένας επαναστατικός χαιρετισμός για τη Σοβιετική Ρωσσία», *Ριζοσπάστης*, 12/1/1928

έχει εκτοπίσει 80 περίπου Έλληνας κομμουνιστάς εις τας νήσους δια λόγους μικροτέρας σημασίας.»[74]. Ο εισαγγελέας Κιουρτσάκης κατηγορεί τον Ιστράτι ότι έφτασε στην Ελλάδα με μοναδικό σκοπό «*να υπονομεύση το κρατούν κοινωνικό καθεστώς* [...] *να συνεχίση την ύπουλον και μεθοδικήν και πείσμονα διδασκαλίαν της καταλύσεως του καθήκοντος και της ανυπάρκτου δια το νέον Θρήσκευμα Κρατικής εννοίας*». Οι Ιστράτι και Καζαντζάκης αποκρούουν την κατηγορία δηλώνοντας παράλληλα πως «*μετά της Μόσχας έχουν μόνον πνευματικήν σχέσιν*», είναι «*ορθόδοξοι Μαρξισταί, πιστεύοντες εις την αρχήν της πάλης των τάξεων, μη ανήκοντες εις το επίσημον κομμουνιστικόν κόμμα*»[75]. Ο εισαγγελέας για τον Γληνό θα αποφανθεί ότι ως εκπρόσωπος εκπαιδευτικού αποκλειστικά σωματείου, δεν θα έπρεπε να προσκαλέσει τον συγκεκριμένο ομιλητή, εφόσον «*οι ανατρεπτικοί σκοποί [του] είχον πλήρως αποκαλυφθή*», αλλά δεν απορεί κιόλας αφού «*τοιαύτη υπήρξεν αείποτε η αποστολή και πολιτεία του*» ίδιου του Γληνού[76]. Εντέλει, ο εισαγγελέας προτείνει να παραπεμφθούν ενώπιον του ακροατηρίου του Πλημμελειοδικείου Αθηνών οι τρεις κατηγορούμενοι «*ως υπαίτιοι ότι από κοινού συμφέροντος κινούμενοι* [...] *διέσπειραν εν γνώσει ψευδείς ειδήσεις επιτηδείας να φέρωσιν ανησυχίας εις τους πολίτας* [...] *εξύμνησαν το εν Ρωσία Σοβιετικό πολιτικοκοινωνικόν καθεστώς* [...] *δια να ρίψουν την σημερινήν κοινωνικήν τάξιν με το σφυρί και όχι με τον αγιασμόν*»[77].

Στη δίκη που θα γίνει την 1/6/1928, μετά από δύο αναβολές, ως μοναδικός κατηγορούμενος θα εμφανιστεί ο Γληνός, αφού στο μεταξύ ο Ιστράτι έχει απελαθεί και ο Καζαντζάκης έχει φύγει στο εξωτερικό. Ως συνήγοροι του Γληνού παρίστανται οι δικηγόροι Σβώλος και Ράλλης. Στην απολογία του ο Γληνός υποστηρίζει ότι η ομιλία του Ιστράτι «*[ή]ταν η εντύπωση ενός ανθρωπιστή καλιτέχνη, που η ψυχή του θερμαίνεται από ένα ιδανικό*», και ότι ήταν καθήκον τους να τον καλέσουν ως ομιλητή «*[γ]ιατί σαν επιστήμονες έχομε ανοιχτό το ενδιαφέρο μας για κάθε κοινωνική κατάσταση και πολύ περισότερο για ό,τι γίνεται εκεί επάνω στη Ρωσία σε ένα μεγάλο λαό, όπου βράζει ένα τεράστιο ηφαίστειο και γίνεται κολοσιαία προσπάθεια να*

[74] Βλ. «Θα απολογηθούν σήμερον ο κ. Ιστράτι και οι κομμουνισταί. Η απέλασις του κ. Ιστράτι», *ΣΚΡΙΠ*, 18/1/1928, φ. 8783, σ. 4

[75] Βλ. «Απελογήθη χθες ο κ. Ιστράτι – Αποκρούει την κατηγορίαν ότι είνε όργανον της Μόσχας», *ΣΚΡΙΠ*, 19/1/1928, φ. 8784, σ. 4. Βλ., επίσης, «Η χθεσινή αποστομωτική απολογία του σ. Π. Ιστράτι και του Ν. Καζαντζάκη», *Ριζοσπάστης*, 19/1/1928, σ. 1

[76] Βλ. «Το Συμβούλιον των Πλημμελειοδικών παρέπεμψε τους κ.κ. Ιστράτι, Καζαντζάκην, Γλυνόν και Χαριτάκην. Η διατύπωσις της κατηγορίας», *ΣΚΡΙΠ*, 4/2/1928, φ. 8890, σ. 3

[77] *Στο ίδιο*

δημιουργηθεί ένα καλύτερο μέλλον για την ανθρωπότητα»[78]. Στην ερώτηση του εισαγγελέα εάν εμφορείται από κομμουνιστικές ιδέες, θα απαντήσει: «*δεν ανήκω στο ελληνικό κομουνιστικό κόμα, ούτε σε άλλη κομουνιστική πολιτική οργάνωση*». Ως μάρτυρας υπεράσπισης καταθέτει και ο πρώην πρωθυπουργός και ηγέτης της Δημοκρατικής Ένωσης, Αλέξανδρος Παπαναστασίου, ο οποίος κάνει διάκριση μεταξύ σοσιαλισμού και κομμουνισμού, διαβεβαιώνει ότι κανείς από τους κατηγορούμενους δεν σκόπευε να κάνει κομμουνιστική προπαγάνδα και πλέκει το εγκώμιο του Γληνού ως εκπαιδευτικού λειτουργού[79]. Ο Γληνός αθωώνεται, παρά τον «*προετοιμασμένο φιλιππικό "Κατά κομουνισμού"*», στον οποίο με «*κομουνιστοφαγικό ζήλο*» ο εισαγγελέας εκθέτει τα γνωστά επιχειρήματα που αφορούν την «*κατακρήμνισιν παντός ιδεώδους* [...] *Πατρίδα, Θρησκείαν, Δικαιοσύνην, Διοίκησιν, Οικογένειαν, Στόλον, Στρατόν* [...]»[80]. Πάλι, όμως, ο Γληνός θα δεχθεί πυρά εκατέρωθεν: από την *Εστία* και τα *Ελληνικά Γράμματα*, αλλά και από τον *Ριζοσπάστη* και τη *Νέα Επιθεώρηση*, που χρησιμοποιούν τη δίκη «*για να τον βρίσουν με το χυδαιότερο τρόπο*»[81]. Αξίζει να σημειωθεί μια αναφορά της Ελένης Καζαντζάκη-Σαμίου στο βιβλίο της *Ν. Καζαντζάκης, ο Ασυμβίβαστος* (1983 β' έκδοση/1968 έκδοση σε αγγλικά και γαλλικά) για την αιτία της δίωξης. Η ίδια αναφέρει ως αιτία της δίωξης του Γληνού τη δημοσίευση της «Ασκητικής» στο περιοδικό του *Αναγέννηση* και ως αιτία της δίωξης Καζαντζάκη τη συγγραφή ενός «ασεβέστατου» βιβλίου.

Οι ιδιαίτερα αποτελεσματικές αντιδράσεις που προκάλεσαν οι σχεδιασμοί των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων και που οδήγησαν «*άλλοτε σε συρρικνώσεις της επιχειρούμενης προσπάθειας και άλλοτε -τρεις φορές μέσα σε δέκα χρόνια- στην πλήρη ανατροπή του μεταρρυθμιστικού έργου και στον κατατρεγμό των πρωταγωνιστών του*»[82], υπαγορεύουν στον Δημήτρη Γληνό, αλλά και στον Αλέξανδρο Δελμούζο και μια πλειάδα διανοούμενων, τη

[78] «Μικρά χρονικά. Η δίκη του κ. Γληνού», *Αναγέννηση*, χρονιά Β΄, τχ 10 (6/1928), σ. 456

[79] Βλ. «Η δίκη εις το Πλημμελειοδικείον των κ.κ. Γληνού και Καζαντζάκη», *ΣΚΡΙΠ*, 2/6/1928, φ. 9005, σ. 4

[80] «Μικρά χρονικά. Η δίκη του κ. Γληνού», *Αναγέννηση*, χρονιά Β΄, τχ 10 (6/1928), σσ. 457-458

[81] «Σχόλια. Η Κριτική», *Αναγέννηση*, χρονιά Β΄, τχ 10 (6/1928), σ. 466. Ο *Ριζοσπάστης*, ήδη από την επομένη της διάλεξης, τον έχει κατηγορήσει για τη μεγάλη του προσπάθεια να διατρανώσει ότι επρόκειτο για καθαρά διαφωτιστική εκδήλωση χωρίς πολιτική σημασία και για το ότι αποκαλούσε «*με τη συνειθισμένη του αστική φρασεολογία*» τον Ιστράτι «κύριο» και όχι «σύντροφο», «*μια που ο ίδιος δεν είνε ικανός να καταλάβει το βαθύ νόημα της λέξης αυτής*». Βλ. «Η χθεσινή συγκέντρωση στη διάλεξη του Ιστράτι ένας επαναστατικός χαιρετισμός για τη Σοβιετική Ρωσσία», *Ριζοσπάστης*, 12/1/1928

[82] Ηλιού, Φ. «Δημήτρης Γληνός: από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην κοινωνική επανάσταση», *Τα Νέα*, 8/2/2000

βεβαιότητα ότι η αστική τάξη και οι πολιτικές δυνάμεις που την εκφράζουν δεν μπορούν ή δεν θέλουν, να πραγματοποιήσουν την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, ακόμη και όταν την επαγγέλλονται. Οι δύο φίλοι και συνοδοιπόροι έως τότε, ακολουθούν πια διαφορετικές πορείες: ο Γληνός απαντά στην κρίση με την υιοθέτηση μιας διαφοροποιητικής ερμηνείας και πράξης. Η διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου αποτελεί τομή στην ιδεολογική και πολιτική τοποθέτηση του Γληνού, καθώς περνά προοδευτικά από τον εκπαιδευτικό στον κοινωνικό δημοτικισμό[83] και από τον αστικό μεταρρυθμισμό στον επιστημονικό σοσιαλισμό. Ο ίδιος, σε αυτοβιογραφικό σημείωμα του, θα αποτιμήσει αργότερα τη διάσπαση του Ομίλου και τη Διακήρυξη της νέας Διοικητικής Επιτροπής ως μία από τις τρεις «κεντρικές πράξεις» της ζωής του[84]. Σταδιακά προχωρά σε μία όλο και πιο σαφή δημόσια αποδοχή των σοσιαλιστικών ιδεών και του μαρξισμού, και αναδεικνύεται σε κεντρική μορφή της ελληνικής μαρξιστικής σκέψης. Η σταθερή ριζοσπαστικοποίησή του «*οξύνει την κοινωνική του όραση*»[85]. Το πέρασμα αυτό αποτελεί μια εξέλιξη που, όπως επισημαίνει και ο Πετρόπουλος[86], δεν συντελείται σε ιστορικό, κοινωνικό και πολιτικό, κενό. Αντίθετα, σημαδεύεται από συγκλονιστικά ιστορικά γεγονότα για την Ελλάδα και τον κόσμο. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι, ο διπλασιασμός της έκτασης της Ελλάδας, ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος, ο Εθνικός Διχασμός, η Οκτωβριανή Επανάσταση, η ίδρυση του Σ.Ε.Κ.Ε. που σύντομα μετονομάστηκε σε Κ.Κ.Ε., η Μικρασιατική καταστροφή, η πρώτη ελληνική Δημοκρατία και η δικτατορία του Πάγκαλου, είναι τα σημαντικότερα εξ αυτών που σφραγίζουν και τη δική του πορεία. Και τούτο διότι μέσα από αυτά τα γεγονότα αποδεικνύεται πλήρως ο συντηρητισμός της αστικής τάξης και αναδεικνύεται ο νέος κοινωνικός ριζοσπαστισμός που εισάγει πλέον στο ιστορικό προσκήνιο το εργατικό κίνημα. Στο πλαίσιο του εργατικού κινήματος οι αστικές ιδέες περί δημοκρατίας, ελευθερίας, ισότητας, κοινωνικής δικαιοσύνης παίρνουν εντελώς διαφορετικό νόημα, ενώ το ξέσπασμα της Οκτωβριανής Επανάστασης γεννά την ελπίδα πως αυτό το νόημα είναι ρεαλιστικό και πραγματοποιήσιμο.

[83] Μολονότι ο ίδιος ο Γληνός διακήρυξε τον σοσιαλιστικό του δημοτικισμό μετά τη διάσπαση του Ε.Ο., ο προσδιορισμός αφορά μονάχα τη σύντομη περίοδο του νέου Εκπαιδευτικού Ομίλου, χωρίς να καλύπτει όλο το χρονικό εύρος της περιόδου που μελετούμε.

[84] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. κζ'

[85] Χαραλάμπους, Δ. Φ. *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος…*, όπ.π., σ. 126

[86] Πετρόπουλος, Γ. «Ο Δημήτρης Γληνός ως επιστήμονας και πολιτικός. Η διαμόρφωση μιας ηγετικής φυσιογνωμίας», όπ.π., σ. 130

Στον βίο και το έργο του Δημήτρη Γληνού η θεωρία και η πράξη αλληλοϋποστηρίζονται. Για αυτόν οι φιλοσοφικές, ερμηνευτικές και συνακόλουθα πολιτικές του επιλογές έχουν ένα έντονο υπαρξιακό, συνεπώς ηθικό, έδρασμα: οι διανοητικές του προβάσεις, αποτέλεσμα της σύγκρουσής του με τις κοινωνικές πραγματικότητες, γίνονται ηθικές επιταγές με σύνδρομο τη βίωση και συνάμα την εννοιολόγηση της θυσίας –μιας θυσίας με άμεσα πρακτικά παρεπόμενα[87]. Ανήκει σε εκείνον τον τύπο διανοουμένων που είναι ολόψυχα δοσμένοι στη δράση για την αναμόρφωση της κοινωνίας που ζουν, την ανάπλασή της, το ξεπέρασμα της ακινησίας και της απονεκρωτικής αδυναμίας συγχρονισμού της, τη διάσωσή της από αυτό που αντιλαμβανόταν ως επερχόμενη καταστροφή (εν προκειμένω ο φασιστικός κίνδυνος και ο πόλεμος). Είναι καθαρά πολιτικός διανοητής, ειλικρινά αφιερωμένος στην πράξη, δέσμιος των επιταγών της συνείδησής του, με επιλογές που αποδεικνύουν πως δεν τον ενδιαφέρει η καριέρα και οι απολαβές, ούτε η εκ του ασφαλούς διατύπωση κριτικής[88]. Και μόνον όταν η *Εστία* θα τον χαρακτηρίσει «εκμεταλλευτή και ανθρωπάκο», θα εξαναστεί για να υπερασπιστεί την «*ηθική λεφτεριά*» του που αξιολογεί ως «*το πολυτιμότατο αγαθό για τον άνθρωπο*»[89]. Δεν θυσιάζει «*την επιστημονική του γνώση και την ηθική του αξιοπρέπεια σε κανενός είδους συμφεροντολογικό υπολογισμό*»· υπερασπίζεται πάντοτε με πάθος τις ιδέες του προκαλώντας το μένος και τις λυσσαλέες αντιδράσεις των συντηρητικών κύκλων· το 1916 αφήνει δημόσια θέση «*ισοδύναμη με καθηγητή στο Πανεπιστήμιο*» (του Διευθυντή του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαίδευσης) για να εργαστεί στον Ε.Ο.· δεν υποκύπτει σε εύκολες λύσεις: θα μπορούσε να διατηρήσει τη θέση του συνθηκολογώντας με τον Πάγκαλο, θα μπορούσε να γίνει καθηγητής στο πανεπιστήμιο Αθηνών όταν στα 1918 «*του προσφέρνονταν οι ψήφοι των καθηγητών παρακλητικά*» ή της Θεσσαλονίκης «*αφού αυτός εσύνταξε τον οργανισμό του και είχε όλα τα μέσα να εξασφαλίσει το διορισμό του*», θα μπορούσε με τη σιωπή του να εξαγοράσει «*τη λαμπρότερη αποκατάσταση στο Υπουργείο της Παιδείας*», θα μπορούσε να έχει δεχθεί στα 1920, 1923 και 1926 τη βουλευτική υποψηφιότητα που του προτάθηκε από τα Δημοκρατικά κόμματα. Ωστόσο, για τον Γληνό η ταύτιση των διανοητικών με τις ηθικές

[87] Ασδραχάς, Σ. Ι. «Πρόλογος», στο: Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 12

[88] Hart, J. «Reading the Radical Subject: Gramsci, Glinos, and Paralanguages of the Modern Nation; Strange Rhapsody», στο: Ronald Grigor Suny και Michael D. Kennedy (επιμ.), *Intellectuals and the Articulation of the Nation*, Ανν Άρμπορ: University of Michigan Press, 1999, σ. 176

[89] Όλα τα παραθέματα της παραγράφου εντός εισαγωγικών προερχόμενα από: «Σχόλια. Η Κριτική», *Αναγέννηση*, χρονιά Β', τχ 10 (6/1928), σσ. 463-465

επιταγές οδηγούν σε αποφάσεις που σχετίζονται άμεσα με τους καταναγκασμούς που λόγοι βιοποριστικοί υπαγορεύουν: από τον Ιούλιο του 1929 εργάζεται για δύο χρόνια στο «Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό» του Ελευθερουδάκη, παραδίδει ιδιαίτερα μαθήματα, συνεργάζεται με ιδιωτικά σχολεία και με τον εκδοτικό Δημητράκου (Ιούλ. 1931-Αύγ. 1934), όπου από τον Αύγουστο του 1931 αναλαμβάνει την «Παιδική Βιβλιοθήκη» και τον «Θησαυρό των Παιδιών» (1932). Ακόμα και πολύτιμες φιλίες και συνεργασίες θυσιάζει «*με ψυχικό σπαραγμό*», προκειμένου «*να μπορεί να λέει ελέφτερα ό,τι στοχάζεται*». Η τελευταία του επιστολή στον Δελμούζο είναι γραμμένη σε επιστολόχαρτο του νέου περιοδικού *Αναγέννηση*, όπου ο Δελμούζος έχει αρνηθεί και αυτή την απλή συνεργασία του, και σηματοδοτεί την οριστική ρήξη μιας πολύχρονης φιλίας.

Η συμπόρευση με τα πνευματικά και πολιτικά κινήματα από τα νεανικά του χρόνια, έθεσε τον Γληνό εξαρχής στο στρατόπεδο της κοινωνικής και πολιτικής μεταρρύθμισης. Ήταν αναμενόμενο να ταχθεί με τις επαναστατικές δυνάμεις όταν συνειδητοποίησε ότι η προσπάθειά του για μεταρρύθμιση τόσο της εκπαίδευσης όσο και των αναχρονιστικών κοινωνικών δομών έχει φτάσει σε αδιέξοδο, και ότι όλα τα περιθώρια για «*ενέργεια στο πλαίσιο των κρατικών θεσμών*» έχουν εξαντληθεί. Έχοντας απογοητευτεί από την κατάπτωση του ελληνικού αστισμού και την απώλεια του ριζοσπαστικού στοιχείου από την ελληνική αστική τάξη, αναζητά -από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1920- έναν νέο φορέα *αναγέννησης*, την καινούργια οδηγήτρια τάξη στον *νέο δρόμο* που έπρεπε να ακολουθηθεί για την ανάταση της ελληνικής κοινωνίας[90]. Ο Γληνός καθόλου δεν μετεμψυχώθηκε από μεταρρυθμιστής σε ριζοσπάστη, ούτε έβλεπε την αστική κοινωνία σαν το κακό και το σοσιαλιστικό όραμα (στο οποίο είχε προσχωρήσει) δίχως αντιφάσεις. Έβλεπε, από τη μία μεριά, τον αστικό φιλελευθερισμό αδύνατο να επιβληθεί και, από την άλλη, την κομμουνιστική αριστερά ιδεολογικά ανέτοιμη. Τόνιζε πως σε μια κοινωνία που βρίσκεται σε βαθιά ιδεολογική κρίση -όπως η ελληνική μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή- η κρίση των ιδεών αγγίζει όλες τις κοινωνικές ομάδες και τους πολιτικούς εκπροσώπους τους, δηλαδή η ιδεολογική κρίση μιας κοινωνίας δεν αφήνει ανέγγιχτη την Αριστερά της: «*η ελληνική κοινωνία βρίσκεται μέσα σ'ένα χάος* [...] *Και το χάος δεν πρέπει να το φανταστούμε έξω από μας* [...]

[90] Ας σημειωθεί ότι κάθε άλλο παρά τυχαίες είναι οι επιλογές των τίτλων των περιοδικών που εκδίδει ο Γληνός μετά το ρήγμα στον Εκπαιδευτικό Όμιλο: «Αναγέννηση» (1926-1928) και «Ο Νέος Δρόμος» (1928-1929)

είναι μέσα μας»[91]. Ωστόσο, απαλλαγμένος από προγενέστερους δεσμούς και δεσμεύσεις, μπορεί τώρα να εξακολουθήσει την «πορεία του προς τα αριστερά». Ύστερα από μια σύντομη περίοδο οξύτατων αντιπαραθέσεων με τους κομμουνιστές (1927-1929), βρίσκει τους δρόμους της συνύπαρξης μαζί τους και σε χρόνια που ο ίδιος χαρακτηρίζει χρόνια «πνευματικής χειρωναξίας», συνεργάζεται και συμπορεύεται μαζί τους στα πεδία των ιδεολογικών αντιπαραθέσεων με τους φορείς των αστικών ιδεολογικών ρευμάτων, όπως θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

[91] Η Αναγέννηση [Γληνός, Δ.] «Ανασκόπηση», *Αναγέννηση*, χρονιά Β', τχ 1 (9/1927), σσ. 1-2

3.3. Ο ενστερνισμός της κομμουνιστικής ιδεολογίας

Μετά τη διάσπαση του Ε.Ο. ο Γληνός δηλώνει απερίφραστα «*σοσιαλιστής στην πλατειά σημασία*», την καθαρά πνευματική κι «*όχι στενά πολιτική και κομματική σημασία της λέξης*», υιοθετεί ρητά μαρξιστικές απόψεις, αλλά, παράλληλα, οριοθετείται καθαρά απέναντι στο ΚΚΕ[92]. Δεν τον ενδιαφέρει στη συγκυρία εκείνη να ενταχθεί σε κάποιον κομματικό σχηματισμό, αφού έχει οριστικά απαγκιστρωθεί από τη φιλελεύθερη παράταξη, σοσιαλιστικό κόμμα ουσιαστικά δεν υπάρχει, και στο κομμουνιστικό δεν ανήκει, όπως κατηγορηματικά δήλωσε στο δικαστήριο για την υπόθεση Ιστράτι. Όταν τα *Ελληνικά Γράμματα* θα τον κατηγορήσουν ότι «*από σκοπιμότητα και συμφεροντολογία*» δεν πηγαίνει ούτε με τη Δεύτερη ούτε με την Τρίτη Διεθνή και ότι ενώ δηλώνει πως στοχάζεται μαρξιστικά, διατείνεται πως κομμουνιστής δεν είναι, ο Γληνός θα απορήσει με την «*αμάθεια*» και την «*κακή πίστη*» τους, που τους οδηγεί στην ταύτιση του μαρξισμού με τον κομμουνισμό. Χαρακτηρίζεται από το περιοδικό του Κ. Μπαστιά «*άδειος και κούφιος*», γιατί επιλέγει να μην κομματικοποιηθεί αλλά «*προσπαθεί να νιώσει το κοινωνικό φαινόμενο με μια μεθοδική συστηματοποίηση*»· χαρακτηρίζεται, επίσης, «*καρικατούρα ανθρώπου*», γιατί «*δεν κολάει στη ράχη του μια ετικέτα*». Αντίθετα, ο ίδιος πιστεύει ότι «*[μ]όνο τεράστια άγνοια, μόνο καθολική απουσία επιστημονικού και φιλοσοφικού πνεύματος θα απαιτούσε από έναν επιστήμονα να τοποθετεί τον εαυτό του μέσα στα σημερινά πλαίσια της κομματικής παράταξης και μάλιστα στην Ελλάδα*». Το δικό του όραμα είναι σαφές: «*πιστεύει στο σοσιαλισμό, σα φόρμα ζωής, που δημιουργιέται από τους αντικειμενικούς όρους και που είναι ανώτερη από τη σημερινή. Εργάζεται μέσα στη σφαίρα των πνευματικών ενεργειών για να προετοιμάσει κατά τη μικρή του δύναμη τις ψυχές να δεχτούν και να θελήσουν και να δημιουργήσουν συνειδητά τη νέα μορφή της ζωής*»[93]. Η επιλογή του να μην ενταχθεί σε ένα Κόμμα συνιστά «*τη διαφορά μεταξύ πολιτικής θέσης και πνευματικής θέσης μέσα στο σοσιαλιστικό κίνημα*». Όσο για την «ετικέτα», θα απαντήσει με σαρκασμό πως αν και «*πολλοί "φιλολογικοί επαναστάτες"*

---

[92] Όπως επισημαίνει και ο Λαχανάς, *«[ο] Γληνός τότε αριστέριζε, αλλά δεν είχε εκδηλωθεί σαν καθαρός κομμουνιστής και η "Διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής" του νέου Εκπ. Ομίλου (1927), που είχε συντάξει ο Γληνός, αριστέριζε, αλλά δεν ήταν κομμουνιστική. Μερικά σημεία της κουμμουνίζοντα δεν ήθελαν να τα υπογράψουν οι σοσιαλιστές, υπεχώρησαν όμως, για να υπογράψουν τη Διακήρυξη και οι κομμουνιστές. Αυτοί, τελικά, δεν την υπέγραψαν. Και ο "Ριζοσπάστης" επετέθηκε του Γληνού*». Βλ. Λαχανάς, Β. «Άγνωστα στοιχεία…», όπ.π., σ. 178

[93] «Σχόλια. Η Κριτική», *Αναγέννηση*, χρονιά Β΄, τχ 10 (6/1928), σ. 466

ήθελαν τον κ. Γληνό θεατρίνο του κομουνισμού», αυτός «*δεν έπαιξε το ρόλο του*»[94].

Σπέρματα των σοσιαλιστικών ιδεών εντοπίζονται σε πρώιμα κείμενα του νεαρού Γληνού, όπως στον *Δρόμο της νέας ζωής* (1910): «*το σπουδαίο είναι να καταλάβει ο λαός, πως οι νέοι άνθρωποι, οι δυνατοί χαραχτήρες, τα δυνατά μυαλά, τα στιβαρά τα χέρια έχουν μεγάλη και σωτήρια επίδραση, όταν υπηρετούν τις ιδέες εκείνες που βγαίνουν από το συμφέρο του λαού. Τα ίδια αφτά μυαλά, οι ίδιοι χαραχτήρες, τα ίδια χέρια, αν υπηρετούν ιδέες, που δεν ανταποκρίνονται προς το συμφέρο του λαού ή δεν μπορούν να πραγματοποιήσουν αληθινά τη νέα ζωή, μπορεί να είναι ανώφελα ή και βλαβερά.* [...] *Αλλιώς οι επιτήδειοι, οι δημοκόποι, οι πατριδοκάπηλοι και σοφιστές, οι έμποροι κάθε εθνικού ιδεώδους θα ξεγελούν κάθε ευγενικό του πόθο, θα τον σέρνουν από τη μύτη, και εν ω θα του κραυγάζουν πως αυτός είναι ο κυρίαρχος και περιούσιος λαός, θα τον τσαλαπατούν με βρώμικα προσωπικά συμφέροντα. Από τα σπλάχνα λοιπόν του φωτισμένου λαού πρέπει να βγει η αληθινή επανάσταση*»[95]. Σε πολλά κείμενα τής τυπικά προμαρξιστικής του περιόδου διαπιστώνεται στις προσεγγίσεις του Γληνού ένας «ξώφαλτσος μαρξισμός»[96]: μια απήχηση ορισμένων διαδεδομένων τότε προσλήψεων του μαρξισμού· η έγνοια για τις αναλύσεις που θα συνεισέφεραν στην αλλαγή της κοινωνίας· η συχνή χρήση -έστω και χωρίς προηγούμενη σαφή, εκλεπτυσμένη θεωρητική επεξεργασία- του μαρξιστικού «φακού» ως ένα από τα εργαλεία που βοηθούσαν στο σκάλισμα των γεγονότων, στην ερμηνεία τους και στο σχεδίασμα της προοπτικής τους. Μέχρι τη δεκαετία του 1920, όμως, η απευθείας έκθεση του Γληνού στα γραπτά του Μαρξ είναι, κατά τα φαινόμενα, περιορισμένη: ενδεχομένως δεν προχώρησε πέρα από την επαφή με το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*. Στην προσωπική βιβλιοθήκη του Γληνού[97] διασώζονται δυο αντίτυπα της μπροσούρας από εκείνη τη χρονική περίοδο: ένα γερμανικό του 1908 από το εκδοτικό της εφημερίδας του SPD *Vorwärts* και η (ημιτελής) ελληνική μετάφραση του Κώστα Χατζόπουλου, στην έκδοση του 1913 από το Σοσιαλιστικό Κέντρο Αθηνών, που αρχικά είχε δημοσιευτεί το 1908 σε συνέχειες στον *Εργάτη* του Βόλου. Όλα τα υπόλοιπα έργα του Μαρξ στη βιβλιοθήκη του Γληνού είναι αντίτυπα σε γερμανική και ελληνική γλώσσα, με χρόνους έκδοσης από το πρώτο μισό της δεκαετίας του

[94] «Σχόλια. Προσδοκίες και προδοσίες», *Αναγέννηση*, χρονιά Β΄, τχ 10 (6/1928), σ. 463
[95] Γληνός, Δ. «Δρόμος της νέας ζωής», *Άπαντα Τόμος Β'*, όπ.π., σσ. 15-17
[96] Έκφραση του Γ. Δ. Μπουμπού
[97] Μπουμπούς, Γ. Δ. «Δημήτρης Γληνός. Ένας οικείος και άγνωστος μαρξιστής...», όπ.π., σσ. 14-15

1920 κι έπειτα. Όσον αφορά το πριν το 1925 χρονικό διάστημα, υπάρχουν μόνο μια γερμανική έκδοση της *Αθλιότητας της φιλοσοφίας* (προλογισμένη από τον Ένγκελς) και άλλη μία της *Κριτικής της πολιτικής οικονομίας* (με εισαγωγή του Καρλ Κάουτσκυ), από τον βερολινέζικο οίκο J.H.W. Dietz Nachfolger και οι δύο (του 1923 και του 1924 αντίστοιχα). Το *Κεφάλαιο* φαίνεται πως ο Γληνός το διάβασε για πρώτη φορά στην ελληνική μετάφραση των Παντελή Πουλιόπουλου και Γιώργου Δούμα, που τυπώθηκε το 1927 από την Εκδοτική Εταιρεία «Αθηνά» του Αριστείδη Ι. Ράλλη, ο οποίος υπήρξε φίλος του Γληνού και συνεργάτης του, ως εκδότης της *Αναγέννησης*. Στα παραπάνω, να προσθέσουμε ότι ο Γληνός γνώριζε και τη μετάφραση (από τον Αριστοτέλη Σίδερι) της *Καταγωγής της οικογένειας* του Ένγκελς, που δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην *Κομμουνιστικήν Επιθεώρησιν* του 1921, το θεωρητικό περιοδικό του Σ.Ε.Κ.Ε., την έκδοση του οποίου παρακολουθούσε σχεδόν ανελλιπώς μέχρι, τουλάχιστον, και το 1923. Στα 1925 διάβαζε συστηματικά Μαρξισμό[98], ενώ παρακολουθούσε με ζωηρό ενδιαφέρον τα τεκταινόμενα στη μετεπαναστατική Ρωσία[99].

Με αφορμή την πολεμική που δέχεται μετά τη δίκη Ιστράτι και την αθώωσή του, θα αναφερθεί στον κομμουνισμό, τον οποίο θεωρεί κάθε άλλο παρά «καταφρονετική προσωνυμία»: «*Οι ηρωικότεροι, οι τιμιότεροι άνθρωποι του καιρού μας είναι στο στρατόπεδο των αγωνιστών της κοινωνικής απολύτρωσης. Αν υπάρχουν άνθρωποι, που πιστέβουν σ'ένα ιδανικό και θυσιάζονται γι' αυτό είναι σήμερα κατ' εξοχήν στο στρατόπεδο της εργατικής τάξης, που μάχεται ηρωικά για να υψώσει το υλικό και το ηθικό και το πνευματικό επίπεδο όλης της ανθρωπότητας, να κάμει τον άνθρωπο "Άνθρωπο"*»[100]. Ωστόσο, κατηγορεί το ΚΚΕ ότι περιορίζει τη δράση του «*μόνο στην έκδοση μιας μετριότατης εφημερίδας που φυτοζωεί, και σε κάποιους φωνασκικούς κυριακάτικους περίπατους μερικών εκατοντάδων ατόμων*»[101]. Στην απάντηση του ΚΚΕ, μέσω του *Ριζοσπάστη* και της *Νέας Επιθεώρησης*, που συνιστά «*σωρεία από προσωπικές βρισιές*»[102], θα ανταπαντήσει πως το Κόμμα εκμεταλλεύεται την ευκαιρία της δίκης για να επιτεθεί στον ίδιο με τον χυδαιότερο τρόπο. Χαρακτηρίζει «ολέθρια» αυτή την τακτική και «πολύ

[98] Rasis, S. *Demetres Glenos…*, όπ.π., σ. 148
[99] Ζωίδης, Γ. «Ο Δημήτρης Γληνός και η πρώτη σοσιαλιστική χώρα της γης», στο: *Δημήτρης Γληνός. 100 χρόνια από τη γέννησή του*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1985 (2η έκδ.), σ. 91
[100] «Σχόλια. Η Κριτική», *Αναγέννηση*, χρονιά Β΄, τχ 10 (6/1928), σ. 467
[101] «Χαίρε ώ χαίρε, Ελευθεριά», *Αναγέννηση*, χρονιά Β΄, τχ 8 (4/1928), σ. 438
[102] «Σχόλια. Η Κριτική», *Αναγέννηση*, χρονιά Β΄, τχ 10 (6/1928), σ. 466

ύποπτο» τον ζήλο μερικών ανθρώπων που διατείνονται πως εργάζονται για τη νίκη του προλεταριάτου.

Την περίοδο του Μεσοπολέμου, στο ειδικότερο και μόνιμο πρόβλημα της «ελληνικής αρρώστειας» (προγονοπληξία, στείρα αρχαιολατρία, αδυναμία εκσυγχρονισμού) προστίθεται και η διεθνής διάσταση: το ζήτημα της ανόδου του φασισμού στην Ευρώπη, αλλά και του επικείμενου πολέμου. Εντός αυτού του πλαισίου, ο Γληνός θα πορευτεί τελικά από τον αστικό ριζοσπαστισμό προς τον σοσιαλισμό και τελικά προς το προλεταριάτο, δηλαδή θα συνταχτεί με το κομμουνιστικό κίνημα. Τουλάχιστον από την αρχή της δεκαετίας του 1930 βρίσκεται πέριξ του ΚΚΕ, συνδεόμενος ή λαμβάνει μέρος σε ενιαιομετωπικού τύπου φιλοκομμουνιστικά εγχειρήματα. Οι *Πρωτοπόροι*[103] φιλοξενούν κείμενό του στο πρώτο κιόλας τεύχος τους, τον Φεβρουάριο του 1930, ενώ συμμετέχει και στον «Σύνδεσμο των Φίλων της ΕΣΣΔ», που ιδρύεται το 1931 και εκδίδει το περιοδικό *Οι Φίλοι της ΕΣΣΔ*. Στο πεδίο της πρακτικής, πολιτικού χαρακτήρα δραστηριότητας, ο Γληνός προωθεί, επίσης, με δική του πρωτοβουλία την «Παιδική Βοήθεια»[104], που στις αρχές του 1933 αποκρυσταλλώνεται στη σύσταση της οργάνωσης «Κοινωνική Αλληλεγγύη», με στόχο την πρακτική βοήθεια στα χειμαζόμενα παιδιά των εργατών και των εργαζομένων, ένα πρόγραμμα αλληλεγγύης σε βάση ταξική, πέρα και ενάντια στον άχρωμο, επιδεικτικό και αναποτελεσματικό αστικό φιλανθρωπισμό[105].

---

[103] Οι *Πρωτοπόροι* (1930-1931), «*μηνιαίο όργανο της προχωρημένης διανόησης*» -όπως αυτοπροσδιοριζόταν- συσχετιζόταν με το ΚΚΕ, αλλά δεν ελεγχόταν απόλυτα από αυτό. Τον Δεκέμβριο του 1931 μετονομάστηκε σε *Νέους Πρωτοπόρους*. Στην πορεία, η καθοδήγηση του Κομμουνιστικού Κόμματος έκανε ενεργότερη την επέμβασή της στην έκδοση του περιοδικού, ωθώντας τα πολιτικά και θεωρητικά χαρακτηριστικά του, από «ενιαιομετωπικά» προς την κατεύθυνση των ιδεολογικών επεξεργασιών του «σοσιαλφασισμού». Στα μέσα του 1933, η Συντακτική Επιτροπή αναδιαρθρώθηκε με τρόπο που επισφράγισε τον πλήρη σχεδόν έλεγχο του περιοδικού από το ΚΚΕ. Ο Γληνός, αν και όχι ακόμα μέλος του Κόμματος, εισήλθε στη Σύνταξη, ακριβώς μέσα στην εκδίπλωση της διεργασίας που προαναφέρθηκε, του αποτελεσματικότερου κομματικού ελέγχου. Βλ. αναλυτικά, Ντουνιά, Χ. *Λογοτεχνία και Πολιτική*, όπ.π., σσ. 147 κ.εξ. Όταν τον Νοέμβριο του 1832 οι *Νέοι Πρωτοπόροι* ζητούν τη γνώμη των αναγνωστών του για το περιοδικό, ο Γληνός θα το χαρακτηρίσει «*παρηγοριά και δύναμη, μάθηση και επανάσταση*». Βλ. Γληνός, Δ. «Μερικές γνώμες για τους "Νέους πρωτοπόρους"», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 1, 1/1933, σ. 484

[104] Βλ. Γληνός, Δ. «Ένα γράμμα σε όσους νιώθουν και πονούν: "Ελάτε να βοηθήσουμε τα παιδιά"», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 12, 11-12/1932, σσ. 421-422· επίσης, στο ίδιο τεύχος, «Η Παιδική Βοήθεια γίνεται πραγματικότητα», σ. 460

[105] Ευθυμίου, Κ. *''Εργατική Βοήθεια'' και ''Κοινωνική Αλληλεγγύη''. Δύο παραδείγματα ταξικής αλληλέγγυας δράσης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Πρόλογος: Βαγγ. Καραμανωλάκης. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, 2014, σσ. 125 κ.εξ.

Αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο πως το (συμβατικό) όριο του 1927 με τη διάσπαση του Ε.Ο. σηματοδοτεί το τέλος της συνύπαρξης αντίθετων ιδεολογικά και πολιτικά ανθρώπων και σημασιοδοτεί μια νέα στροφή στην πορεία του ΚΚΕ, με την όξυνση της ενδοκομματικής σύγκρουσης και τη συγκρότηση της *Ενωμένης Αντιπολίτευσης*. Ο Γληνός, ήδη συντεταγμένος γενικά με τον κομμουνισμό, βρισκόμενος «κοντά στο προλεταριάτο», δεν έχει ευθυγραμμιστεί ακόμα ανοικτά με αυτό στο καθαρά πολιτικό επίπεδο, ενώ ανάμεσα σε αυτόν και το ΚΚΕ εξακολουθεί να υπάρχει δυσπιστία και επιφυλακτικότητα. Η μερικώς ξεκαθαρισμένη σχέση του Γληνού με το ΚΚΕ γίνεται περισσότερο κατανοητή από μια επιστολή διαμαρτυρίας που απέστειλε στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* (ΚΟΜ.ΕΠ.), το θεωρητικό όργανο του Κόμματος, για να επισημάνει την άδικη κριτική που συντάκτης του περιοδικού είχε ασκήσει σε διατυπωμένες απόψεις του για την οικονομική κρίση. Αντικείμενο των επικρίσεων ήταν συνέντευξη που είχε παραχωρήσει στον Κωστή Μπαστιά τον Μάρτιο του 1932[106]. Ο αρθρογράφος της *ΚΟΜ.ΕΠ.*, κατακρίνοντας -μεταξύ άλλων προσώπων- και τον Γληνό για τις θέσεις του, τον καταγράφει ως «μαρξιστικό» (εντός εισαγωγικών) υποβοήθημα της αστικής οικονομικής σκέψης[107]. Στη διαμαρτυρία του, ο Γληνός απευθύνεται στη Σύνταξη του περιοδικού με την προσφώνηση «*Σύντροφοι*» και κλείνει «*Με συντροφικούς χαιρετισμούς*». Από τη μεριά του το περιοδικό, σε συμβιβαστικό πνεύμα, του αναγνωρίζει πως είναι «*πραγματικά αριστερό[ς] (χωρίς εισαγωγικά) διανοούμενο[ς] που βρίσκεται κοντά στο προλεταριάτο*», χωρίς όμως να απορρίπτει την κριτική του «Μάρκου»[108]. Το περιστατικό κάνει εμφανή την περίπλοκη, αλλά και ετεροβαρή σχέση του Γληνού εκείνη την εποχή με το Κομμουνιστικό Κόμμα. Κοινά αποδεκτός -στην ελληνική κοινωνία- πλέον ως μαρξιστής διανοούμενος, αντιμετωπίζει ενίοτε έντονες επικρίσεις με σκληρά υπονοούμενα από μερίδα στελεχών του Κόμματος, αν και βρίσκεται κοντά σε αυτό. Ο ίδιος, μολονότι δεν αντιλαμβάνεται ακόμη τον εαυτό του πρακτικά ως κομμουνιστή, έχοντας μείνει εκτός πολιτικής δράσης για αρκετό διάστημα, έχει ανάγκη από την αναγνώρισή του ως γνήσιου μαρξιστή διανοητή και ειλικρινούς φίλου της εργατικής τάξης από τη μεριά του

[106] «Η Μαρξιστική ερμηνεία της κρίσεως, όπως την δίδει ο κ. Γληνός», *Η Πρωΐα*, 10/3/1932, σ. 1

[107] Μάρκος, «Η οικονομική κρίση και η κρίση της αστικής σκέψης», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, τχ 7, 5/1932, σ. 282

[108] Γληνός, Δ. «Προς τη Σύνταξη της Κομμουνιστικής Επιθεώρησης», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, τχ 8, 6/1932, σσ. 383-384

συγκεκριμένου πολιτικού φορέα, που τη δεδομένη στιγμή εκπροσωπεί δυναμικά αυτό το ταξικό υποκείμενο.

Όπως προαναφέρθηκε, από την εποχή της διάσπασης του Εκπαιδευτικού Ομίλου, το Κόμμα έκανε σκληρή πολεμική στον Γληνό και τις θέσεις του, και αυτός, από τη δική του πλευρά, θεωρούσε το ΚΚΕ ανώριμο και σεκταριστικό. Η ανωριμότητα και υποανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας για την οποία έκανε λόγο ο Γληνός, είχε την αντανάκλασή της και στην ανωριμότητα της ελληνικής εργατικής τάξης, όπως και του πολιτικού φορέα της[109]. Έχει επικρατήσει στη σχετική βιβλιογραφία η άποψη πως ο Γληνός μετατοπίζεται όλο και αριστερότερα, προσεγγίζοντας το ΚΚΕ, με αναφορές όπως ένταξη του Γληνού στον κομμουνισμό «με χαρακτηριστικά άλματα», «πνευματική εξέλιξη» που τον οδηγεί στη μαρξιστική κοσμοθεωρία, «πολιτική στροφή προς την Αριστερά», «σταδιακή διολίσθηση προς την Αριστερά», ενώ χαρακτηρίζεται ως μία από τις «πολλές και διαρκείς μεταλλαγές» του η ολοκληρωτική του κατάφαση στο κομμουνιστικό ιδανικό. Άλλωστε και ο ίδιος σε μικρό αυτοβιογραφικό του σημείωμα επισημαίνει ότι η ζωή του ήταν μια πορεία «από τον Μιστριώτη στον Λένιν»[110]. Αναμφίβολα, η πορεία του Γληνού είναι αυτή. Όμως, η ουσία αυτής της πορείας βρίσκεται όντως στην εγκατάλειψη της ριζοσπαστικής σοσιαλδημοκρατίας και στην προσχώρηση στον μαρξισμό-λενινισμό; Ή ο πυρήνας των ιδεολογικών θέσεων του Γληνού παραμένει περίπου ο ίδιος και η οργανωτική αντίληψη του ΚΚΕ είναι αυτή που μετατοπίζεται δίνοντας έμφαση στην ανάγκη να γίνει πρώτα μια αστική δημοκρατική επανάσταση και μετά σοσιαλιστική; Άλλωστε ο Πουλιόπουλος ακριβώς για αυτόν τον λόγο κατηγορεί το ΚΚΕ και σε μια υποσημείωση του βιβλίου του *Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα* αναφέρεται προσωπικά στον Δημήτρη Γληνό, όπως θα δούμε παρακάτω.

Αν εξετάσουμε με όρους καθαρά ιδεολογικούς την κίνηση «από τον Μιστριώτη στον Λένιν», μένει αναπάντητο το ερώτημα «γιατί η άφιξη στον Λένιν σημαίνει ένταξη στο ΚΚΕ» και όχι στην ομάδα του Πουλιόπουλου ή σε κάποια σχέση με τον Κορδάτο ή τον Μάξιμο ή σε κάθε περίπτωση με «λενινιστές» που στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή της συνάντησης του Γληνού με το ΚΚΕ, οι ίδιοι έχουν απομακρυνθεί ή εκδιωχθεί από αυτό. Στο σημείο αυτό είναι καλό να διευκρινιστεί ότι την περίοδο αυτή η Αριστερά δεν εξαντλείται στις οργανωμένες δυνάμεις του Σ.Ε.Κ.Ε. και του ΚΚΕ. Διάσπαρτες

[109] Μπιτσάκης, Ε. «Δημήτρης Γληνός: από τον αστικό στον σοσιαλιστικό ανθρωπισμό», όπ.π., σσ. 31-32
[110] Ηλιού, Φ. «Από τον Μιστριώτη στον Λένιν», όπ.π., σ. 11

και μεμονωμένες φωνές στις παρυφές αυτών των δύο πολιτικών σχηματισμών, πρώην στελέχη τους και εκπρόσωποι άλλων μικρών σοσιαλιστικών ομάδων[111] διασταυρώνονται ποικιλοτρόπως με τη δράση του Γληνού. Επιχειρώντας να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα, δεν μπορούμε παρά να αναφερθούμε έστω και αδρομερώς στην κατάσταση του ΚΚΕ την περίοδο που ο Γληνός εντάσσεται σε αυτό.

Το ΚΚΕ έχει βγει από τη δεκαετία του 1920 με ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, διαγραφές, φραξιονισμούς και διασπάσεις. Η εσωκομματική κρίση πηγάζει από διαφορετικές ιδεολογικές οπτικές, ίσως διαφορετικά ταξικά συμφέροντα, και σε έναν βαθμό επηρεάζεται από τις αντίστοιχες αντιπαραθέσεις που διεξάγονται στους κόλπους της Κομμουνιστικής Διεθνούς (ΚΔ). Ειδικά την περίοδο 1929-1931 το Κόμμα φτάνει ουσιαστικά στα όρια της διάλυσης. Τον Νοέμβριο του 1931 η ΚΔ παρεμβαίνει στο ΚΚΕ τερματίζοντας τις αντιπαραθέσεις διαφόρων ομάδων στο εσωτερικό του και τοποθετώντας στη θέση του Γ. Γ. του Κόμματος τον Ν. Ζαχαριάδη[112], που θα παραμείνει σε αυτή τη θέση μέχρι το 1956.

Από το 1932 αλλάζει καταρχήν η γραμμή της Κομμουνιστικής Διεθνούς, σε μια προσπάθεια να απεγκλωβιστεί από μια δογματική θεώρηση των πραγμάτων[113]. Τον Ιανουάριο του 1934 η 6η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ αναγνωρίζει ότι οφείλει να ενώσει «*γύρω απ' το προλεταριάτο τις πιο πλατειές λαϊκές μάζες*» -δίνοντας τέλος στη φαλκίδευση κάθε ευρύτερης πολιτικής συμμαχίας-, μπροστά στον κίνδυνο εγκαθίδρυσης φασιστικής δικτατορίας[114]. Το 5ο συνέδριο, που συγκαλείται τον Μάρτιο του 1934, επικεντρώνεται στην «*επαναστατική κινητοποίηση των μαζών και την οργάνωση του αντιφασιστικού μετώπου*», ώστε να αποτραπεί «*η εγκαθίδρυση της ανοιχτής φασιστικής δικτατορίας και η έκρηξη του ιμπεριαλιστικού πολέμου*»[115]. Όσον αφορά στη στρατηγική του Κόμματος, επικυρώνεται η απόφαση της 6ης Ολομέλειας της ΚΕ του ΚΚΕ που εκτιμούσε

---

[111] Νούτσος, Χ. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία…*, όπ.π., σ. 111

[112] Ο Ζαχαριάδης έχει αποφοιτήσει από το KUTV, έχει αποφύγει συστηματικά κάθε ανάμιξη με την ηττημένη παράταξη κατά τη διάρκεια των αλλεπάλληλων ενδοκομματικών διενέξεων και θεωρείται ο πλέον κατάλληλος για να αναλάβει τη διοίκηση του Κόμματος και να το επαναφέρει στην επαναστατική του πορεία.

[113] Βλ. Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, *Ιστορία της Γ' Διεθνούς*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, χ.χ., σ. 348

[114] ΚΚΕ. «Η 6η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ», *Επίσημα Κείμενα, τόμ. 4, 1934-1940*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1975, σσ. 18, 24, 32

[115] ΚΚΕ. «Μανιφέστο του 5ου Συνεδρίου του ΚΚΕ», *Επίσημα Κείμενα, τόμ. 4, 1934-1940*, όπ.π., σσ. 76-82

ότι «*η επικείμενη επανάσταση των εργατών και αγροτών στην Ελλάδα θα έχει αστικοδημοκρατικό χαραχτήρα με τάσεις γρήγορης μετατροπής σε προλεταριακή σοσιαλιστική επανάσταση*»[116]. Ο Π. Πουλιόπουλος, εκ μέρους της ομάδας του ΣΠΑΡΤΑΚΟΥ, της αριστερής αντιπολίτευσης, ως απάντηση γράφει το βιβλίο *Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα;*, όπου αναλύει την ουσία της αλλαγής της γραμμής του ΚΚΕ, την οποία παρουσιάζει ως υποταγή σε μια αστική τάξη μιας καθυστερημένης χώρας και ως πρώτη φάση ενός ιστορικού συμβιβασμού[117], που υπονομεύει τους αγώνες της εργατικής τάξης.

Τον Σεπτέμβριο του 1934 το ΚΚΕ απευθύνεται σε μια σειρά φορείς και κόμματα[118] επιδιώκοντας ευρεία δημοκρατική συμπαράταξη, ενώ η αντιφασιστική ενότητα αναγορεύεται σε υπερέχουσα αναγκαιότητα έναντι των όποιων πολιτικών διαφορών, αφού «το μαχαίρι είχε φτάσει στο κόκαλο»[119]. Είναι χαρακτηριστικό ότι εξαιτίας των θέσεων αυτών οι εφημερίδες γράφουν ότι το ΚΚΕ αναγνωρίζει πλέον το πολιτικό καθεστώς της εποχής και καθίσταται μια κανονική πολιτική δύναμη εγγεγραμμένη στις απαιτήσεις της επίσημης πολιτικής σκηνής[120]. Το Κόμμα δυναμώνει τους οργανωτικούς του αρμούς με τη βεβαιότητα ότι «*ο δεύτερος γύρος των προλεταριακών επαναστάσεων επλησίαζε*». Ας υπομνησθεί ότι παράλληλα με τα ανοίγματα αυτά, το ίδιο το ΚΚΕ αναπτύσσεται οργανωτικά και από 1.500 μέλη στα 1930, αριθμεί πλέον γύρω στα 17.500 μέλη στα 1936[121].

Στο 6ο συνέδριο, που πραγματοποιείται τον Δεκέμβριο του 1935, κυριαρχούν «*τα καθήκοντα των κομμουνιστών στην πάλη κατά του*

---

[116] ΚΚΕ. «Απόφαση για την κατάσταση της Ελλάδας και τα καθήκοντα του Κόμματος», *Επίσημα Κείμενα, τόμ. 4, 1934-1940*, όπ.π., σ. 23

[117] Ο οποίος συμβιβασμός, όπως σημειώνει ο Δημήτρης Λιβιεράτος στην *Εισαγωγή* τού εν λόγω βιβλίου του Πουλιόπουλου, οδήγησε σε ατέρμονα συμβιβασμό της Αριστεράς (το ΕΑΜ στην Κατοχή με την κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου και τους Άγγλους ιμπεριαλιστές, αργότερα την ΕΔΑ).

[118] Όπως τη ΓΣΕΕ, τα Ανεξάρτητα Συνδικάτα, το Αγροτικό Κόμμα, το Σοσιαλιστικό Κόμμα, τη Γενική Συνομοσπονδία των Επαγγελματιών και Βιοτεχνών. Βλ. σχετ. «Για το ενιαίο αντιφασιστικό μέτωπο των εργαζομένων. Ανοιχτό γράμμα του ΚΚΕ και της Ενωτικής ΓΣΕΕ», *Επίσημα Κείμενα, τόμ. 4, 1934-1940*, όπ.π., σσ. 84-86. Το ΚΚΕ έναν χρόνο μετά θα απευθυνθεί μέχρι και στο Κόμμα των Φιλελευθέρων, το οποίο στη φάση εκείνη αποτελούσε αντιμοναρχική και αντιφασιστική δύναμη. Βλ. ΚΚΕ. «Πρόσκληση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ», *Επίσημα Κείμενα, τόμ. 4, 1934-1940*, όπ.π., σ. 262

[119] Λυμπεράτος, Μ. «Τα ελληνικά λαϊκά μέτωπα και το ΚΚΕ. Οι ιστορικές απόπειρες εφαρμογής μιας ευρείας πολιτικής συμμαχιών», *Μαρξιστική Σκέψη*, τόμ. 12, 1-3/2014, σσ. 50-51

[120] *Στο ίδιο*, σ. 52

[121] Ελεφάντης, Ά. *Η επαγγελία*..., όπ.π., σ. 289

φασισμού και του πολέμου», τονίζεται η «*ανοικτή απειλή της εθνικής ανεξαρτησίας*» κυρίως από την Ιταλία και καθορίζεται ως «*υπέρτατο καθήκον η υπεράσπιση της ειρήνης και της λευτεριάς*». Σημαντική είναι και η μετατόπιση της θέσης του ΚΚΕ αναφορικά με το «Μακεδονικό» ζήτημα: από την «*Ενιαία και Ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη*» (1924) στην «*πλήρη εθνική και πολιτική ισοτιμία σε όλες τις εθνικές μειονότητες που ζουν στην Ελλάδα*» (1935)[122].

Οι αλλαγές στο εσωκομματικό πεδίο του ΚΚ μετά το 1931, η χρεωκοπία του αστικού συστήματος αξιών, η γενικότερη πορεία εδραίωσης της σοσιαλιστικής οικοδόμησης στην ΕΣΣΔ και η άνοδος του φασιστικού κινδύνου και της παγκόσμιας σύρραξης, κάνουν ευνοϊκή την προσέγγιση πολλών διανοούμενων με το οργανωμένο εργατικό κίνημα και στην Ελλάδα. Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο και κυρίως με επίκεντρο την παλλαϊκή ενότητα ενάντια στον φασισμό, ο Γληνός τελικά εντάσσεται στο ΚΚΕ και, επιπλέον, φτάνει να εκλεγεί και μέλος του Πολιτικού Γραφείου του[123]. Ο Γληνός εντάσσεται στο Κόμμα όταν αυτό «*αντρώθηκε, ωρίμασε και ατσαλώθηκε*», όπως ο ίδιος θα γράψει[124]. Πρόκειται για την «τρίτη κεντρική πράξη» της ζωής του, όπως θα γράψει σε αυτοβιογραφικό του σημείωμα αργότερα. Όταν ο Γληνός εκλέγεται μέλος του ανώτατου καθοδηγητικού οργάνου του ΚΚΕ, είναι η πρώτη φορά που αυτό συμβαίνει, μετά από πολλά χρόνια, για έναν γνωστό διανοούμενο, κύρους και αναγνωρίσιμο, όπως έχει συμβεί παλιότερα με τον Γιάνη Κορδάτο, δευτερευόντως και με τον Σεραφείμ Μάξιμο. Σε αυτήν την ασυνέχεια αντανακλάται μια δυσπιστία του κομματικού μηχανισμού προς τη διανόηση.

---

[122] ΚΚΕ. *Δέκα Χρόνια Αγώνες, 1935-1945*. Αθήνα: ΚΕ ΚΚΕ, 1946, σ. 66. Μολονότι ως βασική αιτία της μετατόπισης αυτής προβάλλεται η «*αλλαγή στην εθνολογική σύνθεση της ελληνικής Μακεδονίας*», στην ουσία πρόκειται για μία προσπάθεια υπερπήδησης του σημαντικότερου εμποδίου για τη δημιουργία του Ενιαίου Μετώπου. Στον *Ριζοσπάστη* της 14/6/1936 διαβάζουμε: «*Η Μακεδονία θέλει να ζήσει λέφτερη και ισότιμη, όπως λέφτερο θέλει να ζήσει και τ' Αλιβέρι και η Καλαμάτα και το Ηράκλειο, που το ίδιο δολοφονήσατε όπως σκοτώνετε και όλη την Ελλάδα. Μα εσείς την πνίγετε! Τη δολοφονείτε τη Μακεδονία! Μόνο η Λαϊκή Δημοκρατία της Ελλάδας θα κάνει τη Μακεδονία λέφτερο και ισότιμο κομμάτι της ανεξάρτητης χώρας μας, αδιάσπαστα και αδελφικά δεμένο μ' αυτή.*».

[123] Πρβ. Μπουμπούς, Γ. Δ. «Ο τέταρτος σταθμός. Γύρω από το θάνατο του Δημήτρη Γληνού και τη διαχείριση της μνήμης του», στην επανέκδοση: *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2003, σ. xxiii

[124] «*Πέρασε τις παιδικές του αρρώστειες και κρίσεις του με τη βοήθεια της σωστής θεωρίας και καθοδήγησης, που επήγαζε από την τρίτη Διεθνή και από το μεγάλο μπολσεβίκικο κόμμα του Λένιν και του Στάλιν. Φωτισμένο από την πείρα του και από τη μελέτη των όρων της ελληνικής ζωής, με σκέψη δημιουργική της ηγεσίας του και προπάντων του άξιου αρχηγού του Ν. Ζαχαριάδη, έθεσε από τα 1934 με τις αποφάσεις της έκτης ολομέλειας της κεντρικής του επιτροπής τ' ακλόνητα θεμέλια μιας κομμουνιστικής πολιτικής*». Γληνός, Δ. *Τα σημερινά προβλήματα του ελληνισμού*, εισαγ. Γ. Δ. Ζιούτου. Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία, 1945 (2η έκδ.), σ. 16

Ως σημαίνον κομματικό στέλεχος, βέβαια, ο Γληνός είναι φορέας μιας ορισμένης ιδεολογίας που υπαγορεύει τις πράξεις του[125], «*πειθαρχικός στρατιώτης του κόμματος*», «*αδιάλλαχτος στην εφαρμογή της πολιτικής του κόμματος*», «*ποτισμένος ολόκληρος με την κομματικότητα που δίνει η βαθιά πίστη σ' ό,τι το κόμμα ενσαρκώνει*», όπως θα γράψει ο Γ. Ζέβγος στην παράνομη *ΚΟΜ.ΕΠ.* της Κατοχής (Ιαν. 1944), στο πρώτο τεύχος μετά τον θάνατο του Γληνού.

Ίσως τελικά δεν εκπλήσσει τόσο το πώς ο Γληνός μπόρεσε όχι μόνο να ανεχθεί αλλά και να δικαιολογήσει τις σταλινικές διαδικασίες με τις οποίες στο ΚΚΕ λειτούργησε ο μηχανισμός εσωτερικής καταστολής και ελέγχου των μελών του. Ίσως η απάντηση βρίσκεται στους μηχανισμούς «ηθικής αποδέσμευσης» όπως διατυπώθηκαν από τον Bandura. Ή στα λόγια του φιλόσοφου Κλοντ Καπελιέ, όπως καταγράφηκαν σε συνέντευξή του στον Μαρκ Φερρό (2012): «*οι κομμουνιστές και οι συμπαθούντες στη Δύση οδηγούνταν στην τύφλωση επειδή βασίζονταν σε μια συστηματική θεωρητική θέση που ήταν το κλειδί για την ερμηνεία της πραγματικότητας. Αυτός ήταν ο τρόπος τους για να επικρίνουν τη δημοκρατία "απέξω". Οργάνωναν την πραγματικότητα με αφετηρία μια θεωρία, την έλευση του σοσιαλισμού, την οποία θεωρούσαν απολύτως αληθινή, αλλά η οποία ξεπερνούσε κάθε δυνατή εμπειρία, αγνοούσε τα γεγονότα και διέγραφε ό,τι δεν εντασσόταν στη φαντασίωση. Αυτό προκαλούσε τύφλωση. Ταυτόχρονα, ήταν μια δύναμη που επέτρεπε δριμύτατη κριτική στην κοινωνία. Στην άρνηση να δούμε την πραγματικότητα, υπήρχε κάτι αυθεντικό το οποίο περιείχε την εξέγερση εναντίον των αδικιών που δεν θα εξαλείφονταν με τον απλό δημοκρατικό διάλογο. Αυτή όμως η αυθεντικότητα πληρωνόταν παραδόξως με μια φοβερή τύφλωση μπροστά στις διαστροφές του συστήματος στο οποίο βασιζόταν η κριτική στην κοινωνία όπου ζούσαμε.*»[126]. Όπως αλλού το διατυπώνει ο Καπελιέ, η τύφλωση αυτή «*[ο]φείλεται στο ότι το ιδανικό για το οποίο παλέψαμε και που εν μέρει υλοποιήσαμε είχε απρόβλεπτες συνέπειες τις οποίες δεν μπορούσαμε να δούμε επειδή ήμασταν*

[125] «*Το μέλος του ΚΚΕ και ακόμη περισσότερο το στέλεχος, ανήκει ολοκληρωτικά και αποκλειστικά στο κόμμα. Αυτό σημαίνει ότι: α) τα συμφέροντα του κόμματος είναι το πρώτο και σπουδαιότερο μέλημά του· β) η προσωπική μας ζωή είναι έτσι ωργανωμένη ώστε να ωφεληθή περισσότερο το κόμμα και ο αγώνας του και γ) κάθε πράξι και λέξι πρέπει να ζυγίζεται σύμφωνα με τα συμφέροντα του κόμματος.*». Βλ. Ζαχαριάδη, Ν. *Ο Κομμουνιστής, Λαϊκός Αγωνιστής, Μέλος του ΚΚΕ*. Αθήνα: ΚΕ ΚΚΕ, 1946, σ. 5

[126] Ferro, M. *Τύφλωση Ή γιατί αρνούμαστε να δούμε την πραγματικότητα*. Πρόλογος-μτφ: Σώτη Τριανταφύλλου, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2017, σ. 67

πολωμένοι μπροστά στον στόχο και δεν φανταζόμασταν ούτε τις παράπλευρες απώλειες ούτε τους πιθανούς μετασχηματισμούς»[127].

Μήπως ο Γληνός αποθέτει την «πέτρα του Σίσυφου», που έλεγε πως κυλούσε όλα τα χρόνια που υπηρετούσε το όραμα του αστικού εκσυγχρονισμού, και πιάνει να κουβαλά «Το Κιβώτιο» του Άρη Αλεξάνδρου;

[127] *Στο ίδιο*, σ. 376. Ο Φερρό αφιερώνει ένα κεφάλαιο του βιβλίου αυτού στην «αγωνιστική, "στρατευμένη" ευπιστία», ενώ σε άλλο σημείο του παρουσίαζει τις θέσεις του Εντγκάρ Μορέν, ο οποίος, εξετάζοντας τους μηχανισμούς της εθελοτυφλίας, την ορίζει ως «ειλικρινή αυταπάτη»: «*Αυτό που φαινόταν απαίσιο σε καιρό ειρήνης, στον σταλινισμό φαινόταν η μοναδική λύση για τη φρίκη του πολέμου. Πανουργία της λογικής; Ξέραμε, σύμφωνα με τη διαλεκτική της ελευθερίας, ότι απαιτούνταν τρομοκρατία για να ηττηθούν οι εχθροί της ελευθερίας κι ότι αυτή η αντίφαση είναι νόμος της ιστορικής ανάπτυξης. Η Κομμουνιστική Διεθνής θριάμβευε μέσα από το προσωπείο του εθνικισμού με ανελέητη αυστηρότητα, βία και εξαναγκασμό. Όλα αυτά υποτίθεται ότι ετοίμαζαν τη βασιλεία της δικαιοσύνης. Όσο για την επικράτηση της ελευθερίας, προσαρμοζόταν στην αναγκαιότητα της νίκης. Η πανουργία επικρατούσε, στην πραγματικότητα, επί της λογικής. Ηθικό ήταν ό,τι θεωρούνταν αποτελεσματικό.*». Morin, E. *Autocritique*. Paris: Seuil, 1970. Αναφορά από: Ferro, M. *Τύφλωση…*, όπ.π., σσ. 68-69

3.4. Η πρόταση του Δημήτρη Γληνού για ορθογραφική απλοποίηση και εισαγωγή του λατινικού αλφάβητου

Το άρθρο όπου για πρώτη φορά[128] ο Δημήτρης Γληνός προτείνει την υιοθέτηση του λατινικού αλφάβητου για τη γραφή των ελληνικών δημοσιεύεται σε τέσσερις συνέχειες στον *Νέο Δρόμο*, το περιοδικό του Εκπαιδευτικού Ομίλου, από τον Δεκέμβριο του 1928 έως τον Φεβρουάριο του 1929, με τίτλο: «Το κύμα της αγραματωσύνης». Την εποχή αυτή διεξάγεται μεγάλη δημόσια συζήτηση, με αφορμή την αποτυχία των υποψήφιων φοιτητών στις εισιτήριες εξετάσεις για τα πανεπιστήμια.

Η αποτίμηση του Πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών Γεώργιου Ματθαιόπουλου για τα αποτελέσματα των εισαγωγικών εξετάσεων του έτους 1929 είναι η ακόλουθη: «*Ό,τι διακρίνει τα γραπτά των περισσότερων νέων, οι οποίοι προσήλθον εφέτος δια να υποστούν εισιτήριον εξέτασιν, είναι η τρομακτική ανορθογραφία και ο βαρβαρισμός εις την έκφρασιν και το ύφος. Όλοι σχεδόν οι εξετασθέντες διέπραξαν ορθογραφικά λάθη, τα οποία δεν επιτρέπεται να κάμη άνθρωπος, έστω και στοιχειωδώς μορφωμένος.* [...] *Η ασυνταξία, η ασυναρτησία, το πέλαγος των ιδεών και των εκφράσεων είναι ανεκδιήγητα πράγματα*»[129].

Με το άρθρο «Το κύμα της αγραματωσύνης» ο Γληνός έρχεται να εκφράσει τη δική του θέση για το ζήτημα, ανάγοντας την αποτυχία των νέων στη χρεοκοπία της ελληνικής ορθογραφίας: «*Όποιος ξέρει λίγη ψυχολογία, καταλαβαίνει, πως όταν μια ορθογραφία σέρνει τόσα νεκρά στοιχεία, και συνάμα τόσες πολυτυπίες, τόσες αμφιβολίες, τόσα ακαθόριστα στοιχεία, είναι αντικειμενικά χρεωκοπημένη, δεν είναι ορθογραφία, είναι ανορθογραφία και ή δε μπορεί να διδαχτεί ολότελα ή πρέπει να παραμεριστούν πάρα πολλά άλλα χρήσιμα στοιχεία της μόρφωσης για χάρη της*»[130]. Στο άρθρο

[128] Πρόκειται για ένα ζήτημα, ωστόσο, που τον έχει απασχολήσει πολύ νωρίτερα. Σε σημείωμά του με τίτλο «Το νεοελληνικό αλφάβητο» και ημερομηνία 2/6/1911 αναγράφεται: «*Κατά πόσο εκτελεί τον προορισμό του δηλ. την πιστή έκφραση των φθόγγων της γλώσσας. Συμφέρει ναλλαχτή. Η κοσμοπολιτική ανάγκη. Πρέπει ναλλαχτή; Τα αρχαία ελληνικά. Πού θα τραβήξη το μέλλον; Είναι το σχέδιο ολότελα ουτοπικό;*». Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β*, όπ.π., σ. 494

[129] Δημαράς, Α. (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε...*, όπ.π., σσ. 158-159

[130] Γληνός, Δ. «Το κύμα της αγραματωσύνης (Γ΄)», *Ο Νέος Δρόμος* 6 (15/1/1929), σ. 5. Ο Γληνός εισάγει για πρώτη φορά, στον ευρωπαϊκό χώρο, τον προβληματισμό ότι οι επιδόσεις των υποψηφίων σχετίζονται με τα εργαλεία και τα μέτρα της αξιολόγησης και την ύλη στην οποία εξετάζονται, και όχι με κάποιο «εκπαιδευτικό επίπεδο» που υπάρχει έξω από αυτούς τους δύο παράγοντες. Επομένως, δεν θα ήταν ιδιαίτερα παρακινδυνευμένο να ισχυριστούμε ότι η

προτείνονται ως «κυματοθραύστες» της αγραμματοσύνης τρεις κατά σειρά λύσεις: η ορθογραφική απλούστευση, η φωνητική ορθογραφία και η αντικατάσταση του ελληνικού από το λατινικό αλφάβητο, με πλέον ενδεδειγμένη για τον ίδιο την τρίτη λύση.

Με αφορμή τον θόρυβο που δημιουργείται, η Φοιτητική Συντροφιά[131] οργανώνει σειρά διαλέξεων γύρω από το ζήτημα και καλεί για αρχικό ομιλητή τον Δημήτρη Γληνό. Στο περιεχόμενο των δυο διαλέξεων του Γληνού, ένας αρθρογράφος της εφημερίδας *Ριζοσπάστης* στέκεται αρκετά επικριτικός, γράφοντας: «*εξέτασε το ζήτημα αυτό πολύ βιαστικά και σαν αποτέλεσμα μάλιστα της διγλωσσίας μας* [...] *δεν εξέτασε τη γένεση, καταγωγή του γλωσσικού ζητήματος, και την εξέλιξή του στα εκατό χρόνια από άποψη κοινωνική, μα προσπάθησε από καθαρή γλωσσολογική άποψη, να κοροϊδέψη απ' τη μια μεριά τους καθαρευουσιάνους κι' από την άλλη να παρουσιάση την καθαρεύουσα σα μια άψυχη, νεκρή, φτιαχτή γλώσσα.* [...] *Το γλωσσικό ζήτημα, δεν είναι ζήτημα κριτικής της καθαρεύουσας μόνο. Δεν είναι ζήτημα δηλαδή μόνο γλωσσολογικό.*»[132]. Τον κατηγορεί πως, παρόλο που διατείνεται ότι είναι «*"σοσιαλιστής" με ερωτοτροπίες προς τον Κομμουνισμό*», δεν θίγει στην ουσία του το γεγονός ότι πρόκειται για κομμάτι του ευρύτερου κοινωνικού ζητήματος, το οποίο η κυρίαρχη αστική τάξη δεν έχει σκοπό να επιλύσει. «*Δε μπορεί να είσαι ένας συνεπής σοσιαλιστής και να εξετάζης τα κοινωνικά προβλήματα με τον ιδεαλιστικό φακό.*».

Ασφαλώς η πρόταση για την καθιέρωση της φωνητικής γραφής και του λατινικού αλφάβητου δεν μπορεί να εξεταστεί απεκδεδυμένη από τις σαφείς και ρητές συμπαραδηλώσεις της. Με άλλα λόγια, δεν μπορεί παρά να ιδωθεί υπό το πρίσμα των συνθηκών που την έφεραν στο προσκήνιο, ενώ οποιαδήποτε απόπειρα ερμηνείας της θα πρέπει να τοποθετηθεί μέσα στο ιστορικό, πολιτικό και κοινωνικό συγκείμενο της εποχής. Επομένως, είναι απαραίτητη η αναφορά, έστω και αδρομερώς, στις ιδιαίτερες εκπαιδευτικές

πρώτη ουσιαστική κριτική για τις εξετάσεις και η αντιπαράθεση με την ουσιοκρατία που θεωρούσε την "ανθρώπινη φύση" μετρήσιμη ως προς τις ικανότητες της από "ουδέτερα" εξεταστικά εργαλεία σε "ουδέτερα" γνωστικά αντικείμενα ανοίγει το 1929 από τον Δημήτρη Γληνό.

[131] Σωματείο στο οποίο το 1910 οργανώνεται η φοιτητική νεολαία του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Πρόκειται για μια «*οργανωμένη συλλογική πρωτοβουλία νεαρών δημοτικιστών που εκδηλώνεται για πρώτη φορά σ' ένα χώρο ιδιαίτερα ευαίσθητο και πάντως φανερά εχθρικό απέναντι στο κίνημα του δημοτικισμού: το Πανεπιστήμιο*». Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*. Αθήνα: Ολκός, 1999, σ. 99

[132] Ο Ακροατής, «Η αγραμματωσύνη και οι διαλέξεις του κ. Γληνού. Πώς μπαίνει το ζήτημα», *Ριζοσπάστης*, 22/12/1928, σσ. 1-2

ανάγκες της ελληνικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου, που υπαγορεύουν στην αντίληψη του Γληνού -και άλλων διανοούμενων της εποχής- την ανάγκη για απλούστευση της ορθογραφίας της γραπτής γλώσσας στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό.

Καταρχάς, είναι πασιφανές ότι η ορθογραφική συζήτηση στη φάση αυτή δεν είναι αυτόνομη, αλλά εντάσσεται στην όλη προσπάθεια «καθαρισμού» και «αποκατάστασης» της «αλλοιωμένης» και «σηπόμενης» νεοελληνικής γλώσσας[133]. Με αυτήν την έννοια, η διατύπωση της πρότασης για την εισαγωγή του λατινικού αλφάβητου αποτελεί μέρος του ευρύτερου γλωσσικού ζητήματος, καθώς η ορθογραφική απλοποίηση συνιστά πάγιο αίτημα του δημοτικισμού. Το γλωσσικό ζήτημα υπήρξε πράγματι ένα πρόσφορο πεδίο πάνω στο οποίο καλλιεργήθηκαν σοβαρές αντιπαραθέσεις ιδεών και συμπεριφορών, με τις γνωστές κοινωνικές προεκτάσεις. Ένα πεδίο όπου δεν αντανακλώνται απλώς οι κοινωνικές μεταβολές αλλά και ρυθμίζονται συμβολικά και ιδεολογικά[134]. Η ιστορική συγκυρία απαιτεί μονογλωσσία στο πλαίσιο των εθνικών κρατών. Μέσα σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο της ανάδυσης του εθνικού κράτους, και της γλωσσικής ομοιογενοποίησης που σημαίνει αυτό το γεγονός, εγγράφεται ουσιαστικά και το γλωσσικό ζήτημα στην Ελλάδα[135].

Στις στατιστικές απογραφές του πληθυσμού που αναφέρονται στο μορφωτικό επίπεδο των Ελλήνων κατά τα έτη 1920[136] και 1928[137] καταγράφονται ποσοστά αναλφάβητων 51,58% (34% άνδρες και 69% γυναίκες) και 40,91% (23% άνδρες και 58% γυναίκες) αντίστοιχα, με τα χαμηλότερα ποσοστά εγγράμματων να σημειώνονται στη Δ. Θράκη. Τα στοιχεία επιβεβαιώνει και η έκθεση του Κ. Δ. Σωτηρίου για τον αναλφαβητισμό στην Ελλάδα[138], όπου παρατίθενται περισσότερες

---

[133] Καλαμπούκας, Δ. *Ιστορική ορθογραφία: αναγκαίο κακό ή άταφος νεκρός;* Αθήνα, 2017, σ. 30

[134] Λιάκος, Α. «Γλώσσα και έθνος στη Νεότερη Ελλάδα», *Θεωρία και Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, 2007. Διαθέσιμο στο: http://www.greek-language.gr/greekLang/studies/history/thema_18/, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[135] Διατσέντος, Π. «Το γλωσσικό ζήτημα», *Θεωρία και Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, 2007. Διαθέσιμο στο: http://www.greek-language.gr/greekLang/studies/history/thema_12/index.html, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[136] Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΓΣΥΕ), *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1921

[137] ΓΣΥΕ, *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1935

[138] Σωτηρίου, Κ. Δ. *Ο αναλφαβητισμός και η αγραμματοσύνη στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εταιρεία για την Καταπολέμηση του Αναλφαβητισμού και της Αγραμματοσύνης στην Ελλάδα, 1948

λεπτομέρειες σε αναλυτικούς πίνακες. Τα υψηλά ποσοστά του οργανικού και λειτουργικού αναλφαβητισμού κατά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα και μέχρι την έναρξη του Α' Παγκόσμιου Πολέμου αποδίδονται σε μεγάλο βαθμό στην ενσωμάτωση στον ελλαδικό εθνικό κορμό, πολυπληθών ξενόφωνων πληθυσμών, τόσο από τις Νέες Χώρες όσο και από τον μικρασιατικό χώρο. Με τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-13 η έκταση και ο πληθυσμός της Ελλάδας σχεδόν διπλασιάζονται[139]. Συνακόλουθα, αυξάνεται δραματικά ο αριθμός των ξενόφωνων μαθητών που (οφείλουν να) διδάσκονται την ελληνική γλώσσα. Το πρόβλημα του αναλφαβητισμού επιτείνεται από την αθρόα συρροή προσφύγων στον ελλαδικό χώρο μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία. Η φτωχή και καθημαγμένη από τους πολέμους Ελλάδα των πέντε εκατομμυρίων ανθρώπων καλείται να εντάξει τους 1.221.489[140] επιζήσαντες πρόσφυγες, χωρίς να διαρραγεί ο κοινωνικός ιστός. Μολονότι η εγκατάσταση των προσφύγων «*υπήρξε πραγματική ευλογία σ' όλους τους τομείς [και] η Βόρεια Ελλάδα ξαναβρήκε την παλιά ελληνικότητά της*»[141], αναμφισβήτητα δημιούργησε οξύτατα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα. Μεταξύ αυτών, την ανάγκη κατασκευής σχολικών κτηρίων, η οποία κρίθηκε επιτακτική, καθώς στις σχολικές αίθουσες στοιβάζονταν 80-120 παιδιά[142]. Σύμφωνα με τον Γ. Κρητικό, «*τα κίνητρα της προσπάθειας κατασκευής σχολικών αιθουσών δεν αφορούσαν αποκλειστικά την δόμηση ενός κράτους πρόνοιας μέσω της εκπαίδευσης. Η ένταξη των μαθητών στο σύστημα υποχρεωτικής εκπαίδευσης θα πρέπει να αξιολογηθεί μέσα από τη συγκυρία που δημιουργούσε η έλευση εκατοντάδων χιλιάδων ξενόφωνων μαθητών που μαζί με τις οικογένειές τους ανταλλάχθηκαν ως χριστιανοί ορθόδοξοι και εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα, αλλά δεν μιλούσαν την*

[139] Η έκταση από 64.786 τ.χμ. αυξήθηκε σε 108.606 τ.χμ. και ο πληθυσμός από 2.666.000 σε 4.363.000 ανθρώπους. Βλ. Βακαλόπουλος, Α. *Νέα ελληνική ιστορία, 1204-1985*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2004, σ. 350

[140] *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1930, σ. 31

[141] Βακαλόπουλος, Κ. *Ιστορία της Ελλάδος, επίτομη και συνθετική: από τη γένεση του Νέου Ελληνισμού (1204) στη σύγχρονη Ελλάδα (2000)*. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2005, σ. 432

[142] Ο πρόσφυγας βουλευτής Λεωνίδας Ιασονίδης περιγράφει την αγωνία των συμπατριωτών του που ξεσπούν: «*Τι θα κάμωμεν τα παιδιά μας; Σχολεία δεν υπάρχουν. Άνθρωποι οι οποίοι είχον στα χωριά τους τουλάχιστον ημιγυμνάσιον, ήλθον εις την Ελλάδα και δεν έχουν ούτε μονοτάξιον μεικτόν δημοτικόν σχολείον*». Βλ. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ΄ εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως*, 67η Συνεδρίαση (27/6/1924), σ. 510

ελληνική γλώσσα. Η ανάγκη "ελληνοποίησής" τους μέσω της εκπαίδευσης εμφανίζεται επιτακτική σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης»[143].

Στο δοκίμιό του *Έθνος και γλώσσα*[144] ο Γληνός επιχειρεί να απαντήσει στο πρόβλημα του εθνικού προσδιορισμού των ετερόδοξων πληθυσμών που εντάχθηκαν αίφνης στα όρια του ελληνικού κράτους. Σύμφωνα με τον Χ. Αθανασιάδη, ο Γληνός «*[ω]ς κρίσιμους παράγοντες εθνοποίησης προτάσσει τον χώρο έναντι του χρόνου και το πολιτικό έναντι του πολιτισμικού: Το κράτος οφείλει να θεωρήσει καταρχήν το σύνολο των ατόμων που κατοικούν εντός των νέων ορίων του ως ομοεθνείς και στη συνέχεια να χαράξει στρατηγική αφομοίωσης και ενοποίησης. Το καλύτερο εργαστήρι της ενοποίησης είναι αναμφίβολα το σχολείο*»[145]. Σε αυτήν την περίοδο εθνογένεσης και άρα ομοιογενοποίησης των πληθυσμών εντός της ελληνικής επικράτειας[146] είναι γνωστό ότι υιοθετείται η γλωσσική πολιτική στιγματισμού και απόρριψης της ενδοκρατικής αλλογλωσσίας[147] που ασκείται από μηχανισμούς ελέγχου και επιβολής, στους οποίους συγκαταλέγεται ο θεσμός της εκπαίδευσης. Η ανάγκη διαφοροποίησης της γλωσσικής διδασκαλίας προς τους ξενόφωνους μαθητές διαπιστώνεται τόσο από εκπαιδευτικούς όσο και από επιθεωρητές, ακόμη και των συντηρητικών κυβερνήσεων, οι οποίοι τονίζουν εμφατικά την αναγκαιότητα συγγραφής εύληπτων και κατάλληλων για ξενόφωνους αναγνωστικών βιβλίων, με απλοποιημένη ορθογραφία. Η αφομοίωση των ξενόφωνων θα

[143] Κρητικός, Γ. «Κοινωνική δικαιοσύνη και εκπαιδευτική πολιτική στον ελληνικό χώρο (1922-1932)», *Πρακτικά 5ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης*, Πάτρα, 2009, σ. 5

[144] Δημοσιεύτηκε στο *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 5 (1916), σσ. 47-62 και τόμ. 10 (1922), σσ. 47-93. Κυκλοφόρησε και αυτοτελώς (1922) σε ανάτυπο.

[145] Αθανασιάδης, Χ. «Η ιστορική έρευνα για τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό», Πρακτικά 6ου Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης *Ελληνική Γλώσσα και Εκπαίδευση*. Πάτρα, 2011, σ. 58. Για τον εθνοποιητικό ρόλο του σχολείου βλ., επίσης, το μανιφέστο της εταιρίας *Η Εθνική Γλώσσα*, από όπου το απόσπασμα: «*[Τ]ο μεγαλύτερο όπλο του έθνους στη Μακεδονία είνε το σχολείο. Κι' όμως εκείνοι που αγαπούν την αλήθεια το φωνάζουν καθαρά πως αυτό το όπλο θα ήταν φοβερά επικίνδυνο στους εχθρούς, αν τα ελληνόπουλα της Μακεδονίας εμάθαιναν τη μητρική τους γλώσσα στο σχολείο, και δεν επάλαιβαν με τη Γραμματική*». Εταιρία «Η Εθνική Γλώσσα», *Προς το ελληνικό έθνος*. Αθήνα: Τυπογραφείο «Εστία», 1905, σ. 15

[146] Δαμανάκης, Μ. «Τα "σχολεία των ξενοφώνων" στην περίοδο του μεσοπολέμου», *Πρακτικά 5ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης*. Πάτρα, 2009, σ. 2

[147] Χριστίδης, Α.-Φ. «Γλωσσική εκπαίδευση και γλωσσικός αποκλεισμός», στο: Α.-Φ. Χριστίδης και Μ. Θεοδωροπούλου (επιμ.), *Εγκυκλοπαιδικός οδηγός για τη γλώσσα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2001, σσ. 264-269

επιτυγχανόταν μόνο με μια γλώσσα ζωντανή[148], που θα αποτυπωνόταν γραπτά με τον απλούστερο δυνατό τρόπο[149].

Ωστόσο, ο ίδιος ο Υπουργός της Παιδείας Κ. Γόντικας ομολογεί στην εισηγητική έκθεση των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του 1929, πως η υποχρεωτική φοίτηση δεν εφαρμόστηκε «υπό την πίεσιν της κρατούσης τάξεως». Στην κριτική που ασκεί ο Γληνός στα νομοσχέδια εκείνα, μέσα από την αρθρογραφία του στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, επισημαίνει: «*Για να φέρει στα θρανία τις 300.000 παιδιά, που λείπουν σήμερα απ' αυτά και που διαιωνίζουν τον απαίσιο δείχτη του αναλφαβητισμού στην Ελλάδα, θα έπρεπε ο νομοθέτης να αποφασίσει όλες τις θυσίες και να λάβει όλα τα σκόπιμα μέτρα. Ωραία δημοκρατία, που αφήνει σήμερα ακόμη 32% από τους πολίτες της αναλφάβητους και ωραία λαοκρατία, που δεν προβαίνει σε κάθε θυσία γι' αυτό*»[150].

Ως ένας ακόμη παράγοντας που επιβάλλει τη χρήση μιας όσο το δυνατόν πιο απλής και κατανοητής γραφής της γλώσσας, θα μπορούσε να αναφερθεί η καθιέρωση της τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης και η εισαγωγή πρακτικότερου πνεύματος στα σχολεία[151], που δειλά επιχειρούνται τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Ο Γληνός, επιστρέφοντας από τις μεταπτυχιακές σπουδές του στη Γερμανία, αρθρώνει για πρώτη φορά το

[148] Ήδη το 1905 ο Ζαχαρίας Παπαντωνίου, ως συντάκτης της προκήρυξης της Εταιρείας Η Εθνική Γλώσσα, έγραφε τα εξής: «*τους σλαβοφώνους και βλαχοφώνους Έλληνες της Μακεδονίας* [...] *τους χάνει το Γένος, γιατί το σχολείο δεν είναι ικανό να τους μεταβάλη σ' ελληνοφώνους, αφού τους μαθαίνει γλώσσα νεκρή*».

[149] Σύμφωνα με τον Τριανταφυλλίδη, η αποτυχία του ελληνικού κράτους «*στο ζήτημα του εξελληνισμού, τον τρόπο που θ' αφομοιώση γλωσσικά τους ξενόφωνους*» οφείλεται κυρίως στη σχολική γλώσσα, ενώ η διδασκαλία της σε αυτούς τους πληθυσμούς θα έπρεπε να γίνει, αφενός, με τέτοιον τρόπο ώστε «*να γίνη σιγά σιγά δική τους, σα μητρική, και να τη μεταχειρίζωνται σε κάθε τής ζωής τους περίσταση, σε χαρά και λύπη, για σκέψεις κι αισθήματα, στο σπίτι, στη δουλειά και στην κοινωνική ζωή*» και, αφετέρου, παίρνοντας ως παράδειγμα την εκπαιδευτική πρακτική των όμορων κρατών, τα οποία «*έχουν στον αγώνα το γλωσσικό πολύ καλύτερα όπλα, γλώσσα εύκολη και απλή με ορθογραφία ευκολομάθητη, έτσι που κατορθώνουν άμα τελειώσουν το σχολείο, να κατέχουν το απαραίτητο όργανο για την ευδοκίμησή τους*». Στο άρθρο παρατίθενται, επίσης, επιστολές δασκάλων, διορισμένων στη Μακεδονία, όπου σε μια από αυτές, ο δάσκαλος Θένης Μούζος προτείνει μια σειρά μεταρρυθμίσεων για τα βουλγαρόφωνα μέρη της Μακεδονίας, με πρώτη: «*Να καταργηθή η ιστορική ορθογραφία και να εφαρμοσθή η φωνητική*». Βλ. Τριανταφυλλίδης, Μ. «Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 5 (1915), σσ. 11-46, ιδίως 12-20

[150] Γληνός, Δ. «Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια (στ΄). Οι αγράμματοι που μένουν αγράμματοι», *Ακρόπολις* (14/6/1929), σ. 1

[151] Βλ. σχετ. Κωστής, Κ. «Ελληνική οικονομία στα χρόνια της κρίσης, 1929-1932», στο: Θ. Βερέμης και Γ. Γουλιμή (επιμ.) *Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία - οικονομία - πολιτική στην εποχή του*. Αθήνα: Γνώση, 1989, σσ. 194, 213 και Μπουζάκης, Σ. *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τόμ. 1. Αθήνα: Gutenberg, 1994, σ. 39

αίτημα για δημιουργία δικτύου τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης στην εισηγητική έκθεση των νομοσχεδίων του 1913, με την ίδρυση α) του αστικού σχολείου στα πρότυπα του γερμανικού Realschule, β) των τεχνικών-επαγγελματικών σχολών για τις κατώτερες κοινωνικές τάξεις και γ) του Διδασκαλείου Τεχνικής Εκπαιδεύσεως. Στην αρθρογραφία του επανέρχεται συχνά στο ζήτημα, ενώ μεγάλο μέρος στο *Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας* της ΠΕΕΑ (1944), που θεωρείται έργο δικής του έμπνευσης, είναι αφιερωμένο στην τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση και στην ανάγκη εφοδιασμού των μαθητών με όλες εκείνες τις γνώσεις και δεξιότητες που είναι απαραίτητες για τη ζωή[152]. Αλλά και ο Γ. Αθανασιάδης-Νόβας συνιστά στον τότε υπουργό «*να λάβη η εκπαίδευσις πρακτικόν και επαγγελματικό χαρακτήρα, περιοριζομένου του αριθμού των Γυμνασίων, τα οποία δημιουργούν υπαλληλικόν παρασιτισμόν σήμερον και πνευματικόν προλεταριάτον αύριον*»[153].

Η ριζοσπαστική πρόταση για την καθιέρωση της φωνητικής γραφής και του λατινικού αλφάβητου προφανώς τρέφεται και από τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια για την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού με αντίστοιχα μέτρα τόσο στην Τουρκία όσο και στη Ρωσία. Το 1928 ο Μουσταφά Κεμάλ εισάγει το λατινικό αλφάβητο στην τουρκική γλώσσα -με κάποιες αναγκαίες τροποποιήσεις- αντικαθιστώντας το οθωμανικό τουρκικό αλφάβητο, που αποτελούσε μια παραλλαγή του περσοαραβικού[154]. Η εισαγωγή του νέου αλφάβητου προπαγανδίζεται μέσω των Κέντρων Δημόσιας Εκπαίδευσης που έχουν ανοιχτεί σε όλη τη χώρα, όπως και μέσω της ενθάρρυνσης του ίδιου του Κεμάλ με ταξίδια που κάνει στις επαρχίες διδάσκοντάς το[155]. Το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμά του, που εφαρμόζεται άμεσα και αποφασιστικά, έχει ως αποτέλεσμα την εντυπωσιακή αύξηση του αλφαβητισμού στην Τουρκία[156] και επηρεάζει τον Γληνό που αρθρογραφεί

---

[152] Βλ. Αμαραντίδου, Κ. «Ιδεολογικοπολιτικές θεωρήσεις της σχολικής γνώσης στο έργο του Δημήτρη Γληνού», *Πρακτικά 7ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης*. Πάτρα, 2014, σ. 122

[153] *Πρακτικά Συνεδριάσεων της Β΄ Συνόδου της Α΄ Κοινοβουλευτικής περιόδου: Τόμος Β΄*, 13η Συνεδρίαση (5/12/1927), σ. 191

[154] Μεταρρύθμιση που επέβαλε, αφενός, η ασυμβατότητα του συμφωνογραφικού αραβικού συστήματος προς τη δομή της τουρκικής γλώσσας και, αφετέρου, η επιθυμία του κινήματος των Νεότουρκων να απαγκιστρωθεί εντελώς από την οθωμανική παράδοση. Βλ. Heyd, U. *Language Reform in Modern Turkey*. Ιερουσαλήμ: Israel Oriental Society, 1954

[155] Βλ. Lewis, G. *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 2002

[156] «*Ολόκληρη η χώρα έχει γίνει ένα απέραντο σκολειό που διδάσκεται η λατινική γραφή. Γενικά, ένας εκπαιδεφτικός πυρετός επικρατεί στη "βάρβαρη" αφτή Χώρα. Ο διοικητής της*

υπέρ της ιδέας. Σε συνέντευξή του στον Κωστή Μπαστιά ο Γληνός θα υποστηρίξει: «*Σ' όλο τον κόσμο η αστική τάξη τη στιγμή που ανεβαίνει και επικρατεί λύνει το γλωσσικό πρόβλημα του λαού, αλλού πριν τετρακόσια χρόνια, αλλού αργότερα. Και σήμερα ακόμη βλέπομε μπροστά στα μάτια μας να λύνη το πρόβλημα τούτο η άρχουσα τάξη της Τουρκίας με τρόπο ριζοσπαστικό παίρνοντας και το λατινικό αλφάβητο ακόμη. Μα η δική μας άρχουσα τάξη αφού βυθίστηκε εκατό χρόνια στο άγονο ονειροπόλημα του αρχαϊσμού βρίσκεται ακόμη δειλά στο γλωσσικό πρόβλημα κλείνοντας έτσι το δρόμο προς την πνευματική της αναγέννησι. Στην παιδεία κατωρθώσαμε μετά εκατό χρόνια ελεύθερης ζωής να έχωμε τον περιούσιο ελληνικό λαό "τον ένδοξον κληρονόμον της κλασικής παραδόσεως", στην τελευταία βαθμίδα του αναλφαβητισμού μεταξύ των Ευρωπαϊκών λαών*»[157].

Την ίδια περίπου χρονική περίοδο οι Έλληνες που ζουν στη Σοβιετική Ένωση, στο πλαίσιο της μεγάλης μεταρρυθμιστικής προσπάθειας για την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, καθιερώνουν τη φωνητική ορθογραφία με εικοσαγράμματη γραφή, στην Πανσυνδεσμιακή Σύσκεψη των Ελλήνων διανοουμένων που λαμβάνει χώρα στη Μόσχα, στις 10 Μαΐου 1926[158]. Οι κινήσεις αυτές είναι απόλυτα προσαρμοσμένες στις νέες αντιλήψεις για τη γλώσσα που έχουν κυριαρχήσει στον σοβιετικό χώρο, με αφετηρία τη μαρξιστική σκέψη, όπου γίνεται προσπάθεια να αναλυθούν τα φαινόμενα του εποικοδομήματος με ταξικούς όρους[159]. Ο Γληνός το 1934, σε άρθρο του στους *Νέους Πρωτοπόρους*, θα αναλύσει την πολιτική στόχευση του αιτήματος: «*Ύστερ' από την επανάσταση αναγνωρίστηκαν όλες οι εθνικές*

Σμύρνης με αφτοπεποίθηση δηλώνει πως σε δυο χρόνια μέσα δεν θα υπάρχει κανείς αναλφάβητος στην Τουρκία. Ο περιούσιος λαός με τους 55% αναλφάβητους θα εξακολουθεί να πιστέβει ότι "πας μη Έλλην βάρβαρος".». Βλ. «Σχόλια», *Ο Νέος Δρόμος*, φ. 8ο , χρονιά Α', Αθήνα, 15/2/1929, σ. 6

[157] Μπαστιάς, Κ. «Τα μεγάλα προβλήματα της ελληνικής ζωής. Μιμητικός ο νεώτερος πολιτισμός μας. Αι τρεις λύσεις προς μίαν διέξοδον. Αι απόψεις του κ. Δ. Γληνού», *Ελεύθερος Τύπος* (25/10/1926), σ. 1

[158] Αγτζίδης, Β. «Το γλωσσικό ζήτημα στις ελληνικές κοινότητες της Σοβιετικής Ένωσης», *Τα Ιστορικά* 43 (12/2005), σσ. 421-448

[159] Το σχέδιο της λατινοποίησης της ρωσικής γλώσσας μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση ανταποκρινόταν τέλεια στην ιδέα των Λένιν και Τρότσκι για τη δημιουργία και την εξαγωγή της προλεταριακής κουλτούρας στο πλαίσιο της επικείμενης παγκόσμιας επανάστασης. Σύμφωνα με τον σοβιετικό επίτροπο για την παιδεία Ανατόλι Λουνατσάρσκι, το λατινικό αλφάβητο θα διευκόλυνε σημαντικά την εκμάθηση της ρωσικής γλώσσας από τους «προλεταρίους όλου του κόσμου». Εντούτοις, ο Λένιν δεν βιαζόταν. Βλ. Γκρέκοφ, Ί. «Πώς ο Στάλιν "διέσωσε" την κυριλλική γραφή», *Η σύγχρονη Ρωσία*, 2013. Διαθέσιμο στο: https://gr.rbth.com/arts/2013/10/09/po_o_stalin_diesose_tin_kyrilliki_grafi_25561, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

γλώσες, έγιναν βάση για τη μόρφωση των λαών, έγιναν όργανο για το ξύπνημα της συνείδησης των μαζών. Γράφτηκαν γλώσες, που ως τότες δεν είχαν ούτε αλφάβητο. Δημιουργήθηκαν αλφάβητα λατινικά, γράφτηκαν βιβλία, βγήκαν εφημερίδες, δημιουργήθηκε θέατρο, ιδρύθηκαν ανώτερα ιδρύματα επιστημονικά, ακαδημίες, ινστιτούτα, όλα χρησιμοποιώντας γλώσες, που πριν δεν ακούγονταν ούτε στο δημοτικό σκολιό. [...] *Αυτός ο τύπος είναι το κλειδί και για το ελληνικό γλωσικό πρόβλημα. Και αυτό το είδαμε πάλι να γίνεται στη Σοβιετική Ένωση. Εκεί οι έλληνες προλετάριοι και κολχόζνικοι έλυσαν με μιας το γλωσικό πρόβλημα. Πήρανε τη δημοτική γλώσα, απλοποιήσανε την ορθογραφία και την έκαμαν φωνητική, γράψανε τα βιβλία τους όλα σ' αυτή, τις εφημερίδες τους, τα περιοδικά τους, το θέατρό τους. Τη βάλανε στα σκολιά. Πρόβλημα εθνικής διγλωσίας μέσα στο πλαίσιο του σοσιαλιστικού πολιτισμού δεν υπάρχει. Κάθε λαϊκή ομάδα μορφώνεται με τη γλώσα που μιλάει*»[160].

Εντέλει, όπως σημειώνουν οι Κ. Θεριανός και Μ. Μπέλλα, «*[η] πρόταση "Γράφουμε όπως μιλάμε" ήταν για το Γληνό ο μόνος δρόμος για να μείνουν οι χιλιάδες των αναλφάβητων Ελλήνων στις σχολικές αίθουσες και να μην εκβάλλονται από αυτές επειδή δεν γνώριζαν την καθαρεύουσα*»[161]. Την οποία πρόταση θα επαναλάβει σε άρθρο του στο περιοδικό *Πρωτοπορία* (1930), με τίτλο: «Η θεραπεία της αγραμματωσύνης»[162]. Ωστόσο, ο ίδιος στα γραπτά του υιοθετεί -όχι πάντοτε με τη μεγαλύτερη συνέπεια- την ορθογραφική απλούστευση των διπλών συμφώνων, τη γραφή των δίφθογγων αυ, ευ με «φι» και «βήτα» και, στα όψιμα κείμενά του, μια ακραία και εξεζητημένη δημοτική. Αυτή την εξεζητημένη δημοτική ο Γληνός υιοθετεί μετά τη δεύτερη περίοδο της βενιζελικής διακυβέρνησης (1928-32), οπότε, κατά τη Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «*αρχίζει να εμφανίζεται το έσχατο ιδεολογικό φορτίο που επιβαρύνει τη δημοτική*». Ο Γληνός (και πολύ περισσότερο οι διανοούμενοι του ΚΚΕ) τροποποιεί το σύμβολο του ανατρεπτικού λόγου, έτσι

---

[160] Γληνός, Δ. «Το γλωσσικό ζήτημα», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 5 (5/1934), σσ. 186-188

[161] Θεριανός Κ. & Μπέλλα, Μ. «Δημήτρης Γληνός: Ο ριζοσπάστης παιδαγωγός», 10/2/2013. Διαθέσιμο στο: https://goo.gl/zfnY4M, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020. Σύμφωνα με τον Γληνό, «*Η γενική αρχή, που επικράτησε στη Σοβιετική Ένωση, στηριγμένη και απάνω στις θεωρίες του μεγάλου Ρούσου γλωσσολόγου Ν. Ι. Μαρρ, του ιδρυτή της Ιαπετολογίας, ήτανε η ακόλουθη: Γράφετε και διαβάζετε τη γλώσσα που μιλάτε. Κάθε γλώσσα, που μιλιέται, έχει το δικαίωμα να γίνει γραφτή εθνική γλώσσα*». Γληνός, Δ. «Οι Έλληνες στη Σοβιετική Ένωση», *Νέος Κόσμος,* 15/12/1934

[162] Συμπεριλαμβάνεται στον συλλογικό τόμο *Φωνητική γραφή*, Αθήνα: Κάλβος, 1980, σσ. 36-37

ώστε «να ηχεί διαφορετικά, ώστε να μη συγχέεται με τη "βενιζελική" δημοτική των φιλελεύθερων αστών»[163].

Ο Γληνός διατυπώνει την πρόταση αυτή στην ωριμότητά του, όχι μόνο ηλικιακά, αφού πλησιάζει τα πενήντα, αλλά κυρίως έχοντας διανύσει μια μακρά πορεία, ιδεολογική και επαγγελματική. Ωστόσο, γρήγορα αντιλαμβάνεται ότι οι καιροί δεν είναι πρόσφοροι για τέτοιες αλλαγές και αναδιπλώνεται σε πιο συντηρητικές θέσεις: Σε σειρά 5 άρθρων με τίτλο «Ορθογραφική απλοποίηση» στο περιοδικό *Η Φωνή του Βιβλίου*[164] καταθέτει προτάσεις για ορθογραφική απλοποίηση, όπως την κατάργηση «ήτα» και «ωμέγα» στην υποτακτική, την κατάργηση της χρονικής αύξησης, τη γραφή όλων των παραθετικών σε -ότερος με «όμικρον», καθώς και των ουσιαστικών σε -οσύνη. Οι περισσότερες προτάσεις του έχουν υιοθετηθεί, και σήμερα γράφουμε σύμφωνα με αυτές. Είχε σαφώς και πιο ριζοσπαστικές προτάσεις, όπως την τονική μεταρρύθμιση και την κατάργηση όλων των διπλών συμφώνων, εκτός από τα «λάμδα» στις λέξεις «Ελλάδα», «ελληνικός», «άλλος», «αλλά». Πάντως, δεν θα διστάσει να χρησιμοποιήσει την καθαρεύουσα, την οποία μιλάει και γράφει άπταιστα, προκειμένου να απευθυνθεί και σε αναγνώστες της «αντίπερα όχθης», όταν το απαιτεί η γλωσσική πολιτική του μέσου (εφημερίδας ή περιοδικού)[165] που επιλέγει ως δίαυλο επικοινωνίας.

Οι προτάσεις του Γληνού και των άλλων διανοούμενων προκαλούν ελάχιστα γόνιμο διάλογο, κάποια σκεπτικιστική διάθεση από τους μετριοπαθείς και έντονες διαμαρτυρίες από τους συντηρητικούς κύκλους. Ο Μ. Τριανταφυλλίδης σε σειρά ομιλιών του το 1932, παρουσιάζεται κάθετα αντίθετος στην υιοθέτηση του φωνητικού αλφάβητου, είτε με λατινικούς είτε με ελληνικούς χαρακτήρες. Βασικά του επιχειρήματα είναι η ιδιαιτερότητα της ελληνικής περίπτωσης και η αναγκαιότητα να μην υπάρχουν περισπασμοί, ώστε να δοθεί βαρύτητα στο έργο της καθιέρωσης της νέας κοινής[166]. Ο Φ. Δραγούμης προβλέπει ότι η πρόταση δεν θα ευδοκιμήσει

---

[163] Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*, όπ.π., σσ. 184-185

[164] *Η Φωνή του Βιβλίου*, *από* 7 (30/9/1931) μέχρι περ. β΄, 4 (4/1932)

[165] Ενδεικτικά, γράφει στην καθαρεύουσα, το διάστημα 22/6-26/7/1935, σειρά άρθρων στην εφημ. *Αλήθεια*, με τίτλο: «Μεταξύ βενιζελικού και αντιβενιζελικού κράτους».

[166] «*Σε μας, όπου η παιδεία και η ελληνομάθεια έχουν άλλη διάδοση και έκταση και όπου όλοι έχουν τις ιδέες τους για όλα και ιδίως για την κοινή γλώσσα και ορθογραφία, δε μοιάζομε ώριμοι για να σταθή σήμερα κάτι ανάλογο.* [...] *Δεν το βρίσκω και σωστό να πειραματιζόμαστε με τέτοιους κλονισμούς αδιάκοπους σε κοινωνία που δείχτηκε τόσο ευαίσθητη. Δυσκολεύομε έτσι άκαιρα μεγάλη δημιουργική εργασία που είναι ανάγκη να γίνη και απαιτεί όλων τη*

«*γιατί τ' αλφάβητό μας δεν μας είνε εμπόδιο σε τίποτε κ' η ανάγκη σωστότερης κ' ευκολώτερης ορθογραφίας εκπληρώνεται θαυμάσια με τη μετρημένη προσαρμογή της ιστορικής ορθογραφίας προς τη σημερινήν πραγματικότητα*»[167]. Ο Θ. Βλιζιώτης[168] τάσσεται υπέρ της φωνητικής γραφής, αλλά σε καμιά περίπτωση με λατινικό αλφάβητο.

Η ανάγκη απλοποίησης της γραφής στο μεγαλύτερο δυνατό σημείο επανέρχεται στον δημόσιο λόγο του Γληνού και κατά τα επόμενα χρόνια, όπως στην αρθρογραφία του στην εφημερίδα *Νέος Κόσμος* το 1934. Υπάρχει, επίσης, και ως πρόταση για φωνητική με μονοτονικό στο *Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας* της ΠΕΕΑ (1944). Εντούτοις, δεν επαναλαμβάνει την πρόταση για καθιέρωση του λατινικού αλφάβητου, η οποία άλλωστε ποτέ δεν υπήρξε γι' αυτόν κατηγορηματική απόφανση. Έχει εντοπιστεί ένα και μοναδικό δείγμα γραφής του Γληνού σε λατινικό αλφάβητο, μέσα στο σύνολο των πολυάριθμων σημειωμάτων και σχεδιασμάτων που με σχολαστικότητα συνήθιζε να κρατάει[169]. Παρ' όλα αυτά, η θέση του Γληνού για τη φωνητική γραφή και το λατινικό αλφάβητο έχει γίνει αντικείμενο ιδεολογικής διαχείρισης έως και σήμερα με κάθε είδους αφορμή.

Πολλοί αυτόκλητοι υπερασπιστές της γλώσσας έχουν προβεί σε ιδεολογική «χρήση» και «κατάχρηση»[170] της πρότασης Γληνού, ανάλογα με την τοποθέτησή τους στο ζήτημα της γλώσσας, αλλά και την πολιτική τους ταυτότητα. Η περίπτωση που εξετάζουμε είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα ιδεολογικής διαχείρισης μιας θέσης, αφού αποσπάται από το ιστορικό της συγκείμενο, τους όρους υπό τους οποίους διατυπώθηκε και προβάλλεται στο σήμερα, σαν να διατυπώθηκε για το σήμερα. Η πρόταση για τη φωνητική

δύναμη». Τριανταφυλλίδης, Μ. *Το πρόβλημα της ορθογραφίας μας*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1932, σσ. 53-54

[167] Δραγούμης, Φ. «Νέα μορφή του γλωσσικού ζητήματος. Το λατινικόν αλφάβητον. Ο κ. Φιλήντας και ο Κεμάλ», *Πρωΐα* (10/2/1929), σ. 5

[168] Βλιζιώτης, Θ. «Ζωντανή γλώσσα και φωνητική γραφή», *Νέα Εστία* 109 (1/7/1931), σσ. 714-716

[169] Πρόκειται για μία δοκιμή το 1935 μεταγραφής του ποιήματος «Ρόδου Μοσχοβόλημα» του Κωστή Παλαμά σε λατινικό αλφάβητο (*Αρχείο Δημήτρη Γληνού* (ΑΔΓ), φάκ. ΟΔ/459 ΙΙ/δ). Βλ. σχετ. Αμαραντίδου, Κ. «"Η ελληνική ορθογραφία έχει χρεωκοπήσει". Όταν ο Γληνός πρότεινε την εισαγωγή του λατινικού αλφάβητου», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού*..., όπ.π., σ. 64

[170] Ιδεολογική χρήση (μεροληπτική ανάγνωση) και πολιτική κατάχρηση (επιλεκτική και εργαλειακή επιστράτευσή της για τη δικαίωση συγκαιρινών πολιτικών αναγκών και πρακτικών). Βλ. Αθανασιάδης, Χ. *Τα αποσυρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2015, σσ. 23-24. Σχετικά με τον ορισμό των ιδεολογικών χρήσεων, βλ. Ηλιού, Φ. *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του εικοστού αιώνα*, επιμ.: Άν. Ματθαίου, Στρ. Μπουρνάζος, Π. Πολέμη. Αθήνα: Πόλις, 2007, σσ. 197-199, 208-209

γραφή και το λατινικό αλφάβητο παρουσιάζεται ως μια μεθοδευμένη προσπάθεια διάβρωσης της συνέχειας της ελληνικής γλώσσας[171], άρα και της εθνικής υπόστασης. Τα επιχειρήματα είτε κινούνται σε μεγαλοϊδεατικά και συμπλεγματικά ιδεολογικά πλαίσια, είτε στηρίζονται σε εσφαλμένη γλωσσολογική βάση[172], στοχεύοντας «*στην ενεργοποίηση πλατειών προκαταλήψεων ή στην κινητοποίηση στενών συμφερόντων, στην καλλιέργεια ποικίλων φοβιών από φανταστικούς κινδύνους και τα συναφή*»[173].

Με τις δύο μεγάλες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις του μεταπολιτευτικού κράτους (1976 και 1981) καθιερώνεται μια ορισμένη δημοτική και, μεταξύ άλλων, τροποποιείται η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών στη μέση εκπαίδευση, δίνεται εμφανώς βάρος στην τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση και θεσπίζεται το «μονοτονικό». Προφανώς, η θεσμική διευθέτηση, ιδιαίτερα της γλωσσικής μορφής, όχι μόνο δεν ρυθμίζει κάθε πολιτική και κοινωνική αντιπαράθεση, αλλά και στέκεται αφορμή για ανακίνηση του ζητήματος του «γλωσσικού αφελληνισμού». Είναι η εποχή του Γ. Μπαμπινιώτη που αναλαμβάνει να υπερασπιστεί την (αυτ)αξία της γλώσσας[174], η εποχή του Χρ. Γιανναρά που κάνει λόγο για «*καταστροφή, ασύγκριτα ολεθριότερη από τη Μικρασιατική*»[175], του Γ. Καλιόρη που κατακεραυνώνει τη «*δογματοκομματοπαγή στρεβλή και βαρβαρόπλαστη δημοτική*»[176], του Π. Πάσχου που αναφέρεται σε «*βιασμούς της γλώσσας από μερικούς θερμόαιμους εκ των άτονων και απνευμάτιστων μονοτονικών*»[177],

---

[171] Βλ. ενδεικτικά: «*Η εποχή του 1930 έχει πολλές ομοιότητες με τις μέρες που ζούμε σήμερα. Στο όνομα της δημοκρατίας τότε, στο όνομα του σοσιαλισμού τώρα, βάλλονται οι ηθικές και πνευματικές μας αξίες, που ταυτίστηκαν και ταυτίζονται με τον συντηρητισμό, την προγονολατρεία και την ολιγαρχία. Ο λαός μας τότε, με την ελλιπή ενημέρωση, είχε αφεθεί έρμαιος να παρασυρθεί από την καλοστημένη προπαγάνδα, που κατευθυνόταν από ανθελληνικούς κύκλους του εξωτερικού*». Αργυριάδης, Φ. *Η γραπτή μας γλώσσα και οι δολιοφθορείς της*. Αθήνα: Μήνυμα, 1984, σ. 34

[172] Καλαμπούκας, Δ. *Ιστορική ορθογραφία*, όπ.π., σ. 31

[173] Βλ. εισαγωγικό σημείωμα στο: Φιλήντας, Μ. κ.ά., *Φωνητική γραφή*, όπ.π., σ. 12

[174] Μπαμπινιώτης, Γ. *Η γλώσσα ως αξία: το παράδειγμα της ελληνικής*. Αθήνα: Gutenberg, 1994

[175] Γιανναράς, Χ. «Παγιδευμένοι στον εθνομηδενισμό», *Η Καθημερινή*, 23/11/2014

[176] Καλιόρης, Γ. *Ο γλωσσικός αφελληνισμός*. Αθήνα: Πολύτυπο, 1984, σ. 59. Γράφει χαρακτηριστικά: «*Σήμερα η κίνηση για την εισαγωγή του λατινικού αλφάβητου αναζωπυρώνεται σιγά σιγά και οι υποστηρικτές του θεωρούν ότι οι συνθήκες γίνονται όλο και πιο πρόσφορες για να τεθεί το θέμα, κλιμακωμένο σε τονο-ορθογραφική απλοποίηση, φωνητική γραφή, λατινικό αλφάβητο*» (σ. 61)

[177] Πάσχος, Π. Β. «Τα γεγονότα και τα ζητήματα. Το ακανθώδες θέμα και πρόβλημα», *Νέα Εστία* 1634 (1/8/1995), σ. 1029

είναι η γέννηση και η ακμή του Ελληνικού Γλωσσικού Ομίλου[178], η εποχή της *Διακήρυξης Ελλήνων Συγγραφέων*[179] και, γενικότερα, του ενορχηστρωμένου αγώνα για την απαξίωση των νέων ελληνικών. Ο Στ. Ράμφος αδράχνει με τη σειρά του την ευκαιρία να κινδυνολογήσει: «*Η εσωτερική ανάγκη και συνέπεια του εξαρθρωμένου αυτού γραπτού λόγου θα οδηγήσει βαθμιαία στο ατονικό σύστημα, την φωνητική ορθογραφία και εν τέλει στο λατινικό αλφάβητο. Να σημειώσω πως διαλυομένου του γραπτού μας λόγου θα περιπέσωμε σε τέτοιαν αφασία, ώστε να μην υπάρχει άλλη σανίδα σωτηρίας από την εισαγωγή μιας ξένης γλώσσας, η οποία θα είναι, κατά πάσαν βεβαιότητα, τα οικεία στους πρώην Έλληνες και παγκοσμίως κρατούντα πρακτικά αγγλικά*»[180].

Πέρα απ' όλα αυτά, ο εκδοτικός οίκος «Κάλβος» το 1980 έχει ανακινήσει το ζήτημα της καθιέρωσης του λατινικού αλφάβητου, με την κυκλοφορία του τόμου *Φωνητική Γραφή*, όπου, μετά από εκτενή εισαγωγή της εκδοτικής ομάδας, παρατίθενται κείμενα των Φιλήντα, Γληνού, Σίδερη κ.ά. υπέρ της πρότασης αυτής. Το εκδοτικό εγχείρημα επισύρει βολές κατά των «υποψηφίων δολιοφθορέων της γλώσσας μας» γενικά, και του «Κάλβου» ειδικότερα, ο οποίος, προπαγανδίζει την εφαρμογή του λατινικού αλφάβητου, αφού και μία δεκαετία νωρίτερα είχε επανεκδώσει το βιβλίο του Ελισαίου Γιανίδη *Γλωσσικά πάρεργα*[181].

Στη δεκαετία του 1990, η εμφάνιση των λατινοελληνικών, των greeklish όπως επικράτησε να λέγονται, στην ηλεκτρονική επικοινωνία μεταξύ κυρίως των νέων, αποτελεί νέα αφορμή για θρηνολογίες. Η εφημερίδα *Ρήξη* και το περιοδικό *Άρδην* αφιερώνουν πολυσέλιδα άρθρα με αναφορές όπως «*άλωση της νεοελληνικής*», «*ραγδαία λατινοποίηση της γραφής στη λογική της αποεθνικοποίησης και της ισοπέδωσης*», «*"νέα οικονομία" και*

---

[178] Βλ. ενδεικτικά: Ελληνικός Γλωσσικός Όμιλος (ΕΓΟ), *Ελληνική γλώσσα: συζητήσεις και αναζητήσεις*. Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1984

[179] *Διακήρυξη Ελλήνων Συγγραφέων*, 11/1/1982. Διαθέσιμο στο: https://goo.gl/zdorxz, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[180] Ράμφος, Σ. «Μονοτονισμένη μουσική», στο: *Στάσιμα και Έξοδος*. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1988, σ. 14. Βλ., επίσης, *του ίδιου*: «Γλωσσοδιορθωτές και τονοφάγοι», *Ακριτικά τετράδια*, Αθήνα 1983

[181] «*[Ο] παλιός και "προοδευτικός" δημοτικισμός* [...] *οδηγήθηκε σε μια ακραία λογική και μια εργαλειακή αντίληψη για τη γλώσσα* [...] *Η "φιλολαϊκή" αντίληψη των "μαλλιαρών" άνοιξε ιδεολογικά το δρόμο ή χρησιμοποιήθηκε για την επιβολή των συμφερόντων της παγκοσμιοποίησης και ενσωματώθηκε αυτούσια στη λογική της αποεθνικοποίησης και της ισοπέδωσης, όπως συνέβη με τόσα άλλα αιτήματα και συνθήματα της παλιάς Αριστεράς*». «Φωνητική γραφή», *Άρδην*, 12/10/2011. Διαθέσιμο στο: http://ardin-rixi.gr/archives/195417, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

μεγάλο πολυεθνικό κεφάλαιο που προωθούν ήδη τη λατινική γραφή και τα greeklish ως προθάλαμο για σταδιακή τουλάχιστον υποκατάσταση της ελληνικής από την αγγλική», αναζητώντας τη ρίζα του κακού στα χρόνια του Μεσοπολέμου, όταν «*εξωφρενικές απόψεις, περιβεβλημένες όμως με την σοβαροφάνεια και επιστημοσύνη, υποστήριξαν την κατάργηση του ελληνικού αλφάβητου και την αντικατάστασή του με το λατινικό, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει δυστυχώς και ο περίφημος Δημ. Γληνός*». Ο Γ. Πατίλης αναφέρεται στη «*διάλυση της ελληνικής γλώσσας εις τα εξ ων συνετέθη*», η οποία μάλιστα δεν μπορεί να επιβάλλεται από τα πάνω, «*από κάποια προϋποτιθέμενη προοδευτική εκπαιδευτική πολιτική ή από τις ελίτ των διανοουμένων, τον κ. Γληνό ας πούμε ή τον κ. Φιλήντα*»[182]. Σε παρόμοιο ύφος και το άρθρο του Σ. Ιακωβίδη στην εφημερίδα *Σημερινή* της Κύπρου (2014) με τίτλο: «Τα παιδιά μας οδηγούνται σε αγλωσσία και αλαλία» και υπότιτλο: «Εφιαλτική πρόβλεψη: Σε ελάχιστα χρόνια, τα παιδιά μας θα καταντήσουν βάτραχοι κοάζοντες και κόρακες κράζοντες στη Σαχάρα της λεκτικής αφασίας και της γλωσσικής ασυναρτησίας»[183].

Ο Γιάννης Μαρίνος το 2003 στην εφημερίδα *Το Βήμα* σε μια προσπάθειά του, όπως γράφει, να αποκαταστήσει την αλήθεια για την περίφημη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση των κυβερνήσεων του Ελευθέριου Βενιζέλου, υποστηρίζει ότι «*ο θαυμαζόμενος ως μέγας εκπαιδευτικός Δημήτριος Γληνός όχι μόνο δεν είχε οποιαδήποτε σχέση με τη μεγαλειώδη αυτή προσφορά του Βενιζέλου* [: εννοεί τη μεταρρύθμιση Γόντικα-Παπανδρέου], *αλλά ήταν και σφοδρός πολέμιός της*». Αποκαλύπτει, δε, επ' ευκαιρία ότι ο Γληνός είχε εισηγηθεί τότε την κατάργηση του ελληνικού αλφάβητου και την αντικατάστασή του από το λατινικό, πράγμα που επίσης επιμελώς αποκρύπτεται[184]. Άμεσα τού απαντά ο πρώην βουλευτής του ΚΚΕ Κώστας Κάππος με άρθρο στον *Ριζοσπάστη*, όπου (προ)καλεί τον Μαρίνο να αποδείξει την αλήθεια και τις πηγές των ισχυρισμών του. Συγκεκριμένα

---

[182] Πατίλης, Γ. *Ελληνικά και ιστορική ορθογραφία στην πλανητική εποχή*. Αθήνα: Πλανόδιον, 2014, σσ. 44-43. Ίδια ρητορική και στο κείμενο της Σ. Σκοπετέα «Τα ιώτα και η κεραία», *Εποπτεία* τχ 55 (3/1981)

[183] Στο κείμενο αναφέρεται χαρακτηριστικά: «*Η ελληνική γλώσσα τεκμαίρει το όμαιμον, το ομόθρησκον και το ομόγλωσσον, δηλ. τη στερρά συνείδηση μιας κοινής ελληνικής ταυτότητας, ψυχής, πολιτισμού, ιστορίας, ελευθερίας, αξιοπρέπειας, ήθους, τιμής, φιλότιμου, λεβεντιάς και αταλάντευτου αγώνα για να υπάρξουμε, να επιβιώσουμε και να καταξιωθούμε.*». Βλ. Ιακωβίδης, Σ. «Τα παιδιά μας οδηγούνται σε αγλωσσία και αλαλία», *Σημερινή* [Κύπρου] (30/11/2014)

[184] Μαρίνος, Γ. «Ο Γληνός, το λατινικό αλφάβητο και οι μύθοι της Αριστεράς», *Το Βήμα*, 3/8/2003

αναφέρει: «*Χύνει το δηλητήριό του και σε βάρος του Δ. Γληνού! Δεκαπέντε χρόνια που ήμουνα βουλευτής και είχα αντιπαρατεθεί με τους πολιτικούς εκπροσώπους της αστικής τάξης, δεν προβλήθηκε ποτέ ένα τέτοιο επιχείρημα. Ρώτησα και άλλους εκπαιδευτικούς και κανένας δεν μπόρεσε να μου πει πού γράφτηκε ή ειπώθηκε αυτό*». Η επιστολή-απάντηση του Μαρίνου, με αποσπάσματα από «Το κύμα της αγραματωσύνης», δημοσιεύεται και πάλι στο *Βήμα*, αφού ο *Ριζοσπάστης* αρνείται να τη φιλοξενήσει, όπως ο ίδιος ισχυρίζεται, «*ίσως διότι οι μόνοι που υιοθέτησαν την πρόταση Γληνού/ΚΚΕ είναι οι χούλιγκαν*».

Όταν το 2012 κυκλοφορεί η νέα γραμματική Ε΄-Στ΄ Δημοτικού, η δασκάλα Μαρία Χρυσού στο άρθρο της «Η ελληνική γλώσσα πρέπει να μείνει ανέπαφη»[185] καταγγέλλει δημόσια ότι η νέα γραμματική μειώνει τα φωνήεντα της Νέας Ελληνικής σε πέντε, υπονομεύει τη γλώσσα και εισάγει το λατινικό αλφάβητο. Και καταλήγει: «*Δεν μας φτάνει η οικονομική κατακρήμνιση της πατρίδος μας, πρέπει να υποστούμε και την εθνική μας εξολόθρευση*». Επιφανείς καθηγητές, όπως ο Γεώργιος Μπαμπινιώτης, ο Γιώργης Γιατρομανωλάκης και ο Αλέξης Καλοκαιρινός, στην αρθρογραφία τους κάνουν λόγο για έγερση ανύπαρκτων προβλημάτων και πολλαπλή σύγχυση, διερωτώμενοι «*πώς ένα απλό θέμα όπως αυτό, μπορεί να συλληφθεί στρεβλά, να προβληθεί διαδικτυακά ως πρόβλημα και να αναδειχθεί ευρύτερα ως μείζον γλωσσικό, παιδευτικό και εκπαιδευτικό, άρα και εθνικό ζήτημα!*». Επί της ουσίας απαντούν με κοινό κείμενό τους 140 γλωσσολόγοι, καθώς και το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας δια του προέδρου του Καζάζη. Παρά την εκπεφρασμένη άποψη του επιστημονικού κόσμου κι ενώ το ζήτημα θεωρείται λήξαν, ο Βύρων Πολύδωρας αποφασίζει να παρέμβει, να μιλήσει για έγκλημα εκ προμελέτης και να καταλήξει: «*Πόλεμος! Γρηγορείτε Συνέλληνες!*»[186]. Παράλληλα, η Χρυσή Αυγή καταθέτει στη Βουλή σχετική ερώτηση. Ακολουθεί νέο κύμα αντιδράσεων από γνωστούς συντηρητικούς κύκλους: ο Χ. Δάλκος στο *Άρδην*: «*Η λογική της "ευρηματικής" (!) λύσης είναι να έχουμε και την φωνητική πίττα έτοιμη και τον φωνολογικό σκύλο χορτάτο, ευελπιστώντας ότι οι αφελείς ιθαγενείς δεν θα προσέξουν την διαφορά, θα εθισθούν μιθριδατικώ τω τρόπω στην ημιλατινοποίηση των συμβόλων (η πλήρης τουρκοποίηση μάλλον δεν τους είχε περάσει απ' το*

[185] Το κείμενο δημοσιεύτηκε στην ιστοσελίδα του Συλλόγου Εκπαιδευτικών Π.Ε. «Αλέξανδρος Δελμούζος»: http://www.syllogosdelmouzos.gr/index.php/2011-12-19-06-58-25/572-1, ωστόσο έχει πλέον αφαιρεθεί.

[186] «Β. Πολύδωρας για φωνήεντα: "Πόλεμος! Γρηγορείτε συνέλληνες". Καταγγέλλει οργανωμένο σχέδιο εξόντωσης της ελληνικής γραμματικής», *Το Βήμα*, 16/7/2012

μυαλό), έτσι ώστε στο μέλλον να γίνη πραγματικότητα το όνειρο του Γληνού, του Φιλήντα κ.λπ.»[187]. Ο Δ. Στεργίου αναζητά τους πρωταίτιους της καταστροφής της ελληνικής γλώσσας σε «*μερικά "ιστορικά εκπαιδευτικά ρεύματα", τα οποία ισοπέδωσαν και άλωσαν την ελληνική γλώσσα. Κι ένας από τους πορθητές και ολετήρες της ελληνικής γλώσσας, της καθαρόαιμης ελληνικής γλώσσας, ήταν και ο Δ. Γληνός, δηλαδή αυτή η "μία εκ των κορυφαίων εκπαιδευτικών μορφών" μας, όπως ανέφερε σε άρθρο στα Νέα ο τότε πρόεδρος της ΟΛΜΕ Χρήστος Δούκας. Αυτός ο μύθος έτσι ακριβώς διαδίδεται σιγά-σιγά. Αλλά η πραγματικότητα είναι πολύ διαφορετική. Αφού είδαν τα μάτια μας τόσα τέρατα και σημεία στη γλώσσα μας, γιατί να μη φθάσουμε τώρα μέχρι και στη χρήση λατινικού αλφαβήτου για να γλιτώσουμε και από το ελληνικό αλφάβητο και τα "κουραφέξαλά" του;*»[188].

Αφορμές για ανάσυρση της πρότασης για το λατινικό αλφάβητο παρουσιάζονται πολλές. Επίκαιρη είναι η συζήτηση γύρω από τη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών, με την οποία συναρτάται στενά το ζήτημα. Ο Κ. Χολέβας θυμάται τον Γληνό *«[α]κούγοντας τον Πρωθυπουργό και άλλα στελέχη του ΣΥΡΙΖΑ να κακοποιούν τα ονόματα των μηνών και να μιλούν για Ιούλη αντί Ιούλιο κ.λπ.*», οπότε αναλογίζεται «*πόσο κακό έχει προκαλέσει στη γλώσσα μας και στην παιδεία μας η εμμονή της Αριστεράς στην ψευδεπίγραφη πρόοδο. Η παράταξη που μονίμως προβάλλει τον πατριωτισμό της, έχει κάνει τα πάντα για να αφελληνίσει τη γλώσσα μας και την παιδεία μας και για αναποκόψει τους νέους μας από την εθνική μας συνέχεια. Γύρω στο 1930 πολλοί διανοητές της Αριστεράς αρθρογράφησαν μαχητικά υπέρ του αφελληνισμού της γλώσσας μας και υπέρ της εισαγωγής του λατινικού αλφαβήτου, με κορυφαίο τον Δημήτρη Γληνό, τον μετέπειτα συντάκτη του φυλλαδίου Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ*»[189].

Είναι απορίας άξιο το γιατί διαρκώς μνημονεύεται το όνομα του Γληνού. Ο Βηλαράς υπήρξε αυτός που εφάρμοσε στην πράξη τη φωνητική ορθογραφία. Ο Φιλήντας αυτός που πρώτος ζήτησε την καθιέρωση της λατινικής γραφής και αργότερα την κατάργηση τόνων και πνευμάτων. Ο

---

[187] Δάλκος, Χ. «Γραμματική της Ε΄ και ΣΤ΄ Δημοτικού: Η πανουργία της "επιστήμης"», *Άρδην* (23/7/2012). Διαθέσιμο στο: http://ardin-rixi.gr/archives/6831, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[188] Στεργίου, Δ. «Γ.Π. Σαββίδης: Η "φωνητική ορθογραφία είναι ηθική και κοινωνική πανάκεια"», *Παλμός Αιτωλοακαρνανίας* [διαδικτυακή εφημερίδα] (19/7/2012). Διαθέσιμο στο: http://palmosetoloakarnanias.blogspot.gr/2012/07/blog-post_9132.html, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[189] Χολέβας, Κ. «Η αριστερά και ο αφελληνισμός της Παιδείας», *Κυριακάτικη Δημοκρατία* (9/8/2015)

Γιοφύλλης εκείνος που εξέδιδε και διεύθυνε την *Πρωτοπορία*, το περιοδικό που πρωτοστάτησε στις ζυμώσεις για την άρθρωση της πρότασης για το λατινικό αλφάβητο και πέθανε κοντά στα 100, στη δεκαετία του 1980[190]. Εντούτοις, κάθε φορά που οι εξ επαγγέλματος Κασσάνδρες θρηνούν για την κατάντια της ελληνικής γλώσσας και προφητεύουν τον επικείμενο θάνατό της, αναφέρουν τον Γληνό. Ποιος είναι ο λόγος;

Ίσως επιδιώκεται «*να παρουσιαστεί στο κοινό η εικόνα ενός Δημήτρη Γληνού "κακουργούντος κατά της γλώσσης"*»[191]. Ίσως διότι εκείνοι, μολονότι πιο ένθερμοι υποστηρικτές της πρότασης, δεν έχουν το ειδικό βάρος της προσωπικότητας του Γληνού, ούτε τη δική του θέση στην Ιστορία της Αριστεράς. Ενδεχομένως, πάλι, επειδή η πρόταση καθίσταται αντικείμενο διαχείρισης και εκφοράς πολιτικού λόγου, σε σχέση με τη θέση της Αριστεράς για το έθνος και τη συνέχειά του. Ο Γληνός, περισσότερο από έναν αιώνα πριν, διαπίστωνε πως, «*κάθε φορά που γίνεται στην Ελλάδα κίνημα γλωσσικό*», διατυπώνεται η κατηγορία πως οι "αιρετικοί" «*θέλουν να διασπάσουν την εθνικήν ενότητα και την ιστορική παράδοση της φυλής. Ξέρουν καλά πόσο ευαίσθητος είναι ο λαός για τα ιερά του αυτά και ανεχτίμητ' αγαθά· ξέρουν πως άμα τον τρομάξουν και τον πείσουν πως αυτά κινδυνεύουν, μπορούν να τον παρασύρουν σε κινήματ' άγρια· ξέρουν πως σε τέτιες στιγμές σταματά η σκέψη και δουλεύουν μόνον τα ένστικτα*»[192].

Επομένως, αφού η ορθογραφία συνιστά μια δήλωση της συνέχειας της γλώσσας ως εθνικός πόρος υπέρτατης αξίας, το διακύβευμα είναι σαφές: «αλλοιώνεται» η ορθογραφία, διαρρηγνύεται και η φαντασιακή σχέση με το παρελθόν. Η ελάχιστη αμφισβήτηση του λεγόμενου «σχήματος της συνέχειας» προκαλεί και σήμερα ιερό μένος. Το έθνος κινδυνεύει και πλήθος ιερεμιάδων γράφονται και εκφωνούνται για το «τέλος του ελληνισμού» που πλησιάζει[193]. Τόσο πριν από την Επανάσταση του 1821, όσο και έπειτα από αυτήν και έως τα χρόνια του δημοτικισμού, οι σπουδαιότερες δημόσιες

---

[190] Αξίζει να σημειωθεί ότι η συζήτηση για την καθιέρωση του λατινικού αλφάβητου διήρκεσε λίγα χρόνια, και μετά κανείς δεν επανήρθε στο ζήτημα. Σύμφωνα με τον Χατζιδάκη, η φάση εκείνη αποτελούσε προπαρασκευαστικό στάδιο («*να προπαρασκευαστή ψυχολογικά το έδαφος στις μάζες, να προετοιμαστούν πρώτα οι ψυχές-μας σ' αυτή τη λύση*», βλ. Μένος Φιλήντας κ.ά., *Φωνητική γραφή*, σ. 56), καθώς απαιτούνταν χρόνος και μελέτη ώσπου να διατυπωνόταν μια ολοκληρωμένη πρόταση. Σήμερα, αν αναζητήσουμε τα βιογραφικά όλων, η πρόταση για υιοθέτηση του λατινικού αλφάβητου δεν αναφέρεται καν, ή αποτελεί μια ελάχιστη υποσημείωση.

[191] Βλ. Ηλιού, Φ. στο: Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. 527

[192] Γληνός, Δ. «Έθνος και γλώσσα», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 5 (1915), σ. 47

[193] Αθανασιάδης, Χ. «Έθνος και σχολική Ιστορία», *Η Αυγή*, 27/9/2015

συζητήσεις και αντιπαραθέσεις έχουν ως αντικείμενο τη γλώσσα[194]. Η πραγματική διακύβευση, βέβαια, είναι η φυσιογνωμία του έθνους και ο καθορισμός της εθνικής ιδεολογίας[195]. Η συζήτηση για τη γλώσσα, ασχέτως του περιεχομένου της, δημιουργεί μια συνείδηση ότι το έθνος συγκροτείται με άξονα τη γλώσσα. Από τη στιγμή που η παραδοχή αυτή γενικεύεται και γίνεται αυτονόητη, το αποτέλεσμα είναι η ίδια η αντίληψη για την ιστορία της γλώσσας να αποτελέσει τη μήτρα για την αντίληψη της ιστορίας του έθνους[196].

Πάντοτε στη συζήτηση για τη γλώσσα υπεισέρχονται μείζονα ιδεολογικοπολιτικά ζητήματα, εφόσον κάθε γλωσσική χρήση, όπως γράφει ο Γ. Ανδρουτσόπουλος[197], περιβάλλεται από μια ιδεολογία. Ιδιαίτερα η γραπτή αναπαράσταση μιας γλώσσας θεωρείται ένα πολύ ισχυρό κομμάτι του νήματος που συνδέει το παρελθόν με το παρόν μιας κοινότητας. Η άκρη του νήματος εντοπίζεται στη λεγόμενη ιστορική ορθογραφία της γλώσσας. Ταυτόχρονα, η ορθογραφία είναι το μοναδικό κομμάτι μιας γλώσσας που δεν μπορεί να κατακτηθεί «φυσικά», μέσα από την καθημερινή επικοινωνία, αλλά μαθαίνεται με πολύπλοκους συχνά κανόνες. Από όλα τα επίπεδα της γλώσσας, η ορθογραφία αποτελεί το ουσιαστικά έσχατο και όμως προνομιακό πεδίο στο οποίο διαλάμπει ανέκαθεν η γλωσσική συντήρηση[198]

---

[194] Λιάκος, Α. «Γλώσσα και έθνος…», όπ.π.

[195] «*Δεν πρόκειται για ελληνική ιδιαιτερότητα. Η σύγχρονη νεοελληνική ιδιαιτερότητα έγκειται σε μια επίμονη αίσθηση εθνικής μειονεξίας. Η αντίστιξη ενός μίζερου παρόντος με ένα εξιδανικευμένο ένδοξο παρελθόν προβάλλεται άδικα στη γλωσσική αλλαγή. Υπό την πίεση επιτήδειων διανοουμένων που συνήθως βρίσκουν πρόσβαση στους μηχανισμούς της (εκπαιδευτικής και μιντιακής) εξουσίας, πολλοί άνθρωποι καταλήγουν να έχουν ενοχές για τη μητρική τους γλώσσα*». Βλ. Καλοκαιρινός, Α. «Η συνωμοσία των φθόγγων», *Το Βήμα*, 22/7/2012. Βλ., επίσης, Καλαμπούκας, Δ. *Ιστορική ορθογραφία*, όπ.π., σ. 169: «*Στην περίπτωση της Ελλάδας η διατήρηση της αττικίζουσας ιστορικής ορθογραφίας προσλαμβάνει έναν πρόσθετο εθνοϊστορικό και πολιτισμικό συμβολισμό: αποτελεί, υποτίθεται, το συνδετικό κρίκο μεταξύ αρχαίας και νέας ελληνικής, ο οποίος είναι για πολλούς απαραίτητος προκειμένου να αποδείξουμε, να επιδείξουμε και να υποδείξουμε στους υπόλοιπους λαούς του δυτικού κόσμου ότι είμαστε "γνήσιοι" απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων.*»

[196] Λιάκος, Α. «Γλώσσα και έθνος…», όπ.π.

[197] Ανδρουτσόπουλος, Γ. «Από τα φραγκοχιώτικα στα greeklish», *Το Βήμα*, 5/9/1999

[198] Χάρης, Γ. «Αρχαϊστικές τάσεις; Ε και;» *(β΄)*, στο: http://yannisharis.blogspot.gr/2008/10/blog-post_18.html, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020. Βλ., επίσης, τη θέση του Κ. Τσάτσου: «*Ένας λαός χωρίς ιστορία και με περιωρισμένες πολιτιστικές επιδόσεις μπορεί άνετα να πη "Εγώ θα γράφω, ό,τι ο προφορικός λόγος ακουστικά μού υπαγορεύει. Αλλάζω γραφή και γράφω με λατινικά στοιχεία τους ήχους που προφέρω. Ακούω ι και γράφω ι, ο και γράφω ο. Τα άλλα περιττεύουν". Και ορθώς διότι σε τέτοιους λαούς ούτε οι λέξεις τους, ούτε η γλώσσα τους είναι κομμάτι αναπόσπαστο ενός μεγάλου πολιτισμού. Οι αγγλοσάξωνες, ιδίως οι Άγγλοι που άλλα λεν και άλλα γράφουν φαίνεται πως είναι καθυστερημένοι! Όσο για μένα εγώ δηλώνω ότι είμαι και θέλω να είμαι μπρος σε όλους αυτούς τους ρηξικέλευθους, και εγώ*

και στο οποίο βρίσκουν ιδιαίτερα πρόσφορο έδαφος ιδεολογικής αντιπαράθεσης οι σημειωτικές και μετασημειωτικές πρακτικές[199]. Κι όμως, είχε γράψει το 1935 ο Γληνός: «*Η ζωντανή γλώσα, που μιλιέται και που γράφεται από ένα λαό δεν είναι ποτέ κάτι πάγιο και απολιθωμένο.* [...] *[Α]ντίθετα παρότι νομίζανε οι ξενόφοβοι εθνικιστές, δεν αλάζει η ουσία της γλώσας, αν αλάξει ολότελα η ορθογραφία της. Η ορθογραφία είναι κάτι εξωτερικό και συμβατικό*»[200].

Οι διανοούμενοι που έθεσαν το ζήτημα της λατινικής γραφής κατά τον Μεσοπόλεμο ζήτησαν να αποσυνδέσουν ακριβώς αυτό το σύμβολο. Συνειδητοποίησαν ότι από ένα σημείο και μετά η συμβολική σημασία της ορθογραφίας έρχεται αντιμέτωπη με τις σύγχρονες χρήσεις και ανάγκες της γραφής. Τα επιχειρήματά τους για τα κοινωνικά πλεονεκτήματα της ορθογραφικής μεταρρύθμισης ήταν οικονομικά και τεχνοκρατικά, χρηστικά και μαθησιακά. Και φυσικά αμφισβήτησαν το ισχυρότερο αντεπιχείρημα, διατυπώνοντας ό,τι θα έπρεπε να είναι αυτονόητο: η εθνική ταυτότητα μιας κοινότητας δεν εξαντλείται στην ορθογραφική μεταρρύθμιση, ούτε εξαρτάται από την ιστορική ορθογραφία που αποτελεί απλώς μια κοινωνική σύμβαση[201]. Και όπως εύστοχα επισημαίνει ο Γιάννης Χάρης, αυτό που φοβόμαστε ή και πιστεύουμε πως είναι φθορά της γλώσσας, στοιχειοθετεί ίσα ίσα την αφθαρσία της γλώσσας, και μάλιστα η επιστήμη δεν δέχεται καν αυτούς τους όρους, δεν δέχεται δηλαδή να ερμηνεύεται με όρους βιολογικούς μια «φυσική» διαδικασία, ούτε γενικότερα να προσεγγίζεται με όρους

καθυστερημένος, ξεπερασμένος, αγράμματος. Και τα είμαι όλα αυτά γιατί η ιστορία της γλώσσας μου είναι η ψυχή της ψυχής μου· γιατί είμαι Έλληνας με μια "θεωρία" πίσω τριάντα αιώνων. Αρνούμαι να αποβάλλω αυτό το βάρος και αυτήν την τιμή. Η ορθογραφία δεν είναι μόνο πρακτικός τρόπος του γράφειν εύκολα, είναι και ιστορία». Τσάτσος, Κ. *Πριν από το ξεκίνημα. Μελετήματα*. Αθήνα: Αστήρ, 1989, σ. 145

[199] Κακριδή-Φερράρι, Μ. «Ορθογραφικές μεταρρυθμίσεις: στάσεις και αντιστάσεις», στο: Μ. Θεοδωροπούλου (επιμ.) *Θέρμη και φως: αφιερωματικός τόμος στη μνήμη του Α.-Φ. Χριστίδη*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2008, σ. 377

[200] Γληνός, Δ. «Τα πορίσματα της γλωσικής έρευνας των Ν. Πρωτοπόρων», *Νέοι Πρωτοπόροι* (9/1935), σσ. 221-222

[201] «*Χάνουμε από τον εθνισμό μας, όταν μαθαίνουμε, όπως τώρα κάνουμε, μουσική από νότες, που γράφονται σ' ένα διεθνές μουσικό αλφάβητο; Χάνουμε από τον εθνισμό μας, όταν λογαριάζουμε στο διεθνές σήμερα σύστημα γραφής των αριθμών; Χάνουμε τέλος πάντων τον εθνισμό μας, όταν ντυνόμαστε ευρωπαϊκά;*». Χατζιδάκης, Ν. «Σημερινές αντιλήψεις για τη γραφή των πολιτισμένων γλωσσών», *Νέα Εστία* 106 (1931), σ. 512 (διάλεξη στις 13/5/1931, στην αίθουσα του Εμπορικού Επιμελητηρίου)

ανθρωπομορφικούς το φαινόμενο της γλώσσας, όταν λόγου χάρη λέμε πως μια γλώσσα ασθενεί ή είναι υγιής, πεθαίνει ή είναι ζωντανή κτλ.[202].

Η γλώσσα κινείται, αλλάζει, μαζί με την κοινωνία που τη χρησιμοποιεί. Οι αλλαγές που υφίσταται ένα γλωσσικό σύστημα σε όλα τα επίπεδα εμφανίζονται καταρχάς στον προφορικό λόγο και στη συνέχεια αποτυπώνονται με βραδύτητα στον γραπτό, δεδομένου ότι ο δεύτερος συνιστά μια, κατά το δυνατόν, πιστή απεικόνιση του πρώτου. Αυτό που εμφανίζεται ως κρίση της ορθογραφίας είναι στην πραγματικότητα κρίση της κοινωνίας[203]. Τα ιδεολογικά ερείσματα του κινδυνολογικού μύθου, που συνοψίζονται σε τρεις «μεταγλωσσικές πλάνες»[204], δεν αποτελούν με κανέναν τρόπο τεκμήρια επερχόμενης γλωσσικής καταστροφής[205]. Η γλώσσα κινείται και, όσο κινείται, τόσο θα υπάρχουν άνθρωποι που θα καταθέτουν ιδέες και προτάσεις σχετικά με μεταρρυθμίσεις στο ορθογραφικό σύστημα[206].

Ο Μεσεβρινός (Αντώνης Μυστακίδης) το 1978 γράφει ένα βιβλίο ρυθμιστικής γραμματικής, όπου υποστηρίζει ότι το πρόβλημα της γραφής θα λυθεί είτε με την αντικατάσταση του ελληνικού αλφαβήτου από το λατινικό είτε με την περαιτέρω απλοποίηση της ιστορικής ορθογραφίας[207]. Το 1997 ο Εμμ. Κριαράς, με αφορμή τη γερμανική ορθογραφική μεταρρύθμιση που επρόκειτο να εφαρμοστεί λίγους μήνες μετά, καταθέτει τις απόψεις του για το ελληνικό ορθογραφικό ζήτημα: «*Η σχεδιασμένη ορθογραφική μεταρρύθμιση στις γερμανικές χώρες μπορεί να μας διδάξει ότι δεν είναι αδιανόητο κατά καιρούς να προσαρμόζεται η ορθογραφία των γλωσσών, αφού και οι ίδιες οι γλώσσες, που με τη γραφή αποτυπώνονται, ποτέ δε μένουν στάσιμες, έρχεται η γερμανική ορθογραφική πρωτοβουλία να δικαιώσει –αν υποθέσομε ότι χρειαζόταν δικαίωση- την απλούστατη δική μας*

---

[202] Χάρης, Γ. *Η γλώσσα, τα λάθη και τα πάθη*. Αθήνα: Πόλις, 2008 (3η έκδ.). Βλ. επίσης Καλαμπούκας, Δ. *Ιστορική ορθογραφία*, όπ.π., σ. 166

[203] Βλ. Καραντζόλα, Ε. «Ο μύθος για το "απαραβίαστο" της ιστορικής ορθογραφίας», *10 μύθοι για τη νεοελληνική γλώσσα*. Διαθέσιμο στο: http://www2.media.uoa.gr/lectures/linguistic_archives/linguistics0203/10_myths/myths_print.html, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[204] Δηλαδή τη σύγχυση: α) γλωσσικού και γραφικού συστήματος, β) συγχρονίας και διαχρονίας στη γλώσσα, γ) γλωσσικής και μεταγλωσσικής γνώσης. Βλ. Καλαμπούκας, Δ. *Ιστορική ορθογραφία*, όπ.π., σ. 119

[205] Διατσέντος, Π. «Το γλωσσικό ζήτημα», όπ.π.

[206] Στους μεταπολιτευτικούς χρόνους «*ξεκινώντας από τη γενική διαπίστωση ότι κανένα από τα διαμορφούμενα στρατόπεδα δεν αρνείται την ιστορική ορθογραφία για τη νέα ελληνική, η όλη συζήτηση περιστρέφεται στο πόσο ιστορική θα πρέπει να είναι η ρύθμιση και με ποιο στόχο*». Κακριδή-Φερράρι, Μ. «Ορθογραφικές μεταρρυθμίσεις», όπ.π., σ. 374

[207] Βλ. Μεσεβρινός, *Σωστή δημοτική*. Θεσσαλονίκη: Τα Τετράδια του Ρήγα, αρ. 15, 1978

τονική μεταρρύθμιση, που συζητείται ακόμη!» και παραθέτει ενδεικτικές προτάσεις του για απλούστευση[208].

Το 2011 ο αναπληρωτής καθηγητής Φιλολογίας Γιώργος Παπαναστασίου, καθώς και η Μαρίνα Τζακώστα, αναπληρώτρια καθηγήτρια Γλωσσικής Ανάπτυξης και Αγωγής του Παιδιού της Προσχολικής Ηλικίας, καταθέτουν νέες προτάσεις για απλοποίηση της ορθογραφίας[209]. Το 2017, ο Δημήτρης Καλαμπούκας κυκλοφορεί τη μελέτη του *Ιστορική ορθογραφία: αναγκαίο κακό ή άταφος νεκρός;* όπου προτείνεται η καθιέρωση ενός νέου φωνημικού ορθογραφικού συστήματος «*που θα αποκαθιστά την τρωθείσα από την ιστορική ορθογραφία σχέση ανάμεσα στην προφορά και τη γραπτή αποτύπωση της νεοελληνικής γλώσσας*»[210]. Εντέλει, η γλώσσα έχει τους δικούς της κανόνες και πορεύεται ερήμην πολιτικών ή άλλων σκοπιμοτήτων. Και, για να επικαλεστούμε και πάλι τον Γιάννη Χάρη, «*τύφλα να 'χει η διαχρονία της γλώσσας μπροστά στη διαχρονία της συζήτησης για τη γλώσσα*»[211].

[208] Κριαράς, Ε. «Και "η ορθογραφία κινείται"», *Το Βήμα*, 2/11/1997

[209] Παπαναστασίου, Γ. «Προς ποια κατεύθυνση θα μπορούσε να κινηθεί μια νέα ορθογραφική μεταρρύθμιση;», στο Επετειακό-Επιστημονικό Συνέδριο *1976-2011: 35 χρόνια από τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση*. Δίον, 2011 και Τζακώστα, Μ. «Ιστορικές μεταρρυθμίσεις του ορθογραφικού συστήματος της ελληνικής: μια αναθεώρηση που επίκειται», στο: *Ελληνική γλώσσα και εκπαίδευση*, 6ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Πάτρα, 2011

[210] Καλαμπούκας, Δ. *Ιστορική ορθογραφία*, όπ.π., σ. 10

[211] Χάρης, Γ. «Επανάληψις, μήτηρ πάσης ανίας μεν, αλλά...», *Εφημερίδα των Συντακτών* (2/7/2016)

Κεφάλαιο 4

Ο Δημήτρης Γληνός πνευματικός ταγός και πολιτικός αγωνιστής της Αριστεράς

4.1. Οι ιδεολογικές και πολιτικές αντιπαραθέσεις μαρξιστών και ιδεαλιστών διανοούμενων στον Μεσοπόλεμο: Η συμμετοχή του Δημήτρη Γληνού

Οι πολιτικές εξελίξεις και οι κοινωνικές αλλαγές του Μεσοπολέμου εκφράζονται στο πεδίο της ιδεολογίας και με την αντιπαράθεση μαρξισμού και ιδεαλισμού. Η διάψευση του μεγαλοϊδεατικού οράματος το 1922 προκαλεί την «πρώτη οδυνηρή αφύπνιση»[1] του λαού, πυροδοτεί τη ρήξη με το παρελθόν, την οποία επισφραγίζει η Συνθήκη της Λοζάνης, με τον οριστικό περιορισμό των συνόρων του ελληνικού κράτους και την ανέκκλητη ματαίωση των αλυτρωτικών διεκδικήσεων. Ο Δημήτρης Γληνός θα γράψει για το ιδεολογικό κενό που προκαλεί η Μικρασιατική Καταστροφή και η κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας: «*Η αόριστη εκείνη νοσταλγία, η ονειροπόληση εκείνη για το άπλωμά μας στις χώρες, που κάποτε πάτησαν οι στρατιές του Μεγάλου Αλεξάντρου ή του Ηράκλειου και του Τσιμισκή έσπασε οριστικά και αμετάκλητα. Η πορφύρα των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων δε μπορεί πια να θολώνει το νου μας για να μην έχουμε μάτι να δούμε τις σημερινές πραγματικότητες. Η τοπική ανασύνθεσή μας πρέπει να έχει για αποτέλεσμα την ψυχική μας ανασύνθεση και το ξαναβάφτισμα της ιστορικής μας συνείδησης.* [...] *Τα ψυχικά κενά, που δημιουργήθηκαν από το γκρέμισμα αυτών των ειδώλων πρέπει να γεμίσουν με νέα γόνιμα, δυναμικά ιδεώδη.*»[2].

Σταδιακά ο αλυτρωτικός εθνικισμός δίνει τη θέση του σε έναν εσωστρεφή εθνικισμό, ο οποίος στη δεκαετία του ’30 λαμβάνει τη μορφή ενός πολιτισμικού εθνικισμού, μεσσιανικού και ιδεαλιστικού[3]. Παράλληλα, γίνεται έντονα αντιληπτή η έλλειψη πνευματικών ταγών κατά τη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα, ανθρώπων δηλαδή με ευρεία αισθητική και

---

[1] Ελεφάντης, Ά. *Η επαγγελία...*, όπ.π., σ. 14

[2] Γληνός, Δ. «Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια. Γ’ Η σημερινή στιγμή», *Ακρόπολις*, 9/6/1929

[3] Παπαδημητρίου, Δ. *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο. Η ελληνική δημόσια συζήτηση*. Αθήνα: Ασίνη, 2012, σσ. 67-68. Η αναγκαστική αυτή αναδίπλωση του εθνικισμού βοηθά ν΄ αναδειχθεί ο νέος αντίπαλος, καθιστώντας τον αντικομμουνισμό ως την επίσημη ιδεολογία της αστικής τάξης. Βλ. Ελεφάντης, Ά. *Η επαγγελία...*, όπ.π., σ. 49

φιλοσοφική μόρφωση, με κριτική σκέψη, ανθρώπων που θα αποτελούσαν τους πνευματικούς καθοδηγητές και αρχηγούς, ικανούς να εμπνεύσουν και να ενθουσιάσουν τον λαό[4]. Την έλλειψη αυτή επιχειρούν να καλύψουν, κυρίως, δύο διαμετρικά αντίθετες δυνάμεις, ο ανερχόμενος μαρξισμός και ο ιδεαλισμός (ιδεοκρατία), με τους βασικούς εκπροσώπους των δύο τάσεων να ξιφουλκούν μέσα από τις στήλες των εφημερίδων και των περιοδικών της εποχής. Το επίδικο διακύβευμα είναι η πολιτική ηγεμονία μέσω της διατύπωσης θέσεων που αποσκοπούν στη συνολική ρύθμιση της ελληνικής μεσοπολεμικής συνθήκης και τους αναγκαίους ιδεολογικούς προσανατολισμούς[5]. Η αυξανόμενη δύναμη της εργατικής τάξης διανοίγει τον δρόμο για μακρόπνοες πρωτοβουλίες και ιδέες συλλογικού χαρακτήρα, ενώ η πολιτική αστάθεια δεν αποκλείει τη δυνατότητα επιβολής ριζικών αυταρχικών λύσεων[6].

Επισκοπώντας τον περιοδικό τύπο του Μεσοπολέμου, αντιλαμβανόμαστε ότι την Αριστερά εκπροσωπούν οι *Νέοι Πρωτοπόροι* (ΚΚΕ), μερικώς η *Αναγέννηση* του Δημήτρη Γληνού και η *Νέα Επιθεώρηση* του Αντρέα Ζευγά (Αιμ. Χουρμούζιου), που ως αριστερή αντιπολίτευση εκφράζει τους τροτσκιστές. Στη συντηρητική πλευρά[7] ξεχωρίζουν η *Νέα Εστία* των Γρ. Ξενόπουλου και Πέτρου Χάρη, τα *Ελληνικά Γράμματα* του Κωστή Μπαστιά, η *Ιδέα* των Σπύρου Μελά, Γ. Θεοτοκά και Γ. Οικονομίδη, τα *Νέα Γράμματα* των Α. Καραντώνη και Γ. Κατσίμπαλη, το περιοδικό *Πολιτισμός*, τα εκκλησιαστικά περιοδικά *Ζωή* και *Νέα Ζωή*, τα *Νεοελληνικά Γράμματα* των Αλέκου και Δημήτρη Φωτιάδη, και ιδίως το ιδεαλιστικά προσανατολισμένο *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών* των Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλου, Π. Κανελλόπουλου και Κ. Τσάτσου. Στα σύνορα της αντίθεσης των δύο ιδεολογικών κόσμων θα μπορούσε να τοποθετηθεί το σοσιαλίζον *Σήμερα* των Ξ. Λευκοπαρίδη, Κ. Ουράνη και Ηλία Τσιριμώκου, ενώ ιδεολογικά ανοιχτός μένει *Ο Κύκλος* του Απ. Μελαχρινού. Ωστόσο, θα πρέπει να

[4] Δεν πρόκειται για ελληνικό μόνο φαινόμενο. Σύμφωνα με τον Mannheim, η περίοδος του Μεσοπολέμου στερείται ενός γενικά αποδεκτού κοσμοειδώλου (Weltanschauung) και χαρακτηρίζεται από μια πρωτοφανή προσπάθεια ιδεολογικής εξουδετέρωσης του αντιπάλου, πράγμα που συνεπάγεται τη «βιοτική αμηχανία» της εποχής. Mannheim, Κ. *Ιδεολογία και Ουτοπία*, μτφ. Γ. Ανδρουλιδάκης. Αθήνα: Γνώση, 1997, σσ. 49-59

[5] Μπογιατζής, Β. *Επιστημονικό ιδεώδες και διανοητικές οικειοποιήσεις της τεχνολογίας στον ελληνικό Μεσοπόλεμο*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Διαπανεπιστημιακό πρόγραμμα ΕΚΠΑ & ΕΜΠ, 2009, σ. 82

[6] Βλ. σχετ. Παπαδημητρίου, Δ. *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*. Αθήνα: Σαββάλας, 2006

[7] Ο όρος «συντηρητικοί» περιλαμβάνει τους διανοούμενους που θεωρούν ότι το υφιστάμενο κοινωνικό καθεστώς προσφέρει ένα επαρκές πλαίσιο και τις δυνατότητες βελτίωσής του.

επισημανθεί ότι τόσο η *Αναγέννηση* όσο και η *Νέα Εστία* δεν διακρίνονται για το αποκλειστικό τους πνεύμα, καθώς φιλοξενούν στις σελίδες τους και συγγραφείς της αντίπερα όχθης[8].

Μετά τη διάσπαση του Ε.Ο. το 1927, στον πνευματικό χώρο δεν έχει δημιουργηθεί ακόμη οριστική διακοπή διαλόγου ανάμεσα στους εκπροσώπους των επαναστατικών και των συντηρητικών αντιλήψεων. Υπάρχουν συγχρόνως χώροι όπου συνυπάρχουν και διαλέγονται οι αντίπαλοι, και χώροι όπου αποκλείονται[9]. Στο πλαίσιο του δημόσιου λόγου, πολιτικοί και στοχαστές -οι οποίοι αποτελούν «δημόσιους διανοούμενους» (public intellectuals) και έχουν πρόσβαση σε ποικίλες σφαίρες επικοινωνίας (εφημερίδες, περιοδικά, πανεπιστήμια, συλλόγους, πολιτικές οργανώσεις και κόμματα, κρατικές θέσεις, πολιτικά αξιώματα)- συμμετέχουν ενεργά στις ιδεολογικές διαμάχες, με ρητό στόχο την επίτευξη της ιδεολογικής ηγεμονίας[10].

Η λεγόμενη «γενιά του ’30» κατεβαίνει στον στίβο των ιδεών με προθέσεις καταλυτικές των συστημάτων, εντελώς αντικομφορμιστική στις διακηρύξεις της. Αντιτίθεται διαμετρικά τόσο στην πνευματική θεωρία της αστικής σκέψης της εποχής, όσο και στον «φιλολογικό μαρξισμό» του Βάρναλη και του Γληνού, που αποτελεί αντικείμενο αμείλικτης κριτικής για τον Θεοτοκά[11]. Ο «πνευματικός μιλιταρισμός» ενώνει στη συνείδησή του τη Δεξιά και την Αριστερά: «*Εθνικιστές και μαρξιστές φιλονεικούν, βέβαια, με αμοιβαίο μίσος, μα είναι κατά βάθος πνεύματα της ίδιας οικογένειας. Άλλωστε συνεννοούνται πολύ καλά, ακόμα και στους μεγαλύτερους αναβρασμούς της μάχης, γιατί μιλούν την ίδια γλώσσα και την ίδια στάση κρατούν μπρος στον κόσμο. Έλυσαν οριστικά όλα τα προβλήματα, σταμάτησαν κάθε πνευματική έρευνα, κλείστηκαν μέσα σε μια απόλυτη αλήθεια που την επαναλαμβάνουν μηχανικά σ’ όλη τη ζωή τους αλύγιστοι σαν απολιθωμένοι, ανίκανοι να υποπτευθούν πως υπάρχουν και διαφορετικές προοπτικές των πραγμάτων. Και για τις δυο αυτές παρατάξεις η ελευθερία της σκέψης είναι μια σατανική*

[8] Αργυρίου, Α. «Εισαγωγή» στο: *Η ελληνική ποίηση. Ανθολογία-Γραμματολογία: Νεωτερικοί ποιητές του μεσοπολέμου*, τόμ. Δ’. Αθήνα: Σοκόλη, 2000, σσ. 119-120

[9] Τσάκωνας, Δ. *Ιδεαλισμός και μαρξισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κάκτος, 1988, σ. 81

[10] Μπογιατζής, Β. «Πολιτική, Ιδεολογία της Επιστήμης και Τεχνολογία στον Δημόσιο Λόγο του Ελληνικού Μεσοπολέμου», στο: *Επιστήμη και Τεχνολογία. Ιστορικές και Ιστοριογραφικές Μελέτες*, Εταιρεία Μελέτης και Διάδοσης της Ιστορίας των Επιστημών και της Τεχνολογίας. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών ΑΕ, 2013, σ. 278

[11] Καραντώνης, Α. «“Το Ελεύθερο Πνεύμα” του Γ. Θεοτοκά», *Ελληνική Επιθεώρησις*, 1929. Αναφορά από: Βουρνάς, Τ. «Μια επισκόπηση των πνευματικών αξιών στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1930-1936», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ 89, 5/1962, σ. 520

επιχείρηση που αποβλέπει στο θόλωμα των ζητημάτων και στην παραπλάνηση των πνευμάτων, η ανεξάρτητη κριτική είναι προϊόν δόλου, αβουλίας, ντιλεταντισμού ή σκεπτικισμού, οι άνθρωποι που στέκονται υψηλότερα από τα τυφλά πάθη της εποχής μας είναι καθυστερημένοι, ονειροπόλοι, δειλοί φυγάδες της μάχης ή φαύλοι οπορτουνιστές. Οι δυο θρησκείες στηρίζονται στην ίδια αρχή: πίστευε και μη ερεύνα.»[12].

Σημαντικό είναι το σχόλιο του Βουρνά: «*Ο επερχόμενος κίνδυνος του φασισμού εμπνέει στη νεοελληνική σκέψη τη νηφαλιότητα του διαλόγου. Είναι ένα στοιχείο που πρέπει να προσεχτεί με τη βαρύτητα που του ταιριάζει.*»[13]. Βέβαια, οι «διάλογοι» πολύ απέχουν από το να χαρακτηριστούν νηφάλιοι. Είναι αιχμηροί, με μειωτικές ή υβριστικές φραστικές επιλογές και από τις δύο πλευρές. Διακηρυγμένος στόχος είναι η πάλη για την αποτροπή του φασισμού και του πολέμου, την οποία διευθύνει ουσιαστικά ο Δημήτρης Γληνός, δίνοντας τον αγωνιστικό τόνο με τα άρθρα, τα δοκίμια, τις διαλέξεις και τα σχόλιά του στον Τύπο. Στο πλευρό του τάσσονται, κυρίως μέσα στους *Νέους Πρωτοπόρους*, μια σειρά διανοούμενοι όπως ο Βάρναλης, ο Καρβούνης, η Γ. Καζαντζάκη, ο Κατηφόρης, ο Πανσέληνος, ο Ιορδανίδης, η Φ. Χατζιδάκη κ.ά. Το σύνθημα δίνει ο Γληνός το 1932 με το άρθρο του «Πόλεμος ενάντια στον πόλεμο»: «*Υπάρχουν πολλοί, πάρα πολλοί ακόμη στον τόπο μας, που όταν ακούνε την κραυγή του κινδύνου "ο πόλεμος έρχεται!" παραξενεύονται και γελούν ειρωνικά* [...] *Και όμως, ο "πόλεμος έρχεται"! Ο πόλεμος ετοιμάζεται! Ο πόλεμος χτυπάει κιόλας την πόρτα του κάθε σπιτιού, του πιο ειρηνικού κι απόμερου, στην πόλη, στον κάμπο και στο βουνό* [...] *Το χρέος μας είναι λοιπόν τώρα "πόλεμος ενάντια στον πόλεμο!"*»[14]. Άμεση συνέπεια αποτελεί η δημοσίευση του Αντιπολεμικού Μανιφέστου των διανοουμένων, στις 3 Ιουνίου 1932, το οποίο καταλήγει ως εξής: «*Ενάντια στα δολοφονικά χέρια των μιλιταριστών, ενάντια στα εγκληματικά σχέδια των πολιτικών, πρέπει να υψωθεί η παγκόσμια ανθρωπιστική συνείδηση για να σταματήσει το κακό που έρχεται.*»[15]. Το κείμενο υπογράφουν οι Γληνός, Κορδάτος, Καρβούνης, Πανσέληνος, Μ. Κοτοπούλη, Γ. Καζαντζάκη, Αυγέρης, Μπαστιάς, Βάρναλης, Μελαχρινός κ.ά.

---

[12] Θεοτοκάς, Γ. *Ελεύθερο Πνεύμα*, 1929, σσ. 43-44. Αναφορά από: Βουρνάς, Τ. «Μια επισκόπηση...», όπ.π., σσ. 520-521

[13] Βουρνάς, Τ. «Μια επισκόπηση...», όπ.π., σ. 521

[14] Γληνός, Δ. «Πόλεμος ενάντια στον πόλεμο», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 7-8, 6-7/1932

[15] «Αντιπολεμικό μανιφέστο», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 7-8, 7-8/1932, σσ. 248-249 http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=30527, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

Στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης μαρξισμού-ιδεαλισμού, ο Γληνός αναλαμβάνει να προασπίσει τη μαρξιστική θεωρία εφοδιάζοντας με τον δημόσιο λόγο του το ιδεολογικό της οπλοστάσιο. «*Ήξαιρε καλύτερα από τους αστούς την αστική επιστήμη και την αστική διανόηση κι αυτό ήταν ένα σπάνιο όσο και σπουδαίο πλεονέκτημα για ένα μαχητή του κομμουνιστικού στρατοπέδου*»[16], θα γράψει γι' αυτόν ο φίλος και συνοδοιπόρος του Αλ. Σβώλος. Απέναντί του έχει κυρίως τα περιοδικά *Ιδέα* και *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*[17]. Στον κύκλο του δεύτερου διασταυρώνονται νεοκαντιανές, υπαρξιστικές, πλατωνικές και αισθητικές τάσεις, «*διαθλασμένες, κάποτε, από έναν υποδόρειο πνευματικό αυταρχισμό και μεσσιανισμό*»[18]. Οι Κ. Τσάτσος και Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος ανήκουν στους εκπροσώπους των νεοκαντιανών τάσεων, ενώ ο Π. Κανελλόπουλος εκπροσωπεί τις υπαρξιστικές τάσεις «*έμπλεως* [sic] *μεσσιανισμού, επαναστατημένος και καποδιστριακός*»[19]. Η μάχη του ιδεαλισμού με τον υλισμό δίνεται προπάντων σε θεωρητικό επίπεδο και στη σφαίρα της φιλοσοφίας, ενώ αρχικά το *Αρχείον* προσανατολίζεται στον Καντ και τον κριτικό ιδεαλισμό[20]. Άλλωστε, ένας από τους σημαντικότερους λόγους που οδηγούν τους εν λόγω διανοούμενους στην ίδρυση του *Αρχείου*, είναι το «θράσεμα», όπως αναφέρουν, του ιστορικού υλισμού και η ευρεία διάδοσή του στους νέους[21]. Εκφράζουν τον φόβο ότι η ιδεολογία του κομμουνιστικού

[16] Σβώλος, Α. «Ο πνευματικός άνθρωπος», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη*..., όπ.π., σ. 11

[17] Πρόκειται για περιοδικό που κυκλοφορούσε αδιάκοπα, κάθε τρεις μήνες, από το 1929 έως το 1941, επηρεάζοντας σε σημαντικό βαθμό τη διανόηση και την πανεπιστημιακή νεολαία της εποχής. Ο κύκλος του «Αρχείου Φιλοσοφίας», που έλαβε στην Ελλάδα την προσωνυμία της «Σχολής της Χαϊδελβέργης» καθώς στο πανεπιστήμιό της σπούδασαν οι κυριότεροι φορείς του, άνοιξε διμέτωπο αγώνα, αφενός ενάντια στην επιφανειακή προσέγγιση της ιδεοκρατίας και, αφετέρου, ενάντια στον ιστορικό υλισμό. Βλ. Μπογιατζής, Β. «Ένας ξένος εναντίον φιλελευθερισμού και κομμουνισμού: ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στο Αρχείον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών», *Μνήμων*, 34, Αθήνα, 2015, σ. 69

[18] Τσάκωνας, *Ιδεαλισμός και μαρξισμός*..., όπ.π., σ. 85

[19] *Στο ίδιο*

[20] Όπως ομολογεί ο Π. Κανελλόπουλος, οι ιδρυτές του περιοδικού πίστευαν ότι, όπως ο Καντ είναι ο Μωυσής του γερμανικού έθνους, έτσι και αυτοί εκπροσωπούν την επιθυμία του Χέλντερλιν να μεταφέρουν ως δραστικό νόμο στη νέα Ελλάδα τις πλάκες των εντολών του Καντ. Βλ. Κανελλόπουλος, Π. «Ποίηση και αλήθεια στη νεοελληνική ζωή», *Νέα Εστία*, τχ 65, Αθήνα, 1959, σσ. 268-270

[21] Σύμφωνα με την μπροσούρα της ΟΚΝΕ, δημοσιευμένη στη *Βιβλιοθήκη του Νέου Λενινιστή* (αρ. 14-15 Αυγ. 1928), στα τέλη του 1927 οι κομμουνιστικές νεολαίες έχουν 1.886 μέλη, ενώ στις αρχές του ίδιου χρόνου είχαν 800. Βλ. σχετ. Ελεφάντης, Ά. *Η επαγγελία*..., όπ.π., σ. 75. Η διάδοση των αριστερών ιδεών στο φοιτητικό κίνημα στον χώρο του Πανεπιστήμιου, οδήγησε στην επινόηση του ιδεολογήματος του «εσωτερικού εχθρού» (κομμουνισμού), στην

ολοκληρωτισμού κάνει την εμφάνισή της «σαν απρόσωπο τέρας», κατά τη ρήση του Κανελλόπουλου, που παλεύει να καταπιεί τις ατομικές συνειδήσεις, τοποθετώντας το αφηρημένο σύνολο (μάζα) πάνω από τον άνθρωπο. Στην αρθρογραφία τους κυριαρχεί η πεποίθηση ότι η θεραπεία από αυτόν θα συντελεστεί με την ιδεαλιστική φιλοσοφία, η καλλιέργεια και η διάδοση της οποίας θα αποκαθάρει τον ελληνισμό πολιτισμικά και πολιτικά από την αντιιστορική και αντεθνική προπαγάνδα του ιστορικού υλισμού, τόσο ως κοσμοθεωρία όσο και ως ιδεολογία. Όπως το θέτει ο Τσάτσος: «*Μέσα στην πνευματική αναρχία που μας δέρνει* [...] *απέναντι στη δίψα της επιφανειακής και πρόχειρης γνώσης και στο πρόβλημα του ιστορικού υλισμού, η παράδοση της Χαϊδελβέργης και πρώτα το έργο του Rickert είναι το δραστικότερο αντιφάρμακο.* [...] *Στη συγγένεια που συνδέει την αξιολογία με τις βαθύτερες μορφές της ελληνικής σκέψης στηρίζουμε την πίστη, πως το παληό δέντρο της ελληνικής ιδεοκρατίας γρήγορα θα ροδαμίση ξανά και θα πάρη ένα ψήλος, που μετριέται από την αντίδραση που κι' όλας η προαίσθηση του υψωμού του έχει προκαλέσει.*»[22]· «*Οι υλιστικώς φιλοσοφούντες είναι πρωτίστως πολιτικοί, δρώντες υπό τη δελεαστική προσωπίδα της επιστημονικής αντικειμενικότητας*», συνεπώς «*στόχος της ιδεοκρατίας είναι να πλήξει τις βαθύτερες θεωρητικές του ρίζες*»[23]. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι οι ιδεαλιστές διανοούμενοι χρησιμοποιούν, όπως επισημαίνει ο Τσιρόπουλος, για το πνευματικό όραμα της ελληνικότητας την πολύσημη λέξη «αποστολή»[24].

Το μηνιαίο περιοδικό *Ιδέα* (Ιαν. 1933-Μάρτ. 1934) εκφράζει τη φιλελεύθερη διανόηση του Μεσοπολέμου, με διευθυντή του τον Σπ. Μελά, «ψυχή» του τον Γ. Θεοτοκά, και συνεργάτες καταξιωμένους ή πολλά υποσχόμενους πρωτοεμφανιζόμενους διανοούμενους, μεταξύ των οποίων οι Κ. Δημαράς, Άγγ. Τερζάκης, Αλ. Πάλλης, Κ. Δεσποτόπουλος,, Π. Λεκατσάς, Αλ. Δελμούζος, Κ. Τσάτσος και Π. Κανελλόπουλος. Το μεγαλύτερο μέρος της αρθρογραφίας του αφιερώνεται στο ζήτημα της κοινωνικής κρίσης και στην ανάδειξη της ανάγκης μιας «βαθειάς κοινωνικής αλλαγής», ενώ ήδη στις

πολιτικοποίηση της εκπαίδευσης και την υπαγωγή της σε πολιτικές, ιδεολογικές, κρατικές και εθνικές σκοπιμότητες. Βλ. σχετ. Κυπριανός, Π. *Συγκριτική Ιστορία*..., όπ.π., σ. 184

[22] Τσάτσος, Κ. «Ο Rickert και η Αϊδελβεργιανή παράδοση», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, έτος Δ΄, τχ 4, 7/1933

[23] Τσάτσος, Κ. «Τα σύγχρονα πνευματικά ρεύματα στην επιστήμη του δημοσίου δικαίου», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, έτος Γ΄, τχ. 4, 7/1932, σσ. 410-442

[24] Τσιρόπουλος, Κ. «Δρομολόγιο. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος άνθρωπος του καιρού μας», στο: «Έκφραση Τιμής στον Κωνσταντίνο Τσάτσο για την προσφορά του στο έθνος και τον πολιτισμό», *Τετράδια Ευθύνης*, τχ. 16, 5/1982, σ. 172

προγραμματικές αρχές του διακηρύσσει τον αντικομμουνιστικό προσανατολισμό του[25]. Στο φιλοσοφικό και ιδεολογικό επίπεδο, το περιοδικό «*θα πολεμήσει τις υλιστικές και αιτιοκρατικές θεωρίες, που αρνιούνται την ελευθερία, την ατομικότητα, το ρόλο της θέλησης, την πίστη στις ανώτερες και πιο ευγενικές δυνάμεις του ανθρώπου, και καθορίζουν την ανθρώπινη πρόοδο σαν το αποτέλεσμα της μηχανικής λειτουργίας τυφλών δυνάμεων, που ξεφεύγουν από κάθε ανθρώπινη επίδραση* [...] [ενώ] *τα αποτελέσματα της επικράτησής τους θα είναι η κατάργηση κάθε ελεύθερης και ανυστερόβουλης έρευνας της σκέψης και συνάμα ο εξευτελισμός κι η άρνηση κάθε ηθικής αξίας, η πνευματική σκλαβιά κι ο ανηθικισμός.*». Παράλληλα, ωστόσο, δηλώνουν ότι αναγνωρίζουν «*τα μεγάλα ελαττώματα και την αδικία του κεφαλαιοκρατικού καθεστώτος*», αλλά επαγγέλλονται την άρση τους «*δίχως να σπάσει η συνέχεια του πολιτισμού, δίχως να θυσιάσουμε την πνευματική και ηθική κληρονομιά των αιώνων, δίχως βάρβαρες τυραννίες*».

Αναφορικά με το γλωσσικό ζήτημα, το περιοδικό *Ιδέα* επιχειρεί να προσεταιριστεί τον δημοτικισμό ευελπιστώντας να τον σώσει από την «αρπάγη» του μαρξισμού και διακηρύσσοντας δια στόματος Σπ. Μελά ότι «*η επανάσταση του δημοτικισμού είναι η μόνη αληθινή επανάσταση που μπορεί να γίνει στην Ελλάδα*». Ο Μελάς τονίζει, βέβαια, και τον εθνικό χαρακτήρα αυτής της επανάστασης: «*Ο δημοτικισμός είναι η πιο καθολική, πιο γνήσια ελληνική επανάσταση, που βγαίνει μέσα από την εθνική ψυχή κι είναι απόλυτα προσαρμοσμένη στην εθνική πραγματικότητα. Τι άλλο εκφράζει με τρόπο πιο δυνατό και πιο ανάγλυφο από το δημοτικισμό τη βαθύτατη ανάγκη της εθνικής ψυχής να βεβαιώσει τον εαυτό της, παραμερίζοντας τις πολύμορφες ψευτιές και τις πλάνες που μας σκλαβώνουν;*». Με το πρόσχημα του γνήσιου και ιθαγενούς κινήματος, ο δημοτικισμός προβάλλεται όχι μόνο ως αίτημα εθνικής αυτογνωσίας αλλά και ως κυματοθραύστης στον ελλοχεύοντα «μοντερνισμό» είτε αυτός παίρνει τη μορφή ξένων λογοτεχνικών ρευμάτων είτε αντιπροσωπεύει την απειλή του μαρξισμού. Ο Γληνός, όπως και άλλοι μαρξιστές διανοούμενοι[26], είναι πολύ επιφυλακτικός απέναντι στην «επανάσταση του δημοτικισμού» που ευαγγελίζεται ο Μελάς

[25] «Βασικές αρχές», *Ιδέα*, τχ. 1, 1/1933, σσ. 1-2. Βλ., επίσης, «Η φιλοσοφία και οι κομμουνιστές», *Ιδέα*, τχ 3, 3/1933, σσ. 201-202

[26] Ο Γ. Μηλιάδης χαρακτηρίζει τον δημοτικισμό του Μελά ως «*ένα μιλιταριστικό, φασιστικό σωβινισμό που ακονίζει τη σπάθα του*», καμουφλαρισμένος σε «πρωτότυπο» και ντόπιο επαναστατικό σύνθημα που δήθεν αχρηστεύει τις ξενόφερτες κοινωνικές θεωρίες. Βλ. Τζιόβας, Δ. *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Οδυσσέας, 2006, σσ. 25-29

και οι συνεργάτες του. Υποστηρίζει, μάλιστα, ότι ο φασισμός λόγω της κοινωνικής του σύνθεσης δεν διστάζει να δέχεται αριστερά πολιτικά συνθήματα και, κατά το παράδειγμα του ιταλικού φασισμού που οικειοποιήθηκε τον φουτουρισμό, το ίδιο και ο ελληνικός προσεταιρίζεται τον δημοτικισμό για να συσκοτίσει ζωτικότερα κοινωνικά προβλήματα και να δημιουργήσει σύγχυση μέσα στις τάξεις, με τα αριστερά του γλωσσικά συνθήματα[27].

Ο Γληνός, ασκώντας κριτική στο βιβλίο του Ηλία Τσιριμώκου *Έλεγχος του αστικού Ιδεαλισμού*[28] που κυκλοφόρησε το 1933 με το ψευδώνυμο Παύλος Γκίκας, γράφει: «*Ο μόνος δρόμος για να καταπολεμηθεί αποφασιστικά η αντίδραση είνε ο κομμουνισμός, η εφαρμογή των αρχών του μαρξισμού-λενινισμού στη θεωρία και στην πράξη* [...] *Σήμερα, όποιος είνε αληθινός και τίμιος σοσιαλιστής δεν μπορεί να στέκεται στο αβέβαιο, θολό, γεμάτο από σύγχυση και αοριστία επίπεδο, που στέκεται ο Γκίκας. Γιατί τότες δεν πολεμάει, μα υποβοηθάει την αντίδραση. Τα πράγματα δείξανε πια, πως άλλος δρόμος σωτηρίας δεν υπάρχει από τον κομμουνιστικό. Όλα τα άλλα είναι κομπρομέσα*[29]*, που στο τέλος καταντούνε στο φασισμό.*»[30]. Αναφέρεται στους συντάκτες και συνεργάτες του περιοδικού *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών* με το παρωνύμιο «αρχειοφιλόσοφοι»[31], τους οποίους δηκτικά ονομάζει και «ανθυποφιλόσοφους του φασισμού»[32]. Ο Κονδύλης αναλύει την εξαιρετική σημασία και αποτελεσματικότητα που διαθέτει από την άποψη της πολεμικής η κατηγορία της «αντίδρασης»: δεν επιτρέπει στον αντίπαλο να αυτοπροσδιοριστεί, αναγκάζοντάς τον να

---

[27] «*Και μόνο στις ημέρες μας, όπου οι αστοί διανοούμενοι έχασαν τα νερά τους και κοιτάζουν ν' αρπαχτούν απ' οποιοδήποτε ζωηρόχρωμο φλάμπουρο, για να κρύψουνε τη γύμνια τους ή να σκεπάσουνε το ένα και μόνο ιδανικό, που τους απόμεινε, το φασισμό, βρέθηκε ένας «παλαίμαχος» ιδεολογικός ακροβάτης ο κ. Σπύρος Μελάς για να υψώσει τάχα το δημοτικισμό σε λάβαρο αναγένησης από τις σελίδες του περιοδικού «Ιδέα». Και ο ίδιος όμως κατάλαβε γρήγορα πόσο έγινε γελοίος και δεν έδωκε καμιά συνέχεια στην ηρωική χειρονομία του.*», Γληνός, Δ. «Το γλωσσικό ζήτημα», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 5, 5/1934, σσ. 186-188

[28] Στο βιβλίο αυτό, που κυκλοφόρησε το 1933 από τις εκδόσεις Πυρσός, ο Τσιριμώκος προβαίνει σε κριτική του έργου του Θεοτοκά *Εμπρός στο κοινωνικό πρόβλημα*.

[29] «Κομπρεμί» είναι όρος κυρίως της πολιτικής και παραπολιτικής αργκό, που χρησιμοποιείται όμως και ευρύτερα, για να γίνει αναφορά σε παρασκηνιακές διαβουλεύσεις, συνδιαλλαγές και συμφωνίες. Ο Γληνός προφανώς υιοθετεί τη φρασεολογία για να διαχωριστεί από τους αστούς και να ταυτιστεί με τον λαό.

[30] *Νέοι Πρωτοπόροι*, 7/1933, σ. 230

[31] Βλ. σχετικά, Καστρινού, Λ. «Οι αρχειοφιλόσοφοι», *Νέοι Πρωτοπόροι*, 4/1934, σ. 195

[32] Λυκογιάννης, Θ. «Κοντά στο Δάσκαλο», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη...*, όπ.π., σ. 81

αμύνεται προκειμένου να αποσείσει έναν αρνητικά φορτισμένο χαρακτηρισμό[33].

Στο κείμενό του «Πνευματικές μορφές της αντίδρασης»[34] (Τύπο, εκκλησία, παιδεία, επιστήμη και τέχνη), ο Γληνός υποστηρίζει ότι η εξέλιξη της νεαρής ελληνικής αστικής δημοκρατίας στο πνευματικό επίπεδο είναι εξαρχής μία σειρά από ύποπτες αντιλαϊκές ενέργειες και από φανερούς κι ανηλεείς διωγμούς, προκειμένου να επιβληθεί μια αφόρητη πνευματική σκλαβιά, ενώ «*έξω από το κίνημα του προλεταριάτου δεν υπάρχει καμιά αληθινή εκπολιτιστική δράση*». Αποκαλεί συλλήβδην τον αντιμαρξισμό «*μια καταγέλαστη φλυαρία για αναίρεση του επιστημονικού σοσιαλισμού* [...] *που κάνει νερά από παντού σαν ένα ξεχαρβαλωμένο σαπιοκάραβο*»[35]. Υποστηρίζει ότι ο ιδεαλισμός διασπώντας την ενότητα της ανθρώπινης ζωής και του ανθρώπινου πολιτισμού, όπως διασπάει και τον ίδιο τον άνθρωπο, διαχωρίζοντας ύλη και πνεύμα, «*αφήνει εντελώς ανεξήγητα τα βασικότερα προβλήματα της κοσμοθεωρίας και της βιοθεωρίας. Η ιδεαλιστική διαλεχτική αναποδογυρίζει τη σχέση της ανθρώπινης συνείδησης σχετικά με την ανθρώπινη ύπαρξη και τη ζωή, και αδυνατώντας αληθινά να εξηγήσει το σύνολο της ανθρώπινης ζωής καταντάει και αυτή σ' ένα μυστικισμό*». Εκ διαμέτρου αντίθετα, ο μαρξισμός προσεγγίζει ευθύς εξαρχής ως «*ενιαίο σύνολο τη φύση και τον άνθρωπο, που είναι ένα μέρος της, και τον ανθρώπινο πολιτισμό, δεν ξεχωρίζει κανένα φανέρωμα της ζωής με ξεχωριστή αιτιότητα και αυτόνομη εξέλιξη*». Ο Γληνός είναι γνώστης της ιδεαλιστικής φιλοσοφίας, την οποία έχει μελετήσει επισταμένως και εξακολουθεί να μελετά, όπως καταδεικνύουν σημειώματα και σχεδιάσματα της περιόδου αυτής, τα οποία διατηρούνται στο Αρχείο του[36].

Από τα τέλη του 19ου αιώνα και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού, η κριτική στο καπιταλιστικό πρότυπο της σύγχρονης πραγματικότητας αποτυπώθηκε ιδιαίτερα στη Γερμανία ως αντίθεση μεταξύ του εσωτερικού (Kultur) και του εξωτερικού πολιτισμού (Zivilisation). Σύμφωνα με αυτή τη διάκριση, η Kultur ταυτιζόταν με την πνευματικά αυθεντική εσωτερική ουσία

---

[33] Κονδύλης, Π. *Αντίδραση-Παλινόρθωση*. Αθήνα: Ίνδικτος, 2001

[34] Γληνός, Δ. «Πνευματικές μορφές της αντίδρασης», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 10, 11, 12 (9-12/1932) και τχ 1, 2 (1-2/1933), σσ. (αντίστοιχα) 349-351, 398-400, 424-426, 5-8, 49-53

[35] Σχολιάζοντας αυτό ακριβώς το σημείο ο Μελετόπουλος θα γράψει: «*Η άποψή του ουσιαστικά συνιστά άρνηση και τέλος του ιδεολογικού διαλόγου και οδηγεί στην λογική του εγκλεισμού των διαφωνούντων σε ψυχιατρεία.*». Βλ. Μελετόπουλος, Μ. *Μαρξισμός και τροτσκισμός στην Ελλάδα*, όπ.π., σ. 264

[36] Βλ. *ΑΔΓ*, φάκ. ΙΒ89

ενός λαού και εξέφραζε την οργανική του σχέση με τον χρόνο ως οργανική εκδήλωση της ψυχής και του πνεύματός του· ενώ η Zivilisation συνιστούσε τον εξωτερικό πολιτισμό, την τεχνητά δομημένη και μηχανική έκφραση του πολιτισμού. Η διάκριση αυτή χρησιμοποιήθηκε εκτεταμένα ως κύριος πυλώνας των επιχειρημάτων εναντίον του μαρξισμού και του κομμουνισμού τόσο από Γερμανούς όσο και από Έλληνες φιλοσόφους και κοινωνιολόγους που κινούνταν στο πολιτικό φάσμα από τον συντηρητισμό μέχρι τον εθνικοσοσιαλισμό. Συχνά, στον εσωτερικό πολιτισμό, την Kultur, στήριξαν το νέο πολιτιστικό και πολιτικό πρόγραμμα του έθνους[37]. Όσο οι ιδεαλιστές στοχαστές υποστηρίζουν ότι η ουδετερότητα ή το ανεξέλεγκτο της Zivilisation επιβάλλουν τον εμποτισμό της με στοιχεία προερχόμενα από την Kultur, τόσο ο Γληνός επιμένει ότι η διάκριση πνευματικού και τεχνικού πολιτισμού αποτελεί ψευδοπρόβλημα: από τη στιγμή που οι εγγενώς δημιουργικές δυνάμεις της τεχνολογίας θα καθοδηγηθούν από το προλεταριάτο, η σύμπτωση των δύο σφαιρών θα επέλθει αναπόφευκτα, όπως άλλωστε δείχνει το σοβιετικό παράδειγμα. «*Τα δυο αυτά επίπεδα του πολιτισμού*», θα γράψει, «*ουσιαστικά αποτελούν ένα ενιαίο και αλληλοεξαρτημένο σύνολο, αφού τα δυο στο βάθος καθορίζονται από τον τρόπο της παραγωγής και τις παραγωγικές σχέσες*»[38].

Παρενθετικά αξίζει να σημειωθεί ότι σταθερό τόπο της σκέψης του Γληνού αποτελεί η στενή διασύνδεση πολιτικών λύσεων με την επιστημονική-τεχνολογική ανάπτυξη. Στη δεκαετία του ’30 προτείνει ως υπόδειγμα πραγμάτωσης της τεχνολογικής ανάπτυξης τη Σοβιετική Ένωση της εποχής, ενώ αυτό που τον ενθουσιάζει στη σοβιετική σοσιαλιστική προοπτική είναι η ενότητα θεωρίας και πράξης, «επιστήμης και ζωής», με στόχο την κοινωνική ευημερία. Εκθειάζει τα «πενταετή πλάνα» που ευαγγελίζονται καθολική ενότητα και ισότητα, κατάργηση διακρίσεων, παραμερισμό της επιστημονικής ουδετερότητας, ανατίμηση του διαλεκτικού υλισμού,

[37] Πάπαρη, Αι. *Ελληνικότητα και αστική διανόηση στον Μεσοπόλεμο (1922-1940)*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 2016, σσ. 98-100. Είναι απαραίτητο να σημειωθεί ότι στην ίδια διάκριση μεταξύ εσωτερικού ή πνευματικού και εξωτερικού πολιτισμού στηρίχθηκε και ο λαϊκισμός της 4ης Αυγούστου. Βλ. Κυριάκης, Ευ. «Παλαιαί και νέαι μορφαί ζωής – Πνευματικός και μηχανικός πολιτισμός», *Το Νέον Κράτος*, τχ 6, 2/1938, σσ. 180-186· Κυριάκης, Ευ. «Αι περί πολιτισμού φιλοσοφικαί απόψεις του Ιωάννου Μεταξά», *Το Νέον Κράτος*, τχ 11, 7/1938, σσ. 824-828

[38] Γληνός, Δ. «Η σοσιαλιστική επανάσταση στον πολιτισμό», όπ.π., σσ. 34-35

εξοβελισμό της θρησκείας[39] και κάθε μορφής μυστικοποίησης, έμφαση στη συλλογικότητα. Θεωρεί πως η στροφή στον κολεκτιβισμό επιφέρει μία κοσμοθεωρητική τοποθέτηση από την οποία πηγάζει ένα αίσθημα ασφάλειας και αυτοπεποίθησης στον λαό, που «χιλιαπλασιάζει τις δυνάμεις» του εργαζόμενου και εξηγεί τη «λάβα της ζωτικότητας του προλεταριάτου»[40]. Αυτό που δεν φαίνεται καθόλου να εξετάζει, είναι τα ενδεχόμενα, αφενός, η προσήλωση στην επιστημονική νομοτέλεια να συνιστά ανεστραμμένη μορφή μυστικοποίησης και, αφετέρου, αυτή η «λάβα ζωτικότητας» να απορρέει από την απειλή της εξόντωσης. Όπως γράφει ο Μπογιατζής, στη συγκυρία εκείνη «*[η] λάμψη του οράματος ήταν ακόμα εκτυφλωτική, τα επιτεύγματά του συγκρινόμενα με τη συγκαιρινή κρίση φάνταζαν εντυπωσιακά, οπότε η διατύπωση ενστάσεων φάνταζε απλώς αδιανόητη.*»[41].

Σημαντικός ιδεολογικός αντίπαλος του Γληνού αναδεικνύεται ο Κωνσταντίνος Δ. Τσάτσος (1899-1987). Οι δυο τους έχουν συναντηθεί στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης μια εικοσαετία πριν, όταν ο Τσάτσος κατά τη μετεκπαίδευσή του είχε τον Γληνό διευθυντή και καθηγητή[42]. Η πολιτική πορεία τού Τσάτσου, προερχόμενου από φιλοβενιζελική οικογένεια, έχει αφετηρία τη θητεία του κοντά στον Βενιζέλο τα χρόνια 1918-20[43], περίοδο που και ο Γληνός υπηρετούσε το όραμα του αστικού μεταρρυθμισμού. Η δικηγορία δεν συγκινεί τον νεαρό Τσάτσο και, με την περάτωση των μεταπτυχιακών του σπουδών στη Χαϊδελβέργη, νεότατος ξεκινά την ακαδημαϊκή του σταδιοδρομία. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '30 έρχεται σε επαφή με σημαντικούς λογοτέχνες και ποιητές της εποχής, και αναπτύσσει ξεχωριστή φιλία με τον Κωστή Παλαμά. Ανήκει και αυτός στην ηγετική ομάδα του *Αρχείου Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, ενώ με κείμενά του στο περιοδικό, αλλά και αλλού, δίνει τη δική του πνευματική μάχη κατά του μαρξισμού. Σε μια εποχή που ο διαλεκτικός υλισμός κερδίζει συνεχώς έδαφος στην Ελλάδα, ο καθηγητής Τσάτσος επιχειρεί να ανακόψει αυτή την προέλαση, παρουσιάζοντας εκείνη την όψη της φιλοσοφίας που

---

[39] «*[Ο] κομμουνισμός σημαίνει το θάνατο της θρησκείας, γιατί η θρησκεία, όταν ο άνθρωπος κυριαρχήσει στις παραγωγικές δυνάμεις και στη φύση, παύει πια να έχει τον υπαρχτικό της λόγο.*». Γληνός, Δ. «Η σοσιαλιστική επανάσταση στον πολιτισμό», σ. 47

[40] *Στο ίδιο*, σσ. 45-48

[41] Μπογιατζής, Β. «Ιδεολογία της Επιστήμης και Οικειοποιήσεις της Τεχνολογίας: η σύγκρουση του "Αρχείου Φιλοσοφίας" με τον Δ. Γληνό στον ελληνικό Μεσοπόλεμο», στα: Πρακτικά του Διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου *Κωνσταντίνος Τσάτσος. Φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός*. Γρανάδα-Αθήνα, 2010, σ. 113

[42] Τσάτσος, Κ. *Λογοδοσία μιας ζωής*, τόμ. 1ος. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων, 2000, σ. 50

[43] *Στο ίδιο*, σσ. 123, 235

είναι η Καθαρή Γνώση, η Αλήθεια για την Αλήθεια, το Πνεύμα ως υπέρτατη και τελική πραγματικότητα. Έτσι παρουσιάζει τη φιλοσοφία της αρχαίας Ελλάδας με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη και παρακολουθεί την αναβίωσή της στους νεότερους καιρούς με τον Καντ και τον Έγελο, την «ιδεαλιστική φιλοσοφία»[44]. Τον γοητεύει η κοινωνική πλευρά της φιλοσοφίας των αρχαίων Ελλήνων και φροντίζει να την προβάλλει και να την αξιοποιεί, με στόχο να μπορέσουν οι νεότεροι Έλληνες να διαποτιστούν από τα νάματα της πολιτιστικής τους κληρονομιάς και να διατηρήσουν -μέσα σε μια κορεσμένη από τον τεχνολογικό πολιτισμό Ευρώπη- άσβεστη την εστία «του Λόγου και του Μέτρου» της αρχαίας ελληνικής σκέψης. Για τον Τσάτσο «*η πολιτική είναι η τέχνη του ορθώς πράττειν για την επίτευξη ενός απόλυτα ορθού σκοπού*»[45] και αυτός ο σκοπός είναι η ελευθερία «*καθολική πραγματοποίηση των απόλυτων αξιών*»[46].

Ο Τσάτσος υπονομεύει τις γνωστικές αξιώσεις του ιστορικού υλισμού διατηρώντας ταυτόχρονα τις κοινωνικές του στοχεύσεις, διαχωρίζοντας το ζήτημα του γνωσιολογικού προβλήματος αυτής της θεωρίας από αυτό της οικονομικής συγκρότησης της κοινωνίας. Έτσι, μετατρέπει τη διεκδίκηση της αταξικής κοινωνίας και της καθολικής ισότητας σε ηθικά αιτήματα απορρέοντα από τις αναλλοίωτες αξίες και τον ηθικό νόμο. Αντιμετωπίζει κομμουνισμό και κεφαλαιοκρατία –παρά τη σχετική ανοχή προς τη δεύτερη- ως εναλλακτικές όψεις του ίδιου νομίσματος, λόγω του κοινού τους ριζώματος στον υλισμό και τον οικονομισμό, προβάλλοντας ως ενδεδειγμένη λύση την ιδεοκρατία[47]. Όπως εύστοχα υπογραμμίζει ο Άγγ. Αγγελόπουλος, «*ο Τσάτσος είναι κράμα συντηρητισμού-ιδεαλισμού και προοδευτικότητας* [...] *Στη διαμόρφωση της ιδεολογίας του γινόταν μέσα του μια πάλη ανάμεσα στο παραδοσιακό και στο νέο –το σύγχρονο. Στην προοδευτικότητά του παρενέβαιναν όρια, που τα προσδιόριζε η γενικότερη φιλοσοφική και επιστημονική μόρφωση της εποχής του, που τον συγκρατούσε στον ιδεαλισμό του, από τον οποίο ήταν δύσκολο να ξεφύγει.*»[48]. Στις μεταφράσεις των αρχαίων ελληνικών κειμένων, στους λόγους και στα γραπτά του

[44] Τσάκωνας, Δ. *Ιδεαλισμός και μαρξισμός*..., όπ.π., σ. 145

[45] Τσάτσος, Κ. *Διάλογοι σε Μοναστήρι*. Αθήνα: Αστρολάβος/Ευθύνη, 2011, σ. 109

[46] Τσάτσος, Κ. *Πολιτική. Θεωρία Πολιτικής Δεοντολογίας*. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων, 2000, σ. 41

[47] Τσάτσος, Κ. «Η θέση της ιδεοκρατίας στον κοινωνικόν αγώνα», *Ιδέα*, τόμ. 1ος, τχ 6, 6/1933, σσ. 360-366

[48] Αγγελόπουλος, Ά. «Οι πνευματικοί άνθρωποι αποχαιρετούν τον Κωνσταντίνο Τσάτσο», *Νέα Εστία*, τχ 1448, 1/11/1987, σσ. 1397-1398

χρησιμοποιεί μια δημοτική υποδειγματική, χωρίς υπερβολές, εμπλουτισμένη με λέξεις και φράσεις από τη διαχρονία της ελληνικής γλώσσας.

Κατά τον Δεσποτόπουλο, ως πανεπιστημιακός δάσκαλος ο Τσάτσος ασκεί γοητεία στους φοιτητές, δημιουργεί ατμόσφαιρα ενθουσιασμού και οδηγεί τις συνειδήσεις των φοιτητών προς πνευματική έξαρση, αλλά και προς πνευματική πειθαρχία[49]. Στην εναρκτήρια ομιλία του, στις 27/1/1933, επί καθηγεσία στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, ο Τσάτσος θα αναφερθεί στην αναβίωση της φιλοσοφικής παράδοσης του γερμανικού ιδεαλισμού ως συνεχιστή της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας[50]. Με αφορμή την ομιλία αυτή ο Γληνός γράφει στους *Νέους Πρωτοπόρους* το άρθρο με τίτλο: «Αεροφιλοσοφία του δικαίου» και υπότιτλο: «Εντυπώσεις από ένα μάθημα», με το ψευδώνυμο Δ. Ρογιανός: «*Ο κ. Τσάτσος είνε σήμερα μια ανάγκη όχι μόνο για το Πανεπιστήμιο, παρά για ολόκληρο το καθεστώς. Είνε ανάγκη απόλυτη να μπουμπουνίσει τα μυαλά των νέων με την αεροφιλοσοφία του και να τα γεμίσει με τα πίτουρα της ιδεοκρατίας.* [...] *είνε ανάγκη της άρχουσας τάξης ν' αλωνίζει τόρα τ' άχυρα του Ιδεαλισμού. Μα πέρασε ο καιρός που τα φτωχά παιδιά, που έρχονταν στο Πανεπιστήμιο, μπορούσανε να φάνε αδιαμαρτύρητα τέτια τροφή. Εσείς θα σερβίρετε και εσείς θα τρώτε τα άχυρά σας, να είσθε βέβαιοι γι' αυτό. Η ψυχή των νέων δεν σας ανήκει πια.*». Εάν εξαιρέσουμε, όμως, τους αριστερούς φοιτητές, ο Τσάτσος φαίνεται να απολαμβάνει αμέριστης εκτίμησης από την ακαδημαϊκή νεολαία. Ο Φραγκόπουλος γράφει για αυτόν: «*Το μάθημά του ήτανε μια πνευματική επέλαση, η ρομφαία του εξύψωνε, κατακτούσε, εξαγίαζε, εξισορροπούσε. Όσοι ευτύχησαν να τον έχουν καθηγητή τους, ξέρουν τι πυρφόρος διδάσκαλος ήτανε.*»[51]. Είναι προφανές ότι στο πρόσωπό του ο Γληνός βλέπει έναν υπολογίσιμο αντίμαχο του μαρξισμού. Ίσως γι' αυτό και κάθε φορά που αναφέρεται στον Τσάτσο, χρησιμοποιεί οξείς χαρακτηρισμούς.

Όταν ο Γληνός κατηγορεί τον Τσάτσο ως αντιδραστικό στον χώρο του Πανεπιστημίου, ο δεύτερος, με άρθρο του στο περιοδικό *Ιδέα*, απαντά: «*Ο κ. Γληνός γράφει: "Εκεί όμως όπου η αντίδραση φυσικά οργιάζει, είναι ενάντια*

[49] Δεσποτόπουλος, Κ. Ι. «Οι πνευματικοί άνθρωποι αποχαιρετούν τον Κωνσταντίνο Τσάτσο», *Νέα Εστία*, τχ 1448, 1/11/1987, σ. 1391

[50] Η ομιλία του θα δημοσιευτεί αργότερα στο *Αρχείον*, βλ. Τσάτσος, Κ. «Η αποστολή της φιλοσοφίας του δικαίου εν τω συγχρόνω πολιτισμώ», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, έτος Δ΄, τχ 4, 7/1933 (εναρκτήριο επί καθηγεσία μάθημα)

[51] Φραγκόπουλος, Θ. Δ. «Οι πνευματικοί άνθρωποι αποχαιρετούν τον Κωνσταντίνο Τσάτσο», *Νέα Εστία*, τχ 1448, 1/11/1987, σ. 1401

στους φοιτητές". Δε θέλομε, προς το παρόν τουλάχιστον, να συζητήσομε αν υπάρχει στ' αλήθεια αυτή η αντίδραση. Είναι θέμα χωρίς σημασία για την καθαρή θεωρητική συζήτηση, που θέλομε να προετοιμάσομε. Τούτο μόνο είναι ανάγκη να μάθομε. Ο κ. Γληνός επικρίνει το μέσο της αντιδράσεως, ή το σκοπό της; Βρίσκει μήπως [ότι] είναι ανάξιο και ανήθικο να μη μπορούν να διαδηλώσουνε τις πεποιθήσεις των με την ίδια ελευθερία όσοι ανήκουν στην κυρίαρχη τάξη με όσους ανήκουν στην τάξη που την πολεμάει; Ή μήπως εγκρίνει τα μέσα που μεταχειρίζεται η κυρίαρχη τάξη και κατακρίνει μόνο το σκοπό, οπόταν, αν ήταν αλλοιώτικος ο σκοπός, δεν θάχε καμμίαν αντίρρηση να αναγνωρίσει τη βία, την ανελευθερία και την αντίδραση;»[52]. Στο κείμενό του θέτει μία σειρά ερωτημάτων στον Γληνό, ο οποίος απαντά: «*βαθιά λυπάμαι, άμα βλέπω νέους σαν τον Τσάτσο να γίνουνται όργανα της πιο μαύρης και ύπουλης αντίδρασης*», δηλώνει απογοητευμένος που ο Τσάτσος στο κείμενό του περιορίζεται στο να διατυπώσει «*μερικές υποκριτικές "υποψίες" του, σα σε μαθητή δημοτικού σκολειού*», ενώ για το «περίφημο ζήτημα της βίας» θα γράψει: «*Το πρόβλημα της βίας και της λευτεριάς το θέτουνε συνήθως οι αστοί εντελώς επιπόλαια και εξωτερικά.* [...] *Η βία είναι φαινόμενο κοινωνικό, που συνυπάρχει με την ταξική κοινωνία και την εκμετάλεψη και δε θα λείψει παρά μόνο, όταν θα λείψουν οι κοινωνικές τάξεις και η εκμετάλεψη.* [...] *Η κομουνιστική βία είναι εντελώς διαφορετική. Η διχτατορία του προλεταριάτου είναι κατάσταση μεταβατική προς την αταξική κοινωνία, όπου η βία θα γίνει περιτή, γιατί δεν θα υπάρχουν εκεί κυρίαρχοι και σκλάβοι, εκμεταλευτές και θύματα. Η κομουνιστική βία είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την τελειωτική κατάλυση της βίας. Γι' αυτό την επιδοκιμάζουμε.*»[53].

Ως απολογητής της ιδεοκρατίας ο Τσάτσος απαντά: «*η βία δεν είναι το πρόσφορο μέσο για να δημιουργήσωμε τους εσωτερικούς όρους που απαιτούνται για την επέλευση μιας τέτοιας καλλίτερης ζωής.* [...] *Όχι η κομμουνιστική βία, αλλά η ελευθερία στην πνευματική και όχι μόνο στην πολιτική της σημασία, οδηγεί εκεί που θέλει να φθάσει ο κομμουνισμός.* [...] *Η ελευθερία είναι η ουσιαστική ενότητα των αξιών που δημιούργησε η συνείδηση μέσα σε αιώνων αδιάκοπη προσπάθεια. Με το μέσο αυτής της ελευθερίας βαδίζομε προς κοινωνικές μεταμορφώσεις που συμπίπτουν με τα ιδανικά της θεωρίας του κομμουνισμού, σε ό,τι αφορά την κοινωνικήν*

[52] Τσάτσος, Κ. «Μερικές ερωτήσεις για τον κ. Γληνό», *Ιδέα*, χρονιά 1, τχ 3, 3/1933, σσ. 200-201
[53] Γληνός, Δ. «Απάντηση σε θεληματικές απορίες», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 3-4, 3-4/1933, σσ. 106-107

ανασύνταξη και την οικονομικήν οργάνωση, και που είναι ασφαλώς αριστερώτερες από τη σημερινή κομμουνιστική πραγματικότητα. Μας χωρίζουν τα μέσα, όχι οι τελικοί σκοποί. Πιστεύει ο κ. Γληνός πως με την δικτατορία των αδικημένων, με την άσκηση της βίας των λίγων ή των πολλών, θ' ανεβεί προς την αταξική κοινωνία. Εμείς πιστεύομε πως κατρακυλάει προς μίαν άλλη ταξική κοινωνία. [...] *Η ιδεοκρατία αντιμάχεται στη θεωρία κάθε υλισμό, γιατί κάθε υλισμός, και ο κεφαλαιοκρατικός, χτυπάει την προτεραιότητα της νόησης, αντιμάχεται στην πράξη τον κοινωνικό και τον ατομικόν ευδαιμονισμό που είναι το ψυχολογικό υπόβαθρο του κεφαλαιοκράτη. Η ιδεοκρατία δεν είναι προ- είναι μετακομμουνιστική φιλοσοφία. Είναι εκείνη που θα ασπασθεί και ο κ. Γληνός, αν κάποτε νομίσει πως μπορεί να βγει από τη μεταβατική περίοδο, για να μπει στον δίκαιο κοινωνικό κόσμο που είναι κοινός σκοπός μας.*»[54].

Στον «διάλογο» παρεμβαίνει ο Θεοτοκάς που, αφού πιστώσει στον Γληνό ότι «*μόνος αυτός σ' ολάκερο το κόμμα ξέρει να γράφει ελληνικά*», του επιτίθεται με σφοδρότητα, αποδίδοντάς του την ενορχηστρωμένη εκστρατεία εναντίον της *Ιδέας*. Ο Θεοτοκάς επιδιώκει την αναγνώριση του περιοδικού ως του συνεχιστή της πνευματικής καθοδήγησης του Γληνού της περιόδου πριν τη διάσπαση του Ε.Ο. (1927). Και με το δεδομένο κενό του πνευματικού καθοδηγητή που διαπιστώνει, ως συνέπεια του ιδεολογικού ανταγωνισμού Δελμούζου-Γληνού, το περιοδικό αποτελεί την τρίτη λύση που διαγράφει και αναζητά στο *Ελεύθερο Πνεύμα*. Υπενθυμίζει ότι πολλοί από τους σημερινούς συνεργάτες του περιοδικού συνεργάστηκαν με τον Γληνό στο παρελθόν –ο ίδιος συνεισέφερε με άρθρα στο περιοδικό *Αναγέννηση* κι, επίσης, ως δραστήριο μέλος της Φοιτητικής Συντροφιάς μαθήτευσε δίπλα του και υπήρξε συνοδοιπόρος του στον δημοτικιστικό αγώνα. Όμως ο Γληνός τότε ήταν άλλος, θα γράψει ο Θεοτοκάς· «*ένας διανοούμενος αληθινά φιλελεύθερος, εχθρός κάθε σχολαστικισμού και κάθε φανατισμού, παλιού ή καινούργιου, με πλατιές ανθρωπιστικές αντιλήψεις και μ' έναν ανώτερο, πνευματικό εθνισμό* [...] *Με τέτοιες πεποιθήσεις, με την παιδαγωγική εργασία του, με τη φωτεινή διοικητική του δράση, με τη ζωντάνια του, τη μαχητικότητά του, την ευγλωττία του, είχε επιβληθεί τότε στο πιο μορφωμένο και πιο ξυπνό μέρος της ελληνικής νεολαίας.*»[55]. Ώσπου υπήρξε στην εξέλιξή του ένα ολέθριο στραβοπάτημα: «*βλέποντας παντού τριγύρω του φρενιασμένους εχθρούς, λιποψύχησε. Έχασε την ψυχραιμία του, την*

[54] Τσάτσος, Κ. «Η θέση της ιδεοκρατίας στον κοινωνικόν αγώνα», όπ.π., σσ. 364-366
[55] Θεοτοκάς, Γ. «Το ολέθριο στραβοπάτημα», *Ιδέα*, τχ 4, 4/1933, σσ. 253-254

επιστημονική του κατάρτιση, την τετραγωνική λογική του. Το χειρότερο απ' όλα, έχασε την αγάπη του για την Ελλάδα, την πίστη του στα μελλούμενα του έθνους. [...] *αγκάλιασε το μαρξισμό για να σωθεί, ολόκληρο το μαρξισμό, πέρα για πέρα, χωρίς την παραμικρή επιφύλαξη. Κίνημα απελπισίας και αντεκδίκησης.* [...] *Σήμερα ο οδοστρωτήρας του μαρξισμού πέρασε απάνω στο πνεύμα του κ. Γληνού, το ισοπέδωσε, το αφομοίωσε και πάει. Δεν είναι πια μια ελεύθερη, δημιουργική ατομικότητα. Είναι ένα αυτόματο στη διάθεση της τυραννικής μαρξικής μηχανής.* [...] *Εμπαθής τώρα κι' αυτός, στενοκέφαλος και στενόκαρδος, ρίχνεται ολοένα περισσότερο προς τα άκρα, γίνεται ο πιο αδιάλλαχτος πρωτοστάτης μιας άξεστης, αμόρφωτης και φρενιασμένης παρέας, που δεν είναι ικανή να δημιουργήσει τίποτα εξόν από μίσος.*»[56]. Παραδόξως, ο Γληνός δεν απαντά στο σκληρό κείμενο του Θεοτοκά. Τουλάχιστον όχι ενυπόγραφα. Ίσως το αντιπαρέρχεται γιατί θεωρεί πως αυτό περιορίζεται στην υπονόμευσή του χωρίς να επιχειρηθεί η θεωρητική αναίρεση των απόψεών του. Απαντούν οι *Νέοι Πρωτοπόροι* με έναν υβριστικό λίβελλο, όπου χαρακτηρίζουν «ανόητο» και «λακέ» τον Θεοτοκά και τους ομοϊδεάτες του, καθώς και «*σουπιές, που θολώνετε τα νερά όπου βρεθείτε. Ρομπότ, που μιλάτε για "πνεύμα", ενώ σας ενδιαφέρει η σιδεριά του παντελονιού σας περισσότερο απ' όλο το δράμα της ανθρωπότητας.*». Στον Θεοτοκά, αλλά και στον Δελμούζο, θα εξαπολύσει επίθεση και ο Βάρναλης. Για τον πρώτο θα πει: «*τώρα μόλις αρχίζει την καριέρα του: ελληνική καριέρα, μεταπολεμική καριέρα, αστική καριέρα. Προστατεβόμενος και προστάτης του καθεστότος!*», ενώ με τον Δελμούζο θα είναι πιο επικριτικός: «*Είναι γέρος ξοφλημένος πια δω και κάμποσα χρόνια* [...] *Αφού δεν κατόρθωσε να γίνει τίποτες άλλο στη ζωή του από μέγας αργόμιστος (με την πολιτική και την προδοσία των ιδεών του και των συναγωνιστών του) συφέρο του είναι να κάθεται στη μπάντα και να μη θορυβεί*», για να καταλήξει: «*Αυτηνής της φόρμας τους ιδεαλιστές («πρόμαχοι=στόμαχοι» κατά τον κ. Γληνό) τους ονομάζω εγώ "Κυναίγειρους των μισθοδοτικών καταστάσεων". Τους κόβεις το ένα χέρι, που τις κρατάνε, τις αρπάζουν αμέσως με το άλλο· τους κόβεις και το άλλο, τις αρπάζουν με τα δόντια· τους κόβεις και το κεφάλι και το κεφάλι μένει καρφωμένο στο θαματουργό χαρτί.*»[57].

Ο Γληνός επανέρχεται στο πεδίο της ιδεολογικής μάχης με τον Τσάτσο, με το άρθρο του «Ο φασιστικός ιδεαλισμός στην Ελλάδα». Εκεί αναφέρει ότι στην πραγματικότητα υπάρχουν τρία κοινωνικά συγκροτήματα: η αστική

[56] *Στο ίδιο*, σσ. 256-257

[57] Βάρναλης, Κ. «Διανοούμενοι λακέδες», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 5, 5/1933, σσ. 133-134

δημοκρατία, η σοβιετική δημοκρατία και το φασιστικό σωματειακό κράτος. Εάν η ιδεοκρατία του Τσάτσου είναι ασυμβίβαστη με το πρώτο και μισεί θανάσιμα το δεύτερο, είναι ολάκερη μέσα στο τρίτο: «*κατόρθωσε να ξεσκεπάσει τον εαυτό του πέρα για πέρα σαν εκπρόσωπο του φασιστικού ιδεαλισμού* [...] *Τον εξοργίζει το ξεσκέπασμα της συμαχίας της αστικής τάξης με τη θρησκεία, η αποκάλυψη, πως όλος ο νεοκαντιανισμός, ο νεοϊδεαλισμός, η νέα μεταφυσική, είναι στο βάθος, και ουσιαστικά "θεολογία" ancilla theologiae. Και η θεολογία αυτή είναι σήμερα ancilla capitalismi, όπως είταν άλλοτες ancilla feodalismi.* [...] *Η ιδεοκρατία του κ. Τσάτσου είνε η ιδεοκρατία του φασισμού. Ο κ. Τσάτσος είνε εθνικιστής αλά Μουσολίνι, είνε αντικεφαλαιοκράτης αλά Χίτλερ, είνε οπαδός των απολύτων αξιών, είνε λάτρης του "πολιτισμού" και του ανθρώπινου πνεύματος* [...] *Δεν αναγνωρίζει καμιά διαφορά σκοπού ανάμεσα στη βία που εφαρμόζει ο φασισμός και στην κομουνιστική βία. Απεναντίας τη δεύτερη τη θεωρεί πολύ χειρότερη. Έπειτα αρνιέται επίμονα, ή "αδιαφορεί" αν υπάρχει βία και στην Ελλάδα. Και αυτού του είδους η αδιαφορία είναι το πρώτο βήμα της ανοχής. Σε λίγο θα βρεθεί η φραστική διατύπωση και για την επιδοκιμασία. Είμαστε πολύ κοντά, ας έχουμε λίγη υπομονή.*»[58]. Στο ίδιο φύλλο των *Νέων Πρωτοπόρων* ο Γληνός αποδίδει στον Τσάτσο ένα ανυπόγραφο κείμενο, δημοσιευμένο στην *Ιδέα*[59], που καταφέρεται εναντίον του, ενώ ο Τσάτσος διαμαρτύρεται αποποιούμενος την πατρότητά του, με επίσημη επιστολή του στους *Νέους Πρωτοπόρους* (7/8/1933), με την οποία δίνει τέλος στη σύγκρουσή του με τον Γληνό, αλλά και στη συνεργασία του με το περιοδικό *Ιδέα*. Ο Γληνός «*αναγνωρίζει μ΄ ευχαρίστηση την πλάνη*» του και δράττεται της ευκαιρίας να διευκρινίσει ότι γράφοντας στον «Φασιστικό ιδεαλισμό» για τα «*τρία κοινωνικά συγκροτήματα*», αναφέρεται στις κυβερνητικές μορφές ταξικής κυριαρχίας, ωστόσο, ο γρήγορος εκφασισμός του αστικού κράτους καταργεί και στις χώρες εκείνες που κρατούνε ως τώρα τη φόρμα της αστικής δημοκρατίας, τους τύπους της δημοκρατίας αυτής. Με άλλα λόγια, αστική δημοκρατία και φασισμός αποτελούν μεθόδους κυριαρχίας της ίδιας

[58] Γληνός, Δ. «Ο φασιστικός ιδεαλισμός στην Ελλάδα», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 7, 7/1933, σσ. 213-215. Αναλυτική παρουσίαση της διαμάχης Γληνού-Τσάτσου μέσα από τις σελίδες της *Ιδέας* και των *Νέων Πρωτοπόρων*, στο: Λαδογιάννη, Γ. *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στον Μεσοπόλεμο, η παρέμβαση του περιοδικού Ιδέα*. Αθήνα: Οδυσσέας, 1993, σσ. 112-158

[59] Όπου στο πρώτο φύλλο της *Ιδέας* αναγράφεται: «*Ο κ. Δ. Γληνός δημοκοπεί χωρίς συστολή, χωρίς προσχήματα, χωρίς να θυμάται πια καθόλου το επιστημονικό παρελθόν του, δημοκοπεί σαν κοινός ρήτορας οχλοκρατικού συλλαλητηρίου*». Βλ. «Ο κ. Γληνός», *Ιδέα*, τχ 1, 1/1933. Εντέλει, με σημείωμά του ο Θεοτοκάς αναγνωρίζει ότι είναι ο συντάκτης εκείνου του κειμένου. Βλ. «Μια ανακρίβεια», *Ιδέα*, τχ 9, 9/1933

κυρίαρχης τάξης, της αστικής τάξης[60]. Ανυπόγραφο σημείωμα στο περιοδικό *Ιδέα*, σε απόλυτα ειρωνικό τόνο, μιλάει για «ακροβατικά θεάματα» του Γληνού[61].

Η πορεία του Τσάτσου θεωρούμε πως δεν δικαιώνει τον Γληνό. Το 1935 ο Τσάτσος αποφασίζει να ασχοληθεί πιο ενεργά με την πολιτική, όταν πριν το δημοψήφισμα δημοσιεύει άρθρα υπέρ του δημοκρατικού πολιτεύματος. Το 1939 το καθεστώς Μεταξά βάζει χαφιέδες να παρακολουθούν τις πανεπιστημιακές του παραδόσεις[62] και, στη συνέχεια, τον συλλαμβάνει και τον εκτοπίζει αρχικά στη Σκύρο κι έπειτα στις Σπέτσες ως κομμουνιστή. Στη διάρκεια της Κατοχής, μαχητική είναι η αντίδρασή του εναντίον των εισβολέων και η σχεδίαση μιας μεταπολεμικής ανθρωπινότερης ζωής για όλο τον λαό[63]. Το 1941 παύεται από καθηγητής και διώκεται για την ενεργό του δράση στην Αντίσταση. Ωστόσο, η πρώτη ουσιαστική ανάμειξή του με την πολιτική θα συμβεί το 1945, όταν θα αναλάβει υπουργός Πρόνοιας και προσωρινώς Εσωτερικών και Δικαιοσύνης στην υπηρεσιακή κυβέρνηση Πέτρου Βούλγαρη. Ο Τσάτσος ουδέποτε θα επιδείξει απόκλιση από τη δημοκρατική νομιμότητα, ενώ θα αντιταχθεί σε κάθε απολυταρχική κυβέρνηση. Εντούτοις, κρίνεται εδώ απαραίτητη μία παρατήρηση: η απόδοση προτεραιότητας από αυτόν στην ηθική έναντι της κοινωνικής ελευθερίας είχε αυταρχικές προεκτάσεις, καθώς ένα ηθικό και πανίσχυρο κράτος ανυψωνόταν υπεράνω του ατόμου στο όνομα του πολιτισμού. Και αυτό είναι το σημείο που έδωσε λαβή στον Γληνό, στην Αριστερά γενικότερα, για να τον συμπεριλάβει στους ιδεολογικούς εχθρούς.

Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1902-1986) με την πεποίθηση ότι τον ιστορικό υλισμό έφεραν στην Ελλάδα «*πνεύματα ισχυρά που είχαν τη δύναμη να πείθουν και να παρασύρουν, πνεύματα δημαγωγικά*»[64], περιγράφοντας, παράλληλα, τον ιδεότυπο του «ταξικού αποστάτη», φωτογραφίζει κυρίως τον Δημήτρη Γληνό και εκφράζει την ανάγκη δημιουργίας μιας ζωντανής φιλοσοφικής κίνησης, η οποία θα αντιταχθεί στον δυναμισμό της υλιστικής κοσμοθεωρίας. Οι παραδοχές, αφενός, ότι η πανεπιστημιακή διδασκαλία της φιλοσοφίας σαν λογιωτατιστική έχει ατονήσει χάρις στη ζωντανή παρουσία

[60] «Γράματα στους "Ν. Πρωτοπόρους"», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 8-9, 8-9/1933
[61] «Ο κ. Γληνός και η Σολομωνική του», *Ιδέα*, τχ 9, 9/1933, σσ. 188-189
[62] Τσάτσος, Κ. *Λογοδοσία μιας ζωής*, όπ.π., σ. 265
[63] Καλλίας, Κ. Μ. «Οι πνευματικοί άνθρωποι αποχαιρετούν τον Κωνσταντίνο Τσάτσο», *Νέα Εστία*, 1/11/1987, τχ 1448, σ. 1395
[64] Τσάκωνας, Δ. *Ιδεαλισμός και μαρξισμός*..., όπ.π., σ. 86

του Γληνού[65] στις συνειδήσεις των νέων και, αφετέρου, ότι ο ιστορικός υλισμός απλώνεται με πληθώρα μεταφράσεων επηρεάζοντας την ελληνική πνευματική ζωή[66], οδηγούν το *Αρχείον* στην καλλιέργεια μιας δημιουργικής αρχαιολατρίας, με την επαναφορά των διαχρονικών αξιών της κλασικής αρχαιότητας στα συγκαιρινά αδιέξοδα του Μεσοπολέμου. Οι ιδεαλιστές διανοούμενοι υιοθετούν ένα εξιδανικευμένο και αρχετυπικό σχήμα στη νοηματοδότηση και τον προσδιορισμό της ελληνικότητας[67]. Καθώς αυτή ούτε μπορεί να αναζητηθεί πλέον στην απογοητευτική ελληνική πραγματικότητα, ούτε να προέλθει από το λαϊκό στοιχείο, οι διανοούμενοι αυτού του χώρου στρέφονται νοσταλγικά στο παρελθόν[68]. Η καταγωγική «ελληνικότητα» του ιδεαλισμού στηρίζεται στο επιχείρημα ότι εφόσον η φιλοσοφική παράδοση του ιδεαλισμού ξεκίνησε από την Ελλάδα, είναι επόμενο να πριμοδοτείται ως ίδιον του ελληνικού λαού. Ο ευρωπαϊσμός τους διαπερνάται από τον εθνοκεντρισμό τους, καθιστώντας τον νέο ελληνισμό γηγενή κληρονόμο της αρχαιότητας που για αυτό τον λόγο καλείται να αναλάβει εκ νέου έναν πνευματικά και πολιτισμικά ηγεμονικό ρόλο στην Ευρώπη[69].

---

[65] «*Όλες οι πτέρυγες της αστικής ιδεολογίας κατέχονταν από αίσθημα πανικού, λόγω της επικίνδυνα διευρυνόμενης επίδρασης του Γληνού, που είχε σχηματίσει ένα ισχυρό μαρξιστικό μέτωπο, το οποίο η πανεπιστημιακή εκπροσώπηση της φιλοσοφίας ήταν παντελώς ανίκανη ν' αντιμετωπίσει. Το πιο επικίνδυνο σε μια δίχως βιομηχανία "αστική" κοινωνία ήταν ότι η μαρξιστική σκέψη του Γληνού είχε λαϊκιστικά ριζώματα (Γέρου) ενώ η ιδεοκρατική κατεύθυνση των φορέων του "Αρχείου Φιλοσοφίας" ήταν πνευματικώς αριστοκρατική.*». *Στο ίδιο*, σ. 88

[66] «*Ο ιστορικός υλισμός είχε πλημμυρίσει τις ψυχές των νέων*», θα γράψει ο Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος στο: *Τα δεκάχρονα του «Αρχείου» στο «Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών»*. Αθήνα, 1940, έτος ΙΑ΄, σ. 2

[67] Έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον η παρατήρηση της Πάπαρη: «*Η διαμεσολαβημένη από τη Γερμανία σχέση των εν λόγω διανοουμένων με τον ελληνισμό οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στον "ελλειμματικό ελληνισμό" τους. Σε αυτοβιογραφικά τους κείμενα ο Τσάτσος και ο Κανελλόπουλος απέδιδαν στον πλεονάζοντα κοσμοπολιτισμό τους το έλλειμμά τους στην κατανόηση του ελληνισμού. Και οι δύο, όπως ανέφεραν, μεγάλωσαν με ευρωπαίες παραμάνες*», ενώ ούτε η οικογένεια ούτε το σχολείο μπόρεσαν να καλύψουν «*την απουσία της ελληνικής λογοτεχνικής παράδοσης από την παιδεία τους*». Βλ. Πάπαρη, Αι. *Ελληνικότητα και αστική διανόηση…*, όπ.π., σσ. 102-104

[68] Βέβαια, δεν πρόκειται για ελληνικό φαινόμενο. Πληθώρα μελετητών έχουν επισημάνει ότι η ρομαντική και νοσταλγική αυτή στροφή του κόσμου της ευρωπαϊκής διανόησης στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα εκκινεί από μια εκ προοιμίου ματαίωση και αίσθηση ανικανοποίητου από το παρόν, και αναζητά στις μνήμες και τις πρακτικές του παρελθόντος ένα οικείο και ασφαλές καταφύγιο από τις αβεβαιότητες του παρόντος. Βλ. σχετ. Πάπαρη, Αι. *Ελληνικότητα και αστική διανόηση…*, όπ.π., σσ. 94-95

[69] «*Η Ελλάς, αφού έτυχε μια φορά ν' ανατείλει, έγινε, σαν ανατολή και φως, κάτι το αναπότρεπτο για κάθε Ευρωπαίο. Αν δεν είναι νοητός ή και θεμιτός ο Ευρωπαίος ως αρχαίος Έλληνας, δεν είναι όμως και νοητός, και βέβαια ούτε θεμιτός, χωρίς τον Έλληνα.*».

Καταστροφική τάση της νεωτερικότητας και χαρακτηριστικότερο σύμπτωμα της κρίσης για τους εν λόγω διανοούμενους αποτελεί η επέλαση του ιστορικού υλισμού, που διαρρηγνύει την οργανική ενότητα του ατόμου με το έθνος-κοινότητα και καταργεί τη σύνδεση του ελληνισμού με το αρχετυπικό και μυθικό παρελθόν του, εκχυδαΐζοντας την ερμηνεία της ιστορίας και του πολιτισμού του. Ήδη από το 1928 ο Κανελλόπουλος στο έργο του «Κριτική του ιστορικού υλισμού», διαπιστώνει ότι ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα στην πνευματική ιστορία της νεότερης Ελλάδας είναι η αθρόα προσχώρηση των διανοούμενων στον ιστορικό υλισμό, χωρίς να σημειωθεί σοβαρή πνευματική ή ψυχική αντίσταση ενάντια σε αυτή την τάση[70]. Ωστόσο, λίγα χρόνια αργότερα, απαντώντας στο περιοδικό-προπύργιο του σχολαστικισμού *Επιστημολόγος* που τον κατηγορεί για ιδεολογικά επαμφοτερίζουσα στάση (Ιαν. 1934)[71], ο Κανελλόπουλος με το κείμενό του «Ο πνευματικός άνθρωπος και ο όχλος»[72] υποστηρίζει ότι «*προς τον όχλον και προς τους διερμηνείς των παθών και της συγκεχυμένης υπάρξεώς του είναι και πρέπει να είναι ο πνευματικός άνθρωπος ξένος*». Με τον όρο «όχλο» χαρακτηρίζει τόσο τους αριστερούς όσο και τους φιλελεύθερους: κατηγορεί τους μεν μαρξιστές ότι ασελγούν εις βάρος του μέλλοντος, διότι δεν επιζητούν μόνο την άρση των οικονομικών ανισοτήτων αλλά και την καταστροφή κάθε πνευματικού αγαθού του παρελθόντος, τους δε σχολαστικούς ότι ασελγούν εις βάρος του παρελθόντος, ταυτίζοντας σκόπιμα την τύχη των πνευματικών αγαθών του με τα υλικά αγαθά που ήδη απολαμβάνουν, ενώ ως νεόπλουτοι αστοί, αντιμετωπίζοντας επιδερμικά την πνευματική ζωή, είναι έτοιμοι να τη θυσιάσουν ένεκα της πλεονεξίας τους. Εμφανιζόμενος ως «ξένος» εναντίον των υπαρχουσών λύσεων φιλελευθερισμού και κομμουνισμού[73] επιχειρεί να διατυπώσει τον δικό του

Κανελλόπουλος, Π. *Ιστορία του Ευρωπαϊκού Πνεύματος*. Αθήνα: Οι φίλοι του βιβλίου, 1947 (2η έκδ.), σ. 23. Βλ., επίσης, Τσάτσος, Κ. «Ευρώπη» στο: Τσάτσος, Κ., Θεοδωρακόπουλος, Ι., Θεοτοκάς, Γ., Συκουτρής, Ι., κ.ά. *Η Ελληνική Παράδοση, Κείμενα της Μεθορίου 2*. Αθήνα: Ευθύνη, 2000 (3η εκδ.), σσ. 172-174

[70] Κανελλόπουλος, Π. «Κριτική του Ιστορικού Υλισμού», *Επιφυλλίδες. Επιστήμαι-Τέχναι-Ιστορία*. Αθήνα: Εκδ. οίκος Ελευθερουδάκης ΑΕ, 1928

[71] Συγκεκριμένα, γράφει για τον Κανελλόπουλο: «*Νομίζομεν ότι είναι "ντροπή" το να μη θέλη τις να ομολογήση ότι διακαής πόθος του είναι να τον θεωρώσιν, οι μεν κομμουνισταί μαρξιστήν, οι δε ιδεολόγοι ιδεοκρατικόν.*»

[72] Κανελλόπουλος, Π. «Ο πνευματικός άνθρωπος και ο όχλος», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, 4/1934, έτος Ε΄, τχ 2, σσ. 214-220

[73] «*Από το αστικό καθεστώς με χωρίζει το ότι αρνιέται να θεσπίσει την ισότητα και ομοιομορφία των αντικειμενικών όρων και δυνατοτήτων στη ζωή όλων των ανθρώπων. Από τον κομμουνισμό με χωρίζει το ότι την ισότητα των αντικειμενικών όρων και δυνατοτήτων την εξαγοράζει με τη θυσία ακριβώς εκείνου, που κάνει την ιστορία να 'ναι ιστορία, δηλαδή*

«Τρίτο Δρόμο» με άξονα τις ιδέες του ριζοσπαστικού συντηρητισμού και την επιτέλεση μιας αναμορφωμένης εθνικής κοινότητας[74]. Ο πνευματικός άνθρωπος στέκεται ανάμεσα στις δύο αυτές κοινωνικές ομάδες ως εγγυητής της «αιώνιας ανθρωπότητας». Η αποστασιοποίησή του είναι η δέουσα στάση αντί της ανάμιξής του στην «τύρβη του όχλου», που δεν μετέχει άλλωστε ως δρων στην Ιστορία. Ωστόσο, η αποστασιοποίησή του από τις δύο αυτές κοινωνικές ομάδες δεν σημαίνει ότι ο διανοούμενος για τον Κανελλόπουλο παραμένει αμέτοχος παρατηρητής της πραγματικότητας. Αντιθέτως, χάρις στην υπερατομική και πανεποπτική πρόσληψη της πραγματικότητας είναι αυτός που θα μπορούσε να οδηγήσει σε ανατροπή του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος[75]. Δεν είναι καθόλου αναπάντεχη, επομένως, η απόφασή του να στραφεί στην ενεργό πολιτική: η πνευματική ιδιοσυστασία δεν αντιφάσκει, αλλά, αντίθετα, εναρμονίζεται με την αντίληψη ότι η ενασχόληση με τα κοινά αποτελεί καθήκον, «δέον» υπέρτατο. Η απόφασή του, βεβαίως, είναι στενά συνυφασμένη με την πίστη του στην ανάγκη εκφοράς ενός συγκεκριμένου, νέου πολιτικού λόγου, που αποκρυσταλλώνεται στη δημιουργία του «Εθνικού Ενωτικού Κόμματος» (15/12/1935).

Ο Κανελλόπουλος έχει ισχυρό έρεισμα σε μεγάλη μερίδα φοιτητών[76], οι οποίοι «*είχαν θελχθεί από το μάθημά του στο Πανεπιστήμιο και στην Πάντειο. Τους είχε φανεί κάτι σύνθετο: Επιστήμη, αλλά και ποίηση και όχι κλειστή επιστήμη, αλλά ολάνοικτη προς τα μεγάλα ανθρώπινα προβλήματα με υποστήριγμα φιλοσοφικό*»[77]. Σύμφωνα με φοιτητές του, ο παραμικρότερος ψίθυρος αποδοκιμασίας δεν ακουγόταν στην πάντοτε κατάμεστη αίθουσα διδασκαλίας των 500 ακροατών[78], ενώ το μάθημά του θεωρούνταν πνευματική γιορτή και θεσμός[79]. Ωστόσο, φοιτητές του αριστερού χώρου,

---

με τη θυσία της υποκειμενικής αυθυπαρξίας των φορέων της ιστορίας.». Κανελλόπουλος, Π. *Θα σας πω την αλήθεια (μια ιδεολογική πολιτική ομολογία)*. Αθήνα, 1945 (2η έκδ.), σσ. 128-129. Κυκλοφόρησε σε 1η έκδ. το 1940, με το ψευδώνυμο Παναγιώτης Καρυστινός.

[74] Μπογιατζής, Β. «Ένας ξένος εναντίον φιλελευθερισμού και κομμουνισμού…», όπ.π., σσ. 67-96

[75] Πάπαρη, Αι. *Ελληνικότητα και αστική διανόηση*…, όπ.π., σ. 237

[76] «*Εμφανίστηκε σαν θαρραλέος νέος πνευματικός ηγέτης που μετέδιδε στο πολυπληθές ακροατήριό του ρίγος για τα προβλήματα που έθελγαν και κρατούσαν σ΄ αδιάκοπη ανησυχία της νέα γενεά*». Βλ. Μακρή, Ν. «Στοχαστές της Γενιάς του ’30», *Καθημερινή*, 30/8/1984

[77] Δεσποτόπουλος, Κ. Ι. «Αναμνήσεις από τον καθηγητή Παναγιώτη Κανελλόπουλο», *Τομές*, τχ 1, περ. Β’, Αθήνα, 1976, σσ. 8-9

[78] Δούκαρη, Δ. «Συνομιλία με τον Π. Κανελλόπουλο», *Τομές*, τχ 1, περ. Β’, Αθήνα, 1976, σσ. 3-6

[79] Δεσποτόπουλος, Κ. Ι. «Ταγός του ελληνικού πνεύματος», *Καθημερινή*, 18/9/1986

οργανωμένοι στην Ο.Κ.Ν.Ε.[80], εκφράζουν την αντίδρασή τους «*στην επίσημη αυτή εισβολή των νεοκαντιανών προφητών του αντικομμουνισμού*», θέτοντας ως στόχο «*το καινούργιο αυτό "φρούτο" χρυσωμένο με διανοουμενίστικο σελοφάν να μη μπορέσει να πιάσει στο φοιτητικό χώρο*»[81]. Αυτοί οι φοιτητές είναι που πλησιάζουν τον Γληνό και ζητούν τη στήριξή του. Την εποχή αυτή το προοδευτικό φοιτητικό κίνημα βρίσκει λίγους αρωγούς ανάμεσα στους πανεπιστημιακούς και ακόμη λιγότερους (μεταξύ των οποίων και τον Γληνό) εξωπανεπιστημιακούς διανοούμενους. Το 1933, ο τότε «Αρχειομαρξιστής» φοιτητής Σάββας Κωνσταντόπουλος[82] και ο Αναστάσιος Χριστοφιλόπουλος -που μαζί με τον Άγγελο Προκοπίου ήταν αριστεροί καθοδηγητές του φοιτητικού κινήματος- δημοσίευσαν «ανοιχτή επιστολή» στους *Νέους Πρωτοπόρους*, καταγγέλλοντας τον καθηγητή Τσάτσο ανάμεσα σε άλλα για ηθική ασυνέπεια, για γλωσσική διμορφία, για «ανοχή» απέναντι στις φασιστικές ιδέες που διακινούνταν στο Πανεπιστήμιο και για τον σκοπό των φροντιστηρίων τους[83], αναφέροντας ότι ο αρχικός ενθουσιασμός τους για τις συζητήσεις στα φροντιστήρια αυτά γύρω από τη θεωρία του μαρξισμού, σύντομα μετατράπηκε σε δυσφορία εναντίον των διδασκόντων. Στη συζήτηση παρεμβαίνει ο φοιτητής της Νομικής, Γεώργιος Δασκαλάκης, ως αυτόκλητος υπερασπιστής όχι μόνο του Τσάτσου αλλά της ιδεοκρατίας γενικότερα, επιχειρώντας να ανασκευάσει ένα προς ένα τα επιχειρήματα των επιστολογράφων[84].

Στα χρόνια αυτά, με δεκάδες δημοσιεύματα, συνεντεύξεις, δημόσιες διαλέξεις αλλά και κρυφά μαθήματα, ο Γληνός φέρνει το κύρος και τις γνώσεις του στην υπηρεσία της κοινωνικής επανάστασης και του κομμουνιστικού ιδανικού. Ο ίδιος ξεχωρίζει τις μελέτες του για τη «Φιλοσοφία του Χέγγελ»[85],

---

[80] Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδας, η οποία ιδρύθηκε στις 28/11/1922 με πρωτοβουλία του Σ.Ε.Κ.Ε.. Βλ. σχετ. Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ. *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ,* όπ.π., σσ. 130-131

[81] Χιουρέας, Τ. *Αναμνήσεις από το φοιτητικό κίνημα και τη φοιτητική ζωή στην Αθήνα (1931-37)*. Αθήνα, 1997. Ο Γληνός σε ομιλία του χαρακτήρισε την εμφάνισή τους «φασισμό με μανικιούρ».

[82] Ο Σάββας Κωνσταντόπουλος αργότερα θα προσχωρήσει στην συντηρητική παράταξη, ορκισμένος πολέμιος του κομμουνισμού.

[83] Κωνσταντόπουλος, Σ. & Χριστοφιλόπουλος, Τ. «Ανοιχτή επιστολή στον κ. Τσάτσο, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. 2, 2/1933

[84] Δασκαλάκης, Γ. Δ. «Η συζήτηση ιδεοκρατίας και μαρξισμού στο Πανεπιστήμιο», *Ιδέα*, τχ 6, 6/1933, σσ. 395-401

[85] Γράφτηκε με αφορμή τα εκατόχρονα από τον θάνατο του Γερμανού φιλόσοφου, ανακοινώθηκε ως διάλεξη και δημοσιεύτηκε στους *Νέους Πρωτοπόρους*, τχ 1, 1/1932, σσ. 63-66, 100-107, 140-144. Βλ., επίσης, «Η διάλεξη του Γληνού», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 4, 3/1932, σ. 160

τις αναλύσεις του για τις *Πνευματικές μορφές της αντίδρασης* και το οδηγητικό κείμενό του προς τους νέους *Ποιοι δρόμοι ανοίγονται μπροστά στους νέους*. Δίνει διάλεξη στην «Εταιρεία Κοινωνικών Επιστημών» για τη φιλοσοφία του Σπινόζα, μεταφράζει τις *Θέσεις* του Μαρξ για τον Φόιερμπαχ, τη μελέτη του Λένιν για τον Καρλ Μαρξ και προλογίζει με ένα πολυσέλιδο κείμενο την ελληνική μετάφραση του έργου του A. Kurella *Η σοσιαλιστική επανάσταση στον πολιτισμό*. Αρθρογραφεί από το πρώτο τεύχος στο περιοδικό *Πρωτοπόροι* και *Νέοι Πρωτοπόροι*, σε φοιτητικά περιοδικά όπως το *Μελέτη-Κριτική* του Ακαδημαϊκού Ομίλου, στο *Διδασκαλικό Βήμα*, αλλά και στη *Φωνή του Βιβλίου*, στον *Κύκλο* του Απ. Μελαχρινού και στον *Ριζοσπάστη*[86], και, μολονότι δεν είναι ακόμα μέλος του ΚΚΕ, παίρνει μέρος στο πλευρό των κομμουνιστών στις ιδεολογικές συγκρούσεις και τις αντιφασιστικές κινήσεις της εποχής. Η διάλεξή του για τον Μαρξ στο θέατρο «Κεντρικόν» (20/3/1933) «*ανατάραξε βαθιά τα νερά της λιμνασμένης φιλοσοφικής σκέψης στην Ελλάδα*»[87]. Επίσης, παίρνει μέρος σε αντιφασιστικές κινήσεις και εκδηλώσεις και στην ίδρυση και στήριξη της «Κοινωνικής Αλληλεγγύης». Όταν οι αρχές θα αρνηθούν στη Φοιτητική Συντροφιά την παραχώρηση άδειας για τη διοργάνωση μιας σειράς επιστημονικών μαθημάτων από τον Γληνό, ο τελευταίος θα παραδώσει τα μαθήματα αυτά σε καθεστώς ημιπαρανομίας, σε απόκεντρα καφενεία, φοιτητικά σπίτια κι εκδρομές[88]. Γλαφυρά περιγράφει ο Βουρνάς πώς ο Γληνός δεν μπορεί να αρνηθεί την έκκληση της φοιτητικής νεολαίας που απευθύνεται σε αυτόν: «*ζητάει το φως και την αλήθεια. Μέσα στο Πανεπιστήμιο δεν βρίσκουν παρά σκοτάδι. Ερχόμαστε σε σας γιατί πιστεύουμε πως κατέχετε την αλήθεια, έχετε το φως.*»[89]. Κατά τον Λυκογιάννη, «*[σ]το πρόσωπο του Γληνού όλος ο προοδευτικός φοιτητικός κόσμος αναγνώριζε τον ανώτερο άνθρωπο, το συνεπή διανοούμενο, τον ατρόμητο αγωνιστή, το φωτεινό δάσκαλό του* [...] *Κάθε επικοινωνία των φοιτητών με το Γληνό ήταν μια πνευματική χαρά ανεχτίμητη και ένα ανώτερο μάθημα*»[90].

---

[86] Μ.Π.Ν., «Δημήτρης Γληνός», *Θέματα Παιδείας*, τχ 15-16, 9/2003-2/2004, σ. 62

[87] Βουρνάς, Τ. *Δημήτρης Γληνός...*, όπ.π., σ. 66

[88] *Στο ίδιο*. Βλ., επίσης, Καλαντζής, Κ. Γ. *Στον αστερισμό του Δημήτρη Γληνού...*, όπ.π., σσ. 34-38

[89] Βουρνάς, Τ. *Δημήτρης Γληνός...*, όπ.π., σ. 63. Και αλλού: «*Η διαλεκτική του σκέψη μάς γοήτευε, η ανθρωπιά του μας είχε κατακτήσει, η κουβέντα του μας μάγευε. Ήταν για τη νεότητα ένας πραγματικός γόης του στοχασμού και του λόγου.*». Βουρνάς, Τ. «Ο Δημήτρης Γληνός και η φοιτητική νεολαία της εποχής του», *Επιθεώρηση Τέχνης* τόμ. Κ΄, τχ 119-120, 11-12/1964, σ. 548

[90] Λυκογιάννης, Θ. «Κοντά στο Δάσκαλο», όπ.π., σσ. 82-83

Σε κείμενό του απευθυνόμενος στους νέους[91] ο Γληνός κατηγορεί τους Λούβαρι, Θεοδωρακόπουλο και Κανελλόπουλο πως «*κάτω από τις βαθυστόχαστες φιλοσοφοντυμένες συμβουλές, που σας έδωκαν, δεν έκαμαν τίποτα άλλο από πολιτική* [...] *Και οι τρεις τους κρατώντας από μια φιλοσοφική αγιαστούρα ξόρκιζαν τον «ιστορικό υλισμό» και τίποτα άλλο. Έκαναν καθαρή, καθαρότατη, αλλά... ανομολόγητη πολιτική.*». Σε σειρά κειμένων του στους *Νέους Πρωτοπόρους*[92] γράφει, επίσης, πως οι προαναφερόμενοι δεν κάνουν τίποτα άλλο από το να «*ξεθάβουνε και ξαναζωντανεύουνε παλιές συντηρητικές και αντιδραστικές φιλοσοφίες κολλώντας τους στον τίτλο τη λέξη νέο, σημάδι τάχα ξανανιωμού* [...] *δημιουργούνε καινούργιες ή φαινομενικά καινούργιες μορφές φιλοσοφίας*». Ωστόσο, κατά βάθος, ο ένας και μοναδικός σκοπός τους είναι «*να βγάλουν από μέσα τάχα από τα πορίσματα της σύχρονης επιστήμης για τελικό συμπέρασμα την αγιαστούρα του παπά.*». Διόλου τυχαίο δεν είναι, λοιπόν, που «*κανένας οπαδός του διαλεχτικού ματεριαλισμού ή του ιστορικού υλισμού δεν είναι σήμερα καθηγητής σε αστικό πανεπιστήμιο. Αν υπάρχει πουθενά καμιά εξαίρεση, πρόκειται για κανέναν ιδεαλιστικό παραμορφωτή της θεωρίας.*». Αυτή η ίδια η δομή του Πανεπιστημίου, με τα δίδακτρα, τα εξέταστρα, τις εισιτήριες εξετάσεις, τις τιμές των βιβλίων, τον περιορισμένο αριθμό φοιτητών, ευνοεί την αναπαραγωγή της αστικής τάξης. «*Κι αυτή ακόμα η "ιερή και απαραβίαστη" αρχή, που μιλάει για τη λευτεριά της σκέψης και τη λευτεριά της επιστημονικής έρευνας, από τη στιγμή που βρέθηκε σε σύγκρουση με το βασικό συμφέρο της πολιτείας, δηλ. της άρχουσας τάξης, έγινε θρύλος.*». Τα περιοδικά *Κοσμοθεωρία* και *Αρχείον Φιλοσοφίας* είναι τα όργανα που υπηρετούν τις αντιδραστικές ιδέες και τις θεωρίες των Λούβαρι, Αποστολάκη, Δελμούζου, Θεοδωρακόπουλου, Συκουτρή, Τσάτσου, οι οποίες, παρά τις φαινομενικές τους διαφορές, έχουν έναν κοινό σκοπό: «*[ν]α χτυπήσουνε κάθε επαναστατική τάση και να στρέψουνε την ψυχή των νέων στον ιδεαλισμό*». Στη συνέχεια, θα καταγγείλει τα εκβιαστικά διλήμματα που θέτει το πανεπιστημιακό κατεστημένο στους νέους: «*Έγινε κοινός τόπος για τους νέους, που θέλουνε να μπούνε στο Πανεπιστήμιο προ πάντων σε έδρες για ιστορικοκοινωνικές επιστήμες, πως πρέπει με κάποιο τρόπο να χτυπήσουνε*

[91] Γληνός, Δ. «Ποιοι δρόμοι ανοίγονται μπροστά στους νέους», *Εκλεκτές Σελίδες* 4, όπ.π., σσ. 27-32. Πρωτοδημοσιεύτηκε στο φοιτητικό περιοδικό *Μελέτη-Κριτική*, τχ 4, 5/1932, Αθήνα, σσ. 23-26, και αποτελούσε τη γραπτή απάντηση του Γληνού σε έρευνα που πραγματοποίησε το περιοδικό σχετικά με τις πνευματικές κατευθύνσεις των νέων.

[92] Γληνός, Δ. «Πνευματικές μορφές της αντίδρασης», *Εκλεκτές Σελίδες* 4, όπ.π., σσ. 50-94. Πρωτοδημοσιεύτηκε σε πέντε μέρη στο περ. *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 10-12, 9-12/1932 και τχ 1-2, 1-2/1933.

τον ιστορικό υλισμό, να διαδηλώσουνε την ιδεαλιστική τους νοοτροπία.». Και ως «τίμημα της προδοσίας» που υψώνει η αστική τάξη μπροστά στα μάτια των νέων κατονομάζει τα αξιώματα, τους τίτλους, τις κρατικές θέσεις, με αντάλλαγμα να γίνουν οι νέοι «πνευματικοί στυλοβάτες» της. «*Ένα τραγικό παιδομάζωμα! Έτσι και οι γιανίτσαροι γίνονταν οι πιο φανατικοί διώχτες των χριστιανών, όπως τα παιδιά των φτωχών, που σπουδάζουν στα πανεπιστήμια και αλλάζουν κοινωνική κατάσταση, γίνουνται οι πιο φανατικοί αντιδραστικοί.*»[93]. Πολλοί καθηγητές «*κυνηγάνε τα παιδιά με λύσσα για τα φρονήματά τους τα κοινωνικά ή τα πολιτικά ή τα επιστημονικά και τα διώχνουν από το Πανεπιστήμιο. Ένας φοιτητής που θα τολμούσε καν να κάνει νύξη στον καθηγητή της Ιστορίας της Φιλοσοφίας για διαλεκτικό ματεριαλισμό, θα ήτανε σβυσμένος από το πρόσωπο της γης.*»[94]. Το Πανεπιστήμιο διδάσκει την αποστασιοποιημένη επιστήμη, την επιστήμη για την επιστήμη. Περιορίζει τα συνδικαλιστικά δικαιώματα, καλλιεργεί την κατάδοση, επιχειρεί με κάθε τρόπο την κατατρομοκράτηση των φοιτητών, ώστε να αποτραπεί η διάδοση επαναστατικών ιδεών και η συμμετοχή των νέων στους πολιτικο-κοινωνικούς αγώνες.

Στο φορτισμένο ιδεολογικά κλίμα του 1935-36, ο Γληνός, κρίνοντας υπό μαρξιστικό πρίσμα την κοινωνική και πολιτική φιλοσοφία του Π. Κανελλόπουλου, σε σειρά δημοσιευμάτων θα ανασκευάσει την ιδεολογία του αρχηγού του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος και πρώην καθηγητή Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Το πρώτο του άρθρο δημοσιεύεται στον *Ριζοσπάστη* στις 24/1/1936, υπό τον τίτλο *Ο μασκαρεμένος φασισμός του κ. Κανελλόπουλου*[95], αντικρούοντας τη «*ραφιναρισμένη, μα και τόσο κούφια δημαγωγία του*» και επιχειρώντας να

---

[93] Γληνός, Δ. «Ποιοι δρόμοι ανοίγονται μπροστά στους νέους», *Εκλεκτές Σελίδες* 4, όπ.π., σ. 32. Ίδια φρασεολογία θα χρησιμοποιήσει τέσσερα χρόνια αργότερα ο Γληνός σε προεκλογική του ομιλία: «*Ο φασισμός μεταχειρίζεται σήμερα την ίδια μέθοδο. Μαζώνει τα παιδιά του φτωχού εργαζόμενου λαού, τα φανατίζει με παραπλανητικά συνθήματα και τα οπλίζει να σκοτώνουν τα ίδια τ' αδέρφια τους και τους γονιούς τους και να στηρίζουνε την αχόρταγη κυριαρχία της πλουτοκρατικής ολιγαρχίας. Αυτός είνε ο νέος γενιτσαρισμός, το φασιστικό παιδομάζωμα.*», από τη διεξοδική περίληψη της προεκλογικής ομιλίας του Γληνού, *Ριζοσπάστης*, 25/1/1936, αναδημοσίευση από: *Θέματα Παιδείας*, τχ 15-16, 9/2003-2/2004, σ. 118

[94] Γληνός, Δ. «Συνομιλία μ' έναν ακαδημαϊκό», *Ριζοσπάστης*, 4/3/1936, σ. 4

[95] Ο πλήρης τίτλος είναι: «Ο μασκαρεμένος φασισμός του κ. Κανελλόπουλου: Μια απάντηση στις προχτεσινές δημαγωγίες του», στο αφιέρωμα: «Παιδαγωγικά και πολιτικοκοινωνικά άρθρα Δ. Γληνού 1931-1936», *Θέματα Παιδείας*, τχ 15-16, 9/2003-2/2004, σσ. 117-118. Πρωτοδημοσιεύτηκε στον *Ριζοσπάστη* δύο ημέρες πριν τις βουλευτικές εκλογές της 26/1/1936, τις τελευταίες ελληνικές εκλογές του Μεσοπολέμου.

αποδείξει ότι η ιδεολογία του είναι φασιστική. Υποστηρίζει ότι ο Κανελλόπουλος, χωρίς να παραγνωρίζει την επίδραση των υλικών και οικονομικών παραγόντων στην εξέλιξη των κοινωνικών φαινομένων, δεν δέχεται ούτε τον ιστορικό, ούτε τον διαλεκτικό υλισμό, ούτε τον οποιονδήποτε άτεγκτο ετεροκαθορισμό (ντετερμινισμό) στα ιστορικά φαινόμενα, κατά συνέπεια δεν αναγνωρίζει ότι ισχύουν ιστορικοί νόμοι ανάλογοι με τους φυσικούς. Με αφετηρία του στοχασμού του την ιδεοκρατική φιλοσοφία των Καντ, Έγελου, Πλάτωνα, Χαϊντέγκερ, Ρίκερτ και βαθιά επηρεασμένος από τους Γερμανούς κοινωνιολόγους Τένις, Α. Βέμπερ, Ζίμμελ, Μαξ Βέμπερ, διαμορφώνει μια κοινωνιολογία τυποκρατική, που έχει ως επιδίωξη να χαρακτηρίσει τα κοινωνικά φαινόμενα, υπάγοντάς τα σε τύπους, και να τα κατανοήσει[96]. Είναι χρέος των κομμουνιστών να αποκαλύπτουν τι κρύβεται πίσω από «*τα κάθε λογής λαμπερόχρωμα σύμβολα και τα μεγαλόηχα λόγια*» και να «*ξεσκίζουν τις μάσκες που φοράει κάθε φορά η πλουτοκρατική ολιγαρχία*», προκειμένου να χειρίζεται τον εργαζόμενο λαό. «*Και μια τέτοια μάσκα φορεί σήμερα ο κ. Κανελλόπουλος. Του την ξεσκίζουμε, πριν να παρασύρει κανένα απλοϊκό πολίτη πέραν από τους μεγαλοαστούς, που τον υποστηρίζουν, τους αριβίστες, που τον περικυκλώνουν, και τους λίγους αναγνώστες της χιτλερόπληχτης "Εστίας".*» «*Αλλ' ο κ. Κανελλόπουλος προσπαθεί να σκεπάσει το περιεχόμενο της ιδεολογίας του και περιορίζεται σε γενικότητες, σε κούφια λόγια. Αν όμως αυτά περνούν μέσα στο πλαίσιο της αστικής αμορφωσιάς, εμείς θα υποβάλουμε τα συνθήματά του σε μια ανάλυση διαλεχτική και θα του καθορίσουμε εμείς, εκείνο, που δεν θέλει σκόπιμα να ομολογήσει.*». Στη συνέχεια, αντικρούει ένα-ένα τα επιχειρήματα του Κανελλόπουλου, τα οποία στηρίζονται στα συνθήματα «Εθνική ενότητα», «κοινωνική δικαιοσύνη εν ονόματι του Έθνους», «πειθαρχημένη ελευθερία», «λιτότητα», παρμένα «*από το πλούσιο δημαγωγικό αρχείο του φασισμού*», ενώ ούτε μια νέα ιδέα, ούτε μια νέα πρακτική λύση περιέχουν.

Ο Κανελλόπουλος θα απαντήσει στις 4/3/1936, κατά τη διάρκεια ομιλίας του στο θέατρο «Κεντρικόν», μετά την αποτυχία του στις βουλευτικές εκλογές[97]. Τονίζει ότι σκόπιμα και κακόβουλα η ιδεολογία του παρερμηνεύεται και διαστρεβλώνεται από τους πολιτικούς του αντιπάλους, ώστε να ταυτιστεί με τις αρχές του φασισμού. Το ιδεολογικό κενό που άφησε

[96] Τσάκωνας, Δ. *Ιδεαλισμός και μαρξισμός*..., όπ.π., σ. 93

[97] Σε αυτές έλαβε ποσοστό ψήφων λιγότερο του ενός τοις εκατό, καταλαμβάνοντας την 11η θέση και μένοντας εκτός Βουλής, παρ' όλη τη βροντώδη είσοδό του στην πολιτική σκηνή.

η ματαίωση των μεγαλοϊδεατικών οραμάτων, καθώς και η υπέρβαση της ηθικής και κοινωνικής κρίσης της εποχής, απαιτούν ριζικές μεταρρυθμίσεις, προκειμένου να μην οδηγηθούμε σε βίαιες ανατροπές. Τόσο ο φασισμός, δηλαδή η αστική δικτατορία[98], όσο και ο κομμουνισμός, δηλαδή η δικτατορία του προλεταριάτου, είναι λύσεις καταστροφικές, γιατί βασίζονται στη βία και καταργούν το μόνο αγαθό που δημιούργησε η ιστορική εξέλιξη του ανθρώπου, την ελευθερία την ηθική, την πολιτική, την πνευματική, την οικονομική. Το ορθό και αποτελεσματικό είναι να συνδυαστεί η ελευθερία με την πειθαρχία, μια πειθαρχία που θα εξασφαλίζει στον καθένα τόση ελευθερία, όση αντιστοιχεί στην εργασία και την αξία του. Αυτή την πειθαρχία θα επιβάλει το εθνικό κράτος και ο συνδυασμός αυτός ελευθερίας και πειθαρχίας, ονομάζεται πειθαρχημένη ελευθερία. Μόνον έτσι «*είνε δυνατόν να αλλάξει η πραγματικότης όψιν προς το καλύτερον, να εξασφαλισθεί η ομαλή εξέλιξις της ιστορίας και να αποτραπούν οι κίνδυνοι βιαίων ανατροπών και ηθικών οπισθοδρομήσεων*». Όσο για τον κομμουνισμό, «*[η] ιστορία δεν ζει με κινήματα δούλων, όπως θέλει ο κομμουνισμός, ο οποίος ενσταλάζει και διαδίδει εις τας συνειδήσεις των αδικουμένων την ψυχολογίαν των ηθικώς δούλων. Η ιστορία ζει με τας χειρονομίας ελευθέρων ανθρώπων*». Όσοι σκόπιμα παραποιούν τα λόγια του και ταυτίζουν την πειθαρχημένη ελευθερία με τον φασισμό, δεν αντιλαμβάνονται ότι αυτή αντιθέτως σημαίνει μεγαλύτερη κατοχύρωση του κοινοβουλευτισμού, του οποίου πρέπει να διορθωθούν τα ελαττώματα, και κυρίως η συναλλαγή. «*Το ορθόν είνε εκείνο που θέλουν οι άξιοι*» κι όχι εκείνο που θέλουν οι πολλοί. Επομένως, η αρχή της απλής πλειονοψηφίας δεν ανταποκρίνεται στο ιδανικό της πειθαρχημένης ελευθερίας. Οι άξιοι, λοιπόν, που με την εργασία τους καταλαμβάνουν ανώτερες θέσεις στην κοινωνική ιεραρχία, είναι αυτοί που πρέπει να απολαμβάνουν και περισσότερα δικαιώματα. Απαραίτητη προϋπόθεση, βέβαια, είναι μια νέα κοινωνική πολιτική, συνδυασμένη με μια νέα εκπαιδευτική πολιτική, που θα εξασφαλίζει ότι θα εκκινούν όλοι οι άνθρωποι στη ζωή τους με ίσες δυνατότητες: οι φτωχοί που είναι άξιοι θα αναδεικνύονται, ενώ οι ανάξιοι, έστω και πλούσιοι, θα περιορίζονται. Για να επιτευχθούν αυτά, απαιτείται «διευθυνόμενη

[98] Βέβαια, δεν είχε περάσει πολύς καιρός από τότε που ο Κανελλόπουλος διατεινόταν ότι είναι σπάνια η περίπτωση κρατουσών τάξεων που απαρνούνται τα προνόμιά τους, ωστόσο, θα ήταν ευχής έργο η εμφάνισή τους στη μεσοπολεμική συγκυρία. Στο πλαίσιο αυτό, σημείωνε, η φασιστική λύση δεν στερούνταν ενδιαφέροντος. Βλ. σχετ. Κανελλόπουλος, Π. «Ο άνθρωπος και η κοινωνία», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, τόμ. Γ'-Δ' (1931-1933), σσ. 150-170

οικονομία», δηλαδή «*συστηματική και επί τη βάσει καθολικού σχεδίου επέμβαση του κράτους εις την οικονομίαν προς εξασφάλισιν κυρίως του συμφέροντος των πολλών και αδυνάτων, κατ' ακολουθίαν δε προς κατοχύρωσιν της ζωτικότητος και ρυθμικότητος του κοινωνικού συνόλου της οικονομίας*».

Ο Γληνός επανέρχεται με δύο άρθρα στον *Ριζοσπάστη*, υπό τον τίτλο «Ελληνικός εθνικοσοσιαλισμός»[99]. Στο πρώτο δίνει εν συντομία το νόημα της ιδεολογίας του Κόμματος του Κανελλόπουλου, η οποία αποτελεί «*ένα ιδεολογικό κατασκεύασμα, που μπορεί να ξεγελάσει τον ανίδεο ακροατή και να τον παρασύρει* [...] *Αοριστολόγος και κενολόγος δογματισμός είνε το τυπικό γνώρισμα της ρητορικής και διανοητικής φόρμας του κ. Κανελλόπουλου*», θα γράψει. Ο Γληνός υποστηρίζει πως ο Κανελλόπουλος στον τελευταίο πολιτικό του λόγο αποδίδει όλα τα κακά της χώρας στην απώλεια του «*εθνικιστικού ιδανικού με την ιμπεριαλιστική του μορφή*» και επιχειρεί να το αντικαταστήσει με «*ένα καινούργιο εθνικιστικό ιδανικό, με νόημα εσωτερικό και αποστολή εσωτερική*». Η ελληνική κεφαλαιοκρατία, που αναζητά επί χρόνια τον δικό της Μουσολίνι ή Χίτλερ, τον βρήκε στο πρόσωπο του λαοπλάνου Κανελλόπουλου. Ασκώντας κριτική στην «πειθαρχημένη ελευθερία», «*το θεμελιακό αγκωνάρι σε όλο το οικοδόμημά του*», ο Γληνός διατείνεται ότι ο μόνος συνδυασμός που θα έδινε την ολοκληρωτική και σωστή έννοια θα ήταν εκείνος όπου «*όλοι θα ήταν ελεύτεροι και όλοι θα πειθαρχούσαν. Αλλά τότες θα πειθαρχούσανε στον ίδιο τον εαυτό τους. Άρα θα είχαμε αυτοπειθαρχημένη ελευθερία για όλους*». Επομένως, πού οδηγεί αυτή η συλλογιστική; Σε μια κοινωνία χωρίς τάξεις, χωρίς εκμεταλλευτές και εκμεταλλευόμενους, στην κοινωνία την κομμουνιστική. Έξω από τον κομμουνισμό δεν είναι παρά ένα «φασιστικό ψέμα».

Θα σημειώσει, ακόμη, ότι ο Κανελλόπουλος νοηματοδοτεί το «σωστό» όχι ως αυτό που θέλουν οι πολλοί, αλλά ως αυτό που θέλουν οι άξιοι. Ποιοι όμως είναι οι άξιοι, θα διερωτηθεί στη συνέχεια. Σε μια ταξική κοινωνία, όσο υπάρχει η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, την «αξία», την αληθινή «αξία», την παρέχει μόνο η κατοχή αυτών των μέσων παραγωγής. Αυτή κάνει όλες τις άλλες προσωπικές αξίες και ικανότητες όργανά της και τίποτε περισσότερο. Η ιστορία έχει καταδείξει ότι την οικονομική αντίθεση δεν την υπερνικά η εθνική ενότητα, και ότι οι ταξικές αντιθέσεις είναι

[99] Γληνός, Δ. «Ελληνικός εθνικοσοσιαλισμός», *Ριζοσπάστης*, 14/3/1936, σ. 2 και 15/3/1936, σσ. 2, 4

ισχυρότερες από το έθνος ως έννοια εσωτερικής ενότητας. Μόνο οι φασίστες και οι εθνικοσοσιαλιστές (ο Μουσολίνι και ο Χίτλερ) ισχυρίζονται ότι πραγματοποίησαν το κράτος «υπεράνω των τάξεων», το κράτος της εθνικής και κοινωνικής ενότητας και της πειθαρχημένης ελευθερίας.

Τον ξενίζει, ακόμη, το γεγονός ότι ενώ ο αρχηγός του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος χρησιμοποιεί επαρκέστατα τη δημοτική μέχρι και στην επιστημονική βιβλιοκρισία, στον προφορικό του λόγο επιλέγει μία άκαμπτη και αυστηρή καθαρεύουσα, στην προσπάθειά του «*να κρύψει τόσο έντεχνα και τις προθέσεις και τα διανοήματά του*». Για μία ακόμη φορά ο Γληνός επιλέγει προσβλητική φρασεολογία για να χαρακτηρίσει τον Κανελλόπουλο, τονίζοντας τις αναλογίες με τις θέσεις του Τζιοβάνι Τζεντίλε, του θεωρητικού φιλόσοφου του ιταλικού φασισμού, και κατηγορώντας τον για «*συνεργασία με λοβιτουρατζήδες και λαθρεμπόρους χρηματιστές, με στρατοκράτες εχθρούς του λαού και με την "Εστία"*», που αποκαλύπτουν μια ιδεολογία χιτλερική και εθνικοσοσιαλιστική.

Ο Κανελλόπουλος μέσω της εφημερίδας-οργάνου του Κόμματός του, *Ελληνική Φωνή*, στις 21 Μαρτίου 1936, επιχειρεί διεξοδικά να απαντήσει στις κατηγορίες, που θεωρεί πως διαστρεβλώνουν κακόπιστα την ιδεολογία του. Εκεί, μεταξύ άλλων, προσπαθεί να πλήξει την αξιοπιστία των κομμουνιστών, αναφέροντας ότι συντάκτης του *Ριζοσπάστη* εσκεμμένα συγχέει τον ίδιο με συνεπώνυμό του, προκειμένου να τον συκοφαντήσει ως όργανο της κεφαλαιοκρατίας, που «πήρε είκοσι εκατομμύρια προίκα» για τον προεκλογικό του αγώνα. Αντιθέτως, ο ίδιος παραιτήθηκε από την καθηγητική του θέση, όταν αποφάσισε να κατεβεί στον πολιτικό στίβο, και, φυσικά, κανέναν δημόσιο θησαυρό δεν κατασπατάλησε. Ακόμη, ο Γληνός με τρόπο απαράδεκτο και χυδαίο χρησιμοποίησε μειωτικά την καταγωγή του («Πατρινός») και επιδόθηκε σε αισχρούς υπαινιγμούς και ανήθικη πολεμική εναντίον του. Άλλωστε, ο διαλεκτικός ματεριαλισμός είναι «*ένα είδος συγκεκαλυμμένου ιδεαλισμού*» και ο κομμουνισμός «*ένα κίνημα δούλων*». Στη Σοβιετική Ένωση μέσα σε «*αίματα και βαρβαρότητες και κάτω από τη δικτατορία του προλεταριάτου, δηλαδή μερικών αξιωματούχων του κομμουνιστικού κόμματος*» επικρατεί μια «*σκοτεινή τυραννία και μια ασυμβίβαστη με την ιστορική φύση του ανθρώπου σκλαβιά, κάτω από προϊστορικές ομοιομορφίες σχετικά με την πνευματική και ηθική συνείδηση των ανθρώπων και μια πολιτική ανελευθερία και στρατοκρατική οργάνωση της οικονομίας*».

Στη δευτερολογία του ο Γληνός απαντά με μία επιφυλλίδα σε τρία μέρη υπό τον γενικό τίτλο «Και όμως είνε φασίστας και απατεώνας»[100], αιτιολογώντας ως εξής τον χαρακτηρισμό: «*Τον ονομάζουμε λοιπόν απατεώνα, γιατί είνε φασίστας και η ουσία του φασισμού είνε απάτη του λαού, και έπειτα τον ονομάζουμε απατεώνα, γιατί, ενώ είνε φασίστας, προσπαθεί να το κρύψει με τόση επιμονή. Είνε απάτη, αγυρτεία και τσαρλατανιά να υπόσχεσαι στο λαό, πως θα δώσεις στο εθνικό κράτος περιεχόμενο σοσιαλιστικό, χωρίς να μετατρέψεις και το κράτος σε σοσιαλιστικό* [...] *Ιστορικά αποδείχτηκε, πως αυτό δεν μπορεί να γίνει διαφορετικά παρά μόνο με τη διχτατορία του προλεταριάτου σε συμμαχία με την αγροτιά και πως κάθε άλλος δρόμος υπηρετεί την κεφαλαιοκρατία και τη στερέωση της κυριαρχίας της. Είνε απάτη, αγυρτεία και τσαρλατανιά να υπόσχεσαι στον εργαζόμενο λαό, πως θα άρεις τη διάσταση ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τις παραγωγικές σχέσεις με μέσα όχι οικονομικά, παρά με την παιδεία ή με την ιδέα της κοινωνικής δικαιοσύνης.* [...] *Είνε τέλος απάτη, αγυρτεία και τσαρλατανιά να μιλάς για "πειθαρχημένη ελευθερία" του λαού, μέσα σε μια ταξική κοινωνία και ένα ταξικό κράτος, χωρίς ταυτόχρονα να δηλώνεις πως η πειθαρχημένη αυτή ελευθερία μόνο σε μια κοινωνία χωρίς τάξεις, δηλαδή μόνο μέσα σε μια κομμουνιστική κοινωνία μπορεί να μη σημαίνει σκλαβιά των πολλών στους λίγους και χωρίς ταυτόχρονα να δηλώνεις με ποια μέσα σκοπεύεις να καταργήσεις τις κοινωνικές τάξεις.*». Αρκετά έχει ανεμίσει ο κ. Κανελλόπουλος σαν φλάμπουρο την «αυτοθυσία της παραίτησης» και την «έντιμη πενία» του, θα καταλήξει.

Ο Κανελλόπουλος διαμαρτύρεται για την απρόκλητη επίθεση[101]. Λίγα χρόνια αργότερα, στο έργο του *Θα σας πω την αλήθεια* (1940), εξηγεί πώς ο πατερναλισμός της ενωτικής ιδεολογίας δεν θέλει να ράψει με τις κόκκινες κλωστές του κομμουνισμού τις τρύπες του αστικού καθεστώτος, ούτε με τις απροσδιορίστου χρώματος κλωστές του φιλελευθερισμού τις τρύπες του κομμουνιστικού καθεστώτος. Ο Κανελλόπουλος είναι πλέον ο αδιαφιλονίκητος ηγέτης του αντιμαρξιστικού πνεύματος στην Ελλάδα[102].

---

[100] Γληνός, Δ. «Και όμως είναι φασίστας και απατεώνας», *Ριζοσπάστης*, 28, 29 και 30/3/1936

[101] Κανελλόπουλος, Π. «Και όμως είναι και παραμένει πάντοτε συκοφάντης! Ο κ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος απαντά εις τον κ. Δ. Γληνόν. Ένα μαστίγωμα εις απάντησιν της συκοφαντικής εκστρατείας των κομμουνιστών. Τα παιδαριώδη επιχειρήματα του κ. Γληνού και το τελικό ξεσκέπασμα του ανθρώπου», *Ελληνική Φωνή*, 18/4/1936

[102] Μελετόπουλος, Μ. «Η πνευματική εξέλιξη και το έργο του Παναγιώτη Κανελλόπουλου: ο φιλόσοφος», *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ 4, χειμώνας 1988-1989, εκδ. Παπαζήση, σ. 67

Ο Ιωάννης Ν. Θεοδωρακόπουλος (1900-1981), ο τρίτος της «τριάδας της Χαϊδελβέργης» (της «κοινής alma mater» τους κατά έκφραση του Τσάτσου ή του «χρυσού κρίκου του πνευματικού δεσμού» τους κατά έκφραση του Κανελλόπουλου[103]), στο συγγραφικό του έργο συμφιλιώνει τα αυστηρά φιλοσοφικά συστήματα των Γερμανών με τη διαύγεια και τον ενδιάθετο λόγο του Πλάτωνα και της νεοπλατωνικής φιλοσοφίας. Η αντίθεση του Θεοδωρακόπουλου απέναντι στον ιστορικό υλισμό στηρίζεται στο επιχείρημα ότι ανατρέπει όχι μόνο τις πνευματικές αξίες του Ελληνισμού, αλλά επιπλέον ότι βεβηλώνει την εθνική ιστορία του: «*Είναι προδοσία του λαού το να πας να του αλλάξεις την πίστη, το να θέλεις να του αφαιρέσεις την ιδέα της ιστορίας του, το να ζητάς να του αμαυρώσεις τα απλά ιδανικά του, που είναι φυτρωμένα από την ψυχή του και από τα χώματά του.*»[104] . Μέμφεται τον ιστορικό υλισμό ως «φιλοσοφική αγυρτεία» και «πνευματικό τυχοδιωκτισμό», για τη διάδοση του οποίου μεγάλη ευθύνη αποδίδει στο ακαδημαϊκό κατεστημένο, στους σχολαστικούς, και «στο συνάφι των φιλισταίων του πνεύματος», όπως τους αποκαλεί, γιατί από φόβο μήπως χάσουν τα κεκτημένα, απονέκρωσαν στην ουσία τη φιλολογία, την ιστορία και τη φιλοσοφία, παραδίδοντας τους νέους στα χέρια «των πνευματικών αγυρτών». Όπως υποστηρίζει: «*βαλθήκανε να φθείρουνε την ιδέα και την ουσία του νεοελληνικού λαού, να του αποκοιμίσουνε τα ιστορικά του αισθήματα, να του αλλάξουνε την ιστορική του αποστολή, αποστολή που έθεσε αμείλικτα η πράξη του Εικοσιένα.* [...] *Ο νέος δεν έχει ανάγκη μονάχα από γνώσεις· ζητάει και μια θεωρητική θεμελίωση και μια φιλοσοφική υποβάθρωση του πνευματικού και ηθικού του κόσμου, γιατί οι γνώσεις χωρίς τις θεωρητικές αρχές που τις δένουνε μέσα στο νου και στην ψυχή του, διασκορπίζονται και εξανεμίζονται μόλις αφήσει ο νέος τα ακαδημαϊκά θρανία. Μια και δεν του δίνουν αυτό το στήριγμα στα πανεπιστήμια, τρέχει στους ανθρώπους της αγοράς και σαν ανύποπτο θήραμα πέφτει στα δίχτυα που έχουν ρίξει από καιρό τώρα οι επιτήδειοι εκμεταλλευτές των πνευματικών αναγκών του τόπου.*»[105]. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι δύο υποσημειώσεις που συνοδεύουν το κείμενό του. Στη μια αναφέρει: «*είναι εξακριβωμένο ότι από την ώρα που πρωτοπάει ο νέος να καταβάλει τα*

[103] Βλ. Κανελλόπουλος, Π. «Heidelberg. Ο χρυσός κρίκος του πνευματικού δεσμού μας», 1980, στο: Μόσχος, Ευ. (επιμ.), *Τα Δοκίμια*, τχ 2, 2002, Αθήνα: Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, σ. 532

[104] Θεοδωρακόπουλος, Ι. Ν. «Αληθινός δημοτικισμός και πνευματικός νεοπλουτισμός», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, έτος Ε΄, τχ 1, 1934

[105] *Στο ίδιο*

δίδακτρά του στο ταμείο του πανεπιστημίου τον περιτριγυρίζουν όργανα της προπαγάνδας "ενάντια στην αστική τάξη"», ενώ στη δεύτερη επισημαίνει ότι τυπικό παράδειγμα ανθρώπου που ανήκει πέρα για πέρα στον πνευματικό τυχοδιωκτισμό είναι ο Δημήτρης Γληνός που, όπως αναφέρει, «*πάει τώρα τελευταία να γίνει πνευματικός πατριάρχης "των κομμουνιστών" στην Ελλάδα*». Εγείρει εύλογα ερωτήματα το γεγονός ότι ο Γληνός δεν απαντά στους βαριούς χαρακτηρισμούς του Θεοδωρακόπουλου, ενώ έχει καταβάλει πολλή προσπάθεια στο να αποδομήσει την επιχειρηματολογία των δύο άλλων ηγετικών προσωπικοτήτων του *Αρχείου*. Δεν πρόκειται για αμελητέο ιδεολογικό αντίπαλο, αφού ο Θεοδωρακόπουλος είναι ο διευθυντής[106] του *Αρχείου*, αυτός που είχε την πρωτοβουλία της έκδοσής του, και, επιπλέον, έχει καταφερθεί με σφοδρότητα εναντίον του ιστορικού υλισμού και του Γληνού προσωπικά. Μια πιθανή εξήγηση είναι ότι την εποχή που μαίνεται η ιδεολογικοπολιτική διαμάχη μαρξισμού-ιδεαλισμού, ο Θεοδωρακόπουλος δεν βρίσκεται στην Αθήνα, αφού η υποψηφιότητά του για υφηγεσία στο πανεπιστήμιο Αθηνών το 1928 έχει απορριφθεί και ο ίδιος από το 1930 διδάσκει στο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης[107]. Ίσως, επομένως, ο Γληνός επιλέγει τους δύο βασικότερους υπέρμαχους του ιδεαλισμού που βρίσκονται σε άμεση επαφή και συνάφεια με τους φοιτητές, κυρίως μέλη της Ο.Κ.Ν.Ε., τους οποίους αναλαμβάνει να υπερασπίσει και θωρακίσει.

Μελετώντας την ιδεολογική αντιπαράθεση ιδεαλιστών-μαρξιστών, ένα ερώτημα που ανακύπτει είναι γιατί ο Γληνός μόνος παρουσιάζεται σθεναρός υπέρμαχος του μαρξισμού[108] αποτελώντας κύριο στόχο της αστικής διανόησης; Ποια είναι η επίσημη θέση του ΚΚΕ και γιατί δεν την εκφράζει σε ιδεολογικό επίπεδο; Μία εξήγηση επιχειρεί να δώσει ο Ελεφάντης υποστηρίζοντας ότι μέχρι το 1931 «*η σχέση ανάμεσα στην καθομολόγηση κομμουνιστικής ιδιότητας και την επιζητούμενη διαμόρφωση κομμουνιστικής ιδεολογίας είναι αντιστρόφως ανάλογη. Όσο η πρώτη παρουσιάζεται*

[106] Διετέλεσε επί 11 έτη διευθυντής του, βλ. σχετ. «Πέθανε από άσθμα ο ακαδημαϊκός Θεοδωρακόπουλος», *Μακεδονία*, 21/2/1981, σ. 7

[107] Στο πανεπιστήμιο Αθηνών μετατέθηκε τελικά το 1939, μαζί με τον Ι. Κακριδή, με απόφαση του δικτάτορα Ιωάννη Μεταξά, ο οποίος παραβιάζοντας την πανεπιστημιακή αυτοτέλεια και ενάντια στον Οργανικό Νόμο του Πανεπιστημίου, διέταξε τη μετάθεσή τους «*για να μπολιάσει με νέες, αντιμαρξιστικές, όμως ιδέες το κτίριο του γερασμένου σχολαστικισμού*». Τσάκωνας, Δ. *Ιδεαλισμός και μαρξισμός…*, όπ.π., σ. 63

[108] Υπάρχουν μερικοί ακόμη μαρξιστές, όπως ο Γιάννης Μηλιάδης που αρθρογραφεί στο *Σήμερα*, που επιδίδονται στη μάχη κατά του ιδεαλισμού.

βροντώδης τόσο η δεύτερη παραμένει αμφίβολη.»[109]. Το ΚΚΕ έχει αχρηστεύσει τις δυνάμεις του, ξεκόβει ακόμη περισσότερο από τις καταβολές του, αφού δεν έχει αποδιώξει μόνο την ιδρυτική γενιά των παλιών σοσιαλιστών, αλλά και οι λιγοστοί διανοούμενοί του βρίσκονται μακριά από τις γραμμές του (από την μπολσεβικοποίησή του το 1924 και μετά)[110]. Η στελέχωσή του εξαντλείται σε εργατικά-συνδικαλιστικά στελέχη με μικρή κομματική ηλικία, ισχνά πνευματικά εφόδια και ελάχιστη κοινωνική προβολή[111]. Χάνει, έτσι, τη δυνατότητα να έχει φυσική παρουσία μέσα στους κοινωνικούς χώρους και αδυνατεί να πολεμήσει την αστική τάξη εκεί που κυρίως εκδηλώνεται η επίθεσή της: στο ιδεολογικό επίπεδο. Και μπορεί «*[τ]ο κομμουνιστικό κίνημα* [να] *αντιδρά αντανακλαστικά στις βαναυσότητες της αστικής κυριαρχίας και* [να] *διαλαλεί υψίτονα την σήψη της αστικής ιδεολογίας*», αλλά «*δεν δείχνει τα συγκεκριμένα αδιέξοδά της, δεν την αναλύει, δεν την ανατρέπει, δεν παράγει συνεπώς κομμουνιστική ιδεολογία για τον εαυτό του και τις μάζες που το ακολουθούν*»[112]. Στο πλαίσιο του ΚΚΕ προβάλλεται ως προσόν των στελεχών η προλεταριακή τους καταγωγή και η ανάδειξή τους μέσα από την πάλη του Κόμματος. Άλλωστε ο αντιδιανοουμενισμός του ΚΚΕ θα αλλάξει μόλις το 1935[113], κάτι που θα καταδειχτεί με την ανέλιξη του Γληνού στην κορυφή της ηγεσίας του Κόμματος, όπως θα εξετάσουμε παρακάτω. Εντούτοις, είναι αξιομνημόνευτο το σχόλιο της Μποντίλα: Ο Ζαχαριάδης αμέσως μετά την άνοδό του στην ηγεσία του ΚΚΕ κινήθηκε σε ένα αντιδιανοουμενίστικο πλαίσιο και έκανε σκληρές επιθέσεις εναντίον των κομματικών διανοούμενων (Ζέβγου, Αποστόλου, Καραγιώργη). Από το στόχαστρό του δεν γλίτωσε και ο Γληνός που κατηγορήθηκε, αφενός, ότι είχε

---

[109] Ελεφάντης, Ά. *Η επαγγελία…*, όπ.π., σ. 56. Πρβλ. το σχόλιο του Φερρό: «*πρόκειται για δόγμα σύμφωνα με το οποίο ο εργαζόμενος δεν είναι σε θέση, λόγω της κόπωσής του και των συνθηκών διαβίωσής του, να ελέγξει τη συνολική κοινωνική του κατάσταση. Το μόνο που μπορεί να κάνει είναι η αυθόρμητη αντίδραση. Άρα, ανατίθεται στους μορφωμένους, στους "κεφαλαιούχους της γνώσης", να πράξουν τα δέοντα ώστε να αντικαταστήσουν την αστική κυριαρχία.*». Ferro, M. *Τύφλωση Ή γιατί αρνούμαστε να δούμε την πραγματικότητα*. Πρόλογος-μτφ: Σώτη Τριανταφύλλου, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2017, σ. 75

[110] Ο Γ. Κορδάτος (που από το 1924 έχει απομακρυνθεί από το Κόμμα) το 1927 διαγράφεται οριστικά, ενώ ο Π. Πουλιόπουλος, επίσης, διαγράφεται το 1927 και ο Σ. Μάξιμος τον επόμενο χρόνο.

[111] «*Η εργατολαϊκή προέλευση των μελών της ηγετικής ομάδας θα μπορούσε να δημιουργήσει την εντύπωση ότι τα ιδεολογικά γνωρίσματά της είναι "αντίστοιχα"* […] *Αλλά η κοινωνική καταγωγή δεν είναι πηγή έκκρισης προλεταριακής ιδεολογίας και δεν υπαγορεύει την ταξική συνείδηση ούτε την ταξική θεώρηση (από τη σκοπιά της εργατικής τάξης) των πολιτικών πραγμάτων.*». Ελεφάντης, Ά. *Η επαγγελία…*, όπ.π., σ. 133

[112] Ελεφάντης, Ά. *Η επαγγελία…*, όπ.π., σσ. 84, 135-136

[113] Ντουνιά, Χ. *Λογοτεχνία και Πολιτική…*, όπ.π., σ. 223

νοθεύσει τη γραμμή του Κόμματος, επηρεασμένος από τη γερμανική ιδεαλιστική φιλοσοφία και, αφετέρου, ότι με τις μελέτες του για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό έμμεσα καλλιεργούσε τη Μεγάλη Ιδέα[114].

Από την άλλη, ενώ υπάρχει αυτό το κενό της ιδεολογίας και η απομάκρυνση των διανοούμενων από το ΚΚΕ, ο Γληνός που εντάσσεται σε αυτό, επιζητά να αποτινάξει από πάνω του την «ρετσινιά» του διανοούμενου που δεν είναι εργάτης και ενδεχομένως την κρίσιμη στιγμή «θα προδώσει το κίνημα», σε μια εποχή που «*ο εργατισμός και το αναγκαίο σύνδρομό του ο αντιδιανοουμενισμός –οι διανοούμενοι, θύματα του κοινωνικού ρατσισμού, ήταν ύποπτοι- έχουν επικρατήσει απόλυτα στα πνευματικά και ιδεολογικά ήθη του κόμματος*». Ακόμα και οι φραστικές επιλογές του, η γλώσσα στα γραπτά του κείμενα, σχετίζονται με την πρόσληψη και την αναπαράσταση του πολιτισμένου στον αστικό κόσμο που απορρίπτει το εργατικό κίνημα εκείνης της εποχής[115]. Στην προσπάθειά του να δείξει ότι είναι ξεκάθαρα ταγμένος πλέον στο ΚΚΕ, «πιστός και αφοσιωμένος»[116], επιτίθεται με μανία στους ιδεολογικούς ηγήτορες της αστικής τάξης εκείνης της εποχής. Επιπρόσθετα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, υπάρχει η πίεση της Ο.Κ.Ν.Ε. φοιτητών, οι οποίοι έχουν έρθει σε δημόσιες αντιπαραθέσεις με τον Τσάτσο και τον Κανελλόπουλο στα αμφιθέατρα και έπρεπε κάποιος να απαντήσει για λογαριασμό τους -ρόλο που αναλαμβάνει ο Γληνός.

Υπάρχει, βέβαια, και το απαξιωτικό για τον Γληνό σχόλιο του Πουλιόπουλου, σύγχρονο των ιδεολογικών και πολιτικών διαξιφισμών: το 1934 κυκλοφορεί στην Ελλάδα από τις εκδόσεις Γκοβόστη το βιβλίο του Παντελή Πουλιόπουλου *Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα;*. Μολονότι ο Πουλιόπουλος δεν έχει διαβάσει την αρθρογραφία του Γληνού για την ΕΣΣΔ, καθώς ο πρόλογος του βιβλίου έχει ημερομηνία 2 Μαρτίου 1934, φαίνεται ότι το τροτσκιστικό ρεύμα έχει ήδη αποκρυσταλλώσει την άποψή του για την στάση απέναντι στην ΕΣΣΔ του Στάλιν, αλλά και απέναντι στους διανοούμενους που κινούνται προς τα αριστερά: «*Είναι εύθυμο πράμα να παρακολουθάει κανείς στην Ελλάδα τις*

---

[114] Βλ. *Νέος Κόσμος*, τ. 12, 1968, σ. 25. Αναφορά από: Μποντίλα, Μ. *«Πολύχρονος να ζεις, μεγάλε Στάλιν». Η εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα Ανατολικά κράτη (1950-1964)*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2004, σ. 86

[115] Βλ. σχετ. Παλούκης, Κ. «Ο αντι-αλκοολισμός στο σοσιαλιστικό και κομμουνιστικό κίνημα του ελληνικού μεσοπολέμου». Διαθέσιμο στο: https://histopiagr.blogspot.com/2018/10/o.html?fbclid=IwAR2c9EC0ZvPZD0Pe_O0F__ibItIFkCJU2iRUTs0j9lZay9gvSvUk3Nd4Olg, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[116] Ελεφάντης, Ά. *Η επαγγελία*..., όπ.π., σσ. 126, 137

διδασκαλίες της διαλεκτικής από διάφορους "λενινιστικούς" νεοσσούς που εκκολάπτονται στους σταλινικούς κόλπους ή από μερικούς σοφούς που ηλικιωθήκανε υπηρετώντας την ιδεαλιστική φιλοσοφία και τη μικροαστική σύγχυση ανάμεσα στους ριζοσπαστικοποιημένους μας διανοούμενους. Στο τέλος "αριστεροποιηθήκανε" κι αυτοί, όταν, εννοείται, το ρεύμα μεγάλωσε πια παραπολύ. Μα "αριστεροποιηθήκανε" τόσο μονάχα όσο χρειάζεται για να πάρουν το μπον σερβίτσιο σα "φίλοι της ΕΣΣΔ". Και μόλο που βλέπουνε βέβαια κι αναγνωρίζουνε –στα κρυφά όμως– τη γραφειοκρατική "διαφθορά", ωστόσο προβάλλουνε "πάνω από ενδοκομματικές διαφορές" για να γίνουν ένα είδος μισοεπίσημα πνευματικά προκαλύμματα της γυμνής απ' αυτή την άποψη της σταλινικής διοίκησης. Γιατί "αυτή άλλωστε είναι κατά σύμπτωση, προς το παρόν, η διοίκηση του Κόμματος και η εκπροσώπηση του Κομμουνισμού". Ενώ αντίθετα οι αντιπολιτευτικές τάσεις, "όσο κι αν είναι τίμιες οι προσπάθειές τους", χαλάνε την ...αρμονία του συνόλου. Φανταστείτε τούς τέτοιους υπερβολικά όψιμους προστάτες της εργατικής τάξης –που στο βάθος την περιφρονάνε- να διαδραματίζουνε το ρόλο του δασκάλου της "καθαρής" μαρξιστικής διαλεχτικής! Η μικροαστική καιροσκοπία ντυμένη αριστοτεχνικά την τήβενο της "αμερόληπτης" σοφίας. Αντιπροσωπευτικός τύπος του είδους αυτού των "μαρξιστών" σήμερα είναι στη χώρα μας ο κ. Δ. Γληνός.»[117].

Ασφαλώς, η επιλογή του Γληνού να χρησιμοποιήσει τη συγκεκριμένη φρασεολογία πρέπει να ιδωθεί στο πλαίσιο της κομματικής γραμμής του «σοσιαλφασισμού», η οποία υποστηρίζεται από την Κομμουνιστική Διεθνή (Κομιντέρν) κατά τη δεκαετία του 1930. Σύμφωνα με αυτή, η σοσιαλδημοκρατία αποτελεί μία παραλλαγή του φασισμού, καθώς, αφενός, οι δύο ιδεολογίες έχουν κοινό το κορπορατιστικό (συντεχνιακό) οικονομικό μοντέλο, και, αφετέρου, παρεμβάλλουν προσκόμματα σε μια πλήρη και οριστική μετάβαση προς τον κομμουνισμό. Στην περίοδο του Μεσοπολέμου οι όροι «φασίστας» και «σοσιαλφασίστας» χρησιμοποιούνται υποτιμητικά για να περιγράψουν συλλήβδην όλα τα κόμματα εκτός του ΚΚΕ[118], δηλαδή

---

[117] Πουλιόπουλος Π. *Δημοκρατική ή Σοσιαλιστική Επανάσταση στην Ελλάδα;*. Αθήνα: εκδ. Εργατική Δημοκρατία, 1992, σσ. 61-62

[118] Βλ. ενδεικτικά: «*Ο Τσαλδάρης, ο Παπαναστάσης, ο Κονδύλης, ο Βενιζέλος, οι Αγροτικοί, όλοι τον ίδιο σκοπό έχουνε: την εξαπάτηση της δημιουργήτρας μάζας του εργοστασίου και του κάμπου. Και μέσα και έξω από το κοινοβούλιο μέλη του ίδιου φασιστικού κόρου είναι, μόνο που ο καθένας παίζει ιδιαίτερο σκοπό*». *Νέοι Πρωτοπόροι*, 9/1932. Ο Στάλιν διατηρεί αυστηρά τη γραμμή: «*Η σοσιαλδημοκρατία, δίδυμη αδελφή του φασισμού, είναι ο "κύριος εχθρός" που πρέπει να καταβληθεί*». Στις 28/12/1931, η Εκτελεστική Επιτροπή της Κόμιντερν προειδοποιεί το ΚΚ Γερμανίας: «*Τα δέντρα του ναζισμού κρύβουν το δάσος της σοσιαλδημοκρατίας*».

«*και τις αστικές δημοκρατίες και τα αστικοδημοκρατικά και σοσιαλδημοκρατικά κόμματα*», τοποθετώντας στο ίδιο στρατόπεδο με τον φασισμό «*τους τροτσκιστές, τους αγροτιστές και φυσικά τους αρχειομαρξιστές*»[119]. Την ίδια κομματική γραμμή φαίνεται να υπηρετεί και ο Γληνός. Στο Αρχείο Δ. Γληνού υπάρχει χειρόγραφο σημείωμά του γραμμένο το 1925, όπου αναγράφει «*Να κανονισθεί η ταχτική της πολεμικής κατά των σοσιαλδημοκρατικών και τροτσκιστών. Να εξηγηθεί, γιατί πολεμούνται.*»[120]. Βέβαια, η υιοθέτηση του σχήματος του σοσιαλφασισμού αποτιμάται εκ των υστέρων από την ίδια την αριστερή διανόηση ως «πολιτικό ατόπημα» και συγκαταλέγεται στα «λάθη και αντιφάσεις» του ΚΚΕ[121], κυρίως γιατί έτσι στοχοποιήθηκε ως κύριος εχθρός η σοσιαλδημοκρατία, υποτιμώντας τον κίνδυνο του φασισμού.

Θα λέγαμε ότι ο Γληνός κάνει μια διασταλτική, υβριστική χρήση του όρου «φασίστας» συμπεριλαμβάνοντας σε αυτόν αστούς φιλελεύθερους, όπως τον Τσάτσο και τον Κανελλόπουλο, και διακεκριμένους φιλελεύθερους διανοούμενους, όπως τον Θεοτοκά, που σαφώς δεν είναι φασιστές. Βέβαια, σε συνθήκες όξυνσης της ταξικής πάλης έρχεται το «κράτος έκτακτης ανάγκης»[122], όπου και αστοί φιλελεύθεροι συμφωνούν να περιοριστούν ατομικές και πολιτικές ελευθερίες· αυτό είναι και το σημείο τομής των αστών φιλελεύθερων με τους φασιστές: κράτος ανάγκης για να σωθεί ο καπιταλισμός. Εδώ ακριβώς έγκειται, αφενός, η φιλελεύθερη πρόσληψη της πολιτικής και, αφετέρου, η τραγική ιστορική της απόληξη. Η πολιτική και οι

---

[119] Παλούκης, Κ. «Θεωρία της "τρίτης περιόδου", αναδιοργάνωση και κρίση του ΚΚΕ: "μπολσεβικοποίηση" ή "σταλινοποίηση";», *Μαρξιστική Σκέψη*, τόμ. 12, 1-3/2014, σ. 21

[120] Γληνός, Δ. *Σημειώματα για τους «Πρωτοπόρους»*, 1925, Ψηφιακή Συλλογή Ιδρύματος Γληνού. Διαθέσιμο στο: http://www.glinos.gr/v1/repository/view_unpublished_text/79, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020. Κατά την επίσκεψή του στη Ρωσία, ο Γληνός άκουσε δια στόματος Κ. Ράντεκ ότι «*Όσοι δεν έρχονται στην επανάσταση, πηγαίνουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο προς το φασισμό*». Βλ. Γληνός, Δ. «Η μάχη», *Νέος Κόσμος*, 16/10/1934

[121] Βλ. ενδεικτικά Λιόσης, Β. «Η τακτική και η στρατηγική του ΚΚΕ τη δεκαετία του 1930 και οι εξελίξεις στην Κομιντέρν», *Μαρξιστική Σκέψη*, τόμ. 12, 1-3/2014, σσ. 33-34, 43

[122] Σύμφωνα με τον Καρλ Σμιτ (συνταγματολόγος, θεωρητικός του ναζισμού) το «κράτος έκτακτης ανάγκης» είναι η προσπάθεια του κράτους να διατηρήσει την υπάρχουσα έννομη τάξη διά της αναστολής της και της ανάθεσης όλων των αρμοδιοτήτων στην εκτελεστική εξουσία. Είναι η επιλογή του κράτους, όταν ο κοινωνικός ανταγωνισμός οξύνεται τόσο που τίθεται πλέον, ρητά ή άρρητα, το ζήτημα της εξουσίας, να μην εκπροσωπήσει μόνο τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα του αστικού μπλοκ διά της ηγεμονίας και της εμφάνισής του ως εκπροσώπου του «γενικού συμφέροντος της κοινωνίας», αλλά αφενός να ταυτιστεί με τις βραχυπρόθεσμες επιδιώξεις της αστικής τάξης, και αφετέρου να διεξαγάγει νόμιμο εμφύλιο πόλεμο έναντι του «εσωτερικού εχθρού» που εκπροσωπεί τις λαϊκές τάξεις. Βλ. Βαγδούτης, Ν. «Το υπαρξιακό ερώτημα και το κράτος έκτακτης ανάγκης», 13/11/2011. Διαθέσιμο στο: https://enthemata.wordpress.com/2011/11/13/vagdoytis/

μορφές που παίρνει πρέπει να εξαντλούνται, κατά τη φιλελεύθερη πρόσληψη, στο θεσμικό πλαίσιο που θέτει το υφιστάμενο θετικό δίκαιο και η έννοια της νομιμότητας. Ο Ηλίας Ηλιού αποδίδει την οξύτητα των χαρακτηρισμών του Γληνού για τον Κανελλόπουλο στην πρόβλεψή του (1935) ότι όφειλε να συντρίψει έναν ιδιαίτερα επικίνδυνο για την Αριστερά πολιτικό του μέλλοντος[123]. Ωστόσο, ο Γληνός στο σημείο αυτό μάλλον αδικεί τους Τσάτσο και Κανελλόπουλο, που όντας υπέρμαχοι του δημοκρατικού πολιτεύματος και της αξιοκρατίας, ακριβώς επειδή εξέφραζαν δημόσια τις απόψεις τους, διώχθηκαν, απώλεσαν πανεπιστημιακές έδρες και περίοπτες θέσεις, εξορίστηκαν από ολοκληρωτικά καθεστώτα. Ο Κανελλόπουλος προμάχησε συνειδητά, με λόγους και πράξεις, στον αγώνα που σφράγισε την ιστορία του 20ού αιώνα, στην «πάλη» -όπως ο ίδιος τη χαρακτήρισε- «μεταξύ ανθρωπισμού και απανθρωπίας». Καταγγέλλοντας και καταπολεμώντας τη βία, σε οποιαδήποτε έκφανσή της, απέρριπτε κάθε θεωρία ή ιδεολογία που συνεπαγόταν την υιοθέτηση ή την ανοχή της. Απέναντι στη μείζονα αυτή πρόκληση, η σθεναρή προάσπιση της ελευθερίας αποτελούσε την αναγκαία απάντηση[124]. Και εάν σε αυτόν υφέρπει ένας «διανοητικός ή αριστοκρατικά αυταρχίζων σοσιαλισμός», δεν είναι χιτλερικός αυταρχισμός, αλλά ιδεοκρατικός, γιατί είναι συνειδητός φορέας του διαφωτισμένου δεσποτισμού στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου[125]. Σε συνέντευξή του στον Μ. Μελετόπουλο, σε μια αποστροφή του λόγου του, ο Κανελλόπουλος θα πει: «*δεν έχω ούτε ίχνος φασιστικό μέσα μου*»[126]. Το γεγονός, όμως, ότι στην πολιτική του σταδιοδρομία αναγκάστηκε να στηρίξει τον παλαιοκομματισμό (τον οποίο φανατικά είχε καταγγείλει το 1936), ευθύνεται για την απαξίωσή του από τους νέους που τόσο είχε ενθουσιάσει στον Μεσοπόλεμο και την Κατοχή: «*από νομοθέτης των αρίστων υπέστη τη μείωση τού να γίνει συνεργάτης των μετρίων και ανυπάρκτων*», κατά έκφραση του Τσάκωνα[127]. Επίσης, έχει σημασία να τονιστεί ότι η εξορία πολιτικών και διανοουμένων του αστικού χώρου με τους όρους που πραγματοποιήθηκε, όπως στην περίπτωση των Κανελλόπουλου και Τσάτσου, δεν είχε τον σκληρά

[123] Το ίδιο και ο Πορφύρης Κονίδης. Βλ. Πορφύρης, Κ. «Ο φασισμός και η ιδεολογία ενός "κοινωνιολόγου"», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ 109, 1/1964, σσ. 19-37

[124] Σβολόπουλος, Κ. «Παναγιώτης Κανελλόπουλος» στο: Αμπατζή, Ευ. (επιμ.) *Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1902-1986). Ο Πολιτικός και Διανοούμενος*. Αθήνα: εκδ. Βουλή των Ελλήνων, 2008, σ. 11

[125] Τσάκωνας, Δ. *Ιδεαλισμός και μαρξισμός…*, όπ.π., σ. 101

[126] «Συνέντευξη στον Μελέτη Μελετόπουλο τον Ιανουάριο του 1985», *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ 4, χειμώνας 1988-1989, εκδ. Παπαζήση, σ. 67

[127] Τσάκωνας, Δ. *Ιδεαλισμός και μαρξισμός…*, όπ.π., σ. 111

τιμωρητικό ή σωφρονιστικό χαρακτήρα, όπως στην περίπτωση των πραγματικά πολιτικά αντιφρονούντων. Αποτέλεσε περισσότερο ένα μέτρο περιθωριοποίησης ή διατήρησης των πολιτικών ανταγωνιστών του καθεστώτος σε «απόσταση ασφαλείας». Παρά τον εκτοπισμό τους, οι καλές σχέσεις των διανοουμένων με τον Μεταξά δεν διαρρηγνύονται, καθώς οι ίδιοι θα κληθούν να αναλάβουν λίγο αργότερα την οργάνωση της Πνευματικής Επιστράτευσης, διαδίδοντας τα νοήματα της ελληνικότητας για λογαριασμό του καθεστώτος και ασφαλώς του έθνους. Το 1940, τόσο η εξορία του Κανελλόπουλου όσο και του Τσάτσου, ανακλήθηκαν κατόπιν υποβολής αιτήματος των δύο διανοουμένων στον Μεταξά και προσωπικής διαταγής του δικτάτορα. Αμέσως μετά, ο Κανελλόπουλος θα καταταγεί ως εθελοντής, ενώ ο Τσάτσος θα τεθεί επικεφαλής της Πνευματικής Επιστράτευσης[128].

Ο Γληνός δεν έζησε για να δει την ιδεολογική του αντίθεση με τους ιδεαλιστές διανοούμενους να λαμβάνει διαστάσεις εμμονής, οδηγώντας στη δαιμονοποίηση της Αριστεράς. Μετεμφυλιακά, η εθνικόφρων διανόηση μέσα από πολιτικές του πολιτισμού αλλά και πολιτικές πρακτικές σε κυβερνητικό επίπεδο ιδιοποιήθηκε και αξιοποίησε σχήματα της κλασικής αρχαιότητας με την ιδεαλιστική φιλοσοφική παράδοση, αλλά και αποκαλυπτικά-σωτηριολογικά σχήματα, ως πρώτη ύλη για τη συγκρότηση του μετεμφυλιακού εθνικού αφηγήματος[129].

Κλείνοντας, θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε ότι τα κείμενα των διανοούμενων και πολιτικών τα οποία μας απασχόλησαν στο υποκεφάλαιο αυτό, προσεγγίζονται ως «γλωσσικά ενεργήματα» (speech acts), πράξεις -σύμφωνα με την ορολογία του Skinner[130]-, τα οποία αποτελούν επιχειρήματα που κατευθύνονται υπέρ ή εναντίον μιας συγκεκριμένης υπόθεσης. Υπ' αυτή την έννοια, ουσιαστικά αποτελούν διάλογο, αφού παίρνουν τη μορφή μιας

---

[128] Πάπαρη, Αι. *Ελληνικότητα και αστική διανόηση…*, όπ.π., σσ. 310-311

[129] Βλ. ενδεικτικά το αντικομμουνιστικό μανιφέστο του Κ. Τσάτσου *Έθνος και Κομμουνισμός*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Αποστολικής Διακονίας, 1952. Ο Κανελλόπουλος, επίσης, θα γράψει στην *Ελληνική Φωνή* (31/3/1945) «*Ο κομμουνισμός πήγε να μας μεταβάλει σ' ένα λαό ηττημένων που δεν έχει να λύσει παρά μόνον εσωτερικές διαφορές για να υποστεί έτσι εξιλασμό για αμαρτήματα, αντί να διεκδικήσει, όπως του αξίζει, δικαίωση για ιστορικά μεγαλουργήματα*». Αναφορά από: Πάπαρη, Κ. «Η φιλοσοφία του "Νέου Παρθενώνα"», 18/12/2016. Διαθέσιμο στο: https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/93662_i-filosofia-toy-neoy-parthenona, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[130] Skinner, Q. «Είναι ακόμα δυνατή η ερμηνεία κειμένων;». Μτφ.: Γ. Λαμπριάκος, επιμ.: Β. Κιντή, περ. *Ποίηση*, τχ 30, φθιν.-χειμ. 2007, εκδ. Νεφέλη, σσ. 7-8

παρέμβασης σε μια προϋπάρχουσα ή εν εξελίξει διαμάχη[131]. Σε αυτή την περίπτωση δεν τίθεται το ερώτημα του νοήματος και της πρόθεσης όσων είπαν ή έγραψαν, αλλά το ποια πράγματα εννοούσαν λέγοντας αυτό που είπαν, τι ήθελαν να επιτύχουν με αυτό ή πώς μπορεί να ήθελαν ή να είχαν την πρόθεση να εκληφθεί και να κατανοηθεί ο λόγος τους. Τίθεται με άλλα λόγια, όπως άλλωστε και σε κάθε πράξη, το ζήτημα των προθέσεων που συνδέονται με αυτή. Ζητούμενο τότε της ερμηνείας είναι η ανάκτηση αυτής της προθετικότητας και η περιγραφή της συνθήκης υπό την οποία το επεισόδιο ήταν εμπρόθετο[132]. Αυτό είναι δυνατό, σύμφωνα με τον Skinner, εάν κατανοηθεί το γλωσσικό ενέργημα ως κίνηση σε ένα επιχείρημα, εάν συλληφθεί τόσο το τι έχει γίνει, όσο και το τι έχει λεχθεί πριν από την εκφορά του: αυτό σημαίνει ότι λαμβάνοντας υπόψη τη δημόσια αναγνωρισιμότητα των γλωσσικών εκφορών[133] απαιτείται να ανταποκριθούμε στην ανάγκη κατασκευής εξηγητικών πλαισίων τοποθετώντας εκεί τα κείμενα, ώστε να προσδοκούμε ότι θα ανακτήσουμε εκείνο που οι συγγραφείς τους ενδεχομένως εννοούσαν με αυτό που έλεγαν[134]. Μολονότι οι εκπρόσωποι των αντιπαρατιθέμενων πλευρών διατείνονται ότι είναι ανοιχτοί στον διάλογο, στην ουσία δεν τον αρχίζουν ποτέ. Η σύγκρουση περατώνεται χωρίς καν να εκκινήσει. Για παράδειγμα, όταν ο Τσάτσος δηλώνει: «θέλομε ειλικρινά και σοβαρά να συζητήσομε μαζί», η πρότασή του προσκρούει στην αμφισβήτηση από τον Γληνό της ακεραιότητας της πρόθεσής του. Όταν, όμως, και ο Γληνός ζητά διευκρινίσεις σχετικά με το αυστηρά επιστημονικό πλαίσιο στο οποίο θέτει τη βάση της συζήτησης ο Τσάτσος, ο τελευταίος παραπέμπει σε μελλοντική εργασία που σκοπεύει να δημοσιεύσει στο *Αρχείον Φιλοσοφίας*. Ο Θεοτοκάς, επίσης, στοχεύει στο πρόσωπο του Γληνού και όχι στις απόψεις του, αμφισβητώντας ευθέως την αξιοπιστία του και αρνούμενος την επιστημονικότητα της σκέψης του. Εντέλει, η καλή προαίρεση παραμένει σε επίπεδο προθέσεων, η ψύχραιμη αντίκρουση της διαφορετικής άποψης

---

[131] *Στο ίδιο*, σ. 11

[132] *Στο ίδιο*, σ. 10: «*Κάνοντας όμως εδώ λόγο για νόημα, μας απασχολεί τι μπορεί να εννοούσε ένας συγκεκριμένος συγγραφέας επιχειρηματολογώντας κατά ένα συγκεκριμένο τρόπο. Και κάνοντας λόγο για προθετικότητα, μας απασχολεί τι ενδέχεται να έκανε ο συγγραφέας καθώς ανέπτυσσε τη συγκεκριμένη γραμμή της επιχειρηματολογίας του.*»

[133] *Στο ίδιο*, σ. 14

[134] *Στο ίδιο*, σσ. 15-16: «[…] *Έχουμε αναλάβει το κυκλικό –δηλαδή το ερμηνευτικά κυκλικό– έργο να τοποθετούμε τα κείμενα σε όποια διακειμενικά πλαίσια τα καθιστούν καλύτερα κατανοητά.* […] *Να λοιπόν η μετριοπαθής πρότασή μου: τοποθετώντας τα κείμενα στα πλαίσια που μας επιτρέπουν να βλέπουμε τι είδους παρεμβάσεις επιτελούν σε κάποιο δεδομένο λόγο ή επιχείρημα, μπορούμε συχνά να ελπίζουμε πως θα ανακτούμε εκείνο που οι συγγραφείς τους μπορεί να εννοούσαν με αυτό που έλεγαν.*»

δεν διεξάγεται ποτέ, ενώ επί της ουσίας όλοι εξαντλούνται σε μια στείρα μορφή πολεμικής αντιπαράθεσης.

4.2. Το ταξίδι στη Σοβιετική Ένωση με τον Κώστα Βάρναλη

Το 1934 ο Δημήτρης Γληνός μαζί με τον ποιητή Κώστα Βάρναλη ταξιδεύουν, μετά από επίσημη πρόσκληση, στη Σοβιετική Ένωση, προκειμένου να παρακολουθήσουν τις εργασίες του Α' Πανενωσιακού Συνεδρίου των Σοβιετικών Συγγραφέων. «*Ενωμένοι με μακρόχρονη φιλία και ιδεολογική συγγένεια*»[135], αναχωρούν την 4η Αυγούστου 1934 από το λιμάνι του Πειραιά, επιβιβαζόμενοι στο πλοίο «Τσιτσέριν», με τελικό προορισμό τη Μόσχα. Μια εβδομάδα μετά, και με ενδιάμεσους σταθμούς τη Σμύρνη, τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη, αποβιβάζονται στο λιμάνι της Οδησσού. Από εκεί σιδηροδρομικώς κατευθύνονται προς τη σοβιετική πρωτεύουσα, στην οποία φτάνουν το πρωί της 13ης Αυγούστου. Στη διάρκεια του ταξιδιού οι Έλληνες αντιπρόσωποι γνωρίζονται με τους Τούρκους Falih Rifki Atay (1894-1971)[136] και Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889-1974)[137], οι οποίοι είναι επίσης προσκεκλημένοι στο συνέδριο και η πιο κοντινή τους παρέα κατά την παραμονή τους στη Μόσχα.

Ο Γληνός, χωρίς να έχει γίνει ακόμη μέλος του ΚΚΕ αλλά πολιτικά κοντά του, έχει προσκληθεί στη Μόσχα ως εκπρόσωπος της πρωτοπορίας της ελληνικής διανόησης. Ωστόσο, στα μάτια του αστικού τύπου, ή μερίδας του, έχει καταγραφεί και προβάλλεται -ενδεχομένως όχι σκόπιμα, αλλά από άγνοια ή αδιαφορία για την ακρίβεια των χαρακτηρισμών- ως «*ο Έλλην προσκεκλημένος*» του Συνεδρίου της Μόσχας που είναι «*μέλος του Ελληνικού*

[135] Γληνός, Δ. «1ον Κόλασις ή Παράδεισος;», *Νέος Κόσμος*, 27/9/1934

[136] Δημοσιογράφος, συγγραφέας και πολιτικός, διακεκριμένο στέλεχος του κεμαλικού εθνικιστικού κινήματος. Ο Φαλίχ Ρίφκι υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της πυρκαγιάς της Σμύρνης. Σχεδόν σαράντα χρόνια μετά, αφού ο Κεμάλ δεν ήταν εν ζωή και ο ίδιος είχε αποσυρθεί από την ενεργό πολιτική, αποφάσισε να δημοσιεύσει τις αναμνήσεις και τις σημειώσεις του. Στο βιβλίο του *Çankaya*, που εκδόθηκε το 1961 και αναφέρεται στη ζωή και τη δράση του Κεμάλ, περιγράφει την καταστροφή της πόλης και της ελληνικής της κοινότητας. Βλ. Berktay, H. «Αλήθειες και μύθοι για τους υπαίτιους της τραγωδίας», *Το Βήμα*, 24/11/2008

[137] Δημοσιογράφος, συγγραφέας, διπλωμάτης και πολιτικός, στενός συνεργάτης του Κεμάλ Ατατούρκ. Βλ. Μήλλας, Η. *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2001, σσ. 177-179 και http://www.xn--edebiyatgretmeni-twb.net/yakup_kadri_karaosmanoglu.htm, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020. Στο άρθρο του ο Γληνός αναφέρει ότι ο Γιακούπ Καντρί ήταν πρόεδρος του συνδέσμου ελληνοτουρκικής φιλίας. Γληνός, Δ. «Γ' Και άλλα ερωτηματικά», *Νέος Κόσμος*, 29/9/1934

Κομμουνιστικού Κόμματος» και ως «*ο αντιπρόσωπος των Ελλήνων κομμουνιστών*»[138].

Οι δύο Έλληνες επίσημοι προσκεκλημένοι του Συνεδρίου ταξιδεύουν με δημοσιογραφικές ταυτότητες, οι οποίες είναι βολικές όχι για τις μετακινήσεις και την παραμονή τους στη Σοβιετική Ένωση, αλλά για την αναχώρησή τους από το ελληνικό έδαφος. Εκείνη την εποχή, η μετάβαση προσώπων που ήταν γνωστοί ως κομμουνιστές ή ύποπτοι για φιλοκομμουνιστική δράση, στην ΕΣΣΔ και η επιστροφή τους από εκεί, δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Οι ελληνικές αρχές έβλεπαν καχύποπτα αυτές τις μετακινήσεις, φοβούνταν την κατασκοπεία, όπως και την οργάνωση ανατρεπτικής προπαγάνδας, ακόμη και την καθοδήγηση πολιτικών αναταραχών από το «επαναστατικό κέντρο» της Μόσχας. Δεν ήταν, λοιπόν, καθόλου βέβαιο ότι θα επέτρεπαν στους Γληνό και Βάρναλη να εξέλθουν από τη χώρα, για να μεταβούν στη Μόσχα, αν δεν παρουσιάζονταν ως «απεσταλμένοι», «ανταποκριτές»[139] εφημερίδων.

Μολονότι δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς οι δυο άνδρες έλαβαν την πρόσκληση από τους διοργανωτές του Συνεδρίου, φαίνεται ότι μέχρι τη στιγμή της αναχώρησής τους δεν έχουν οριστικοποιηθεί οι λεπτομέρειες του ταξιδιού. Το διαβατήριο του Γληνού έχει ημερομηνία έκδοσης την 31η Ιουλίου 1934 (πιθανότατα μαζί και του Βάρναλη) και ισχύ μόνο για τη Σοβιετική Ένωση, για έναν χρόνο. Επομένως, υπάρχει σχεδόν μέχρι τέλους κάποια αβεβαιότητα σχετικά με την πραγματοποίηση του ταξιδιού. Προς αυτήν την κατεύθυνση συνηγορεί και τηλεγράφημα προς τον Βάρναλη, με ημερομηνία παραλαβής 2 Αυγούστου 1934, του Μιχαήλ Κολτσόφ, γραμματέα της οργανωτικής επιτροπής του Συνεδρίου, με το οποίο ζητά να επιβεβαιωθεί η αναχώρησή τους και υπενθυμίζει ότι τα έξοδα της μετάβασης θα βαρύνουν

---

[138] «Η ελληνική φιλολογία εις το Συνέδριον της Μόσχας». Απόκομμα εφημερίδας (χωρίς αναφορά ημερομηνίας και εντύπου) με ανταπόκριση (31/8/1934) του Γρ. Γραμματικόπουλου από τη σοβιετική πρωτεύουσα, που αναφέρεται στην ομιλία του Γληνού στο Συνέδριο. Βλ. ΑΔΓ, φάκ. ΞΖ/427/η. Οι επίμαχες φράσεις έχουν υπογραμμιστεί από τον απορούντα Γληνό και συνοδεύονται επιπρόσθετα από δυο θαυμαστικά (!!). Ο Γρηγόριος Γραμματικόπουλος, ανταποκριτής ελληνικών εφημερίδων στη Μόσχα, είχε συναντηθεί με τους Γληνό και Βάρναλη κατά τη διάρκεια της παραμονής τους εκεί και, μάλιστα, είχαν ιδιαίτερη συνομιλία το βράδυ της Τετάρτης, 29 Αυγούστου 1934. Βλ. Γληνός, Δ. *Χρονικό του ταξιδιού μου στη Μόσκα. 4 Αυγ. - 20 Σεπτέμβρη 1934* (χειρόγρ.), *ΑΔΓ*, φάκ. ΙΒ/79/θ, σ. 4

[139] Είναι ενδεικτικό ότι κατά την επιστροφή τους όταν το «Τσιτσέριν» αγκυροβόλησε στη Θεσσαλονίκη, οι τοπικές αστυνομικές αρχές δεν επέτρεψαν στους Γληνό και Βάρναλη να κατέλθουν από το πλοίο και να περιηγηθούν την πόλη. Βλ. Σαραντάκος, Ν. «Εισαγωγή» στο: Βάρναλης, Κ. *Τι είδα εις την Ρωσσίαν των Σοβιέτ*. Επιμ. Νίκος Σαραντάκος. Αθήνα: Αρχείο, 2014, σ. 14. Βλ., επίσης, «Γύρισαν από τη Μόσχα ο ποιητής Βάρναλης και ο παιδαγωγός Γληνός», *Ριζοσπάστης*, 19/9/1934, σ. 1, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Α.Σ.Κ.Ι.. Διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=6814, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

τη σοβιετική πλευρά. Η απάντηση είναι θετική, σημειώνοντας ότι θα κατέφταναν στην Οδησσό στις 11 Αυγούστου[140].

Ο Γληνός κρατά αναλυτικές σημειώσεις για το χρονικό του ταξιδιού, όπως άλλωστε συνήθιζε να κάνει σε όλες τις φάσεις της ζωής του[141]. Κατά τη διάρκεια της παραμονής τους στη Μόσχα οι δύο Έλληνες σύνεδροι, μαζί με όλους τους υπόλοιπους, ξεναγούνται από τους διοργανωτές στην πόλη και τα περίχωρά της. Επισκέπτονται ιστορικούς τόπους, εκθέσεις και μουσεία, διάφορες εγκαταστάσεις, εργοστάσια, δικαστήρια, ινστιτούτα και ιδρύματα, δημόσιες υπηρεσίες, παρακολουθούν θεατρικές παραστάσεις, παρελάσεις κι επιδείξεις, και συμμετέχουν σε κοινωνικές εκδηλώσεις. Πολλές φορές τους συνοδεύουν, τους ξεναγούν και απαντούν στα πολυάριθμα ερωτήματά τους Ρώσοι αξιωματούχοι, αλλά συχνά τον ρόλο αυτό αναλαμβάνουν Έλληνες που ζουν στη Σοβιετική Ένωση, οι οποίοι δεν είναι πάντοτε θετικά διακείμενοι στο καθεστώς.

Το Συνέδριο διαρκεί από την Παρασκευή 17 Αυγούστου έως το Σάββατο 1 Σεπτεμβρίου 1934 και αποτελεί «παγκόσμιο γεγονός»[142]. Πρόκειται για ένα πρωτόγνωρο για την εποχή εγχείρημα: ένα σύνολο από σχεδόν 600 συνέδρους, από τους οποίους 377 με δικαίωμα ψήφου, που εκπροσωπούν τα 1.500 μέλη της Ένωσης Σοβιετικών Συγγραφέων από 52 εθνότητες της χώρας, 40 ξένοι προσκεκλημένοι συγγραφείς και πολυάριθμες αντιπροσωπείες εργατών, αγροτών και νεολαίων που απευθύνουν θερμούς χαιρετισμούς, συγχαρητήρια, προτάσεις και αιτήματα[143]. Οι ξένοι προσκεκλημένοι είναι σπουδαία ονόματα της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας και διανόησης, όπως οι Αντρέ Μαλρώ, Πωλ Νιζάν, Λουί Αραγκόν και Ζαν-Ρισάρ Μπλοκ από τη Γαλλία[144], οι Βίλι Μπρέντελ, Κλάους Μαν, Γκούσταβ Ρέγκλερ και Όσκαρ Μαρία

---

[140] *ΑΔΓ*, φάκ. ΞΖ/427/δ/i. Η απάντηση προς τον Κολτσόφ έχει γραφτεί από τον Γληνό επάνω στο τηλεγράφημά του, στα γαλλικά, εκ μέρους και των δυο προσκεκλημένων: «*Acceptons remerciments. stop. Arrivons Odessa bateau Tschitscherin onze Août. Glinos, Varnalis*». Η δημοσιογραφική ταυτότητα του Γληνού εκδίδεται μια μέρα πριν από τη λήψη του τηλεγραφήματος και επικυρώνεται από το Υπουργείο την επομένη, 3 Αυγούστου (*ΑΔΓ*, φάκ. ΞΖ/427/ζ/iii)

[141] Γληνός, Δ. *Χρονικό του ταξιδιού μου στη Μόσκα*..., όπ.π., σ. 1

[142] Οφτσαρένκο, Α. Ι. *Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός*, μτφ. Β. Γιώτσας. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1982, σ. 64

[143] Ντουνιά, Χ. *Λογοτεχνία και Πολιτική*..., όπ.π., σσ. 311-312

[144] Οι εκπρόσωποι αυτοί της Γαλλίας συγκαταλέγονται μεταξύ των 80.000 περίπου Γάλλων διανοούμενων που τον επόμενο χρόνο (Δεκέμβριο 1935) θα υπογράψουν το ψήφισμα διαμαρτυρίας για την παροχή γενικής πολιτικής αμνηστίας στους Έλληνες διανοούμενους που εκτοπίστηκαν και φυλακίστηκαν από την κονδυλική «κοσμογονία», μεταξύ των οποίων ο Γληνός και ο Βάρναλης που εξορίστηκαν στον Άη-Στράτη.

Γκραφ από τη Γερμανία, ο Μάρτιν Άντερσεν Νέξε από τη Δανία, ο Ραφαέλ Αλμπέρτι από την Ισπανία κά.

Ο Μαξίμ Γκόρκι (1868-1936) εκφωνεί την εναρκτήρια ομιλία και την κεντρική εισήγηση, ενώ ο ίδιος έχει αναλάβει και το κλείσιμο του Συνεδρίου. Στην εισήγηση του καθορίζει τη θέση και τη σημασία της σοβιετικής λογοτεχνίας στην παγκόσμια λογοτεχνία, αναδεικνύει τις ιδεολογικές και στιλιστικές ιδιαιτερότητες που τη διακρίνουν από αυτήν της αστικής τάξης, κάνει μία εκτίμηση της κατάστασής της και υπογραμμίζει τα καθήκοντα για την περαιτέρω ανάπτυξή της[145]. Η επιλογή του Ρώσου συγγραφέα ασφαλώς δεν είναι τυχαία, αφού θεωρείται ο πνευματικός καθοδηγητής του Κόμματος και ο ιδρυτής του σοσιαλιστικού λογοτεχνικού ρεαλισμού[146], ο «γενάρχης της νέας τέχνης»[147]. Εξάλλου, είναι από τους λίγους ανθρώπους της τέχνης που γνώρισαν εν ζωή τόσες τιμές και διακρίσεις[148], έστω κι αν σε εκείνη τη συγκυρία εξυπηρετούσαν άριστα την προπαγάνδα του Κόμματος. Το κυρίαρχο ερώτημα που απασχολεί το Συνέδριο είναι το πώς θα απεικονιστεί ο νέος άνθρωπος στα έργα τέχνης. Εκκινώντας από αυτό ανακύπτουν δεκάδες άλλα ερωτήματα, για νέες φόρμες, θέματα, μεθόδους εργασίας, παλιές και νέες εικόνες κά.[149]. «*Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός*», θα πει ο Γκόρκι, «*καταξιώνει τη ζωή σαν πράξη, σαν δημιουργία, σκοπός της οποίας είναι η αδιάκοπη ανάπτυξη των πολυτιμότατων ατομικών ικανοτήτων του ανθρώπου για τη νίκη του πάνω στις δυνάμεις της φύσης, για την υγεία και τη μακροζωία του, για τη μεγάλη ευτυχία να ζει στη γη, την οποία, ανάλογα με τη διαρκή ανάπτυξη των αναγκών του, θέλει να την καλλιεργεί όλη σαν μια θαυμάσια κατοικία της ανθρωπότητας, ενωμένης σε μια οικογένεια.*»[150].

---

[145] Βλ. *Gorky, Radek, Bukharin, Zhdanov and others "Soviet Writers' Congress 1934"*, Lawrence & Wishart, 1977, pp. 271-290. Διαθέσιμο στο: www.marxists.org, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[146] Ο ακριβής ορισμός του σοσιαλιστικού ρεαλισμού δίνεται το 1934: «*Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός, καθώς είναι η βασική μέθοδος της σοβιετικής λογοτεχνίας και της λογοτεχνικής κριτικής, απαιτεί από τον καλλιτέχνη ειλικρινή και ιστορικά συγκεκριμένη απεικόνιση της πραγματικότητας στην επαναστατική εξέλιξή της. Συγχρόνως η ειλικρίνεια και το ιστορικό συγκεκριμένο της καλλιτεχνικής απεικόνισης πρέπει να συμβαδίζει με το πρόβλημα της ιδεολογικής μεταβολής και αγωγής των εργαζομένων μέσα στο πνεύμα του σοσιαλισμού*» κατά τον Σινιάφσκι. Βλ. Σινιάφσκι, Α. *Τι είναι σοσιαλιστικός ρεαλισμός*. Μτφ. Τ. Ντίκο. Αθήνα: Λαδιάς,1959. Βλ. επίσης, Οφτσαρένκο, Α. Ι. *Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός*, όπ.π., ιδίως σσ. 8, 48-52

[147] Οφτσαρένκο, Α. Ι. *Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός*, όπ.π., σ. 18

[148] Προς τιμήν του μετονομάζεται η γενέτειρά του Νίζνι Νόβγκοροντ, ενώ το όνομά του δίνεται επίσης σε κεντρική λεωφόρο και μεγάλο πάρκο της Μόσχας. Ακόμη κι ένα από τα μεγαλύτερα αεροπλάνα της εποχής στη Ρωσία, το Τουπόλεφ 20, παίρνει το όνομα «Γκόρκι».

[149] Βλ. *Gorky, Radek, Bukharin, Zhdanov…"*, όπ.π., σσ. 7-12

[150] Οφτσαρένκο, Α. Ι. *Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός*, όπ.π., σ. 77

Το Συνέδριο εντέλει διακηρύσσει τη θεωρητική και μεθοδολογική ενότητα της σοβιετικής λογοτεχνίας και καθορίζει ότι ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός είναι «*η αληθινή, η ιστορική συγκεκριμένα αναπαράσταση της πραγματικότητας στην επαναστατική της εξέλιξη*», η αισθητική αντίληψη που θέτει ως σκοπό της «*την ιδεολογική αναμόρφωση και τη διαπαιδαγώγηση των εργαζόμενων με το πνεύμα του σοσιαλισμού*»[151], εναρμονιζόμενο με την επιταγή του Στάλιν ο οποίος δύο χρόνια πριν ζητούσε από τους «προλεταριακούς συγγραφείς» να ανταποκριθούν «*στις ανάγκες του λαού, δηλαδή τις ανάγκες του κόμματος, Πώς; Παρέχοντας κατάλληλο εμπόρευμα.* [...] *Είναι σημαντική παραγωγή οι ψυχές των ανθρώπων. Και εσείς είστε οι μηχανικοί των ανθρώπινων ψυχών.*»[152]. Με την ερμηνεία της τελευταίας φράσης ασχολήθηκε διεξοδικά στην εισήγησή του στο Συνέδριο ο Αντρέι Ζντάνοφ (1896-1948), στενός συνεργάτης στου Στάλιν[153]. Διάσημοι ξένοι συγγραφείς, μετά τον Λ. Αραγκόν, χαιρετίζουν από το βήμα «*τη θέση του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, που έγινε πράξη στην ΕΣΣΔ, όχι μόνο στην κλίμακα των εθνικοτήτων της ΕΣΣΔ, αλλά και στην κλίμακα των εθνοτήτων όλου του κόσμου*»[154].

Παρόλο που η επιβολή του σοσιαλιστικού ρεαλισμού αποτελεί άνωθεν ειλημμένη απόφαση, το Συνέδριο γίνεται πεδίο προβληματισμού και αντιπαράθεσης σε ζητήματα λογοτεχνίας και πολιτικής. Ο Γληνός, μάλιστα, παρουσιάζει με αρκετά αναλυτικό τρόπο τις θεωρητικές συγκρούσεις που αναπτύσσονται κατά τη διάρκεια των εργασιών ανάμεσα στον Κ. Ράντεκ[155] και τους Γάλλους και Γερμανούς λογοτέχνες και μεταφέρει τους διαλόγους «ιερών τεράτων» της παγκόσμιας λογοτεχνίας, καθώς και τους προβληματισμούς τους γύρω από τη σκοπιμότητα διοργάνωσης ενός τέτοιου συνεδρίου, αλλά και γενικότερα γύρω από ζητήματα τέχνης, την πορεία τους μέσα από αμφιβολίες και ταλαντεύσεις έως την αμετάκλητη σύνδεση της μοίρας τους με αυτήν του προλεταριάτου[156]. Ωστόσο, οι διαφωνίες και οι συγκρούσεις λαμβάνουν χώρα εντός του πλαισίου μιας κάποιας «ορθοδοξίας», δεδομένου ότι σημαντικοί εκπρόσωποι του φορμαλισμού είτε έχουν ήδη συλληφθεί, είτε δεν τους έχει επιτραπεί η

[151] Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, *Παγκόσμια Ιστορία*. Αθήνα: εκδ. Μέλισσα, 1963, τόμ. 16, σσ. 777-778

[152] Marie, Jean-Jacques. *Στάλιν*, μτφ. Ε. Αστερίου. Αθήνα: Οδυσσέας, 2002, σ. 382

[153] Βλ. *Gorky, Radek, Bukharin, Zhdanov…"*, όπ.π., σσ. 15-26

[154] Οφτσαρένκο, Α. Ι. *Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός*, όπ.π., σ. 64

[155] Ο Γληνός παρακολουθούσε το έργο του Καρλ Ράντεκ και παραπέμπει σε αυτόν, βλ. ενδεικτικά, Γληνός, Δ. «Η σοσιαλιστική επανάσταση στον πολιτισμό» (6/1932), *Εκλεκτές Σελίδες* 4, όπ.π., σ. 48

[156] Βλ. *Gorky, Radek, Bukharin, Zhdanov…"*, όπ.π., σσ. 7-12

συμμετοχή[157]. Άλλωστε, το περιοδικό *Διεθνής Λογοτεχνία*, όργανο της Διεθνούς Ένωσης των επαναστατών συγγραφέων, έχει προκαταβολικά θέσει στους ξένους συγγραφείς σειρά ερωτημάτων, στα οποία κλήθηκαν να απαντήσουν γραπτώς[158]. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι δυο κεντρικοί ομιλητές, οι Καρλ Ράντεκ (1885-1939) και Νικολάι Μπουχάριν (1888-1938)[159], θα εξοντωθούν λίγα χρόνια αργότερα, κατά την εποχή των εκκαθαρίσεων. Την ίδια τύχη θα έχουν και αρκετοί σύνεδροι λογοτέχνες, ενώ είναι γνωστό και το αινιγματικό τέλος του Μαξίμ Γκόρκι, της κυρίαρχης φιγούρας των εργασιών του Συνεδρίου. Εντύπωση προκαλεί, πάντως, το γεγονός ότι ο Γληνός τηρεί σιγή ιχθύος όταν αργότερα με τις δίκες της Μόσχας πληροφορείται τις «εξαφανίσεις» αλλά και τις κατηγορίες για προδοσία όλων αυτών των ανθρώπων που θαύμαζε, πολλούς από τους οποίους είχε την ευκαιρία να γνωρίσει και από κοντά χάρις σε αυτό το συνέδριο. Ιδιαίτερα τον Γκόργκι, στον οποίο θα αφιερώσει σειρά άρθρων στον *Ριζοσπάστη* τον Ιούνιο του 1936[160], και τον Μπουχάριν, του οποίου το έργο έχει προσεκτικά διαβάσει –απόδειξη ότι τα βιβλία του που υπάρχουν ακόμη και σήμερα στο Αρχείο του στο Ίδρυμα Γληνού είναι γεμάτα υπογραμμίσεις, χειρόγραφες σημειώσεις και σχόλια στα περιθώρια[161].

Ο Γληνός ενθουσιάζεται από το πλήθος των συνέδρων, την εθνική πολυμορφία, την κινητοποίηση -με τρόπο ασυνήθιστο για τις αντίστοιχες επαγγελματικές ενώσεις των άλλων χωρών- του πνευματικού κόσμου στην

---

[157] Θεριανός, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. «Ο Δημήτρης Γληνός στη Σοβιετική Ένωση», Εισαγωγή στο: *Δημήτρης Γληνός, Η αυγή ενός νέου πολιτισμού. Άρθρα στον τύπο από το ταξίδι στην ΕΣΣΔ*. Αθήνα: εκδόσεις Τόπος, υπό έκδοση, σ. 3. Βλ. *στο ίδιο*, τις ζυμώσεις που οδήγησαν στην ίδρυση της ενιαίας Ένωσης των Σοβιετικών Λογοτεχνών και στη σύγκληση του Συνεδρίου του 1934.

[158] Βλ. «"Το όνειρο των εκατομμυρίων". Έτσι ονομάζουν οι ξένοι συγγραφείς το έργο της Σοβιετικής Ένωσης», *Ριζοσπάστης*, 2/8/1934

[159] Ένθερμος εισηγητής του σοσιαλιστικού ρεαλισμού ο πρώτος, με ορισμένα ανοίγματα προς την αισθητική πολυμορφία και τον φορμαλισμό ο δεύτερος. Ντουνιά, Χ. *Λογοτεχνία και Πολιτική*..., όπ.π., σσ. 312-313. Ίσως έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι ο Ράντεκ δεν απαρνήθηκε ποτέ πλήρως τον Τρότσκι. Όταν ο Κλιμ Βοροσίλοφ τον αποκάλεσε «ουρά» του Τρότσκι, απάντησε με το εξής ποιηματάκι: «*Ω, Κλιμ, το κεφάλι σου είναι κενός χώρος/ Οι σκέψεις σου είναι μπερδεμένες/ Καλύτερα να είμαι η ουρά του Λεβ/ παρά το πουλί του Στάλιν*». Βλ. Rayfield, D. *Οι δήμιοι του Στάλιν*, μτφ. Ρ. Χάτχουτ. Αθήνα: Μοντέρνοι Καιροί, 2011, σσ. 538-539

[160] Βλ. Γληνός, Δ. «Ο ήρωας της τέχνης», *Ριζοσπάστης*, 21/6/1936, σσ. 1, 5· Γληνός, Δ. «Μια βραδυά στο σπίτι του Γκόρκι», *Ριζοσπάστης*, 22-23-26-27-28/6/1936

[161] Το αντίτυπο του *Ιστορικού Υλισμού* του Μπουχάριν, με υπογραμμίσεις και σημειώσεις στα περιθώρια, αποτελεί, μαζί με τον *Υλισμό* του Γκρότε, τα βασικά υλικά του Γληνού, αν και ο Γληνός έδινε άλλον επιχρωματισμό στον υλισμό: κρατούσε βασικά την πάλη των τάξεων, ενώ το «υποδομή – εποικοδόμημα» του σοβιετικού μαρξισμού το είχε απωθήσει.

αναζήτηση ενότητας και υπέρβασης των αντιθέσεων πίσω από την κοινή γραμμή του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, προς όφελος της οικοδόμησης ενός νέου κόσμου[162]. Ενθουσιάζεται, επίσης, από τη σημασία που δίνει όλη η χώρα στο Συνέδριο, για το οποίο τρέφει μεγάλες προσδοκίες: «*Ο πρόεδρος της Ακαδημίας των Επιστημών της Σοβιετικής Ένωσης καθηγητής Α. Π. Καρπίνσκι, γράφει: "Όλη η χώρα μας δίνει τεράστια σημασία στο συνέδριο, που αρχίζει αυτές τις μέρες". Ο διευθυντής του καλλιτεχνικού θεάτρου της Μόσχας Κ. Σ. Στανισλάβσκι, ο γνωστός σ' όλο τον κόσμο σκηνοθέτης, μιλάει μ' ενθουσιασμό και προσδοκία.*»[163]. Επίσης, το Συνέδριο χαιρετίζει η κεντρική επιτροπή των εργατικών ομοσπονδιών, που εκπροσωπεί 22.000.000 εργάτες και υπαλλήλους: «*Εκατομμύρια προλετάριοι της Σοβιετικής Ένωσης περιμένουν από το συνέδριο, που το ετοίμασε όλη η χώρα, μεγάλη δημιουργική δύναμη. Οι λογοτέχνες μας πρέπει να δημιουργήσουν έργα αντάξια της εποχής μας και μέσα σ' αυτά να ζωγραφίσουν όλο το πάθος του σημερινού αγώνα, όλη τη χαρά της σοσιαλιστικής εργασίας, που μεταμορφώνει τον κόσμο και μας τους ίδιους.*»[164]. Η σημασία αυτού του Συνεδρίου δεν μπορεί να γίνει κατανοητή αν δεν ληφθεί υπόψη το νόημα αυτού του άρρηκτου δεσμού που ενώνει τη λογοτεχνία με τα εκατομμύρια των εργατών, οι οποίοι όχι μόνο στέλνουν χαιρετιστήρια μηνύματα στο Συνέδριο αλλά και λαμβάνουν μέρος ενεργά, συζητώντας για τα πλέον ζωτικής σημασίας θέματά του. Με αυτόν τον τρόπο, το λογοτεχνικό έργο στη Σοβιετική Ένωση καθίσταται υπόθεση όλων των εργαζομένων. Το Συνέδριο «*γενικεύει τα αποτελέσματα της μακρόχρονης δουλειάς των ίδιων των συγγραφέων, των κριτικών της λογοτεχνίας, των αισθητικών, των φιλοσόφων για τη θεωρητική ανάλυση των βάσεων της τέχνης του νέου κόσμου*»[165].

Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός για τον Γληνό, ως αντίληψη, είναι η απόρροια της προσοχής που δίνει η Σοβιετική Κυβέρνηση και το ΚΚ στα θέματα της αισθητικής και της τέχνης, ο καμβάς της συνεργασίας και της κοινής αρμονικής δουλειάς των διαφορετικών εθνοτήτων και λαών της ΕΣΣΔ και ο τρόπος που η τέχνη μετατρέπεται σε κοινωνική λειτουργία, μέσα σε ένα κλίμα σύμπνοιας λαού και πνευματικών ταγών[166]. Παρακολουθώντας την κεντρική εισήγηση του Γκόρκι θα παρατηρήσει: «*ήρωας της λογοτεχνίας της*

[162] Γληνός, Δ. «Το συνέδριο της Μόσχας», *Νέοι Πρωτοπόροι*, 11/1934, σσ. 445-446
[163] Γληνός, Δ. «11. Ένα συνέδριο μοναδικό στην Ιστορία», *Νέος Κόσμος*, 8/10/1934
[164] *Στο ίδιο*
[165] Οφτσαρένκο, Α. Ι. *Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός*, όπ.π., σ. 64
[166] Γληνός, Δ. «Τέσσερα σημεία από το Συνέδριο των σοβιετικών συγγραφέων», *Νέοι Πρωτοπόροι*, 10/1934, σσ. 428-429

σοβιετικής γίνεται τώρα ο άνθρωπος της δουλειάς, ο νέος άνθρωπος, που δημιουργιέται από τις νέες συνθήκες και δημιουργεί τις νέες συνθήκες της ζωής. Η απεικόνιση αυτού του ήρωα, της σοσιαλιστικής ατομικότητας, είναι ο σκοπός του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, της νέας μορφής της τέχνης»[167]. Η εισήγηση του Ράντεκ θα ολοκληρώσει την αντίληψή του γύρω από τον σοσιαλιστικό ρεαλισμό: «*Αυτή η προλεταριακή λογοτεχνία, που δημιουργούμε, θα είνε η μεγάλη λογοτεχνία που θα ζωγραφίσει την αγάπη προς όλους τους βασανισμένους, το μίσος προς την τάξη των εκμεταλλευτών, τον αποφασιστικό αγώνα ενάντια σ' αυτούς. Θα ζωγραφίσει την αγάπη προς τη γυναίκα, που υψώνουμε σε αληθινή συντρόφισσά μας και την αγάπη προς όλες τις άλλες φυλές, που ως τώρα είταν οι παρίες της ανθρωπότητας.*»[168].

Μεταφέροντας αυτή την αντίληψη στο ελληνικό πολιτικό και πολιτιστικό πλαίσιο, ο Γληνός εστιάζει στο ότι «μπολσεβικοποίηση» της τέχνης σημαίνει δύο πράγματα: α) την πολιτικοποίηση του έργου τέχνης ώστε να δίνει μηνύματα ανατροπής τους καπιταλισμού και καταγγελίας της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης, β) την ένταξη των προοδευτικών καλλιτεχνών σε αυτή την κατεύθυνση, όχι με εκ των άνω κρατική παρέμβαση, αλλά μέσα από μια λαϊκομετωπική αντίληψη, η οποία θα αποτελούσε ανάχωμα στον ανερχόμενο εκείνη την εποχή φασισμό και θα εγγυόταν την ειρήνη. Η αντίληψη αυτή του Γληνού σχετίζεται ουσιαστικά με τις πολιτικές του εμπειρίες μέσα από την ανάπτυξη του ρεύματος του βενιζελισμού, όπου πολλές και διαφορετικές κοινωνικές και πολιτικές αντιλήψεις στρατεύτηκαν τελικά στην επιτυχία συγκεκριμένων στόχων. Ο σεχταρισμός της ιδεολογικής καθαρότητας φαίνεται να είναι μακριά από τις οργανωτικές αντιλήψεις του Γληνού, παρά το γεγονός ότι μάλλον είναι πεπεισμένος ότι η κρατική καταστολή στην ΕΣΣΔ το 1934 στρεφόταν αποκλειστικά ενάντια στους αντεπαναστάτες και τους υπονομευτές του έργου της σοσιαλιστικής οικοδόμησης, καθώς και στους κοινούς εγκληματίες[169] .

Το απόγευμα της Κυριακής 9 Σεπτεμβρίου ο Γληνός μιλά επί ένα δίωρο για την Ελλάδα στον χώρο του ΒΟΚΣ (Всесою́зное о́бщество культу́рной свя́зи с заграницей - ВОКС, δηλαδή *Πανενωσιακός Σύνδεσμος για τις Πολιτιστικές Σχέσεις με τις ξένες χώρες*)[170].

---

[167] Γληνός, Δ. «12. Αλεξέι Μαξίμιτς Γκόργκι», *Νέος Κόσμος*, 9/10/1934

[168] Γληνός, Δ. «19. Η μάχη», *Νέος Κόσμος*, 16/10/1934

[169] Θεριανός, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. «Ο Δημήτρης Γληνός στη Σοβιετική Ένωση», όπ.π., σ. 5

[170] Ο Σύνδεσμος αυτός ιδρύθηκε στη Μόσχα το 1925, ως μηχανισμός προώθησης της διεθνούς πολιτιστικής επαφής μεταξύ σοβιετικών καλλιτεχνών, επιστημόνων και

Ο Γληνός και ο Βάρναλης αναχωρούν από τη Μόσχα το βράδυ της 10ης Σεπτεμβρίου, αφού έχει προηγηθεί αποχαιρετισμός στην Ελληνική Πρεσβεία και παρακολούθηση της παράστασης *Ο γάμος του Φίγκαρο*. Στις 12 Σεπτεμβρίου φτάνουν στο λιμάνι της Οδησσού, όπου και διανυκτερεύουν. Την ίδια ημέρα ο Γληνός παρευρίσκεται στο *Σπίτι του Τύπου*, περιγράφοντας στο ακροατήριό του -στη γερμανική γλώσσα- τις εντυπώσεις του από τη συμμετοχή του στο Συνέδριο. Στην ίδια εκδήλωση έχουν προηγηθεί ομιλίες του Ιλιά Έρενμπουργκ (1891-1967) και του Νικολάι Μπουχάριν.

Την επόμενη ημέρα οι δύο Έλληνες διανοούμενοι επισκέπτονται το ελληνικό σχολείο της Οδησσού, στο οποίο φοιτούν 90 παιδιά και διδάσκουν είκοσι δάσκαλοι, με τους μισούς από αυτούς να είναι Έλληνες. Ωστόσο, ξαφνιάζονται από το γεγονός ότι τα παιδιά στο διάλειμμα μιλούν ρωσικά, ενώ τα ελληνικά τα μαθαίνουν ως ξένη γλώσσα[171]. Στη συνέχεια αναχωρούν επιβιβαζόμενοι και πάλι στο πλοίο «Τσιτσέριν». Στη διάρκεια του ταξιδιού της επιστροφής συναντούν εν πλω δύο οικογένειες ομογενών από την Πετρούπολη και την Οδησσό, που μιλούν αρνητικά για το καθεστώς. Αυτό όμως που προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση στον Γληνό δεν είναι τα λεγόμενά τους, αλλά ο χαρακτηριστικός τρόπος που κινούν φοβισμένα το κεφάλι κάθε φορά που ξεκινούν να μιλήσουν: «*Γύριζαν πίσω τους με μάτι τρομαγμένο για να ιδούν μην τους ακούει ή τους βλέπει κανείς. Το κίνημα αυτό τούς είχε γίνει τόση συνήθεια, που το 'καναν αυτόματα και όταν ακόμη πίσω τους είχανε την απέραντη θάλασσα και δεν είτανε κανείς φόβος να τους ακούσει ψυχή.*». Προσπαθώντας να ερμηνεύσει αυτή τη συμπεριφορά, αρχικά θα αναρωτηθεί μήπως είναι απότοκο της «πολυθρύλητης τρομοκρατίας των μπολσεβίκων», σκέψη που γρήγορα αποβάλλει, για να καταλήξει κάπως αβασάνιστα στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για εχθρούς της σοσιαλιστικής κοινωνίας που έζησαν όλα αυτά τα χρόνια «*ψυχικοί συνωμότες απέναντι στο νέο καθεστώς με την ακοίμητη ελπίδα πως αυτό σήμερα αύριο θα γκρεμιστεί και θα ξαναγυρίσουν πάλι οι χρυσοί καιροί*»[172].

διανοούμενων με τους συναδέλφους τους στις καπιταλιστικές χώρες της Δύσης. Συχνά δέχτηκε κριτική από κυβερνητικούς αξιωματούχους δυτικών χωρών, δημόσιους διανοούμενους και τον Τύπο για τη λειτουργία του ως οργάνωσης κομμουνιστικής προπαγάνδας. Βλ. David-Fox, M. "From Illusory 'Society' to Intellectual 'Public': VOKS, International Travel and Party-Intelligentsia Relations in the Interwar Period," *Contemporary European History*, vol. 11, no. 1 (2/2002), pp. 7–32

[171] Γληνός, Δ. «[Β' Μέρος] 12. Στο ελληνικό σχολείο της Οντέσσας», *Νέος Κόσμος*, 17/12/1934

[172] Γληνός, Δ. «[Β' Μέρος] 1. Ρούσικη σαλάτα», *Νέος Κόσμος*, 2/12/1934

Ακολουθώντας αντίστροφα το ίδιο δρομολόγιο, το πλοίο «Τσιτσέριν» ελλιμενίζεται στον Πειραιά την Πέμπτη, 20 Σεπτεμβρίου 1934[173]. Ο Γληνός έχει κουβαλήσει από τη «Σοβιετική Ρωσσία» ελληνικά βιβλία, περιοδικά και φύλλα εφημερίδων[174]. Δεν πρόκειται μόνο για σχολικά εγχειρίδια, αλλά και ευρύτερα επιμορφωτικά και κοινωφελούς ή ψυχωφελούς χαρακτήρα βιβλία, τα περισσότερα από τα οποία αποτελούν μεταφράσεις από τα ρωσικά. Μόνο τα αναγνωστικά είναι πρωτότυπα, απευθείας συνταγμένα στα ελληνικά με φωνητικό αλφάβητο. Στις αποσκευές του κουβαλά, επίσης, λογοτεχνικά έργα στην ποντιακή, τυπωμένα με το απλοποιημένο ελληνικό αλφάβητο[175], καθώς και τεύχη περιοδικών[176]. Σύμφωνα με τον Γληνό, η διδασκαλία της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση, σε συνδυασμό με την εισαγωγή της φωνητικής ορθογραφίας, υπήρξε μια πραγματική επανάσταση. Άνοιξε τις πύλες της γνώσης και της κατάρτισης χωρίς κανέναν περιορισμό στους Έλληνες της Σοβιετικής Ένωσης, «*δυνάμωσε φοβερά την ελληνική γλώσσα*» και συνετέλεσε στο να δοθεί τέλος σε μια πορεία προς «*το χαμό της εθνικότητάς τους*» και της διάσπασής τους σε ξεχωριστά κομμάτια, προσκολλημένα στα τοπικά ιδιώματα, χωρίς μεταξύ τους επαφή, κατανόηση και διασύνδεση. Με άλλα λόγια, η γλωσσική μεταρρύθμιση, η χρήση της δημοτικής και η απλοποίηση στη γραφή, υπήρξε η βάση για τη συγκρότηση των Ελλήνων της ΕΣΣΔ σε έθνος, εθνική ομάδα με κοινά και αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά, αφού λειτούργησε ως μέσο για να αντιληφθούν οι αμόρφωτοι αγρότες τούς γύρω τους ως ομοίους τους εθνικά[177]. Ο μακροπρόθεσμος στόχος αυτής της

---

[173] Γληνός, Δ. *Χρονικό του ταξιδιού μου στη Μόσκα…*, όπ.π., σ. 4

[174] Αρκετά σχολικά βιβλία των Ελλήνων της ΕΣΣΔ, γραμμένα στη φωνητική εικοσαγράμματη γραφή, βρίσκονται στη Βιβλιοθήκη του Δημήτρη Γληνού, που στεγάζεται στο κτίριο του Ιδρύματος Γληνού. Βλ. σχετ. Θεριανός, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. «Μια βαλίτσα γεμάτη βιβλία. Παρατηρήσεις με αφορμή ένα αναγνωστικό των Ελλήνων της ΕΣΣΔ σε φωνητική γραφή», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού…*, όπ.π., σσ. 99-107

[175] Για παράδειγμα τα: Φ. Γλατκοφ, *Τσεμεντ* (*Το τσεμέντον*) [Фёдор Гладков, *Цемент*], μετάφραςι Γ. Φοτιάδι [=Γιάγκου Φωτιάδη] (Ροστόφ 1933) και Κ. Γκορπυνοφ, *Παγυροτσακομαν* [Кузьма Горбунов, *Ледолом*], μιθιστόριμαν με πρόλογον τι Μ. Γόρκι, μετάφραςι Γ. Φοτιάδι (Ροστόφ 1933). Ο Γληνός ενδέχεται να απέκτησε όλο αυτό το υλικό από τον Θεόδωρο Κανονίδη, που ήταν «*διευθυντής του Ελληνικού Κρατικού Θεάτρου στο Σοχούμ και συγραφέας* [sic] *δραματικός και λυρικός*» (Γληνός, Δ. «Οι έλληνες της Σοβιετικής Ένωσης και το γλωσικό πρόβλημα», *Νέοι Πρωτοπόροι*, 12/1934, σ. 487). Ο Γληνός είχε συναντήσει τον Πόντιο θεατράνθρωπο και λογοτέχνη στη Μόσχα, κατά τη διάρκεια των εργασιών του Συνεδρίου, στο οποίο ο Θ. Κανονίδης ήταν «αντιπρόσωπος της ελληνικής σοβιετικής λογοτεχνίας». Του δώρισε μια σειρά τευχών των *Νέων Πρωτοπόρων*, οπότε δεν είναι απίθανο ο Θ. Κανονίδης να ανταπέδωσε με τα «φωνητικά βιβλία».

[176] Τα *Πιονέρος* και *Νέος Μαχιτίς*, που τυπώνονταν στη Μαριούπολη (Μαριύπολι), από το «Ελινικό τμίμα τυ Υκρανικύ κρατικύ εκδοτικύ εθνικόν μιονοτίτον» (Ελληνικό Τμήμα του Ουκρανικού Κρατικού Εκδοτικού Οίκου Εθνικών Μειονοτήτων)

[177] Θεριανός, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. «Μια βαλίτσα γεμάτη βιβλία…», όπ.π., σσ. 102-103

πολιτικής θα μπορούσε να συνοψιστεί ως η επίτευξη μιας αρμονικής και δημιουργικής συνύπαρξης μεταξύ των ιδιαίτερων εθνικών ταυτοτήτων, και μιας αναδυόμενης σε πανενωσιακό επίπεδο σοσιαλιστικής κουλτούρας[178].

Ασφαλώς, η παραμονή πολλών διανοούμενων από άλλες χώρες στέκεται μία πρώτης τάξεως ευκαιρία για τη σοβιετική ηγεσία να προβάλει και να προπαγανδίσει τα επιτεύγματα της οικονομίας της χώρας. Γράφει ο Πιέρ Πασκάλ για τους ξένους που επισκέπτονταν την ΕΣΣΔ, αναφερόμενος σε προγενέστερο, βέβαια, χρόνο: «*δεν ήταν δύσκολο να τους χειραγωγήσουν. Αν πήγαιναν στη Μόσχα για συνέδριο της Διεθνούς, τους φιλοξενούσαν και τους τάιζαν πλουσιοπάροχα. Τους πήγαινε και τους έφερνε ένας οδηγός που ήταν πανταχού παρών. Κι εκείνοι γυρνούσαν στη χώρα τους χαρούμενοι, καθησυχασμένοι από μια πραγματικότητα που νόμιζαν ότι καταλαβαίνουν αναζητώντας σημεία ομοιότητας με την ιστορία της Γαλλίας, με τα γαλλικά ήθη. Σήμερα με εντυπωσιάζει η δική μου αισιοδοξία, έβλεπα τα πάντα ρόδινα.*»[179]. Αυτό ακριβώς είναι το σημείο όπου δέχονται επικρίσεις οι αφηγήσεις τόσο του Γληνού όσο και του Βάρναλη[180], με το εύλογο ερώτημα: άραγε οι δύο Έλληνες σύνεδροι είδαν πραγματικά αυτό που υπήρχε στην ΕΣΣΔ ή εκείνο που το καθεστώς της χώρας επιθυμούσε να δουν; Αποτύπωσαν, στο μέτρο του δυνατού, την πραγματική εικόνα της ΕΣΣΔ του 1934 ή οι εντυπώσεις τους είναι επηρεασμένες -και σε ποιον βαθμό- από την πολιτική τους στράτευση και ιδεολογία[181]; Ο Γληνός θα αφιερώσει ως απάντηση ένα από τα άρθρα του στον *Νέο Κόσμο* («40. Παρένθεση δεύτερη», 8 Νοεμβρίου 1934), ενώ σχετικές αναφορές εντοπίζονται και σε άλλα άρθρα. Ένα δημοσίευμα της εφημερίδας *Η Πρωΐα*[182], λίγες ημέρες πριν, έχει αναφέρει

---

[178] Martin, T. *Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939*. London: Cornell University Press, 2001, σ. 13

[179] Pascal, P. *En Russie rouge*. Παρίσι: Librairie de l'Humanité, 1921, σσ. 41 και 44. Βλ., επίσης, Gide, A. *Επιστροφή από τη Σοβιετική Ένωση*. Μτφ: Β. Μέντζου. Αθήνα: Ολκός, 2011 [του 1938]

[180] Βάρναλης, Κ. *Τι είδα εις την Ρωσσίαν των Σοβιέτ*, επιμ. Νίκος Σαραντάκος. Αθήνα: Αρχείο, 2014. Πρόκειται για αναδημοσίευση των άρθρων του ποιητή από την εφ. *Ελεύθερος Άνθρωπος*. Η αρθρογραφία του Βάρναλη ξεκίνησε ταυτόχρονα με του Γληνού στην εφ. *Νέος Κόσμος*, στις 27 Σεπτεμβρίου 1934, και ολοκληρώθηκε την 1η Νοεμβρίου, σε 34 συνέχειες.

[181] Ο Ν. Σαραντάκος στον πρόλογο της έκδοσης της αρθρογραφίας του Κ. Βάρναλη (*Τι είδα εις την Ρωσσίαν των Σοβιέτ*, όπ.π., σσ. 23-24) μνημονεύει ορισμένες από τις επικρίσεις που δέχθηκαν οι Βάρναλης και Γληνός για τα δημοσιεύματά τους. Οι κριτικές ξεκινούσαν από το ότι περιγραφόταν ένας «μπολσεβίκικος παράδεισος», που δεν είχε καμία σχέση με τη ζοφερή σοβιετική πραγματικότητα, μέχρι του ισχυρισμού πως τα γραφόμενα του Βάρναλη δεν ήταν πραγματικές εντυπώσεις αυτόπτη μάρτυρα.

[182] Βλ. *Η Πρωΐα* (4 & 5/11/1934), σσ. 1 & 1, 3 αντίστοιχα. Τα κείμενα, υπό τον κοινό επεξηγηματικό επίτιτλο «Δια να γνωσθή η αλήθεια», τιτλοφορούνται «Αφόρητοι πιέσεις εις την Ρωσσίαν δια να προληφθή η πλήρης αποτυχία» και «Η τραγική θέσις των Ελλήνων

ότι η αγροτική παραγωγή στη Ρωσία δεν έχει πιάσει τους στόχους της. Στο κείμενο αναφερόταν ότι οι Βάρναλης και Γληνός (αν και δεν κατονομάζονται, υπονοούνται με σαφήνεια) περιγράφουν στη σειρά των κειμένων τους μια κατάσταση που δεν αντιστοιχεί στη σοβιετική πραγματικότητα. Επίσης, η *Εστία* δημοσιεύει ένα σκληρό κείμενο για την «πείνα και [την] τρομοκρατία» στη Σοβιετική Ένωση, φερόμενο ως επιστολή Έλληνα «αυτόπτη μάρτυρα»[183]. Στο ίδιο φύλλο της εφημερίδας δημοσιεύεται, παράλληλα, ένα έντονα σκωπτικό σχόλιο, όπου εν είδει πρακτικής διάψευσης του Γληνού, η *Εστία* «αποκαλύπτει» πως ο δημοσιογράφος Δημήτριος Δημητρούλης που ο αφελής «λόγιος» (δηλ. ο Γληνός) είχε περιχαρής συναντήσει στη Μόσχα, δεν ήταν παρά «*πράκτωρ της Γκεπεού, ειδικώς επιφορτισμένος μετά τινων άλλων Ελλήνων, δυστυχώς, με την παρακολούθησιν των ομοεθνών των και των Τούρκων*»[184].

Ο Γληνός απαντά, τονίζοντας ότι δεν προτίθεται να περιγράψει κανέναν «παράδεισο», καθώς εξαρχής έχει «κακίσει» μια τέτοια αντίληψη[185]. Έχει επίγνωση τού ότι κάποιοι ενδεχομένως θα προσπαθούσαν να τους δώσουν μια ωραιοποιημένη και παραπλανητική εικόνα της ΕΣΣΔ. Γι' αυτό και σε ένα από τα πρώτα άρθρα του επισημαίνει: «*Ήρθαμε. Και τώρα τι θα γίνει εδώ; Πού θα πάμε; με ποιον θα μιλήσουμε; Τι θα ιδούμε; Πώς θα κινηθούμε; Πού να είναι άραγες κρυμμένα τα όργανα της Γκεπεού, που μας επιτηρούν; Ποιοι είναι εκείνοι, που θα μας παρακολουθούνε βήμα με βήμα, και θα κάνουν*

χωρικών της Ρωσσίας». Παρουσιάζονται ως «εξαιρετικού ενδιαφέροντος έκθεσις» που στάλθηκε στην εφημερίδα από πρόσωπο που ζούσε στον -όπως ειρωνικά αναφέρεται- «παράδεισον αυτόν». Η ταυτότητα του συντάκτη δεν αποκαλύπτεται «δι' ευνόητους λόγους». Η εφημερίδα, πάντως, διαβεβαίωνε τους αναγνώστες της ότι οι πληροφορίες τής «εκθέσεως» ήταν «απολύτως» έγκυρες.

[183] Σ. Α. Φ., «Τι είδε ένας Έλλην εν Ρωσσία», *Εστία*, 11/10/1934, σ. 4

[184] «Η ελευθερία εις την Μπολσεβικίαν», *Εστία*, 11/10/1934, σ. 2. Το ανώνυμο σχόλιο επικαλούνταν ως πηγή παλιννοστούντα Έλληνα που διέμενε στη Ρωσία «από εικοσιπενταετίας». Ο Δημήτριος Δημητρούλης (D. A. Dimitrouli) ήταν ανταποκριτής της εφημερίδας *Cumhuriyet* της Κωνσταντινούπολης, καθώς και της γαλλικής της έκδοσης *La République*, στη σοβιετική πρωτεύουσα. Μόλις έλαβε γνώση τού εναντίον του δημοσιεύματος, ο Δημητρούλης απέστειλε έντονη διαμαρτυρία, την οποία όμως -σύμφωνα με τον ίδιο- η εφημερίδα απέφυγε να δημοσιοποιήσει, προφασιζόμενη ότι η διάψευσή του ήταν υβριστική. Στη συνέχεια, ειδοποίησε τηλεγραφικά (25/10/1934) τον *Νέο Κόσμο* και τον Γληνό για την άρνηση της *Εστίας*, χαρακτηρίζοντάς την ως «έμμισθον όργανον φασισμού» και τους ζητούσε να δημοσιεύσουν εκείνοι τη διαμαρτυρία του προς την *Εστία*, την οποία και επισύναπτε σε ξεχωριστό πολύφυλλο τηλεγράφημα. Βλ. *ΑΔΓ*, φάκ. ΞΖ/427/β. Τα τηλεγραφήματα του Δημητρούλη, προερχόμενα από την αλλοδαπή, είναι συνταγμένα με λατινικά γράμματα και ο Γληνός τα έχει μεταγράψει ιδιοχείρως σε κανονικό κείμενο, με το ελληνικό αλφάβητο.

[185] Γληνός, Δ. «40. Παρένθεση δεύτερη», *Νέος Κόσμος*, 8/11/1934

τάχα, πως μας βοηθούν και μας οδηγούν, ενώ στην αλήθεια θα έχουν για σκοπό τους να μας πηγαίνουν, όπου αυτοί θέλουνε να μας δείξουν ότι αυτοί έχουν ετοιμασμένα, σαν τα περίφημα "χωριά του Ποτέμκιν", που έδειχναν στη μεγάλη Αικατερίνη για να της παραστήσουνε την ευτυχία των υπηκόων της;»[186].

Όπως σχολιάζουν οι Κ. Θεριανός και Γ. Μπουμπούς[187], πράγματι, στα άρθρα του Γληνού δεν διαφαίνεται η πρόθεση να παρουσιαστεί άκριτα ένας «σοβιετικός παράδεισος». Ο Γληνός διαρκώς αναστοχάζεται περνώντας από κρησάρα όσα είδε και άκουσε στην ΕΣΣΔ. Από το πρώτο κιόλας άρθρο, με τον εύγλωττο διαζευκτικό τίτλο *Κόλασις ή Παράδεισος;* -που όμως χαρακτηρίζει «αστήριχτο κι ανόητο δίλημμα» μέσα στο άρθρο-, αναλύει κριτικά τις αντιφατικές πληροφορίες για τη χώρα, τις οποίες δίνουν όσοι τη βλέπουν από διαφορετικές πολιτικές και ιδεολογικές σκοπιές. Και ο ίδιος ακόμα θα αναρωτηθεί: «*Η ανησυχία με τρώει. Είνε λοιπόν, αλήθεια η Μόσχα, η σκοτεινόθαμπη πολιτεία της παγωμένης στέππας, η πρωτεύουσα ενός καινούργιου κόσμου καλύτερου, φωτεινότερου, ανθρωπινότερου, είνε ή πρόκειται να γίνει η τρίτη Αθήνα; Ή είνε το ματωμένο πυργοκάστελλο μιας νέας εξόρμησης της σκυθικής βαρβαρότητας; Πολιτεία σοσιαλιστική; Ή νέα μορφή σκλαβιάς του εργάτη και του χωρικού; Πρέπει να ιδώ. Πρέπει να πειστώ. Πρέπει να πιάσω με τα χέρια μου. Πρέπει να πάω ως το βάθος.*»[188].

Παρά τις θετικές εντυπώσεις για τα γρήγορα επιτεύγματα τής κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας, ο Γληνός δεν διστάζει να κάνει και αρνητικές επισημάνσεις. Για παράδειγμα, καταγράφει μία περίπτωση φιλοδωρήματος ενός ναύτη από έναν ταξιδιώτη με ένα δολάριο: «*Μπα! Παίρνουνε λοιπόν και φιλοδωρήματα στο κράτος το σοσιαλιστικό;*»[189]. Στο ίδιο άρθρο αναφέρει ότι στην Οδησσό τα πολυτελή ενδύματα στις βιτρίνες κοστίζουν μέχρι πενήντα εργατικούς μισθούς, οπότε δεν μπορεί παρά να αναρωτηθεί: «*Ποιος τα αγοράζει;*». Σε άλλα κείμενά του αναφέρει ότι στη χώρα υπάρχουν ακόμη

[186] Γληνός, Δ. «Στ. Παρένθεση», *Νέος Κόσμος*, 2/10/1934

[187] Θεριανός, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. «Ο Δημήτρης Γληνός στη Σοβιετική Ένωση», όπ.π., σσ. 8-9

[188] Γληνός, Δ. «Ε' Μόσχα, η πρωτεύουσα του νέου κόσμου», *Νέος Κόσμος*, 1/10/1934

[189] Γληνός, Δ. «Γ' Και άλλα ερωτήματα», *Νέος Κόσμος*, 29/9/1934

ζητιάνοι[190] αλλά και κλέφτες[191], και επικρίνει τη δυσκινησία στις μεταφορές, τη «γραφειοκρατική βραδυκινησία»[192] και την «αρμοδιοκρατία»[193]. Η αρχιτεκτονική της Μόσχας τον απωθεί: «*Ή ογκώνονται πελώριοι κύβοι από μπετόν αρμέ, ή αντιγράφονται ξένοι ρυθμοί.* [...] *Θα γίνει άραγες ποτέ η Μόσχα ωραία πολιτεία; Θα πάρει χαραχτήρα δικό της; Φαίνεται πουθενά τουλάχιστο μια κάποια αρχή μιας σύνθεσης, που να γεμίζει και να ημερώνει την καρδιά; Όσο τουλάχιστο μπορεί να κρίνει κανείς από κείνα, που φαίνουνται τώρα, η απάντηση είνε αρνητική.* [...] *τίποτε δεν υπάρχει στη μεγάλη πολιτεία, που να μιλάει μια γλώσσα αρμονική και ξέχωρη, γραμμών, ρυθμών και χρωμάτων.*»[194]. Και, όσο περνούν οι μέρες, τα ερωτηματικά συσσωρεύονται: «*Γιατί οι γιατροί δεν γίνονται κομμουνιστές; Γιατί υπάρχουνε τόσες διαφορές στα μισθολόγια; Υπάρχουν άνθρωποι, που δυσκολεύονται να ζήσουνε με το μισθό τους; Γιατί στο τραίνο υπάρχει πρώτη, δεύτερη και τρίτη θέση; Γιατί στη Μόσχα και σε άλλες πολιτείες λειτουργούν ξενοδοχεία με τόση πολυτέλεια; Γιατί υπάρχουνε γυναίκες, που πουλούν το σώμα τους ακόμη;*»[195].

Ωστόσο, παρά τις αμφισβητήσεις που ήδη έχουν αρχίσει να διατυπώνονται για το χιμαιρικό του σοσιαλιστικού μέλλοντος στη σταλινική εποχή, ο Γληνός -όπως και πολλοί άλλοι αριστεροί Ευρωπαίοι διανοούμενοι- έχει ακράδαντη πίστη στην πραγμάτωση του οράματος, με την πεποίθηση ότι αυτό που συναντά στη Σοβιετική Ένωση είναι όντως η πορεία προς «το ακτινοβόλο μέλλον». Σε αυτό το πλαίσιο, επιθυμεί να πληροφορήσει τους αναγνώστες που είτε δεν γνωρίζουν καθόλου, είτε έχουν επηρεαστεί από ανακριβείς και σκόπιμα εχθρικές προς το «σοβιετικό πείραμα» αποτιμήσεις, για τα πραγματικά δεδομένα της οικονομικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής ζωής της Σοβιετικής Ένωσης. Έτσι, για παράδειγμα, διερευνά τα ζητήματα της σοβιετικής οικονομίας με πλήθος από στοιχεία, αναλύει βασικούς όρους, αποσαφηνίζει τι είναι κολχόζ και σοβχόζ, εξηγεί τον τρόπο διανομής των παραγόμενων αγαθών, τη διαμόρφωση των μισθών ανάλογα

---

[190] «*Άξαφνα πλησιάζει ένα μικρό παιδί και απλώνει το χέρι του, τι είν' ετούτο δω; Ζητάει ελεημοσύνη; Ω γκρεμοτσακίσματα! Ζητιανεύουνε λοιπόν;* [...] *Δεν καταργήθηκε λοιπόν ακόμη ούτ' εδώ η χειρονομία αυτή, που ατιμάζει την ανθρώπινη υπόσταση;*». Γληνός, Δ. «Ε' Μόσχα, η πρωτεύουσα του νέου κόσμου», *Νέος Κόσμος*, 1/10/1934

[191] «*Και κλέβουνε λοιπόν; Και ζητιανεύουνε; Μάλιστα! Γίνονται και τα δυο. Μα τι ταράζεσαι; Πίστεψες το λοιπόν και συ, πως πρέπει να έχουν γίνει άγιοι οι άνθρωποι ή πως μπορεί μια κοινωνία, που τώρα χτίζεται, να κλείσει όλες τις πληγές με μιας της ανθρωπότητας;*». Γληνός, Δ. «9ον Ακόμη ανάμεσα στα πλήθη», *Νέος Κόσμος*, 5/10/1934

[192] Γληνός, Δ. «48. Εμπόριο χωρίς εμπόρους», *Νέος Κόσμος*, 18/11/1934

[193] Γληνός, Δ. «[Β' Μέρος] 6. Γραφειοκρατία και αρμοδιοκρατία», *Νέος Κόσμος*, 10/12/1934

[194] Γληνός, Δ. «7ον Τριγυρνώντας στη μεγάλη πολιτεία», *Νέος Κόσμος*, 3/10/1934

[195] Γληνός, Δ. «22. Ανακεφαλαίωση ερωτηματικών», *Νέος Κόσμος*, 19/10/1934

με το πόσο σύνθετη είναι η εργασία του αμειβόμενου, την αγοραστική αξία του ρουβλιού, το κρατικό και το συνεταιριστικό εμπόριο, αναφέρεται στο ιδιότυπο λαθρεμπόριο συναλλάγματος με την ανοχή της σοβιετικής κυβέρνησης, στην «κοινωνική σχετικότητα του χρήματος», στην ποιότητα ζωής, στην οργάνωση της οικονομικής ζωής στη σοβιετική κοινωνία κά.. Αφιερώνει ολόκληρα άρθρα στη «σοσιαλιστική άμιλλα» και τη «σοσιαλιστική συνείδηση», προσπαθώντας να διασαφηνίσει τις έννοιες της κοινοχτησίας, της καθολικής αλληλεγγύης και ευθύνης, καθώς και τη νέα σχέση προς την υποχρεωτική εργασία[196], χαρακτηρίζοντας τους πολίτες της χώρας «ομαδοανθρώπους» που «το μοναχόζωο της ζούγκλας πέθανε μέσα τους». Δίνει πληροφορίες για το σύστημα υγείας, τη θέση του παιδιού και της γυναίκας στη σοσιαλιστική κοινωνία, την εκλογική διαδικασία, τη λειτουργία της δικαιοσύνης και το σωφρονιστικό σύστημα, τη θέση των Ελλήνων στη Σοβιετική Ένωση (εκπαίδευση, θέατρο, εφημερίδες, βιβλιοπαραγωγή, γλωσσικό ζήτημα), τον παιδαγωγικό ρόλο των επισκέψεων στα μουσεία, την κοινωνική πρόνοια για όλους ανεξαιρέτως. Στην αρθρογραφία του -όπως και στην αντίστοιχη του Βάρναλη- γίνεται προσπάθεια να συγκριθεί το σοσιαλιστικό-κομμουνιστικό σύστημα με το κεφαλαιοκρατικό και να καταδειχθεί η ανωτερότητα του πρώτου, αντικρούοντας ταυτόχρονα την τυφλή αντικομμουνιστική ρητορεία και προπαγάνδα[197]. Η «φιλική διάθεση» με την οποία πραγματοποιούν αυτό το ταξίδι «*δε σημαίνει προκατάληψη και τύφλωση*», θα γράψει ο Γληνός. «*Δεν αποκλείεται να υπάρχουν και κάποιες πλάνες ή κάποια λάθη σε όσα διαπιστώσαμε. Εκείνο όμως, που μπορώ να βεβαιώσω είνε, ότι η διαπίστωση έγινε με όλα τα μέσα μιας καλοσυνείδητης επιστημονικής έρευνας.*»[198]. Με κάθε ευκαιρία, βέβαια, θα εκφράζει την ευαρέσκειά του για όσα έχουν συναντήσει και γνωρίσει στη σοβιετική πρωτεύουσα.

Είναι σαφές, πάντως, πως ο Γληνός προτού πραγματοποιήσει αυτό το ταξίδι μιλούσε με ενθουσιαστικά λόγια για τα επιτεύγματα της Σοβιετικής

---

[196] Αξίζει να παραθέσουμε το εξής χαρακτηριστικό απόσπασμα: «*Εκείνος, που σκάβει στα βάθη ενός μεταλλείου στα Ουράλια ή σπάει τον πάγο στο Βερίγγειο πορθμό ή οργώνει τη γη στην άκρη της Σιβηρίας, ταυτόχρονα χτίζει το Σπίτι των Σοβιέτ στη Μόσχα, ανεβαίνει στη στρατόσφαιρα, στρώνει τη νέα γραμμή του υπερσιβηρικού, ανοίγει το κανάλι του Βόλγα, τυπώνει την "Πράβδα", γράφει τα μυθιστορήματα του Σόλοχωφ, ή γυρίζει το φιλμ "Τρία τραγούδια για το Λένιν".*». Γληνός, Δ. «Σοσιαλιστική συνείδηση», *Νέος Κόσμος*, 5/11/1934

[197] Βλ. Πλατανιά, Β. «Για τα άρθρα του Βάρναλη στον Ελεύθερο Άνθρωπο: "Τι είδα εις την Ρωσσίαν των Σοβιέτ"», στο: *Κώστας Βάρναλης. Φως που πάντα καίει*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2012, σ. 339

[198] Γληνός, Δ. «1ον Κόλασις ή Παράδεισος;», *Νέος Κόσμος*, 27/9/1934

Ένωσης: Σχολιάζοντας τη συνέντευξη που πήρε από τον Ανατόλ Λουνατσάρσκι, τον Σεπτέμβριο του 1931, κατά την επίσκεψη του τελευταίου στην Αθήνα, θα αναφερθεί «*στη σημερινή κοσμοϊστορική δημιουργία, στο θεμελίωμα ενός νέου πολιτισμού που πρόκειται να είναι ο ανώτερος απ' όσους είδεν ως τώρα η γη* [...] *που οδηγάει στη νέα φωτεινή πλάση*»[199]. Επίσης, με αφορμή τον πρόλογό του στο βιβλίο του A. Kurella *Η σοσιαλιστική επανάσταση στον πολιτισμό* (1932), έγραφε: «*Η Σοβιετική Ένωση είναι η χώρα, όπου δεκαπέντε χρόνια τώρα γίνεται η μεγαλύτερη και ριζικότερη κοινωνική μεταβολή της παγκόσμιας ιστορίας. Η επανάσταση αυτή, τεράστιο πήδημα και συμπυκνωμένη εξέλιξη, εγγίζει την ύπαρξη του ανθρώπου ως τις βαθύτατες ρίζες της.* [...] *Θεμελιώνεται εκεί απάνω στην απέραντη χώρα* [...] *ένας καινούργιος πολιτισμός, ο σοσιαλιστικός πολιτισμός, που πρόκειται να φωτίσει και να καθοδηγήσει όλη την ανθρωπότητα στο δρόμο της από δω και πέρα.* [...] *η Σοβιετική Ένωση είναι σήμερα ένα απέραντο στρατόπεδο δουλιάς, ένα φλογερό καμίνι δημιουργίας, όπου χωρίς καταναγκασμό, με εσωτερική, ολόψυχη συμμετοχή, με στέρηση και με εγκαρτέρηση, μα και με παλμό, με φωτιά, με ενθουσιασμό εκατομμύρια από εργάτες οικοδομούνε έναν καινούργιο κόσμο.* [...] *Εκεί υψώνεται ανώτατος ρυθμιστής η επιστήμη και στην τεχνική και στην οικονομία και σ' όλη την οργάνωση της ζωής.* [...] *Εκεί δημιουργιέται αληθινά ένας καινούργιος τύπος ανθρώπου, όπου η προοπτική της δυναμικότητάς του είναι απέραντη, όπως και η προοπτική της αληθινής ευδαιμονίας και του αληθινά ανθρώπινου πολιτισμού, που θεμελιώνεται.* [...] *Όλοι οι προλετάριοι του κόσμου πρέπει να είναι υπερήφανοι και αλληλέγγυοι με τη μεγάλη δημιουργία του ρούσικου προλεταριάτου.*»[200].

Με τη συμμετοχή του στο λογοτεχνικό Συνέδριο της Μόσχας και τον θετικό απολογισμό όσων είδε στη «Σοβιετική Ρωσσία», ο Γληνός πρακτικά οριστικοποιεί την ένταξή του στο κομμουνιστικό στρατόπεδο, εναρμονίζοντας αναλόγως και τη δράση του. Ενώ βρισκόταν ακόμα στη σοβιετική πρωτεύουσα, δήλωνε: «*Η Ε.Σ.Σ.Δ., απ' την Οχτωβριανή επανάσταση και δώθε* [...] *έγινε το προσκύνημα όλων εκείνων που επιθυμούν ένα καλύτερο μέλλον για την ανθρωπότητα*»[201]. Και συνέχιζε, αποτιμώντας το κοινό

[199] Γληνός, Δ. «Μια συνομιλία με τον Λουνατσάρσκυ», *Θέματα Παιδείας*, τχ 15-16, 2003-2004, σ. 75. Πρωτοδημοσιεύτηκε στο περ. *Πρωτοπόροι*, Σεπτ. 1931, περίοδος Β', φ. 8, σ. 324. Ενδέχεται η επίσκεψη του πρώην σοβιετικού κομισάριου της Παιδείας να σχετίζεται με τον διορισμό του Ζαχαριάδη στην ηγεσία του Κόμματος.

[200] Γληνός, Δ. «Η σοσιαλιστική επανάσταση στον πολιτισμό», όπ.π., σσ. 33-49

[201] «Δηλώσεις των συνεργατών μας Γληνού και Βάρναλη στη Μόσχα», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 9, Σεπτ. 1934, σ. 358. Το κείμενο του Γληνού αποτελεί μετάφραση συνέντευξής του στη γαλλόγλωσση σοβιετική εβδομαδιαία εφημερίδα *Le Journal de Moscou*, αρ. φ. 16, 18/8/1934,

«προσκύνημα» με τον Βάρναλη: «*Αν κι' έχουμε τόσο λίγο διάστημα στη Μόσχα, ό,τι μπορέσαμε να δούμε απ' την τεράστια τούτη ανοικοδόμηση, ανταποκρίνεται πλέρια στις προσδοκίες και τις ελπίδες μας. Η μεγαλύτερή μας επιθυμία είναι να μπορέσουμε να επισκεφτούμε όσο το δυνατό περισσότερα ιδρύματα και να παρακολουθήσουμε από κοντά την κολλεχτιβιστική ζωή. Έχουμε κιόλας διαπιστώσει πως στη Σοβιετική Ένωση δημιουργιέται αληθινά ένας καινούργιος πολιτισμός με χαραχτηριστικά πολύ ξεχωριστά που δίνουν στην κοινωνία μια όψη ολωσδιόλου καινούργια*». Για να καταλήξει στο τελικό συμπέρασμα: «*[Η] Σοβιετική Ένωση, για κείνους που ζουν κάτω απ' την πίεση και την εκμετάλλευση, δεν είναι μόνο η χώρα που με το παράδειγμά της δίνει τη βεβαιότητα ενός καλύτερου μέλλοντος για την ανθρωπότητα ολόκληρη, μα και με τη σταθερά ειρηνόφιλη πολιτική της, η μοναδική εγγύηση για τη διατήρηση της ειρήνης, τουλάχιστο για μερικά ακόμα χρόνια*»[202].

«*Εντυπωσιασμένος από τα επιτεύγματα της σοβιετικής επανάστασης*» ο Δημήτρης Γληνός αποτυπώνει «*το χρονικό του ταξιδιού του και τις ενθουσιαστικές εκτιμήσεις του*»[203] σε μια σειρά 84 συνολικά άρθρων που δημοσιεύει στην εφημερίδα *Νέος Κόσμος*. Το πρώτο κείμενο δημοσιεύεται στο φύλλο της 27ης Σεπτεμβρίου 1934 και το τελευταίο στις 26 Ιανουαρίου 1935. Ο γενικός τίτλος είναι «Η σημερινή Ρωσσία», με επίτιτλο «Έπειτα από δραματικήν πάλην 17 ετών» και υπότιτλο «Σειρά άρθρων του κ. Δημ. Γληνού». Ο γενικός τίτλος κάποια στιγμή διατυπώνεται ως «Η σημερινή Σοβιετική Ρωσσία», μορφή που παγιώνεται από τις 10 Οκτωβρίου και έπειτα.

Ας υπομνησθεί ότι εκείνη την εποχή οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις αποτελούσαν τον κύριο τρόπο ενημέρωσης για το τι συνέβαινε και πώς ήταν η ζωή σε άλλες χώρες. Για τη Σοβιετική Ένωση ειδικά, όπου επιχειρούνταν ένα

σ. 4. Ο Γληνός είχε κληθεί από τον αρχισυντάκτη της εφημερίδας να απαντήσει σε 5 ερωτήματα σχετικά με: τις εντυπώσεις του από την ΕΣΣΔ, τι αναμένει από το Συνέδριο, τη γνώμη του για τη σοβιετική λογοτεχνία, την εκτίμησή του για τον κίνδυνο έκρηξης παγκοσμίου πολέμου και, επίσης, για τον κίνδυνο του εκφασισμού (βλ. σχετικό σημείωμα στα γαλλικά [Μόσχα, 14 Αυγούστου 1934], στο: *ΑΔΓ*, φάκ. ΞΖ/427/δ/iii). Αντίστοιχο αίτημα για απαντήσεις τού είχε υποβληθεί και από την εφημερίδα *Πράβντα*, που επικέντρωνε όμως στον ίδιο, με 3 ερωτήματα σχετικά με: το πώς του είχε φανεί το Συνέδριο, τι είχε αποκομίσει από αυτό σε προσωπικό επίπεδο και, τέλος, τι σκεφτόταν να κάνει όταν θα επέστρεφε στην Ελλάδα (βλ. σημείωμα στα γαλλικά [Μόσχα, χωρίς ημ/νία], στο: *ΑΔΓ*, φάκ. ΞΖ/427/δ/viii). Αποσπάσματα της συνέντευξης του Γληνού φιλοξένησε και ο *Ριζοσπάστης*, βλ. «Ε.Σ.Σ.Δ η ελπίδα των καταπιεζομένων και εκμεταλλευομένων. Ο Δ. Γληνός μιλάει για τη Σοβιετική Ένωση». *Ριζοσπάστης*, 30/8/1934, σσ. 1-2, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Α.Σ.Κ.Ι.. Διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=6806, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020· η ίδια εφημερίδα δημοσίευσε και τον λόγο του στο Συνέδριο.

[202] *Στο ίδιο*, σ. 359

[203] Ηλιού, Φ. «Εισαγωγικό σημείωμα» στα *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π.

πρωτόγνωρο πείραμα κοινωνικής ανοικοδόμησης, το ενδιαφέρον ήταν ακόμη μεγαλύτερο[204]. Χαρακτηριστικό της ζήτησης του αναγνωστικού κοινού για «από πρώτο χέρι» ειδήσεις από τη σοβιετική κοινωνία, στην οποία αγωνίζονταν να ανταποκριθούν οι εφημερίδες, αποτελεί το γεγονός ότι συντάκτης της *Ακροπόλεως* απέστειλε στον Γληνό, την ίδια κιόλας ημέρα της επιστροφής του, σημείωμα με το οποίο ζητούσε «*οπωσδήποτε ένα ραντεβού, έστω και ολιγόλεπτο εντός της ημέρας*», για να συζητήσουν προφανώς συμφωνία αρθρογραφίας αναφορικά με το ταξίδι του στη Ρωσία[205]. Ο Βουρνάς σημειώνει πως «*[σ]πάνια ταξιδιωτικές εντυπώσεις τράβηξαν τόσο πολύ το ενδιαφέρον του μεγάλου αναγνωστικού κοινού. Η κυκλοφορία της εφημερίδας ανέβηκε σε μεγάλα ύψη και το κείμενο του Γληνού ρουφιόταν κυριολεκτικά. Με το γνωστό παλμώδες και λυρικά πολύχυμο ύφος του ο Γληνός επιχειρεί μια βαθύτατη ανατομία του σοβιετικού καθεστώτος, επισημαίνει και εξαίρει τις προόδους του και τις επιτεύξεις του. Και παράλληλα δίνει ολοκληρωμένους πίνακες τόπων που επισκέφτηκε ή πορτραίτα προσώπων που κουβέντιασε μαζί τους, όπως είναι η υπέροχη προσωπογραφία του Μαξίμ Γκόρκυ. Οι εντυπώσεις του Γληνού από την ΕΣΣΔ είναι ένα κατόρθωμα της ελληνικής πεζογραφίας.*»[206].

Η σειρά των άρθρων του Γληνού στην εφημερίδα *Νέος Κόσμος*, βαθιά ανατομία του σοβιετικού καθεστώτος, χωρίζεται σε δυο ενότητες: η πρώτη περιλαμβάνει 51 κείμενα και η δεύτερη 33[207]. Σχεδόν όλα τα άρθρα της πρώτης ενότητας δημοσιεύονται σε καθημερινή βάση και είναι αυτοτελή, ενώ αντίθετα της δεύτερης, σχεδόν όλα δεν εξαντλούνται στη μία δημοσίευση και παρουσιάζουν κάποια αταξία ως προς την περιοδικότητά τους. Με την έναρξη της δημοσίευσης των κειμένων της δεύτερης ενότητας, ο διευκρινιστικός υπότιτλος μεταβάλλεται σε «Β' σειρά άρθρων του κ. Δ. Γληνού». Η δεύτερη σειρά προαναγγέλλεται με υστερόγραφο του συγγραφέα στο 51ο κείμενο, όπου αναφέρει: «*Με το σημερινό μου άρθρο έκλεισε ο κύκλος της έρευνας των οικονομικών ζητημάτων. Μένει ακόμη να μιλήσω για την πολιτική και κοινωνική ζωή, για την πνευματική ζωή, θέατρο, τέχνη, επιστήμη,*

[204] Βλ. Σαραντάκος, Ν. «Εισαγωγή», στο: Κ. Βάρναλη, *Τι είδα εις την Ρωσσίαν των Σοβιέτ*, όπ.π., σ. 12

[205] *ΑΔΓ*, φάκ. ΞΖ/427/ς. Το χειρόγραφο σημείωμα είναι του αριστερού δημοσιογράφου και λογοτέχνη Κώστα Στούρνα (1900-1979).

[206] Βουρνάς, Τ. *Δημήτρης Γληνός*..., όπ.π., σ. 70

[207] Τελευταίο κείμενο της πρώτης ενότητας είναι το «51. Η νέα κάστα των εκμεταλλευτών» (Πέμπτη, 22/11/1934) και πρώτο της δεύτερης το «1. Η ρούσικη σαλάτα» (Κυριακή, 2/12/1934).

θρησκεία και τέλος για την παιδεία. Τη νέα αυτή σειρά των άρθρων μου θα τη δώσω από τη 1η Δεκέμβρη»[208].

Στην πρώτη σειρά άρθρων ο Γληνός αναφέρεται διεξοδικά στην οικονομική ζωή της Σοβιετικής Ένωσης, καταγράφει τους προβληματισμούς και τις παρατηρήσεις του και, φυσικά, τις εντυπώσεις του από τις εργασίες του Συνεδρίου. Το ταξίδι στη Σοβιετική Ένωση πραγματοποιείται λίγο μετά την ολοκλήρωση του Α' Πεντάχρονου Σχεδίου του 1928, που εφαρμόστηκε τα έτη 1929-1933, όπου οι βιομηχανικοί δείκτες σημείωσαν αξιοπρόσεκτη άνοδο, έχει συσταθεί ο συνεταιριστικός και κρατικός αγροτικός τομέας (κολχόζ και σοβχόζ αντίστοιχα) και στην πολιτισμική σφαίρα, όπως και στην υγεία και πρόνοια, έχουν σημειωθεί τεράστιες πρόοδοι σε σχέση με το παρελθόν[209]. Είναι όμως και η εποχή των «στρατοπέδων σωφρονιστικής εργασίας», της «εξάλειψης των κουλάκων ως τάξη», της αναγκαστικής κολεκτιβοποίησης και αποκουλακοποίησης που προκάλεσαν τα τελευταία χρόνια από ένοπλες εξεγέρσεις ως παθητική αντίσταση πχ θανάτωση ζώων και καταστροφή γεωργικών εργαλείων, είναι η εποχή λίγο μετά τον λιμό του 1932-33 που άφησε πίσω του εκατόμβες νεκρών[210]. Όλα αυτά ο Γληνός επιλέγει είτε να τα αποσιωπήσει, είτε να τα υποβαθμίσει, είτε να τα αποδώσει σε φήμες, σκόπιμα διασπαρμένες από την «*παγκόσμια αντισοβιετική προπαγάνδα, το σκιάχτρο, που πρέπει να διώχνει το φάσμα του κομμουνισμού και να εξασφαλίζει τον ήσυχο ύπνο των αγαθών αστών του επίλοιπου κόσμου*»[211]. Χαρακτηριστική είναι η προσπάθειά του να καταρρίψει τις «φήμες» για τα εκατομμύρια των λιμασμένων, με συχνές αναφορές σε ανθρώπους που συναντά, και είναι όλοι τους εύρωστοι, ακμαίοι, «με ροδοκόκκινα μάγουλα και μεστά κορμιά», που σφύζουν από υγεία κι

[208] *Νέος Κόσμος* (22/11/1934), σ. 7. Το ΥΓ πάντως ακολουθεί το τέλος του κειμένου, που φέρει την επισήμανση «ΑΥΡΙΟΝ το 52 άρθρον».

[209] Σε αυτά τα επιτεύγματα αναφέρθηκε κυρίως η εισήγηση του A. A. Zdhanov στο Συνέδριο, βλ. *Gorky, Radek, Bukharin, Zhdanov…"*, όπ.π., σσ. 15-26,. Επίσημα στοιχεία υπάρχουν στην έκδοση *Summary of the Fulfilment of the First Five-Year Plan*. Μόσχα: Επιτροπή Κρατικού Σχεδιασμού της ΕΣΣΔ, 1933. Ο Γληνός θα περιγράψει τα επιτεύγματα του Α' Πεντάχρονου κυρίως στο άρθρο που φέρει τον ενθουσιώδη τίτλο: «31. Η εποποιία της σοσιαλιστικής εργασίας», *Νέος Κόσμος*, 30/10/1934

[210] Βλ. σχετ. Marie, Jean-Jacques. *Στάλιν*, όπ.π., ιδίως σσ. 335-404· Courtois, St., Werth, N., Panné. J.-L. κ.ά. *Η Μαύρη Βίβλος του Κομμουνισμού*, επιμ. Η. Γιαννακάκης, πρόλογος Δ. Δημητράκος, μτφ. Α. Εμμανουήλ & Α. Ξύδη. Αθήνα: Εστία, 2013, σσ. 173-194· Rayfield, D. *Οι δήμιοι του Στάλιν*, όπ.π., σσ. 216-235· Κατσόβσκα-Μαλιγκούδη, Γ. *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης (1917-1991)*. Αθήνα: Gutenberg, 2012, σσ. 142-149

[211] Γληνός, Δ. «Κόλασις ή Παράδεισος;», όπ.π.

αισιοδοξία. Αξιοπρόσεκτη εθελοτύφλωση, ασύμβατη με το κριτικό πνεύμα και την οξυδέρκεια που γενικά χαρακτηρίζουν τον Δημήτρη Γληνό.

Η δεύτερη σειρά άρθρων του Γληνού ξεκινά μία ημέρα μετά την προαναγγελία[212] και δεν ολοκληρώνεται κατά τα προβλεπόμενα. Συγκεκριμένα, θίγονται μόνο ζητήματα της πολιτικής και κοινωνικής ζωής και η αρθρογραφία διακόπτεται απότομα. Σύμφωνα με τους Κ. Θεριανό και Γ. Μπουμπού, η διακοπή των δημοσιεύσεων πιθανόν να οφείλεται είτε στην κόπωση του συγγραφέα, είτε στην απώλεια του ενδιαφέροντος του αναγνωστικού κοινού, είτε σε άλλα σχέδια που στο μεταξύ προέκυψαν, είτε στο ζήτημα που σχετιζόταν με την αντιγνωμία του Γληνού με την εφημερίδα *Ελεύθερος Άνθρωπος*, όπου δημοσιεύονταν τα αντίστοιχα κείμενα του Βάρναλη[213].

Όπως αποτυπώνει σε σχεδίασμά του, ο Γληνός σκόπευε να ομαδοποιήσει τα κείμενά του για τη ζωή στη Σοβιετική Ένωση -πέρα από τον απολογισμό του Συνεδρίου- σε πέντε ενότητες: α) Οικονομική ζωή, β) Πολιτική ζωή. Κράτος, γ) Κοινωνική ζωή, δ) Πνευματική ζωή και ε) Η διαμόρφωση του νέου ανθρώπου, με επίλογο τιτλοφορούμενο «Η αυγή ενός νέου πολιτισμού»[214]. Από την ανάπτυξη των τίτλων της σειράς, φαίνεται πως ο αρχικός υπολογισμός αφορούσε περί τα 25[215] άρθρα, οπότε το σύνολο των άρθρων, συνυπολογιζόμενων μερικών σε συνέχειες, μάλλον δεν θα ξεπερνούσε τα 40.

Ο Γληνός επεξεργάζεται τις ιδέες του για τα άρθρα κατά το ελεύθερο εξαήμερο που έχει στη διάθεσή του από την άφιξή του στην Ελλάδα μέχρι την έναρξη των δημοσιεύσεων. Είναι βέβαιο ότι η συγγραφική προσπάθεια έχει δυναμικό χαρακτήρα και περιλαμβάνει ανασχεδιασμούς κατά την περίοδο της δημοσίευσης των άρθρων στον *Νέο Κόσμο*. Από τη μια μεριά

---

[212] Σύμφωνα με τους Θεριανό & Μπουμπού, ίσως εξαιτίας της δολοφονίας του Σεργκέι Κίροφ, την 1η Δεκεμβρίου 1934. Βλ. Θεριανός, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. «Ο Δημήτρης Γληνός στη Σοβιετική Ένωση», όπ.π., σ. 15. Η ανεξιχνίαστη εν πολλοίς δολοφονία Κίροφ από αρκετούς μελετητές θεωρείται ότι συνέβη με την επίνευση του Στάλιν, αποτελώντας την απαρχή της περιόδου των εσωκομματικών εκκαθαρίσεων της δεκαετίας του ΄30.

[213] Θεριανός, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. «Ο Δημήτρης Γληνός στη Σοβιετική Ένωση», όπ.π., σ. 16. *Στο ίδιο*, βλ. αναλυτικά το παρασκήνιο της ταυτόχρονης, ουσιαστικά ανταγωνιστικής -από την άποψη των εκδοτών των εντύπων- δημοσίευσης της σειράς των κειμένων των δυο «ανταποκριτών».

[214] Μονόφυλλο αυτόγραφο διάγραμμα του Δημ. Γληνού, «Γενικό πρόγραμμα», *ΑΔΓ*, φάκ. ΙΒ/79/ς

[215] Μονόφυλλο αυτόγραφο διάγραμμα του Δημ. Γληνού, «Σχέδιο για μια σειρά από άρθρα για την εφημερίδα *Νέος Κόσμος*», *ΑΔΓ*, φάκ. ΙΒ/79/ς

προκύπτουν απρόοπτα, όπως οι επικρίσεις της εφημερίδας *Η Πρωΐα*, που τον αναγκάζουν να προβεί σε πρόσκαιρη παρέκβαση από την ομαλή ροή των δημοσιεύσεων· από την άλλη, ο Γληνός σίγουρα αναπροσαρμόζει το πλάνο συγγραφής του, λαμβάνοντας υπόψη πληροφορίες από το περιβάλλον της εφημερίδας γύρω από την ανταπόκριση του κοινού, απορίες ή αιτήματα των αναγνωστών, καθώς και νέες δικές του ιδέες[216].

Στο τέλος, ο Γληνός θα συγκεντρώσει το σύνολο από τα αποκόμματα των φύλλων του *Νέου Κόσμου* (μόνο κείμενο, σε κομμένες λωρίδες ανά στήλη, χωρίς τις φωτογραφίες που συνόδευαν μερικά από τα άρθρα), και θα τα επικολλήσει σε τετράδιο με σκληρό εξώφυλλο, καταλαμβάνοντας 73 σελίδες αριθμημένες από τον ίδιο, επιγράφοντας το αυτοσχέδιο αυτό τεύχος: «Δ. Γληνού. *Η Αυγή ενός Νέου Πολιτισμού. Ένα ταξίδι στη Σοβιετική Ένωση*»[217]. Ίσως σκόπευε να εκδώσει αυτοτελώς μια αναθεωρημένη εκδοχή της αρθρογραφίας, υπόθεση που βασίζεται και στο ότι πάνω στα αποκόμματα κάνει συχνά διορθώσεις σε τυπογραφικά λάθη και αβλεψίες, αριθμεί, σημειώνει, διαγράφει. Την υπόθεση ενισχύει το σχόλιο του *Ριζοσπάστη* που προηγείται της δημοσίευσης σειράς άρθρων του Γληνού με τίτλο: «Μια βραδυά στο σπίτι του Γκόρκι», στις 22 Ιουνίου του 1936: «*Από το βιβλίο του σ. Δ. Γληνού για το ταξίδι του στη Σοβιετική Ένωση, που θα κυκλοφορήσει με τον τίτλο "Η αυγή ενός νέου πολιτισμού"*».

[216] Θεριανός, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. «Ο Δημήτρης Γληνός στη Σοβιετική Ένωση», όπ.π., σσ. 16-17

[217] *ΑΔΓ*, φάκ. ΟΒ/451/α. Από τα αποκόμματα απουσιάζει η ημερομηνία δημοσίευσής τους στην εφημερίδα.

4.3. Η κοινοβουλευτική δραστηριότητα του Δ. Γληνού στη Βουλή των Ελλήνων (1936)

4.3.1. Οι εκλογές του Ιανουαρίου 1936 και το Παλλαϊκό Μέτωπο

Ο γεωγραφικός, πληθυσμιακός και ιδεολογικός χάρτης της Ελλάδας μετασχηματίζεται δραματικά κατά τη δεκαετία που ακολουθεί τη Μικρασιατική Καταστροφή. Η δημογραφική αύξηση του πληθυσμού με την εισροή περισσότερο από ενάμισι εκατομμύριο προσφύγων, η ιδιοτυπία κοινωνικής συγκρότησης και διαμόρφωσης πολιτικής συνείδησης στα κοινωνικά στρώματα του γηγενούς πληθυσμού, καθώς και οι κοινωνικές αντιθέσεις εθνικο-μειονοτικής ή θρησκευτικής φύσης, δημιουργούν διαφοροποιήσεις συμφερόντων και άμεσα ταξικά συμφέροντα σε ένα νέο εκλογικό σώμα και έναν νέο κομματικό χάρτη που έχει ήδη δημιουργηθεί[218].

Σε ολόκληρο τον Μεσοπόλεμο καμιά πολιτική συσπείρωση γύρω από κάποιο κόμμα μικρού ή μεγαλύτερου βεληνεκούς δεν θα κατορθώσει να αμφισβητήσει ή να ανατρέψει το όλο σύστημα που δομείται γύρω από τους δύο κυρίαρχους πολιτικούς πυλώνες: το Κόμμα των Φιλελευθέρων και το Λαϊκό Κόμμα. Ούτε οι ακραίες συντηρητικές δυνάμεις (Κόμμα των Ελευθεροφρόνων) που έχουν την ευκαιρία να εκμεταλλευτούν τα λάθη των δύο μεγάλων κομμάτων, ούτε η απουσία ισχυρής μετριοπαθούς Αριστεράς (Αγροτικό Κόμμα), αλλά ούτε και η Κομμουνιστική Αριστερά (Κ.Κ.Ε.) που θα μπορούσε να λειτουργήσει ως προπύργιο συμφερόντων της εργατικής τάξης, κατορθώνουν να κλονίσουν ριζικά τα πολιτικά μεγέθη των δύο αντιμαχόμενων πολιτικών σχηματισμών.

Στις 26 Ιανουαρίου 1936 διεξάγονται οι τελευταίες ελληνικές βουλευτικές εκλογές του Μεσοπολέμου. Η βενιζελική-δημοκρατική παράταξη εκλέγει 142 βουλευτές, η αντιβενιζελική-βασιλική 143, και το *Παλλαϊκό Μέτωπο* (συνεργασία ΚΚΕ – Ενιαίου Μετώπου Εργατών-Αγροτών[219], εφεξής Π.Μ.) 15 βουλευτές, μεταξύ των οποίων και τον Δημήτρη Γληνό, στην πρώτη

---

[218] Ρήγος, Ά. *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935, Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1999, σσ. 29, 121, 199

[219] Σύμφωνα με το ιδρυτικό συμφωνητικό του (12/1/1936) σύμβολό του είναι «*δύο χείρες συμπλεκόμεναι εις αδελφικόν χαιρετισμόν, εις ένδειξιν αλληλεγγύης εργατών-αγροτών-επαγγελματιών-βιοτεχνών-διανοούμενων*», ενώ οι συνεργαζόμενοι σε αυτό «*διατηρούντες τας γενικωτέρας πολιτικάς πεποιθήσεις των και την πολιτικήν ανεξαρτησίαν των αναλαμβάνουν την υποχρέωσιν κοινής συνεργασίας και κοινού αγώνος δια την πραγματοποίησιν του κατωτέρω κοινού προγράμματος*». Βλ. «Συγκροτήθηκε Παλ. Μέτωπο στην Αθήνα», *Ριζοσπάστης*, 15/1/1936, σ. 4

και τελευταία θητεία του. Για πρώτη φορά οι αριστερές δυνάμεις διαθέτουν στην Ελλάδα μία τόσο ισχυρή κοινοβουλευτική εκπροσώπηση[220]. Τα δύο μεγάλα κόμματα, το Κόμμα Φιλελευθέρων με αρχηγό τον Θεμιστοκλή Σοφούλη και το Λαϊκό Κόμμα με τον Παναγή Τσαλδάρη, δεν μπορούν να σχηματίσουν αυτοδύναμη κυβέρνηση, ενώ η σφοδρή αντιπαλότητά τους - ιδίως η διαφωνία τους στο θέμα των απότακτων αξιωματικών- δεν αφήνει περιθώρια για κυβέρνηση συνεργασίας.

Το Π.Μ. καλείται να διαδραματίσει ρόλο ρυθμιστή στις πολιτικές εξελίξεις, αφού προσεγγίζεται μυστικά και από τα δύο μεγάλα κόμματα, τα οποία ελπίζουν στη στήριξη μίας κυβέρνησης που θα σχημάτιζαν είτε με ψήφο εμπιστοσύνης είτε με ψήφο ανοχής. Στον *Ριζοσπάστη* της 16/2/1936 το Π.Μ. ανακοινώνει την πρόθεσή του να στηρίξει για την ανάδειξη προεδρείου της Γ' Αναθεωρητικής Βουλής όποιο Κόμμα δεσμευτεί να λάβει σε καθορισμένη προθεσμία μία σειρά από συγκεκριμένα μέτρα, ικανοποιώντας ζωτικές διεκδικήσεις. Εντέλει, οι διαπραγματεύσεις τελεσφορούν μεταξύ Κόμματος Φιλελευθέρων και Π.Μ. και επισφραγίζονται με τη σύναψη μυστικού συμφωνητικού στις 19/2/1936, το οποίο έχει μείνει γνωστό ως «Σύμφωνο Σοφούλη-Σκλάβαινα» από τα επώνυμα των επικεφαλής των δύο μερών[221]. Με βάση τους όρους της συμφωνίας[222], το Π.Μ. αναλαμβάνει την υποχρέωση να ψηφίσει τον Σοφούλη για το αξίωμα του προέδρου της Βουλής και να δώσει ψήφο ανοχής στην κυβέρνηση που αυτός θα σχηματίσει. Από την πλευρά της, η κυβέρνηση θα διαλύσει τους φασιστικούς μηχανισμούς μέσα στο κράτος, θα παρέχει γενική πολιτική αμνηστία και, γενικά, θα

[220] Το μεγαλύτερο μέρος της κύριας δύναμης του Κόμματος, βρισκόταν συγκεντρωμένο στον γεωγραφικό χώρο της Μακεδονίας, της Θράκης και της Θεσσαλίας. Οι κυριότερες εστίες δύναμής του ήταν οι πόλεις των βιομηχανικών αστικών κέντρων, ενώ σημαντική επιρροή είχε στις κοινότητες των Εβραίων και Μουσουλμάνων της βόρειας Ελλάδας. Βλ. σχετ. Γεωργαντίδης Χ. Ν. & Νικολακόπουλος, Η. «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του Κ.Κ.Ε. μεταξύ των δύο πολέμων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ 36-37, 1979

[221] Ο Στέλιος (Στυλιανός) Σκλάβαινας (1907-1944) ήταν ηγετικό στέλεχος της ΟΚΝΕ και του ΚΚΕ, βουλευτής Θεσσαλονίκης του Παλλαϊκού Μετώπου και αρχηγός της κοινοβουλευτικής του ομάδας.

[222] «*Ήταν μια συμφωνία εξαιρετικής για εκείνη την εποχή πολιτικής σημασίας, γιατί έδινε τη δυνατότητα για ευρύτερη συσπείρωση και παλλαϊκή πάλη κατά του κινδύνου της φασιστικής δικτατορίας και για την προάσπιση της δημοκρατίας.*». Βλ. Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ. *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, όπ.π., σσ. 293-294, όπου αναφέρονται αναλυτικά και οι όροι της συμφωνίας. Το ΚΚΕ αναγνωρίζει ότι το αποτέλεσμα των εκλογών όπου ενισχύονται οι Φιλελεύθεροι αποτελεί απόδειξη ότι, καλώς ή κακώς, οι μάζες επιλέγουν να θεωρούν τους Φιλελεύθερους ως τη δύναμη που μπορεί να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την προαλειφόμενη δικτατορία. Λυμπεράτος, Μ. «Τα ελληνικά λαϊκά μέτωπα και το ΚΚΕ. Οι ιστορικές απόπειρες εφαρμογής μιας ευρείας πολιτικής συμμαχιών», *Μαρξιστική Σκέψη*, τόμ. 12, 1-3/ 2014, σ. 53

ικανοποιήσει συγκεκριμένα αιτήματα που αφορούν πολιτικά και οικονομικά ζητήματα[223].

Το Π.Μ. πράγματι στηρίζει την υποψηφιότητα Σοφούλη, ο οποίος εκλέγεται πρόεδρος της Βουλής στη συνεδρίαση της 6ης Μαρτίου[224]. Όμως το Κόμμα Φιλελευθέρων δεν τηρεί τις υποχρεώσεις του και επιχειρεί να σχηματίσει κυβέρνηση με τον Τσαλδάρη, με αποτέλεσμα η Κοινοβουλευτική Ομάδα του Π.Μ. να δημοσιοποιήσει την ύπαρξη του Συμφώνου στις 2 Απριλίου, ενώ την επομένη ο *Ριζοσπάστης* θα δημοσιεύσει ολόκληρο το κείμενό του[225]. Ο Σοφούλης, θα παραδεχτεί αμέσως την ύπαρξη του Συμφώνου[226], αλλά θα κατηγορήσει το Π.Μ. για έλλειψη πολιτικής ηθικής, ενώ, σε απάντηση, ο *Ριζοσπάστης* χαρακτηρίζει «ανήθικη» όχι τη δημοσίευση του Συμφώνου, αλλά την «πράξη της μη εφαρμογής του»· αντιθέτως, η δημοσίευσή του αποτελεί «υποχρέωση τιμής απέναντι στο λαό»[227]. Στις δηλώσεις του Σοφούλη αποτυπώνεται καθαρά ότι είναι αυτή η προσωπικότητα του Γληνού που λειτούργησε ως εχέγγυο για τη σύναψη του συμφώνου: «*Δεν απέκρυψα ποτέ ότι ενέκρινα τα αιτήματα του Παλλαϊκού Μετώπου* [...] *Δεν εδίστασα δε και να στηρίξω την έγκρισίν μου αυτήν δια της υπογραφής μου, την οποίαν προθύμως έδωσα εις τον κ. Γληνόν, έχων υπόψη την ευθύτητα του χαρακτήρος του και την ανωτερότητα της αγωγής του*»[228]. Ο Θ. Τουρκοβασίλης, βουλευτής του Κόμματος των Ελευθεροφρόνων, θα βρει

---

[223] ΚΚΕ. «Συμφωνητικό του Κόμματος των Φιλελευθέρων και της κοινοβουλευτικής ομάδας του Παλλαϊκού Μετώπου», *Επίσημα Κείμενα, τόμ. 4, 1934-1940*, όπ.π., σσ. 342-343

[224] Στην 1η ψηφοφορία ο Θ. Σοφούλης παίρνει 142 ψήφους, ο Χ. Βοζίκης 139 και ο Γ. Σιάντος 13 (1 λευκό & 1 άκυρο & 4 απόντες). Στη 2η Σοφούλης 158, Βοζίκης 137 (1 άκυρο & 4 απόντες). Βλ. *Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Γ' Αναθεωρητική. Συνεδριάσεις Α'-Θ' (2 Μαρτίου 1936-30 Απριλίου 1936)*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1938, Συνεδρίασις Β', 6/3/1936, σ. 7

[225] «Συμφωνητικό του Κόμματος των Φιλελευθέρων και την Κοινοβουλευτικής Ομάδος του Παλλαϊκού Μετώπου», *Ριζοσπάστης*, 3/4/1936, σ. 1

[226] «[...] *παν ότι συνωμολόγησα μετά του Παλλαϊκού Μετώπου είναι απόρροια βαθυτάτης πεποιθήσεώς μου και έχω την απόφασιν και την υποχρέωσιν να επιδιώξω την πλήρη εφαρμογήν των όρων του συμφώνου, οι οποίοι απέβλεπον κυρίως εις την κατοχύρωσιν των λαϊκών ελευθεριών, εις την απονομήν γενικής αμνηστείας εις όλους του πολιτικούς καταδίκους και εις την θεραπείαν των αναγκών του εργαζομένου λαού*». *Επίσημα Πρακτικά...*, όπ.π., Συνεδρίασις Δ', 24/4/1936, σ. 27

[227] «Η αντίδραση λυσσομανάει [...] Όχι η δημοσίευσή του ανήθικη αλλά η μη εφαρμογή του», *Ριζοσπάστης*, 4/4/1936, σ. 1

[228] «Δηλώσεις του Σοφούλη», *Ριζοσπάστης*, 4/4/1936, σ. 1. Βέβαια, σε ανακοίνωσή του το Π.Μ. θα σπεύσει να γνωστοποιήσει ότι «*τις διαπραγματεύσεις με το κ. Σοφούλη τις έκαμαν οι εντεταλμένοι της ομάδας και ένας απ' αυτούς ήταν ο κ. Δημ. Γληνός, την δε απόφαση να δημοσιευτεί το συμφωνητικό, την πήρε η κοινοβουλευτική ομάδα*». Βλ. «Ανακοίνωση του Παλλαϊκού Μετώπου», *Ριζοσπάστης*, 6/4/1936, σ. 3

τότε την ευκαιρία να επιτεθεί προσωπικά στον Γληνό, ο οποίος επί τόσα χρόνια καταλάμβανε καίριες θέσεις στη χάραξη των εκπαιδευτικής πολιτικής των Φιλελευθέρων: «[...] *αντιλαμβάνεσθε βεβαίως τώρα ποίαν κατεύθυνσιν έθεσεν εις την Εθνικήν παιδείαν της Χώρας άνθρωπος τοιούτων κοινωνικών αντιλήψεων*»[229]. Στις συζητήσεις που ακολουθούν στη Βουλή[230], αποκαλύπτεται ο σημαίνων ρόλος του Γληνού κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων και με το αντίπαλο δέος: είναι αυτός που ήρθε σε επαφή με τον βουλευτή Αθηνών του Λαϊκού Κόμματος, Κ. Αγγελόπουλο, ο οποίος προφορικά δέχτηκε όλους τους όρους του Π.Μ.[231], αλλά στη συνέχεια ο Τσαλδάρης αρνήθηκε την υπογραφή επίσημου συμφώνου, όπως αρνήθηκε και να ανακαλέσει προηγούμενες δηλώσεις του σύμφωνα με τις οποίες δεν αναγνώριζε δικαιώματα στους βουλευτές του Π.Μ. ίσα με των βουλευτών των άλλων κομμάτων. Βέβαια, την προσπάθεια του Λαϊκού Κόμματος να διαπραγματευτεί με το Π.Μ. μέσω του Αγγελόπουλου, είχε από τις 29 Φεβρουαρίου αποκαλύψει ο Γληνός σε συνέντευξή του στον *Ριζοσπάστη*. Εκεί αναφέρει ότι στις 2 Φεβρουαρίου ο βουλευτής του Λαϊκού Κόμματος βρήκε «ορθά και λογικώτατα» τα αιτήματα που του ανέλυσε ο Γληνός και υπερθεμάτιζε όλες τις διεκδικήσεις, εκτός από το ζήτημα της αναλογικής ως εκλογικού συστήματος. Οι διαπραγματεύσεις διήρκεσαν τρεις εβδομάδες και εντέλει το Λαϊκό Κόμμα υποχώρησε και στο ζήτημα της αναλογικής και αποδέχτηκε όλους τους όρους, αλλά η συμφωνία ναυάγησε όταν το Π.Μ. ζήτησε από τον Τσαλδάρη να δηλώσει επίσημα ότι η ψήφος των βουλευτών του Π.Μ. είναι σε όλα ισότιμη με την ψήφο κάθε άλλου βουλευτή[232]. Ο Γληνός θα δημοσιεύσει τότε στον *Ριζοσπάστη* μακροσκελές κείμενο σε τέσσερα μέρη, όπου αναλύει τις θέσεις και τις διεκδικήσεις του Π.Μ., παρουσιάζει τις ζυμώσεις πριν τη σύναψη του Συμφώνου και θριαμβολογεί για τον αντίκτυπο της αποκάλυψής του.

Στο μεταξύ, ο Δεμερτζής, που είχε σχηματίσει κυβέρνηση στις 14/3/1936 με αντιπρόεδρο και υπουργό στρατιωτικών τον Ιωάννη Μεταξά, πεθαίνει αιφνιδίως στις 13 Απριλίου και την ίδια ημέρα ο βασιλιάς, δίχως να ενημερώσει τους πολιτικούς αρχηγούς, διορίζει τον Μεταξά πρωθυπουργό.

---

[229] *Επίσημα Πρακτικά...*, όπ.π., Συνεδρίασις Δ', 24/4/1936, σ. 29

[230] *Επίσημα Πρακτικά...*, όπ.π., Συνεδρίασις Δ', 24/4/1936, κυρίως σσ. 30-34

[231] Βλ. «Το ζήτημα της εκλογής προέδρου της Βουλής», *Ριζοσπάστης*, 28/2/1936, σ. 1

[232] «Αποστομωτική απάντηση στις ψευδολογίες του Λαϊκού Κόμματος», *Ριζοσπάστης*, 29/2/1936, σσ. 1 και 5. Τα ίδια ακριβώς δηλώνει ο Γληνός και από το βήμα της Βουλής στη συνεδρίαση της 24/4/1936. Ο βουλευτής Αγγελόπουλος και ο ίδιος ο Τσαλδάρης θα αρνηθούν κατηγορηματικά όσα ισχυρίζεται ο Γληνός, χαρακτηρίζοντάς τα ανακριβή και ψευδή. Ο Γληνός στην ανταπάντησή του θα επιμείνει σε όσα δήλωσε προηγουμένως.

Εάν εφαρμοζόταν το περίφημο σύμφωνο Σοφούλη-Σκλάβαινα, το οποίο επιδοκιμάστηκε από την πλειοψηφία της Βουλής, ενδεχομένως να έφραζε τον δρόμο στη δικτατορία του Μεταξά. Το βέβαιο είναι ότι προκάλεσε αναβρασμό στους κόλπους των Φιλελευθέρων[233], θυελλώδεις αντιδράσεις από τα αντιβενιζελικά κόμματα[234] και, αναπόφευκτα, ναυάγιο του σχηματισμού κυβέρνησης των Φιλελευθέρων. Το αστικό πολιτικό σύστημα ξεπέρασε την κρίση του, καθώς πολύ σύντομα οι δύο πλευρές του συμπορεύτηκαν[235] και τελικά ο βασιλιάς Γεώργιος έδωσε εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον Ι. Μεταξά, θιασώτη των δικτατορικών λύσεων, αρχηγό ενός μικρού κόμματος με μόλις 7 έδρες στη Βουλή[236]. Τον Απρίλιο του 1936, η κυβέρνηση Μεταξά εξασφαλίζει τη στήριξη των δύο μεγάλων αστικών κομμάτων που συμφωνούν ότι το Κοινοβούλιο πρέπει να διακόψει τις εργασίες του για πέντε μήνες. Ο δρόμος για την εγκαθίδρυση της δικτατορίας έχει ανοίξει.

4.3.2. Ο Δημήτρης Γληνός ως βουλευτής του Παλλαϊκού Μετώπου

Ο Γληνός, ως υποψήφιος βουλευτής, στο προεκλογικό πρόγραμμα του Π.Μ. επικεντρώνεται στο ζήτημα που γνωρίζει καλύτερα, τη σημαντικότητα του οποίου έχει αναδείξει με το έως τότε έργο του: την αναγέννηση της ελληνικής παιδείας. Το «*υπέρτατο χρέος απέναντι στον πολιτισμό, την πρόοδο και την ευτυχία του λαού μας* [...] [είναι] *να δώσουμε αληθινή μόρφωση σ' όλο το λαό, να σβήσουμε το αίσχος του αναλφαβητισμού, να υψώσουμε τη λαϊκή γλώσσα σε μοναδικό όργανο όλης της πνευματικής μας ζωής, να μορφώσουμε δημιουργικούς ανθρώπους* [...] *να χειραφετήσουμε και να εξυψώσουμε το*

[233] Οι δύο ροπές στο Κόμμα Φιλελευθέρων μετά την αποκάλυψη του Συμφώνου παρουσιάζονται αρκετά αναλυτικά στο κείμενο του Γληνού «Το συμφωνητικό Παλλαϊκού Μετώπου και Φιλελευθέρων», *Ριζοσπάστης*, 25/4/1936, σσ. 1, 5

[234] Η σχετική συζήτηση στη Βουλή βρίθει βαριών χαρακτηρισμών για το Σύμφωνο: «αίσχος», «πράξις κατάπτυστος», «πράξις επαίσχυντος και φρικώδης», «αντεθνική», «προδοτική», «μέθοδος εξαγοράς συνειδήσεων», «θλιβερόν και αθέμιτον», «ανήθικη συναλλαγή» κ.ά.

[235] Φιλελεύθεροι και Λαϊκοί τον Ιούλιο του 1936 έρχονται σε συμφωνία, ώστε να σχηματίσουν μια κυβέρνηση συνασπισμού, όταν ο βασιλιάς θα τους έδινε υποτίθεται την εντολή. Βλ. Κολιόπουλος, Ι. «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 έως την 28η Οκτωβρίου 1940», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 15, Αθήνα, 1978, σ. 379

[236] Είχε προηγηθεί η υπουργοποίηση του Ι. Μεταξά, ο οποίος διορίστηκε υπουργός Στρατιωτικών στη θέση του Αλ. Παπάγου, που εξαναγκάστηκε να παραιτηθεί, αφού ενημέρωσε τον βασιλιά ότι ο στρατός δεν θα ανεχόταν τον σχηματισμό κυβέρνησης με τη συμμετοχή των κομμουνιστών. Βλ. *Ακρόπολις*, 3/3/1936

δάσκαλο»[237]. Όταν η Δ.Ο.Ε., μέσω του περιοδικού της *Διδασκαλικό Βήμα* (8/1/1936), ζητά από τα πολιτικά κόμματα να κάνουν γνωστές τις προγραμματικές θέσεις τους για τα ζητήματα της παιδείας, ο Δ. Γληνός και ο Ν. Πλουμπίδης θα υπογράψουν το απαντητικό κείμενο εκ μέρους του Π.Μ., στο οποίο αναφέρεται με συντομία το γενικότερο πλαίσιο των εκπαιδευτικών γραμμών του Κόμματος[238]. Με το ψευδώνυμο Δ. Νέστορας, ο Γληνός θα απευθυνθεί στον εκπαιδευτικό κλάδο και θα τον καλέσει «*να καθορίσει μια βασική γραμμή εκπαιδευτικής πολιτικής και να διατυπώσει, με αυτεπίγνωση και αξιοπρέπεια, σε πρόγραμμα τις διεκδικήσεις του*»[239]. Δεν θα περιοριστεί, ωστόσο, στα ζητήματα της παιδείας και της εκπαίδευσης, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Στο πλαίσιο της προεκλογικής εκστρατείας, επισκέπτεται διάφορους συνοικισμούς και εκφωνεί σειρά προεκλογικών λόγων, με πρώτο αυτόν στον κινηματογράφο «Κρόνος» του προσφυγικού συνοικισμού της Νέας Ιωνίας, στις 15 Ιανουαρίου 1936. Πρόκειται για την πρώτη προεκλογική συγκέντρωση του Π.Μ., όπου ο Γληνός αποδίδει την ευθύνη για την προσφυγική δυστυχία στα κόμματα της «αστικοτσιφλικάδικης διακυβέρνησης», που «*κρατάνε το λαό στο πνευματικό σκοτάδι για να τον σέρνουν ανεμπόδιστα στα πολεμικά μακελειά, που φέρνουν άφθονα πλούτη στους ντόπιους και ξένους ληστές, τον όλεθρο, την πείνα και την εξαθλίωση στη φτωχολογιά*»[240]. Δύο ημέρες μετά θα μιλήσει στα Παλαιά Σφαγεία και το Γκαζοχώρι (σημερινό Γκάζι), φτωχογειτονιές όπου του επιφυλάσσεται θερμή υποδοχή, σύμφωνα με δημοσίευμα του *Ριζοσπάστη*[241], ενώ στις 18 Ιανουαρίου θα μιλήσει στο Παλαιό Φάληρο[242] και στις 19 στην Καλλιθέα[243]. Με κάθε αφορμή στις προεκλογικές του ομιλίες ο Γληνός αναλύει το

---

[237] «Το Παλλαϊκό Μέτωπο η μόνη εγγύηση και ελπίδα του λαού μας. Ο Γληνός εκ μέρους των διανοουμένων», *Ριζοσπάστης*, 20/1/1936, σ. 1. Βλ., επίσης, Γληνός, Δ. «Τα εκατόχρονα της αστικής παιδείας», *Ριζοσπάστης*, 25/3/1936, σ. 4

[238] Αναδιοργάνωση της παιδείας, οχτάχρονο γενικό υποχρεωτικό λαϊκό σχολείο, δημοτική γλώσσα παντού, εξύψωση της θέσης του εκπαιδευτικού από μορφωτική και επαγγελματική άποψη, συνδικαλιστικά δικαιώματα – μονιμότητα και ισοβιότητα εκπαιδευτικών, αποκεντρωμένη διοίκηση της παιδείας κ.ά. Βλ. Κατσαντώνης, Γ. *Η Αριστερή παράταξη των δασκάλων στο Μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1998

[239] Νέστορας, Δ. [Γληνός, Δ.] «Ο σωστός δρόμος», *Σχολική Εφημερίς*, 2/2/1936, σ. 1. Βλ., επίσης, Νέστορας, Δ. [Γληνός, Δ.] «Οργανωτική ενότητα», *Σχολική Εφημερίς*, 23/2/1936, σ. 1

[240] «Συγκέντρωση στην Νέα Ιωνία με 800», *Ριζοσπάστης*, 16/1/1936, σ. 4

[241] «Η κίνηση των υποψηφίων της Αθήνας», *Ριζοσπάστης*, 18/1/1936, σ. 4

[242] «Οι χτεσινές και σημερινές συγκέντρωσες του Παλλαϊκού Μετώπου», *Ριζοσπάστης*, 19/1/1936, σ. 6

[243] «Οι προεκλογικές κινητοποίησες στους συνικισμούς τις Αθήνας και Πειραιά», Ριζοσπάστης, 20/1/1936, σ. 5 [διατηρείται η ορθογραφία της εφημερίδας]

προσφυγικό πρόβλημα, αποκαλύπτοντας τον εκμεταλλευτικό ρόλο των προσφυγοπατέρων, που εντείνει τη δραματική κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει οι πρόσφυγες και την οποία ο ίδιος γνωρίζει πολύ καλά.

Προσερχόμενος στην αίθουσα του θεάτρου «Αλάμπρα» (20/1/1936) τυγχάνει εκδηλώσεων ενθουσιασμού, ενώ στην αρχή της ομιλίας του χαιρετίζει εκ μέρους των διανοούμενων «*που είνε παιδιά του εργαζόμενου ελληνικού λαού και πονούν τον πόνο του*» και εκ μέρους των εξόριστων αγωνιστών. Απευθύνεται στον αγρότη, τον εργάτη, τον επαγγελματία, τον πρόσφυγα, κάθε πολίτη της χώρας και επιχειρεί να αποδείξει «*την αντιλαϊκότητα του προγράμματος των μοναρχοφασιστικών παρατάξεων και των παλαιοδημοκρατικών κομμάτων*», να αναδείξει τις βαθύτερες αιτίες της οικονομικής, κοινωνικής και πνευματικής εξαθλίωσης του λαού και, παράλληλα, να αναλύσει το πρόγραμμα του Π.Μ., καταλήγοντας: «*στην ψευτοδημοκρατία των αστικών κομμάτων, στο φασισμό και στη στρατοκρατία αντιτάσσουμε τη λαοκρατική αναδημιουργία. Λευτεριά - δουλειά - ειρήνη, τα συνθήματά μας*»[244]. Ο *Ριζοσπάστης* χαρακτηρίζει τον Γληνό ως «το βαρύ πυροβολικό από τους ρήτορες της συγκέντρωσης», που σκόρπισε «ρίγη συγκίνησης» και «παραλήρημα ενθουσιασμού»[245].

Στην αίθουσα του θεάτρου «Καλλιφόρνια» εκφωνεί προεκλογικό λόγο στις 21/1/1936, με κεντρικό σύνθημα: «Εργάτες όλης της Ελλάδας, ενωθήτε»[246], απευθυνόμενος σε όλους τους εργάτες, ρεφορμιστές, σοσιαλιστές, ανοργάνωτους, οι οποίοι ανταποκρίνονται το ίδιο θερμά, όπως συνέβη και δύο ημέρες μετά, σε ανάλογη συγκέντρωση στην πλατεία Ψυρρή[247].

Το βράδυ της 24ης Ιανουαρίου μιλά στους νέους, εργαζόμενους και φοιτητές της Αθήνας, στην κατάμεστη αίθουσα του θεάτρου «Έντεν» στο Θησείο. Χαιρετίζει τη νεολαία «*από μέρους των εξόριστων νέων, που βρίσκονται στις φυλακές και τα ξερονήσια και με αλύγιστη ψυχή μορφώνονται για να σταθούν άξιοι αγωνιστές στο πλευρό του εργαζόμενου λαού*» και συνοψίζει τις επιλογές των νέων στους τρεις δρόμους που ανοίγονται μπροστά τους: πρώτο, αυτόν που «*οδηγεί στη ρουτίνα των*

[244] «Ο χτεσινός πρωτοφανής συναγερμός του λαού της Αθήνας. Δεκαπέντε χιλιάδες πολιτών στη μεγαλειώδη συγκέντρωση του Παλ. Μετώπου», *Ριζοσπάστης*, 21/1/1936, σσ. 1, 5-6
[245] *Στο ίδιο*
[246] «7 χιλιάδες εργαζόμενοι του προλεταριάτου Πειραιά με μια φωνή στη χθεσινή συγκέντρωση του Π. Μετώπου», *Ριζοσπάστης*, 22/1/1936, σσ. 1, 5
[247] «Η κίνηση των υποψηφίων στην Αθήνα και τον Πειραιά», *Ριζοσπάστης*, 25/1/1936, σ. 6

παλαιών κομμάτων» χειραγωγώντας τους με το «δόλωμα» του παρασιτισμού στις δημόσιες θέσεις· δεύτερο, τον δρόμο που οδηγεί στον «*νέο γενιτσαρισμό*» και το «*φασιστικό παιδομάζωμα*»· τρίτο, τον «*δρόμο της λαοκρατίας, της λαοκρατικής δημοκρατίας, που σ' αυτόν οδηγεί το Παλλαϊκό μέτωπο*»[248].

Στις εκλογές της 26/1/1936 ο Δημήτρης Γληνός εκλέγεται βουλευτής Αθηνών. Ο Λυκογιάννης αφηγείται: «*Όταν δημοσιεύτηκαν τα αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών το Γενάρη του 1936, πήγα στο σπίτι του Γληνού και τον είδα. Ήταν συγκινημένος πολύ και χαρούμενος. "Το κόμμα με ετίμησε πολύ. Ξαίρω πως δεν έχει άδικο το κόμμα να δυσπιστεί προς τους διανοουμένους. Οι διανοούμενοι τού έχουν κάνει πολλά* [...] *Εγώ όμως δεν πρόκειται ποτέ να κάνω του κεφαλιού μου. Ακόμη και στην περίπτωση, που διαφωνώ σ'ένα ζήτημα με μια άποψη του κόμματος, θα ζητήσω από το κόμμα να με πείσει για την ορθότητα της γνώμης του. Στην περίπτωση, που δε θα πειστώ, δε θα βγω ποτέ έξω να πω την προσωπική μου γνώμη, αλλά θα πειθαρχήσω στη γνώμη και την απόφαση του κόμματος και στην πορεία της εφαρμογής τους, μέσα στην κομματική πράξη, θα προσπαθήσω να πείσω είτε να πειστώ από τα πράγματα τα ίδια, ότι έχω δίκιο, είτε ότι έχω άδικο, δουλεύοντας πάντα πάνω στη γραμμή του κόμματος, όπως απαιτεί το συμφέρο του λαού μας.". Τέτια κομματικότητα είχεν ο Γληνός, όταν ακόμη ήταν έξω, μα και πολύ κοντά στο κόμμα.*»[249].

Ως βουλευτής ο Γληνός καταβάλλει μεγάλες προσπάθειες για να πραγματοποιηθεί η πολιτική γραμμή της παράταξής του, να προωθηθούν τα αιτήματα, να υλοποιηθούν οι προεκλογικές εξαγγελίες, να συγκεντρωθούν όλες οι προοδευτικές δυνάμεις του τόπου, ώστε να κινητοποιηθούν για μια κοινή αντιφασιστική, δημοκρατική πολιτική δράση. Ένα νέο πεδίο δράσης και αγώνων ανοίγεται μπροστά του, με τις παρεμβάσεις του στη Βουλή να είναι καίριες και ουσιαστικές. Όπως τονίζει και ο Mannheim, τα κοινοβούλια δεν είναι όμιλοι συζήτησης, καθώς η πολιτική σφαίρα δράσης δεν εξαντλείται στα κοινοβουλευτικά μορφώματα και τις συζητήσεις, αφού όλα αυτά είναι επιφαινόμενα της κοινωνικής και οικονομικής δομής[250].

Πρώτη ενέργεια, το διάβημα του Π.Μ., στις 30 Ιανουαρίου, στο οποίο προβαίνουν οι βουλευτές Γληνός και Τυρίμος προς τον πρωθυπουργό

---

[248] «Ο λόγος του Γληνού για τα προβλήματα των νέων», *Ριζοσπάστης*, 25/1/1936, σ. 6

[249] Λυκογιάννης, Θ. «Κοντά στο Δάσκαλο», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη*..., όπ.π., σ. 101

[250] Mannheim, K. *Ιδεολογία και Ουτοπία*, όπ.π., σσ. 181-182

Δεμερτζή, σχετικά με την αναδρομική ακύρωση της διάταξης του εκλογικού νόμου που αναστέλλει τα εκλογικά δικαιώματα των καταδικασμένων με το «ιδιώνυμο», καθώς και την αμνήστευση των Ζαχαριάδη και Νεφελούδη και την ακύρωση των εκκρεμών αποφάσεων εκτοπισμού των Νεφελούδη και Σκλάβαινα, προκειμένου να ασκήσουν τα καθήκοντά τους ως βουλευτές. Παράλληλα, οι βουλευτές Γληνός και Τυρίμος ενημερώνουν σχετικά τους αρχηγούς των κομμάτων Παπανδρέου, Παπαναστασίου και Μυλωνά και αποσπούν την υπόσχεσή τους για ανάλογα διαβήματα προς την κυβέρνηση[251]. Δύο ημέρες μετά, μαζί με τον βουλευτή Σινάκο, ζητά από το Πολιτικό Γραφείο του Πρωθυπουργού τις αποφάσεις του υπουργικού συμβουλίου πάνω στα προαναφερθέντα ζητήματα[252]. Παράλληλα, κάνουν διάβημα στον υπουργό Γεωργίας για την άμεση επέμβασή του στο αγροτικό ζήτημα της Νέας Αγχιάλου Βόλου και για μια ευνοϊκή λύση υπέρ των ακτημόνων αγροτών της περιοχής. Ο υπουργός υπόσχεται μία δίκαιη κατανομή των κλήρων στους πραγματικούς ακτήμονες της Αγχιάλου[253]. Ανάλογο υπόμνημα επιδίδει, μαζί με επιτροπή βουλευτών του Π.Μ., στους αρμόδιους, για το ζήτημα των αγροτών των νομών Γρεβενών και Τρικάλων[254]. Γενικά, το όνομα του Γληνού εντοπίζεται σε όλα σχεδόν τα διαβήματα, τα υπομνήματα και τις παραστάσεις διαμαρτυρίας προς κυβερνητικούς αξιωματούχους, αναφορικά με ζητήματα που ταλανίζουν

[251] «Το χθεσινό διάβημα του Παλλαϊκού Μετώπου στον κ. Δεμερτζή για την αμνήστευση των εκλεκτών του λαού», *Ριζοσπάστης*, 31/1/1936, σ. 1

[252] «Η κυβέρνηση αρνείται την αμνήστευση των Ζαχαριάδη, Νεφελούδη, Σκλάβαινα και των άλλων ιδιωνυμιτών βουλευτών», *Ριζοσπάστης*, 2/2/1936, σ. 6. Επίσης, στις 12/2/1936 ο Γληνός θα μιλήσει σε συγκέντρωση του Π.Μ. στο θέατρο «Κεντρικόν» για το ίδιο ζήτημα. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 9/2/1936, σ. 6. Το ζήτημα δεν θα λυθεί, και στις 19 και 21/3/1936 η Κοιν. Ομάδα του Π.Μ. θα καταθέσει στη Βουλή ψηφίσματα για την αμνήστευση των προαναφερθέντων και για την κατάργηση του νόμου 4229 (ιδιώνυμου).

[253] «Οι βουλευτές του Παλλαϊκού Μετώπου επικεφαλής των αγώνων των αγροτών μας», *Ριζοσπάστης*, 2/2/1936, σ. 6

[254] «Η τραγωδία των πεινασμένων αγροτών στις περιφέρειες Τρικκάλων, Καρδίτσης, Γρεβενών», *Ριζοσπάστης*, 8/2/1936, σ. 5

τους πρόσφυγες, τους αγρότες, τους εργάτες[255], τους επαγγελματίες[256], τους πολιτικούς εξόριστους[257], τους φοιτητές[258].

Στις 3 Μαρτίου πραγματοποιείται η έναρξη των εργασιών της Βουλής και η ορκωμοσία των βουλευτών. Μετά το πέρας της, ο αρχηγός της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του Π.Μ., Στ. Σκλάβαινας, καταθέτει τη δήλωση ότι οι 14 βουλευτές του Π.Μ. (εκτός του Νεφελούδη που απουσιάζει) «*δεν δεσμεύονται από τον τυπικό όρκο, που έδωκαν*», γιατί δεν αναγνωρίζουν άλλον όρκο από αυτόν που έδωσαν στον ελληνικό λαό και δημοσιεύτηκε την προηγουμένη στον *Ριζοσπάστη*[259]. Στη συνέχεια, αποχωρούν από την αίθουσα και δεν παρίστανται στην εκφώνηση του βασιλικού λόγου[260], ως διαμαρτυρία για τη διακριτική συμπεριφορά απέναντί τους, που δεν αντιμετωπίζονται με όρους ισοτιμίας προς τους συναδέλφους τους. Στις συσκέψεις του Συμβουλίου του Στέμματος και των αρχηγών των κομμάτων δεν προσκλήθηκε ποτέ εκπρόσωπος του Π.Μ., ενώ ήταν παρόντες αρχηγοί με ελάχιστους βουλευτές. Σε συνδυασμό με πληροφορίες ότι επίκεινται συλλήψεις βουλευτών του Π.Μ., καθίσταται πασιφανές ότι Παλάτι και κυβέρνηση «*προσπαθούν να βάλουν στο περιθώριο της πολιτικής ζωής τούς 15 γενναίους και θαρραλέους αντιπροσώπους του λαού*» και ότι «*πρόκειται*

[255] Βλ., ενδεικτικά, «Διαβήματα των βουλευτών του Παλ. Μετώπου», *Ριζοσπάστης*, 5/5/1936, σ. 4 (για τους απεργούς καπνεργάτες)

[256] Βλ., ενδεικτικά, «Διάβημα βουλευτών του Παλλαϊκού Μετώπου», *Ριζοσπάστης*, 20/2/1936, σ. 3· «Διάβημα των βουλευτών του Π. Μετώπου κατά των φόρων», *Ριζοσπάστης*, 21/2/1936

[257] Συμμετέχει στην οργανωτική επιτροπή του χορού που δίδεται στις 21 Φεβρουαρίου στο θέατρο «Κεντρικόν» υπέρ των πολιτικών εξόριστων και φυλακισμένων. Αυτή απαρτίζεται από πολιτικούς αρχηγούς, βουλευτές, επιστήμονες, διανοούμενους, καλλιτέχνες, επαγγελματικές οργανώσεις κ.ά. Βλ. *Ριζοσπάστης*, 7 και 9/2/1936

[258] Την 1η Μαρτίου διαμαρτύρεται για την παραβίαση του πανεπιστημιακού ασύλου και την τρομοκρατία που ασκείται στους φοιτητές:

«*Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Υπουργόν Παιδείας, Πρύτανιν Πανεπιστημίου Αθηνών*

Εκ μέρους Κοινοβουλευτικής Ομάδος Παλλαϊκού Μετώπου διαμαρτύρομαι δια παραβίασιν Πανεπιστημιακού ασύλου και συμπεριφοράν Πρυτάνεως και αστυφυλάκων κατ' απεργών φοιτητών. Εξαιτούμεθα αποδοχήν αιτημάτων φοιτητών και κατάπαυσιν εξασκουμένης τρομοκρατίας.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΛΗΝΟΣ

Βουλευτής Αθηνών». Βλ. «Διαμαρτυρία», *Ριζοσπάστης*, 1/3/1936, σ. 1. Βλ., επίσης, *Ριζοσπάστης*, 8/3/1936, σσ. 1 και 4, καθώς και 12/3/1936, σ. 4

[259] Βλ. «Οι διαλεχτοί των εργαζομένων δίνουν τον όρκο τους στον ελληνικό λαό», *Ριζοσπάστης*, 2/3/1936, σ. 1

[260] «Η χτεσινή συνεδρίαση της Βουλής», *Ριζοσπάστης*, 3/3/1936, σσ. 1, 4

για προσχεδιασμένη πολιτική που επιδιώκει την εξόντωση της κοινοβουλευτικής ομάδας του Παλ. Μετώπου»[261].

Εκπροσωπώντας το Π.Μ., ο Γληνός στις 12 Μαρτίου χαιρετίζει το συνέδριο των δημοσίων υπαλλήλων, τονίζοντας ότι το Π.Μ. περιλαμβάνει στο πρόγραμμά του και δεσμεύεται να αγωνιστεί για τις συνδικαλιστικές ελευθερίες και τα δίκαια αιτήματα των δημοσίων υπαλλήλων, τους οποίους καλεί σε συστράτευση[262].

Στις επόμενες ημέρες προβαίνει σε όλες τις απαραίτητες ενέργειες και πετυχαίνει την άρση της διαταγής που απαγορεύει τις συγκεντρώσεις του Π.Μ. [263]. Στις 31 Μαρτίου ο Γληνός επισκέπτεται τον πρωθυπουργό Δεμερτζή, προκειμένου να διαμαρτυρηθεί ξανά για τον αυθαίρετο αποκλεισμό της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του Π.Μ. από όλες τις συσκέψεις όπου καλούνται οι αρχηγοί των άλλων κομμάτων. Ο Δεμερτζής, παρόλο που δηλώνει πως αναγνωρίζει το δικαίωμα αυτό στο Π.Μ., παραδέχεται ότι η απόφαση πάρθηκε γιατί όλος ο αστικός κόσμος είναι αντίθετος με τη συμμετοχή των κομμουνιστών σε αυτές τις συσκέψεις, οπότε μετακυλίει την ευθύνη στη Βουλή για να αποφανθεί περί αυτού. Την επομένη οι Σκλάβαινας, Γληνός, Σιάντος και Πορφυρογένης καταθέτουν στο προεδρείο της Βουλής σχετική επερώτηση.

Στην ίδια συνάντηση με τον Δεμερτζή ο Γληνός θα διαμαρτυρηθεί έντονα για τις αστυνομικές υπερβασίες και τις υπουργικές αυθαιρεσίες εναντίον της εργατικής τάξης, για τις παράνομες απαγορεύσεις και διαλύσεις εργατικών συνεδρίων, για τις συλλήψεις απεργιακών επιτροπών, για τους εκτοπισμούς και γενικά για τις απειλές κατά των εργατών και κατά των βουλευτών του Π.Μ.. Θα τονίσει πως «*η κυβέρνηση καταπατώντας τα δίκαια των εργατών αναιρεί τη βασική της υπόσχεση στο λαό για την απόδοση και το σεβασμό των ελευθεριών του και εγκαινιάζει μια νέα περίοδο κοσμογονικής δικτατορίας*»[264].

---

[261] Σκλάβαινας, Σ. «Γιατί λυσσά η αντίδραση κατά του Παλλαϊκού Μετώπου», *Ριζοσπάστης*, 2/3/1936, σσ. 1-2

[262] «Συνεχίζονται οι εργασίες του Δημ/λικού Συνεδρίου. Οι λόγοι των εκπροσώπων των διαφόρων κομμάτων», *Ριζοσπάστης*, 13/3/1936, σ. 4

[263] Βλ. «Έντονη διαμαρτυρία για τις απαγορεύσεις των συγκεντρώσεων», *Ριζοσπάστης*, 15/3/1936, σ. 1. Βλ., επίσης, τα φ. της ίδιας εφημερίδας στις 17/3/1936 και στις 19/3/1936.

[264] «Διαμαρτυρία της Κοιν. Ομάδας του Π. Μετώπου», *Ριζοσπάστης*, 1/4/1936, σ. 6. Βλ., επίσης, «Διάβημα του Παλ. Μετώπου», *Ριζοσπάστης*, 26/2/1936, σ. 5

Ως εκπρόσωπος του Π.Μ., ο Γληνός παρακολουθεί τις εργασίες του «Βαλκανικού Συνεδρίου για την προστασία του παιδιού», που λαμβάνει χώρα στην Αθήνα τον Απρίλιο του 1936. Στη συνεδρίαση της 8ης Απριλίου ο αποκαλυπτικός του λόγος στην αίθουσα του «Παρνασσού» προκαλεί ζωηρή συζήτηση, καθώς εκθέτει ποια είναι η πραγματική κατάσταση της «προστασίας του παιδιού» στη χώρα, που απέχει παρασάγγας από όσα παρουσιάστηκαν στις έως τότε εισηγήσεις. Οι αναφορές του στα ποσοστά θνησιμότητας των βρεφών του Βρεφοκομείου, στην παιδική εργασία, στη σχολική διαρροή, στους ανεφάρμοστους νόμους και στην ανάθεση της προστασίας του παιδιού «*στην ιδιωτική φιλανθρωπία και στον κοσμικό σνομπισμό διαφόρων κυριών*», προκαλούν τις αντιδράσεις όσων θίχτηκαν από την ομιλία του Γληνού, οπότε ο πρόεδρος της συνεδρίασης τού αφαιρεί τον λόγο[265], ενώ ο πρόεδρος του Πατριωτικού Ιδρύματος, Φίλων, ανεβαίνει στο βήμα για να πει: «*Για να καταλάβετε τι αξία έχουν αυτά που σας είπε ο Γληνός, αρκεί να σας πω ότι είνε αρχηγός του Κομμουνιστικού Κόμματος στην Ελλάδα*.»[266]. Τόσο έντονη ανησυχία προκαλείται στο μεταξικό και φιλοβασιλικό στρατόπεδο, που κορυφαία μέλη του, όπως ο δήμαρχος Αθηναίων, Κ. Κοτζιάς, ξεσπαθώνοντας στον Τύπο απειλούν ευθέως τον Γληνό με εξοντωτική εξορία[267]. Ωστόσο, ο Γληνός θα εξακολουθήσει να ασκεί σκληρή κριτική κατά του φασισμού, με κάθε πρόσφορο τρόπο και μέσο, συμβάλλοντας στην αντιφασιστική δημοκρατική συσπείρωση στην πολιτική δράση.

Τον ίδιο καιρό σχεδιάζει και μεθοδεύει την οργάνωση του «μαρξιστικού πανεπιστημίου», που σκοπεύει να ονομάσει «Λαϊκό Πανεπιστήμιο του Ριζοσπάστη». Εκεί ευελπιστεί απερίσπαστος να πραγματώσει όσα μια ζωή πρεσβεύει και δεν χωρούν στα στενά πλαίσια του κρατικού μηχανισμού. Η λειτουργία του πανεπιστημίου αυτού προγραμματίζεται για τον επόμενο Σεπτέμβρη, αλλά ανατρέπεται από την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας[268].

---

[265] «*Περισσότερα από τρία λεφτά δεν ήταν η αλήθεια για τους "καθώς πρέπει" κυρίους, που οργάνωσαν το συνέδριο. Και γι' αυτό με φωνές, διακοπές, διαμαρτυρίες, ανάγκασαν τον πρόεδρο της συνεδρίασης να σταματήσει την ομιλία μου πριν να τελειώσω την πρότασή μου.*». Βλ. Γληνός, Δ. «Το συνέδριο της κοροϊδίας του παιδιού», *Ριζοσπάστης*, 11/4/1936, σ. 1

[266] «Ο λόγος του σ. Γληνού στο Συνέδριο του παιδιού», *Ριζοσπάστης*, 9/4/1936, σ. 1

[267] Λυκογιάννης, Θ. «Κοντά στο Δάσκαλο», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη…*, όπ.π., σσ. 105-106

[268] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. κβ'

Η συνεδρίαση της 29ης Απριλίου είναι αφιερωμένη στην πολύωρη συζήτηση γύρω από το εκλογικό σύστημα. Η πρόταση, την οποία φέρνει στη Βουλή το Κόμμα των Φιλελευθέρων, είναι απότοκο του συμφώνου Σοφούλη-Σκλάβαινα και προκαλεί ταραχή στους βουλευτές του Λαϊκού Κόμματος, που τη θεωρούν προδοτική και κατάπτυστη, αφού ενισχύει την επιρροή των κομμουνιστών, αυξάνει τον «κομμουνιστικό κίνδυνο» και οδηγεί στην καταστροφή της χώρας. Τα επιχειρήματα όσων υποστηρίζουν το πλειοψηφικό σύστημα μπορούν να συνοψιστούν στα λόγια του Στ. Μερκούρη: «*Δύο λόγοι συνηγορούν υπέρ του πλειοψηφικού. Πρώτον δια του πλειοψηφικού είναι δυνατός ο σχηματισμός βιωσίμου Κυβερνήσεως και δεύτερον εξουδετερούται ο κομμουνιστικός κίνδυνος*»[269]. Τα βασικά επιχειρήματα υπέρ της αναλογικής είναι ότι αποφεύγεται η πόλωση στην πολιτική ζωή της χώρας, αφού καταργούνται οι μεγάλες παρατάξεις και επιτυγχάνεται ευρύτερη εκπροσώπηση του ελληνικού λαού, ευνοούνται τα μικρά κόμματα και εξασφαλίζεται η αντιπροσώπευση και των μειοψηφιών.

Αργά τη νύχτα θα ανεβεί στο βήμα ο Γληνός. Αρχικά τονίζει πως η αναλογική παρουσιάστηκε από τους προηγούμενους αγορητές «*ως μεγάλο και τρομερό μορμολύκιο, διότι λέγουν αν εφαρμοσθή η αναλογική θα επικρατήσουν οι κομμουνισταί και θα καταστραφή η Ελλάς*», ενώ στη συνέχεια συνοψίζει την επιχειρηματολογία των υποστηρικτών των δύο συστημάτων και επιχειρεί να αποδομήσει τις θέσεις των κατηγόρων της αναλογικής. Θεωρεί αδιανόητο να υποστηρίζεται μέσα στο Κοινοβούλιο ότι οι κομμουνιστές δεν είναι Έλληνες και αναρωτιέται εάν τελικά τα εκατομμύρια των εργατών και αγροτών δεν είναι όντως Έλληνες. Αναφορικά με το επιχείρημα ότι ο λαός δεν είναι ώριμος και μορφωμένος ώστε να διαχειριστεί το σύστημα της αναλογικής, ο Γληνός θα τονίσει εμφατικά ότι για την αγραμματοσύνη του ευθύνονται τα αστικά κόμματα που θέλουν αμόρφωτο τον λαό ώστε να τον άγουν και να τον φέρουν όπως τα συμφέρει[270]. Σε ό,τι αφορά τον «κομμουνιστικό κίνδυνο» επαναλαμβάνει τη θέση του Π.Μ.: «*Ημείς δεν θέλομε δια της βίας να επιβάλωμε το καινούργιο καθεστώς. Εννοούμεν να πείσωμε τον λαό ότι το καθεστώς που θέλουμε να δημιουργήσουμε είναι γι' αυτόν το συμφερώτερο.*». Κλείνει την ομιλία του λέγοντας πως στις δύο προηγούμενες βουλευτικές περιόδους δεν υπήρχαν κομμουνιστές στη Βουλή. Κι όμως, *«[η] μία πτέρυξ λέγει ότι η τετραετία του Βενιζέλου κατάστρεψε την Ελλάδα ενώ η άλλη πτέρυξ λέγει, ότι η τριετία των*

[269] *Επίσημα Πρακτικά…*, όπ.π., Συνεδρίασις Η', 29/4/1936, σ. 113
[270] Βλ., επίσης, Γληνός, Δ. «Ο "όχλος των αναλφάβητων"», *Ριζοσπάστης*, 2/2/1936, σ. 3

άλλων κατέστρεψε την Ελλάδα. Αφού λοιπόν και οι μεν και οι δε κατέστρεψαν την Ελλάδα, τι φοβείσθε να κάνωμεν ημείς; Τι θα καταστρέψωμεν ημείς;»[271]. Η ομιλία του προκαλεί αίσθηση ακόμα και στους συντηρητικούς κύκλους και πραγματική σύγχυση ανάμεσα στους αντιδραστικούς βουλευτές. Ο συνάδελφος και στενός συνεργάτης του, Μιλτιάδης Πορφυρογένης, υποστηρίζει πως τους άκουσε εκείνο το βράδυ να εκδηλώνουν τον πανικό τους μπροστά στην ακαταμάχητη επιχειρηματολογία των κομμουνιστών[272]. Οι επόμενοι αγορητές χαρακτηρίζουν «εμπρηστές» τους κομμουνιστές και «καρκινώματα» όλα τα μικρά κόμματα, και κυρίως το Π.Μ.. Απαξιωτικά αναφέρονται σε βουλευτές που «δεν είναι πολιτικοί», φωτογραφίζοντας τον Γληνό, ενώ ο Θ. Τουρκοβασίλης δεν διστάζει να καταφερθεί εναντίον του με απροσχημάτιστη επιθετικότητα: «*ήτο φρικτόν το θέαμα ενός αντιπροσώπου της Μόσχας, εν τη Ελληνική Βουλή*», ο οποίος «*μετά τόσης αυθαδείας ωμίλει ότι αφήσαμεν απαίδευτον τον ελληνικόν λαόν* [...] *ενώ αυτός φέρει όλην την ευθύνην του καταντήματος της Ελληνικής εκπαιδεύσεως* [...] *ο ασπονδέστερος συντελεστής της απαιδευσίας των τέκνων του Ελληνικού λαού*»[273]. Εντέλει ψήφισαν 278 βουλευτές, εκ των οποίων οι 155 υπέρ της αναλογικής και οι 123 κατά.

Στις 6 Μαΐου 1936 εκδικάζεται η υπόθεση μήνυσης για συκοφαντία της *Εστίας*, στις στήλες της οποίας υποστηρίχτηκε ότι οι κομμουνιστές αποτελούν αργυρώνητα όργανα της Μόσχας, προκειμένου να εκτελούν την πολιτική της στην Ελλάδα. Ως μάρτυρας κατηγορίας ο Γληνός θα χαρακτηρίσει συκοφαντικό το δημοσίευμα της *Εστίας*, θα καλέσει τους συνήγορους υπεράσπισης της εφημερίδας να καταθέσουν ντοκουμέντα για τους ισχυρισμούς τους, θα τονίσει ότι από τις χιλιάδες των «ιδιωνυμιτών» κανείς δεν καταδικάστηκε ως όργανο ξένης προπαγάνδας και θα υποστηρίξει ότι κατά τον εκτοπισμό του στον Άη-Στράτη γνώρισε υψηλόβαθμα στελέχη του ΚΚΕ που πέθαιναν από την πείνα και τη φυματίωση. Θα άφηνε, αναρωτιέται, το Κόμμα τα ηγετικά του στελέχη να πεθαίνουν αβοήθητα, εάν είχε στην κατοχή του τους πακτωλούς χρημάτων της Σοβιετικής Ένωσης; Τελικά η απόφαση του δικαστηρίου δεν μπαίνει στην ουσία της μήνυσης, αλλά δέχεται

[271] *Επίσημα Πρακτικά*..., όπ.π., Συνεδρίασις Η', 29/4/1936, σσ. 111-112
[272] Λυκογιάννης, Θ. «Κοντά στο Δάσκαλο», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη*..., όπ.π., σ. 106
[273] *Επίσημα Πρακτικά*..., όπ.π., Συνεδρίασις Η', 29/4/1936, σ. 115

ότι όσα έγραψε η *Εστία* δεν μπορούν να θίξουν την υπόληψη και την τιμή του μηνυτή Μηλιαρέση, ως μέλους του ΚΚΕ[274].

Λίγες ημέρες μετά, στις 9/5/1936, ο Γληνός επισκέπτεται το Ηράκλειο Κρήτης για να μιλήσει στο «Συνέδριο εργαζόμενης νεολαίας Ηρακλείου». Στην αποβάθρα τον υποδέχεται ο πρόεδρος τους Εργατικού Κέντρου και πλήθος εργατών, που ξεπερνούν τους 1.000, σύμφωνα με τον ανταποκριτή του *Ριζοσπάστη* στο νησί[275]. Μέσα σε κλίμα ενθουσιασμού, η πορεία προς τα γραφεία του Π.Μ. μέσα από τους κεντρικούς δρόμους του Ηρακλείου, μετατρέπεται σε ογκώδη διαδήλωση. Την επόμενη ημέρα, η πρωτοφανής συρροή κόσμου στο κατάμεστο θέατρο Πουλακάκη αναγκάζει τους διοργανωτές να ζητήσουν από τον Γληνό να μιλήσει στην πλατεία μπροστά από το θέατρο. Μιλά μπροστά σε 6.000 ανθρώπους για την άθλια κατάσταση των αγροτών, αδιανόητο για ένα τόσο πλούσιο σε αγαθά νησί, για τον εκμεταλλευτικό ρόλο των μεσαζόντων, τον παλαιοκομματισμό, τον φασισμό και τη δικτατορία, και τον μοναδικό δρόμο απολύτρωσης που είναι «ο σχηματισμός λαοκρατικής δημοκρατικής Κυβέρνησης», στον οποίο οδηγεί το Π.Μ.. Αναλύει τους όρους του Συμφώνου και καλεί όλον τον λαό να ενωθεί και να απαιτήσει την εφαρμογή του. Το απόγευμα της ίδιας ημέρας επισκέπτεται την Κνωσσό και έπειτα μιλά στη Λέσχη Επιστημόνων, με θέμα: «Ποιο είναι σήμερα το χρέος των διανοουμένων απέναντι στα ζητήματα που απασχολούν τον λαό». Συνοδευόμενος από το συμβούλιο του Εργατικού Κέντρου κάνει περιοδεία στις εργατικές και προσφυγικές συνοικίες και διαπιστώνει τις άθλιες συνθήκες διαβίωσής τους.

Στις ημέρες που προηγούνται του «Α' Πανελλήνιου Συνεδρίου Φοιτητών και Σπουδαστών» στην Αθήνα (24-28 Μαΐου), ο Γληνός δέχεται να διαβάσει την εισήγηση πάνω στα επιστημονικά προβλήματα που προορίζεται για το συνέδριο, παρόλο που για τον ίδιο είναι μία πολύ κρίσιμη εβδομάδα, με ιδιαίτερο φόρτο, καθώς πέρα από την άλλη εργασία του μέσα στην κοινοβουλευτική επιτροπή και την κοινοβουλευτική ομάδα του Π.Μ., καλείται να παρουσιάσει διατυπωμένη τη λύση του σταφιδικού ζητήματος στην αρμόδια κοινοβουλευτική επιτροπή, ως εκπρόσωπος της παράταξής του. Όχι μόνον ανταποκρίνεται με προθυμία στο αίτημα των φοιτητών, αλλά στις 24/5/1936 παρευρίσκεται στην αίθουσα της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, παρακολουθεί τις εργασίες του συνεδρίου και

[274] «Η δίκη κατά των συκοφαντών της "Εστίας"», *Ριζοσπάστης*, 7/5/1936, σσ. 1, 3-4

[275] «Το Παλλαϊκό Μέτωπο στο πλευρό του λαού. Από το Συνέδριο της εργαζόμενης νεολαίας Ηρακλείου», *Ριζοσπάστης*, 14/5/1936, σ. 2

χαιρετίζει τους συνέδρους: «[...] *Η ενέργειά σας αυτή σας τιμά γιατί δείχνει την ωριμότητά σας κι' ακόμα δείχνει σ' όλη την κοινωνία, ότι δεν ενδιαφέρεσθε μόνο πώς μπορεί να πάρετε με όσο μπορεί λιγώτερο κόπο το δίπλωμά σας και ότι τα ελατήρια που σας κινούν είνε βαθύτερα και αποσκοπούν στην αναγέννηση των επιστημονικών σπουδών στην Ελλάδα.* [...] *σας χαιρετίζω σαν ένα πρωτοπορειακό τμήμα του ελληνικού λαού και ελπίζω ότι τα πορίσματα του Συνεδρίου σας θα γίνουν η απαρχή για ένα καλύτερο μέλλον. Σας χαιρετίζω ακόμα σαν άνθρωπος που αφιέρωσα τριάντα χρόνια για την αναδιοργάνωση της Μέσης και Ανώτερης παιδείας και σαν υπηρέτης του λαού σήμερα* [...]»[276]. Μιλά με θέρμη για τη σημασία της σωστής εκπαίδευσης στην προαγωγή του πολιτισμού και την ευμάρεια του λαού. Τονίζει την ανάγκη της μεταρρύθμισης του όλου εκπαιδευτικού συστήματος, σύμφωνα με τις λαϊκές ανάγκες. Στο σημείο εκείνο επιχειρούν να τον διακόψουν μέλη της Ε.Π.Σ. που βρίσκονται μέσα στην αίθουσα, μαζί με όργανα της Ασφάλειας, αλλά οι φοιτητές τούς αποβάλουν από τον χώρο[277].

Το βράδυ της 24ης Μαΐου 1936 ο Γληνός παρουσιάζει στα μέλη της ειδικής κοινοβουλευτικής επιτροπής την πρόταση του Π.Μ. για το σταφιδικό ζήτημα, αφού έχει προηγουμένως εξασφαλίσει την έγκρισή της από τα μέλη της Γραμματείας της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του κόμματος και τον αρχηγό του ΚΚΕ, Ν. Ζαχαριάδη. Η πρόταση αφορά τόσο άμεσα μέτρα για την εσοδεία της τρέχουσας χρονιάς όσο και για την οριστική επίλυση του ζητήματος που ταλανίζει τους σταφιδοπαραγωγούς. Είναι γεγονός ότι η σταφίδα, ο «μαύρος χρυσός» της αγροτικής οικονομίας («αληθινή χρυσοπηγή» τη χαρακτηρίζει ο Γληνός), είναι το προϊόν που στήριξε όσο κανένα άλλο την οικονομία του νεοσύστατου ελληνικού κράτους έως και λίγο πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το εμπορικό ισοζύγιο της Ελλάδας σταθμιζόταν από τη σταφίδα που εξαγόταν -σχεδόν όλη η παραγωγή- καθώς είχε μεγάλη ζήτηση στην Ευρώπη. Η σταφιδική κρίση, που έχει εμφανιστεί ήδη από τα τέλη του 19ου αι., κατά τη δεκαετία του '30 παίρνει καθαρά ταξικό χαρακτήρα, εντασσόμενη στο πλαίσιο των δεκάδων κινητοποιήσεων του εργατικού κινήματος της εποχής, και κορυφώνεται με

[276] «Το χτεσινό φοιτητικό συνέδριο. Η αποθέωση του σ. Γληνού», *Ριζοσπάστης*, 25/5/1936, σ. 1

[277] Βλ. Κ. Τ. «Το Α΄ Πανελλήνιο Φοιτητικό Συνέδριο», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 7, 7/1936, σσ. 275-276. Διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=25443, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

τα «Σταφιδικά» τον Αύγουστο του 1935[278]. Ο Γληνός προσπαθεί να εντοπίσει τη «ρίζα» του σταφιδικού, που αποτελεί ένα από τα δυσκολότερα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα της χώρας σε εκείνη τη συγκυρία: εκκινώντας από το ερώτημα «ποια είναι τα έσοδα από τη σταφίδα, πόσα από αυτά φτάνουν στον παραγωγό και πού πηγαίνουν όλα τα υπόλοιπα;», θέτει ως βάση ότι η ορθή λύση είναι αυτή που εξυπηρετεί το συμφέρον του παραγωγού. Μετά την ιστορική αναδρομή και τη διεξοδική μελέτη των συντελεστών του σταφιδικού ζητήματος[279] (παραγωγής, προϊόντος, κατανάλωσης, πιστωτικού συστήματος, εμπορίου, βιομηχανίας, τραπεζιτικού συστήματος, τοκογλύφων και κράτους), φτάνει στη διαπίστωση ότι εκτός από τον παραγωγό και το προϊόν, όλοι οι άλλοι παράγοντες όχι μόνο δεν είναι προστατευτικοί, όπως διατείνονται, αλλά αντιθέτως είναι παρασιτικοί και εκμεταλλευτικοί («*Όλοι κύτταζαν πώς ν' αρπάξουν από τη σταφίδα*»), επομένως εντοπίζει το πρόβλημα στην απόσπαση του μεγαλύτερου μέρους της υπεραξίας από τους μεσάζοντες. Ως αποτέλεσμα, η εξαγωγή σταφίδας μειώνεται «*γιατί βγαίνει ακριβή και δεν μπορεί να συναγωνιστεί τις σταφίδες της Αυστραλίας και της Καλλιφόρνιας* [...] *τη στιγμή που οι σταφιδοπαραγωγοί είνε καταχρεωμένοι και λιμοχτονάνε.*»[280]. «*Κάθε λύση που δεν εξασφαλίζει τον απόλυτα αναγκαίο πόρο ζωής στους μικρούς ιδιοχτήτες και καλλιεργητές* [...] *είνε λύση κοινωνικά ανεφάρμοστη.* [...] *Το ελληνικό σταφιδεμπόριο είνε ένα πολυπλόκαμο χταπόδι, που περισφίγγει και απομυζάει με χίλιους τρόπους τον παραγωγό και προ πάντων το φτωχό παραγωγό.*». Ο Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός (Α.Σ.Ο.) όχι μόνο δεν προστατεύει τον παραγωγό, αλλά λειτουργεί ως δούρειος ίππος στον αγώνα του αγροτικού κινήματος. Οι σταφιδοπαραγωγοί οφείλουν να συσπειρωθούν γύρω από ένα πρόγραμμα διεκδικήσεων και, απευθυνόμενοι σε όλους τους εργαζόμενους της χώρας, να καταστήσουν τον αγώνα τους πανελλαδική

[278] Βλ. σχετ. Πιζάνιας, Π. *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912*. Αθήνα: εκδ. Εμπορικής Τράπεζας-Ιστορικό Αρχείο, 1988· Αρώνη-Τσίχλη, Κ. *Το σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες*. Αθήνα: Παπαζήση, 1999· Καραμπάτσος, Η. *Η Σταφιδική Εξέγερση του 1935. Ο ατέρμονος «Μεσοπόλεμος» της αγροτιάς*. Αθήνα: Σύγχρονη Σκέψη, 2015· Πατρώνης, Β. *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ος αιώνας)*. Αθήνα: Σ.Ε.Α.Β., 2015, κυρίως σσ. 159-178

[279] Στο Αρχείο Δ. Γληνού υπάρχει πολυσέλιδος ομώνυμος φάκελος με πλούσιο υλικό. Ο Γληνός, προτού καταλήξει στην πρόταση του Π.Μ. σχετικά με το σταφιδικό, φαίνεται να μελέτησε επισταμένως εκθέσεις προηγούμενων ειδικών κοινοβουλευτικών επιτροπών, υπομνήματα σταφιδοπαραγωγών, καταγγελίες για ατασθαλίες, Καταστάσεις και οικονομικούς απολογισμούς του Α.Σ.Ο., στατιστικούς πίνακες κ.ά.

[280] Πολύβιος. «Το σταφιδικό ζήτημα και η αντιλαϊκή πολιτική της πλουτοκρατίας», *Ριζοσπάστης*, 2/5/1936

υπόθεση[281]. Η θέση του Γληνού και, γενικότερα, του Π.Μ., δημοσιεύεται στον *Ριζοσπάστη* σε πέντε συνέχειες και κυκλοφορεί σε ξεχωριστό φυλλάδιο, υπό τον τίτλο: «Το Παλλαϊκό Μέτωπο δίνει τη σωστή λύση στο σταφιδικό ζήτημα», σε έκδοση της ίδιας εφημερίδας[282]. Ο λόγος του Γληνού καταλήγει σε συγκεκριμένες, ρεαλιστικές και εφαρμόσιμες προτάσεις και βρίσκει απήχηση σε όλα τα στρώματα των σταφιδοπαραγωγών («*Στη σταφιδική επιτροπή μονάχα ο αντιπρόσωπος του Παλλαϊκού Μετώπου σ. Γληνός έβαλε το δάχτυλο πάνω στην "πυορροούσα" πληγή του σταφιδικού.* [...] *Το πρόγραμμα του Παλλαϊκού Μετώπου, και η δράση των βουλευτών του υπέρ των συμφερόντων του λαού, συγκινούν και ενθουσιάζουν τα πλατειά στρώματα των αγροτών.*»[283]), οι οποίοι τον προσκαλούν ως ομιλητή στο Β' Πανσταφιδικό Συνέδριο που πρόκειται να λάβει χώρα στον Πύργο Ηλείας, στις 28-29/6/1936.

Ο Γληνός, θεωρώντας ότι τα πορίσματα της μελέτης του γύρω από το σταφιδικό ζήτημα είναι απαραίτητο να φτάσουν στη βάση, στους άμεσα ενδιαφερόμενους και εμπλεκόμενους, αποφασίζει να συμμετάσχει στο Συνέδριο. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του, αλλά και κατά την παραμονή του στην πελοποννησιακή πόλη, βρίσκεται αδιαλείπτως υπό στενή παρακολούθηση[284]. Μέσα σε μια ατμόσφαιρα πρωτοφανούς τρομοκρατίας[285], στην αίθουσα του θεάτρου «Απόλλων», ο Γληνός αναλύει διεξοδικά το ζήτημα και εκθέτει την προτεινόμενη από το Π.Μ. λύση, μέσα σε ένα ενθουσιαστικό κλίμα εκ μέρους των τριακοσίων και πλέον σταφιδοπαραγωγών. Τονίζει ότι για να επιτευχθεί η αποκαλούμενη Ενιαία

---

[281] Αναφορικά με το πρόβλημα του «επαναστατικού υποκειμένου», ο Βεργόπουλος υπογραμμίζει ότι «*οι διάφορες εκδοχές του ελληνικού μαρξισμού αρνήθηκαν να θεωρήσουν τους αγρότες γενικώς ως μια κοινωνική τάξη ή στρώμα, με οποιαδήποτε επαναστατική δυνατότητα*». Βλ. Βεργόπουλος, Κ. *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*. Αθήνα: ΕΞΑΝΤΑΣ, 1975, σσ. 334-383, ιδίως σ. 378

[282] Βλ. *Ριζοσπάστης*, 26-31/6/1936

[283] Αυγητάς, Κ. «Συγκαλείται στον Πύργο Πανσταφιδικό Συνέδριο», *Ριζοσπάστης*, 9/6/1936, σσ. 1 και 4. Βλ., επίσης, «Μια νίκη της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του Παλλαϊκού Μετώπου. Οι σταφιδοπαραγωγοί πρέπει να συνεχίσουν τον αγώνα τους», *Ριζοσπάστης*, 10/6/1936, σ. 1

[284] Βλ. «Μέσα σε αφάνταστη τρομοκρατία άρχισε χτες τις εργασίες του το Σταφιδικό Συνέδριο του Πύργου», *Ριζοσπάστης*, 29/6/1936

[285] Ο σταφιδοπαραγωγός και μέλος της Σταφιδικής Επιτροπής, Τάσης Κουλαμπάς, αμέσως μετά την εισήγησή του συλλαμβάνεται και εξορίζεται στη Φολέγανδρο για έναν χρόνο. Βλ. σχετ. *ΚΚΕ Επίσημα Κείμενα 1934-1940*, τ. 4ος, όπ.π., σ. 527. Κατά τη διάρκεια του συνεδρίου συλλαμβάνονται, επίσης, από τη χωροφυλακή όσοι αντιπρόσωποι θεωρούνται -κατά την κρίση της- επικίνδυνοι. Παρόλ' αυτά το συνέδριο σημειώνει αξιοσημείωτη επιτυχία, καθώς για πρώτη φορά στα σταφιδικά χρονικά αντιπροσωπεύονται όλες οι περιφέρειες, και οι αποφάσεις λαμβάνονται σε κλίμα ομόνοιας και ομοψυχίας.

Διαχείριση της Σταφίδας πρέπει να ενισχύσουν τους Συνεταιρισμούς, εξασφαλίζοντας, παράλληλα, την καλή τους διοίκηση. Προτείνει σειρά μέτρων, όπως κατάργηση του παρακρατήματος, αγορά του πλεονάσματος από 1ης Σεπτεμβρίου τοις μετρητοίς, κατάργηση του συναλλαγματικού παρακρατήματος και όλων των φόρων, εξίσωση των ναύλων κλπ. Προτείνει, τέλος, να δημιουργηθεί επιτροπή για να οργανώσει τον αγώνα των σταφιδοπαραγωγών γύρω από τα παραπάνω αιτήματα και αποθεώνεται από τους συνέδρους. Η λύση που προτείνει ο Γληνός «*έχει την αξία ενός πρότυπου, μιας υποδειγματικής λύσης, που μπορεί νάχει εφαρμογή σ' όλους τους κλάδους της αγροτικής μας οικονομίας*»[286]. Το πρωί της επομένης ο Γληνός θα πάρει μέρος στη συζήτηση που συνεχίζεται στην άνωθεν του καφενείου «Πανελλήνιον» αίθουσα, διότι οι δυνάμεις χωροφυλακής έχουν στο μεταξύ κλείσει το θέατρο.

Απαγορευτικά μέτρα και προσπάθειες να αποτραπεί η παρουσία του ως ομιλητή ο Γληνός έχει συναντήσει σε πολλές ελληνικές πόλεις[287]. Όταν προγραμματίζει περιοδεία στη Μεσσηνία, σύμφωνα με δημοσίευμα του *Ριζοσπάστη*, ο νομάρχης Μεσσηνίας καλεί τα διοικητικά συμβούλια των εμπόρων, βιομηχάνων και Π. Πολεμιστών και τους συστήνει «*άμα πάει εκεί ο σ. Γληνός να τον πιάσουν και να τον χτυπήσουν*», δηλώνοντας ότι ο ίδιος θα κινηθεί ως επικεφαλής δυνάμεως χωροφυλακής στα σύνορα Μεσσηνίας και Αρκαδίας προκειμένου να συλλάβει τον Γληνό εάν θελήσει να «*πατήσει το πόδι του σε Μεσσηνιακό έδαφος*»[288]. Παρόλο το κλίμα τρομοκρατίας, εκατοντάδες κόσμου συρρέουν στον σιδηροδρομικό σταθμό της Καλαμάτας προκειμένου να τον υποδεχτούν, όπου πληροφορούνται ότι η περιοδεία του αναβλήθηκε μετά από ενέργειες των τοπικών αρχών[289].

Οι βουλευτές Σκλάβαινας, Γληνός και Πορφυρογένης καταθέτουν στις 2 Ιουνίου πρόταση τροπολογίας στην αρμόδια Επιτροπή Εξουσιοδότησης για το νομοσχέδιο «περί χορηγήσεως γενικής αμνηστείας εις τους αξιωματικούς και δημοσίους υπαλλήλους τους τυχόντας χάριτος δια το κίνημα της 1ης

[286] Σακαντάνης, Κ. «Ο Γληνός και το σταφιδικό ζήτημα», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη Μνήμη…*, όπ.π., σ. 129

[287] Ο Λυκογιάννης διηγείται χαρακτηριστικά ότι όταν ο Γληνός ζήτησε άδεια για να μιλήσει στην Καλαμάτα, ο υπουργός Εσωτερικών Σκυλακάκης τον προειδοποίησε: «Θα σου σπάσουν το κεφάλι», για να πάρει από τον Γληνό την απάντηση: «*Τι σας ενδιαφέρει αυτό, κύριε υπουργέ; Το δικό μου το κεφάλι θα σπάσει, όχι το δικό σας!*». Λυκογιάννης, Θ. «Κοντά στο Δάσκαλο», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη…*, όπ.π., σ. 109

[288] «Ο Νομάρχης της Μεσσηνίας απειλεί το Γληνό», *Ριζοσπάστης*, 29/5/1936, σ. 4

[289] Αυγήτας, Κ. «Η αγανάχτηση κουφοβράζει ανάμεσα στους σταφιδοπαραγωγούς», *Ριζοσπάστης*, 2/6/1936, σ. 4

Μαρτίου 1935», προσθέτοντας τα άρθρα για την αμνήστευση πολιτικών και κοινωνικών αδικημάτων, τα οποία η Κυβέρνηση («*έχουσα άλλας, γνωστάς, τάσεις και μη συμμορφωθείσα και προς το σημείον τούτο προς τις αποφάσεις της Βουλής*») αυθαίρετα είχε χωρίσει και αγνοήσει στο υπό ψήφιση νομοσχέδιο, παρόλο που ήταν εγγεγραμμένα κανονικά στην ημερήσια διάταξη[290]. Κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης ο Πορφυρογένης αρχικά διαμαρτύρεται έντονα για την αντισυνταγματική σύλληψη των βουλευτών του Π.Μ. Σιάντου και Ιωαννίδη, η οποία καταρρακώνει τη βουλευτική ασυλία, θέση που υπερθεματίζεται από τους αρχηγούς κομμάτων Μυλωνά και Καφαντάρη. Υπέρ της γενικής αμνηστίας τάσσονται ο Παπαναστασίου και αρκετοί βουλευτές. Ο Γληνός στον λόγο του θα πει πως «*[α]πό την παλινόρθωση της Βασιλείας όλοι μιλάν για συμφιλίωση και για δημιουργία κράτους δικαίου* […] *Η κυβέρνηση νομίζει πως ιδρύει κράτος δικαίου αν δώσει αμνηστεία στους βενιζελικούς κινηματίες της 1ης του Μάρτη, αποκλείει όμως και αποκρούει να δώσει δικαιοσύνη στους ανθρώπους που βρίσκονται στη φυλακή και στην εξορία, χωρίς να φταίξουνε σε τίποτα* […] *Η αντιβενιζελική παράταξη αρνιέται ολότελα τη συμφιλίωση* […] *Οι βενιζελικοί δεν θεωρούν σκόπιμη αυτή τη στιγμή να δώσουν δικαιοσύνη στους εργάτες και αγρότες* […] *Ο λαός όμως εννοεί διαφορετικά τη συμφιλίωση και τη δικαιοσύνη* […] *Και αν εσείς αρνηθήτε να δώσετε αυτή τη δικαιοσύνη, ο λαός θα το σημειώσει και αργά ή γρήγορα θα σας το πληρώσει.*». Στη συνέχεια, υπενθυμίζει ότι το μέτρο της γενικής αμνηστίας αποτελεί όρο του Συμφώνου Σοφούλη-Σκλάβαινα, και κλείνει με τα λόγια: «*κανένα καθεστώς δεν μπορεί να στηριχτεί στην αδικία και στη βία των λογχών και των οπλοπολυβόλων*»[291]. Σε πρωτοσέλιδο άρθρο στον *Ριζοσπάστη* θα γράψει ότι έχει αποκαλυφθεί πλέον ξεκάθαρα ο ρόλος του Κόμματος των Φιλελευθέρων σε σχέση με το Σύμφωνο: «*το υπογράψανε από καθαρά κομματικό υπολογισμό, το θεωρούσανε από την πρώτη στιγμή για κουρελόχαρτο και το χρησιμοποίησαν μόνο όσο τους χρειαζότανε για να καταχτήσουνε την προεδρία της Βουλής*» και θα κατηγορήσει τους Φιλελεύθερους ότι «*κάνουν πλάτες στον κ. Μεταξά [και] του χορηγούνε τα κοινοβουλευτικά προσχήματα, για την αντιλαϊκή διχτατορία, που κάθε μέρα την προετοιμάζει καταφανέστερα*»[292].

[290] «Πρόταση του Παλ. Μετώπου στην Επιτρ. Εξουσιοδοτήσεως για την γενική αμνηστεία», *Ριζοσπάστης*, 3/6/1936, σ. 4

[291] «Η Κυβέρνηση πλαστογραφεί τις αποφάσεις της Βουλής. Φιλελεύθεροι κ.λ.π. βουλευτές υπέρ της γενικής αμνηστείας», Ριζοσπάστης, 6/6/1936, σσ. 1 και 5

[292] Γληνός, Δ. «Η προδοσία του λαού από τους Φιλελευθέρους», *Ριζοσπάστης*, 26/6/1936, σ. 1

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 στο Πανεπιστήμιο, που αποτελούσε εστία πολιτικών ζυμώσεων, στρατολογήσεων και συγκρούσεων, οι πρυτανικές αρχές επαναχαράσσουν τις προτεραιότητές τους, θέτοντας ως έναν από τους κυριότερους σκοπούς τους την καταπολέμηση του κομμουνισμού, τόσο με θεωρητικές αναφορές όσο και με κατασταλτικές πρακτικές. Στη συζήτηση του νομοσχεδίου «Περί εξετάσεων φοιτητών παρελθόντων ετών» στην αρμόδια κοινοβουλευτική επιτροπή, ο Γληνός αντιπαρατάσσει μία ρεαλιστική τοποθέτηση του ζητήματος, απέναντι στις ομιλίες άλλων βουλευτών που -κατά τον ίδιο- προτίμησαν την εύκολη δημαγωγία από τον υπεύθυνο πολιτικό λόγο. Αφού ασκήσει μια εμπεριστατωμένη κριτική της πανεπιστημιακής διδασκαλίας, θα ταχθεί με το μέρος των φοιτητών με μία βασική προϋπόθεση: να ικανοποιηθούν τα αιτήματά τους χωρίς όμως να εξευτελιστούν οι καθηγητές με το να δίνονται ανεξέταστα διπλώματα, δίχως πραγματικό αντίκρισμα. Η φοιτητική νεολαία της εποχής αναγνωρίζει στο πρόσωπο του Γληνού έναν σημαντικό προστάτη και συμπαραστάτη, που δεν διστάζει να καταγγείλει αυθαιρεσίες που συμβαίνουν όλο και συχνότερα στον ακαδημαϊκό χώρο: ο Γληνός καταγγέλλει δημόσια την καταπάτηση του πανεπιστημιακού ασύλου, τον χαφιεδισμό[293], την «ηθική και πνευματική χρεωκοπία» του πανεπιστημίου και την έλλειψη ακαδημαϊκού ήθους πολλών καθηγητών[294]· ασκεί δριμεία κριτική στην Ακαδημία Αθηνών όταν ζητά από υποψήφιο για την πλήρωση θέσης συντάκτη του μεσαιωνικού της αρχείου «πιστοποιητικόν της Ειδικής Ασφαλείας ότι δεν είνε κομμουνιστής»[295]· επίσης, όταν το ίδιο πιστοποιητικό ζητάει από τους νέους καλλιτέχνες που επιθυμούν να διαγωνιστούν για τη λήψη υποτροφίας για σπουδές στο εξωτερικό[296]. Υποστηρίζει τα αιτήματα φοιτητών και σπουδαστών[297], και αντιδράει στα μέτρα που καταπατούν τα δικαιώματα και περιορίζουν την ελευθερία τους, όπως «*το σύστημα της παρακολουθήσεως των φοιτητών και της καθιερώσεως φύλλου ποιότητος*

[293] «*Δίπλα σε κάθε σχεδόν φοιτητή, κάθεται και ένας χαφιές, που πολλές φορές είνε κι' αυτός φοιτητής, και πληρώνεται με τ' αργύρια της προδοσίας για να κατασκοπεύει και να προδίνει*». Γληνός, Δ. «Συνομιλία μ' έναν ακαδημαϊκό», *Ριζοσπάστης*, 4/3/1936, σ. 4

[294] Γληνός, Δ. «Χρεωκοπία», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 4, 4/1936, σ. 123

[295] Γληνός, Δ. «Το πιστοποιητικό της βαρβαρότητας», *Ριζοσπάστης*, 16/2/1936, σ. 2

[296] Γληνός, Δ. «Συνομιλία μ' έναν ακαδημαϊκό», *Ριζοσπάστης*, 4/3/1936, σ. 4

[297] Βλ. «Γιατί απεργούν οι φοιτητές και μαθητές», *Ριζοσπάστης*, 11/3/1936, σ. 4. Επίσης, Νέστορας, Δ. [Γληνός, Δ.] «Απεργία μαθητών», *Σχολική Εφημερίς*, 15/3/1936, σ. 1

αυτών [...] *το οποίον θα λαμβάνουν υποχρεωτικώς υπόψη κατά την βαθμολογίαν*»[298].

Στις 14 Ιουνίου ο Γληνός ταξιδεύει για τα Χανιά, αποδεχόμενος την πρόσκληση να μιλήσει στο «Συνέδριο των νέων για την ειρήνη και την ελευθερία». Όταν το πλοίο καταπλέει στο λιμάνι, δεν του επιτρέπεται η αποβίβαση, ενώ ο αστυνομικός διευθυντής και ο λιμενάρχης δηλώνουν ότι υπάρχει σχετική κυβερνητική διαταγή. Δημιουργούνται επεισόδια και μετά από την επιμονή του πλήθους, ο λιμενάρχης δίνει την άδεια σε μία επταμελή επιτροπή να ανεβεί στο πλοίο και να συνομιλήσει με τον Γληνό. Ο *Ριζοσπάστης* θα γράψει πως «*την απαγόρευση της εξόδου του σ. Γληνού στην Κρήτη την εισηγήθηκε ο βενιζελισμός γιατί το μεγάλο νησί το θεωρεί τσιφλίκι του και γιατί φοβάται και τρέμει το ξύπνημα του μεγάλου Κρητικού Λαού*»[299]. Τα μέλη των Συμβουλίων του Πανεργατικού Κέντρου Χανίων, που διαμαρτύρονται για τις αυθαιρεσίες των αρχών, συλλαμβάνονται και προορίζονται για εκτοπισμό στη Γαύδο, ενώ προγραμματίζεται πανεργατική απεργία διαμαρτυρίας[300]. Ο Γληνός επιστρέφοντας στην Αθήνα αποστέλλει επιστολή διαμαρτυρίας στον *Ριζοσπάστη*, όπου εκθέτει τα γεγονότα και την πληροφορία που έλαβε από την επιτροπή ότι «*ορισμένες φιλελεύθερες εφημερίδες των Χανίων έκαναν από ημέρες άγρια πολεμική για να μην πάω στα Χανιά και "διασπάσω" το κόμμα των Φιλελευθέρων. Η εφημερίδα μάλιστα "Νέος Αιών" δημοσίεψε την Κυριακή το πρωί κύριο άρθρο με τον τίτλο "Θα διατηρήσωμεν την ενότητά μας, κ. Γληνέ"*». Παράλληλα, καταγγέλλει ότι η Χωροφυλακή εμπόδισε την αποβίβαση του και στα λιμάνια του Ρεθύμνου και του Ηρακλείου, τρομοκράτησε το πλήθος που είχε συρρεύσει για να τον υποδεχτεί και προέβη σε αρκετές συλλήψεις[301].

Στη συνεδρίαση της κοινοβουλευτικής επιτροπής εξουσιοδότησης, στις 19/6/1936, ο Γληνός λαμβάνει μέρος στη συζήτηση για το ελληνογερμανικό

---

[298] «Νέα πρόκληση κατά των φοιτητών. Θα καθιερωθούν "φύλλα ποιότητας"», *Ριζοσπάστης*, 7/2/1936. Αλλού ο Γ. θα γράψει ότι οι καθηγητές «*κυνηγάνε τα παιδιά με λύσσα για τα φρονήματά τους τα κοινωνικά ή τα πολιτικά ή τα επιστημονικά και τα διώχνουν από το Πανεπιστήμιο. Ένας φοιτητής, που θα τολμούσε καν να κάνει νύξη στον καθηγητή της Ιστορίας της φιλοσοφίας για διαλεχτικό ματεριαλισμό, θα ήτανε σβυσμένος από το πρόσωπο της γης*». Γληνός, Δ. «Συνομιλία μ' έναν ακαδημαϊκό», *Ριζοσπάστης*, 4/3/1936, σ. 4

[299] «Η κρίση των Φιλελευθέρων και το συμφωνητικό Σοφούλη-Σκλάβαινα», *Ριζοσπάστης*, 27/6/1936, σ. 1

[300] «Απαγορεύτηκε στο Γληνό να βγει στα Χανιά. Συνελήφθηκαν τα Δ.Σ. του Κέντρου», *Ριζοσπάστης*, 15/6/1936, σ. 4

[301] «Νέα αυθαιρεσία του Μεταξά. Πώς ο βουλευτής σ. Δ. Γληνός εμποδίστηκε να μιλήσει στα Χανιά», *Ριζοσπάστης*, 16/6/1936, σ. 1

κλήριγκ[302]. Στη δεκαετία του 1930 η Ελλάδα, εισπράττοντας τα επίχειρα της διεθνούς οικονομικής κρίσης του 1929, αλλά και την εμμονή της βενιζελικής ηγεσίας στο «σκληρό νόμισμα» (κανόνας ισοτιμίας χρυσού–δραχμής), κηρύσσει χρεοστάσιο το 1932. Στο πλαίσιο αυτό προσπαθεί να ελέγξει το εμπορικό της ισοζύγιο εισάγοντας προστατευτικά μέτρα για τον περιορισμό των εισαγωγών και την αύξηση των εξαγωγών, με αποτέλεσμα να εκδηλωθεί η καπνική κρίση και να επιδεινωθεί η σταφιδική. Ειδικά για την επίλυση του καπνικού ζητήματος, η Ελλάδα συνάπτει συμφωνίες με το Αυστριακό Μονοπώλιο Καπνού και κατόπιν με τη Γερμανία. Ο Γληνός διαπιστώνει ότι «*[η] πολιτική των κλήριγκ στην Ελλάδα δεν έδωκε τα αποτελέσματα που επερίμεναν, ενώ από την άλλη μεριά έδωκε ευκαιρία σε μεγάλες καταχρήσεις*. […] *Στα τρία χρόνια του κλήριγκ μαζεύτηκε αυτό το ενεργητικό υπόλοιπο, που μένει στη Γερμανία χωρίς να μπορούμε να το εισπράξουμε από 32.000.000 μάρκα, δηλαδή 1.200.000.000 δραχμές*», υπογραμμίζει τους εθνικούς κινδύνους, οικονομικούς και πολιτικούς, που δημιουργεί αυτή η κατάσταση για τη χώρα, αφού *«[ό]χι μόνο μας κάνει οικονομικά δεσμώτες και υποτελείς στη Γερμανία, παρά μας οδηγεί και σε πολιτική εξάρτηση και υποτέλεια σ' αυτήν. Και αν αύριο ξεσπάσει ένας πόλεμος θα βρεθούμε ολότελα καταστρεμμένοι και αν ακόμα δεν πάρουμε μέρος σ' αυτόν. Έτσι γινόμαστε θύματα μιας συστηματικής Γερμανικής πολιτικής σχετικά με τα Βαλκάνια και τη χώρα μας. Και όσο δεν παίρνουμε σοβαρά μέτρα για ν' αντιμετωπίσουμε αυτή την κατάσταση, γινόμαστε και συνένοχοι αυτής της πολιτικής*.»[303]. Πόσο προφητικός ήταν ο λόγος του θα καταλάβουμε εάν αναλογιστούμε τι ακολούθησε: Μετά την ανάληψη της εξουσίας από το δικτατορικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου, στις 8/12/1936 θα επιτευχθεί η συμφωνία του Εμμ. Τσουδερού, Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, και του Διοικητή της Reichsbank, Χιάλμαρ Σαχτ, εμπνευστή του «Νέου Σχεδίου». Θα συμφωνηθεί ότι η ελληνική ζημία από το κλήριγκ είναι περίπου 94.000.000 ReichsMark (RM). Από αυτά τα 34 εκ. RM θα μπορούσε να τα λάβει η Ελλάδα σε μετρητά, εντός ενός έτους, και τα υπόλοιπα 60 θα διακανονίζονταν σε γερμανικά κρατικά ομόλογα επταετούς διάρκειας. Τα χρήματα αυτά, βεβαίως, ουδέποτε

[302] Σύμφωνα με τη μέθοδο διακανονισμού κλήριγκ (clearing) οι διεθνείς συναλλαγές γίνονται με διακρατικές συμφωνίες που ισοσκελίζουν την αξία των εισαγωγών και των εξαγωγών. Το κλήριγκ συνίσταται στον συμψηφισμό των απαιτήσεων και υποχρεώσεων, που προκύπτουν στη διάρκεια της συναλλαγής. Σε αυτές τις περιπτώσεις αποφεύγεται η αγορά ή η πώληση μέσω χρήματος, αλλά το χρέος κάποιας χώρας καλύπτεται από μια άλφα διευκόλυνση που θα κάνει στην πιστώτρια χώρα ή γίνεται με ανταλλαγή προϊόντων.

[303] «Το Γερμανικό κλήριγκ. Ο λόγος του σ. Δ. Γληνού στη Νομοθετική Επιτροπή», *Ριζοσπάστης*, 20/6/1936, σ. 1

πληρώθηκαν. Η Ελλάδα, όμως, έχει παγιδευτεί στον εξαγωγικό εγκλωβισμό του καπνού προς τη Γερμανία. Η προσπάθεια να περισταλεί η ζημία θα γίνει με υπερτιμολογήσεις των γερμανικών προϊόντων και υποτιμολογήσεις των ελληνικών, με την αύξηση των γερμανικών εξαγωγών. Και αργότερα με προσπάθεια να αγορασθεί γερμανικής προέλευσης οπλισμός[304]. Εν πάση περιπτώσει, ο Γληνός σε μια ολιστική θεώρηση του προβλήματος εισαγωγών/εξαγωγών της χώρας διαπιστώνει ότι «*το Ελληνικό Κράτος ακολούθησε ως τώρα την εγκληματική πολιτική της πνευματικής ραστώνης, της μοιρολατρείας, του εύκολου δρόμου, που οδηγεί σε ασφαλείς καταστροφές*» και προτείνει τη σύσταση μιας κοινοβουλευτικής επιτροπής που θα μελετήσει το ελληνογερμανικό κλήριγκ και γενικότερα το διακρατικό σύστημα περιορισμού των συναλλαγματικών εκροών δια μέσου της συμψηφιστικής λειτουργίας, και θα ανακοινώσει τα πορίσματά της στη Βουλή[305].

Λίγες ημέρες μετά, στις 24/6/1936, ζητά από τα μέλη της Κοινοβουλευτικής Επιτροπής Εξουσιοδότησης να κριθεί το έργο της κυβέρνησης και να τεθεί και ζήτημα πολιτικό ακόμη, μετά την επιβολή των φασιστικών μέτρων της κυβέρνησης Μεταξά. Ο ίδιος και ο συνάδελφός του Μ. Πορφυρογένης θα δεχθούν σε εκείνη τη συνεδρίαση τα πυρά τόσο των μελών της κυβέρνησης όσο και των παλαιοδημοκρατικών αρχηγών Σοφούλη, Καφαντάρη, Παπαναστασίου, Παπανδρέου, Κούνδουρου, καθώς και του βουλευτή του Λαϊκού Κόμματος Δημ. Χέλμη. Ο Μεταξάς απειλεί με αποχώρηση, εάν εξακολουθήσει η συζήτηση, ενώ ο Παπανδρέου κάνει έκκληση να συμφιλιωθεί ο πολιτικός κόσμος, για να γίνει σαφές ότι «*δεν έχει ανάγκην της ασυδοσίας των δημαγωγών της αριστεράς για την διευθέτησιν των πολιτικών πραγμάτων της χώρας*»[306]. Εν μέσω διαμαρτυριών και συνεχών διακοπών ο Γληνός θα καταγγείλει ότι του απαγορεύτηκε η αποβίβαση στην Κρήτη και θα ολοκληρώσει τον λόγο του με αυτά τα λόγια: «*Διαμαρτύρομαι για την άρνηση της Επιτροπής να συζητήσει απάνω στο έργο*

[304] Βλ. σχετ. Θεοδωρόπουλος Σ. «Ελληνογερμανικό κλήριγκ 1932-1939. Δεν πλήρωσαν ούτε τα χρέη της ειρηνικής περιόδου». 24/8/2013. Διαθέσιμο στο: https://tinyurl.com/y353up2c, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020. Η αλήθεια είναι ότι πρόκειται για το μόνο χρέος που ως διακρατική εμπορική οφειλή εν καιρώ ειρήνης θα μπορούσε με αξιώσεις να διεκδικήσει η χώρα μας. Αλλά η συζήτηση αυτή ξεφεύγει από τις προθέσεις και τη θεματολογία της παρούσας εργασίας.

[305] «Το Γερμανικό κλήριγκ. Ο λόγος του σ. Δ. Γληνού στη Νομοθετική Επιτροπή», *Ριζοσπάστης*, 20/6/1936, σ. 5

[306] Για αυτή του την έκφραση ο Γληνός θα τον αποκαλέσει «χαφιέ». Βλ. Γληνός, Δ. «Η προδοσία του λαού από τους Φιλελευθέρους», *Ριζοσπάστης*, 26/6/1936, σ. 1

της Κυβέρνησης. Και φοβούμαι πολύ, ότι μ' αυτόν τον τρόπο η Βουλή παραιτείται μόνη της από τα δικαιώματά της και αυτοκτονεί. Θα ιδούμε όμως τι θα πει σ' αυτό ο ελληνικός Λαός.»[307]. Ο Πορφυρογένης στον λόγο του θα ελέγξει έντονα την Κυβέρνηση, ιδίως στο ζήτημα της γενικής αμνηστίας που ακόμα εκκρεμεί και γενικότερα στο ζήτημα της αποκατάστασης των ελευθεριών του λαού, και θα ορίσει ως πρώτιστο καθήκον την πτώση αυτής της Κυβέρνησης που γεννά τον κίνδυνο μιας απροκάλυπτης δικτατορίας. Τη συνέχεια τη γνωρίζουμε. Η Βουλή -ύστερα από πρόταση της κυβέρνησης- θα διακόψει τις εργασίες της από την 1η Μαΐου έως τις 30 Σεπτεμβρίου 1936. Τη νομοθετική της εξουσία θα την εκχωρήσει για το διάστημα αυτό, σε Νομοθετική Επιτροπή (στην οποία θα μετέχουν όλοι οι πολιτικοί αρχηγοί καθώς και βουλευτές κατά αναλογία κοινοβουλευτικής δύναμης, σύνολο 40 μέλη του κοινοβουλίου), η οποία θα ελέγχει το έργο της κυβέρνησης. Τον Μάιο του 1936 μια σειρά απεργιών και εργατικών διεκδικήσεων, με αποκορύφωμα την απεργία των καπνεργατών στη Θεσσαλονίκη, θα κατασταλούν με ιδιαίτερη βία από τα σώματα ασφαλείας, ενώ θα δώσουν στον Μεταξά την αφορμή που αναζητούσε για την επιβολή δικτατορικού καθεστώτος την 4η Αυγούστου.

Μια από τις τελευταίες εμφανίσεις του Γληνού με την ιδιότητα του βουλευτή του Παλλαϊκού Μετώπου είναι στις 4/7/1936, όταν χαιρετίζει τη 2η Γενική Συνέλευση του Πανελλήνιου Ιατρικού Συλλόγου: «*Συγχαίρω τον ιατρικόν κόσμον δια την πρωτοβουλίαν, ήν είχε, να φέρη εις την δημοσιότητα τα μεγάλα κοινωνικά ζητήματα, άτινα συνδέονται αμέσως με την υγείαν του λαού. Συνιστώ να προσέξετε ιδιαιτέρως όλους εκείνους, οι οποίοι παρουσιάζονται μόνον με τα λόγια ως ενδιαφερόμενοι δια την υγείαν του λαού. Παρακαλώ να καταλήξετε εις τα πλέον ωφέλιμα συμπεράσματα εις ό,τι αφορά την κοινωνικήν πρόνοιαν αλλά εξ ίσου να προτείνετε και τα μέτρα, άτινα θα βελτιώσουν και την ιδικήν σας επαγγελματικήν θέσιν. Υπόσχομαι, ότι το Παλλαϊκόν μέτωπον θα παρακολουθήση μετά της μεγαλυτέρας συμπαθείας τας εργασίας σας και θα εξετάση τα πορίσματα τη συνελεύσεώς σας.*»[308].

[307] «Η χτεσινή συζήτηση στην Επιτροπή εξουσιοδότησης. Τα κόμματα και η Κυβέρνηση αρνούνται πολιτική συζήτηση», *Ριζοσπάστης*, 25/6/1936, σσ. 1 και 5

[308] Πρακτικά της Β' Γενικής Συνελεύσεως του Πανελληνίου Ιατρικού Συλλόγου, 4-8/7/1936, σ. 23. Αναφορά από: Λυκογιάννης, Θ. «Κοντά στο Δάσκαλο», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη…*, όπ.π., σ. 109

Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο υποκεφάλαιο, ο χώρος όπου αναδεικνύονται οι αριστεροί διανοούμενοι είναι οι ταξικοί αγώνες και όχι οι πνευματικές συγκρούσεις. Ο Β. Birtles εύστοχα τοποθετεί τη θέση των διανοούμενων μέσα στο κόμμα, μιλώντας για τον Δ. Γληνό, όταν πλέον δρα ως στέλεχος του ΚΚΕ: «*Είχε σταλεί εξορία στον Άγιο Ευστράτιο την ίδια εποχή με τον Βάρναλη και τη γιατρό Κατερίνα Κούσκου και, όπως πολλοί άλλοι "διανοούμενοι" του κινήματος της εργατικής τάξης, είχε επιστρέψει με σημαντικά αυξημένο κύρος. Ωστόσο, επειδή και μέσα στο ίδιο του το κόμμα εθεωρείτο "διανοούμενος", δεν είχε επιλεγεί για να το οδηγήσει στη Βουλή. Αυτό δεν προκαλούσε έκπληξη, δεδομένου ότι στο κόμμα του σε γενικές γραμμές η εμπειρία στην πάλη των τάξεων εκτιμάται περισσότερο από την απλή γνώση της και οι διανοούμενοι οφείλουν πάντα να αγωνίζονται σκληρά για την καταξίωση. Όμως, ακόμα και για εκείνους εκτός του κομμουνιστικού κινήματος που χλευάζουν τους διανοούμενους, όπως τόσο συχνά έκανε ο Κονδύλης, ο όρος δεν ακούγεται το ίδιο περιφρονητικός όπως συμβαίνει μερικές φορές στην Αγγλία. Στα πλαίσια του κομμουνιστικού κινήματος οι διανοούμενοι είναι σεβαστοί για τις γνώσεις τους και αναμένεται να τις μεταδώσουν, κατά κανόνα όμως καταλληλότεροι για ηγετικές θέσεις θεωρούνται οι σύντροφοι προλεταριακής καταγωγής που έχουν εργαστεί και αγωνιστεί ως προλετάριοι.*

Δίχως αμφιβολία, υπήρχαν κι άλλοι λόγοι για την επιλογή του Σκλάβαινα ως επικεφαλής των βουλευτών του Παλλαϊκού Μετώπου. Από την πλευρά μου, έχοντας συναντηθεί και με τους δύο άντρες, μπορούσα να εκτιμήσω την απόφαση του κόμματος. Μου φαινόταν ότι για την πλειοψηφία των Ελλήνων εργατών, ο νεαρός και εξαιρετικά ήρεμος Σκλάβαινας που εργαζόταν ως στοιχειοθέτης, θα ασκούσε πολύ μεγαλύτερη γοητεία, αφού ήταν απαλλαγμένος από τη στάμπα του πολιτικού ή του συνδικαλιστικού "αφεντικού" που προφανώς συνόδευε τον Γληνό και έκανε τους κριτικούς των καφενείων να τον κατηγορούν ως καριερίστα (κυρίως οι κριτικοί των καφενείων της τροτσκιστικής "Αντιπολίτευσης")»[309].

Το Π.Μ. δεν κατορθώνει εντέλει να διευρύνει σε επαρκές επίπεδο την κοινωνική άμυνα και να αποτρέψει τη δικτατορία. Τα μη κομμουνιστικά

[309] Birtles, Β. *Εξόριστοι στο Αιγαίο. Αφήγημα πολιτικού και ταξιδιωτικού ενδιαφέροντος*, μτφ. Γ. Καστανάρας, Αθήνα: Φιλίστωρ, 2002, σσ. 396-397. Ο Μπερτ Μπερτλς βρέθηκε για μια δημοσιογραφική αποστολή από την Αυστραλία στην Ελλάδα, ενεπλάκη στην πολιτική ζωή του τόπου και κουβέντιασε με τον Γληνό, τον Βάρναλη, τον Σεφέρη, τον Σκλάβαινα, τον Πορφυρογένη. Στο βιβλίο αυτό μας δίνει τα πορτρέτα πολλών ηγετικών μορφών του κομμουνιστικού κινήματος.

σοσιαλιστικά κόμματα έχουν μικρή αριθμητική και πολιτική παρουσία στην πολιτική ζωή και η συμμαχία μαζί τους δεν οδηγεί μάζες πολιτών στα λαϊκά μέτωπα. Το μεγαλύτερο από αυτά, το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδος, δεν έχει κατορθώσει σε καμία στιγμή να αποκρυσταλλώσει μια σαφή πολιτική ταυτότητα[310]. Μεγάλο τμήμα του πολιτικού αυτού χώρου έχει σταδιακά απορροφηθεί από τα μεγάλα αστικά κόμματα. Οι Έλληνες σοσιαλιστές διακατέχονται έντονα από τον φόβο του «κόκκινου» ηγεμονισμού και προσδιορίζονται από μια ανελαστική αναπαραγωγή των αναλύσεων της Σοσιαλιστικής Διεθνούς[311]. Όμως, το πρώτο τρίμηνο του 1936 ξεσπά μεγάλο απεργιακό κίνημα σε Αθήνα, Πειραιά, Θεσσαλονίκη, Δράμα, Ξάνθη και Καλαμάτα, με οικονομικά αιτήματα των εργατών και αιτήματα κατά της τρομοκρατίας, καθώς και παμφοιτητική απεργία σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη[312]. Ο Μεταξάς, για να προλάβει τη μαζική απεργία που διοργανώνουν οι ενοποιημένες πλέον εργατικές συνομοσπονδίες της χώρας, στις 4 Αυγούστου του 1936 αναστέλλει τον κοινοβουλευτισμό, διαλύει τις μαζικές οργανώσεις, εκτοπίζει 1.000 πολίτες διάφορων πολιτικών πεποιθήσεων, φυλακίζει 330, καταζητά χιλιάδες ακόμη. Το κλίμα υπέρ μιας δικτατορικής λύσης ευνοούν, επίσης, η άνοδος του φασισμού και του ναζισμού σε Ιταλία και Γερμανία καθώς και ο γενικότερος αντικομμουνισμός που οργιάζει[313]. Φυσικά, με την επιβολή της δικτατορίας συλλαμβάνεται ολόκληρη η ηγεσία του Π.Μ., μεταξύ των οποίων και ο βουλευτής του Δημήτρης Γληνός[314]. Ο Κ. Μανιαδάκης, υφυπουργός Δημόσιας Ασφάλειας του Μεταξά, με πολύ ευρηματικούς και αποτελεσματικούς τρόπους εξαρθρώνει

[310] Ψαλλίδας, Γ. «Τομές και συνέχειες στην επεξεργασία στρατηγικής του Σοσιαλιστικού Κόμματος ΕΛΔ. 1945-47», στο: Χ. Φλάισερ (επιμ.) *Από την 4η Αυγούστου στον Εμφύλιο: Συνέχειες και ασυνέχειες*, Αθήνα, 2003, σ. 167

[311] Ψαλλίδας, Γ. «Η Σοσιαλιστική Διεθνής ερμηνεύει το φασισμό», *Τα Ιστορικά*, τ. 10, 1989, σσ. 168-172

[312] Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ. *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ*, όπ.π., σ. 295

[313] Ο Τζόζεφ Γκέμπελς μετά την υπογραφή του Συμφώνου Γερμανίας-Ιαπωνίας ενάντια στην Κομμουνιστική Διεθνή (25/11/1936) δήλωσε: «*Ο κόσμος δεν θέλει ακόμη να παραδεχθή το μέγεθος του μπολσεβικικού κινδύνου. Εάν ημείς καλούμεν από τόσο καιρού ήδη τα έθνη της Ευρώπης να λάβωσι σοβαρά μέτρα αμύνης κατά των υπονομεύσεων του κομμουνισμού, το πράττομεν προς το συμφέρον του κοινού ευρωπαϊκού πολιτισμού μας*». Βλ. *Ακρόπολις*, 7/12/1938, σ. 6.

[314] «*Η φασιστική δικτατορία από χθες άρχισε τις συλλήψεις των λαϊκών αγωνιστών. Σε δεκάδες πολλές φθάνει ο αριθμός των συλληφθέντων σε Αθήνα και Πειραιά. Μεταξύ των άλλων πιάσθηκαν οι σ. σ. βουλευτές Γληνός και Θέος*». Βλ. *Ριζοσπάστης*, 5/8/1936

τους συνεκτικούς δεσμούς των κομμουνιστών και εξουδετερώνει τους μηχανισμούς του ΚΚΕ[315].

[315] Βλ. Κούσουλας, όπ.π., σσ. 158-171. Οι συνθήκες για το εργατικό και το κομμουνιστικό κίνημα στην Ελλάδα έχουν ήδη δυσκολέψει από τα σκληρά αντιδραστικά κατασταλτικά μέτρα της κυβέρνησης Βενιζέλου, ειδικά ενάντια στο ΚΚΕ, κυρίως μετά τον διαβόητο νόμο για το «Ιδιώνυμο αδίκημα» (Ν. 4229 25/7/1929).

4.4. Διώξεις, φυλακίσεις και εκτοπίσεις (1935-1943)

Ο Δημήτρης Γληνός γνώρισε απηνείς διώξεις και φυλακίσεις από τα νεανικά του χρόνια, αλλά τα τελευταία οχτώ χρόνια της ζωής του ήταν όντως τα «πέτρινα χρόνια» για αυτόν, με φυλακίσεις και εξορίες[316] έως τον θάνατό του: Εκτόπιση στον Άη Στράτη και έπειτα στην Ανάφη, φυλάκιση στην Ακροναυπλία, μεταγωγή στη Σαντορίνη και, τέλος, κατ' οίκον περιορισμός στην Αθήνα, κράτηση στην Ειδική Ασφάλεια, μεταγωγή και νοσηλεία στο Δημοτικό Νοσοκομείο. Πρόκειται για την εποχή του στοχασμού, του συγγραφικού και μεταφραστικού έργου, της γνωριμίας με την οργάνωση των κομμουνιστών και τη συντροφικότητα που οικοδομείται στην κοινή δράση όταν οι συνθήκες δοκιμάζουν την αντοχή. Στην απομόνωση της εξορίας, ιδίως στη Σαντορίνη, κατορθώνει να μεταμορφώσει το «εμπόδιο» σε «καλό», επιβεβαιώνοντας τη γνωστή παροιμιακή φράση, και να επιδοθεί σε έναν συγγραφικό οργασμό που θα δώσει μερικά από τα ωριμότερα έργα του. Ο Γληνός συμμετέχει στις προπαρασκευαστικές ενέργειες για την ίδρυση του ΕΑΜ, του οποίου άλλωστε συντάσσει και το ιδεολογικοπολιτικό μανιφέστο *Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο* (1η έκδ. 1942), συμβάλλει στην οργάνωση της ΕΠΟΝ και εκλέγεται στην Κεντρική Επιτροπή και στο Πολιτικό Γραφείο του ΚΚΕ. Ο θάνατος τον βρίσκει στις 26 Δεκεμβρίου 1943, καθώς προετοιμάζει την εισήγησή του στην 10η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, ενώ η ηγεσία του ΕΑΜ τον προορίζει για την προεδρία της κυβέρνησης της Ελεύθερης Ελλάδας, της ΠΕΕΑ.

4.4.1. Άη-Στράτης (17/10/1935-27/12/1935)

Στις 17 Οκτωβρίου του 1935 ο Γληνός συλλαμβάνεται από τους μηχανισμούς της κονδυλικής «κοσμογονίας» και μεταφέρεται στο Τμήμα Μεταγωγών Αθηνών και την επομένη στο αντίστοιχο του Πειραιά. Μαζί του έχει

[316] Χρησιμοποιούμε «καταχρηστικά» τον όρο *εξορία*, τόσο γιατί είναι ο όρος που και ο ίδιος χρησιμοποιούσε, όσο και γιατί έτσι έχει αποτυπωθεί στη συλλογική μας μνήμη. Ωστόσο, αν και συχνά συγχέουμε εννοιολογικά το μέτρο του εκτοπισμού με αυτό της εξορίας, οι δυο αυτές λέξεις δεν ταυτίζονται. Η λέξη *εξορία*, σύνθεση της φράσης «έξω των ορίων», είναι η εκτός των ορίων της χώρας αποπομπή και διαβίωση κάποιου πολίτη. Στον ελληνικό 20ο αιώνα μόνο σε μία περίπτωση ανταποκρίνεται εννοιολογικά: πρόκειται για την επιφανή ομάδα κωνσταντινικών που έστειλε εξόριστους στην Κορσική ο Βενιζέλος το 1917. Μόνο κατ' επέκταση ή μεταφορικά, αλλοιωμένη πάντως στην πρώτη της έννοια, η λέξη *εξορία* μπορεί να καλύψει την αποπομπή εντός των εθνικών ορίων. Βλ. σχετ. Λιόντης, Κ. (επιμ.) «Τόποι εξορίας», αφιέρωμα της εφημ. *Η Καθημερινή*, 16/11/2003

συλληφθεί ο ποιητής και φίλος του, Κώστας Βάρναλης. «*Ο Γληνός και ο Βάρναλης απ' τις κορφές της ελληνικής και της παγκόσμιας ακόμα διανόησης, μαζύ μας μέσα στο μπουντρούμι μας, μαζύ με τους "επικίνδυνους κομμουνιστές". Ώστε να λοιπόν! Ο φασισμός της αντιβασιλείας αρχινά τα μεγάλα κόλπα. Χοντρό παιχνίδι. Το Γληνό και το Βάρναλη. Διάνα πρώτης. Ένας πανελλήνιος ποιητής κι' ένας πανελλήνιος συγγραφέας, που η φήμη τους πέρασε την Ελλάδα.* [...] *Νάτος λοιπόν ο φασισμός! Καθαρός και ξάστερος. Αν στη Χιτλερία χτυπάν τον Αϊνστάιν. Ε, μα κι' εδώ δεν θα πάει παρακάτω σε αναλογίες.*»[317]. Ο Κ. Καλλίας, συνιδρυτής του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος μαζί με τον Π. Κανελλόπουλο, θα γράψει στην Καθημερινή: «*Αι προκλητικαί χειροπέδες εις τα χέρια του Γληνού και του Βάρναλη είναι δυναμίτιδες εις τα θεμέλια του αστικού καθεστώτος. Αι βάρβαροι διώξεις ενισχύουν την ψυχήν του επαναστάτου, εξασθενίζουν την αυτοπεποίθησιν του αστού, ανοίγουν ευρύν τον δρόμον του ταξικού αποστάτου.*»[318].

Ο Θ. Λυκογιάννης[319] αποδίδει τη σύλληψή τους τόσο στην αντιφασιστική και αντιπολεμική τους δράση όσο και στα «*διαφωτιστικά τους άρθρα και τις ολοζώντανες προσωπικές τους εντυπώσεις από τη Σοβιετική Ένωση*»[320]. Ο ίδιος ο Γληνός καυστικά θα σχολιάσει: «*ο διχτάτορας και αντιβασιλέας τυχοδιώχτης στρατοκράτης, που είχε αρπάξει την εξουσία για να ετοιμάσει το "τίμιο και ελεύθερο" δημοψήφισμα, έστελνε στα ξερόνησα του Αιγαίου καραβιές καραβιές τους δημοκρατικούς και τους αντιφασίστες*»[321]. Σε ένα αδημοσίευτο κείμενό του παραβάλλει τη θέση των εξόριστων με αυτή

---

[317] Στάρκος (Τάκης Κόντος). «Στα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Ελληνικού Φασισμού», *Ριζοσπάστης*, 5/1/1936, σ. 2

[318] Αναφορά από: Σταθόπουλος, Γ. «Κώστας Βάρναλης: Ο ποιητής του Λαού», *Θέματα Παιδείας*, τχ 15-16, όπ.π., σ. 27

[319] Η πορεία του Θανάση Λυκογιάννη έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και δείχνει πώς οι κρατικοί μηχανισμοί αξιοποίησαν στην αντικομμουνιστική τους δράση πρώην στελέχη του ΚΚΕ. Ο Λυκογιάννης ήταν μέλος του ΚΚΕ από την περίοδο του Μεσοπολέμου, παλιός Ακροναυπλιώτης, στην περίοδο μετά την Κατοχή στέλεχος της ΚΟΑ στον τομέα της διαφώτισης. Στις αρχές του 1948 πιάστηκε στη Θεσσαλονίκη, μαζί με το μέλος της ΚΕ του ΚΚΕ Κώστα Φαρμάκη. Και οι δύο στις 12/2/1949 πέρασαν στρατοδικείο και καταδικάστηκαν σε θάνατο. Ο Φαρμάκης εκτελέστηκε λίγες ημέρες αργότερα, ενώ ο Λυκογιάννης είχε ήδη ανταλλάξει τη ζωή του συνεργαζόμενος με τις κρατικές αρχές και πλέον κινήθηκε στους διαδρόμους των κρατικών μηχανισμών ως ο αντικομμουνιστής Αθανάσιος Παυλόπουλος. Βλ. Φ. «Μια αποκαλυπτική και διδακτική ιστορία», *Ριζοσπάστης*, 20-21/10/2018. Διαθέσιμο στο: https://www.rizospastis.gr/page.do?publDate=20%2F10%2F2018&pageNo=22, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[320] Λυκογιάννης, Θ. «Κοντά στο Δάσκαλο», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη...*, όπ.π., σ. 95

[321] Γληνός, Δ. «Τρία Τραγούδια», *Εκλεκτές Σελίδες* 4, όπ.π., σσ. 117-118. Πρωτοδημοσιεύτηκε στους *Νέους Πρωτοπόρους*, φ. 3, 3/1936, σσ. 95-98.

των «δυσάρεστων ή επικίνδυνων» ανθρώπων επί «φεουδαρχικής τυραννίας στη Γαλλία», τότε που «*[έ]νας άνθρωπος χανότανε μια μέρα από το πρόσωπο της γης και κανείς δεν ήξερε και κανείς δε ρωτούσε, τι έγινε. Μα όλοι το μάντευαν*», όπως και επί «φριχτής τυραννίας των τσάρων απάνω στη Ρούσικη γη» με τα «*τραγικά καραβάνια των εξορίστων, που με βαριές αλυσίδες δεμένοι οδοιπορούσανε για τις παγωμένες στέπες της Σιβηρίας* [...] *για να πεθάνουνε μέσα στην άξενη χώρα ή να γυρίσουνε μετά χρόνια κουρελιασμένοι σωματικά και ψυχικά*». Για να καταγγείλει, εντέλει, πως «*κάτω από το γαλάζιο και ειρηνικό ουρανό της πατρίδας μας, της κοιτίδας της ελευθερίας και του πολιτισμού, οι Τσαρικές Σιβηρίες και οι βασιλικές Βαστίλλες έχουνε βρει την ανάλογη συνέχειά τους μέσα στο "άνθισμα του αστικού πολιτισμού μας"* [...] *Χωρίς να σας ερωτήσουν τίποτε, χωρίς να σας δώσουνε καμιά εξήγηση, χωρίς να σας ανακρίνουνε, χωρίς να σας απαγγείλουνε καμιά κατηγορία, χωρίς να σας δώσουνε το δικαίωμα ν' απολογηθείτε* [...] *θα σας κλείσουνε στο μπουντρούμι, θα σας παραδώσουνε σ' άλλους σταυρωτήδες, θα σας σπρώξουν, θα σας φοβερίσουν, αν διαμαρτυρηθείτε θα σας δείρουν, αν δηλώσετε άγνοια για κάτι που σας ρωτούν θα βάλουνε σ' ενέργεια βασανιστήρια μεσαιωνικά, για να σας πάρουνε "ομολογίες" ή "πληροφορίες"* [...] *Μ' αυτό τον τρόπο σύρθηκαν καραβάνια ολάκερα πολίτες δημοκρατικοί επιστήμονες, λογοτέχνες, καλλιτέχνες, επαγγελματίες, αγρότες, εργάτες, απ' όλες τις πολιτείες και τα χωριά της Ελλάδας, που δεν τους βάραινε καμιά πράξη κακή, καμιά ενέργεια παράνομη, παρά μόνο η νόμιμη υπεράσπιση των λαϊκών τους ελευθεριών και δικαιωμάτων, η λεύτερη εκδήλωση της γνώμης τους, η υπεράσπιση των αληθινών συμφερόντων του λαού. Σε πολλές όμως περιστάσεις δεν τους βάραινε ούτε αυτό. Η κυβέρνηση ήθελε νούμερα, ήθελε να στείλει στην εξορία πολλούς, ήθελε πλατιά τρομοκρατία για να εξασφαλίσει ένα "ελεύθερον και τίμιον" δημοψήφισμα.* [...]»[322]. Στο σημαντικό αυτό κείμενο ο Γληνός θα δώσει μία ενδιαφέρουσα πρόσθετη εξήγηση στις πρακτικές της «λευκής τρομοκρατίας» (κατά έκφρασή του), αλλά και θα «προφητεύσει» τη δική του πορεία στο εξής, με την ψυχική και σωματική ταλαιπωρία που τον περιμένει. Μέσα σε άθλιες συνθήκες κράτησης («*στο κελλί που με βία χωρεί οχτώ ανθρώπους είμαστε δεκαπέντε*») κόσμος πολύς έρχεται να τους εμψυχώσει και να τους αποχαιρετήσει, φέρνοντας εφημερίδες, γλυκά, τσιγάρα, χρήματα, που θα μοιραστούν αργότερα "στα ίσα": «[...] *ένα συνεχές επισκεπτήριο, είταν*

[322] Χειρόγραφο εξασέλιδο κείμενο, με τίτλο: «Από την Ελληνική Σιβηρία», που περιλαμβάνεται σε φάκελο με γενικό τίτλο: «Εξορία στον ΑϊΣτράτη», *ΑΔΓ*, φάκ. ΟΔ459ΙΙ-1

μια εξακολουθητική δημοκρατική, αντιφασιστική εκδήλωση. [...] *Ο Γληνός και ο Βάρναλης είχαν τους περισσότερους επισκέπτες. Ήρθε κι' ένας ξένος Φραντσέζος δημοσιογράφος και συγγραφέας. Κουβέντιαζε με τον Βάρναλη και το Γληνό γαλλικά. Ο σκοπός μπήκε στη μέση: -Μη μιλάτε άλλη γλώσσα! – Μα Φραντσέζος είνε, βρε παιδί, ο άνθρωπος. Τι θες να μιλήσει!*»[323].

Στις 19/10/1935 ο Γληνός, χαρακτηρισμένος πλέον ως «επικίνδυνος κομμουνιστής», μεταφέρεται σιδηροδέσμιος στο καράβι «Αρντένα» με προορισμό τον Άη Στράτη (Άγιο Ευστράτιο)[324], μαζί με τον Βάρναλη[325] και τριάντα έναν ακόμη κρατούμενους[326]. «*Αλυσσοδεμένοι δυο-δυο, εργάτες, επαγγελματίες και διανοούμενοι προχωρούν περήφανοι.* [...] *Ο Γληνός* [...] *[κ]αθώς ανεβαίνει την ανηφορική σκάλα του βαποριού γυρίζει και μας χαιρετά για τελευταία φορά, πριν μπει στο βαπόρι και χαθεί κάτω στο αμπάρι μαζί με τους συντρόφους του. Έχει τα μάτια βουρκωμένα...*»[327]. Το καράβι αγκυροβολεί δύο ημέρες μετά στη Μυτιλήνη, ενώ οι κρατούμενοι παραμένουν για έξι ημέρες στο αστυνομικό τμήμα, αναμένοντας το καράβι «Μαρία Λ.» της άγονης γραμμής, που θα τους μετέφερε στον τόπο εξορίας τους, τον Άη Στράτη. Στο νησί της Λέσβου κόσμος πολύς καταφθάνει, επίσης, για να τους εκφράσει τη συμπαράσταση και να τους προμηθεύσει με διάφορα απαραίτητα αγαθά. Οι πλέον αναγνωρίσιμοι, Γληνός και Βάρναλης, καθώς

---

[323] Στάρκος (Τάκης Κόντος). «Στα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Ελληνικού Φασισμού», *Ριζοσπάστης*, 5/1/1936, σ. 2

[324] Το νησί του βορειοανατολικού Αιγαίου χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά ως τόπος εξορίας το 1929, επί κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου, με βάση τον νόμο «*περί Ιδιωνύμου αδικήματος*», και έως το 1962. Οι επόμενες κυβερνήσεις συνέχισαν να χρησιμοποιούν τον Άη Στράτη για την εκτόπιση πολιτικών εξόριστων και το φαινόμενο κορυφώθηκε στην περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά, όταν εκτοπίστηκαν εκεί εκατοντάδες αντίπαλοι του καθεστώτος. Στις 26/4/1941, δύο ημέρες πριν καταλάβουν το νησί οι Γερμανοί, τα όργανα του μεταξικού καθεστώτος εμπόδισαν τη φυγή των εξόριστων, πυροβολώντας εναντίον τους, τραυματίζοντας αρκετούς και σκοτώνοντας τρεις από αυτούς. Βλ. σχετ. Μπόσης, Κ. *Άη Στράτης. Η μάχη της πείνας των πολιτικών εξόριστων στα 1941*. Αθήνα: Ιστορικές Εκδόσεις, 1977 (1η έκδ. 1947 από το Εκδοτικό Τμήμα της Κ.Ε. του ΚΚΕ), σσ. 5-6. Βλ., επίσης, Ιστορικό Αρχείο του ΚΚΕ, διαθέσιμο στο: http://arxeio.kke.gr/exhibits/show/ai_stratis/item/76, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[325] «*Τυχερέ, κείνο τ' άθλιο δειλινό/ σε δέσαν με το Δάσκαλο Γληνό./ Μεγάλα μάτια αστραφτερά, στητός/ κι ατάραγος πάνου απ' τη Μοίρα αφτός./ Κοιτούσε την ερχόμενην ευδία,/ σα νεβρικός από την αηδία.*», θα γράψει ο Κ. Βάρναλης στο ποίημα του «Στην εξορία».

[326] Στάρκος (Τάκης Κόντος). «Στα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Ελληνικού Φασισμού. Με τις αλυσσίδες στα χέρια – Στη Μυτιλήνη», *Ριζοσπάστης*, 6/1/1936, σ. 2. Βέβαια, την απόφαση της εκτόπισης έλαβαν στις 4/11/1936, μετά τις έντονες πιέσεις των δικηγόρων-εξόριστων προς τον ενωμοτάρχη του Άη Στράτη. Βλ. Στάρκος (Τάκης Κόντος). «"Ελεύθεροι υπηρεσίας". Πώς περνούν οι ώρες», *Ριζοσπάστης*, 10/1/1936, σ. 2

[327] Λυκογιάννης, Θ. «Κοντά στο Δάσκαλο», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη...*, όπ.π., σ. 98

και ο δικηγόρος Κόντος που είναι Μυτιληνιός, «*συγκεντρώνουν αντιπροσωπευτικά όλες αυτές τις συμπάθειες, καθώς και την επίθεση του αντιδραστικού Τύπου της Μυτιλήνης*»[328]. Παραδόξως, η εξέλιξη αυτή κάνει τον Δημήτρη Γληνό να νιώσει «πραγματικά ελεύθερος»[329].

Φτάνοντας στο μικρό νησί τούς υποδέχονται οι ογδόντα εξόριστοι που βρίσκονται ήδη εκεί, οι οποίοι τους βοηθούν με περισσή προθυμία να τακτοποιηθούν[330]. «*Ένα κομμάτι γης μικρούλικο, ριγμένο στη μέση της θάλασσας, το νησί, 18 μίλια ο γύρος του.* […] *Όμορφο νησί. Μα… όμορφος μπορεί να ήτανε κι ο Καύκασος. Αλλά για τον Προμηθέα ήτανε ο τόπος του μαρτυρίου. Και για μας το νησί ήτανε ο τόπος της εξορίας, τόπος κόλαση.*»[331]. Ο Βάρναλης αναρωτιέται τι καθιστά «επικίνδυνους γκάνγκστερ» και «πρωτοπορία των επικίνδυνων» τους διανοούμενους της ομάδας του (επιστήμονες, δημοσιογράφους κτλ) και γιατί είναι παράνομος ο φιλολογικός τους αγώνας: «*Αν έχουμε τίποτα το επικίνδυνο είναι η διανόησή μας, τα βιβλία μας. Αλλ' ούτ' εκείνη ούτε αυτά μπορούνε να εξοριστούνε.*»[332]. Το πρώτο βράδυ, στη «γιορτή καλωσορίσματος» που τους επιφυλάσσουν οι «παληοί» ο Γληνός λείπει: «*Απ' τις κακοπάθειες των δέκα ημερών κι' απ' το ταξείδι αρρώστησε και έμεινε κρεββατωμένος*»[333]. Το δεύτερο βράδυ στο νησί οι εξόριστοι ζητούν από τον Γληνό να βγάλει λόγο και αυτός μιλά με ενθουσιασμό για τον σεβασμό του απέναντι τους πρωτοπόρους αγωνιστές

---

[328] Στάρκος (Τάκης Κόντος). «Στα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Ελληνικού Φασισμού», *Ριζοσπάστης*, 5/1/1936, σ. 2

[329] «[…] *κείνη τη στιγμή είχα μέσα μου ολοζώντανο το παράξενο συναίσθημα της λευτεριάς, που είχα αιστανθεί από τη στιγμή που με πιάσανε.* […] *ένιωθα μαζί με μια βαθιά χαρούμενη διάθεση, που σα μεθυστική αρμονία πλημμυρούσε την ψυχή μου, πως μόνο εμείς οι φυλακισμένοι και εξόριστοι είμαστε αληθινά λεύτεροι, τη στιγμή, που όλους τους άλλους σα βραχνάς τούς πλάκωνε τα στήθια η σκλαβιά.*». Γληνός, Δ. «Τρία Τραγούδια», όπ.π., σ. 118

[330] «*Δε έβλεπα τίποτε άλλο, παρά τους συντρόφους που έτρεχαν γελαστοί και πρόθυμοι να προλάβουνε κάθε πεθυμιά μας, κάθε σκέψη μας, να μας δώσουν ότι χρειαζόμαστε, να μας σηκώσουνε κάθε βάρος από την ψυχή, να μας δείξουν από την πρώτη στιγμή, πόσο μπορεί κανείς έχοντας μέσα στην ψυχή ένα φωτεινό ιδανικό και τη συντροφικότητα την αδελφοσύνη παραστάτη, μπορεί να ρίχνεται και μέσα στο καμίνι χωρίς να καίγεται, να περπατάει με γυμνά τα πόδια πάνω σε αγκάθια και καρφιά χωρίς να πληγώνεται, να ζήσει χρόνια εξορία και φυλακή χωρίς να χάσει το γέλιο από τα χείλη του, να αντικρίσει την πείνα, την κακοπέραση, χωρίς να λυγίσει η ψυχή του.*». *Στο ίδιο*, σσ. 119-120

[331] Μπόσης, Κ. *Άη Στράτης…*, όπ.π., σ. 7

[332] Βάρναλης, Κ. *Αϊ-Στράτης – Θυμήματα εξορίας*, επιμ.: Η. Κακαβάνη. Αθήνα: Καστανιώτης, 2014

[333] Στάρκος (Τάκης Κόντος). «Στα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Ελληνικού Φασισμού. Η πρώτη μέρα στον Άη Στράτη», *Ριζοσπάστης*, 7/1/1936, σ. 2

του λαού, ενώ χαρακτηρίζει τις εξορίες «*πραγματικά πανεπιστήμια όπου οι διανοούμενοι κι' αυτός ο ίδιος θα μάθουν πολλά και χρήσιμα πράγματα*»[334].

Την περίοδο εκείνη οργανώνεται πιο μεθοδικά η συμβίωση των εξόριστων στο νησί, που είχαν να αντιμετωπίσουν, εκτός από τη βία και τις ταπεινώσεις, σοβαρά προβλήματα επιβίωσης σχετικά με την τροφή, τη στέγαση, τη νοσηλεία, τις ποικίλες στερήσεις και ταλαιπωρίες, την «επ' αόριστον» κράτηση. Η «Ομάδα Συμβίωσης Πολιτικών Εξορίστων Άη Στράτη»[335] από το 1935 διατηρούσε κανονικό μητρώο των μελών της. Σύμφωνα με αυτό, έως την ημέρα που η Ομάδα διαλύθηκε, στις 16/7/1943, πέρασαν από το νησί 950 περίπου εξόριστοι αριστεροί, μεταξύ των οποίων ο Κ. Βάρναλης, η Χ. Χατζηβασιλείου, ο Ζ. Ζωγράφος, ο Ν. Σουκατζίδης, ενώ αργότερα εξορίστηκαν εκεί ο Γ. Ρίτσος, ο Μ. Κατράκης, ο Μ. Λουντέμης, ο Τ. Λειβαδίτης, ο Κ. Γαβριηλίδης κ.ά. Όλες οι εργασίες καταμερίζονται -ανάλογα συνήθως με την επαγγελματική ιδιότητα του καθενός-, ενώ υπάρχει μεγάλη πειθαρχία και δίνονται σαφείς εντολές από την Ομάδα Συμβίωσης να μη δοθεί καμιά αφορμή στους νησιώτες που θα αμαύρωνε την υπόληψή τους[336].

Ο Γληνός δεν δέχεται να εξαιρεθεί από καμία εργασία και συμμετέχει ισότιμα στο κουβάλημα των ξύλων, το ψάρεμα, την μπουγάδα των συνεξορίστων[337]. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι γενικότερα στις συμβιωτικές κοινότητες εκτοπισμένων ο χαρακτήρας τέτοιων χειρωνακτικών εργασιών ήταν προαιρετικός, με την έννοια του μη καταναγκασμού, αλλά ταυτόχρονα και δεσμευτικός για όλα τα μέλη της κοινότητας, στη βάση της ισότιμης προσφοράς του καθενός, χωρίς διακρίσεις που θα αφορούσαν κάποια κοινωνική κατηγοριοποίηση.

---

[334] Στάρκος (Τάκης Κόντος). «Οι τίμιοι διανοούμενοι, το χωριό και τα "έργα" μας», *Ριζοσπάστης*, 9/1/1936, σ. 2

[335] Όπως οι πολιτικοί κρατούμενοι στις φυλακές, έτσι και οι πολιτικοί εξόριστοι στους τόπους της εξορίας αυτοοργανώθηκαν σε κοινότητες, δημιουργώντας τις Ομάδες Συμβίωσης Πολιτικών Εξορίστων (ΟΣΠΕ), εμπνευσμένες από "το σοσιαλιστικό όραμα μιας ιδεατής εξισωτικής κοινωνίας" κι αποτελούμενες και από κομματικούς και από μη κομματικούς εξόριστους. Σκοπός τους ήταν να οργανώσουν τη ζωή και την αντίσταση της κοινότητας, να αντιμετωπίσουν συλλογικά τα προβλήματά τους, όπως πείνα, αρρώστιες, απαγορεύσεις της διοίκησης, να ανυψώσουν με εκδηλώσεις το ηθικό, το πολιτικό φρόνημα και το μορφωτικό τους επίπεδο. Βλ. σχετ. Λιόντης, Κ. (επιμ.) «Τόποι εξορίας», όπ.π.

[336] Στάρκος (Τάκης Κόντος). «Οι πρώτες εντυπώσεις απ' την εξορία. Οργάνωση-Πειθαρχία-Ηθική», *Ριζοσπάστης*, 8/1/1936, σ. 2

[337] Βλ. Βασιλάκης, Α. και Τ. Κ. «Αναμνήσεις συναγωνιστών του. Στον Άη-Στράτη», *Επιθεώρηση Τέχνης*, όπ.π., σσ. 535-539. Ο Γληνός δεν θα δεχτεί να εξαιρεθεί ούτε από την απεργία πείνας που αποφάσισαν οι εξόριστοι στις 20 Δεκεμβρίου.

Στους δέκα μήνες που παραμένει στον Άη Στράτη νιώθει μέσα του «*να γεννιέται μια καινούργια ψυχή*»[338]. «*Εκεί στην εξορία ο Γληνός ξανάγινε δάσκαλος*[339] *όχι πια των δασκάλων παρά των αγωνιστών του λαού. Έκανε σειρά ενδιαφέρουσες ομιλίες για πολλά ζητήματα (για την υλική και την πνευματική απολύτρωση των λαών της Σοβιετικής Ένωσης, για το πώς πρέπει να γράφουμε κλπ.). Αλλά το ρόλο του δασκάλου δεν τον περιόριζε μονάχα σ' αυτές τις ομιλίες παρά έκανε και δουλειά διαφωτιστή.*»[340]. Καθημερινά μέσα στους θαλάμους πραγματοποιούνται μαθήματα, σχολιασμοί και αναλύσεις, με σκοπό να είναι όλοι «*περισσότερο θεωρητικά καταρτισμένοι και περισσότερο χρήσιμοι και ικανοί*»[341], μετά την απελευθέρωσή τους. Παράλληλα, σε ρόλο προσεκτικού και πειθαρχημένου «μαθητή», ο Γληνός διδάσκεται «*μαθήματα λενινισμού, εφαρμοσμένου και εμπλουτισμένου με την ελληνική πείρα του επαναστατικού κινήματος*»[342], μαθήματα πολιτικά, συνδικαλιστικά, πολιτικής οικονομίας κ.ά. στην Ομάδα του Ακατρίδη, με «δασκάλους» απλούς εργάτες, ενώ κάποιες φορές παραδέχεται την άγνοιά του «*αναβοκοκκινίζοντας σα μικρό παιδί, [αυτός], ο γενικός του υπουργείου Παιδείας, ο διεθνούς φήμης παιδαγωγός* […]*, ο θεμελιωτής της ελληνικής εκπαίδευσης*»[343].

Τα Χριστούγεννα του 1935 οι εξόριστοι αποφασίζουν ομόφωνα σε γενική συνέλευση να προβούν σε απεργία πείνας με αίτημα τη γενική αμνηστία, έχοντας προηγουμένως έρθει σε συνεννόηση με συνεξόριστους άλλων νησιών[344]. Η απεργία πείνας των εξόριστων και η διαμαρτυρία κάποιων Ελλήνων κινητοποιεί τη διεθνή κοινή γνώμη, και 79.262 Γάλλοι διανοούμενοι, επιστήμονες, καλλιτέχνες κ.ά. εκφράζουν έντονα τη

---

[338] Γληνός, Δ. «Τρία Τραγούδια», όπ.π., σ. 125

[339] «*Δάσκαλε (ήταν ο καλύτερος τίτλος όταν άκουγε να τον προσαγορεύουν)*», βλ. Τ. Κ. «Αναμνήσεις συναγωνιστών του από τη φυλακή και την εξορία. Στον Άη-Στράτη», *Επιθεώρηση Τέχνης*, όπ.π., σ. 537

[340] Βάρναλης, Κ. «Ο Γληνός δάσκαλος», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη…*, όπ.π., σ. 60

[341] Στάρκος (Τάκης Κόντος). «Η μορφωτική μας δουλειά», *Ριζοσπάστης*, 12/1/1936, σ. 2

[342] Λυκογιάννης, Θ. «Κοντά στο Δάσκαλο», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη…*, όπ.π., σ. 101

[343] Τ. Κ. «Αναμνήσεις συναγωνιστών του από τη φυλακή και την εξορία. Στον Άη-Στράτη», *Επιθεώρηση Τέχνης*, όπ.π., σ. 538

[344] «*Εκατόν τριάντα άντρες σε μια μακρινή σειρά κατεβαίνουν ήρεμοι και σιωπηλοί προς τον αστυνομικό σταθμό. Μπροστά πάνε ο Βάρναλης και ο Γληνός, η επιτροπή, αγωνιστές του λαού φορτωμένοι τα καζάνια με τα μισοβρασμένα μπιζέλια, τα πιάτα, τα τσουβάλια, με τα ψωμιά και τα τρόφιμα, μια ταμπέλα καρφωμένη πάνω στο φτυάρι του φούρνου με το σύνθημα: "Ζήτω η απεργία πείνας των πολιτικών εξορίστων Αη Στράτη". Πίσω όλοι οι άλλοι*». Βλ. Πικρός Γ. *Οι ρίζες του λαϊκού μας κινήματος 1912-1936*, τόμ. 9ος. Αθήνα: Καρανάσης, 1978, σσ. 28-29

διαμαρτυρία τους[345], ζητώντας γενική πολιτική αμνηστία. Αποτέλεσμα, να απολυθούν μερικές εκατοντάδες εξόριστοι, μεταξύ των οποίων και ο Γληνός, στις 27/12/1935[346]. Οι *Νέοι Πρωτοπόροι* στηλιτεύουν την εκκωφαντική σιωπή της ελληνικής διανόησης, μπροστά στον διασυρμό των «εργατών της επιστήμης και της τέχνης», αλλά και απέναντι στον αγώνα για την αμνήστευσή τους[347]. Στο ταξίδι της επιστροφής ο Γληνός θα ανακοινώσει την πρόθεσή του να προσχωρήσει στο ΚΚΕ[348]. Την ίδια ημέρα που φτάνει στην Αθήνα, παρουσιάζεται στην αίθουσα επιστημόνων της πλατείας Αγ. Γεωργίου Καρύτση, όπου έχουν προσκληθεί οι διανοούμενοι και οι καλλιτέχνες της Αθήνας, προκειμένου να αιτηθούν την επέκταση της αμνηστίας σε όλους τους πολιτικούς εξόριστους. Η μη ανταπόκριση του πνευματικού κόσμου[349] δεν παραξενεύει τον Γληνό, που «*[ε]γνώριζε όσο κανένας άλλος στην Ελλάδα τι*

---

[345] «[…] *Κηρύσσονται αλληλέγγυοι αυτών, μεταξύ των οποίων ευρίσκονται και οι διαπρεπείς συνάδελφοί των Κώστας Βάρναλης και Δημήτριος Γληνός, ως και όλων των κρατουμένων* […]», βλ. «79262 Γάλλοι διανοούμενοι αλληλέγγυοι με τους πολ. Εξορίστους – Έντονη διαμαρτυρία στο Βασιλέα», *Ριζοσπάστης*, 4/1/1936

[346] Μεταξύ των Γάλλων που υπέγραψαν το κείμενο της διαμαρτυρίας συγκαταλέγονται και ονόματα συνέδρων που οι δύο Έλληνες είχαν γνωρίσει στο ταξίδι τους στη Ρωσία, έναν χρόνο πριν. Όπως επισημαίνει ο συνεξόριστός τους «Στάρκος», η φήμη τους λειτούργησε ως μπούμερανγκ στο καθεστώς: «*–Τώρα να δεις τι θα γίνει. Θα τρομοκρατηθούν όλοι οι δημοκράτες και θα μπουν στο καβούκι τους, μόλις πιάσουμε το Γληνό και το Βάρναλη… Έτσι θα σκέφτηκαν τα σοφά κεφάλια του κονδυλικού φασισμού και χαφιεδισμού… Ύστερα από λίγο θα ωμολόγησαν σίγουρα μέσα τους, πως πάτησαν την πήτα και κατάφεραν μια χοντροκομμένη βλακεία για το παραδαρμένο καθεστώς τους. Τα ονόματα του Γληνού και του Βάρναλη κεντήθηκαν στη σημαία της Πανελλήνιας και Διεθνούς αντιφασιστικής κινητοποίησης.*». Βλ. «Το καθεστώς της βαρβαρότητας. Στα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Ελληνικού Φασισμού», *Ριζοσπάστης*, 5/1/1936, σ. 2

[347] «*[Γ]ια το άγριο αυτό φασιστικό κυνήγημα της σκέψης δεν ακούστηκε σχεδόν καμμιά διαμαρτυρία απ' τους ανθρώπους, που καμαρώνουνε πως είναι "ιεροφάντες της σκέψης". Κανένα επίσημο ή ανεπίσημο ίδρυμα, κανένα περιοδικό λογοτεχνικό ή επιστημονικό, κανένα σωματείο δεν ύψωσε έγκαιρα κι' έντονα φωνή διαμαρτυρίας για τον διωγμό των εργατών της τέχνης και της επιστήμης. Τα καλά τα παλληκάρια της πέννας κοιμήθηκαν στο άνετο προσκέφαλο της ησυχίας και της συμφεροντολογίας.*». Βλ. «Η σκοπιά μας. Τα καλά τα παλληκάρια», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 1, 1/1936, σ. 36. Διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=30963, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[348] Σύμφωνα με την αφήγηση του Αντ. Στρατηγόπουλου, στο ταξίδι της επιστροφής «*ξαναπεράσαμε από τη Μυτιλήνη, για ν' αφήσουμε τους Μυτιληνιούς και κει μας κάνανε το τραπέζι οι διανοούμενοι της Μυτιλήνης* […] *Σε κείνο το γλέντι ο Γληνός, σηκώνοντας το ποτήρι, δήλωσε πως προσχωρεί στο εργατικό κίνημα και πως καθήκον κάθε πνευματικού ανθρώπου είναι να ταχθεί κάτω από τη σημαία του Κομμουνιστικού Κόμματος*». Αναφορά από: Μ.Π.Ν. «Δημήτρης Γληνός», *Θέματα Παιδείας*, όπ.π., σ. 63

[349] «*Δεν πάτησε κανένας επίσημος διανοούμενος!*», γράφει ο Λυκογιάννης. Βλ. Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη…*, όπ.π., σ. 98. Την παντελή αδιαφορία των Ελλήνων διανοούμενων και την «άνανδρη σιωπή» τους στηλιτεύει και αρθρογράφος του *Ριζοσπάστη*: Βλ. Μαυροθαλασσίτης, Κ. «Η διαμαρτυρία των Γάλλων διανοουμένων», *Ριζοσπάστης*, 6/1/1936, σ. 3

αντιπροσώπευε η επίσημη διανόηση στη χώρα μας και τα συμφέροντα ποιων εκπροσωπούσε»[350]. Αποφασίζει να τεθεί επικεφαλής της επιτροπής διανοούμενων και φοιτητών, που θα παρουσιαζόταν στις αρμόδιες αρχές και θα επέδιδε το αίτημα[351]. Την επόμενη ημέρα ο υπουργός Δικαιοσύνης, Γεώργιος Λογοθέτης, θα τον διαβεβαιώσει ότι ο εκτοπισμός «ως παρεπομένη ποινή», δεν στέκει και ότι θα ενεργήσει αρμοδίως ώστε να καταργηθεί. Ωστόσο, είναι ο ίδιος που σε λίγους μήνες, με την ίδια ιδιότητα επί μεταξικής δικτατορίας, θα στείλει χιλιάδες αντιφασίστες στα ξερονήσια. Ο Δημητράκος ουσιαστικά θα απολύσει τον Γληνό από τη σύνταξη του *Μεγάλου Λεξικού της Ελληνικής Γλώσσης*, ενώ οι εκδότες Νικολόπουλος (*Νέος Κόσμος*) και Δ. Λαμπράκης (*Το Βήμα*) θα αρνηθούν συνεργασία μαζί του. Στο μεταξύ έχει γίνει η παλινόρθωση της μοναρχίας και έχουν προκηρυχτεί εκλογές. Είναι η στιγμή που ο Γληνός αποφασίζει να στραφεί στην άμεση πολιτική δράση, εκλεγόμενος ως βουλευτής του Παλλαϊκού Μετώπου στις εκλογές του Ιανουαρίου του 1936[352]. Λίγο αργότερα θα συναντηθεί κρυφά με τον διωκόμενο Γ.Γ. του ΚΚΕ, Ν. Ζαχαριάδη, και θα γίνει και τυπικά μέλος του Κόμματος[353]. Ο Ζαχαριάδης, από τη στιγμή που έχει ισχυροποιήσει τη θέση του μέσα στον Οργανισμό του Κόμματος μετά την εκλογή του στο νεοπαγές αξίωμα του Γ.Γ. του ΚΚΕ από την 4η Ολομέλεια, προωθεί τα στελέχη που θέλει στις επίκαιρες θέσεις μέσα στην κομματική ιεραρχία –ο Γληνός, λοιπόν, είναι η προσωπική επιλογή του για το Πολιτικό Γραφείο.

4.4.2. Ανάφη (11/8/1936-7/5/1937)

Με την επιβολή της μεταξικής δικτατορίας, την 4η Αυγούστου 1936, το ΚΚΕ τίθεται εκτός νόμου και οι κομμουνιστές υφίστανται διώξεις, φυλακίσεις, βασανιστήρια και εξορίες. Παράλληλα, είναι αξιοσημείωτο ότι εξαιτίας των αλλεπάλληλων εσωκομματικών κρίσεων, της συνεχούς ρευστότητας των μελών και της ταχείας προαγωγής προσώπων με αβέβαια κίνητρα σε υπεύθυνες θέσεις, η «κομματική ηλικία» των περισσότερων μελών του ήταν

[350] Λυκογιάννης, Θ. «Κοντά στο Δάσκαλο», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη*..., όπ.π., σσ. 98-99

[351] Βλ. «Το χθεσινό διάβημα των διανοουμένων», *Ριζοσπάστης*, 10/1/1936, σ. 3

[352] Σε δύο άρθρα του ο Γληνός θα επαινέσει την οργανωτική ικανότητα, την αλληλεγγύη, τη δίψα για μόρφωση και την αποδοτικότητα των σχολείων των εξόριστων κομμουνιστών. Σε κάποιο σημείο μάλιστα γράφει: «*Η αποχή από τον άνισο και σκληρόν αγώνα αυτών των ηρώων της εργατικής τάξης είναι προδοσία*». Βλ. Γληνός, Δ. «Η αλήθεια περί κομμουνιστών», *Το Ελεύθερο Βήμα*, 20-21/1/1936

[353] Ηλιού, Φ. «Εισαγωγή» στο: Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α*, όπ.π., σ. κβ'

κατά μέσο όρο τα 5-6 χρόνια κατά την εγκαθίδρυση της δικτατορίας[354]. Όμως το Κόμμα παρά τα σοβαρά χτυπήματα που δέχεται, εξακολουθεί να δρα με την (παράνομη) έκδοση του *Ριζοσπάστη*, με παρεμβάσεις σε δημόσιους χώρους, με την οργάνωση απεργιών και φοιτητικών διαδηλώσεων, με αγροτικά συλλαλητήρια και με την προσπάθεια συγκρότησης αντιδικτατορικού μετώπου[355]. Τελικά, όμως, η τρομοκρατία και ο ανηλεής διωγμός των κομμουνιστών φέρνουν αποτελέσματα: η κήρυξη του πολέμου από την Ιταλία στην Ελλάδα βρίσκει το ΚΚΕ διαλυμένο[356].

Στις 4 Αυγούστου 1936 συλλαμβάνονται ο Δημήτρης Γληνός και ο Αλέξανδρος Σβώλος, και οδηγούνται στην Ειδική Ασφάλεια, στην οδό Νικηφόρου, σε συνθήκες απομόνωσης που δεν επιτρέπουν καμία επίσκεψη και επικοινωνία με τους οικείους τους. Μετά από οχταήμερη κράτηση επιβιβάζονται σιδηροδέσμιοι στο καράβι της άγονης γραμμής, μαζί με τους Γιάννη Σοφιανόπουλο, Θεμιστοκλή Τσάτσο, Κώστα Θέο και δεκάδες άλλους, με προορισμό την Ανάφη. Μέχρι την Αμοργό ταξιδεύουν αλυσοδεμένοι, κατά παράβαση του κανονισμού που δεν επιτρέπει τη χρήση χειροπέδων εν πλω. Στην Ανάφη φτάνουν τα μεσάνυχτα της 11ης Αυγούστου και τους υποδέχονται οι δεκατρείς «παληοί» εξόριστοι[357].

Το μικρό νησί των Κυκλάδων χρησιμοποιήθηκε για τον εκτοπισμό πολιτικών εξόριστων από το 1923 έως και τη δικτατορία του 1967. Στη διάρκεια της μεταξικής δικτατορίας 1936-1940 ο αριθμός των εξόριστων πολλαπλασιάζεται[358], με αποτέλεσμα να πολλαπλασιαστούν και τα προβλήματά τους, με βασικό τη λειψυδρία. Οι εξόριστοι, ωστόσο, θα

---

[354] Σύμφωνα με τη δεξιά αφήγηση, «*Τα περισσότερα από τα ηγετικά στελέχη του κόμματος προήρχοντο από την μικροαστική "ιντελλιγκέντσια", που μόνο αυτή είχε να επιδείξη ένα ικανοποιητικό αριθμό ατόμων με την απαραίτητη μόρφωσι, ώστε να αναλάβουν θέσεις κάπως υπεύθυνες στην κομματική ιεραρχία. Πολλοί απ' αυτούς είχαν γίνει μέλη του κόμματος σε στιγμές απογνώσεως και εις ένδειξιν διαμαρτυρίας εναντίον μιας κοινωνικής καταστάσεως, η οποία είχε ματαιώσει τις προσωπικές των φιλοδοξίες με την στειρότητά της.*». Κούσουλας, Δ. *ΚΚΕ. Τα πρώτα τριάντα χρόνια 1918-1949*. Αθήνα: Oxford University Press, Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1987, σ. 165

[355] Λιόσης, Β. «Η τακτική και η στρατηγική του ΚΚΕ...», όπ.π., σ. 39

[356] «*Η έκρηξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου βρήκε τις λεύτερες κομματικές δυνάμεις χωρίς ηγεσία, κατακομματιασμένες σε διάφορες ομάδες, ανίκανες να οργανώσουν μαζική πάλη, γιατί τα ηγετικά τους όργανα ήταν διαβρωμένα με χαφιέδες και άλλα αναξιόπιστα στοιχεία.*». Βλ. ΚΚΕ. *Δέκα χρόνια αγώνες*, 1935-1945. Αθήνα: ΚΕ ΚΚΕ, 1946, σ. 119

[357] Σβώλου, Μ. «Λίγα απ' όσα θυμάμαι για τον Δημήτρη Γληνό. Για την Ανάφη», *Επιθεώρηση Τέχνης*, όπ.π., σσ. 539-544. Βλ., επίσης, Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη...*, όπ.π., σσ. 173-174 [Γράμματα σε μαθητές του. Από την Ανάφη, 14/9/1936]

[358] Τέλη Σεπτεμβρίου του 1936 βρίσκονται στο νησί 750-800 εξόριστοι. Πληροφορία από: Μπίρκας, Κ. *Με την ψυχή στα δόντια. Κατοχή – Ανάφη*. Αθήνα: Εκδ. Οίκος Μέλισσα, 1966

φροντίσουν, σε πείσμα των αντίξοων συνθηκών, για τη μόρφωση και την ψυχαγωγία τους. Μέλη της «Ομάδας Συμβίωσης Πολιτικών Εξορίστων Ανάφης» μπορούν να γίνουν όσοι δέχονται τους όρους συμβίωσης της κοινότητας, ανεξάρτητα από την ιδεολογική ή κομματική τους ταυτότητα. Κεντρικό όργανο της Ομάδας είναι το 7μελές ή 9μελές Γραφείο της.

Σε επιστολή του Γληνού, χρονολογημένη από 14/9/1936, αποτυπώνεται με ενάργεια η προσπάθειά του να αντιμετωπίσει τις ποικίλες δυσκολίες με αισιοδοξία, συμμετέχοντας σε όλες τις δραστηριότητες της καθημερινότητας στο νησί: «*Έχω μέσα μου καρτερία και θάρρος απέραντο. Κρατώ ψηλά, πολύ ψηλά, τη σημαία και προσπαθώ να γίνω όσο μπορώ χρήσιμος στους άλλους. Αισθάνομαι τον εαυτό μου πολύ γερό* [...] *Το στήθος μου είνε πλημμυρισμένο από ζωή κι από αγάπη. Στο δωμάτιό μου έχω κολλήσει μιαν επιγραφή που λέει: "Φέρειν δε ό,τι αν η ζωή δω, γενναίως". Και το εφαρμόζω πέρα για πέρα. Κρατώ την ψυχή μου άγρυπνη και το σώμα όρθιο. Και προσμένω...*»[359]. Σε άλλες επιστολές του θα γράψει: «*Αυτή η ολοκληρωτική αφομοίωσή μου με τους προλετάριους, είνε ίσως απαραίτητος σταθμός της ζωής μου*»[360]· «*Ο αγώνας είνε η χαρά, ο θάνατος ακόμη για τέτιον αγώνα είνε μεθύσι και χαρά. Εκείνο που είνε ανυπόφορο είνε ο ζωντανός θάνατος, η σκλαβιά*»[361].

Ο Δημήτρης Γληνός θα συνεχίσει τη «μαθητεία» και τη «διδασκαλία» του στο νησί της Ανάφης. Όπως αποτυπώνεται σε ημερολόγια εξόριστων[362] στο μικρό κυκλαδονήσι η μορφωτική δουλειά τύγχανε ίδιας προτεραιότητας με αυτήν της επιβίωσης και οργανώθηκε εξαρχής, ταυτόχρονα με τις υπόλοιπες δραστηριότητες[363]. Σε επιστολή του Δημήτρη Γληνού, χρονολογημένη από 5/10/1936, διαβάζουμε: «*Μου ζήτησαν (οι διανοούμενοι*

---

[359] Βλ. Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη...*, όπ.π., σ. 174

[360] Επιστολή χρονολογημένη από 20/9/1936. Βλ. Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη...*, όπ.π., σ. 174

[361] Επιστολή χρονολογημένη από 14/12/1936. *Στο ίδιο*, σ. 175

[362] Ενδεικτικά βλ. Μπίρκας, Κ. *Με την ψυχή στα δόντια...*, όπ.π., σ. 39 και Γαβριηλίδης, Κ. *Το ημερολόγιο της Ανάφης στη δικτατορία του Μεταξά*, πρόλογος: Κ. Νάσης, επιμ.: Ν. Γαβριηλίδη. Αθήνα: Εντός, 1997

[363] Τα μαθήματα, είτε τα αμιγώς ιδεολογικά, είτε τα ευρύτερα και, γενικότερα, όσα και ό,τι αφορούσε τη μόρφωση και την επιμόρφωση των πολιτικών κρατουμένων, σε όλο το διάστημα των φυλακίσεων και εξοριών, αποτελούσαν ένα είδος «δικαιώματος υπό αίρεση», που άλλοτε αναγνωριζόταν από τους φορείς της εξουσίας «υπό όρους» και άλλοτε καταργούνταν, όπως στα χρόνια της δικτατορίας του Μεταξά. Βλ. σχετ. Καμαρινού, Κ. *Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση: Η περίπτωση της Συνεχιζόμενης Επιμορφωτικής διαδικασίας των πολιτικών κρατουμένων της περιόδου 1924-1974*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2002, σ. 94

εξόριστοι) να κάνω μια σειρά από ομιλίες σε κύκλο στενό για τα προβλήματα της κοσμοθεωρίας, τα γενικά προβλήματα, που με απασχολούν στα "Γράμματα σ' ένα νέο". Σου στέλνω το διάγραμμα της διαλεκτικής φιλοσοφίας που δουλεύω... Όσοι έχουνε μέσα στην ψυχή τους ζωντανό ένα μεγάλο σκοπό ζωής, έχουνε χρέος να γίνονται κάθε μέρα καλύτεροι. Όταν βλέπω εδώ γύρω μου σε πόσους ανθρώπους του λαού λάμπει κι αχτινοβολεί μέσα τους ένας μεγάλος σκοπός ζωής, νοιώθω το χρέος το δικό μας να μεγαλώνει ολοένα περισσότερο.»[364]. Η αντίληψη του Γληνού περί του χρέους των διανοούμενων βρίσκεται πολύ κοντά στην γκραμσιανή σκέψη και θεωρία περί «ηγεμονίας» και του ρόλου των «διανοούμενων», οι οποίοι ως οι «λειτουργοί του εποικοδομήματος» είναι αυτοί που διαμορφώνουν και διαχειρίζονται το ιδεολογικό εποικοδόμημα. Γενικότερα, τόσο στον βίο όσο και στη σκέψη του Γληνού και του Γκράμσι εντοπίζονται αξιοσημείωτες αναλογίες, παρότι δεν γνώρισε και δεν διάβασε ο ένας τον άλλο[365].

Το κείμενο στο οποίο αναφέρθηκε ο Γληνός στην παραπάνω επιστολή διασώθηκε, καθώς επισυνάφθηκε σε αυτήν. Πρόκειται για το «Διάγραμμα της διαλεχτικής φιλοσοφίας», που αποτελείται, πέρα από τη Γενική εισαγωγή, από τέσσερα μέρη: α) Ιστορική διαμόρφωση της διαλεχτικής, β) Διαλεχτική της γνώσης, γ) Διαλεχτική της φύσης και δ) Διαλεχτική της κοινωνίας[366]. Σε αυτό ο Γληνός εξετάζει και αναλύει το περιεχόμενο της διαλεκτικής φιλοσοφίας με βάση τις τρεις βασικές συνιστώσες της κοσμοθεωρίας της: την ιδεολογική, την οικονομική και την πολιτική. Μέσα από τις σημειώσεις του μαθήματος αντιλαμβανόμαστε τη σοβαρότητα με την οποία αντιμετώπιζε τον ρόλο του «δασκάλου», όπως συνήθιζαν να τον αποκαλούν οι πολιτικοί εξόριστοι σε όποιον τόπο εκτόπισης κι αν βρέθηκε, αλλά και τις υψηλές απαιτήσεις και προσδοκίες που έτρεφε για τους ιδιότυπους «μαθητές» του. Η συγγραφή του δοκιμίου θα συνεχιστεί και κατά τη διάρκεια της Κατοχής, οπότε θα ολοκληρώσει τα κεφάλαια «Διαλεχτική της γνώσης» και «Διαλεχτική της κοινωνίας».

---

[364] Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη...*, όπ.π., σ. 174

[365] Την ίδια περίπου περίοδο ο Γκράμσι πεθαίνει στις ιταλικές φυλακές (27/4/1937), έγκλειστος για μία δεκαετία, αφήνοντας τεράστιο όγκο δοκιμίων, άρθρων και σημειώσεων, που εκδόθηκαν όμως μεταπολεμικά. Ενδιαφέρον θα είχε μία μελέτη που θα διερευνούσε αυτές τις αναλογίες, όπως, επίσης, και τις συγκλίσεις κι αποκλίσεις των απόψεων του Γληνού με την κριτική θεωρία της «Σχολής της Φρανκφούρτης», αλλά και τη σκέψη και δράση του Βραζιλιάνου παιδαγωγού και φιλόσοφου Paulo Freire.

[366] Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη...*, όπ.π., σσ. 153-156

Σε μία από τις τελευταίες επιστολές που αποστέλλει από την Ανάφη θα επιχειρήσει την αποτίμηση τής όλης επιμορφωτικής προσπάθειας που συντελέστηκε στους εννέα μήνες παραμονής του στο νησί, η οποία διατήρησε σε εγρήγορση το πνεύμα και ενεργοποίησε εκ νέου τις δημιουργικές του δυνάμεις: «*Οι εννιά αυτοί μήνες ήταν δημιουργικοί και για την πνευματική μου ζωή. Σήμερα είμαι πολύ πιο έτοιμος, για κάθε δράση. Έχει βαθύνει και θεωρητικά η σκέψη. Έχω δουλέψει όλο το θέμα της θεωρητικής σκέψης, που να είνε έτοιμο να πάρει και την αντικειμενική μορφή... Μα και για την πραχτική δράση, η ωριμότητα σήμερα είνε πολύ μεγαλύτερη.*»[367]. Είναι προφανές ότι βρίσκεται όλο και πιο κοντά στο προλεταριάτο. Ο Κώστας Γαβριηλίδης, Γραμματέας του ΑΚΕ (Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας) που μοιραζόταν με τον Γληνό το ίδιο δωμάτιο σε όλη τη διάρκεια της παραμονής τους στο νησί, διηγείται με παραστατικότητα πώς ο Γληνός ανέλαβε να «διορθώσει» τον «Ύμνο της αγροτιάς» που συνέταξαν οι εξόριστοι στο νησί[368]. Δύο χρόνια μετά τον θάνατο του Γληνού θα γράψει σε γράμμα του στην εφημερίδα του ΑΚΕ: «*Απλός και απέριττος στη ζωή του, γλυκομίλητος και συντροφικός στη συμπεριφορά του, ο Γληνός αποτελούσε παράδειγμα για όλους μας. Ακούραστος δάσκαλος και μαθητής. Μελετούσε και έγραφε. Δίδασκε και μελετούσε. Από απλά μαθήματα ελληνικής ως τις περίπλοκες φιλοσοφικές διαλέξεις.* [...] *Οι διαλέξεις του: Πώς να διαβάζουμε, πώς να γράφουμε, πώς να μιλάμε, θα αποτελέσουν για πάντα το όπλο και τη μέθοδο που θα οδηγεί τη μορφωτική προσπάθεια των αγωνιστών του λαού. Και η ιστορική ανάλυση της φιλοσοφίας που μονάχα ο Γληνός ήξερε να εκλαϊκεύει με τόσο σαφή και απλό τρόπο, έδινε στους συντρόφους του της εξορίας μια σπάνια πνευματική τροφή και τη φιλοσοφική δικαίωση του αγώνα τους.* [...] *Κάθε του ομιλία, τ' αστεία του, τ' ανέκδοτά του, ήταν μορφωτικά μαθήματα που απέβλεπαν στην ανάπτυξη και την πνευματική άνοδο των συντρόφων του*»[369]. Στην Ανάφη θα πει ο Γληνός: «*Όποιος δεν έζησε τη ζωή των εξορίστων, όποιος δε γνώρισε*

---

[367] Επιστολή χρονολογημένη από 5/4/1937. Βλ. Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη...*, όπ.π., σ. 176

[368] «*Κάθε βράδυ, ομάδες-ομάδες βγαίνουμε περίπατο. Άλλοι συζητούν και άλλοι τραγουδάνε. Έχουμε και τη χορωδία μας, η οποία συχνά μας διασκεδάζει με διάφορα τραγούδια, δημοτικά, ερωτικά και επαναστατικά. Αυτά μας κάνουν να ξεχνάμε για λίγο την κατάσταση μας. Δεν έχουμε όμως ούτε ένα αγροτικό τραγούδι και σχεδόν οι περισσότεροι της ομάδας μας είναι από χωριά. Γρήγορα όμως συμπληρώσαμε την έλλειψη αυτή. Πάνω στο μοτίβο των «Παρτιζάνων», ένα ρούσικο τραγούδι, σκαρώσαμε τον ύμνο της αγροτιάς. Και τον τραγουδάμε σχεδόν κάθε βράδυ. Τον έχουν μάθει όλοι οι σύντροφοι απ' έξω*», γράφει ο Κώστας Γαβριηλίδης και παραθέτει τους στίχους με την υποσημείωση: «*Συντάχθηκε στην Ανάφη και διορθώθηκε από τον σ. Γληνό*». Γαβριηλίδης, Κ. *Το ημερολόγιο της Ανάφης...*, όπ.π.

[369] Βλ. *Νέος Δρόμος*, 31/12/1945 και αναδημοσίευση στον *Ριζοσπάστη* στις 28/12/1997

από κοντά τα τίμια αυτά παιδιά της εργατιάς και αγροτιάς, δεν μπορεί να ξέρει τι είναι πραγματικός πολιτισμός.»[370].

Μέχρι την εποχή αυτή ο Γληνός δεν φαίνεται να κάνει προσπάθειες να αξιοποιήσει τις γνωριμίες του ή να εξαργυρώσει το κύρος του με κάποια ευνοϊκή μεταχείριση. Η έντονη ψυχολογική πίεση[371] και ο σοβαρός κλονισμός της υγείας του, όμως, ίσως τον οδηγήσουν εκεί λίγο αργότερα. Από πληροφορία της Άννας Γληνού γνωρίζουμε ότι ο σύζυγός της διατήρησε στενούς φιλικούς δεσμούς με τον Γ. Καλογήρου, γνωριμία από τα χρόνια των σπουδών στη Λειψία, ο οποίος έγινε αργότερα δικηγόρος και πάρεδρος στο Συμβούλιο Επικρατείας. Ο Καλογήρου παραστάθηκε στον παλιό συσπουδαστή του την εποχή των εκτοπίσεων στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας[372].

4.4.3. Ακροναυπλία (7/5/1937-12/1937)

Στις 7/5/1937 ο Γληνός μεταφέρεται στην Ακροναυπλία, μαζί με περισσότερους από εκατό εξόριστους, προερχόμενους από διάφορα νησιά. «*Οι ψοφοδεείς τύραννοι τον έκριναν σαν "επικίνδυνο στέλεχος" και δώσανε διαταγή να κλειστεί στο παλιό Καποδιστριακό κτίριο* [...] *Χωρίς καμμιά καταδίκη, ρίχνεται στην πιο βαρειά φυλακή που γνώρισε ποτέ κρατούμενος για πολιτικούς λόγους*»[373]. Προφανώς η μεταγωγή του δεν είναι άσχετη με το γεγονός ότι λίγες ημέρες πριν, στις 25 Απριλίου, δραπέτευσαν από την Ανάφη ο Κώστας Θέος μαζί με εφτά άλλους κρατούμενους. Ωστόσο, στον νέο τόπο εξορίας, ο Γληνός θα συνδεθεί ακόμη περισσότερο με τους κομμουνιστές συντρόφους του και θα εξακολουθήσει να δίνει μαθήματα και διαλέξεις.

Μόλις δυόμισι μήνες πριν, στις 22/2/1937, η Ακροναυπλία (τουρκ. Itç-Kalé), το παλιό ενετικό φρούριο στο βραχώδες άκρο του Ναυπλίου, μετατράπηκε από τη δικτατορία του Μεταξά σε φυλακή προορισμένη να συγκεντρώσει τους «πλέον επικίνδυνους κομμουνιστές»[374]. Μια μεγάλη

---

[370] *Στο ίδιο*

[371] Σε επιστολή του, χρονολογημένη από 18/8/1936, διαβάζουμε: «[...] *μια βαριά θλίψη μού πλημμυρίζει την καρδιά, και το ατσάλινο χέρι με το μαλακό γάντι, που μου έχει περιτυλίξει το λαιμό με τα μακριά του δάχτυλα πότε χαλαρώνει λίγο, πότε σφίγγει, μα βρίσκεται πάντα εκεί.*». *ΑΔΓ*, φάκ. ΙΒ86(1)

[372] Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β: 1910-1914*, όπ.π., σ. 515

[373] Βουρνάς, Τ. *Δημήτρης Γληνός...*, όπ.π., σσ. 81-82

[374] Η Ακροναυπλία από τις αρχές του 20ου αι. είχε μετατραπεί από κέντρο στρατωνισμού όλων των στρατιωτών της Πελοποννήσου σε στρατιωτικές φυλακές. Λειτούργησε ως φυλακή επικίνδυνων κομμουνιστών για έξι χρόνια, από τον Φεβρουάριο του 1937 έως τον

ταμπέλα τοποθετήθηκε πάνω από την είσοδο, στην οποία αναγραφόταν: «Κομμουνιστικαί Φυλακαί Ακροναυπλίας». Μετά από διαμαρτυρίες των κρατούμενων (γιατί κρατούνται σε φυλακή αφού είναι εξόριστοι και όχι κατάδικοι ή υπόδικοι), η κυβέρνηση αλλάζει τη διατύπωση της ταμπέλας, που πλέον αναγράφει: «Στρατόπεδον Συγκεντρώσεως Κομμουνιστών Ακροναυπλίας»[375].

Στο παλιό αυτό φρούριο-φυλακή υπάρχουν τέσσερις μεγάλοι θάλαμοι και τρεις μικρότεροι. Σε καθέναν από τους θαλάμους επικεφαλής είναι ο θαλαμάρχης, αναγνωρισμένος από τη διοίκηση του στρατοπέδου και εκλεγμένος κάθε χρόνο. Επικεφαλής της Ομάδας Συμβίωσης Κρατουμένων Ακροναυπλίας (Ο.Σ.Κ.Α.) είναι το 7μελές και άλλοτε 9μελές Γραφείο της Ομάδας που εκλέγεται δημοκρατικά από όλους τους κρατούμενους και που «ντε φάκτο» υποχρεώνεται να το αναγνωρίσει και η διοίκηση του στρατοπέδου. Το Γραφείο της Ομάδας έχει μεγάλο κύρος ανάμεσα στα μέλη της, γιατί αποτελείται από ανθρώπους που εκλέγονται από τους συντρόφους τους και, με τη βοήθεια πάντα της Κομματικής Επιτροπής, καθοδηγεί την ομάδα. Από τις πρώτες ημέρες της μεταγωγής του στην Ακροναυπλία ο Γληνός εκλέγεται μέλος του Γραφείου της Ομάδας Συμβίωσης και αναλαμβάνει τον «μορφωτικό-εκπολιτιστικό τομέα»[376]. Προσαρμόζεται γρήγορα στην εκεί καθημερινότητα «*παίρνοντας μέρος στην ψυχαγωγία και στις υπηρεσίες, πάντα με πολύ κέφι και χιουμοριστική διάθεση*»[377].

Δεν υπάρχουν περιορισμοί για όσους επιθυμούν να γίνουν μέλη της Ομάδας Συμβίωσης, ενώ τα μαθήματα βασικού εγγραμματισμού και των γενικών γνώσεων αποτελούν προτεραιότητα και απαραίτητη προϋπόθεση για την ιδεολογική επιμόρφωση. Η μόρφωση για τους πολιτικούς κρατούμενους, και εδώ, υπερβαίνει τα συνήθη πλαίσια της δημιουργικής απασχόλησης και στοχεύει στον ιδεολογικό τους εξοπλισμό για τη μετέπειτα δράση. Η άφιξη ενός μαχόμενου διανοητή και παιδαγωγού, σε συνδυασμό με την ήδη αποκτηθείσα πείρα στον μορφωτικό τομέα, διαδραματίζουν

Φεβρουάριο του 1943. Έγινε και πάλι τόπος εκτόπισης πολιτικών κρατουμένων μετά την συμφωνία της Βάρκιζας, όταν ο Αντιβασιλέας Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός επανέφερε σε ισχύ τα διαρκή στρατοδικεία.

[375] Φλούντζης, Α. *Ακροναυπλία και Ακροναυπλιώτες 1937-1943*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1979, σ. 73. Βλ., επίσης, Γεωργίου, Β. (επιμ.) *Ιστορία της Αντίστασης 1940-45*, τόμ. 1ος. Αθήνα: ΑΥΛΟΣ, 1979, σ. 208

[376] Πορφύρης, Κ. «Με τον Δημήτρη Γληνό - Χριστούγεννα στην Ακροναυπλία - Η θεατρική παράστασι και το τραγούδι-θούριο», *Η Αυγή*, φ. 2748, 24/12/1961, σ. 6

[377] Μ. Ε. «Στην Ακροναυπλία», *Επιθεώρηση Τέχνης*, όπ.π., σ. 544

σημαντικό ρόλο στο να διευρυνθούν και να εμπλουτιστούν τα μαθήματα τόσο ως προς το περιεχόμενο όσο και ως προς τη μεθοδολογία[378]. Με ενέργειες του Γληνού προς τον διοικητή του στρατοπέδου Βρεττέα, αποδίδονται στους κρατούμενους τα βιβλία και η γραφική ύλη που είχαν κρατηθεί, εξασφαλίζεται άδεια για μορφωτικά μαθήματα και διαλέξεις, και παραχωρείται για αυτό τον σκοπό ένα μικρό προαύλιο δίπλα στο μεγάλο, που ονομάζεται «προαύλιο Γληνού». Ο Γληνός οργανώνει κανονικές τάξεις από το δημοτικό έως το γυμνάσιο, όπου διδάσκουν κρατούμενοι εκπαιδευτικοί και φοιτητές. Τα μαθήματα είναι οργανωμένα σε επάλληλους κύκλους και σε ομοιογενείς ομάδες των 10-12 ατόμων. Τα πολιτικά-ιδεολογικά μαθήματα γίνονται βάσει της διαβάθμισης της σχολής μαρξιστικής κατάρτισης, ενώ τα μαθήματα στοιχειώδους, γενικής και ευρύτερης μόρφωσης ακολουθούν τη διαβάθμιση του τυπικού σχολικού συστήματος. Στην ομάδα που προετοιμάζει τα μαθήματα για τη γλώσσα, ο Γληνός συμπεριλαμβάνει τον Γιώργο Λαμψίδη, τον μετέπειτα δημοσιογράφο, ο οποίος από τα γυμνασιακά του ακόμη χρόνια θαύμαζε το έργο του και είχε επηρεαστεί από τις απόψεις του αναφορικά με το γλωσσικό ζήτημα[379]. «*Σιγά-σιγά η γλώσσα των συντρόφων μας έσπαζε. Συνήθισαν να μιλάνε, να μην τα χάνουν μπροστά στους εργάτες* [...], *να μιλάνε πειστικά στις εργατικές συνελεύσεις και συγκεντρώσεις*»[380].

Ο ίδιος ο Γληνός κάνει τρεις διαλέξεις: «Πώς πρέπει να διαβάζουμε» (21/5/1937), «Πώς πρέπει να μιλούμε» (4/6/1937) και «Πώς πρέπει να γράφουμε» (11/6/1937), εκτενή διαγράμματα των οποίων σώζονται στα κατάλοιπά του, υπό τον γενικό τίτλο «Οδηγός στη μόρφωση»[381]. Στις διαλέξεις αυτές προσδιορίζει την αναγκαιότητα της καθοδηγημένης επιμορφωτικής προσπάθειας, στο πλαίσιο της «αλληλοβοήθειας για τη μόρφωση», μέσω της παρακολούθησης διδασκαλιών, διαλέξεων και ατομικής μελέτης. Ως βασικοί και καθοριστικοί άξονες, ικανοί να στηρίξουν κάθε προσπάθεια αυτομόρφωσης, προκρίνονται από τον Γληνό ο τρόπος

---

[378] «*Η Ακροναυπλία θα αποτελέσει σημείο αναφοράς και πρότυπο από δω και στο εξής, και για την οργάνωση της φυσικής και πνευματικής ζωής των κρατούμενων και για την καθαρότητα, επικαιρότητα και εγκυρότητα των επιστημονικών, κοινωνικών, πολιτικών, και ιδεολογικών αναλύσεων*.». Βλ. Μπαρτζιώτας, Β. «Το είπε η Ακροναυπλία! – Τι λέει επ' αυτού η Ακροναυπλία;». Αναφορά από: Καμαρινού, Κ. *Τα «πέτρινα» πανεπιστήμια. Ο αγώνας για τη μόρφωση στις φυλακές και τις εξορίες, 1924-1974*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2005, σ. 127

[379] Αναφέρεται στο βιβλίο *Η αυτοβιογραφία του πατέρα μου* της Ουρανίας Λαμψίδου (2014, εκδ. Γαβριηλίδης), που αποτελεί (αυτο)βιογραφία του πατέρα της, Γιώργου Λαμψίδη.

[380] Μπαρτζιώτας, Β. *Στις φυλακές και τις εξορίες*. Αθήνα: Καστανιώτης, 1978, σ. 59

[381] Κυκλοφόρησαν, επίσης, σε μπροσούρες από το 1944.

του διαβάσματος, η οργάνωση της σκέψης και η «τέχνη της ομιλίας», καθώς και η απλότητα, σαφήνεια και ακρίβεια του γραπτού κειμένου. Στις 28/5/1937 θα κάνει μία ακόμη διάλεξη, με θέμα το θέατρο, σχεδίασμα της οποίας υπάρχει, επίσης, στα κατάλοιπά του. Σε αυτό διερευνάται το θέατρο μέσα από μία ιστορική αναδρομή ως ένα σύνθετο καλλιτεχνικό φαινόμενο και κοινωνικός θεσμός με απώτερους όχι μόνο ψυχαγωγικούς, αλλά και μορφωτικούς κυρίως στόχους. Ακόμη κι όταν αργότερα θα απαγορευτούν οι διαλέξεις, ο Γληνός θα εξακολουθήσει να τις δίνει κρυφά. Οργανώνει, επίσης, την πρωινή γυμναστική και συγκροτεί καλλιτεχνικές επιτροπές κατά θαλάμους, που αναλαμβάνουν την ψυχαγωγία των κρατούμενων[382], ενώ παροτρύνει όσους γνωρίζουν καλές τέχνες, όπως ζωγραφική, μουσική και χορό, να δημιουργήσουν ανάλογα τμήματα[383]. Εκτός από τον Γληνό, διαλέξεις κάνουν γιατροί[384], δικηγόροι, γεωπόνοι και άλλοι επιστήμονες. Σημαντική θέση κατέχουν, επίσης, τα μαθήματα ξένων γλωσσών, ενώ αξιοσημείωτο είναι ότι στην Ακροναυπλία γίνονται για πρώτη φορά μεταφράσεις πολλών θεωρητικών κειμένων από τη ρωσική, αγγλική και άλλες γλώσσες, που αντιγράφονται και κυκλοφορούν χέρι-χέρι. Μέσα από το πρίσμα του συλλογικού μορφωτικού ιδανικού και της συλλογικής στράτευσης μπορεί να ιδωθεί ως αυτονόητη η «επιμορφωτική αλληλεγγύη», εάν θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί η έκφραση για την επιμορφωτική προσπάθεια που καταβάλλουν τα μέλη της κοινότητας πολιτικών κρατουμένων, με πρωτοπόρους τους διανοούμενους, προς κάθε κατεύθυνση και κάθε ιδιαιτερότητα γνωστικής ανεπάρκειας των μελών της[385]. «*Από τα κάτω το φως*» είναι το μότο του Γληνού, που αποτελεί τον θεμέλιο λίθο της Κριτικής Παιδαγωγικής, όπως θα διατυπωθεί δεκαετίες αργότερα, ως ρεύμα θεωρητικής σκέψης.

Με τους φοιτητές ασχολείται ιδιαιτέρως ο Γληνός. Ο Γ. Κουτούγκος αναφέρει ότι κατά τη διάρκεια των μαθημάτων αυτών φρόντιζαν όλοι να περιφρουρούν τον χώρο, ώστε κανείς να μη διακόψει τον ειρμό των σοβαρών συζητήσεων[386]. Η σχέση του Γληνού με τους φοιτητές και η αγάπη του για τη σπουδάζουσα γενιά αποτελούν ένα γνώριμο, συνεπές και συνεχές

---

[382] Γλαφυρές περιγραφές μάς δίνει το παραπάνω κείμενο του Μ. Ε., όπ.π., σσ. 545-547

[383] Καμαρινού, Κ. *Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση…*, όπ.π., σ. 130

[384] Ο Μ. Σιγανός για τη «Φυματίωση» , ο Α. Φλούντζης για τα «Αφροδίσια νοσήματα» και ο Β. Μπαρτζιώτας για τα «Λοιμώδη νοσήματα» και τον «Ρόλο του ενστίκτου στη διαιώνιση του είδους-βάσει απόψεων του Σ. Φρόυντ». Βλ. Μανούσακας, Γ. *Ο Εμφύλιος. Στη σκιά της Ακροναυπλίας*. Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη, 1986, σσ. 126-127

[385] Καμαρινού, Κ. *Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση…*, όπ.π., σ. 238

[386] *Στο ίδιο*, σ. 131

γνώρισμα της πορείας του. Η προτροπή για δημιουργική μελέτη είναι μια μόνιμη επωδός που αναδεικνύει την αγωνία και το ιδανικό που προσπαθεί να εμφυσήσει στους μελλοντικούς επιστήμονες για την αναγέννηση των πανεπιστημιακών και ιδιαίτερα των ανθρωπιστικών σπουδών. Η αλληλογραφία με τους μαθητές του είναι πολλαπλά σημαντική και θα πρέπει ίσως να τύχει ιδιαίτερης μελέτης. Σε μία από τις επιστολές προς μαθητή του, χρονολογημένη από 19/9/37, διαβάζουμε: «*Εκείνο που με χαροποιεί ιδιαίτερα είνε ο πόθος σου για πνευματική μόρφωση, για αληθινή πνευματική καλλιέργεια. Αυτό είνε μια δουλειά σοβαρή, πολύ σημαντική, μακριάς πνοής. Θέλει υπομονή, καρτερία, πίστη. Είνε η μεγαλύτερη υπηρεσία, που μπορεί να προσφέρει ο άνθρωπος στον εαυτό του.*»[387]. Σε άλλες επιστολές του γίνεται φανερή η διαρκής φροντίδα του για την κατάσταση της ελληνικής εκπαίδευσης. Γενικότερα, οι επιστολές που συντάσσει και αποστέλλει κατά τη διάρκεια των δοκιμασιών, αποτελούν σπουδαία ιστορική πηγή, φωτίζουν περισσότερο την προσωπικότητά του και μας επιτρέπουν να αποκτήσουμε μια πιο σφαιρική εικόνα για τον στοχαστή, τον πολιτικό αγωνιστή και τον άνθρωπο Δημήτρη Γληνό.

Κατά τη διάρκεια των πρώτων μηνών λειτουργίας της φυλακής της «Ακρό», όπως συνήθιζαν να την αποκαλούν οι κρατούμενοι, γίνονται τρεις επιθέσεις εναντίον τους. Η πρώτη, όταν ο Μανιαδάκης, θεωρώντας πως οι διανοούμενοι είναι αυτοί που συγκρατούν τους άλλους κρατούμενους ώστε να μην προβαίνουν σε «δηλώσεις μετανοίας»[388], εφαρμόζει την απομόνωσή τους (ωστόσο η πρακτική αυτή δεν θα αποδώσει τα αναμενόμενα)[389]. Οι δύο επόμενες επιθέσεις αφορούν άμεσα τον Δημήτρη Γληνό.

Τη νύχτα της 30ης Αυγούστου 1937 εκδηλώνεται οργανωμένη ένοπλη δολοφονική επίθεση από τη μεταξική φρουρά της Ακροναυπλίας με επικεφαλής τον ανθυπασπιστή Μπουγά. Απόσπασμα χωροφυλάκων βάλλει

---

[387] Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη…*, όπ.π., σ. 181

[388] Επινόηση του υφυπουργού Ασφαλείας Κ. Μανιαδάκη. Οι «δηλώσεις μετανοίας» έφτασαν σε τέσσερα χρόνια τις 45.000, αριθμός υπερβολικά μεγάλος, εάν αναλογιστεί κανείς ότι τα μέλη του ΚΚΕ την ίδια περίοδο δεν αριθμούσαν πάνω από 10.000. Ο ίδιος ο Μεταξάς μιλούσε για 50.000 συλλήψεις. Βλ. Λιναρδάτος, Σ. *Η 4η Αυγούστου*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1988 (5η έκδ.), σ. 57. Σε απόρρητη διαταγή του στις 19/6/1938 ο Μανιαδάκης έγραφε: «*Η αποδοχή των δηλώσεων αυτών δεν έχει ως σκοπόν κυρίως την δίωξιν των ωργανωμένων κομμουνιστών, αλλά πολύ περισσότερον την συντριβήν της εσωτερικής συνοχής του κόμματος.* […] *έχουν δημιουργήσει τοιαύτην σύγχυσιν* […] *ώστε να επικρατή καχυποψία και να αλληλοϋποβλέπωνται τα μέλη*». Αρχείον Μανιαδάκη, αναφορά από: Κούσουλας, Δ. *ΚΚΕ. Τα πρώτα τριάντα χρόνια…*, όπ.π., σ. 164

[389] Γεωργίου, Β. (επιμ.) *Ιστορία της Αντίστασης 1940-45*, τόμ. 1ος, όπ.π., σ. 208

με πολυβόλα από το προαύλιο των φυλακών κατά των θαλάμων των κρατουμένων, με αποτέλεσμα να σκοτωθεί ο νεαρός δάσκαλος Παύλος Σταυρίδης[390]. Με δεδομένο ότι έπεσαν πάνω από 400 πυροβολισμοί[391], είναι θαύμα πώς δεν υπήρξαν περισσότερα θύματα. Αποκαλυπτική είναι η μαρτυρία-αφήγηση του Φραγκιού Λαγωνικάκη[392]: «*Σε έναν θάλαμο είχαν απομονώσει όλους τους διανοούμενους και επιστήμονες, ήταν πολλοί, όπως ο Δημήτρης Γληνός, ο παιδαγωγός, τρεις γιατροί, ο Μανώλης Σιγανός από το Ηράκλειο, ο Γιάννης Αντωνιάδης και ένας άλλος, που δε θυμάμαι το επίθετό του. Ήταν ακόμα ο Σινακός, ο Βασίλης Μπαρτζώκας* [πιθανότατα εννοεί τον Μπαρτζιώτα] *και πολλοί άλλοι. Ένα βράδυ πυροβόλησε η φρουρά μέσα στους θαλάμους, χωρίς λόγο. Σκότωσαν το δάσκαλο Σταυρίδη από τη Φλώρινα. Λένε πως στόχος ήταν ο Γληνός, αλλά αστόχησαν. Διαμαρτυρηθήκαμε στη διεύθυνση και στο Υπουργείο, κάναμε αποχή, ζητήσαμε να γίνουν ανακρίσεις, να περάσει από δίκη ο διοικητής της φρουράς.*»[393]. Το ότι στόχος ήταν ο Γληνός αναφέρεται σε αρκετά ημερολόγια και απομνημονεύματα αυτοπτών μαρτύρων[394]. Οι τρεις πρώην βουλευτές του Παλλαϊκού Μετώπου, που κρατούνται στην Ακροναυπλία, αποστέλλουν αίτηση-διαμαρτυρία προς τον

---

[390] Ο Παύλος Σταυρίδης γεννήθηκε το 1915 στο χωριό Τριανταφυλλιά (Λαγένη) Φλώρινας. Από μαθητής ακόμα εντάχθηκε στην ΟΚΝΕ και αργότερα έγινε μέλος του ΚΚΕ. Συνελήφθη πολλές φορές για την επαναστατική του δράση από την Ασφάλεια. Διορίστηκε δάσκαλος το 1935. Το 1936 εξορίστηκε από τη δικτατορία Μεταξά και την άνοιξη του 1937 μεταφέρθηκε στην Ακροναυπλία. Εκεί έκανε μαθήματα γραφής και ανάγνωσης σε αγράμματους συγκρατούμενούς του.

[391] Βλ. Μπαρτζιώτας, Β. *Κι άστραψε φως η Ακροναυπλιά*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1981 (3η έκδ.), σ. 190

[392] Ο Φρ. Λαγωνικάκης, κομμουνιστής – αντιστασιακός, ήταν μέλος του προπολεμικού κομμουνιστικού πυρήνα της Νέας Χώρας Χανίων που καθοδηγούνταν από τον Βαγγέλη Κτιστάκη και έλαβε μέρος σε όλους τους κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες στα Χανιά κατά τον Μεσοπόλεμο. Η δικτατορία της 4ης Αυγούστου τον έστειλε στην Ακροναυπλία. Έλαβε μέρος στο Κίνημα κατά του Μεταξά και φυλακίστηκε ξανά στις φυλακές της Πύλου. Κατά την Κατοχή συμμετείχε ενεργά στην αντίσταση και παρ' ολίγο να οδηγηθεί σε στρατόπεδα συγκέντρωσης των Ναζί.

[393] Αναφορά από: Πιτσιτάκης Γ. «Πάνος Κορνάρος: Διανοούμενος, Κομμουνιστής και Μάρτυρας Ήρωας – Α' Μέρος», 11-07-2017. Διαθέσιμο στο: https://tinyurl.com/y4hm59up, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[394] Βλ. ενδεικτικά: «*Το ότι σκοπός τους ήταν να χτυπήσουν το Γληνό και τα άλλα στελέχη του ΚΚΕ φαινόταν απ' την κατεύθυνση και τα σημάδια των βλημάτων τους στα σίδερα των παραθύρων και στους τοίχους. (Σκόπευαν κυρίως στο κέντρο του θαλάμου). Αποδείχτηκε άλλωστε και απ' τα παρακάτω λόγια τού Κωστουλέα (χωροφύλακας): "Μωρέ δυο σφαίρες δεν πρόσεχαν για το Γληνό! Κρίμα!"*». Βλ. Φλούντζης, Α. *Ακροναυπλία και Ακροναυπλιώτες…*, όπ.π., σ. 145. Το ίδιο επιβεβαιώνει και ο Σπύρος Λιναρδάτος: «*Αργότερα χωροφύλακας εξομολογήθηκε πως στόχος τους ήταν κυρίως ο Γληνός. Αυτόν σκόπευαν να εξοντώσουν.*». Βλ. Λιναρδάτος, Σ. *4η Αυγούστου*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1988 (5η έκδ.), σ. 400

Μανιαδάκη, στις 4/9/37[395]. Εξιστορούν με λεπτομέρειες το επεισόδιο που έλαβε χώρα το βράδυ της 30ης Αυγούστου, τονίζοντας πως επρόκειτο για μία εντελώς απρόκλητη επίθεση, με τους εκατοντάδες πυροβολισμούς να στοχεύουν φανερά τον β' θάλαμο, των «θάλαμο των διανοουμένων». Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες έγινε η επίθεση, οι συνομιλίες μεταξύ των χωροφυλάκων (μετά τον φόνο του Σταυρίδη) εις επήκοον των φυλακισμένων στο κρατητήριο, η κατεύθυνση των σφαιρών, οι οποίες συγκεντρώθηκαν στο σημείο που στέκονταν οι τρεις τους, καθώς και άλλες πληροφορίες που συνέλεξαν, οδηγούν σε δύο συμπεράσματα: πρώτον, ότι οι φρουροί είχαν λάβει εκ των προτέρων οδηγίες και διαταγές να ενεργήσουν κατ' αυτόν τον τρόπο και, δεύτερον, ότι «*μεταξύ των χωροφυλάκων επικρατεί η αντίληψις άγνωστον κατόπιν τίνων υποδείξεων και παροτρύνσεων, ότι πρέπει* [...] *να επιδιώξωσι την εξόντωσιν ημών, των πρώην βουλευτών, θεωρουμένων ως καθοδηγητών των ενταύθα κρατουμένων.*». Λαμβάνοντας υπόψη όλα αυτά τα δεδομένα, υποθέτουν βάσιμα ότι η ούτως ή άλλως παράνομη εγκάθειρξή τους («παρά τους νόμους του Κράτους και το Σύνταγμα, άνευ δικαστικής αποφάσεως και άνευ οιασδήποτε παρεμβάσεως της δικαστικής εξουσίας») «*δεν έχει σκοπόν απλώς την απομάκρυνσίν μας από της δημοσίας ζωής και την ματαίωσιν οιασδήποτε τυχόν παρανόμου δράσεώς μας* [...] *αλλά αποσκοπεί εις την εξόντωσίν μας και δια της χρήσεως έτι αυτών των όπλων*». Στο τέλος οι τρεις πρώην βουλευτές ζητούν από τον Μανιαδάκη να προβεί στη λήψη όλων των αναγκαίων μέτρων «*προς εξασφάλισιν της ζωής και πάντων των ενταύθα κρατουμένων πολιτικών εξορίστων και ημών, καθ' ων αμεσώτερον δημιουργείται ο κίνδυνος εξοντώσεως*». Η αυστηρή λογοκρισία, που έχει επιβάλει στις εφημερίδες η Υπηρεσία Εποπτείας Τύπου του καθεστώτος, δεν επιτρέπει την ενημέρωση του ελληνικού λαού για όσα διαδραματίζονται στην Ακροναυπλία, αλλά και τους άλλους τόπους εξορίας[396]. Ωστόσο, η δολοφονία του Σταυρίδη μαθεύτηκε και προκάλεσε

[395] Βρίσκεται στα κατάλοιπα του Γληνού, στο Αρχείο του. Βλ. «Αίτησις των εν Ακροναυπλία κρατουμένων πολιτικών εξορίστων Δ. Γληνού, Μ. Πορφυρογένη και Ι. Ιωαννίδη. Περί προστασίας της ζωής των.», *ΑΔΓ*, διαθέσιμο στο: http://www.glinos.gr/v1/repository/view_unpublished_text/150, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[396] Σχετικά με τη διπλή λογοκρισία και τη διαταγή με τις απαγορεύσεις που στάλθηκαν στους εκδότες την επομένη της επιβολής της δικτατορίας, βλ. Σέρβος, Δ. *Παράνομες χειρόγραφες εφημερίδες απ' τις φυλακές και τις εξορίες*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2003. Στο ίδιο βιβλίο αναφέρεται πως οι περισσότεροι από τους ιδιοκτήτες-εκδότες των εφημερίδων πρόθυμα εφάρμοσαν τη διαταγή, υπηρετώντας πιστά το καθεστώς, ενώ αμέσως έκλεισαν ο *Ανεξάρτητος*, ο *Ελεύθερος Άνθρωπος* και ο *Ριζοσπάστης* (ο τελευταίος, όμως, άρχισε να

διαμαρτυρίες του λαού σε όλη την Ελλάδα. Η κυβέρνηση αναγκάστηκε να αντικαταστήσει τον διοικητή Βρεττέα, προκειμένου να κοπάσουν οι αντιδράσεις.

Η τρίτη οργανωμένη επίθεση λαμβάνει χώρα όταν αποσπώνται από τους κρατούμενους όλα τα καμινέτα, με το πρόσχημα της ενδεχόμενης απόπειρας εμπρησμού. Ο Γληνός αναλαμβάνει να μιλήσει, με εντολή του Γραφείου της Ομάδας και της Κομματικής Επιτροπής: το μέτρο αυτό της δικτατορίας, θα πει, «*θυμίζει ό,τι ήθελε να κάνει ο Γκέριγκ με τον εμπρησμό του Ράιχσταγκ* [...] *η δικτατορία ετοίμαζε μια μεγάλη προβοκάτσια, τον εμπρησμό του κτιρίου για να κάψει ζωντανούς τους αγωνιστές. Θα παρουσίαζε τα πράγματα έτσι απλά: «Τυχαία» έπιασε φωτιά το κτίριο από τα καμινέτα και τα σπίρτα που έχουν οι αγωνιστές* [...] *και η διοίκηση παρά τις «απεγνωσμένες προσπάθειές» της δεν μπόρεσε να σώσει τους δεσμώτες. Οι αγωνιστές κατάγγειλαν έγκαιρα την προβοκάτσια και με την κινητοποίηση της ελληνικής και της διεθνούς κοινής γνώμης σταμάτησαν το προετοιμαζόμενο έγκλημα.*»[397].

Εκτός από την οργάνωση και διεξαγωγή μαθημάτων, πλούσια ήταν και η πολιτιστική δραστηριοποίηση, με διοργάνωση θεατρικών παραστάσεων, λογοτεχνικών βραδιών, συναυλιών, διαγωνισμών ποίησης, δημιουργία χειρόγραφων εφημερίδων κλπ. Πρόκειται για μια ιδιότυπη μορφή αντίστασης στη σωματική αποτελμάτωση και πνευματική απαξίωση που επιδιώκονταν από το επίσημο κράτος. Στις συμβιωτικές κοινότητες των πολιτικών κρατουμένων και εκτοπισμένων η τέχνη παίρνει ίσως την πλέον λειτουργική έκφρασή της, ακριβώς επειδή αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής τους. Ενόψει των Χριστουγέννων και της πρώτης Πρωτοχρονιάς της Ακροναυπλίας (1937-38) οι πολιτικοί κρατούμενοι οργανώνουν μουσικές και θεατρικές παραστάσεις και ζητούν τη σχετική άδεια από τη διοίκηση του Στρατοπέδου, η οποία εντέλει δίνεται την τελευταία στιγμή, απόγευμα 24ης Δεκεμβρίου, για να μην προλάβουν να προετοιμαστούν. Ο Γληνός, που είχε υποψιαστεί την πρόθεση του διοικητή, έχει συντονίσει έγκαιρα τις ομάδες, από την κατασκευή της πρόχειρης σκηνής μέχρι τις πρόβες των «ηθοποιών» και της δωδεκαμελούς ορχήστρας. «*Τελειώνοντας η παράσταση, ο Γληνός έδωσε το σύνθημα για το τραγούδι -ένα κοινότατο τραγούδι της εποχής, που*

βγαίνει παράνομα). Μετά έναν χρόνο από την κήρυξη της δικτατορίας, τον Γενάρη του 1937, έκλεισε και η εφημερίδα *Ελεύθερη Γνώμη*.

[397] Αναφορά από: Μπαρτζιώτας, Β. *Κι άστραψε φως η Ακροναυπλιά*, όπ.π., σ. 123. Βλ. επίσης, Φλούντζης, Α. *Ακροναυπλία και Ακροναυπλιώτες...*, όπ.π., σ. 142

ωστόσο γινόταν εκείνη τη στιγμή πραγματικό θούριο, καθώς το τραγουδούσαν οι εξακόσιοι Ακροναυπλιώτες: -"Θα τον πολεμήσουμε το Μεταξά με το τραγούδι", είχε πει ο Γληνός. Κι' έτσι πραγματικά πολέμησε η Ακροναυπλία το φασισμό.»[398].

Με αρκετές αφορμές ο Γληνός θα αναφερθεί στην «*ιδιαίτερη ψυχολογία που δημιουργιέται στην ψυχή του δεσμώτη και που δεν την υποψιάζεται κανείς*». Σε επιστολή προς μαθητή του θα γράψει στις 27/5/1937: «*Τα σύνορα της εξωτερικής λευτεριάς* [...] *αναγκάζουνε την ψυχή να βαθαίνει, να σκάβει με τα νύχια του λογισμού αδιάκοπα μέσα στα ίδια της τα βάθη, να γεμίζει τον άνθρωπο από πνευματικότητα*»[399]. Μόνο έτσι μπορούμε να κατανοήσουμε τις φράσεις που αναφέρει σε άλλες επιστολές του: «*αρχίζω ν' αγαπώ τη φυλακή μου*»[400]· «*Θέλω να ζήσω μόνο μέσα στην αλήθεια ή να ζήσω και να πεθάνω δεσμώτης. Γιατί η εδώ ζωή μου είνε αληθινή. Δεν έχει κανένα ψέμα. Το ψέμα δεν μπορεί ν' ανέβει τα τρακόσια σκαλοπάτια της Ακροναυπλίας.*»[401]· «*ζω μιαν απέραντη ζωή στοχασμού, πόνου κι ελπίδας. Έχεις δίκιο ν' αγαπήσεις ετούτο το βράχο της Ακροναυπλίας. Όταν διαβάζεις τον Προμηθέα, θα τοποθετείς νοερά το δράμα του εδώ πάνω.*»[402].

Προβλήματα υγείας αρχίζουν να ταλαιπωρούν τον Δημήτρη Γληνό. Ο γιατρός που του συστήνει να τρέφεται σωστά και να αποφεύγει τις συγκινήσεις, θα πάρει την απάντηση: «*Γιατρέ μου, από τις συγκινήσεις δεν μπορώ να παραιτηθώ. Ούτε αυτές με παρατούν. Έχουμε εκλεχτική συγγένεια.* [...] *Ελπίζω να βαστάξει το θαλασσοδαρμένο καράβι, μα κι αν βουλιάξει, καλύτερα ένας τέτιος χαμός, από το σάπισμα σε μια βρώμικη ακρογιαλιά. Θαλασσοδέρνεται, μα δε βουλιάζει.* [...] *Από κάθε αντιμετώπισμα της ζωής πρέπει να βγαίνουμε καλύτεροι, ανώτεροι από τον εαυτό μας.* [...] *έχουμε την υποχρέωση να μην αφήσουμε τον εαυτό μας να οπισθοδρομεί. Ψηλότερα, πάντα ψηλότερα! Προς το ανέσπερο φως! Ο καθένας μας μπορεί να το φτάσει, όσες δυσκολίες κι αν του προβάλλει η ζωή.*»[403]. Τον Νοέμβριο του 1937 ο Γληνός αιτείται τη συνέχεια της εκτόπισής του στο εξωτερικό, προκειμένου

[398] Πορφύρης, Κ. «Με τον Δημήτρη Γληνό...», όπ.π.
[399] Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη...*, όπ.π., σ. 179
[400] Επιστολή χρονολογημένη από 14/9/1937. Βλ. Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη...*, όπ.π., σ. 181
[401] Επιστολή χρονολογημένη από 26/9/1937. *Στο ίδιο*, σ. 181
[402] Επιστολή χρονολογημένη από 5/12/1937. *Στο ίδιο*, σ. 189
[403] Επιστολή χρονολογημένη από 25/5/1937. *Στο ίδιο*, σ. 179

να υποβληθεί σε θεραπεία[404]. Πιθανότατα στο αίτημά του δεν έλαβε καν απάντηση. Σαράντα ημέρες μετά, θα αποφασιστεί η μεταγωγή του στη Σαντορίνη.

Σε ό,τι αφορά τους συγκρατούμενούς του, στις παραμονές του ελληνοϊταλικού πολέμου, τον Οκτώβριο του 1940, κρατούνται ή είναι εξόριστοι[405] περί τους δύο χιλιάδες κομμουνιστές, από τους οποίους οι 462 βρίσκονται στην Ακροναυπλία[406]. Με την κήρυξη του πολέμου οι δεσμώτες ζητούν να πάνε στο Μέτωπο, προκειμένου να πολεμήσουν τους επιδρομείς[407]. Το καθεστώς τούς το αρνείται και, όταν η χώρα υποδουλώνεται, τους παραδίδει στους κατακτητές. Σύμφωνα με τον Β. Μπαρτζιώτα, 120 από τους 200 που εκτελέστηκαν την 1η Μαΐου του 1944 στο Σκοπευτήριο της Καισαριανής, ήταν πρώην φυλακισμένοι Ακροναυπλιώτες[408].

4.4.4. Σαντορίνη (28/12/1937-2/1939)

Στις 28 Δεκεμβρίου του 1937 ο Γληνός μεταφέρεται στη Σαντορίνη[409], όπου παραμένει έως τον Φεβρουάριο του ΄39 στο χωριό Πύργος, ως ο μόνος πολιτικός εξόριστος στο νησί. Όπως εκτιμά ο Γ. Κουτούγκος, πρώην

---

[404] «*Αίτησις Δημητρίου Γληνού, πολιτικού εξορίστου κρατούμενου εν τω Στρατοπέδω Συγκεντρώσεως Κομμουνιστών Ακροναυπλίας, περί χορηγήσεως αδείας προς αναχώρησιν εις το εξωτερικόν*
Εν Ακροναυπλία τη 15 Νοεμβρίου 1937
Προς το Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας
Κύριε Υφυπουργέ,
Επειδή ως εκ της μακροχρονίου εξορίας μου εις Ανάφην και του εγκλεισμού μου εις Ακροναυπλίαν εκλονίσθη σοβαρώτατα η υγεία μου, παρακαλώ υμάς όπως επιτρέψητε να συνεχισθή η εκτόπισίς μου εις το Εξωτερικόν, όπου θέλω υποβληθή εις θεραπείαν.
Μετά τιμής, ο αιτών, [υπογραφή Γληνός]». *ΑΔΓ*, Φάκ. ΟΔ459-18

[405] «*Οι άνθρωποι αυτοί που η εξορία τους ήταν και απόδειξη πως δεν είχαν καταδικαστεί για ποινική παράβαση, γιατί αλλιώς θα ευρίσκοντο στις φυλακές, εκτός από 15 περίπου που έμειναν ελεύθεροι από το Χαϊδάρι στις 11 του Σεπτέμβρη 1944 και μερικοί ακόμη που είχαν βρει ευκαιρίας αποδράσεως, εξετελέστηκαν από τους καταχτητές.*», εφημ. *Ακρόπολις*, 26/9/1973

[406] Γεωργίου, Β. (επιμ.) *Ιστορία της Αντίστασης 1940-45*, τόμ. 1ος, όπ.π., σσ. 195-196

[407] Το αίτημα απορρίπτεται με το αιτιολογικό της «*αφερεγγυότητας της κομμουνιστικής ιδεολογίας σε ζητήματα υπεράσπισης εθνικών συνόρων*». Ιστορική έχει μείνει η επιστολή του τότε Γ. Γ. του ΚΚΕ, Νίκου Ζαχαριάδη, που χαρακτήριζε τον αγώνα εθνικοαπελευθερωτικό και καλούσε όλα τα μέλη και τους οπαδούς του ΚΚΕ να δώσουν όλες τις δυνάμεις τους για την υπεράσπιση της Πατρίδας.

[408] Μπαρτζιώτας, Β. *Κι άστραψε φως η Ακροναυπλιά*, όπ.π., σσ. 197-199

[409] Αφού προηγουμένως περνά από την Αθήνα, σύμφωνα με τις «Σημειώσεις για τη ζωή και τη δράση του Γληνού». Βλ. Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη…*, όπ.π., σ. 204

συγκρατούμενός του στην Ακροναυπλία, *«[τ]ον Γληνό γι' αυτό τον μετέφεραν στη Σαντορίνη, γιατί έμαθαν ότι έκανε διαλέξεις και μας μιλούσε για τη Φιλοσοφία»*. Έως τον Ιούνιο του 1938 ζει «*υπό αυστηρότατο καθεστώς απομόνωσης*», ενώ του απαγορεύεται να έρχεται σε επαφή με τους κατοίκους του νησιού, πράγμα που του προκαλεί μεγάλο ψυχικό πόνο, αλλά τον οδηγεί σε μια γόνιμη συγγραφική δραστηριότητα: «*Η σιωπή κάνει τα εσωτερικά οράματα τόσο έντονα. Ο μονόλογος, ή καλύτερα ο εσωτερικός διάλογος, είνε αδιάκοπος. Το μόνο μου καταφύγιο η μελέτη.*»[410]· «*Εδώ δεν βλέπω κανένα απολύτως.* [...] *Οι στοχασμοί μου είναι "οι μονόλογοι του ερημίτη της Σαντορίνης"* [...] *Η μοναξιά όμως αυτή, η ζωή του ερημίτη, η ζωή της σιωπής και του στοχασμού έχει μια βαθιά ευεργετική επίδραση απάνω μου* [...] *η εσωτερική μου ζωή έγινε με μιας πλουσιότερη και αναβλύζουν οι στοχασμοί σαν ποτάμι*»[411]· «*Ζω μιαν ολότελα ασκητική ζωή και προσπαθώ να βυθιστώ στην πνεματική δουλειά για να λησμονήσω και να βρω λίγη ανακούφιση* [...] *ζω σαν ένας ζωντανός νεκρός*»[412].

Σε επιστολή του προς τον Μανιαδάκη, χρονολογημένη από 29/3/1938, διαμαρτύρεται για την πρωτοφανή αυστηρότητα με την οποία του φέρονται, την αφόρητη κατάσταση που βιώνει λόγω της ολοκληρωτικής απομόνωσης, της απαγόρευσης οποιασδήποτε επικοινωνίας με τους ντόπιους και οποιασδήποτε επίσκεψης από τα μέλη της οικογένειάς του, της απαγόρευσης μετάβασης στην πρωτεύουσα του νησιού, της κατακράτησης της αλληλογραφίας του παρόλο που αυτή έχει προηγουμένως λογοκριθεί ώστε τίποτα επιλήψιμο να μην περιέχει, γενικότερα της αφόρητης κατάστασης λόγω του «*ιδιότυπου και εντελώς ξεχωριστού καθεστώτος, που δεν εφαρμόζεται ούτε στους άλλους εξόριστους κομμουνιστές, ούτε, πολύ λιγότερο, στους άλλους εξόριστους πολιτικούς άνδρες*». Στη συνέχεια ζητά να μεταφερθεί σε άλλον τόπο εξορίας, εκτός Κυκλάδων, ή -εάν αυτό είναι αδύνατο- «*να βελτιώσετε τους όρους της εδώ ζωής μου και να με εξομοιώσετε τουλάχιστο με τους άλλους εξόριστους πολιτικούς, να άρετε τον κοινωνικό αποκλεισμό μου, που μου καθιστά καταθλιπτική την εδώ ζωή* [...] *να επιτρέψετε επισκέψεις*». Τέλος, ζητά από τον Μανιαδάκη να ανακοινώσει την όποια απόφασή του στον αδερφό του, Γιώργο Γληνό[413].

---

[410] Επιστολή χρονολογημένη από 31/12/1937. *Στο ίδιο*, σ. 190

[411] Επιστολή χρονολογημένη από 7/1/1938. *Στο ίδιο*, σσ. 190-191

[412] Επιστολή χρονολογημένη από 2/12/1938. *Στο ίδιο*, σ. 194

[413] Χειρόγραφο αντίγραφο της δισέλιδης επιστολής βρίσκεται στο Αρχείο του. Βλ. «Γράμμα στον υφυπουργό της Δημ. Ασφάλειας. Πύργος Σαντορίνης 29 Μαρτίου 1938», *ΑΔΓ*, φάκ. ΟΔ459-19 (1)-(2)

Στις 15/6/1938 του ανακοινώνεται από τον σταθμό χωροφυλακής η υπουργική διαταγή που επιτρέπει πλέον την επικοινωνία του με τους γηγενείς, με τον όρο ότι δεν θα διαπιστωθεί προπαγανδιστική διάθεση από μέρους του, αλλά και με την επιβολή πολλών ακόμη περιορισμών, όπως την απαγόρευση να κάνει ή να δέχεται επισκέψεις. Την επομένη της άρσης του κοινωνικού αποκλεισμού του ο Γληνός αποστέλλει ευχαριστήρια επιστολή προς τον Μανιαδάκη, ζητώντας του, παράλληλα, να αρθεί και η απαγόρευση να δέχεται επισκέψεις από φιλικά ή οικογενειακά πρόσωπα[414]. Όπως εκμυστηρεύεται στον αδερφό του, του στοιχίζει ιδιαίτερα αυτή η κατάσταση, «πάσχει βαριά», αλλά αγωνίζεται με υπομονή και εγκαρτέρηση να κρατήσει ακέραιο τον αυτοσεβασμό του: «*Πρέπει κανείς να διατηρεί με κάθε τρόπο τη σωματική και ψυχική του ισορροπία και στις πιο δύσκολες στιγμές της ζωής του. Αυτό είνε το υπέρτατο χρέος απέναντι του εαυτού μας και εκείνων, που αγαπούμε και μας αγαπούν.*»[415].

Οι επανειλημμένες οχλήσεις του και, ενδεχομένως, η διαμεσολάβηση κάποιων ανθρώπων που είχαν πρόσβαση στον Μανιαδάκη, φέρνουν αποτέλεσμα και ο Γληνός δέχεται επίσκεψη από τον γιο του, Ανδρέα, κατά τον Ιούλιο-Αύγουστο του 1938 για πέντε εβδομάδες. Ο Ανδρέας είναι τότε 20 χρονών, φοιτητής της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Οι ημερολογιακές εγγραφές μετά την αναχώρηση του γιου του, φανερώνουν τον ψυχικό του πόνο, αλλά και την ακλόνητη πίστη του στο ιδανικό που θεωρεί ότι υπηρετεί: «*Από τους τρεις θανάτους, που ανοίγονται μπροστά σου τόσον καιρό, το θάνατο το φυσικό, το θάνατο τον ηθικό, το θάνατο το συναισθηματικό και βουλητικό, διάλεξε τον τρίτο. Να πεθάνει η καρδιά σου, που πονεί και η θέλησή σου, που γεννάει τους άφταστους σκοπούς. Και τότε μένει μόνο ο νους που βλέπει. Και ζεις μιαν άλλη ζωή. Και γίνεσαι δυνατός, γιατί πέθανες. Βυθίσου λοιπόν σ' αυτή την ανυπαρξία και ζήσε και νίκησε ως που να σε πάρει ο αληθινός θάνατος και της ημέρας το φως.*»[416]. Σε άλλες στιγμές θα γράψει: «*Γιατί αγαπούμε τη ζωή πεθαίνουμε σαν ήρωες.*»[417]· «*Ελευθερία είναι η συμφωνία της θέλησής μας με την κρίση μας, η θελητική υποταγή, σε κείνο, που ο νους αναγνωρίζει για σωστό.*»[418]· «*Ο μόνος τρόπος*

[414] Χειρόγραφο αντίγραφο της δισέλιδης επιστολής βρίσκεται στο Αρχείο του. Βλ. «Γράμμα στον υφυπουργό της Δημ. Ασφάλειας. Πύργος Θήρας 16 Ιουνίου 1938», *ΑΔΓ*, φάκ. ΟΔ459-20 (1)-(2)

[415] Επιστολές χρονολογημένες από 30/8/1938 και 23/9/1938. Βλ. Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη…*, όπ.π., σσ. 192-193

[416] Ημερολογιακή εγγραφή στις 8/8/1938. Βλ. *ΑΔΓ*, φάκ. ΟΔ459-22 (1)-(2)

[417] *ΑΔΓ*, φάκ. ΙΔ105-2 (10)

[418] *ΑΔΓ*, φάκ. ΙΔ105-2 (11)

για να ζήσει και να πεθάνει κανείς σαν ΑΝΘΡΩΠΟΣ είναι να ζήσει και να πεθάνει για ένα ιδανικό.»[419].

Από την Ακροναυπλία έχει ένα πολύτιμο -όπως το χαρακτηρίζει- ενθύμιο. *«Μια αναπαυτική πολυθρόνα, που γινόντανε μαζί και γραφείο, σαν ένα θρανίο ν' ακουμπάει τα βιβλία του και τα χαρτιά του. Ήταν ευτυχής μ' αυτό το έξυπνο πραματάκι που τούχαν φτιάξει και του είχαν χαρίσει οι Ακροναυπλιώτες εργάτες. Και καθισμένος σ' αυτή την πολυθρόνα εργαζόντανε ώρες.*»[420]. Η αναγκαστική αργία της εξορίας τού δίνει την ευκαιρία να συγγράψει μερικά από τα πιο ώριμα έργα του: γράφει το περίφημο *Η Τριλογία του Πολέμου - Μονόλογοι του ερημίτη της Σαντορίνης* και σχεδιάζει τη μετάφραση μιας πλατωνικής τετραλογίας: «Παρμενίδης», «Θεαίτητος», «Σοφιστής», «Πολιτικός». Ολοκληρώνει τη μετάφραση του πλατωνικού «Σοφιστή» και ξεκνά τη συγγραφή της εκτενούς Εισαγωγής σε αυτό τον διάλογο, που αποτελεί ανάλυση των ανθρωπιστικών σπουδών στην Ελλάδα. Πρόκειται για το πληρέστερο και ωριμότερο κείμενό του, το οποίο θεωρείται ένα από τα σπουδαιότερα μνημεία της νεοελληνικής γραμματείας. Επιπλέον, κάνει γλωσσολογικές παρατηρήσεις, ανακαλύπτοντας αρχαία ετύματα στο τοπικό γλωσσικό ιδίωμα.

Στη Σαντορίνη κρατάει αναλυτικό κατάλογο της εισερχόμενης αλληλογραφίας, από τον οποίο διαπιστώνουμε ότι συχνότερα λαμβάνει επιστολές από τη σύζυγο και τον γιο του, καθώς και από τα αδέρφια του Γιώργο και Λώρα[421]. Διαβάζει ελληνικά και ξενόγλωσσα άρθρα και βιβλία, κρατά σημειώσεις ακόμα και για σκέψεις και προβληματισμούς του, καταγράφει σχεδιάσματα για μελέτες[422] και διαγράμματα για άρθρα, σημειώνει βιβλία που σκοπεύει να διαβάσει, αποδελτιώνει από τον Τύπο ό,τι τον ενδιαφέρει ή τον αφορά, συντάσσει σχέδιο της διαθήκης του[423].

---

[419] *ΑΔΓ*, φάκ. ΙΔ105-2 (14)

[420] Στούρνας, Κ. *Casa preventiva. Τα πρώτα ιταλικά στρατόπεδα στην Ελλάδα*. Αθήνα: Πύλη, 1974. Αναφορά από: http://www.katiousa.gr/istoria/prosopa-istoria/an-gonatisei-tora-i-essd-o-dimitris-glinos-stin-taratsa-tis-eidikis-asfaleias-tou-maniadaki/, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[421] Αρκετές επιστολές, επίσης, λαμβάνει από την Αλεξάνδρα και τη Λήδα (δεν τις έχουμε ταυτοποιήσει). Βλ. *ΑΔΓ*, φάκ. ΟΔ459-14 (2 και 3)

[422] Σε φάκελο με γενικό τίτλο: «Θέματα για μελέτη», υπάρχουν σημειώσεις και σχεδιάσματα για τα εξής: «Ο Δρόμος μιας ζωής», «Απλά στοιχεία διαλ.», «Οδηγός των νέων στις μέρες [μας]», «Προχωρώντας... [αριστερά]», «Η αυγή ενός νέου πολ[ιτισμού]», «Γράμματα σε ένα... [νέο]», «Δοκίμιο για την ευτυχία των σημερινών ανθρώπων», «Ο κλασικισμός στη Νέα Ελλάδα», «Η φιλοσοφία στη Νέα Ελλάδα», «Κοραής και Ψυχάρης», «Ψυχάρης». Βλ. *ΑΔΓ*, φάκ. ΙΘ140

[423] Βλ. *ΑΔΓ*, φάκ. ΟΔ459-14

4.4.5. Αθήνα (7/2/1939-26/12/1943)

Στις 31 Ιανουαρίου 1939 ο Γληνός λαμβάνει τηλεγραφήματα από τον αδερφό του Γιώργο και τη σύζυγό του Άννα σχετικά με την ανάκλησή του στην Αθήνα. Στις 5 Φεβρουαρίου επιβιβάζεται στον «Πολικό» και φτάνει στην πρωτεύουσα το πρωί της 7ης Φεβρουαρίου. Του επιβάλλεται κατ' οίκον περιορισμός[424], λόγω της επιβαρημένης κατάστασης της υγείας του, καθώς «*[α]ν ο Γληνός πέθαινε στην εξορία θάταν μεγάλη η ζημιά για το καθεστώς.*»[425]. Όπως ο ίδιος σημειώνει, «*με έβαλαν σε περιορισμό στο σπίτι μου και πρόσταξαν να αναφέρνω καθημερινά τα πρόσωπα που έρχονται να με βλέπουν*»[426]. Ο Πουλιόπουλος, βέβαια, σε πικρόχολο σχόλιό του θα πει πως ο Γληνός «*είναι ελεύθερος τώρα στην Αθήνα, προφανώς με ρητή υπόσχεσή του ότι δε θα ενοχλήσει την κυβέρνηση. Ο σοφός αυτός κύριος μπορεί έτσι να φαίνεται πιο "αξιοπρεπής" προδότης από το Σκλάβαινα και το Μόσχο*»[427].

Στις 16 Μαρτίου αιτείται ακρόαση από τον Μανιαδάκη, με τον οποίο έχει ξανασυναντηθεί εννέα ημέρες πριν[428]. Πιθανότατα για τις συναντήσεις αυτές έχει διαμεσολαβήσει ο κατά δεκατρία χρόνια νεότερος αδερφός του, Γιώργος Γληνός, επιφανής ηθοποιός του Εθνικού Θεάτρου. Στην αίτηση του Δημήτρη Γληνού διαπιστώνουμε κάποια διακριτική μεταχείρισή του από τον υφυπουργό Δημόσιας Ασφαλείας[429]. Αφού τον ενημερώσει για την κατάσταση της υγείας του («*πάσχω από σκλήρυνση της αορτής με αυξημένη πολύ την αρτηριακή πίεση. Η κατάστασή μου αυτή μπορεί να έχει επικίνδυνες εκδηλώσεις*»), θα προβεί σε μια σειρά αιτημάτων: α) να του επιτραπεί να

---

[424] Υπάρχει η πληροφορία πως μετά την εξορία του στη Σαντορίνη ο Γληνός κρύβεται στο σπίτι του φίλου του Θανάση Μουσούρη. Αυτό ίσως συμβαίνει μετά τον Φεβρουάριο του 1940, οπότε χαλαρώνει κάπως η απομόνωση και στενή παρακολούθησή του. Ο γιος του οικοδεσπότη, ο νεαρός Απόστολος, γοητεύεται από τον Γληνό και χάρις σε αυτόν γνωρίζει το ΚΚΕ και οργανώνεται στις γραμμές του. Ο Απόστολος Μουσούρης είναι ο φωτογράφος-οπερατέρ του ΔΣΕ που αργότερα θα πάρει μέρος ως κινηματογραφιστής στις μάχες του Γράμμου (1948, 1949) και Βιτσίου (1949), αποτυπώνοντας εικόνες ανεκτίμητης αξίας. Βλ. Αρχείο ΚΚΕ, «Απόστολος Μουσούρης (Φωτογράφος-οπερατέρ του ΔΣΕ)», διαθέσιμο στο: http://arxeio.kke.gr/collections/show/3, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[425] Βουρνάς, Τ. *Δημήτρης Γληνός…*, όπ.π., σσ. 88-89

[426] Βλ. ιδιόχειρο σημείωμα, *ΑΔΓ*, φάκ. ΟΔ459-15 (1)

[427] Πουλιόπουλος, Π. «Έκθεση για το χαραχτήρα της διχτατορίας στην Ελλάδα και τα καθήκοντα του προλεταριάτου», 7/1939, *Αρχείο Παντελή Πουλιόπουλου*. Διαθέσιμο στο: https://www.marxists.org/ellinika/archive/pouliop/works/1939/06/dictat.htm, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[428] *Στο ίδιο*

[429] Δεν μπορώ παρά να αναφέρω τη σκέψη που μου γεννήθηκε γράφοντας αυτές τις γραμμές: Ο διακεκριμένος συνθέτης και βιολιστής Φώτης Σαντομοίρης, μολονότι γνωριζόταν καλά με τον Μανιαδάκη, δεν του ζήτησε ποτέ να μεσολαβήσει για λογαριασμό του. Εκτελέστηκε αργότερα με τους 200 της Καισαριανής.

μείνει ένα διάστημα με την οικογένειά του, προτού αναχωρήσει για τον νέο τόπο εξορίας, β) στον τόπο αυτό «*να υπάρχει συγκοινωνία κατά ξηράν*», ώστε να τον επισκέπτονται οι οικείοι του και να έχει την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη που χρειάζεται, γ) τα πρόσωπα που τον επισκέπτονται να αναφέρονται μόνο στην αστυνομική αρχή του τόπου της διαμονής του, χωρίς να είναι ανάγκη να εφοδιάζονται από πριν με άδεια του Υπουργείου Ασφαλείας, δ) οι επιστολές της οικογένειάς του να μην διαβάζονται από τα αστυνομικά όργανα, ε) να μην τεθούν αυστηροί περιορισμοί στην επικοινωνία του με τους κατοίκους του τόπου της διαμονής του, στ) να σταλεί στον νέο τόπο της διαμονής του με φύλλο πορείας και χωρίς συνοδεία, ενώ υπόσχεται να μη δώσει «*ποτέ την παραμικρή αφορμή στις δημόσιες αρχές*»[430]. Ανεξάρτητα από το εάν η στάση αυτή απορρέει από την ψυχική και σωματική του κόπωση ή πρόκειται για «τακτικό ελιγμό» που θα του επέτρεπε να ξαναμπεί στην ενεργό δράση, φαίνεται να έφερε αποτέλεσμα. Δεν γνωρίζουμε εάν τον δέχθηκε και πάλι σε ιδιαίτερη ακρόαση ο Μανιαδάκης, γνωρίζουμε, όμως, ότι ο Γληνός δεν εκτοπίστηκε στο εξής εκτός Αθηνών, παρόλο που στις σημειώσεις του εντοπίζεται η φράση: «*24 του Ιουνίου ειδοποιήθηκα για να φύγω σε νέα εξορία στην Εύβοια*»[431].

Κατά τη διάρκεια του κατ' οίκον περιορισμού, ο Γληνός συνεχίζει τη μετάφραση των τριών άλλων πλατωνικών διαλόγων και ολοκληρώνει την εκτεταμένη Εισαγωγή στον «Σοφιστή», που προτάχθηκε στην έκδοση του 1940 και περιλαμβάνει τρία κεφάλαια: «Μερικοί στοχασμοί για τη σημερινή θέση των ανθρωπιστικών γραμμάτων στην Ελλάδα», «Μερικοί στοχασμοί για τον Πλάτωνα» και «Η θέση του "Σοφιστή" μέσα στο πλατωνικό έργο. Μια πλατωνική τετραλογία». Άλλα έργα αυτής της περιόδου μένουν ανολοκλήρωτα.

Αφήνεται ελεύθερος τον Φεβρουάριο του 1940 και έως τις αρχές του ΄41 ζει υπό παρακολούθηση και σε σχετική απομόνωση. Συνεχίζει το συγγραφικό του έργο και δημοσιεύει, με ψευδώνυμο και ύστερα από νέα επεξεργασία, τον «Σοφιστή». Προσπαθεί, χωρίς μεγάλη επιτυχία, να σπάσει την απομόνωσή του με ψευδώνυμα δημοσιεύματα σε περιοδικά και εφημερίδες. Παρά τις δυσκολίες που δημιουργεί η αστυνομική επιτήρηση, καταφέρνει να αναπτύξει έναν κύκλο επαφών με προοδευτικούς

[430] Επιστολή προς Κ. Μανιαδάκη, χρονολογημένη από 16/3/1939. *ΑΔΓ*, Ψηφιακή συλλογή, διαθέσιμη στο: http://www.glinos.gr/v1/repository/view_letter/10, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[431] Βλ. ιδιόχειρο σημείωμα, *ΑΔΓ*, φάκ. ΟΔ459-15 (1)

διανοούμενους και εκπαιδευτικούς, για να συντηρήσει και να εμψυχώσει το αντιφασιστικό φρόνημα και την πολιτική προβληματική. Η Έλλη Αλεξίου καταγράφει με λόγο λαγαρό τις αναμνήσεις της από τα παράνομα μαθήματα που ο Γληνός παρέδιδε στους αριστερούς δασκάλους στο σπίτι της στην Καλλιθέα[432]. Η γερμανική κατοχή τον βρίσκει έτοιμο για νέους αγώνες. Αποτελειώνει παλιές εργασίες του: μεταφράζει τη *Γενεαλογία της Ηθικής* του Νίτσε, προτάσσοντας μία διαφωτιστική εισαγωγή (δημοσιεύτηκε το 1942), και ολοκληρώνει τη μετάφραση του *Πολιτικού*, «*εν μέρει και μέσα στην Ασφάλεια, καθισμένος στην ακροναυπλιώτικη καρέκλα του*». Από τον «Νέστορα», το ψευδώνυμο του 1936, περνά στον «Ορέστη», το ψευδώνυμο της κατοχικής παρανομίας.

Την άνοιξη του ΄41 μαρτυρούνται επαφές και συνεργασία του με τους κομμουνιστές, που -γύρω από τον Νίκο Καρβούνη- έχουν συγκροτήσει την παράνομη οργάνωση «Αλήθεια». Υπάρχει μια ανεπιβεβαίωτη πληροφορία ότι μεταξύ των κομμουνιστικών ομάδων της Αθήνας δρα και η ομάδα «Δημοκράτης», γύρω από τον Δημήτρη Γληνό[433]. Τον Μάιο αποκαθίσταται η επαφή του με τα μέλη της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, που μόλις έχουν δραπετεύσει από τις εξορίες και προσπαθούν να ανασυγκροτήσουν την κομμουνιστική οργάνωση. Σε συνεργασία μαζί τους, και ιδιαίτερα με τον Πέτρο Ρούσο, πραγματοποιεί συναντήσεις με ηγέτες και στελέχη των αστικών κομμάτων και με ανώτερους δημοκρατικούς αξιωματικούς, προκειμένου να δημιουργηθεί ένας ενιαίος εθνικοαπελευθερωτικός σχηματισμός. Οι προσωπικές γνωριμίες, το κύρος και η πείρα του, του παρέχουν αυτές τις δυνατότητες. Ωστόσο, οι πρώτες προσπάθειες σκοντάφτουν σε επιφυλάξεις και αναβολές, που θα στοιχίσουν ακριβά, καθώς οι ζυμώσεις θα διακοπούν αναπάντεχα, προτού ο Γληνός προλάβει να εξαντλήσει τα περιθώρια συζητήσεων με τον αστικό πολιτικό κόσμο.

Τον Ιούνιο του 1941 ο Γληνός συλλαμβάνεται από τους Ιταλούς και μεταφέρεται σιδηροδέσμιος στο κτίριο της Ειδικής Ασφάλειας στην οδό Ελπίδος (πλατεία Κυριακού, σημερινή Βικτωρίας), όπου κρατείται ήδη μία ομάδα 23 αριστερών αγωνιστών, μεταξύ των οποίων ο Νίκος Καρβούνης, ο Κώστας Γαβριηλίδης, η Μαρίκα Ιορδανίδου και ο Κώστας Στούρνας. Ο

---

[432] «*Ο Γληνός καταχτούσε το ακροατήριό του χωρίς υποχωρήσεις* [...] *το κέρδιζε ανεβάζοντάς το*». Αλεξίου, Έ. *Βασιλική δρυς, Το Χρονικό της Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Καστανιώτη, 1983, σσ. 29-30

[433] Ολιγομελής ομάδα αποτελούμενη κυρίως από γιατρούς. Βλ. σχετ. Γεωργίου, Β. (επιμ.) *Ιστορία της Αντίστασης 1940-45*, τόμ. 1ος, όπ.π., σ. 189

τελευταίος εξιστορεί στιγμές από την καθημερινότητα των κρατουμένων, με πρωταγωνιστή τον Δημήτρη Γληνό, αναφερόμενος σε αυτόν με έκδηλο σεβασμό: «*Λίγες μέρες αργότερα έφεραν μαζί μας και το Δημήτρη Γληνό. Μπήκε μ' έναν αέρα αισιοδοξίας και πάντα χαμογελαστός. Όλοι μας χαρήκαμε που τον είδαμε, γιατί αυτές τις αφάνταστα πικρές ώρες που βλέπαμε τους εαυτούς μας αιχμάλωτους του Μουσολίνι μέσα στο ίδιο το σπίτι μας, την πατρίδα μας την Ελλάδα, η συντροφιά του Γληνού μάς έρχονταν σαν πολύτιμο δώρο, που δε μπορούσε να περιμένουμε καλύτερο, αν και η σύλληψή του μας λύπησε σα γεγονός.*

Όταν μπήκε στο δωμάτιό μας ο Γληνός, [...] *ο Καρβούνης τόνε ρώτησε γιατί δεν κρύφτηκε όταν έμαθε ότι γίνονται συλλήψεις αριστερών.*

– Μπορούσα να φύγω, απάντησε ο Γληνός, αλλά φοβήθηκα ότι αν κρυβόμουν θάπιαναν τον Αντρέα, το γιο μου. Και δεν ήθελα να κρύβομαι εγώ και νάναι πιασμένος ο Αντρέας.»[434].

Σε άλλο σημείο της αφήγησής του ο Στούρνας, αναφέρει: «*Κάθε βράδυ μάς μιλούσε αναπτύσσοντας ένα θέμα, έκανε ένα είδος διάλεξη, ή διηγούνταν αναμνήσεις από τις εξορίες του στον Άη Στράτη, στην Ανάφη, στην Ακροναυπλία.*»[435].

Ο Κώστας Μαρίνης, συγκρατούμενος στην Ειδική Ασφάλεια, αναφέρει πως το όνομα του Γληνού περιλαμβανόταν σε αυτά που προορίζονταν για τη «στρατοπεδική κόλαση Λάρισας και Τρικκάλων» και περιγράφει σκηνές από την παραμονή τους στα κρατητήρια[436]. Πράγματι, ενώ αποφασίζεται η μεταγωγή του Γληνού στο στρατόπεδο Λάρισας, η κατάσταση τής σοβαρά κλονισμένης υγείας του επιβάλλει τη μεταφορά του, στις 28 Αυγούστου 1941, στο Πολιτικό Νοσοκομείο (Δημοτικό Νοσοκομείο «Ελπίς», στην πανεπιστημιακή κλινική του καθ. Αραβαντινού[437]), όπου νοσηλεύεται επί ένα εξάμηνο φρουρούμενος[438], κρατούμενος πάντα των Ιταλών. Στη Μαρία

---

[434] Στούρνας, Κ. *Casa preventiva...*, όπ.π.

[435] *Στο ίδιο*

[436] Μαρίνης, Κ. «Το δεσμεμένο πνέμα», *Ελεύθερα Γράμματα*, τχ 32-33, 21/12/1945, σ. 4

[437] Βλ. ιδιόχειρο σημείωμα Γληνού, «Η νέα περιπέτεια», *ΑΔΓ*, φάκ. ΙΣΤ/109

[438] Γι' αυτό δεν παίρνει μέρος στην 7η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, τον Σεπτέμβριο του 1941, η οποία θέτει καθαρά το ζήτημα του εθνικοαπελευθερωτικού μετώπου ως «*πλατύτατου τομέα για μαζική δράση*», ως «*εθνικό μαχητικό σύνολο, που θα αντιταχθεί και θα πολεμήσει μ' όλα τα μέσα τη φασιστική κατοχή* [...] *για το ξεσκλάβωμα της χώρας*». Βλ. «Απόφαση πάνω στην τρέχουσα πολιτική κατάσταση και τα καθήκοντα του κόμματος», *Δελτίο της ΚΕ του ΚΚΕ*, 10/9/1941. Αναφορά από: Γεωργίου, Β. (επιμ.) *Ιστορία της Αντίστασης 1940-45*, τόμ. 1ος, όπ.π., σσ. 254-256

Σβώλου, που τον επισκέπτεται με πολλές προφυλάξεις, θα εκμυστηρευτεί ότι κάτι ετοιμάζει, και θα εκφράσει τη συγκρατημένη αισιοδοξία του: «*Ο λαός προχωρεί. Μα χρειάζεται στηρίγματα πνευματικά. Σκέψη και δράση, τα δυο πρέπει να πάνε μαζί. Πρέπει να τον βοηθήσουμε, όσο κι όπως μπορούμε. Νιώθω μιαν ικανοποίηση, όταν μπορώ να το κάνω και μπροστά στα μάτια του καταχτητή.*»[439]. Στη Ρόζα Ιμβριώτη, επίσης, που τον αντικρίζει ταλαιπωρημένο μέσα στο «δωμάτιο των ετοιμοθανάτων», θα πει: «*Εδώ δίπλα στο θάνατο γεννιέται μέσα μου το νόημα της ζωής*»[440].

Αρχές του 1942 η επιδείνωση της υγείας του Γληνού, με τις συχνές ηπατικές κρίσεις, υποχρεώνει τους κατακτητές να τον αφήσουν ελεύθερο[441]. Αμέσως αποκτά και πάλι επαφή με το Κόμμα, επιστρέφει στην παράνομη κομματική και εθνικοαπελευθερωτική δράση, και δίνει τακτική συνεργασία στον παράνομο *Ριζοσπάστη*. Μαρτυρούνται κρυφές συναντήσεις του σε διάφορα σπίτια, μερικές φορές μάλιστα με μεγάλο ρίσκο, κάτω από τη μύτη του κατακτητή, για να μην κινηθούν υποψίες[442]. Αγωνίζεται να πείσει τους διστακτικούς, τους αναβλητικούς, τους αρνητικούς, όσους θεωρούν πρόωρη και ουτοπική την οργάνωση εθνικοαπελευθερωτικού μετώπου, πως «*ο φριχτότερος εχθρός τούτη τη στιγμή θα ήταν η αποδοχή της μοίρας μας*»[443].

Στο άρθρο του «Εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας»[444] (Μάιος 1942) δίνει τη θέση του Κόμματός του μπροστά στην ξένη κατοχή: «*η λευτεριά δεν χαρίζεται παρά καταχτιέται με τον αγώνα. Λευτεριά χαρισμένη είνε μια καμουφλαρισμένη σκλαβιά. Ακόμα πρέπει να νοιώσουμε πως δε μπορεί να χωριστεί η εξωτερική από την εσωτερική σκλαβιά, ο ξένος καταχτητής και τύραννος από τον εσωτερικό καταχτητή και τύραννο. Η έννοια της λευτεριάς*

---

[439] Σβώλου, Μ. «Λίγα απ' όσα θυμάμαι για τον Δημήτρη Γληνό. Για την Ανάφη», *Επιθεώρηση Τέχνης*, όπ.π., σ. 542

[440] Ιμβριώτη, Ρ. «Ο Δημήτρης Γληνός. Η προμηθεϊκή του θέληση γι' αναγέννηση», *Επιθεώρηση Τέχνης*, όπ.π., σ. 423. Να σημειώσουμε ότι το 1941 πεθαίνει ο πατέρας του, Αλέξανδρος Γληνός, σε ηλικία 92 ετών.

[441] «*Δεν τον θέλουν νεκρό στα χέρια τους· μετά από δύο μήνες στην Ειδική Ασφάλεια τον μεταφέρουν στο Ναυτικό Νοσοκομείο και τελικά αναγκάζονται να τον αποφυλακίσουν*», Βλ. *Άρθρα και μελέτες του Δημήτρη Γληνού στην παράνομη "Κομμουνιστική Επιθεώρηση" της γερμανικής κατοχής*. Αθήνα: Όμιλος Εκπαιδευτικού Προβληματισμού, 2008, σ. 27

[442] Σβώλου, Μ. «Λίγα απ' όσα θυμάμαι...», όπ.π., σσ. 539-542. Βλ., επίσης, τη συνέντευξη του Θ. Μακρίδη (3/6/1977), όπου μαρτυρείται συνάντησή του με Γληνό, Σιάντο, Ιωαννίδη και Ζέβγο στη Γραμματεία του ΠΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, στο: Γεωργίου, Β. (επιμ.) *Ιστορία της Αντίστασης 1940-45*, τόμ. 1ος, όπ.π., σ. 409. Σημαντική είναι και η μαρτυρία της Διδώς Σωτηρίου για τις συναντήσεις και τη συνεργασία της με τον Γληνό και τους υπόλοιπους του «τομέα των διανοουμένων», βλ. Γεωργίου, Β. (επιμ.) *Ιστορία της Αντίστασης 1940-45*, τόμ. 1ος, όπ.π., σ. 463

[443] Ιμβριώτη, Ρ. «Ο Δημήτρης Γληνός. Η προμηθεϊκή του θέληση...», όπ.π., σ. 423

[444] Γληνός, Δ. «Εθνικοαπαελευθερωτικός αγώνας», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, τχ 2, 6/1942, σσ. 6-13

είνε μία και ενιαία. Και μόνο ένας λαός, που αγωνίζεται για να βγάλει από πάνω του τον ξένο καταχτητή, μόνο αυτός μπορεί να καταχτήσει και την εσωτερική του λευτεριά. Αλλιώς πρόκειται ν' αλλάξει μόνο αφέντη.». Είναι καταφανές ότι προωθεί τη θέση του ΚΚΕ για ταυτόχρονη εθνική απελευθέρωση (αποκατάσταση της εθνικής κυριαρχίας) και κοινωνική επανάσταση (εγκαθίδρυση κομμουνιστικού καθεστώτος). Είναι χαρακτηριστικό ότι σε ολόκληρο το έργο του Γληνού, από τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1913 έως και το *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ* (1942), η ανάλυση της ελληνικής κοινωνίας γίνεται μέσω κοινωνικής τάξης. Πουθενά δεν αναλύεται συστηματικά η έννοια του «λαού». Ο Παντελής Κυπριανός εκτιμά ότι αυτό τον προφυλάσσει από την απλουστευτική χρήση του λαού ως «όλοι πλην λίγων» και από τη σύλληψη της πολιτικής και εκπαιδευτικής διαμάχης ως μάχης των λίγων με τους πολλούς. Ωστόσο, στο άρθρο του «Εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας» ο Γληνός θα επιχειρήσει να δώσει την έννοια του εθνικού αγώνα ως εξής: «*Σήμερα μιλάμε για Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, για εθνικό εργατικό απελευθερωτικό μέτωπο, για εθνικόν αγώνα. Μα την έννοια εθνικός την έχουνε κατατρίψει και της έχουνε δώσει άλλη σημασία στα περασμένα. Σήμερα με την έννοια εθνικός, δεν σκεπάζουμε τα συμφέροντα μιας ολιγαρχίας, μιας μικρής μερίδας του λαού, που εκμεταλλευότανε την έννοια αυτή για να προσδώσει γενικό χαραχτήρα σ' εκείνο που ανταποκρινότανε μόνο στα προνόμια και τα συμφέροντά της. Σήμερα, η έννοια εθνικός σημαίνει παλλαϊκός. Σήμερα, που συνειδητοποιούνται όλα τα στρώματα του λαού, έθνος και λαός τείνει και πρέπει να συμπέσουν. Δεν μπορεί να είνε εθνικό ό,τι δεν είνε παλλαϊκό.*»[445].

Ο Γληνός ολοκληρώνει τη μετάφραση του «Θεαίτητου» και κεφάλαια του έργου για τη διαλεκτική. Εκεί που αφιερώνεται όμως με όλες του τις δυνάμεις, είναι η Αντίσταση και η δράση του στην ηγεσία του ΚΚΕ. Τέλη του καλοκαιριού φτάνει στην Αθήνα ο Γιάννης Ιωαννίδης, δραπετεύοντας από το σανατόριο της Πέτρας, συναντιέται με τον Γληνό και σε συνδυασμό με σημαντικές αλλαγές στο οργανωτικό σχήμα του ΚΚΕ, ο Γληνός αναδεικνύεται γρήγορα και ίσως απρόσμενα στην καθοδήγηση του Κόμματος. Όπως αναφέρει ο Βουρνάς, «*[ο] Γληνός στην πρωτοπορεία της αντίστασης, παράνομος, με το ψευδώνυμο "Ορέστης", είταν η πνευματική της έκφραση, μαζί με τους άλλους πατριώτες διανοούμενους.*»[446].

[445] Γληνός, Δ. «Εθνικοαπαελευθερωτικός αγώνας», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, τχ 2, 6/1942, σσ. 6-13
[446] Βουρνάς, Τ. *Δημήτρης Γληνός*..., όπ.π., σ. 93

Την 1η Ιουλίου του 1941 έχει συνέλθει η 6η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ[447], η οποία «*εκυοφόρησε το ΕΑΜ*», ενώ στις αρχές Σεπτεμβρίου 1941 συνέρχεται η 7η Ολομέλεια που ορίζει το σκεπτικό της συνεργασίας με τις αστικές πολιτικές δυνάμεις. Η ηγεσία του Κόμματος απευθύνεται σε κόμματα και εξέχουσες προσωπικότητες, όπως τους Θ. Σοφούλη, Γ. Καφαντάρη, Γ. Παπανδρέου και Π. Κανελλόπουλο, στους οποίους προτείνει να αναλάβουν ηγετική θέση στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Οι προσπάθειες όχι μόνο δεν βρίσκουν ανταπόκριση, αλλά κάποιοι από αυτούς ασκούν πίεση στο ΚΚΕ να μην προχωρήσει σε οργάνωση ένοπλης πάλης. Στις 27/9/1941, σε ένα σπίτι της Νεάπολης Εξαρχείων πραγματοποιείται η ίδρυση του ΕΑΜ· όργανό του η εφημερίδα *Ελεύθερη Ελλάδα*[448]. Ο Γληνός έχοντας πρωταγωνιστήσει στις διεργασίες για την ίδρυσή του, συντάσσει το ιδεολογικό και πολιτικό μανιφέστο της Αντίστασης *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ* (Σεπτέμβριο 1942). Η μπροσούρα κυκλοφορεί προς τα τέλη του 1942 πρώτα στην Αθήνα και τον Πειραιά και αργότερα σε όλη την κατεχόμενη Ελλάδα, γνωρίζοντας πολλές μυστικές εκδόσεις. «*Το βιβλιαράκι αυτό διαβάστηκε πολύ, βοήθησε όσο κανένα άλλο έντυπο στη διάδοση και εκλαΐκευση των σκοπών του ΕΑΜ, και στάθηκε μαχητικό προσκλητήριο αγώνα κατά των κατακτητών.*»[449]. Η μπροσούρα αυτή των έντεκα χιλιάδων λέξεων, της οποίας το χειρόγραφο δεν βρέθηκε ποτέ[450], παραμένει σήμερα σημείο επιστημονικής

[447] Ο όρος «ολομέλεια» είναι, βέβαια, πολύ συμβατικός για την περίπτωση αυτή, γιατί πρόκειται για μία ολιγομελή ομάδα στελεχών, που αναλαμβάνει την ευθύνη της ανασυγκρότησης του ΚΚΕ. Θεωρείται όμως από τα ώριμα πολιτικά, από τα ιστορικά σώματα της ΚΕ του ΚΚΕ, γιατί «*ξεδιπλώνει τη σημαία της αντίστασης στους κατακτητές,* […] *εξασφαλίζει το ιδεολογικοπολιτικό πλαίσιο της ανασυγκρότησης και ενότητας του κόμματος* […] *ανοίγει τον ορίζοντα για την ίδρυση του εθνικού μετώπου απελευθέρωσης*». Βλ. σχετ. Γεωργίου, Β. (επιμ.) *Ιστορία της Αντίστασης 1940-45*, τόμ. 1ος, όπ.π., σσ. 243-246

[448] Το πρώτο φύλλο της *Ελεύθερης Ελλάδας* τυπώθηκε σε ένα σπίτι της οδού Δυρραχίου στα Σεπόλια. Αργότερα, η εφημερίδα τυπωνόταν στην Καλλιθέα, στην οδό Σκρα 31, στη θρυλική "Βικτόρια", πιεστήριο αγγλικής κατασκευής που εξασφάλισε ο Κώστας Βιδάλης. Εκεί τυπώνονταν και η εφημερίδα *Απελευθερωτής*, προκηρύξεις, τρικ, κουπόνια και άλλα έντυπα του ΕΑΜ, ενώ 1-2 φορές τυπώθηκε και ο *Ριζοσπάστης*. Η *Ελεύθερη Ελλάδα* κυκλοφόρησε στις 20 Απρίλη 1942 σε 4.000 αντίτυπα. Η κανονική 15νθήμερη έκδοσή της άρχισε τον Γενάρη του 1943. Στη συντακτική επιτροπή της δούλεψαν οι δημοσιογράφοι Κ. Βιδάλης, Ν. Καρβούνης, Β. Γεωργίου και Δ. Χατζής. Βλ. «Έχει ενώσει όλο τον λαό μας… - Το δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ για την ίδρυση του ΕΑΜ», 27/9/2019. Διαθέσιμο στο: http://www.katiousa.gr/istoria/gegonota/echei-enosei-olo-ton-lao-mas-to-dokimio-istorias-tou-kke-gia-tin-idrysi-tou-eam/, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[449] Γεωργίου, Β. (επιμ.) *Ιστορία της Αντίστασης 1940-45*, τόμ. 6ος. Αθήνα: ΑΥΛΟΣ, 1979, σ. 2524

[450] Στην Κατοχή και σε συνθήκες κατ' οίκον περιορισμού το χειρόγραφο, αφού διακινήθηκε παράνομα και στοιχειοθετήθηκε σε κάποιο από τα κρυφά τυπογραφεία του ΕΑΜ, καταστράφηκε. Εάν ανακαλυπτόταν από τους δεσμώτες του, θα τον οδηγούσε κατευθείαν στο εκτελεστικό απόσπασμα. Βλ. Θεριανός, Κ. «Ξαναδιαβάζοντας την μπροσούρα του

ιστοριογραφικής αναφοράς και συνιστά τεκμηριωμένη πολιτική πρόταση του κομμουνιστικού ιδεώδους. Το κείμενο δίνει σαφώς περισσότερη έμφαση στον πανεθνικό χαρακτήρα του ΕΑΜ και στη συνεργασία με τους δυτικούς συμμάχους, μολονότι αφήνει αιχμές κοινωνικής ανατροπής. Στη συγκυρία εκείνη το ΚΚΕ δεν θα μπορούσε να βασιστεί αποκλειστικά στη δική του πολιτική και κοινωνική βάση. Γι' αυτό το κείμενο του Γληνού προπαγανδίζει την ανάγκη να τεθεί ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας κάτω από τη σημαία του ΚΚΕ, εφόσον «*[α]σύνταχτα μπουλούκια, οσοδήποτε αποφασισμένα, δε μπορούν να φέρουν αποτέλεσμα*». Κι όταν έρθει το πολυπόθητο αποτέλεσμα «*η λευτεριά πρέπει και να στερεωθεί και να κατοχυρωθεί* [...] *Αυτό σημαίνει πως μόλις διώξει ο λαός τους ξένους καταχτητές: α) Θα βγάλει κυβέρνηση από την ηγεσία του εθνικοαπελευθερωτικού παλλαϊκού αγώνα* [...], *β) θ' αποκατασταθούν αμέσως όλες οι λαϊκές ελευθερίες* [...], γ) *θα προκηρυχθούν εκλογές για Συνταχτική Εθνοσυνέλευση, που θα συντάξει το λαοκρατικό πολίτευμα της χώρας*». Εδώ θέτει το δίλημμα «με το ΕΑΜ ή προδότης;»: «*Όποιος* [...] *καταπολεμάει ή υπονομεύει ή ματαιώνει μ' οποιοδήποτε τρόπο την ενότητα του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, την ενότητα στους σκοπούς, στην οργάνωση και στην καθοδήγησή του, αυτός* [...] *είναι συνεργάτης των ξένων καταχτητών, θελληματικά ή άθελα, προδότης του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα.*»[451].

Είναι εντυπωσιακό που μέσα σε αυτόν τον αγωνιστικό πυρετό βρίσκει χρόνο να αφοσιωθεί στη συγγραφική του παραγωγή. Ολοκληρώνει τη μετάφραση του «Παρμενίδη», γράφει το φυλλάδιο *Οι εχτροί του λαού*, που κυκλοφόρησε τον Οκτώβριο του 1943, και ξεκινά τη μελέτη *Τα σημερινά προβλήματα του ελληνισμού*, που δημοσιεύτηκε (ανολοκλήρωτο) για πρώτη φορά τον Μάρτιο του 1944, τρεις μήνες μετά τον θάνατό του. Στην Εισαγωγή της δεύτερης έκδοσης της τελευταίας αυτής μελέτης, ο Γ. Ζιούτος θα την χαρακτηρίσει «*το πραχτικό εγχειρίδιο εφαρμοσμένης πολιτικής για τα άμεσα*

Γληνού. Ο θεμέλιος λίθος που πάνω του χτίστηκε η Εθνική Αντίσταση», ένθετο HotDocHistory εφημ. *Documento*, 30/12/2018, σ. 34

[451] Έντονη συζήτηση έχει ανοίξει τα τελευταία χρόνια, με αφορμή το έργο αυτό του Γληνού, σχετικά με το εάν αυτός συμμερίζεται ή αφίσταται της παπαρρηγοπούλειας αντίληψης περί αδιάσπαστης συνέχειας του έθνους. Βλ., ενδεικτικά, Σακκά, Β. «Καθήκον, προδοσία και τιμωρία. Πατριωτισμός, ηθικές νόρμες και έμφυλες ταυτότητες στο έργο του Δημήτρη Γληνού "Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ"» στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού...*, όπ.π., σσ. 141-159· Θεριανός, Κ. «Ξαναδιαβάζοντας την μπροσούρα του Γληνού...», όπ.π.

προβλήματα του λαού»[452]. «*Ο φιλόσοφος Γληνός*» που «*δεν ξεχώρισε ποτέ από τον πολεμιστή Γληνό*», περιλαμβάνει στα σχέδιά του την ίδρυση ινστιτούτου ανθρωπιστικών σπουδών[453]. Παράλληλα, ο Γληνός γράφει στην παράνομη *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* τουλάχιστον 10 εξακριβωμένα κείμενα[454], καθώς και πλήθος άρθρα στον *Ριζοσπάστη*.

Τον Δεκέμβριο του 1942 παίρνει μέρος στις εργασίες της Β΄ Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ που συνέρχεται παράνομα στην Αθήνα[455]: εκεί εκλέγεται τακτικό μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ και, στην 9η Ολομέλεια του σώματος αυτού, αναδεικνύεται μέλος του Πολιτικού Γραφείου. Έως τον θάνατό του διατελεί (μαζί με τους Σιάντο, Ιωαννίδη, Ζέβγο) μέλος της Γραμματείας του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ, μετέχοντας έτσι από την πλέον υπεύθυνη θέση στη διαμόρφωση της πολιτικής του ΚΚΕ εκείνα τα κρίσιμα χρόνια. Συμβάλλει σημαντικά στη δημιουργία και την ανάπτυξη της ΕΠΟΝ, καθώς και στον σχεδιασμό της εκπαιδευτικής πολιτικής του ΕΑΜ, που εφαρμόστηκε αργότερα από την κυβέρνηση της ΠΕΕΑ[456]. Εργάζεται για τη σύσταση υπηρεσίας κρατικών μελετών του ΚΚΕ, της οποίας καταρτίζει τις γενικές αρχές και τον κανονισμό λειτουργίας της[457].

Υποστηρίζει με επιμονή τη γραμμή της ενότητας με τις αστικές δημοκρατικές δυνάμεις και αναλαμβάνει να κάνει «*τις περισσότερες διαπραγματεύσεις με τα παλιά κόμματα και τους πολιτικούς παράγοντες*»[458]. Ωστόσο, όταν μετά από μία περίοδο άγονων διαπραγματεύσεων θεωρεί ότι έχουν εξαντληθεί όλα τα περιθώρια για την επίτευξη μιας τέτοιας συμφωνίας, είναι αυτός που προτείνει (Σεπτέμβριο 1943) τη δημιουργία στις

---

[452] Ζιούτος, Γ. Δ. «Εισαγωγή» στο: Γληνός, Δ. *Τα σημερινά προβλήματα του ελληνισμού*. Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία, 1945 (2η έκδ.), σ. 10

[453] *Στο ίδιο*

[454] Βλ. *Άρθρα και μελέτες του Δημήτρη Γληνού στην παράνομη "Κομμουνιστική Επιθεώρηση"…*, όπ.π.

[455] Τα οργανωμένα μέλη του ΚΚΕ φτάνουν τότε τις 40.000. Βλ. Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ. *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ,* όπ.π., σ. 409

[456] Το 1944 στην ΠΕΕΑ που θα συνέλθει στις 14 Μαΐου στους Κορυσχάδες Ευρυτανίας, υπό την προεδρία του καθηγητή Αλ. Σβώλου, θα υποβληθεί το «Σχέδιο μιας Λαϊκής Παιδείας» από δύο επιτροπές εκπαιδευτικών, του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ. Το κείμενο γραμμένο από τους μαθητές και συνεργάτες του Γληνού, θα αφιερωθεί σε αυτόν, καθώς θεωρείται ο εμπνευστής του.

[457] Ζιούτος, Γ. Δ. «Εισαγωγή» στο: Γληνός, Δ. *Τα σημερινά προβλήματα του ελληνισμού*. Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία, 1945 (2η έκδ.), σσ. 9-10

[458] «Λόγος του συν. Γ. Ζέβγου στο πολιτικό μνημόσυνο του Δημήτρη Γληνού στο Εθνικό Συμβούλιο, στο: Γληνός, Δ. *Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο*. Πρόλογος: Γ. Ζέβγος, Αθήνα: εκδ. Μνήμη, χ.χ., σ.18. Ανατύπωση της έκδοσης του 1944, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός «Ο Ρήγας»

απελευθερωμένες από τον ΕΛΑΣ περιοχές, λαϊκής κυβέρνησης (τη μελλοντική ΠΕΕΑ) και βουλής (του μελλοντικού Εθνικού Συμβουλίου)[459]. Στην κυβέρνηση της ελεύθερης Ελλάδας αποφασίζεται να έχει ο Γληνός σημαντικές αρμοδιότητες: η Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ τού προτείνει την προεδρία της ΠΕΕΑ[460].

Προκειμένου να ασκήσει ανεμπόδιστα τα νέα καθήκοντά του στο βουνό, ο Γληνός αποφασίζει να απαλλαγεί από το πρόβλημα υγείας που τον βασάνιζε. Κρίνει ότι πρέπει να υποβληθεί σε εγχείρηση: «[...] *για να είναι και σωματικά υγιής και ικανός να αντιμετωπίσει τις ειδικές δυσκολίες του βουνού και το φόρτο της πρακτικής δουλειάς, απόσπασε τη συγκατάθεση των μελών της Γραμματείας να κάνει μια εγχείρηση. Παρά την επιμονή όλων να χειρουργηθεί από το συναγωνιστή καθηγητή Κόκκαλη, ο ίδιος προτίμησε τον παιδικό του φίλο Σμπαρούνη.*»[461]. Σχετικά με το ζήτημα της εγχείρησης, ο Β. Μπαρτζιώτας, μέλος του ΠΓ, γράφει: «*Κάναμε μεγάλη συζήτηση στο Πολιτικό Γραφείο και προσπαθούσαμε όλοι μας να τον πείσουμε ότι δεν έπρεπε να κάνει εγχείρηση. Ήταν και τα χρόνια τα πολλά που τον βάραιναν, οι κακουχίες που πέρασε στις εξορίες και την Ακροναυπλία σε μεγάλη ηλικία. Δε θέλαμε, ακόμα (δεν το κρύβαμε), να κάνει την εγχείρηση ο στενός φίλος του Γληνού και ικανός χειρούργος, μόνο και μόνο γιατί ανήκε τότε στη λεγόμενη "χρυσή αντίσταση". Ο Δάσκαλος, αντίθετα προσπαθούσε να μας πείσει ότι η εγχείρηση ήταν "εύκολη" και ότι η φιλία του με τον χειρούργο θα σταθεί πιο ψηλά από τη διαφορά της ιδεολογίας τους!*»[462]. Ο Παπαγεωργίου που θα τον επισκεφτεί στην κλινική και θα εκφράσει τις ανησυχίες του για την επικινδυνότητα της εγχείρησης, θα λάβει την απάντηση: «*Α! δεν μπορώ, θέλω να ξεμπερδέψω απ' αυτόν τον μπελά, με κατάλαβες; Είναι πολύ λυπηρό να βλέπεις έστω κι ένα μόνον μέρος του λαού, ενός λαού, που είναι από τους πιο έξυπνους λαούς να δίνει τις χειρότερες εξετάσεις, με το να περιμένει να του χαρίσουν άλλοι τη λευτεριά. Ευτυχώς, ευτυχώς είναι λίγοι.*»[463].

---

[459] Βλ. σχετ. Ηλιού, Φ. «Δημήτρης Γληνός: από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην κοινωνική επανάσταση», *Τα Νέα*, 8/2/2000

[460] Ρούσος, Π. *Η Μεγάλη Πενταετία, 1940-1945*, τόμ. Β'. Αθήνα: εκδ. ΑΘΗΝΑ, 1986, σ. 14. Βλ., επίσης, Ηλιού, Φ. «Δημήτρης Γληνός: από την εκπαιδευτική...», όπ.π. Ακόμα κι αν τελικά ο Γληνός δεν καταλάμβανε την κορυφαία αυτή θέση στην Κυβέρνηση του Βουνού, θα είχε σίγουρα μία εξέχουσα θέση.

[461] Χατζής, Θ. *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε,* τόμ. Γ'. Αθήνα: ΔΩΡΙΚΟΣ, 1983, σ. 35

[462] Μπαρτζιώτας, Β. *Εθνική Αντίσταση και Δεκέμβρης 1944*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1979, σ. 156

[463] Παπαγεωργίου, Π. *Η μορφή του Γληνού*, όπ.π., σ. 13

Ακόμη και την παραμονή της χειρουργικής επέμβασης ο Γληνός έχει πολιτικές συναντήσεις, αισιοδοξεί και κάνει σχέδια για τη συμμετοχή του στην Κυβέρνηση του Βουνού. Ο Π. Κόκκαλης γράφει χαρακτηριστικά: «*Ο Γληνός αυτούς τους τελευταίους μήνες που πλησίαζε ο χαμός του, έβλεπε ότι ερχόταν η ώρα για να ολοκληρώσει τη μεγαλειώδη προσπάθεια. Η ζωή του έπαιρνε έτσι μια δραματική έξαρση. Δούλευε εντατικά και όσοι είχαν την ευτυχία να συνεργαστούνε μαζί του, νιώθανε τη λαχτάρα του για την υλική και πνευματική προκοπή του λαού, για τη δημιουργία ενός πραγματικού νεοελληνικού πολιτισμού.*»[464].

Το τελευταίο του κείμενο είναι το σχέδιο της εισήγησης την οποία θα παρουσίαζε στη 10η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, που θα συνερχόταν παράνομα τον Γενάρη του ΄44 στη σκλαβωμένη Αθήνα. Ο Γληνός είχε οριστεί από τη Γραμματεία του ΠΓ ως ο μόνος εισηγητής στη σύνοδο: «*με βάση τα αποτελέσματα των επαφών και διαπραγματεύσεων που θα γίνονταν στο μεταξύ και τις γενικότερες εξελίξεις θα πρότεινε τον άμεσο σχηματισμό του κεντρικού καθοδηγητικού οργάνου στην Ελεύθερη Ελλάδα*»[465]. Το χειρόγραφο παρέδωσε ο ίδιος ο Γληνός ανολοκλήρωτο στον Γιάννη Ζέβγο, ο οποίος και τελικά παρουσίασε την εισήγηση στη 10η Ολομέλεια. Πρωτοδημοσιεύτηκε σε παράνομη έκδοση της *Κομμουνιστικής Επιθεώρησης*, που περιείχε και την πρώτη δημοσίευση των «Σημερινών προβλημάτων του Ελληνισμού» (Αθήνα, Μάρτιος 1944), ως παράρτημα.

Μετά το χειρουργείο η κατάσταση της υγείας του φαίνεται να εξελίσσεται ομαλά. Την τρίτη ημέρα, όμως, παρουσιάζει ραγδαία επιδείνωση[466] και τελικά στις 26 Δεκέμβρη ο Δημήτρης Γληνός πεθαίνει σε ηλικία 61 ετών. Η κηδεία του, που είναι θρησκευτική, γίνεται παρουσία της οικογένειάς του και λίγων στενών οικογενειακών φίλων[467].

---

[464] Βλ. «Δημήτρης Γληνός», Πολιτικές και Λογοτεχνικές εκδόσεις, 1963, σ. 85. Αναφορά από: https://www.rizospastis.gr/story.do?id=1086187, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[465] Χατζής, Θ. *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, όπ.π., σ. 35

[466] «*Ήταν χαμένος… Στα παραμιλητά του φώναζε: "ο λαός θα νικήσει!"*». Βλ. Σβώλου, Μ. «Λίγα απ' όσα θυμάμαι…», όπ.π., σσ. 543-544

[467] «*Οι άλλοι, τα πλήθη, δεν είχαν μάθει τη φοβερή είδηση. Και πολλοί ήταν παράνομοι.*». *Στο ίδιο*, σ. 544

Κεφάλαιο 5

Οι «χρήσεις» του Δημήτρη Γληνού – Η διαχείριση της μνήμης του

Στην καρδιά της Κατοχής οι συνθήκες είναι τέτοιες που δεν επιτρέπουν πλατιά δημοσιότητα στην είδηση του θανάτου του Γληνού. Πολύ περισσότερο οι συνθήκες δεν είναι ώριμες για ελεύθερες αποτιμήσεις του βίου και της δράσης του. Βέβαια, ο παράνομος αριστερός Τύπος μπορεί και διατυπώνει τα κείμενά του χωρίς λογοκρισία.

> «*Το Πολιτικό Γραφείο της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος με βαθύτατη θλίψη αγγέλνει στον Ελληνικό λαό ότι ύστερα από σοβαρή εγχείρηση πέθανε στις 26.12.1943 ο εκλεχτός εκπρόσωπος της ελληνικής διανόησης ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΛΗΝΟΣ μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ και της Γραμματείας του Πολιτικού Γραφείου της. Με το θάνατο του Δ. Γληνού ο Ελλ. Λαός χάνει έναν από τους πιο θαρραλέους μαχητές του εθνικοαπελευθερωτικού του αγώνα, χτίστη του νεοελληνικού πολιτισμού του και τα ελληνικά γράμματα, η επιστήμη και η διανόησή του τον πιο πρωτοπόρο αντιπρόσωπό τους, το κόμμα έναν από τους πιο αγαπημένους του ηγέτες.*»

Έτσι ξεκινά η ανακοίνωση του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ. Το Εθνικό Συμβούλιο που συνέρχεται τον Μάιο του 1944 αφιερώνει ειδική συνεδρίασή του σε «πολιτικό μνημόσυνο» του Δημήτρη Γληνού, και αποφασίζει την έκδοση των Απάντων του, την ονοματοθεσία της ανώτατης σχολής στελεχών που θα φέρει τιμητικά το όνομά του, την πρόταση για ίδρυση ινστιτούτου ανθρωπιστικών σπουδών (σύμφωνα με την επιθυμία του ίδιου), την τοποθέτηση προτομής του σε κεντρικό σημείο της Αθήνας. Σχεδόν αμέσως μετά τον θάνατο του Γληνού ο πολιτικός χώρος της Αριστεράς φαίνεται να αντιλαμβάνεται το μέγεθος της απώλειας. Για την πρώτη επέτειο του θανάτου του προγραμματίζονται ποικίλες τιμητικές εκδηλώσεις, όμως τα συνταρακτικά γεγονότα ματαιώνουν κάθε τέτοια πρόθεση.

Έναν χρόνο αργότερα επικρατεί κάποια ηρεμία και στο ξενοδοχείο «Βρετάνια» λαμβάνει χώρα ανοιχτή εκδήλωση για να τιμηθεί η μνήμη του Γληνού[1], με σημαντικές προσωπικότητες του επιστημονικού και καλλιτεχνικού χώρου να δίνουν το παρών. Πρόκειται για την «κεντρική» εκδήλωση αυτού του τύπου, αφού παρόμοιες οργανώθηκαν σε διάφορες

[1] Από την αυτοτελή έκδοση της ομιλίας του Πέτρου Ρούσου στην εκδήλωση. βλ. *Δημήτρης Γληνός: η πορεία του διανοητή αγωνιστή της νεοελληνικής αναγέννησης*. Αθήνα: έκδ. Ριζοσπάστη, 1946, σ. 4

άλλες πόλεις της επαρχίας[2]. Μιλώντας στην εκδήλωση αυτή, ο Πέτρος Ρούσος θα πει χαρακτηριστικά για τη δράση του Γληνού στα χρόνια της Αντίστασης: «*εστάθηκε μια από τις κεντρικές μορφές αυτής της Εθνικής μας Αντίστασης, που ήταν κάτι παραπάνω από αντίσταση: ήταν εξόρμηση και ανάταση. Ζωντανά ηχούν τα μαχητικά συνθήματα στο βιβλιαράκι του "Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ". Ο Γληνός εστάθηκε σκαπανέας της Αντίστασης, διαφωτιστής και αγωνιστής από την πρώτη στιγμή ως την ύστατη πνοή της ζωή του. Στάθηκε ο μεγάλος δάσκαλος της νεολαίας μας, που πρώτη πρέπει να φρονηματιστεί από το παράδειγμά του*». Παράλληλα, οι προσκείμενες στο ΚΚΕ εκδόσεις Τα Νέα Βιβλία, που διευθύνει ο Γ. Ζιούτος, τυπώνουν τον συλλογικό αφιερωματικό τόμο *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού: μελέτες για το έργο του και ανέκδοτα κείμενά του*, ενώ τα *Ελεύθερα Γράμματα* του Δημήτρη Φωτιάδη κυκλοφορούν με εκτενές αφιέρωμα στον Γληνό.

Τις πρώτες μετά τον θάνατο του Γληνού δεκαετίες η αναγνώριση θα έρθει μόνο από την μαρξιστική διανόηση, που συνήθως κινείται σε μια γραμμή πολύ γενναιόδωρης ή άκριτης στάσης απέναντι στο πρόσωπό του. Είναι, επομένως, αμφισβητήσιμη η άποψη του Σβώλου, που εκφράζεται λίγες ημέρες μετά τον χαμό του Γληνού, ότι «*ο αστικός κόσμος κατάλαβε κι ομολόγησε πως με το θάνατο του Γληνού χάθηκε από την Ελλάδα μια εθνική δύναμη*»[3]. Φυσικά, αυτό που κυρίως εξαίρεται είναι η πολιτική του ένταξη: «*Από την εποχή της διάσπασης του Εκπ. Ομίλου ο Γληνός "προχωρώντας αριστερά..." ξανοίγεται από την εκπαιδευτική και αναγεννητική δράση στην πολιτική και προσχωρεί ολόψυχα στον κομμουνισμό. Αρχίζει τότε η πιο γόνιμη και πιο φωτεινή περίοδος της ζωής του.*»[4]. Στις επόμενες δεκαετίες το πολιτικό σκηνικό στην Ελλάδα δεν επιτρέπει τη συνέχιση εκδοτικών πρωτοβουλιών, ανάλογων με εκείνη των Νέων Βιβλίων.

Μόλις το 1964, στη διάρκεια του κεντρώου διαλείμματος του Γ. Παπανδρέου, η *Επιθεώρηση Τέχνης* κυκλοφορεί ένα σημαντικό διπλό τεύχος για τον Γληνό, με αφορμή την παρέλευση είκοσι χρόνων από τον θάνατό του, που περιλαμβάνει και αρχειακό υλικό. Ο Χ. Αθανασιάδης θεωρεί ότι η πραγματική αιτία για την έκδοση του αφιερώματος σε εκείνη τη συγκυρία ήταν το γεγονός πως ετίθετο ξανά το αίτημα μιας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, εκείνης που επέτρεψε η «χαμένη άνοιξη» της κεντρώας διακυβέρνησης πριν από την Αποστασία και τα Ιουλιανά του 1965. Στηρίζει την άποψή του στο επιχείρημα ότι με μία σημερινή ανάγνωση τα κείμενα

[2] Βλ. Παράρτημα της παρούσας εργασίας, σ. 423 κ.εξ.
[3] Σβώλος, Α. «Ο πνευματικός άνθρωπος», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη...*, όπ.π., σ. 10
[4] Ζιούτος, Γ. Δ. «Εισαγωγή» στο: *Τα σημερινά προβλήματα του ελληνισμού*, όπ.π., σ. 8

αυτά είναι αναμφίβολα υπερβολικά, έως και αγιογραφικά. «*Αναδεικνύονται ιδιαίτερα οι εξορίες τις οποίες είχε υποστεί ο Γληνός και οι συνεργάτες του, οι φυλακίσεις, η δύσκολη δεκαετία του 1930· η Αριστερά επιδείκνυε τα τραύματά της κι αυτό βέβαια δεν είναι ακατανόητο αν λάβουμε υπόψη τα δεδομένα της εποχής.*»[5]. Ο Ιμβριώτης, όμως, την ίδια εκείνη εποχή, θα εκφράσει το παράπονο: «*Τον τελευταίο καιρό γίνεται μια σειρά διαλέξεων για την Δημοτική, αλλά σ' όλες αυτές λησμονιέται ο Δημήτρης Γληνός. Ο πρωτοπόρος πνευματικός ταγός, που αφιέρωσε την ζωή του, για τον δημοτικισμό και το καλό του τόπου. Μα κι αν λησμονιέται από ωρισμένους, ο Γληνός παραμένει ολοζώντανος ανάμεσα στον λαό.*»[6]. Τη θέση του Γληνού στη συνείδηση και την καρδιά του λαού μαρτυρά το περιστατικό που έζησε και κατέγραψε η Βούλα Δαμιανάκου:

> «*Άνοιξη του χίλια εννιακόσια σαραντατέσσερα. Τ' Άγραφα χιονισμένα. Κατηφορίζαμε με μια παρέα αγωνιστές που είχαν πάρει μέρος σε κάποια συνδιάσκεψη. Πιο κάτω απ' το χωριό Σμόκοβο, μπροστά σ' ένα μεγάλο βράχο που σχημάτιζε ανάβαθη σπηλιά, χτύπησε το μάτι μας από μακριά πως το μέρος ήτανε συγυρισμένο κι από πάνω κάτι άσπρα σχήματα. Ήταν άραγε το χιόνι που 'χε μείνει άλιωτο κι είχε κάμει αυτά τα σχήματα;*
>
> *Κοντοζυγώσαμε κι είδαμε πως ήταν βότσαλα από κείνα που βρίσκει κανείς σε βουνίσιες πηγές και ποτάμια, κάτασπρα, αστραφτερά, και τα βότσαλα ήταν έτσι τοποθετημένα που έκλειναν ένα χώρο όσος χρειάζεται για ένα μνήμα. Στη μέση στο μνημείο βότσαλα πάλι σχημάτιζαν γράμματα και τα γράμματα τ' όνομα:*
>
> *ΔΙΜΙΤΡΙ ΓΛΙΝΕ*
> *Κι από κάτω τη φράση:*
> *ΜΕΓΑΛΕ ΔΑΣΚΑΛΕ ΚΑΙ ΟΔΙΓΕ*
> *ΕΟΝΙΑ ΣΟΥ Η ΜΝΙΜΗ*
>
> *Δυο τρεις Ελασίτες του φυλακίου που ήταν πιο πέρα, μας πλησίασαν και στάθηκαν παράμερα με σεβασμό και συνάμα σαν ντροπιασμένοι που το έργο τους ήταν τόσο απλοϊκό.*»[7].

[5] Αθανασιάδης, Χ. «Επίμετρο» στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού…*, όπ.π., σ. 313

[6] Ιμβριώτης, Γ. «Δημήτρης Γληνός: Πρωτοπόρος του δημοτικισμού στην Παιδεία», *Ελευθερία*, 22/3/1964

[7] Ρώτας, Β. & Δαμιανάκου, Β. *Μνημόσυνο*. Αθήνα: ιδιωτική έκδοση, 1961

Ένα τμήμα της μετεμφυλιακής ηγεσίας του ΚΚΕ ένιωσε αμήχανα ως κληρονόμος και διαχειριστής της μνήμης του Δημήτρη Γληνού[8]. Ίσως απλά δυσκολευόταν να διαχειριστεί την εκτίμηση που ο Γληνός έχαιρε από ένα ευρύ φάσμα στοχαστών και πολιτικών του καιρού του. Ίσως αυτό να οφείλεται στη γραμμή του αντιδιανοουμενισμού, από την οποία δεν κατόρθωσε ποτέ να απαλλαγεί εντελώς, ειδικά απέναντι σε όσους δεν είχαν προλεταριακή καταγωγή. Ίσως, πάλι, φοβόταν πως η εξύμνηση του Γληνού ως προσώπου, της σκέψης και της στάσης του, θα απέβαινε επιζήμια στην προσωπολατρία που καλλιεργούσαν για τον «μεγάλο αρχηγό» Νίκο Ζαχαριάδη. Αυτοί οι φόβοι συντέλεσαν προφανώς στο ότι η ανώτατη σχολή των στελεχών του ΚΚΕ "Δημήτρης Γληνός", δεν μακροημέρευσε με αυτήν την ονομασία. «*Η βραχύβια Κεντρική Κομματική Σχολή που πήρε τ' όνομά του κατηγορήθηκε ότι θέλει "ν' αναστήσει καθυστερημένα τον ουμανισμό" στον τόπο μας, όπου ενηλικιωνόταν ο "μαρξισμός-λενινισμός", και θα ήταν έγκλημα να σταθεί "δίπλα" στον Στάλιν ο Γληνός, ο "συνοδοιπόρος του λαϊκοδημοκρατικού κινήματος", που δεν είχε απαλλαγεί από τον "ιδεαλισμό και τον αστικό ουμανισμό" και είχε περιπέσει σε "μια σειρά από λάθη αρχής". Μόνο μετά την απομάκρυνση της ζαχαριαδικής ηγεσίας παρατηρήθηκε κάποια ισορροπία ανάμεσα στις αρκετά διθυραμβικές – ευεξήγητες ωστόσο – εκτιμήσεις και στις περισσότερο προσεκτικές προσεγγίσεις της προσφοράς του*», θα γράψει ο Νούτσος[9]. Αρκετοί από τους αρχικούς συνοδοιπόρους και θαυμαστές του Γληνού κράτησαν αποστάσεις ή του εναντιώθηκαν, όταν αυτός δημοσιοποίησε την πίστη του στον σοσιαλισμό. Ανάλογες συμπεριφορές, και εύλογα ακόμα πιο έντονες, παρατηρήθηκαν και αργότερα, όταν προσχώρησε στην κομμουνιστική ιδεολογία και συντάχθηκε πολιτικά με το ΚΚΕ. Ωστόσο και τότε το κύρος του παρέμενε υψηλό, αφού όλοι σχεδόν αναγνώριζαν τη συγκρότηση της σκέψης, την ευρύτητα του πνεύματος και την εμβρίθειά του.

[8] Βλ. σχετ. Μπουμπούς, Γ. Δ. «Ο τέταρτος σταθμός. Γύρω από το θάνατο του Δημήτρη Γληνού και τη διαχείριση της μνήμης του», στην επανέκδοση: *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2003, σ. xxiii

[9] Νούτσος, Π. «Ο φιλόσοφος του πολιτισμού», *Το Βήμα*, 24/11/2008. Διαθέσιμο στο: https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/o-filosofos-toy-politismoy/, τελευταία ανάκτηση, 2/7/2020

5.1. Η ιδεολογική διαχείριση του ονόματος και του έργου του Δημήτρη Γληνού

Από τον πρώην υπουργό Παιδείας, Πέτρο Ευθυμίου, που το 2002 υπερασπιζόμενος το νομοσχέδιό του ανέφερε πως αντίστοιχες θέσεις υποστήριζε και ο Δημήτρης Γληνός[10], έως τον σημερινό πρωθυπουργό, Κυριάκο Μητσοτάκη, που επικαλέστηκε τους Γληνό και Δελμούζο προκειμένου να υπεραμυνθεί των διατάξεων του δικού του πολυνομοσχεδίου για την Παιδεία (2020)[11], αντιλαμβανόμαστε πώς έχει «αξιοποιηθεί» το όνομα του Δημήτρη Γληνού για τη δικαιολόγηση ή νομιμοποίηση σύγχρονων επιλογών[12]. Ο λόγος του Γληνού, απονευρωμένος και αποσπασμένος από τα ιστορικά του συμφραζόμενα, αφυδατωμένος από την ιδεολογία που τον καθόρισε, συνιστά κλασική περίπτωση ιδεολογικής διαχείρισης. Βέβαια, αυτό είναι «ιστορία παλιά». Οι πολλαπλές αξιοποιήσεις και χρήσεις του ονόματος και του έργου του Γληνού εντοπίζονται από πολύ νωρίς.

Όταν ο Γιάννης Ζέβγος, υπουργός Γεωργίας της τότε κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου, προλογίζει το βιβλίο του Γληνού *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ*, στην επανέκδοση του Νοεμβρίου 1944, είναι ανάγκη να διατρανώσει το ενωτικό πνεύμα, καθώς οι εμφύλιες συγκρούσεις έχουν ήδη αρχίσει. Η πολιτική σκοπιμότητα τόσο της επανέκδοσης τού απολύτως επιτελεστικού κειμένου του Γληνού όσο και των εισαγωγικών κειμένων του Ζέβγου είναι προφανής, λίγο πριν τα Δεκεμβριανά. Στο πλαίσιο αυτό καθίσταται χρήσιμη η «επανανάγνωση» του μανιφέστου του Γληνού, γι' αυτό και ο Ζέβγος δεν φείδεται χαρακτηρισμών που να ενισχύουν το αγωνιστικό εκτόπισμα και την πνευματική προσφορά του συγγραφέα του: *ερευνητής και αγωνιστής, πνευματικός άνθρωπος, κομμουνιστής καθοδηγητής, μεγάλος Έλληνας, ο πιο σοφός και ο πιο αγνός άνθρωπος της Νεοελληνικής Ιστορίας, διαλεχτός ανάμεσα σε διαλεχτούς, μεγάλος αναγεννητής*.

---

[10] Βλ. «Ο Γληνός στα χρόνια του εκσυγχρονισμού», *Ελευθεροτυπία*, 22/6/2002. Διαθέσιμο στο: http://www.iospress.gr/megalo2002/megalo20020622.htm, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[11] Βλ. «Τα "δάνεια" του Μητσοτάκη από Γληνό και Δελμούζο», *Τα Νέα*, 10/6/2020. Διαθέσιμο στο: https://www.tanea.gr/2020/06/10/politics/ta-daneia-tou-mitsotaki-apo-glino-kai-delmouzo/, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[12] «*Βέβαια, ένας Γληνός «παιδοκεντρικός παιδαγωγός» ή «οπαδός του Σχολείου Εργασίας» και «πολέμιος της μετωπικής διδασκαλίας», που όμως αποσπάται από το ευρύτερο πολιτικό και κοινωνικό σχέδιο στο οποίο ο ίδιος είχε τοποθετήσει τα ανωτέρω παιδαγωγικά προτάγματα, είναι ένας Γληνός που άκοπα τον στριμώχνουν ακόμα και στις νεοφιλελεύθερες κατασκευές και επιταγές των ημερών μας περί οικονομικής και διοικητικής αυτονομίας του εκπαιδευτικού και του σχολείου.*». Μπουμπούς, Γ. Δ. «Δημήτρης Γληνός. Ένας οικείος και άγνωστος μαρξιστής...», όπ.π., σσ. 18-19

Ο Δημήτρης Φωτιάδης στο τετράτομο έργο του *Η Επανάσταση του 21* (1971-1972) γράφει πως «*[φ]υλετικά εμείς οι Νεοέλληνες είμαστε, βασικά, απόγονοι εκείνων που κατοικούσαν τον τόπο πριν από χιλιάδες χρόνια*», εμπλέκοντας στη συλλογιστική του και τον Γληνό: «*Δεν πρόσεξαν όσο έπρεπε πως κι ο Δημήτρης Γληνός έχει αποδεχτεί τη συνέχεια της ελληνικής εθνότητας και την άμεση καταγωγή της από τους δοξασμένους εκείνους δημιουργούς των μεγάλων και θαυμαστών έργων.*»[13]. Σχεδόν σαράντα χρόνια μετά, η Β. Σακκά ανατέμνοντας την περίφημη μπροσούρα *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ* του Δ. Γληνού, θα υποστηρίξει ότι ο Γληνός «*δεν αφίσταται της κυρίαρχης αντίληψης περί αδιάσπαστης συνέχειας του έθνους, υπενθυμίζοντας επαναληπτικά την τρισχιλιετή ιστορία του Ελληνισμού -τρεις χιλιάδες χρόνια τρικυμισμένης ιστορίας- και τους προαιώνιους αγώνες των Ελλήνων για την ελευθερία* [...]»[14]. Στο ίδιο πνεύμα, ο Π. Κυπριανός στην εισήγησή του στο συνέδριο «Δημήτρης Γληνός: η σκέψη, η δράση, οι χρήσεις» (Αθήνα, 21-23 Μαΐου 2017) θα ισχυριστεί ότι ο Γληνός αναφορικά με την έννοια του «έθνους», παρά τις διαφοροποιήσεις του, δεν βγαίνει από την κυρίαρχη αντίληψη του Παπαρρηγόπουλου. Στους προαναφερόμενους επιχειρεί να απαντήσει ο Κ. Θεριανός, υποστηρίζοντας ότι ο Γληνός δεν φαίνεται πουθενά να απεμπολεί τη θέση που είχε διατυπώσει στο δοκίμιό του «Έθνος και γλώσσα», όπου βλέπει το έθνος ως «αίσθημα του ανήκειν» και ως «συνείδηση της ιστορικής συνέχειας». Παράλληλα, το βλέπει ως ιστορικό προϊόν και όχι ως αιώνια οντότητα. Οι απόψεις του Γληνού το 1915 φαίνεται να είναι πιο κοντά στις απόψεις του Όττο Μπάουερ, ο οποίος το 1907 στο βιβλίο του *Το εθνικό ζήτημα και η σοσιαλδημοκρατία* υποστήριξε ότι ο σχηματισμός των εθνών συνδέεται με τα κοινά ήθη, τις δοξασίες, τα έθιμα, τους πολιτιστικούς δεσμούς που ενώνουν έναν πληθυσμό[15]. Θα προσθέταμε ότι, αναφορικά με την επαναστατική διακήρυξη του ΕΑΜ, δεν έχει προσεχτεί όσο πρέπει ο επιτελεστικός ρόλος της, με αποτέλεσμα να υπάρχουν τέτοιες παρερμηνείες.

Αναφέρθηκε αρκετά διεξοδικά στο κεφάλαιο που πραγματεύεται την πρόταση του Γληνού για ορθογραφική απλοποίηση, πώς διάφοροι «υπερασπιστές» της γλώσσας καταφέρονται κατά του Γληνού, ως «υπονομευτή και ολετήρα» της. Το ίδιο έχει συμβεί πολλάκις από ανθρώπους που θυμούνται τον Γληνό κάθε φορά που νιώθουν ότι «απειλείται» το τρίπτυχο πατρίς-θρησκεία-οικογένεια, καταλογίζοντάς του όλη την κακοδαιμονία του εκπαιδευτικού συστήματος και της ελληνικής κοινωνίας.

[13] Φωτιάδης, Δ. *Η Επανάσταση του 21*, τόμ. 1ος. Αθήνα: Εκδ. οίκος Μέλισσα, 1971
[14] Σακκά, Β. «Καθήκον...», όπ.π., σ. 145
[15] Θεριανός, Κ. «Ξαναδιαβάζοντας την μπροσούρα...», όπ.π., σ. 39

Έχει κατηγορηθεί ακόμη ότι «άνοιξε τον δρόμο στην παγκοσμιοποίηση», όπως «ο Στάλιν άνοιξε το δρόμο στο Χίτλερ»[16]. Αξίζει, ίσως, τον κόπο να ασχοληθούμε λίγο εκτενέστερα με δύο από αυτές τις «λογικές λαθροχειρίες»:

Ήταν ο Γληνός εκπρόσωπος στην Ελλάδα του Ιδρύματος Κάρνεγκι;

Το 1926 ο ευρωπαϊκός κλάδος του Ιδρύματος Carnegie για τη Διεθνή Ειρήνη (Carnegie Endowment for International Peace ή Dotation Carnegie pour la Paix Internationale, στα γαλλικά) αποφασίζει να συντάξει μία μελέτη για τα μεταπολεμικά σχολικά εγχειρίδια. Απευθύνεται σε διανοούμενους από όλες τις χώρες που ενεπλάκησαν στον Μεγάλο Πόλεμο (μοναδικός έως τότε), νικήτριες και ηττημένες, και το 1923 εκδίδουν τον πρώτο τόμο που αφορά εφτά χώρες. Ο δεύτερος τόμος, που θα εκδοθεί το 1927, καλύπτει δεκαέξι χώρες, μεταξύ των οποίων και την Ελλάδα. Ο Γληνός αναλαμβάνει το κεφάλαιο το σχετικό με τη χώρα μας, με την επισκόπηση των ελληνικών σχολικών εγχειριδίων[17]. Στόχος της πρωτοβουλίας αυτής του Ιδρύματος είναι να εξεταστεί το εάν και κατά πόσο εξακολουθούν να υπάρχουν στα σχολικά βιβλία όλων των ευρωπαϊκών χωρών εθνικιστικές και φιλοπόλεμες αιχμές, λίγα χρόνια μετά τον αιματηρό πόλεμο, να ανιχνευθούν στοιχεία που εγχαράσσουν στους μαθητές στερεότυπα και καλλιεργούν αρνητικά συναισθήματα για τους άλλους λαούς, καθώς και να διερευνηθούν οι παράγοντες οι οποίοι θα μπορούσαν να απειλήσουν την ειρήνη που έχει επιτευχθεί μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Η μελέτη πράγματι γράφτηκε «με υποδειγματική ευσυνειδησία»[18] στα ελληνικά (στην καθαρεύουσα), με τίτλο: «Έρευνα περί των ελληνικών σχολικών βιβλίων κατά και μετά τον Μέγαν Πόλεμον», και έπειτα μεταφράστηκε και εκδόθηκε στα γαλλικά, όπως και όλα τα άλλα κεφάλαια. Μάλιστα, ορισμένους δύσκολους όρους τούς σημειώνει ο ίδιος ο Γληνός στο περιθώριο του χειρόγραφου στη γαλλική γλώσσα, για διευκόλυνση του μεταφραστή. Η εμπεριστατωμένη μελέτη του Γληνού βασίζεται σε ανάλυση ογδόντα περίπου σχολικών εγχειριδίων

[16] Καραμπελιάς, Γ. στο *Άρδην*, 2000. Αναφορά από: Μ. Π. Ν. «Δημήτρης Γληνός», *Θέματα Παιδείας*, όπ.π., σ. 60

[17] Η διαδρομή με την οποία η πρόσκληση έφτασε στον Γληνό είναι προς το παρόν άγνωστη. Πιθανότατα ακολούθησε δρόμο διπλωματικό ή υπηρεσιακό, καταλήγοντας στο ελληνικό υπουργείο Παιδείας, το οποίο ο Γληνός υπηρέτησε από διακεκριμένες θέσεις. Επίσης, ο Γληνός ήταν «Αντιπρόεδρος του Συλλόγου της Κοινωνίας των Εθνών» στην Ελλάδα, όπως αναφέρεται σε άτιτλο χειρόγραφο όπου καταγράφει διάφορες θέσεις που κατείχε (βλ. *ΑΔΓ*, φάκ. ΞΗ/437/α) και το Ίδρυμα Κάρνεγκι στήριζε οικονομικά τον εθνικό σύλλογο της ΚτΕ στις ΗΠΑ. Βλ. Μπουμπούς, Γ. Δ. «Το πλαίσιο μιας "αναπάντεχης" συνύπαρξης..., όπ.π., σ. 17

[18] *Στο ίδιο*

πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, καθώς και δέκα επιπλέον έργων για παιδιά και νέους. Περιλαμβάνει μία εισαγωγή και τρία κεφάλαια και καταλήγει στην ακόλουθη παράγραφο: «*Εάν η σκέψη των φιλοσόφων, των επιστημόνων και της πνευματικής ελίτ των βαλκανικών λαών μπορεί να διαπεράσει τα σύννεφα των πολιτικών και εθνοτικών εντάσεων -εντάσεις που συχνά καλλιεργούνται έξυπνα από τρίτους- και αν επικεντρώνεται στα τρέχοντα προβλήματα, χωρίς προκαταλήψεις αλλά με ενδιαφέρον για την ανθρωπότητα και τον πολιτισμό της, θα συμβάλει πολύ πιο αποτελεσματικά στην επίλυση αυτών των προβλημάτων απ' ό,τι αν τεθεί στην υπηρεσία τυφλών εθνικοπολιτικών επιδιώξεων, που μπορούν να φέρουν μόνο περαιτέρω δυστυχίες στους βαλκανικούς λαούς, οι οποίοι ήδη έχουν υποφέρει πολύ.*». Η μελέτη, που φέρει την υπογραφή του Δημήτρη Γληνού και του Σωτήρη Κουγέα[19], καταδεικνύει πώς το σχολείο κατασκευάζει την εικόνα του «εθνικού εαυτού» και των «άλλων» με κύρια υλικά τον βασιλιά κατακτητή, την επέκταση του κράτους μέχρι την Κωνσταντινούπολη, το μίσος για τους Τούρκους και, ιδίως, τους Βούλγαρους. Η μελέτη των Γληνού και Κουγέα δεν δημοσιεύτηκε ποτέ σε ελληνικό έντυπο, καθώς, σύμφωνα με τον Ηλιού, γράφτηκε κατά την περίοδο της επιτάχυνσης της ιδεολογικής στροφής του Γληνού προς την Αριστερά[20], ενώ στο κείμενο αναδεικνύεται ο αγώνας για εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στο πλαίσιο του αστικού μεταρρυθμισμού, πράγμα που δεν εναρμονιζόταν πλέον με την πολιτική δράση του. Άλλοι πιθανοί λόγοι που ο Γληνός επέλεξε την αφάνεια για το κείμενο αυτό είναι, σύμφωνα με τον Γ. Μπουμπού, αφενός, το ενδεχόμενο να αντιμετωπιστεί ο ίδιος από το κομμουνιστικό κίνημα με καχυποψία, και, αφετέρου, η ανάγκη του Γληνού να προστατεύσει το όνομα του Κουγέα από τον συσχετισμό του με τον ίδιο, σε μια περίοδο αντικομμουνιστικού παροξυσμού. Εν πάση

[19] Αρχικός αποδέκτης της πρότασης υπήρξε αποκλειστικά ο Γληνός. Μολονότι το κείμενο φέρει την υπογραφή και του Κουγέα, είναι αδιαμφισβήτητο, όπως δείχνει και το (αντίγραφο από το) σωζόμενο ελληνικό χειρόγραφο, που υπογραφόταν μόνον από τον Γληνό, πως η μελέτη υπήρξε έργο κατά βάση του Γληνού, τουλάχιστον όσον αφορά στο μεγαλύτερο εύρος της διερεύνησης του υλικού, των σχετικών διαπιστώσεων και της ανάπτυξης της επιχειρηματολογίας και, φυσικά, στη διαμόρφωση των τελικών συμπερασμάτων. Η συμβολή του Κουγέα περιορίστηκε σε συγκεκριμένο τμήμα της, σε κριτικές περιλήψεις του περιεχομένου ορισμένης κατηγορίας διδακτικών βιβλίων. Βλ. σχετ. Θεριανός, Κ. & Μπέλλα, Μ. «Ο εθνικισμός στα σχολικά εγχειρίδια. Η μελέτη του Δημήτρη Γληνού και του Σωκράτη Κουγέα για τα σχολικά βιβλία που γράφτηκαν κατά και μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό*, όπ.π., σ. 24

[20] Ηλιού, Φ. «Σχολικά βιβλία και εθνικισμός», σ. 264. Έναν χρόνο αργότερα ο Ε.Ο. θα διασπαστεί και η αριστερή πλειοψηφία με επικεφαλής τον Γληνό θα διακηρύξει ότι «*η πάλη των τάξεων αποτελεί την κινητήριο δύναμη της ιστορίας*».

περιπτώσει, αυτή η συνεργασία σε μια συλλογική έκδοση ήταν αρκετή για να χαρακτηριστεί ο Γληνός από κάποιους ως ο «εκπρόσωπος στην Ελλάδα του αμερικανικού ιδρύματος Κάρνεγκι»[21]. Όπως επισημαίνει ο Μπουμπούς, «*Έχει ενδιαφέρον ότι έπειτα από οκτώ δεκαετίες, οι επικρίσεις -και μάλιστα σφοδρότατες- του Γληνού για τη συμμετοχή του στη διεθνή έρευνα του Κληροδοτήματος για τα σχολικά βιβλία ήρθαν (αναπάντεχα;) από το χώρο της εθνικοφροσύνης. Συγκεκριμένα, ο Γληνός αναγορεύτηκε -χωρίς φυσικά καμιά γνώση ούτε των κειμένων, ούτε των περιστατικών, με ανιστόρητους αναχρονισμούς στη βάση ιδεοληψιών και πασαλειμμάτων από αποσπασματικές αναφορές- από μια μερίδα της σύγχρονης εγχώριας πατριδοκαπηλίας και ελληνολατρίας σε "εκπρόσωπος του ιδρύματος Κάρνεγκι στην Ελλάδα". Με αυτήν τη φράση υπονοείται ένα είδος οργάνου μιας παγκόσμιας, κατευθυνόμενης από αμερικανικά κυρίως κέντρα, ιμπεριαλιστικής κι ανθελληνικής πολιτισμικής πολιτικής. Η "διαπίστωση" ήταν ενταγμένη σε ένα συνωμοσιολογικό πλαίσιο ανάγνωσης της ιστορίας και της διεθνούς πολιτικής, όπου ανέκαθεν ξένα κέντρα απεργάζονταν τον αφελληνισμό της ελληνικής κοινωνίας και την καταστροφή της χώρας, μέσω της αλλοτρίωσης της ελληνικότητας των πολιτών της, την μετατροπή τους σε ΗΠΑνθρώπους.*»[22].

Για τη σχέση Δημήτρη Γληνού και Ιωάννη Βουλπιώτη

Στο τεύχος 14 (28/5/2017) του HotHistory Doc, το οποίο είναι αφιερωμένο στη ζωή και τη δράση του Ιωάννη Βουλπιώτη, αναφέρεται στη σελίδα 32: «*Γεννήθηκε στην Αθήνα το 1902 και αποφοίτησε από το περίφημο Α΄ Γυμνάσιο Αθηνών, στο οποίο ήταν γυμνασιάρχης ο μεγάλος παιδαγωγός Δημήτριος Γληνός, μετέπειτα κορυφαίο στέλεχος του ΚΚΕ και συντάκτης της αντιστασιακής διακήρυξης «Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ», ο οποίος όπως λέγεται, είχε διακρίνει τις ιδιαίτερες ικανότητες του μαθητή.*». Επίσης, η κόρη

[21] Βλ. Σαραντάκος, Ν. «Τσεγκιές», 8/4/2009. Διαθέσιμο στο: https://sarantakos.wordpress.com/2009/04/08/tsegkies/#comment-150510, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020. Αναφέρεται στην άποψη του ψυχίατρου Ιω. Τσέγκου, ο οποίος στις 16/11/2008 σε συνέντευξή του στο «Ε» της *Κυριακάτικης Ελευθεροτυπίας* υποστήριξε πως ο Γληνός είναι εκπρόσωπος του Carnegie στην Ελλάδα, ενώ σε ερώτηση του δημοσιογράφου για το πώς οι Αμερικανοί επέλεξαν αριστερό εκπρόσωπο στην Ελλάδα, απάντησε πως αυτό βεβαιώνουν οι Φίλιππος Ηλιού και Αντώνης Λιάκος. Πράγμα οπωσδήποτε ανυπόστατο, το οποίο συνιστά ανέντιμη διαστρέβλωση των πραγμάτων τόσο αναφορικά με τον Γληνό όσο και με τους δύο αναφερόμενους ιστορικούς.

[22] Μπουμπούς, Γ. Δ. «Το πλαίσιο μιας "αναπάντεχης" συνύπαρξης…», όπ.π.

του Βουλπιώτη, Ιζαμπέλλα Παλάσκα, στο μυθιστόρημα *Άγγελος ή δαίμονας* (2012), αναφέρει φιλικές σχέσεις του πατέρα της με τον Γληνό κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Από την έρευνά μας αλλά και συζητήσεις με μέλη του Δ.Σ. του Ιδρύματος Γληνού προκύπτουν τα εξής στοιχεία: Ο Δημήτρης Γληνός δεν ήταν ποτέ «γυμνασιάρχης» στο Α΄ Γυμνάσιο Αθηνών. Επέστρεψε στην Ελλάδα, από τις σπουδές του στη Γερμανία, το 1911 και εργάστηκε ως ελληνοδιδάσκαλος στο Γυμνάσιο της Πλάκας[23]. Εκείνη τη χρονική περίοδο, ο Ιωάννης Βουλπιώτης ήταν μόλις 9 ετών, άρα όχι σε ηλικία φοίτησης στο γυμνάσιο, οπότε είναι μάλλον απίθανο να υπήρξε σε αυτό το σχολείο μαθητής του «ελληνοδιδάσκαλου» και όχι «γυμνασιάρχη» Γληνού. Ο Γληνός διορίστηκε το 1912, από τον υπουργό παιδείας Τσιριμώκο, διευθυντής στο Διδασκαλείο μέσης εκπαίδευσης. Ο Κώστας Βάρναλης αναφέρει ότι το Διδασκαλείο βρισκόταν στην πλατεία Κουμουνδούρου και είχε προσαρτημένο ένα πρότυπο γυμνάσιο[24]. Στο πρότυπο αυτό γυμνάσιο πραγματοποιούνταν και «δειγματικές» διδασκαλίες από τον Γληνό, ο οποίος θήτευσε στο Διδασκαλείο από το 1912 μέχρι και το 1915, ενώ ο Βουλπιώτης εκείνη την περίοδο ήταν ηλικίας 10-13 ετών. Από όλα τα δεδομένα και τα τεκμήρια που απόκεινται στο Αρχείο του Δ. Γληνού πουθενά δεν προκύπτει γνωριμία ή συνεργασία με τον Ι. Βουλπιώτη.

[23] Ηλιού, Φ. «Εισαγωγικό σημείωμα», στο: Γληνός, Δ. *Άπαντα, τόμος Α΄*, όπ.π., σ. ις. Ο Κώστας Σωτηρίου αναφέρει ότι ο Γληνός «*Πρωτοδιορίστηκε από το κράτος ως απλός ελληνοδιδάσκαλος στο 6ο ελληνικό σχολείο της Αθήνας*», Βλ. Σωτηρίου, Κ. Δ. «Ο Γληνός παιδαγωγός», όπ.π., σ. 38

[24] Βάρναλης, Κ. «Ο Γληνός δάσκαλος», όπ.π., σ. 56

5.2. Οι αναγνώσεις του έργου του Δημήτρη Γληνού

«Οικείο και άγνωστο» χαρακτηρίζει τον Δημήτρη Γληνό ο Γιώργος Μπουμπούς, «ένδοξο και αγνοημένο» θα τον αποκαλέσει ο Παναγιώτης Νούτσος, ο οποίος θεωρεί ότι, εκτός λίγων εξαιρέσεων, «*συνεχίζεται μια παρατεταμένη αποσιώπηση της προσφοράς του [Γληνού], ιδίως σε καιρούς που με αμεριμνησία προκρίνονται από επίδοξους μελετητές του Μεσοπολέμου πανοραμικές και αφυδατωμένες κατοπτεύσεις του ιστορικού πεδίου και συναφώς διαχέονται φορμαλισμοί χωρίς χρέωση.*»[25].

Μία πρόχειρη αναζήτηση του ονόματος του Γληνού θα δώσει χιλιάδες αποτελέσματα στο διαδίκτυο. Τα περισσότερα είναι επετειακά αφιερώματα με αφορμή το πέρασμα κάποιων ετών από τη γέννηση ή τον θάνατό του, πολλές φορές διανθισμένα από εκτενή αποσπάσματα έργων του. Στη σχετική βιβλιογραφία υπάρχουν διατυπωμένες, λιγότερο ή περισσότερο ρητά, ορισμένες γενικές θέσεις γύρω από το έργο και τη δράση του Δημήτρη Γληνού. Από τις διάφορες αναγνώσεις του έργου του, δύο είναι οι κυρίαρχες: της «ασυνέχειας» και της «διευρυμένης συνέχειας». Πολλοί αριστεροί διανοούμενοι υιοθετούν την πρώτη, που υποστηρίζει ότι ο Γληνός «ξαναγεννιέται» όταν ενστερνίζεται το κομμουνιστικό ιδανικό και όλη η παλιά του ζωή «παραγράφεται»: «*Ο Γληνός τόλμησε με συνέπεια αυτό το ιστορικό άλμα* [...] *και περνά στη νέα συνείδηση που μορφώνεται από τη νέα πρωτοπόρα κοινωνική δύναμη. Βέβαια, πρόκειται εδώ για ένα νέο άτομο, μα στο ατομικό τούτο παράδειγμα συμπυκνώνεται κ' εκφράζεται ανάγλυφα μια συνέπεια που εμπνέεται κ' υπαγορεύεται από μια διαλεκτική προοδευτική ιστορική πορεία*», θα γράψει ο Ιμβριώτης[26]· «*αυτός ο ανώτερος άνθρωπος, είχε τη δύναμη και το ηθικό σθένος σε προχωρημένη ηλικία να κόψει κάθε δεσμό με την αστική τάξη και να περάσει με το μέρος του ελληνικού λαού.* [...] *Ο Γληνός είνε ολοκληρωμένος άνθρωπος. Είνε κομμουνιστής. Μέσα στο Κόμμα ο Γληνός νοιώθει άνετα, αβίαστα τον εαυτό του*», θα πει ο Ζέβγος στο πολιτικό του μνημόσυνο, υποστηρίζοντας ότι οι διώξεις, οι εκτοπίσεις και οι κακουχίες επέδρασαν καταλυτικά πάνω του, σε βαθμό που «*[ά]λλο πράμα βγήκε από εκεί, διανοητικά, ψυχικά, πνευματικά. Βγήκε νέος άνθρωπος.*»· «*σε ώριμη πια ηλικία γίνεται κομμουνιστής, με χαρακτηριστικά άλματα που τα προσδιορίζει η δύναμη της λογικής όσο και η θέρμη του αισθήματος* [...] *Ο*

[25] Νούτσος, Π. «Ο φιλόσοφος του πολιτισμού», *Το Βήμα*, 24/11/2008. Διαθέσιμο στο: https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/o-filosofos-toy-politismoy/, τελευταία ανάκτηση, 2/7/2020

[26] Ιμβριώτης, Γ. «Η ιδεολογική πορεία του Δημήτρη Γληνού», όπ.π., σσ. 393-395

Γληνός απαρνήθηκε την αστική τάξη, που θα τον είχε, αν ο ίδιος το ήθελε, παντοτεινά για χαϊδεμένο της παιδί και για καμάρι», σύμφωνα με τον Σβώλο.

Η «δεύτερη ανάγνωση» είναι αυτή που υποστηρίζει ότι το έργο του Γληνού, πολυσχιδές ως προς τη θεματολογία, διαπνεόμενο από διαφορετικές μέριμνες και παραγμένο σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο κοινωνικο-ιστορικό περιβάλλον, χαρακτηρίζεται κατά βάση από τη συνέχεια. «*Ο ίδιος διαφοροποιείται, ανανεώνεται κάθε μέρα μέσα του. Η πορεία του "όλο προς τα αριστερά", όπως έλεγε, ήταν το ότι έβλεπε τα πράγματα καθαρά με το φακό του διαλεκτικού υλισμού*», ωστόσο, «*Ο Γληνός ήταν παντού ο ίδιος, είτε στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης μιλούσε, είτε στην Παιδαγωγική Ακαδημία, είτε στον Εκπαιδευτικό Όμιλο, είτε στη Βουλή, είτε στο Κρυφό σχολειό των εξορίστων συντρόφων του στα κολασμένα νησιά.*»[27].

Η ιδεολογική και πολιτική του εξέλιξη δεν αποτελεί δείγμα ασυνέπειας. Αντίθετα, αποκαλύπτει έναν άνθρωπο που αναγνωρίζει τα σημάδια των ταραγμένων καιρών που ζει. Δρα στο πλαίσιο που ορίζουν οι κοινωνικές συναρτήσεις του τόπου και του χρόνου και συνομιλεί με την εποχή του. Η εξελικτική του πορεία είναι επακόλουθο της γενικότερης προβληματικής του σχετικά με τα αιτήματα για αναγέννηση της παιδείας και κοινωνική δικαιοσύνη, καθώς και τον αναστοχασμό του πάνω σε αυτά. Άλλωστε κανείς δεν το είχε εκφράσει καλύτερα από το ίδιο: «*Και η πιο δημιουργική, και η πιο δυναμική, και η πιο πλούσια προσωπικότητα είνε γέννημα του καιρού της και του τόπου της και, όσο κι αν ξεπερνάει τα σύνορ' αυτά και καταχτάει με τη δράση της διάρκεια στο χρόνο και αξία παραμόνιμη, μένει πάντα σχετική και πάντα αιτιοκρατημένη.*» (Εισαγωγή στο Σοφιστή, 1940). «*Αρέσει δεν αρέσει σε κάποιους, άδικα υπόσχονται να βρουν μεταγενέστερες διαφοροποιήσεις του Γληνού*»[28]. Ακόμη και η άφιξή του στο ΚΚΕ γίνεται δυνατή ακριβώς τη στιγμή που αυτό υπερβαίνει την απόλυτη άρνηση του αστικού κράτους, πράγμα που θα επιτρέψει στον Γληνό να αρθρογραφεί στον *Ριζοσπάστη* υπέρ της μετατροπής του κράτους σε σοσιαλιστικό. Αυτό, βέβαια, υπογραμμίζει ακόμη πιο εμφατικά τη συνέπεια και τη συνέχεια του Δημήτρη Γληνού.

Ωστόσο, θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι ο Γληνός δεν είναι ο ίδιος μετά την οργανική του ένταξη στο ΚΚΕ. Στρατεύεται απόλυτα και συρρικνώνει το διανοητικό του πεδίο. Απόδειξη ότι δεν γράφει κανένα έργο παιδαγωγικό από το '36 και έπειτα.

[27] Καλαντζής, Κ. Γ. *Στον αστερισμό του Δημήτρη Γληνού…*, όπ.π., σσ. 17, 30
[28] Νούτσος, Π. «Ο φιλόσοφος του πολιτισμού», όπ.π.

5.3. Απόδοση τιμής στο πρόσωπο του Δημήτρη Γληνού σήμερα

Αναγνωρίζοντας την πολύπλευρη προσφορά του Δημήτρη Γληνού, ιδιαίτερα στην ελληνική εκπαίδευση, διάφοροι φορείς τον τίμησαν ποικιλοτρόπως. Το όνομα «Δημήτρης Γληνός» φέρουν τιμητικά:

- ο Σύλλογος Φοιτητών του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης της Σχολής Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών, που ιδρύθηκε το 1979 (http://www.pspa.uoa.gr/ypostiri3h/foithtikos-syllogos.html)
- ο Σύλλογος Φοιτητών του Τμήματος Διοίκησης Επιχειρήσεων της Σχολής Επιστημών της Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αιγαίου (http://www.ba.aegean.gr/activities_gr.asp)
- το Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (https://www.auth.gr/eled/lib)
- ο ομώνυμος Σύλλογος Εκπαιδευτικών Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, με έδρα τον δήμο Ιλίου, που ιδρύθηκε το 1995 (https://www.syllogos-glinos.gr)
- ο Σύλλογος Εργατικής και Λαϊκής Επιμόρφωσης – Λαϊκό Πανεπιστήμιο «Δημήτρης Γληνός», με έδρα την περιοχή του δήμου Αγ. Δημητρίου, που ιδρύθηκε το 2018 (https://sele1.webnode.gr/schedio-katastatikoy-anamenetai-egkrisi-protodikeioy/)
- το 2ο Γυμνάσιο Αγίου Δημητρίου (http://2gym-ag-dimitr.att.sch.gr/autosch/joomla/)
- το Εσπερινό Γυμνάσιο-Λύκειο Θήβας (https://blogs.sch.gr/gymespth/)

Το όνομά του φέρουν, επίσης, οδοί σε πολλές πόλεις της Ελλάδας, όπως στην Αθήνα[29], στη Θεσσαλονίκη, στα Κωνσταντινουπολίτικα Πυλαίας, στην Τριανδρία, στη Μενεμένη, στη Γλυφάδα, στην Ηλιούπολη, στην Ελευσίνα, στη Νέα Ιωνία Βόλου, στη Χλόη Καστοριάς, στη Λάρισα, στο Ηράκλειο Κρήτης, στο Αγρίνιο κ.ά.

[29] Σύμφωνα με τον Πετρόπουλο, πέντε οδοί της Μείζονος Αθήνας φέρουν το όνομα του Δημήτρη Γληνού. Στην κατηγοριοποίηση που επιχειρεί, κατατάσσει τον Γληνό στους «θεράποντες των Γραμμάτων και των Τεχνών» (Πίνακας 16, σ. 108), σημειώνοντας παράλληλα ότι «*τους δρόμους με το όνομα του Βάρναλη, τους επέβαλε η Αριστερά, όπως το όνομα του Γληνού, του Λουντέμη κ.ά.*», καθώς και στον πιο εξειδικευμένο Πίνακα 18 των «συγγραφέων» (σ. 115), συνοδευόμενο από το σχόλιο: «*Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος εκπροσωπείται με ανισότητα, οφειλόμενη στην Αριστερά: 5 Οδοί Γληνού* […], *μία Οδός Α. Δελμούζου και μία Οδός Μ. Τριανταφυλλίδη.*». Βλ. Πετρόπουλος, Η. *Η ονοματοθεσία οδών και πλατειών. Μελέτη προς υποβοήθησιν του έργου των αγραμμάτων δημοτικών συμβούλων*. Αθήνα: εκδ. Πατάκη, 1995

Το 2003, επί δημαρχίας Δ. Σούτου, τοποθετείται στη μικρή πλατεία, που ονομάζεται «Πλατεία Δημητρίου Γληνού», απέναντι από το σχολικό συγκρότημα Γυμνασίων-Λυκείων Ταύρου, η προτομή του Γληνού, έργο του γλύπτη Γιώργου Χουλιαρά. Το 2010 η προτομή εξαφανίζεται, η μαρμάρινη βάση παραμένει άδεια και η επιγραφή ξεθωριάζει[30]. Η πιο «αθώα» εξήγηση στρέφεται στη δράση των «κλεφτών του μπρούντζου», καθώς έχουν εξαφανιστεί πολλές ακόμη μπρούντζινες κι ορειχάλκινες προτομές (όπως των Θάνου Σκούρα, Καζαντζάκη, Θεοτοκόπουλου, Ψαρρού)[31]. Χρόνια μετά, κάποιος δημότης τοποθετεί προσωρινά επάνω στο κενό βάθρο ένα κάδρο με τη φωτογραφία του Γληνού, διαμαρτυρόμενος για την απώλεια της προτομής και τη μη αποκατάστασή της από τη Δημοτική Αρχή. Το γεγονός ότι στη συνέχεια αφαιρείται και το ίδιο το κάδρο και σβήνονται τα γράμματα του καταγγελτικού σημειώματος, οδηγεί κάποιους στο συμπέρασμα ότι «*οι κλέφτες του Γληνού δεν του συγχωρούν αυτά που έλεγε*»[32]. Εν πάση περιπτώσει, όποια και να ήταν τα κίνητρα των κλεφτών της προτομής, γεγονός παραμένει ότι μία δεκαετία μετά, είτε από αδιαφορία και αβελτηρία είτε από σκοπιμότητα, η μαρμάρινη βάση στη μικρή πλατεία Γληνού παραμένει άδεια[33]. Αίνιγμα παραμένει και το πού βρίσκεται παλαιά προτομή του Δημήτρη Γληνού, φιλοτεχνημένη από τον γλύπτη Θανάση Απάρτη, η οποία στόλιζε τον χώρο του θεάτρου «Βρετάνια», όπου έλαβε χώρα το πολιτικό μνημόσυνο του Γληνού[34]. Φέρεται να έχει δωρηθεί το 1991 από τη χήρα του γλύπτη στην Εθνική Πινακοθήκη. Με βάση τον αρχικό κατάλογο της δωρήτριας η προτομή ήταν μπρούτζινη, ύψους 36 εκατοστών[35].

---

[30] Βλ. σχετ. Στράνη, Α. «Η παρουσία και η απουσία του Δασκάλου Δημήτρη Γληνού στον Ταύρο», 1/10/2018. Διαθέσιμο στο: https://tinyurl.com/y2arvhj6, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[31] Μόνο σε ένα εξάμηνο το 2012-13 κλάπηκαν από το κέντρο της Αθήνας οχτώ τέτοιες προτομές. Βλ. «Έκλεψαν τις προτομές Καζαντζάκη-Θεοτοκόπουλου», 8/3/2013. Διαθέσιμο στο: http://www.protothema.gr/greece/article/?aid=262512, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[32] Βλ. «Οι κλέφτες του Γληνού δεν του συγχωρούν αυτά που έλεγε...», 21/5/2020. Διαθέσιμο στο: https://tinyurl.com/y3eofsuu, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[33] Στο διάστημα που μεσολάβησε μεταξύ της συγγραφής και της παρουσίασης της παρούσας εργασίας, η προτομή επανατοποθετήθηκε στο κενό βάθρο.

[34] Το έργο φιλοτεχνήθηκε μετά τον θάνατο του Γληνού, με τη βοήθεια νεκρικού εκμαγείου και φωτογραφιών, και διακρινόταν για τη ρεαλιστική του πιστότητα. Ο Απάρτης γνώριζε προσωπικά και θαύμαζε από παιδί τον συντοπίτη του Δ. Γληνό, κατά 17 χρόνια μεγαλύτερό του. Βλ. Καλόγνωμου, Ζ. *Το έργο του γλύπτη Θανάση Απάρτη (1899-1972)*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Ε.Μ.Π., 1988, σσ. 95-96

[35] Γιαννουδάκη, Α. *Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, Ίδρυμα Ευριπίδη Κουτλίδη: η συλλογή νεοελληνικής γλυπτικής και η ιστορία της 1900-2006*. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 2009, σ. 228

Ας μου επιτραπεί μία -όχι άσχετη- παρένθεση: Την ώρα που γράφονται αυτές οι γραμμές το Δημοτικό Συμβούλιο Νάξου απορρίπτει την πρόταση να προστεθεί η προσωνυμία «Μανόλης Γλέζος» στον τίτλο του Γενικού Λυκείου του νησιού, γιατί αυτός (ο «πρώτος παρτιζάνος της Ευρώπης» κατά τον Ντε Γκωλ) «έχει ταυτιστεί με μία παράταξη» και επομένως «διχάζει». Ο ίδιος ο Γλέζος, βέβαια, ως δήμαρχος τότε της Απειράνθου, τη δεκαετία του '80, είχε ανεγείρει μνημείο στους δεκάδες άοπλους πολίτες που δολοφονήθηκαν, ή τραυματίστηκαν και έμειναν εφ' όρου ζωής ανάπηροι, το 1916 από τον βενιζελικό στρατό εισβολής και κατοχής της Νάξου, επειδή το νησί -και ειδικά το χωριό- αρνήθηκαν να δηλώσουν την πίστη τους και να στείλουν τα παιδιά τους να υπηρετήσουν στον στρατό της Θεσσαλονίκης[36]. Πρόκειται για ένα επεισόδιο που έχει απωθηθεί στα περιθώρια της δημόσιας μνήμης, και το οποίο στα χρόνια του δίχασε πολύ περισσότερο τους Ναξιώτες και τους Αιγαιοπελαγίτες γενικά, οι οποίοι -εκτός κάποιων εξαιρέσεων- δεν σημαδεύτηκαν και τόσο πολύ από τον εμφύλιο της δεκαετίας του '40[37]. Στα πρακτικά του Δ. Σ. Νάξου αναγράφεται πλέον ότι «*δεν μπορούμε να παραβλέψουμε πως η μεταπολεμική ιστορία του Γλέζου ήταν σε έναν συγκεκριμένο πολιτικό χώρο και αποτέλεσε το έμβλημά του*». Μια παράδοξη αρνητική ψήφος, της ΛΑΪΚΗΣ ΣΥΣΠΕΙΡΩΣΗΣ, αιτιολογήθηκε με το σκεπτικό ότι ο Γλέζος δεν ήταν σε όλη του τη ζωή κομμουνιστής[38]. Κλείνοντας την παρένθεση, να θυμίσουμε ότι στο Παρίσι υπάρχει λύκειο που φέρει το όνομα της αναρχικής επαναστάτριας Λουίζ Μισέλ, καθώς και λύκειο με την προσωνυμία Ογκίστ Μπλανκί, του ακροαριστερού εκδότη της εφημερίδας *Ούτε Θεός, ούτε αφέντης* που κατά τη διάρκεια της Κομμούνας του Παρισιού εξέφρασε τις πιο ακραίες θέσεις σχετικά με την αναγκαιότητα της κοινωνικής βίας. Όπως σχολιάζει ο Γιάννης Ανδρουλιδάκης, αμφότεροι δίχασαν στην εποχή τους τη γαλλική κοινωνία σε απερίγραπτο βαθμό, κάτι που οι Γάλλοι θεωρούν μάλλον χρήσιμο (και σίγουρα αναπόφευκτο) ιστορικά[39]. Στην Ελλάδα, βέβαια, τα κριτήρια ονοματοθεσίας οδών, πλατειών, σχολείων κλπ είναι τουλάχιστον απρόβλεπτα. Ο Πετρόπουλος το έθεσε κάπως έτσι: Εάν ο

[36] Βλ. σχετ., Λεβογιάννης, Ν. Ι. *Νεότερη ιστορία της Νάξου 1800-2000*, β' τόμ. Αθήνα: αυτοέκδοση, 2016

[37] Βλ. Γαβριηλίδης, Ά. «Νάξος: το ηθικό μειονέκτημα της δεξιάς», 1/8/2020. Διαθέσιμο στο: https://tinyurl.com/y2lddugh, τελευταία ανάκτηση: 1/8/2020

[38] Τζανετής, Π. «Ο Μανώλης Γλέζος, η Νάξος και η μεγάλη ιστορική απρέπεια», 1/8/2020. Διαθέσιμο στο: https://tvxs.gr/news/egrapsan-eipan/o-manolis-glezos-i-naksos-kai-i-megali-istoriki-aprepeia τελευταία ανάκτηση: 1/8/2020

[39] Ανδρουλιδάκης, Γ. «Ο Μανώλης Γλέζος, η Λουίζ Μισέλ και ο Ογκίστ Μπλανκί», 1/8/2020. Διαθέσιμο στο: http://agitatoras.blogspot.com/2020/08/blog-post.html τελευταία ανάκτηση: 1/8/2020

Γληνός δεν είχε περάσει ποτέ με το κομμουνιστικό κίνημα, εάν παρέμενε ένας φιλελεύθερος αστός ή ένας διανοούμενος εντός των τειχών, εάν δεν ανακατευόταν με τα κοινά παρά μόνο για αναλύσεις και συμβουλές καθέδρας, σήμερα θα είχε ονομαστεί δάσκαλος του γένους, θα είχε αναγορευτεί σε σύμβολο και σφραγίδα της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων. Λαμπροί δρόμοι και πλατείες θα είχαν το όνομά του, ενδεχομένως και κάποια πολύ σημαντικά βραβεία με την ονομασία «Δημήτρης Γληνός» θα απονέμονταν σε αριστεύσαντες φοιτητές ή σε πρωτοπόρους επιστήμονες[40].

Στην Κηπούπολη Κυπριάδου, στο τέρμα Πατησίων, βρίσκεται η οικία του Δημήτρη Γληνού, που πρωτοκατοικήθηκε τον Νοέμβριο του 1928. Η «βίλα Λιλή», όπως είναι γνωστή από την επιγραφή πάνω από την εξώθυρα, σήμερα στεγάζει το Ίδρυμα Γληνού και είναι χαρακτηρισμένη ως ιστορικό μνημείο. Το Ίδρυμα Γληνού, το οποίο δημιουργήθηκε από τον γιο του Δημήτρη Γληνού, καθηγητή Ανδρέα Γληνό, και τη σύζυγό του Λόνη, έχει ως σκοπό του τη διάσωση, διατήρηση και διάθεση στο επιστημονικό κοινό του αρχείου και της βιβλιοθήκης των Δημήτρη και Ανδρέα Γληνού.

[40] Πετρόπουλος, Γ. «Ο Δημήτρης Γληνός ως επιστήμονας και πολιτικός. Η διαμόρφωση μιας ηγετικής φυσιογνωμίας», όπ.π., σ. 123

Συζήτηση

Στο πολύπτυχο της ζωής, της σκέψης και της δράσης του Δημήτρη Γληνού κυριαρχεί η ιδιότητά του ως ηγετική φυσιογνωμία του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, πλάι στον Αλέξανδρο Δελμούζο και τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Ο Γληνός είναι ιδιαίτερα γνωστός ως ο πρωτοπόρος παιδαγωγός του πρώτου μισού του 20ού αιώνα, ο οποίος, στο πλαίσιο του αστικού μεταρρυθμισμού, σχεδίασε και δρομολόγησε την πρώτη σημαντική γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Είναι, επίσης, γνωστός ως ο ριζοσπάστης διανοούμενος και πολιτικός της δεκαετίας του 1930 που, μέσα από τις γραμμές της Αριστεράς, αγωνίστηκε για την κοινωνική αλλαγή και, στη διάρκεια της Κατοχής, συνέγραψε την προγραμματική διακήρυξη *Τι είναι και τι θέλει το Ε.Α.Μ.*. Ο Γληνός είναι, επιπλέον, ο φιλόλογος που με τις σχολιασμένες μεταφράσεις του για τους αρχαίους συγγραφείς συνεισέφερε στις ανθρωπιστικές σπουδές και ο φιλόσοφος που με τις απόψεις του και την πνευματική του δραστηριότητα αγκάλιασε τα σύγχρονα προβλήματα του λαού και σημάδεψε τον ελληνικό Μεσοπόλεμο. Πολλοί, ωστόσο, ίσως να γνωρίζουν το όνομα του Δημήτρη Γληνού από τις πολλαπλές αξιοποιήσεις και χρήσεις του στις δεκαετίες που ακολούθησαν τον θάνατό του, αλλά και έως τις μέρες μας. Στο επίκεντρο του ερευνητικού ενδιαφέροντος της ιστοριογραφίας τίθεται κυρίως το διάστημα εκείνο που ο Γληνός υπηρετεί το όραμα του αστικού μεταρρυθμισμού, ενώ το ενδιαφέρον ατονεί όταν αυτός αμφισβητεί την πρόθεση της αστικής τάξης να ανταποκριθεί στον ρόλο της, οπότε μετατοπίζεται από την εκσυγχρονιστική λογική στην επαναστατική αναγκαιότητα.

«*Με κόπο κι αγώνα άνοιξα το δρόμο, ένα μονοπάτι για την αλήθεια, για το φως. Έγινα στα δεκαοχτώ μου χρόνια δημοτικιστής, στα εικοσιπέντε μου χρόνια φωτίστηκα για το κοινωνικό ζήτημα, μα χρειάστηκα είκοσι χρόνια αγώνα για να μπορέσω να "πω", να υψώσω την αλήθεια, που είχα μέσα μου…*»[1], θα γράψει. Ως κομβικούς σταθμούς της ζωής του αξιολογεί τους εξής τρεις[2]: α) το 1917, όταν με την προτροπή και τη συνδρομή του η βενιζελική

[1] Επιστολή από την Ανάφη, χρονολογημένη από 15/2/1937. Βλ. Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη…*, όπ.π., σσ. 175-176

[2] Βλ. τον χειρόγραφο «Απολογισμό» του, *ΑΔΓ*, φάκ. Κ/157. Το χειρόγραφο είναι αυτοτελές τμήμα από ένα σύνολο ιδιόγραφων σημειωμάτων και σχεδιασμάτων του Γληνού, καθώς το 1936 προπαρασκεύαζε την έκδοση μιας δίτομης συλλογής γραπτών του -έναν απολογισμό ουσιαστικά της πορείας του- με τίτλο *Προχωρώντας αριστερά*. Διαχωριστικό χρονολογικό

κυβέρνηση εισήγαγε τη δημοτική γλώσσα στα σχολεία, β) το 1927, όταν με τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου σχηματοποιήθηκε ο σοσιαλιστικός προσανατολισμός της εκπαίδευσης και γ) το 1936, οπότε ολοκλήρωσε την «πορεία προς τ' αριστερά» και ενστερνίστηκε οριστικά το κομμουνιστικό ιδανικό.

Από όποια αφετηρία και αν προσεγγίζουμε τον Δημήτρη Γληνό, οφείλουμε να του αναγνωρίσουμε ότι σε ολόκληρη την ιδεολογική, πολιτική και πνευματική του πορεία δεν επιδίωξε το «βολικό» και το «εύκολο». Είχε μια ιδιαίτερη αίσθηση του καθήκοντος και ως επιστήμονας και ως πολιτικός. Δεν περιχαρακώθηκε στην αυτάρεσκη μοναξιά του διανοούμενου, «*μέσα στα όστρακα των ιδεών*», αποζητώντας τον «*θαυμασμό της ακαταληψίας*» (φράσεις δικές του), αλλά τοποθετήθηκε με μαχητικότητα στα διλήμματα της εποχής του. Άλλωστε, πάντοτε διατράνωνε την πεποίθηση -που για αυτόν αποτελούσε στάση ζωής- ότι η επιστήμη πρέπει να υπηρετεί τη ζωή, δεν ζει παρά μέσα στη ζωή. Είναι άχρηστη, έγραφε, εάν παραμένει κλεισμένη μέσα στα βιβλία ή ακόμη και μέσα στα σοφά κεφάλια μερικών, εάν δεν υπηρετεί τον λαό στην καθημερινότητά του. Η επιστήμη όσο και να τη θέλουν ή να θεωρεί η ίδια τον εαυτό της «*σ'ένα γιάλινο πύργο ουδετερότητας απόλυτης*», αποτελεί είτε όργανο ζωής και όπλο επαναστατικό είτε όργανο συντήρησης[3]. Ο Γεωργούλης θα γράψει γι' αυτόν πως «*[σ]την επιστημονική έρευνα δεν απέδωκε ποτέ αξία αυθυπόστατη ανεξάρτητα από την εξυπηρέτηση της ζωής*»[4]. Σε επιστολή του από την εξορία της Ανάφης ο Γληνός θα εξομολογηθεί σε μαθητή του: «*Εκείνο, που καθόρισε την τροχιά της ζωής μου, είνε το εσώτερο είναι μου, όπως διαμορφώθηκε και από τα περιστατικά της ζωής μου μέσα στην κοινωνία, που γεννήθηκα και μεγάλωσα, και μέσα στη σημερινή ανθρώπινη κοινωνία με τα φοβερά προβλήματά της. Το ότι η τροχιά της ζωής μου βρίσκεται σε αρμονία με το εσωτερικό είναι μου, αυτό αποτελεί μιαν υπέρτατη ευδαιμονία*»[5].

σημείο των τόμων είχε τεθεί τον 1927, δηλ. η διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Η έκδοση φυσικά δεν πραγματοποιήθηκε, αφού εκδηλώθηκε στο μεταξύ η δικτατορία της 4ης Αυγούστου 1936. Αναβλήθηκε για ευθετότερο χρόνο, ο οποίος δεν ήρθε ποτέ.

[3] Γληνός, Δ. «Η κρίση του δημοτικισμού», όπ.π., σσ. 34-37

[4] Γεωργούλης, Κ. «Νεκρολογία για τον Δ. Γληνό», *Νέα Κοινωνιολογία*, όπ.π., σ. 141. Πρόκειται για ένα εμπνευσμένο κείμενο, παρόλο που ο Γεωργούλης, παλιό πνευματικό τέκνο του Γληνού, εκείνη την εποχή είχε δώσει δείγματα στροφής προς συντηρητικές αντιλήψεις, μια πορεία που εκδηλώθηκε ανοιχτά μετά την απελευθέρωση.

[5] Επιστολή χρονολογημένη από 28/9/1936. Βλ. Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη…*, όπ.π., σ. 174

Εύστοχα το εκφράζει ο Σπ. Ασδραχάς[6], γράφοντας πως για τον Γληνό οι φιλοσοφικές, ερμηνευτικές και συνακόλουθα πολιτικές του επιλογές έχουν ένα έντονο υπαρξιακό, συνεπώς ηθικό, έδρασμα: οι διανοητικές του προβάσεις, αποτέλεσμα της σύγκρουσής του με τις κοινωνικές πραγματικότητες, γίνονται ηθικές επιταγές με σύνδρομο τη βίωση και συνάμα την εννοιολόγηση της θυσίας, με όλα τα πρακτικά παρεπόμενα. Με ψυχικό πόνο ο Γληνός θα θυσιάσει την πολύτιμη φιλία του με τον Αλέκο Δελμούζο, που αποτυπώνεται τόσο γλαφυρά αλλά και σπαρακτικά στις επιστολές που αποστέλλει στον Δελμούζο και απόκεινται στο Αρχείο του τελευταίου στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Άμφισσας. Η ταύτιση λογικής και ηθικής επιταγής θα τον οδηγήσει πολλές φορές σε δύσκολες αποφάσεις και επιλογές, με διακυβεύσεις διόλου ευκαταφρόνητες[7]: όχι μόνο η ακαδημαϊκή καριέρα που ποτέ δεν επιδίωξε ακόμη και όταν του προσφέρθηκε τιμητικά ως αντιστάθμισμα για τις σημαντικές υπηρεσίες του, αλλά και αυτοί ακόμη οι βιοποριστικοί καταναγκασμοί που όχι λίγες φορές τον έφεραν στην ανάγκη της «πνευματικής χειρωναξίας», που τόσο του στοίχιζε. Η οικογενειακή του ζωή δεν ήταν ατάραχη κι ευτυχισμένη. Έχασε δύο κόρες, και ειδικά ο χαμός της δεκαεννιάχρονης Λιλής τον συνέτριψε. Η πατρική του οικογένεια ξεριζώθηκε με την καταστροφή της Σμύρνης και δώδεκα από τα μέλη της εγκαταστάθηκαν στο σπίτι του ως πρόσφυγες. Τα οικονομικά προβλήματα δημιούργησαν προστριβές στη σχέση με τη σύζυγό του, Άννα Χρόνη. Σε επιστολή του στις 25/7/1924 χαρακτήριζε την οικογενειακή του ζωή «ολότελα καταστραμμένη». Φαίνεται πως αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα στον γάμο του, με τη σύζυγό του συχνά να του υπενθυμίζει την «αιώνια ηθική δέσμευση» απέναντί της, εννοώντας την προίκα της. Ο Δημήτρης Γληνός τότε αποφάσισε να χτίσει ένα σπίτι για να της το αφήσει, πράγμα που κατόρθωσε λαμβάνοντας δάνειο, και τον Νοέμβριο του 1928 μετακόμισε με την οικογένειά του στο νέο σπίτι, στην Κυπριάδου που αποτελούσε πρότυπο οικισμό. Ωστόσο, «*ο Γληνός τους βιογράφους του δεν θα τους απασχολήση με επεισόδια από την ιδιωτική του ζωή. Όλη η ζωή του είναι δημόσιος βίος*. [...] *Βασική επιδίωξη της ζωής του ήταν η διαφώτιση και η ανύψωση της ζωής του Λαού του και στο ιδανικό τούτο εθυσίασε όλες του τις δυνάμεις, όλη του*

[6] Ασδραχάς, Σ. Ι. «Πρόλογος» στο: Γ. Γάτος (επιμ.) *Το μέγα πάθος*..., όπ.π., σ. 12

[7] Ο Μελετόπουλος τον αδικεί κατάφωρα όταν ισχυρίζεται ότι ο Γληνός αποτελεί «*μία κλασσική περίπτωση ταξικού αποστάτη*», που κοπίασε μάταια να γίνει οργανικό μέρος της εργατικής τάξης, και «*έναν απογοητευμένο αστό, που στράφηκε εναντίον της αστικής τάξης*», αφενός, γιατί τον πρόδωσε και, αφετέρου, γιατί δεν τον αξιοποίησε όπως του άξιζε. Και πως ως «εκδίκηση» προσχώρησε στο ΚΚΕ, μέσω του οποίου αποσκοπούσε να καταλάβει ηγετική θέση. Βλ. Μελετόπουλος, Μ. *Μαρξισμός και τροτσκισμός στην Ελλάδα*, όπ.π., σσ. 297-298

την άνεση και την ευτυχία», όπως θα γράψει ο Κ. Γεωργούλης στη νεκρολογία του[8].

Όλη του η πορεία χαρακτηρίζεται από ιδεολογική συνέπεια της εκπαιδευτικής και της πολιτικής του δράσης. Οραματίστηκε την αληθινή λαϊκή παιδεία και έθεσε ως σκοπό της ζωής του την οριστική κατάκτηση των πνευματικών αγαθών από τον λαό. Υποστήριζε ότι η μόρφωση όλου του λαού, το δημοκρατικό σχολείο, δεν είναι ζήτημα μόνο του εκπαιδευτικού κόσμου παρά "εθνική υπόθεση". «*Αυτής της εθνικής υπόθεσης γίνηκε απόστολος*», θα γράψει η Ρόζα Ιμβριώτη. Από όλες τις ιδιότητές του ξεχωρίζει αυτή του κοινωνικού αναμορφωτή: «*το λαό πρέπει ν' ανεβάσουμε γι' αυτόν πρέπει να δουλεύουμε, απ' αυτόν πρέπει ν' αντλούμε και σ' αυτόν να ξαναγυρίζουμε πάντα. Έτσι μόνον οι αξίες της ιστορικής μας ζωής μπορούν να γίνουνε σπέρματα και παρορμήματα για νέα δημιουργία και ατομική και ομαδική*». Η παιδαγωγική και εκπαιδευτική του δράση, οι πρωτοποριακές του ιδέες, η πίστη του στον δημοτικισμό και στην αναγέννηση της παιδείας, τον κατέστησαν μια εμβληματική φυσιογνωμία για ολόκληρο τον κόσμο και παράδειγμα που επιβεβαιώνει ότι η διανόηση μόνο στη ζύμωσή της με τον λαό μπορεί να πραγματοποιεί δημιουργικό κοινωνικό έργο. Πολιτικές είναι οι θέσεις που κατείχε στον κρατικό μηχανισμό και κυρίως από αυτές υπηρέτησε την εκπαίδευση. Ωστόσο, «*[η] σταθερή επιδίωξη της ζωής του δεν ήταν να υποτάξη την Παιδεία στην Πολιτική, αλλά να υψώση την Πολιτική στο ηθικό επίπεδο της Παιδείας*»[9]. «*Πολύ ενωρίς είδε ότι χωρίς Πολιτική είναι αδύνατη η οποιαδήποτε αναγεννητική προσπάθεια μέσα στην Εκπαίδευση. Κατάλαβε δηλ. ότι ο κυβερνήτης έχει στη διάθεσή του τον τρόπο -αν βέβαια θέλει ή αν είναι ικανός και κατάλληλος- να πλάσει το δάσκαλο, να του δώσει την ελευθερία και τα μέσα που χρειάζονται για το χτίσιμο του Νέου Σχολείου μιας Ελλάδας ελεύθερης και αξιόπρεπης.*»[10]. Ο ίδιος ο Γληνός το έθεσε ως εξής: «[...] *είνε των αδυνάτων αδύνατο να ξεχωρίσει κανείς οποιοδήποτε κλάδο της ανθρώπινης πνευματικής ενέργειας από την πολιτική. Γιατί ο άνθρωπος ούτε σαν άτομο (που ουσιαστικά δεν υπάρχει) ούτε σα σύνολο, μπορεί να μεταβληθεί ποτέ σ' ένα απλό και μόνο θεωρητικό πλάσμα. Ζωή σημαίνει ενέργεια και τρόπος ενέργειας. Τρόπος ενέργειας σημαίνει πολιτική, είτε*

[8] Γεωργούλης, Κ. «Νεκρολογία για τον Δ. Γληνό», *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ 36, άνοιξη 2003, σ. 141. Το κείμενο πρωτοδημοσιεύτηκε στη *Νέα Εστία*, τόμ. 35, τχ 398-399, 1 και 15/1/1944 σσ. 106-111

[9] *Στο ίδιο*, σσ. 141-142

[10] Γεωργοβασίλης, Δ. Γ. *Ιδεολογία και Εκπαίδευση. Η περίπτωση του Δημήτρη Γληνού*, όπ.π., σσ. 424-425

συνειδητή, είτε όχι. Γιατί δεν υπάρχει ενέργεια του ανθρώπου, που δεν είνε κοινωνικά καθορισμένη. Ο τρόπος λοιπόν, που πραγματώνεται η ομαδική βούληση, είτε μέσα στις ομαδικές, είτε μέσα στις ατομικές ενέργειες, είνε πολιτική, αφού στον έναν τρόπο μπορεί να αντιταχθεί ένας άλλος τρόπος.»[11]. Με τους συνεργάτες του στους γλωσσοεκπαιδευτικούς αγώνες αποτέλεσαν την τριανδρία που στα χρόνια των μεγάλων προσδοκιών συστρατεύτηκαν στην επίμονη προσπάθεια για την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας, τη μεταρρύθμιση, τον εκσυγχρονισμό και την αναβάθμιση της ελληνικής παιδείας. Οι ρόλοι τους διακριτοί: Ο Γληνός στον στρατηγικό σχεδιασμό και πολιτικο-οργανωτικό συντονισμό των γλωσσοεκπαιδευτικών αγώνων, ο Δελμούζος στην παιδαγωγική επιλογή και σύνθεση της σχολικής πράξης, και ο Τριανταφυλλίδης στη διαμόρφωση του νέου γλωσσικού οργάνου, της δημοτικής. Στον αγώνα τους αυτό δεν είχαν να αντιπαλέψουν μόνο «την ξεθωριασμένη εξ αποκαλύψεως αυθεντία του λογιοτατισμού», αλλά και τις αμετακίνητες αγκυλώσεις και προκαταλήψεις της συντηρητικής μερίδας στο εσωτερικό της παράταξης με την οποία συμπορεύτηκαν, του βενιζελικού κόμματος, που οδηγούσαν σε αντιδράσεις ιδιαίτερα ισχυρές και σημαντικά αποτελεσματικές. Ο Παντελής Κυπριανός υποστηρίζει ότι η θέση του Γληνού για την αδιαφορία των αρχών ή των ιθυνουσών ομάδων να μεριμνήσουν για την «εκπαίδευση του λαού» αποτελεί την πρώτη προσπάθεια επεξεργασίας και ένταξής της σε μια μαρξιστικής υφής αρχικά, μαρξιστική προβληματική στη συνέχεια[12]. Σε μια πρώτη μορφή στα εκπαιδευτικά κείμενα του 1913 και σε περισσότερο επεξεργασμένη στα νομοσχέδια του 1924 και τη διακήρυξη του Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1927. Έκτοτε και μέχρι σήμερα, η θέση αυτή, με παραλλαγές, κυριαρχεί και προβάλλεται στον χώρο της Αριστεράς. Στη λογική του Γληνού η κατάσταση της εκπαίδευσης παραπέμπει στην υφή της κυρίαρχης τάξης και των σχέσεών της με τις κυριαρχούμενες, επομένως η «αδιαφορία» των ιθυνουσών ομάδων ερμηνεύεται με όρους ταξικούς. Ειδικότερα, η παραμέληση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης αποδίδεται στην καχεξία της ελληνικής αστικής τάξης. Οι επίγονοι του Γληνού θα στρέψουν το επιχείρημα σε διαφωτιστικού τύπου κατεύθυνση, θα αποδώσουν την αδιαφορία στη μέριμνά της να κρατήσει τον «λαό στο σκοτάδι» για να διαιωνίσει την κυριαρχία της. Ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, που τα σύγχρονα σχολικά συστήματα κινούνται στο μοντέλο τη μετρήσιμης αποτελεσματικότητας, το οποίο ασκεί ομογενοποιητική επίδραση στις

[11] Γληνός, Δ. «Ποιοι δρόμοι ανοίγονται μπροστά στους νέους», *Εκλεκτές Σελίδες* 4, όπ.π., σσ. 28-29

[12] Κυπριανός, Π. *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, όπ.π., σσ. 29-30

πρακτικές των εκπαιδευτικών, οι απόψεις του Γληνού για τη διδασκαλία και το περιεχόμενο του σχολείου μπορούν να δώσουν τις κατευθυντήριες γραμμές για μια προοδευτική μεταρρύθμιση. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι το πρόταγμα της Κριτικής Παιδαγωγικής για τον «εκπαιδευτικό διανοούμενο της αλλαγής» έχει ουσιαστικά διατυπωθεί από τον Γληνό ήδη από τη δεκαετία του 1920. Ο Γληνός με τη φράση του «εκ των κάτω το φως» έδειξε ότι ο μετασχηματισμός της εκπαίδευσης είναι αδύνατος, εάν οι εκπαιδευτικοί δεν δραστηριοποιηθούν ως διανοούμενοι της αλλαγής του σχολείου.

Η αξία του πολύπλευρου έργου του Δημήτρη Γληνού επιβεβαιώνεται από την απόφαση του International Bureau of Education της UNESCO να τον συμπεριλάβει στον κατάλογο με τους 100 σημαντικότερους διανοούμενους, πολιτικούς, δημοσιολόγους κλπ του κόσμου[13], που με τον στοχασμό και τη δράση τους έχουν σημαντική συμβολή στην υπόθεση της εκπαίδευσης από την εποχή της αυγής του ανθρώπινου πολιτισμού έως τις μέρες μας. Συνοπτικά, η συμβολή του στην αναμόρφωση της εκπαίδευσης, σύμφωνα με την παραπάνω έκθεση, επικεντρώνεται στα εξής: α) τη γλώσσα διδασκαλίας, β) τη δομή και οργάνωση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, γ) τα μορφωτικά περιεχόμενα – γνωστικά αντικείμενα, δ) τις μεθόδους διδασκαλίας – σχολικά εγχειρίδια – διδακτικό υλικό, ε) την εκπαίδευση εκπαιδευτικών και στ) την εκπαίδευση των κοριτσιών. Ιδιαίτερη είναι η βαρύτητα που ο Γληνός αποδίδει στον κεντρικό ρόλο του εκπαιδευτικού. Εντέλει, το μεταρρυθμιστικό σχέδιό του θα μπορούσε να συνοψιστεί, αφενός, στον εκδημοκρατισμό (εκπαίδευση για όλα ανεξαιρέτως τα παιδιά) και, αφετέρου, στον εκσυγχρονισμό (σχολεία προσανατολισμένα στις ανάγκες και τις απαιτήσεις της εποχής) της ελληνικής εκπαίδευσης. Όπως σημειώνει και η Μ. Ηλιού, ο Γληνός θα μπορούσε κάλλιστα να σταδιοδρομήσει ως επιτυχημένος συγγραφέας ή φιλόσοφος. Του ήταν αδιανόητο, ωστόσο, να αντιληφθεί την πνευματική και επιστημονική του δραστηριότητα ως ανεξάρτητη από τα προβλήματα και τις θεμελιώδεις συζητήσεις που αφορούσαν τόσο το παρόν όσο και το μέλλον της χώρας του. «*Υπάρχουν βασικά δυο κατηγορίες ανθρώπων: Εκείνοι που πάντα πεινούν και διψούν για ιδανικά και εκείνοι που τα πουλάνε στη μαύρη αγορά με το μέτρο.*», θα γράψει

[13] Eliou, M. «Dimitri Glinos (1882-1943)», *Prospects: the quarterly review of comparative education*, Paris, UNESCO: International Bureau of Education, vol. XXIII, no. 3/4, 2000, pp. 559-574

ο Πλασκοβίτης[14] και ο Γληνός «*στάθηκε με επίμονη μαχητικότητα στο επίκεντρο όλων των αναμετρήσεων που γνώρισε η εποχή του*»[15].

«*Παρόλο που πολλά έχουν γραφτεί για το Γληνό, τη δράση του, τη διανοητική και πολιτική διαδρομή του, αυτός παραμένει από ορισμένες απόψεις ακόμη άγνωστος*», θα γράψει το 2018 ο Γιώργος Μπουμπούς, ο άνθρωπος που γνωρίζει όσο κανείς άλλος λεπτομέρειες και πτυχές της πολυσχιδούς προσωπικότητας του Δημήτρη Γληνού, όντας ο γραμματέας του Δ.Σ. του Ιδρύματος Γληνού και υπεύθυνος του Αρχείου του. Πράγματι, υπάρχουν όψεις του στοχασμού και του έργου του Γληνού, καθώς και σημαντικά τμήματα του αρχείου του, ανεπαρκώς ή ελάχιστα διερευνημένα έως σήμερα. Με την παρούσα εργασία επιχειρήθηκε να φωτιστούν, να αναδειχτούν και να αναλυθούν ορισμένες από αυτές τις λιγότερο γνωστές πτυχές. Συγκεκριμένα, επιχειρήθηκε η διερεύνηση της ιδεολογικής και πολιτικής πορείας του Δημήτρη Γληνού από τις θέσεις της σοσιαλδημοκρατίας και του ex cathedra σοσιαλισμού που υπήρχε στα γερμανικά πανεπιστήμια, στον μαρξισμό και τον ιστορικό υλισμό, και από το βενιζελικό ρεύμα στο ΚΚΕ. Διερευνήθηκαν οι κόμβοι της σκέψης του Γληνού σε αυτή την πορεία, τα γεγονότα που τους προκάλεσαν ή τους επιτάχυναν, αλλά και οι αλλαγές στην οργανωτική τακτική του ΚΚΕ που κατέστησαν δυνατή τη συνάντηση αυτή μετά το 1934. Με άλλα λόγια, υποστηρίχθηκε πως η εξελικτική διαμόρφωση της ιδεολογικής και πολιτικής ταυτότητας του Γληνού σχετίστηκε με τις πολιτικές εξελίξεις στην ελληνική κοινωνία, τις αλλαγές στο εσωτερικό των πολιτικών σχηματισμών και ιδιαίτερα του ΚΚΕ, αλλά και στον δικό του αναστοχασμό σε αυτές τις εξελίξεις. Ο Γληνός «συναντά» το ΚΚΕ όταν οι οργανωτικές αντιλήψεις του δεύτερου περνούν από τον «σεχταρισμό» της ιδεολογικής μαρξιστικής λενινιστικής καθαρότητας που εκβάλλει στην αναζήτηση της δημιουργίας ενός κόμματος που θα κάνει την επανάσταση του προλεταριάτου, στη διαμόρφωση μιας μετωπικής αντίληψης που θα κάνει πρώτα την αστικοδημοκρατική επανάσταση και μετά τη σοσιαλιστική. Οι οργανωτικές και πολιτικές αντιλήψεις που απομάκρυναν σταδιακά τον Κορδάτο, τον Μάξιμο και τον Πουλιόπουλο από το ΚΚΕ είναι αυτές που επέτρεψαν στον Γληνό την ένταξή του σε αυτό και αργότερα τη συγγραφή του εμβληματικού *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ*. Θα λέγαμε ότι, ιδεολογικά ο Γληνός δεν είναι μαρξιστής με την τυπική έννοια του όρου. Στην πορεία της σκέψης του μια σειρά από επιστημονικοί

[14] Πλασκοβίτης, Σ. «Μέρες του ‘42», *Ιστορία της Αντίστασης*, τόμ. 1, όπ.π., σ. 432
[15] Ηλιού, Φ. «Από τον Μιστριώτη στον Λένιν», όπ.π., σ. 11

κλάδοι ρεύματα εντός αυτών της ευρωπαϊκής σκέψης όπως η ερμηνευτική, η ψυχολογία, η ψυχανάλυση, η κοινωνιολογία, ο μαρξισμός συντίθενται δημιουργικά. Στην εργασία αυτή αναζητήσαμε ποιοι είναι οι σταθμοί στη διαμόρφωση της σκέψης του και της πολιτικής, κάθε φορά, ένταξής του. Η πορεία «από το Μιστριώτη στο Λένιν», όπως την περιέγραψε ο ίδιος σε αυτοβιογραφικό του σημείωμα, σαφώς δεν ήταν μια γραμμική πορεία. Ο ίδιος τη χαρακτηρίζει ως «ξεπεράσματα», ο Φίλιππος Ηλιού την ερμηνεύει ως «διαλεκτικές υπερβάσεις». Και είναι αυτές που τον οδηγούν όλο και αριστερότερα και τον φέρνουν στον κομμουνισμό.

Κατά τη δεύτερη επέτειο του θανάτου του Γληνού, ο Αλέξανδρος Σβώλος θα αναφέρει μεταξύ άλλων πως «*[σ]τάθηκε εξαιρετικά άτυχος να χαθεί στη χαραυγή του νέου κόσμου, που τόσο είχε ονειρευτεί και τόσο είχε δουλέψει για να συμβάλει στην ετοιμασία του.*».[16] Η αισιοδοξία και ο ενθουσιασμός, όμως, για «*μια νέα κοινωνία [που] ανασταίνεται*», σκόρπισαν γρήγορα, όπως σχολιάζει ο Μπουμπούς, και η τροπή των πραγμάτων -με τις εκλογές του 1946 και τον Εμφύλιο- μάλλον διέψευσε την εκτίμηση ότι ο Γληνός είχε σταθεί «εξαιρετικά άτυχος»: «*Από μια άποψη είχε τελικά συμβεί το ακριβώς αντίθετο, καθόσον μάλλον "διασώθηκε" από την εμπλοκή στις απρόβλεπτες (και "κομματικά") συνθήκες της περιόδου 1944-1949 και τις ανάλογα δύσκολες αποφάσεις που θα έπρεπε να είχε λάβει, ιδίως στα χρόνια της τρομερής κι αδιέξοδης περιπέτειας του Εμφυλίου, ως στέλεχος πρώτης γραμμής του ΚΚΕ.* [...] *ποτέ δε θεωρήθηκε προδότης του αγώνα, όπως τόσοι άλλοι. Το όνομά του δε μετατράπηκε σε ξόρκι στα χείλη της ζαχαριαδικής ηγετικής ομάδας του ηττημένου στον Εμφύλιο ΚΚΕ, που αναζητούσε εξιλαστήρια θύματα για να αιτιολογήσει τόσο τις επιλογές του κόμματος από την Κατοχή και ύστερα, όσο και την τελική δυσμενή κατάληξη των πραγμάτων το 1949.*»[17]. Ο Γληνός έφυγε από τη ζωή «άφθαρτος και αλώβητος», χωρίς να εκτεθεί στη δοκιμασία της πολιτικής καθοδήγησης του εαμικού αγώνα και, πολύ περισσότερο, των Δεκεμβριανών, του Εμφυλίου και της ήττας.

Ο πρόωρος θάνατος του Γληνού συντέλεσε σημαντικά στο να μπορεί το όνομά του να είναι σημείο θετικής αναφοράς στη μετεμφυλιακή ελληνική

[16] Σβώλος, Α. «Ο πνευματικός άνθρωπος», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη...*, όπ.π., σ. 11

[17] Μπουμπούς, Γ. Δ. «Δημήτρης Γληνός. Ένας οικείος και άγνωστος μαρξιστής...», όπ.π., σσ. 16-17

κοινωνία από δυνάμεις και πέραν της Αριστεράς[18]. Ο θάνατός του χαρακτηρίζεται πρόωρος όχι τόσο από βιολογικής άποψης, μιας και ηλικιακά βρισκόταν στο ύψος του μέσου όρου ζωής της εποχής[19]. Άλλωστε, ο ίδιος είχε εξομολογηθεί στον ανήσυχο και προβληματισμένο (ενόψει της μοιραίας επέμβασης) γιο του, Ανδρέα, ότι «*ο μέσος όρος ζωής αυτή τη στιγμή στην Ευρώπη είναι τα 60 χρόνια. Εγώ είμαι 62. Άρα και να πεθάνω, έχω ζήσει παραπάνω. Κερδισμένος είμαι.*»[20]. Η «προωρότητα» του θανάτου του αποτιμάται αναφορικά, αφενός, με το έργο που ετοιμαζόταν να αναλάβει στην ηγεσία της «Κυβέρνησης του βουνού» (ΠΕΕΑ), και, αφετέρου, με τα συγγραφικά του σχέδια της ώριμης περιόδου που απέμειναν ανολοκλήρωτα. Τα πιο σημαντικά από αυτά είναι τρία: α) μία συνθετική φιλοσοφική μελέτη για τη «διαλεχτική», από την οποία σώζονται μερικά σχεδιάσματα και σημειώματα[21], β) η μελέτη για «Τα σημερινά προβλήματα του ελληνισμού», της οποίας πρόλαβε να γράψει τον Πρόλογο, τα δύο πρώτα κεφάλαια ("Το εθνικό πρόβλημα", "Το πολιτειακό πρόβλημα") και εκτενές σχεδίασμα με τα υπόλοιπα (οικονομικό, κοινωνικό, πνευματικό), όπως και τον επίλογο "Η προοπτική για τη σοσιαλιστική κοινωνία"[22] και γ) το τελευταίο του κείμενο, το σχεδίασμα της εισήγησής του στη 10η Ολομέλεια της Κ.Ε. του ΚΚΕ, που παρέδωσε στον Γ. Ζέβγο την ημέρα της εισαγωγής του στην κλινική[23]. Σε συζητήσεις με στενούς του συνεργάτες εκμυστηρευόταν ότι τον απασχολεί η έκδοση εργασιών που είχε ήδη επεξεργαστεί κι είχε «δουλεμένες», αλλά η προτεραιότητα της στιγμής ήταν άλλη: «*Μέσα στις συνθήκες, που ζούμε*», θα πει στον Γ. Ζιούτο, «*θα ήταν προδοσία ν' αφήσω τη δουλειά μου για ν' ασχοληθώ με το συγγραφικό μου έργο. Τόρα όλα πρέπει να τα θυσιάσουμε στη λευτεριά του έθνους. Όταν τελειώσουμε με τον εθνικοαπελευθερωτικόν αγώνα, ελπίζω οι συνθήκες που θα διαμορφωθούν τότε, να μου αφήσουν τον καιρό για να [ε]πιδοθώ και σ΄ αυτό.*»[24].

---

[18] Για περισσότερα, βλ. Μπουμπούς, Γ. Δ. «Ο τέταρτος σταθμός: γύρω από το θάνατο του Δημήτρη Γληνού και τη διαχείριση της μνήμης του». Διαθέσιμο στο: http://www.glinos.gr/v1/tnew/show_text/64, τελευταία ανάκτηση: 2/7/2020

[19] Ωστόσο, ο πατέρας του πέθανε στα 92 και ο παππούς (από τη μητέρα του) στα 105 χρόνια του.

[20] Σύμφωνα με την αφήγηση του Ανδρέα Γληνού, βλ. Πολίτη, Τ. «Δημήτρης Γληνός: η ιστορία του πατέρα μέσα από τα μάτια του γιου...», *Ταχυδρόμος*, τχ 41, 10/10/1985, σ. 92

[21] Βλ. *ΑΔΓ*, φάκ. ΙΔ/98/α

[22] Βλ. Γληνός, Δ. *Τα σημερινά προβλήματα του ελληνισμού*, εισαγ.: Γ. Δ. Ζιούτος. Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία Α.Ε., 1945 (2η έκδ.)

[23] Γληνός, Δ. «Σχέδιο για μιαν εισήγηση του Ορέστη στην Ολομέλεια», *στο ίδιο*, σσ. 36-38

[24] Ζιούτος, Γ. Δ. «Εισαγωγή», στο: *Τα σημερινά προβλήματα του ελληνισμού*, όπ.π., σσ. 11-12

Ο Γληνός, γράφει ο Π. Νούτσος, είναι ένας από τους λίγους του καιρού του που έστρεψε τον μαρξισμό (με όλες τις ελλείψεις του) στη διερεύνηση των στοιχείων που συνθέτουν το κυρίαρχο «πνευματικό εποικοδόμημα» του τόπου του. Στρατευμένος στον «απολυτρωτικό αγώνα» των ανθρώπων, είδε την υπόθεση του σοσιαλισμού ως ενότητα θεωρίας και πράξης που σφραγίζεται από την επίγνωση των συγκεκριμένων διεργασιών της κοινωνίας του. Αν και δεν ολοκληρώθηκε η μεγάλη φιλοσοφική σύνθεση που σχεδίαζε, δεν του έλειψε ωστόσο η αγωνιστική δράση και οι αποσπασματικές θεωρητικές προσπελάσεις των «σημερινών προβλημάτων του Ελληνισμού»[25]. Πράγματι, ο Γληνός δεν πρόλαβε να διατυπώσει μία διεξοδική συστηματική έκθεση της φιλοσοφικής του θεωρίας. Εντούτοις, μέσα από τα γραπτά του, τη διδασκαλία του αλλά και τη στάση ζωής του είναι καταφανείς οι άξονες της κοσμοθεωρίας του. Ο τρόπος θέασης και οικειοποίησης του παρελθόντος αποτελεί ίσως την κατεξοχήν σταθερά της φιλοσοφικής σκέψης του. Η θεωρία του για τον δημιουργικό ιστορισμό εντοπίζεται εν σπέρματι στις Λογοδοσίες των σχολείων όπου δίδαξε, εικοσάχρονος ακόμη φιλόλογος, στη Λήμνο και τη Σμύρνη. Θα τη δώσει επεξεργασμένη κι ολοκληρωμένη στη μελέτη του «Δημιουργικός ιστορισμός», που γράφτηκε το 1916, αλλά δημοσιεύτηκε το 1920. Θα τη συναντήσουμε στη συνέχεια σε πολυάριθμα κείμενα, με κορυφαίο την Εισαγωγή του «Σοφιστή» το 1940: «*Οι ρίζες της νεοελληνικής ζωής είναι ριγμένες σ' ένα παρελθόν μοναδικό στον κόσμο. Αν για κάθε λαό η σχέση του με τα περασμένα έχη εξαιρετική σημασία, για την Ελλάδα δεν είναι νοητή σταδιοδρομία μέσα στο σύγχρονο πολιτισμό, αν η ζωή μας δεν ανθίση απάνω στο χώμα που κρατεί τις ρίζες της. Πώς θα γίνη γόνιμο το παρελθόν για μας; Το κεντρικό πρόβλημα της νεοελληνικής ζωής είναι τούτο.*». Γενικεύοντας το πρόβλημα ο Γληνός καταλήγει στη διερεύνηση της ιστορικής βίωσης στις μορφές της επιβίωσης και της αναβίωσης και προχωρώντας στηρίζει επάνω στο ιστορικό και το φυσικό γίγνεσθαι τη γενική του κοσμοθεωρία[26]. Οραματίζεται έναν λαό «*άξιο δημιουργικό εργάτη του σήμερα, γερά ριζωμένο επάνω στη γη του*» και καθορίζει την εθνική αποστολή του ως εξής: «*να ξαναζωντανεύουμε τις αξίες του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, να γονιμοποιούμε μ' αυτές τη ζωή μας και τη ζωή όλων των ανθρώπων πέρα από τα εθνικά μας σύνορα, να προάγουμε τον παγκόσμιο ανθρωπισμό με την ανεχτίμητή μας αυτή συμβολή* [...] *να δημιουργούμε κι εμείς, ξεκινώντας από τα σημερινά δεδομένα της ζωής μας,*

[25] Νούτσος, Π. «Ο φιλόσοφος του πολιτισμού», όπ.π.
[26] Γεωργούλης, Κ. «Νεκρολογία για τον Δ. Γληνό», όπ.π., σ. 145

αξίες σύστοιχες με τη σημερινή θέση του εθνικού μας και του πανανθρώπινου πολιτισμού.». Στην Εισαγωγή του «Σοφιστή» αναπτύσσει μια «*διαλεκτική θεωρία της πραγματικότητας*», τον «δυναμικό ρεαλισμό». Πρόκειται για τον υλισμό του Μαρξ και του Ένγκελς, τον οποίο όρο όμως δεν χρησιμοποιεί, προφανώς για να αποφύγει το δόκανο της λογοκρισίας της εποχής[27]. Ο δυναμικός ρεαλισμός εμφανίζει διπλή προοπτική σύμφωνα με τον Γληνό, γιατί αφενός είναι μια ορισμένη θεωρία για τη φυσική και για την ιστορική πραγματικότητα και, αφετέρου, είναι μια ορισμένη στάση του ανθρώπου απέναντι στην πραγματικότητα με στόχο τη διαμόρφωση της πράξης. Επιδιώκει να ανασυνθέσει μια ιστορική εποχή ως ολότητα, να εντάξει ένα έργο στα πλαίσια της εποχής που το δημιούργησε και να αντλήσει από αυτό στοιχεία που θα τα μετουσιώσει ή θα τα μεταξιώσει για τη δημιουργία νέων πολιτιστικών αξιών[28]. Πάντως, το πώς ο Γληνός παρουσιάζει τη φιλοσοφία του Πλάτωνα και τη θέση των ανθρωπιστικών σπουδών στην Ελλάδα ή ακόμα και το πώς επιδρά στη σκέψη του η φιλοσοφία του Hegel και κυρίως ποια είναι η συμβολή του Γληνού στην εξέλιξη της μαρξιστικής σκέψης στην Ελλάδα, είναι ζητήματα που παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον, δεν έχουν αναδειχτεί επαρκώς, αλλά ξεφεύγουν από το διερευνητικό πλαίσιο της παρούσας εργασίας και πρέπει να αποτελέσουν αντικείμενο χωριστής μελέτης. «*Ιστορία τελειωμένη, ιστορία δίχως τελειωμό*» (Αλτουσέρ).

[27] Βλ. σχετ. Μπαγιόνας, Α. «Η φιλοσοφική σκέψη του Δημήτρη Γληνού…», όπ.π., σ. 14. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρέμβαση του Ανδρέα Γληνού σχετικά με τη χρήση του όρου "δυναμικός ρεαλισμός", στο κλείσιμο των εργασιών του επιστημονικού διημέρου (1982) με αφορμή τα 100 χρόνια από τη γέννηση του πατέρα του: «*Όπως σωστά ειπώθηκε εδώ, αρχικά αυτός ο όρος είχε μπει αντί του όρου διαλεκτικός υλισμός για να προστατέψει την έκδοση του έργου του στα χρόνια της δικτατορίας του Μεταξά. Αργότερα, όμως ο πατέρας μου κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι ο όρος δυναμικός ρεαλισμός είχε μεγαλύτερη ακρίβεια και μεγαλύτερη συνέπεια όσον αφορά το περιεχόμενό του*». Βλ. Γληνός, Α. «Χαιρετισμός», στο: *Δημήτρης Γληνός. 100 χρόνια από τη γέννησή του*, όπ.π., σ. 130

[28] Βλ. σχετ., Αποστολοπούλου, Γ. «Ο Γληνός και η φιλοσοφική ερμηνεία του "Σοφιστή"», στο: *Δημήτρης Γληνός. Παιδαγωγός και φιλόσοφος*, όπ.π., σσ. 59-76

Πηγές - Βιβλιογραφία

Α. ΠΗΓΕΣ-ΑΡΧΕΙΑΚΟ ΥΛΙΚΟ

1. Αρχειακές συλλογές

1α. Αρχείο Δημήτρη Γληνού (ΑΔΓ), Ίδρυμα Γληνού, Αθήνα

1β. Αρχείο Κώστα Δ. Σωτηρίου, http://arxeiokdsotiriou.blogspot.com/ [Προσωπικό-οικογενειακό αρχείο, Αθήνα]

- Αναμνήσεις από τη συνεργασία μου με το μεγάλο του έθνους δάσκαλο Δημήτρη Γληνό [Κώστα Σωτηρίου]
- Η παιδεία μας στα 120 χρόνια της ελεύτερης ζωής μας. Α΄ Μέρος [Κώστα Σωτηρίου]
- Κεντρική Κομματική Σχολή «Δημήτρης Γληνός» - Βδομαδιάτικο πρόγραμμα
- Μάθημα δεύτερο. «Πώς πρέπει να μιλάμε» [Κώστα Σωτηρίου], 19/2/1946
- Μάθημα πρώτο. «Πώς πρέπει να διαβάζουμε» (Περίληψη) [Κώστα Σωτηρίου]
- Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος [Κώστα Σωτηρίου με το ψευδώνυμο Κώστας Σιδερίτης]
- Ο μεγάλος του Έθνους δάσκαλος Δημήτρης Γληνός
- Ομιλία τρίτη. «Πώς πρέπει να γράφουμε» [Κώστα Σωτηρίου], 26/2/1946
- [Προσωπικές αναμνήσεις από τη σχέση του με τον Γληνό]
- Τέσσερεις διαλέξεις του Διευθυντή του Διδασκαλείου θηλέων Πειραιά Κώστα Σωτηρίου για το «σχολείο εργασίας» στο Δημοτικό θέατρο Πειραιά το 1931 (τρίτη ομιλία), 4/3/1931
- [Χειρόγραφα σημειώματα, αποκόμματα εφημερίδων]

1γ. Αρχείο Αλέξανδρου Δελμούζου, Δημοτική βιβλιοθήκη Άμφισσας

- Δελμούζος, Α. «Ο Δημοτικισμός και η επίδρασή του στην Ελληνική Παιδεία», *Νέα Εστία*, τόμ. 26, τχ 309, 1/11/1939, σσ. 1463-1471
- Επιστολή Βενιζέλου προς Δελμούζο, Φάκελος 6, Επιστολή χ.α., 15/12/1926
- Επιστολή Γ. Ιμβριώτη προς Δελμούζο, Φάκελος 6, Επιστολή χ.α., 6/4/1930
- Επιστολή Γ. Παπανδρέου προς Δελμούζο, Φάκελος 7, Επιστολή χ.α., 11/4/1935
- Επιστολή Δέλτα προς Δελμούζο, Φάκελος 8, Επιστολή 1, 1914
- Επιστολή Μ. Παπαμαύρου προς Δελμούζο, Φάκελος 10, Επιστολή 11, 30/5/1933
- Επιστολή Μ. Παπαμαύρου προς Δελμούζο, Φάκελος 10, Επιστολή 4, 5/7/1927
- Επιστολή Ν. Καζαντζάκη προς Δελμούζο, Φάκελος 8, Επιστολή χ.α., 4/1914
- Επιστολή Νόβα προς Δελμούζο, Φάκελος 8, Επιστολή χ.α., 4/1914
- Επιστολή Σαράτση προς Δελμούζο, Φάκελος 4, Επιστολή 12, 21/8/1911
- Επιστολή Σαράτση προς Δελμούζο, Φάκελος 4, Επιστολή 24, 2/3/1912
- Επιστολή Τριανταφυλλίδη προς Δελμούζο, Φάκελος 2, Επιστολή 11, 15/1/1911
- Επιστολή Τριανταφυλλίδη προς Δελμούζο, Φάκελος 2, Επιστολή 12, 25/11/1911
- Επιστολή Τριανταφυλλίδη προς Δελμούζο, Φάκελος 2, Επιστολή 25, 5/2/1922
- Επιστολή Τριανταφυλλίδη προς Δελμούζο, Φάκελος 2, Επιστολή 28, 1/3/1923
- Επιστολή Τριανταφυλλίδη προς Δελμούζο, Φάκελος 2, Επιστολή 4, 24/10/1909
- Επιστολή Τριανταφυλλίδη προς Δελμούζο, Φάκελος 2, Επιστολή 44, χ.χ.

- Επιστολή Τριανταφυλλίδη προς Δελμούζο, Φάκελος 2, Επιστολή 5, 10/11/1909
- Επιστολή Τριανταφυλλίδη προς Δελμούζο, Φάκελος 2, Επιστολή 6, 14/11/1909
- Επιστολή Τριανταφυλλίδη προς Δραγούμη, Φάκελος 2, Επιστολή χ.α., 17/4/1910
- Επιστολή Τσιριμώκου προς Δελμούζο, Φάκελος 11, Επιστολή 7, 13/3/1910
- Επιστολή Φ. Πολίτη προς Δελμούζο, Φάκελος 11, Επιστολή 10, 26/7/1907
- Επιστολή Φ. Πολίτη προς Δελμούζο, Φάκελος 11, Επιστολή 13, 4/9/1907
- Καταστατικό Εκπαιδευτικού Ομίλου
- Λαχανάς, Β. «Άγνωστα στοιχεία για τον "Εκπαιδευτικό Όμιλο" και ηγετικά πρόσωπα της εποχής», περ. *Τετράμηνα*, τχ 25-26 (1984), σσ. 1681-1688

1δ. Αρχείο Μανόλη Τριανταφυλλίδη
- Αλληλογραφία Γληνού-Τριανταφυλλίδη κατά το διάστημα 1910-22
- Ανοιχτή επιστολή «Προς τους Διδασκάλους της εκπαιδευτικής περιφέρειας» των Ανώτερων Εποπτών Γληνού και Τριανταφυλλίδη (15/12/23) και Πρόγραμμα και θεματολογία των επιμορφωτικών συνεδρίων
- Απόκομμα εφημ. *Αυγή*
- Άρθρο Γληνού στους *Νέους Πρωτοπόρους* με τίτλο: «Τα πορίσματα της γλωσικής έρευνας των "Ν. Πρωτοπόρων"», Σεπτ. 1935
- Επιστολές του Γιώργου Γληνού (αδελφού του Δημήτρη) στον Τριανταφυλλίδη, με ημερομηνίες 27/5/38 και 27/5/51
- Επιστολή Γληνού προς Ντεγιάννη, 17/11/25
- περ. *Ο Λόγος*, Δ', 1922, 233
- Λοιπά έγγραφα (διαβιβαστικά, εγκύκλιοι, εκθέσεις, σχεδιάσματα, σημειώσεις)

1ε. Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ)
- Σούλης, Γ. «Δημήτρης Γληνός (1882-1943)», στο: Γεώργιος Σούλης (1927-1966). *Ιστορικά Μελετήματα, Βυζαντινά-Βαλκανικά-Νεοελληνικά*. Αθήνα, 1980, σσ. 320-327
- περ. *Αναγέννηση*, χρονιά Α', φ. 1 (9/1926), φ. 2 (10/1926), φ. 3 (11/1926), φ. 4 (12/1926), φ. 5 (1/1927), φ. 6 (2/1927), φ. 7 (3/1927)
- περ. *Νέος Δρόμος*, φ. 1-9, (1/11/1928-1/3/1929)
- Ψηφιακές Συλλογές των ΑΣΚΙ (http://www.askiweb.eu/index.php/el/2015-09-21-08-28-39)
- Ψηφιακό Αποθετήριο των ΑΣΚΙ (http://www.askiweb.eu/index.php/el/psifiako-apothetirio-aski)

1στ. Ιστορικό Αρχείο του ΚΚΕ, διαθέσιμο στο:
http://arxeio.kke.gr/exhibits/show/ai_stratis/item/76
http://arxeio.kke.gr/collections/show/3

1ζ. Αρχείο Παντελή Πουλιόπουλου
- Πουλιόπουλος, Π. «Έκθεση για το χαραχτήρα της διχτατορίας στην Ελλάδα και τα καθήκοντα του προλεταριάτου», 7/1939, *Αρχείο Παντελή Πουλιόπουλου*. Διαθέσιμο στο: https://www.marxists.org/ellinika/archive/pouliop/works/1939/06/dictat.htm

1η. Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου – Μουσείο Μπενάκη

- Πρακτικό συνεδρίασης της Εκπαιδευτικής Επιτροπής (Δελμ.-Γλην.-Τριαντ.), με το οποίο κηρύττουν τη διάλυσή της και επιστρέφουν στον Κ. Ι. Αθανασάκη τα χρήματα, φάκ. 418-075
- Επιστολή Αθανασάκη προς Βενιζέλο, 17/1/1927, φάκ. 328-08
- Επιστολή Δελμούζου προς Βενιζέλο, 18/1/1927, φάκ. 328-09

2. Δημοσιεύματα στον Τύπο

«Ανακοίνωση του Παλλαϊκού Μετώπου», *Ριζοσπάστης*, 6/4/1936, σ. 3

«Αντιπολεμικό μανιφέστο», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 7-8, 7-8/1932, σσ. 248-249. Διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=30527

«Απαγορεύτηκε στο Γληνό να βγει στα Χανιά. Συνελήφθηκαν τα Δ.Σ. του Κέντρου», *Ριζοσπάστης*, 15/6/1936, σ. 4

«Απελύθησαν οι "μαλλιαροί"», *Αθήναι*, 6/1/1926, σ. 4

«Αποστομωτική απάντηση στις ψευδολογίες του Λαϊκού Κόμματος», *Ριζοσπάστης*, 29/2/1936, σσ. 1 και 5

«Από την άποψίν μας. Απαίσιος αναχρονισμός», *Ριζοσπάστης*, 8/11/1920, σ. 1

«Από την άποψίν μας. Βάλλει κι η κοσκινού τον άντρα της...», *Ριζοσπάστης*, 23/1/1925, σ. 2

«Από την άποψίν μας. Επιβαλλομένη απάντησις», *Ριζοσπάστης*, 16/10/1924, σ. 1

«Από την άποψίν μας. Η "σουπιά"», *Ριζοσπάστης*, 5/6/1925, σ. 1

«Από την άποψίν μας. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμισις», *Ριζοσπάστης*, 12/8/1919, σ. 1

«Από την άποψίν μας. Πταίει η κυβέρνησις», *Ριζοσπάστης*, 8/6/1919, σ. 1

«Από την άποψίν μας. Το εκπαιδευτικόν», *Ριζοσπάστης*, 18/12/1920, σ. 1

«Από την άποψίν μας. Φτου!», *Ριζοσπάστης*, 15/11/1924, σ. 1

«Βασικές αρχές», *Ιδέα*, τχ. 1, 1/1933, σσ. 1-2

«Β. Πολύδωρας για φωνήεντα: "Πόλεμος! Γρηγορείτε συνέλληνες". Καταγγέλλει οργανωμένο σχέδιο εξόντωσης της ελληνικής γραμματικής», *Το Βήμα*, 16/7/2012

«Γιατί απεργούν οι φοιτητές και μαθητές», *Ριζοσπάστης*, 11/3/1936, σ. 4

«Γράματα στους "Ν. Πρωτοπόρους"», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 8-9, 8-9/1933

«Γύρω από την κρίση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού», *Η Νέα Αγωγή*, 4 (1927), σσ. 2-5 και 5 (1927), σσ. 5-6

«Δηλώσεις του Σοφούλη», *Ριζοσπάστης*, 4/4/1936, σ. 1

«Δηλώσεις των συνεργατών μας Γληνού και Βάρναλη στη Μόσχα», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 9, 9/1934, σ. 358

«Διάβημα βουλευτών του Παλλαϊκού Μετώπου», *Ριζοσπάστης*, 20/2/1936, σ. 3

«Διάβημα του Παλ. Μετώπου», *Ριζοσπάστης*, 26/2/1936, σ. 5

«Διάβημα των βουλευτών του Π. Μετώπου κατά των φόρων», *Ριζοσπάστης*, 21/2/1936

«Διαμαρτυρία», *Ριζοσπάστης*, 1/3/1936, σ. 1

«Διαμαρτυρία της Κοιν. Ομάδας του Π. Μετώπου», Ριζοσπάστης, 1/4/1936, σ. 6

«Έκλεψαν τις προτομές Καζαντζάκη-Θεοτοκόπουλου», 8/3/2013. Διαθέσιμο στο: http://www.protothema.gr/greece/article/?aid=262512

«Εν Ελλάδι ιδρύσαμεν παιδαγωγικήν ακαδημίαν προς διάδοσιν του κομμουνισμού», *Ανάπλασις*, 15/6/1925

«Έντονη διαμαρτυρία για τις απαγορεύσεις των συγκεντρώσεων», *Ριζοσπάστης*, 15/3/1936, σ. 1

«Η αντίδραση λυσσομανάει [...] Όχι η δημοσίευσή του ανήθικη αλλά η μη εφαρμογή του», *Ριζοσπάστης*, 4/4/1936, σ. 1

«Η διάλεξη του Γληνού», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 4, 3/1932, σ. 160
«Η δίκη κατά των συκοφαντών της "Εστίας"», *Ριζοσπάστης*, 7/5/1936, σσ. 1, 3-4
«Η ελευθερία εις την Μπολσεβικίαν», *Εστία*, 11/10/1934, σ. 2
«Η ελληνική αρρώστεια», *Αναγέννηση*, χρονιά Α', τχ 3 (11/1926), σσ. 128-129
«Η κίνηση των υποψηφίων στην Αθήνα και τον Πειραιά», *Ριζοσπάστης*, 25/1/1936, σ. 6
«Η κίνηση των υποψηφίων της Αθήνας», *Ριζοσπάστης*, 18/1/1936, σ. 4
«Η κρίση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού», *Η Νέα Αγωγή*, 2 (1927), σσ. 7-9
«Η κρίση των Φιλελευθέρων και το συμφωνητικό Σοφούλη-Σκλάβαινα», *Ριζοσπάστης*, 27/6/1936, σ. 1
«Η κυβέρνηση αρνείται την αμνήστευση των Ζαχαριάδη, Νεφελούδη, Σκλάβαινα και των άλλων ιδιωνυμιτών βουλευτών», *Ριζοσπάστης*, 2/2/1936, σ. 6
«Η Κυβέρνηση πλαστογραφεί τις αποφάσεις της Βουλής. Φιλελεύθεροι κ.λ.π. βουλευτές υπέρ της γενικής αμνηστείας», *Ριζοσπάστης*, 6/6/1936, σσ. 1 και 5
«Η Κυβέρνησις δια τον κομμουνιστικόν κίνδυνον. Το εκδοθέν χθες επίσημον ανακοινωθέν. Λαμβάνονται αυστηρά μέτρα», *Δημοκρατία*, 30/12/1925, σ. 4
«Η Μαρξιστική ερμηνεία της κρίσεως, όπως την δίδει ο κ. Γληνός», *Η Πρωία*, 10/3/1932, σ. 1
«Η σκοπιά μας. Τα καλά τα παλληκάρια», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 1, 1/1936, σ. 36
«Η τραγωδία των πεινασμένων αγροτών στις περιφέρειες Τρικκάλων, Καρδίτσης, Γρεβενών», *Ριζοσπάστης*, 8/2/1936, σ. 5
«Η φιλοσοφία και οι κομμουνιστές», *Ιδέα*, τχ 3, 3/1933, σσ. 201-202
«Η φωλέα του κομμουνισμού», *Νέα Ημέρα*, 26/9/1925
«Η φωνή των Νέων», *Ριζοσπάστης*, 12/11/1920, σ. 1
«Η χτεσινή συζήτηση στην Επιτροπή εξουσιοδότησης. Τα κόμματα και η Κυβέρνηση αρνούνται πολιτική συζήτηση», *Ριζοσπάστης*, 25/6/1936, σσ. 1 και 5
«Η χτεσινή συνεδρίαση της Βουλής», *Ριζοσπάστης*, 3/3/1936, σσ. 1 και 4
«Καταδότες και φασίστες», *Η Νέα Αγωγή*, 5, 1927, σσ. 15-16
«Μέσα σε αφάνταστη τρομοκρατία άρχισε χτες τις εργασίες του το Σταφιδικό Συνέδριο του Πύργου», *Ριζοσπάστης*, 29/6/1936
«Μια ανακρίβεια», *Ιδέα*, τχ 9, 9/1933
«Μία διαμαρτυρία των Δημοδιδασκάλων», *Δημοκρατία*, 10/1/1926
«Μια νίκη της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του Παλλαϊκού Μετώπου. Οι σταφιδοπαραγωγοί πρέπει να συνεχίσουν τον αγώνα τους», *Ριζοσπάστης*, 10/6/1936, σ. 1
«Μικρά Χρονικά. Εκπαιδευτικός Όμιλος», *Αναγέννηση*, χρονιά Α', τχ 9-10 (5-6/1927), σ. 567
«Μικρά χρονικά. Η δίκη του κ. Γληνού», *Αναγέννηση*, χρονιά Β΄, τχ 10 (6/1928), σ. 456
«Μικρά χρονικά. Τα νέα Αθεϊκά», *Αναγέννηση*, χρονιά Β΄, τχ 10 (6/1928), σ. 450
«Νέα αυθαιρεσία του Μεταξά. Πώς ο βουλευτής σ. Δ. Γληνός εμποδίστηκε να μιλήσει στα Χανιά», *Ριζοσπάστης*, 16/6/1936, σ. 1
«Νέα πρόκληση κατά των φοιτητών. Θα καθιερωθούν "φύλλα ποιότητας"», *Ριζοσπάστης*, 7/2/1936
«Ο Γληνός στα χρόνια του εκσυγχρονισμού», *Ελευθεροτυπία*, 22/6/2002. Διαθέσιμο στο: http://www.iospress.gr/megalo2002/megalo20020622.htm
«Οι βουλευτές του Παλλαϊκού Μετώπου επικεφαλής των αγώνων των αγροτών μας», *Ριζοσπάστης*, 2/2/1936, σ. 6
«Οι διαλεχτοί των εργαζομένων δίνουν τον όρκο τους στον ελληνικό λαό», *Ριζοσπάστης*, 2/3/1936, σ. 1
«Οι εκπαιδευτικοί και οι κοινωνικές ιδέες», *Ριζοσπάστης*, 11/6/1925, σ. 3

«Οι κλέφτες του Γληνού δεν του συγχωρούν αυτά που έλεγε...», 21/5/2020. Διαθέσιμο στο: https://tinyurl.com/y3eofsuu
«Οι προεκλογικές κινητοποίησες στους συνικισμούς τις Αθήνας και Πειραιά», *Ριζοσπάστης*, 20/1/1936, σ. 5
«Οι χτεσινές και σημερινές συγκέντρωσες του Παλλαϊκού Μετώπου», *Ριζοσπάστης*, 19/1/1936, σ. 6
«Ο κ. Γληνός», *Ιδέα*, τχ 1, 1/1933
«Ο κ. Γληνός και η Σολομωνική του», *Ιδέα*, τχ 9, 9/1933, σσ. 188-189
«Ο λόγος του Γληνού για τα προβλήματα των νέων», *Ριζοσπάστης*, 25/1/1936, σ. 6
«Ο λόγος του σ. Γληνού στο Συνέδριο του παιδιού», *Ριζοσπάστης*, 9/4/1936, σ. 1
«Ομιλίαι. Η χθεσινή του Εκπαιδευτικού Ομίλου», *Ριζοσπάστης*, 19/5/1925, σ. 3
«Ο Νομάρχης της Μεσσηνίας απειλεί το Γληνό», *Ριζοσπάστης*, 29/5/1936, σ. 4
«Ο χτεσινός πρωτοφανής συναγερμός του λαού της Αθήνας. Δεκαπέντε χιλιάδες πολιτών στη μεγαλειώδη συγκέντρωση του Παλ. Μετώπου», *Ριζοσπάστης*, 21/1/1936, σσ. 1 και 5-6
«Πρόταση του Παλ. Μετώπου στην Επιτρ. Εξουσιοδοτήσεως για την γενική αμνηστεία», *Ριζοσπάστης*, 3/6/1936, σ. 4
«Σημειώματα. Ο σφραγιδόλιθος», *Αναγέννηση*, χρονιά Α', τχ 1 (9/1926), σ. 54
«Συγκεντρώσεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου», *Εργασία*, τχ 9-10 (1925), σ. 233
«Συγκέντρωση στην Νέα Ιωνία με 800», *Ριζοσπάστης*, 16/1/1936, σ. 4
«Συγκροτήθηκε Παλ. Μέτωπο στην Αθήνα», *Ριζοσπάστης*, 15/1/1936, σ. 4
«Συμφωνητικό του Κόμματος των Φιλελευθέρων και την Κοινοβουλευτικής Ομάδος του Παλλαϊκού Μετώπου», *Ριζοσπάστης*, 3/4/1936, σ. 1
«Συνεχίζονται οι εργασίες του Δημ/λικού Συνεδρίου. Οι λόγοι των εκπροσώπων των διαφόρων κομμάτων», *Ριζοσπάστης*, 13/3/1936, σ. 4
«Σχόλια. Η Κριτική», *Αναγέννηση*, χρονιά Β', τχ 10 (6/1928), σσ. 463-467
«Σχόλια. Προσδοκίες και προδοσίες», *Αναγέννηση*, χρονιά Β΄, τχ 10 (6/1928), σ. 463
«Σχόλια», *Αναγέννηση*, χρονιά Β', τχ 3 (11/1927), σ. 141
«Τα "δάνεια" του Μητσοτάκη από Γληνό και Δελμούζο», *Τα Νέα*, 10/6/2020. Διαθέσιμο στο: https://www.tanea.gr/2020/06/10/politics/ta-daneia-tou-mitsotaki-apo-glino-kai-delmouzo/
«Το βασικό πρόβλημα της παιδείας», *Εγνατία*, τόμ. 1ος, 1923-24
«Το Γερμανικό κλήριγκ. Ο λόγος του σ. Δ. Γληνού στη Νομοθετική Επιτροπή», *Ριζοσπάστης*, 20/6/1936, σ. 1
«Το γλωσσικόν αίσχος», *Ριζοσπάστης*, 10/4/1921, σ. 1
«Το εκπαιδευτικόν αίσχος», *Ριζοσπάστης*, 17/1/1921, σ. 1
«Το ζήτημα της εκλογής προέδρου της Βουλής», *Ριζοσπάστης*, 28/2/1936, σ. 1
«Το Παλλαϊκό Μέτωπο η μόνη εγγύηση και ελπίδα του λαού μας. Ο Γληνός εκ μέρους των διανοουμένων», *Ριζοσπάστης*, 20/1/1936, σ. 1
«Το Παλλαϊκό Μέτωπο στο πλευρό του λαού. Από το Συνέδριο της εργαζόμενης νεολαίας Ηρακλείου», *Ριζοσπάστης*, 14/5/1936, σ. 2
«Το πανάθλιον εκπαιδευτικόν», *Ριζοσπάστης*, 13/11/1917
«Το χθεσινό διάβημα του Παλλαϊκού Μετώπου στον κ. Δεμερτζή για την αμνήστευση των εκλεκτών του λαού», *Ριζοσπάστης*, 31/1/1936, σ. 1
«Το χθεσινό διάβημα των διανοουμένων», *Ριζοσπάστης*, 10/1/1936, σ. 3
«Το χτεσινό φοιτητικό συνέδριο. Η αποθέωση του σ. Γληνού», *Ριζοσπάστης*, 25/5/1936, σ. 1
«Φιλολογική και κοινωνική ζωή», *Ο Νουμάς*, τχ 753 (1922), σσ. 26-27

«Φωνητική γραφή», *Άρδην*, 12/10/2011. Διαθέσιμο στο: http://ardin-rixi.gr/archives/195417
«Χαίρε ώ χαίρε, Ελευθεριά», *Αναγέννηση*, χρονιά Β΄, τχ 8 (4/1928), σσ. 437-439
«Χρονικό του Εκπαιδευτικού Ομίλου», *Αναγέννηση*, χρονιά Β', τχ 4 (12/1927), σ. 190
«7 χιλιάδες εργαζόμενοι του προλεταριάτου Πειραιά με μια φωνή στη χθεσινή συγκέντρωση του Π. Μετώπου», *Ριζοσπάστης*, 22/1/1936, σσ. 1 και 5
«79262 Γάλλοι διανοούμενοι αλληλέγγυοι με τους πολ. Εξορίστους – Έντονη διαμαρτυρία στο Βασιλέα», *Ριζοσπάστης*, 4/1/1936
Berktay, H. «Αλήθειες και μύθοι για τους υπαίτιους της τραγωδίας», *Το Βήμα*, 24/11/2008
Αβδελά, Ε. «Μια γυναικεία επανάσταση. Οι γυναίκες "κατακτούν" τα υπουργεία και τις δημόσιες υπηρεσίες», ένθετο *Επτά Ημέρες*, *Η Καθημερινή*, 2/5/1999, σ. 23
Αγγελόπουλος, Ά. «Οι πνευματικοί άνθρωποι αποχαιρετούν τον Κωνσταντίνο Τσάτσο», *Νέα Εστία*, 1/11/1987, τχ 1448, σσ. 1397-1398
Αγτζίδης, Β. «Το γλωσσικό ζήτημα στις ελληνικές κοινότητες της Σοβιετικής Ένωσης», *Τα Ιστορικά* τχ 43 (12/2005), σσ. 421-448
Αγτζίδης, Β. «Λούξεμπουργκ, Γληνός και Σκληρός: Για το ζήτημα της Ανατολής και τους Νεότουρκους», 26/11/2019. Διαθέσιμο στο: https://tinyurl.com/y66x3xr6
Αγτζίδης, Β. «Ο Γληνός, οι Νεότουρκοι και οι δύο δρόμοι», 5/12/2019. Διαθέσιμο στο: https://tinyurl.com/yxlsdg4u
Αθανασιάδης, Χ. «Έθνος και σχολική Ιστορία», *Η Αυγή*, 27/9/2015
Αθανασιάδης, Χ. «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του '17. Με το βλέμμα στο μέλλον», *Η Αυγή*, 26/3/2017
Αθανασιάδης, Χ. «Φεμινίστριες δασκάλες στον Μεσοπόλεμο», *Παιδεία*, τχ 3, 6/2005, σ. 16
Αλεξίου, Έ. «Δημήτρης Γληνός. (Εκατό χρόνια από τη γέννησή του)», *Νέα Εστία*, τχ 112, 1982, σσ. 1256-1260
Αναστασιάδης, Τ. «"Δημήτρης Γληνός, Παιδαγωγός και Φιλόσοφος". Μελέτημα του τομέα Φιλοσοφίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων» [Βιβλιοκρισία], *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 25/7/1985
Ανδρουτσόπουλος, Γ. «Από τα φραγκοχιώτικα στα greeklish», *Το Βήμα*, 5/9/1999
Αυγήτας, Κ. «Η αγανάχτηση κουφοβράζει ανάμεσα στους σταφιδοπαραγωγούς», *Ριζοσπάστης*, 2/6/1936, σ. 4
Αυγήτας, Κ. «Συγκαλείται στον Πύργο Πανσταφιδικό Συνέδριο», *Ριζοσπάστης*, 9/6/1936, σσ. 1 και 4
Βαγδούτης, Ν. «Το υπαρξιακό ερώτημα και το κράτος έκτακτης ανάγκης», 13/11/2011. Διαθέσιμο στο: https://enthemata.wordpress.com/2011/11/13/vagdoytis/
Βάρναλης, Κ. «Διανοούμενοι λακέδες», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 5, 5/1933, σσ. 133-134
Βάρναλης, Κ. «Νεοελληνική πραγματικότητα και μαγεία», *Αναγέννηση*, χρονιά Α', τχ 7 (3/1927), σσ. 388-398
Βασιλάκης, Α. «Αναμνήσεις συναγωνιστών του. Στον Άη-Στράτη», *Επιθεώρηση Τέχνης* τόμ. Κ΄, τχ 119-120, 11-12/1964, σ. 535
Βλιζιώτης, Θ. «Ζωντανή γλώσσα και φωνητική γραφή», *Νέα Εστία* τχ 109 (1/7/1931), σσ. 714-716
Βουρνάς, Τ. «Μια επισκόπηση των πνευματικών αξιών στην Ελλάδα κατά την περίοδο 1930-1936», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ 89, 5/1962, σσ. 518-535
Βουρνάς, Τ. «Ο Δημήτρης Γληνός και η φοιτητική νεολαία της εποχής του», *Επιθεώρηση Τέχνης* τόμ. Κ΄, τχ 119-120, 11-12/1964, σσ. 548-549
Γ. Π. «Η δίκη του Ναυπλίου», *Δ.Ε.Ο.*, τ. 5 (1915), σσ. 194-205

Γάτος, Γ. «15 ανέκδοτα γράμματα του Γληνού στον Αλέκο Δελμούζο», στο: *Επιθεώρηση Τέχνης*, τόμ. Κ΄, τχ 119-120, 11-12/1964, σσ. 497-532
Γεωργαντίδης Χ. Ν. & Νικολακόπουλος, Η. «Η εξέλιξη της εκλογικής δύναμης του Κ.Κ.Ε. μεταξύ των δύο πολέμων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ 36-37 (1979)
Γεωργούλης, Κ. «Νεκρολογία για τον Δ. Γληνό», *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ 36, άνοιξη 2003, σσ. 141-147 [Το κείμενο πρωτοδημοσιεύτηκε στη *Νέα Εστία*, τόμ. 35, τχ 398-399, 1 και 15/1/1944, σσ. 106-111]
Γιανναράς, Χ. «Παγιδευμένοι στον εθνομηδενισμό», *Η Καθημερινή*, 23/11/2014
Γιαννιός, Ν. «Η εκπαιδευτική αναμόρφωσις», *Ριζοσπάστης*, 11/3/1918, σ. 1
Γκικόπουλος, Φ. «Η Ιστορία και η έρευνα», *Εφημερίδα των Συντακτών*, 6/7/2017. Διαθέσιμο στο: https://www.efsyn.gr/stiles/apopseis/116292_i-istoria-kai-i-ereyna
Γληνός, Α. «Από τον Μυστριώτη στον Λένιν: μερικοί προβληματισμοί του νεαρού Δημήτρη Γληνού», *Ριζοσπάστης*, 12/10/1986
Γληνός, Δ. «[Β' Μέρος] 1. Ρούσικη σαλάτα», *Νέος Κόσμος*, 2/12/1934
Γληνός, Δ. «[Β' Μέρος] 12. Στο ελληνικό σχολείο της Οντέσσας», *Νέος Κόσμος*, 17/12/1934
Γληνός, Δ. «[Β' Μέρος] 6. Γραφειοκρατία και αρμοδιοκρατία», *Νέος Κόσμος*, 10/12/1934
Γληνός, Δ. «"Τα ιδανικά της παιδείας" και ο κ. Παπανδρέου», *Κύκλος*, χρονιά Α', 2/12/1931, σσ. 69-79
Γληνός, Δ. «11. Ένα συνέδριο μοναδικό στην Ιστορία», *Νέος Κόσμος*, 8/10/1934
Γληνός, Δ. «12. Αλεξέι Μαξίμιτς Γκόργκι», *Νέος Κόσμος*, 9/10/1934
Γληνός, Δ. «19. Η μάχη», *Νέος Κόσμος*, 16/10/1934
Γληνός, Δ. «1ον Κόλασις ή Παράδεισος;», *Νέος Κόσμος*, 27/9/1934
Γληνός, Δ. «22. Ανακεφαλαίωση ερωτηματικών», *Νέος Κόσμος*, 19/10/1934
Γληνός, Δ. «31. Η εποποιία της σοσιαλιστικής εργασίας», *Νέος Κόσμος*, 30/10/1934
Γληνός, Δ. «40. Παρένθεση δεύτερη», *Νέος Κόσμος*, 8/11/1934
Γληνός, Δ. «48. Εμπόριο χωρίς εμπόρους», *Νέος Κόσμος*, 18/11/1934
Γληνός, Δ. «7ον Τριγυρνώντας στη μεγάλη πολιτεία», *Νέος Κόσμος*, 3/10/1934
Γληνός, Δ. «9ον Ακόμη ανάμεσα στα πλήθη», *Νέος Κόσμος*, 5/10/1934
Γληνός, Δ. «Αναγέννηση (Ο σκοπός και τα αιτήματα του περιοδικού)», *Αναγέννηση*, Α' έτος, τχ 1, 9/1926, σσ. 1-2
Γληνός, Δ. «Αντιπολεμικό Μανιφέστο των διανοουμένων», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 7-8, 6-7/1932
Γληνός, Δ. «Απάντηση σε θελληματικές απορίες», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 3-4, 3-4/1933, σσ. 106-107
Γληνός, Δ. «Γ' Και άλλα ερωτήματα», *Νέος Κόσμος*, 29/9/1934
Γληνός, Δ. «Γλωσσικός βυζαντινισμός», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, τχ 15, 7/1943
Γληνός, Δ. «Γράμμα του Γληνού για την τρομοκρατία», *Ριζοσπάστης*, 16/6/1936
Γληνός, Δ. «Δημοκοπία, αντίδραση, παιδεία», *Αναγέννηση*, χρονιά Β', τχ 2 (10/1927), σσ. 49-52
Γληνός, Δ. «Διακήρυξη της Διοικητικής Επιτροπής του "Εκπαιδευτικού Ομίλου"», *Αναγέννηση*, χρονιά Α', τχ 11-12 (7-8/1927), σσ. 578-598
Γληνός, Δ. «Δυσωδία τάφων κεκονιαμένων», *Πρωτοπόροι*, φ. 1-2, 2-3/1930
Γληνός, Δ. «Ε' Μόσχα, η πρωτεύουσα του νέου κόσμου», *Νέος Κόσμος*, 1/10/1934
Γληνός, Δ. «Εθνικοαπαελευθερωτικός αγώνας», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, τχ 2, 6/1942, σσ. 6-13
Γληνός, Δ. «Έθνος και γλώσσα», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 5 (1915), σσ. 47-62
Γληνός, Δ. «Ελληνικός εθνικοσοσιαλισμός», *Ριζοσπάστης*, 14-15/3/1936

Γληνός, Δ. «Ένα γράμμα σε όσους νιώθουν και πονούν: "Ελάτε να βοηθήσουμε τα παιδιά"», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 12, 11-12/1932, σσ. 421-422
Γληνός, Δ. «Η αλήθεια περί κομμουνιστών», *Το Ελεύθερο Βήμα*, 20-21/1/1936
Γληνός, Δ. «Η αναγέννηση της ελληνικής παιδείας», *Ριζοσπάστης*, 20/1/1936, σ. 1
Γληνός, Δ. «Η αστική δημοκρατία και τα προβλήματα του πολιτισμού στην Ελλάδα», *Ριζοσπάστης*, 11, 14, 18 και 22/3/1934 (τέσσερις επιφυλλίδες)
Γληνός, Δ. «Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας» [επιστολή], *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 5 (1915), σσ. 331-332
Γληνός, Δ. «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (Ένα γράμμα του κ. Γληνού)», *Ο Νουμάς* ΙΖ΄ τχ 669, 1/2/1920, σ. 67
Γληνός, Δ. «Η εκπολιτιστική επανάσταση» [α' μέρος], *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 10, 10/1933, σσ. 308-312
Γληνός, Δ. «Η εκπολιτιστική επανάσταση» [β' μέρος], *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 11, 11/1933, σσ. 343-345
Γληνός, Δ. «Η θεραπεία της αγραμματωσύνης», *Πρωτοπορία*, τόμ. 1930, σσ. 76-77
Γληνός, Δ. «Η κρίση του δημοτικισμού», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 11 (1923-1924), σσ. 3-45
Γληνός, Δ. «Η μάχη», *Νέος Κόσμος*, 16/10/1934
Γληνός, Δ. «Η μετεκπαίδευση των δημοδιδασκάλων στο πανεπιστήμιο» α' μέρος, *Εργασία*, τχ 6, 11/1923, σ. 125
Γληνός, Δ. «Η μετεκπαίδευση των δημοδιδασκάλων στο πανεπιστήμιο» β' μέρος, *Εργασία*, τχ 7-8, 12/1923, σ. 146
Γληνός, Δ. «Η προδοσία του λαού από τους Φιλελευθέρους», *Ριζοσπάστης*, 26/6/1936, σ. 1
Γληνός, Δ. «Και όμως είναι φασίστας και απατεώνας», *Ριζοσπάστης*, 28-29-30/3/1936
Γληνός, Δ. «Μια συνομιλία με το Λουνατσάρσκυ», *Πρωτοπόροι*, 9/1931, περίοδος Β΄, φ. 8ο, σσ. 324-325
Γληνός, Δ. «Ο Γληνός εκ μέρους των διανοούμενων» [Η αναγέννηση της ελληνικής παιδείας-προγραμματικό προεκλογικό μήνυμα του Γληνού], *Ριζοσπάστης*, 20/1/1936
Γληνός, Δ. «Ο ήρωας και τα παιδιά», *Ριζοσπάστης*, 9/2/1936
Γληνός, Δ. «Ο θεσμός των ανώτερων εποπτών της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως», *Εκπαιδευτική Επιθεώρησις*, τχ β', 1917, σ. 84
Γληνός, Δ. «Ο Μαρξισμός – Λενινισμός και τα νεοελληνικά προβλήματα», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, τχ 17, 9/1943
Γληνός, Δ. «Ο μασκαρεμένος φασισμός του κ. Κανελλόπουλου: Μια απάντηση στις προχτεσινές δημαγωγίες του», *Ριζοσπάστης*, 24/1/1936
Γληνός, Δ. «Ο σκοπός της Παιδαγωγικής Ακαδημίας», *Εργασία*, τόμ. Β΄, τχ 5-6, 11-12/1924, σσ. 100-112
Γληνός, Δ. «Οι Έλληνες στη Σοβιετική Ένωση», *Νέος* Κόσμος, 15/12/1934
Γληνός, Δ. «Οι έλληνες της Σοβιετικής Ένωσης και το γλωσικό πρόβλημα», *Νέοι Πρωτοπόροι*, 12/1934, σ. 487
Γληνός, Δ. «Ο "όχλος των αναλφάβητων"», *Ριζοσπάστης*, 2/2/1936, σ. 3
Γληνός, Δ. «Ο φασιστικός ιδεαλισμός στην Ελλάδα», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 7, 7/1933, σσ. 213-215
Γληνός, Δ. «Πόλεμος ενάντια στον πόλεμο», *Νέοι Πρωτοπόροι*, 1932
Γληνός, Δ. «Προλεγόμενα στο Β' τόμο», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 2, τχ α' (1/1912), σ. 6
Γληνός, Δ. «Προς τη Σύνταξη της Κομμουνιστικής Επιθεώρησης», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, τχ 8, 6/1932, σσ. 383-384

Γληνός, Δ. «Προς την εφημερίδα "Διδασκαλικό Βήμα"», [απόσπασμα από γράμμα των εκπροσώπων του Παλλαϊκού Μετώπου, Γληνού και Πλουμπίδη], *Διδασκαλικό Βήμα*, 15/1/1936
Γληνός, Δ. «Σοσιαλιστική συνείδηση», *Νέος Κόσμος*, 5/11/1934
Γληνός, Δ. «Στ. Παρένθεση», *Νέος Κόσμος*, 2/10/1934
Γληνός, Δ. «Στη μοδίστρα, στον κουρέα και στο καζίνο», *Ακρόπολις*, 18/6/1929, σσ. 1-2
Γληνός, Δ. «Συνομιλία μ' έναν ακαδημαϊκό», *Ριζοσπάστης*, 4/3/1936, σ. 4
Γληνός, Δ. «Σχόλια. Τα θολωμένα νερά», *Αναγέννηση*, χρονιά Β', τχ 1 (9/1927), σ. 46
Γληνός, Δ. «Τα εκατόχρονα της αστικής παιδείας», *Ριζοσπάστης*, 25/3/1936
Γληνός, Δ. «Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια (στ΄). Οι αγράμματοι που μένουν αγράμματοι», *Ακρόπολις* (14/6/1929), σ. 1
Γληνός, Δ. «Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια. Γ' Η σημερινή στιγμή», *Ακρόπολις*, 9/6/1929
Γληνός, Δ. «Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 3 (1913), σσ. 276-279
Γληνός, Δ. «Τα πορίσματα της γλωσικής έρευνας των Ν. Πρωτοπόρων», *Νέοι Πρωτοπόροι*, 9/1935, σσ. 221-222
Γληνός, Δ. «Τα προβλήματα των νέων», *Ριζοσπάστης*, 25/1/1936 [διεξοδική περίληψη από προεκλογικό λόγο στους νέους]
Γληνός, Δ. «Τέσσερα σημεία από το Συνέδριο των σοβιετικών συγγραφέων», *Νέοι Πρωτοπόροι*, 10/1934, σσ. 428-429
Γληνός, Δ. «Το γλωσσικό ζήτημα», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 5, 5/1934, σσ. 186-188
Γληνός, Δ. «Το κύμα της αγραματωσύνης (Γ΄)», *Ο Νέος Δρόμος* 6 (15/1/1929), σ. 5
Γληνός, Δ. «Το πιστοποιητικό της βαρβαρότητας», *Ριζοσπάστης*, 16/2/1936
Γληνός, Δ. «Το πρώτο τέταρτο του σοβιετικού αιώνα», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, τχ 6, 11/1942
Γληνός, Δ. «Το συμφωνητικό Παλλαϊκού Μετώπου και Φιλελευθέρων», *Ριζοσπάστης*, 25-26-27-28-29/4/1936
Γληνός, Δ. «Το συνέδριο της κοροϊδίας του παιδιού», *Ριζοσπάστης*, 11/4/1936, σ. 1
Γληνός, Δ. «Το συνέδριο της Μόσχας», *Νέοι Πρωτοπόροι*, 11/1934, σσ. 445-446
Γληνός, Δ. «Χρεωκοπία», *Νέοι Πρωτοπόροι*, φ. 4, 4/1936, σσ. 121-123
Γληνός, Δ. Η συμβουλή του Γληνού: εργάτες όλης της Ελλάδας ενωθείτε, *Ριζοσπάστης*, 22/1/1936 [χαιρετισμός στην προεκλογική συγκέντρωση του Πειραιά]
Γληνός, Δ. Ο λόγος του Γληνού για το Γερμανικό κλήριγκ, για την πρόταση της μομφής κ.ά., *Ριζοσπάστης*, 20/6/1936
Γληνός, Δ. Ο λόγος του παιδαγωγού Γληνού, *Ριζοσπάστης*, 21/1/1936, μαζί με απόσπασμα από το δημοσίευμα για την προεκλογική εκδήλωση του Παλλαϊκού Μετώπου στο θέατρο "Αλάμπρα"
[Γληνός, Δ.] Ομιλία του Δ. Γληνού στο Α' Παμφοιτητικό Συνέδριο, μαζί με το συνοδευτικό ρεπορτάζ του *Ριζοσπάστη*, 26/6/1936
Γληνός, Δ. «Πνευματικές μορφές της αντίδρασης», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 10, 11, 12 (9-12/1932) και τχ 1, 2 (1-2/1933), σσ. (αντίστοιχα) 349-351, 398-400, 424-426, 5-8, 49-53
Γληνός, Δ. «Πόλεμος ενάντια στον πόλεμο», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ 7-8, 6-7/1932
Δ. Γ. [Γληνός, Δ]. «Βιβλιοκρισίες - Δημ. Μωραΐτου "Τα ιδεώδη των μαθητών και μαθητριών", πείραμα ψυχολογικόν», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 9 (1921), σσ. 323-327
Δ. Φ. [Γληνός, Δ.] «Παιδεία και πολιτική. Έργα και ημέρες του Υπουργείου της Παιδείας», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 9 (1921), σσ. 94-98
Δ. Φ. [Γληνός, Δ.] «Τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 3 (1913), σσ. 276-277

Δάλκος, Χ. «Γραμματική της Ε΄ και ΣΤ΄ Δημοτικού: Η πανουργία της "επιστήμης"», *Άρδην*, 23/7/2012. Διαθέσιμο στο: http://ardin-rixi.gr/archives/6831
Δαμιανάκου, Β. «Ο δένδρος ο αγλαόκαρπος», *Διαβάζω*, τχ 61, 1983, σσ. 60-62
Δασκαλάκης, Γ. Δ. «Η συζήτηση ιδεοκρατίας και μαρξισμού στο Πανεπιστήμιο», *Ιδέα*, τχ 6, 6/1933, σσ. 395-401
Δελμούζος, Α. «Θολωμένα νερά», *Ελεύθερον Βήμα*, 12/10/1927
Δεσποτόπουλος, Κ. Ι. «Αναμνήσεις από τον καθηγητή Παναγιώτη Κανελλόπουλο», *Τομές*, τχ 1, περ. Β', Αθήνα, 1976, σσ. 8-9
Δεσποτόπουλος, Κ. Ι. «Οι πνευματικοί άνθρωποι αποχαιρετούν τον Κωνσταντίνο Τσάτσο», *Νέα Εστία*, 1/11/1987, τχ 1448, σ. 1391
Δεσποτόπουλος, Κ. Ι. «Ταγός του ελληνικού πνεύματος», *Η Καθημερινή*, 18/9/1986
Δημαράς, Α. «Κριτική Βιβλίου. Δημήτρης Γληνός, "Άπαντα"», *Ο Πολίτης*, τχ 63, 10/1983, σσ. 83-85
Δήμου-Τζαβάρα, Α. «Η φαινομενολογική μέθοδος από τον Husserl στον Heidegger», *Ζήνων*, Δελτίον της Φιλοσοφικής Εταιρείας Κύπρου, τχ 13-17, 1992-1996, σσ. 185-190
Δούκαρη, Δ. «Συνομιλία με τον Π. Κανελλόπουλο», *Τομές*, τχ 1, περ. Β', Αθήνα, 1976, σσ. 3-6
Δραγούμης, Φ. «Νέα μορφή του γλωσσικού ζητήματος. Το λατινικόν αλφάβητον. Ο κ. Φιλήντας και ο Κεμάλ», *Η Πρωΐα*, 10/2/1929, σ. 5
Εκπαιδευτική Επιθεώρησις, τόμ. Β', τχ α', 1/1919, σ. 20
Ελληνικά Γράμματα [Δελμούζος, Α.] «Λαχανιασμένη φευγάλα ή ο ελληνικός αρχοντοχωριατισμός», *Ελληνικά Γράμματα*, 7/1927, σσ. 51-57
Ελληνίς, τ. 1ος, έτος Α', αρ. 1-9, Αθήνα 1921, σ. 227
Ένας δάσκαλος, «Το αστικό κράτος και οι εκπαιδευτικοί υπάλληλοί του, Α'», *Ριζοσπάστης*, 9/6/1925, σ. 3
Εργασία, τχ 11-12, τόμ. Β', 1925, σ. 284
εφημ. *Ακρόπολις*, 16/6/1907, σ. 1
εφημ. *Ελεύθερος*, 25/6/1945
εφημ. *Μακεδονία*, 23/11/1985
Ζέβγος, Γ. «Ο κομμουνιστής Δημήτρης Γληνός», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, τχ 22, 1/1944
Ζούζουλα, Ε. & Θεριανός, Κ. «Δημήτρης Γληνός: ο αγωνιστής δάσκαλος, ο ριζοσπάστης παιδαγωγός», *Αντιτετράδια της εκπαίδευσης* τχ 68-69, 12/2003-2/2004
Η Αναγέννηση [Γληνός, Δ.] «Ανασκόπηση», *Αναγέννηση*, χρονιά Β', τχ 1 (9/1927), σσ. 1-2
Η Πρωία (4 & 5/11/1934), σσ. 1 & 1, 3 αντίστοιχα. Τα κείμενα, υπό τον κοινό επεξηγηματικό επίτιτλο «Δια να γνωσθή η αλήθεια», τιτλοφορούνται «Αφόρητοι πιέσεις εις την Ρωσσίαν δια να προληφθή η πλήρης αποτυχία» και «Η τραγική θέσις των Ελλήνων χωρικών της Ρωσσίας».
Η Φωνή του Βιβλίου, από 7 (30/9/1931) μέχρι περ. β΄, 4 (Απρ. 1932)
Ηλιού, Φ. «Δημήτρης Γληνός: από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην κοινωνική επανάσταση», *Τα Νέα*, 8/2/2000
Ηλιού, Φ. «Ο Τέλλος Άγρας και ο Εκπαιδευτικός Όμιλος (τέσσερα γράμματα στον Δημήτρη Γληνό)», *Το Δέντρο*, τχ 15 (1985), σσ. 5-13
Θεοδωρακόπουλος, Ι. Ν. «Αληθινός δημοτικισμός και πνευματικός νεοπλουτισμός», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, έτος Ε΄, τχ 1, 1934
Θεοδωρακόπουλος, Ι. Ν. «Τα δεκάχρονα του "Αρχείου"», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, έτος ΙΑ΄, 1940, σ. 2
Θεοδωρίδης, Χ. (Χρίστος Θρακιάς). «Η σημερινή θέση της ψυχολογίας», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 10 (1922), σ. 139

Θεοτοκάς, Γ. «Το ολέθριο στραβοπάτημα», *Ιδέα*, τχ 4, 4/1933, σσ. 253-257
Ι. Κ. [Κορδάτος], «Το νέον Πανεπιστήμιον», *Ριζοσπάστης*, 10/7/1924, σ. 1
Ιακωβίδης, Σ. «Τα παιδιά μας οδηγούνται σε αγλωσσία και αλαλία», *Σημερινή* [Κύπρου], 30/11/2014
Ιμβριώτη, Ρ. «Ο Δημήτρης Γληνός. Η προμηθεϊκή του θέληση γι' αναγέννηση», *Επιθεώρηση Τέχνης* τόμ. Κ΄, τχ 119-120, 11-12/1964, σσ. 403-424
Ιμβριώτης, Γ. «Δημήτρης Γληνός: Πρωτοπόρος του δημοτικισμού στην Παιδεία», *Ελευθερία*, 22/3/1964
Ιμβριώτης, Γ. «Η ιδεολογική πορεία του Δημήτρη Γληνού», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τόμ. Κ΄, τχ 119-120, 11-12/1964, σσ. 389-396
Ιωαννάτου, Ά. «Δημήτρης Γληνός: 60 χρόνια μετά το θάνατό του», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, τχ. 6, 2003. Διαθέσιμο στο: http://www.komep.gr/2003-teyxos-6/dhmhtrhs-glhnos-60-xronia-meta-to-thanato-toy
Καζάζης, Ν. «Η δράσις του μαλλιαρισμού», *Εμπρός*, 19/7/1924
Καζάζης, Ν. «Ο μπολσεβικισμός εν Ελλάδι», *Εμπρός*, 17/7/1924
Καλλίας, Κ. Μ. «Οι πνευματικοί άνθρωποι αποχαιρετούν τον Κωνσταντίνο Τσάτσο», *Νέα Εστία*, 1/11/1987, τχ 1448, σ. 1395
Καλοκαιρινός, Α. «Η συνωμοσία των φθόγγων», *Το Βήμα*, 22/7/2012
Καμπαγιάννης, Θ. «Η Αριστερά στην Ελλάδα και ο πόλεμος στη Μικρά Ασία», *Μαρξιστική Σκέψη*, τόμ. 12, 1-3/2014, σσ. 7-13
Κανελλόπουλος, Π. «Heidelberg. Ο χρυσός κρίκος του πνευματικού δεσμού μας», 1980, στο: Μόσχος, Ευ. (επιμ.), *Τα Δοκίμια*, τχ 2, 2002, Αθήνα: Εταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, σ. 532
Κανελλόπουλος, Π. «Και όμως είναι και παραμένει πάντοτε συκοφάντης! Ο κ. Παναγιώτης Κανελλόπουλος απαντά εις τον κ. Δ. Γληνόν. Ένα μαστίγωμα εις απάντησιν της συκοφαντικής εκστρατείας των κομμουνιστών. Τα παιδαριώδη επιχειρήματα του κ. Γληνού και το τελικό ξεσκέπασμα του ανθρώπου», *Ελληνική Φωνή*, 18/4/1936
Κανελλόπουλος, Π. «Ο άνθρωπος και η κοινωνία», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, τόμ. Γ'-Δ' (1931-1933), σσ. 150-170
Κανελλόπουλος, Π. «Ο πνευματικός άνθρωπος και ο όχλος», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, έτος Ε΄, 4/1934, τχ 2, σσ. 214-220
Κανελλόπουλος, Π. «Ποίηση και αλήθεια στη νεοελληνική ζωή», *Νέα Εστία*, τχ 65, Αθήνα, 1959, σσ. 268-270
Καραγιώργης, Κ. «Δημήτρης Γληνός», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, 12/1945, σ. 28
Καραντώνης, Α. «"Το Ελεύθερο Πνεύμα" του Γ. Θεοτοκά», *Ελληνική Επιθεώρησις*, 1929
Κασιούρας, Δ. «Σχετικά με τις φιλοσοφικές αντιλήψεις του Δ. Γληνού», *Διαβάζω*, τχ 61, 1983, σσ. 38-51
Καστρινού, Λ. «Οι αρχειοφιλόσοφοι», *Νέοι Πρωτοπόροι*, 4/1934, σ. 195
Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Μ. «Αλέκος Δελμούζος, ο άνθρωπος», *Νέα Εστία*, τόμ. 64ος, τχ 750, 1958, σ. 1452
Κόκκινος, Γ. «Κοσμοθεωρία, ιδεολογία, πολιτική στράτευση. Η περίπτωση του Αλέξανδρου Δελμούζου (1880-1956)», *Μνήμων*, τχ 24, 2002, σσ. 227-268
Κορδάτος, Γ. «Πώς πρωτογνώρισα το Γληνό», *Ελεύθερα Γράμματα*, Α', τχ 32-33, 21/12/1945, σσ. 5-6
Κορδάτος, Γ. «Τα κόμματα στην τελευταία δωδεκαετία (1909-1921)», *ΚΟΜ.ΕΠ.*, τχ 4, 4/1921, σσ. 249-254
Κουγέας, Σ. Β. «Ad memoriam...», *Νέα Εστία*, τόμ. 64ος, τχ 750, 1958, σ. 1402

Κουλουμβάκης Ε. «Επί του εκπαιδευτικού υπάρχουν κομμουνισταί διδάσκαλοι;», *Εμπρός*, 2/8/1925
Κουλουμβάκης Ε. «Η κατάρρευσις», *Εμπρός*, 31/12/1925
Κριαράς, Ε. «Και "η ορθογραφία κινείται"», *Το Βήμα*, 2/11/1997
Κυριάκης, Ευ. «Αι περί πολιτισμού φιλοσοφικαί απόψεις του Ιωάννου Μεταξά», *Το Νέον Κράτος*, τχ 11, 7/1938, σσ. 824-828
Κυριάκης, Ευ. «Παλαιαί και νέαι μορφαί ζωής – Πνευματικός και μηχανικός πολιτισμός», *Το Νέον Κράτος*, τχ 6, 2/1938, σσ. 180-186
Κωνσταντόπουλος, Σ. & Χριστοφιλόπουλος, Τ. «Ανοιχτή επιστολή στον κ. Τσάτσο, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας», *Νέοι Πρωτοπόροι*, τχ. 2, 2/1933
Λαϊκός, «Εκπαιδευτικά. Το λαϊκό σχολείο», *Ριζοσπάστης*, 8/8/1924, σ. 2
Λαχανάς, Β. «Άγνωστα στοιχεία για τον "Εκπαιδευτικό Όμιλο" και ηγετικά πρόσωπα της εποχής», *Νέα Εστία*, τχ 1334 (1983), σσ. 177-178. Διαθέσιμο στο: http://www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=138779&code=7827
Λαχανάς, Β. «Άγνωστα στοιχεία για τον "Εκπαιδευτικό Όμιλο" και ηγετικά πρόσωπα της εποχής», περ. *Τετράμηνα*, τχ 25-26 (1984), Άμφισσα, σσ. 1681-1688
Λαχανοκάρδης, Ε. «Προς τα εμπρός ή προς τα οπίσω;», *Εμπρός*, 15/9/1913, (7ο άρθρο υπό τον ίδιο τίτλο), σ. 7
Λιόντης, Κ. (επιμ.) «Τόποι εξορίας», αφιέρωμα της εφημ. *Η Καθημερινή*, 16/11/2003
Λιόσης, Β. «Η τακτική και η στρατηγική του ΚΚΕ τη δεκαετία του 1930 και οι εξελίξεις στην Κομιντέρν», *Μαρξιστική Σκέψη*, τόμ. 12, 1-3/2014, σσ. 31-44
Λυμπεράτος, Μ. «Τα ελληνικά λαϊκά μέτωπα και το ΚΚΕ. Οι ιστορικές απόπειρες εφαρμογής μιας ευρείας πολιτικής συμμαχιών», *Μαρξιστική Σκέψη*, τόμ. 12, 1-3/2014, σσ. 45-76
Μ. Ε., «Στην Ακροναυπλία», *Επιθεώρηση Τέχνης* τόμ. Κ', τχ 119-120, 11-12/1964, σσ. 544-547
Μακρή, Ν. «Στοχαστές της Γενιάς του '30», *Καθημερινή*, 30/8/1984
Μάξιμος, Σ. «Δημοκρατία και αντίδραση», *Ριζοσπάστης*, 8/6/1925, σ. 1
Μαρίνης, Κ. «Το δεσμεμένο πνέμα», *Ελεύθερα Γράμματα*, τχ 32-33, 21/12/1945, σ. 4
Μαρίνος, Γ. «Ο Γληνός, το λατινικό αλφάβητο και οι μύθοι της Αριστεράς», *Το Βήμα*, 3/8/2003
Μάρκος, «Η οικονομική κρίση και η κρίση της αστικής σκέψης», *ΚΟΜ.ΕΠ.* τχ 7, 5/1932, σ. 282
Μαυρογορδάτος Γ. Θ. «Ο Εθνικός Διχασμός ήταν κάτι το μοναδικό», *Το Βήμα*, 30/12/2018
Μαυροθαλασσίτης, Κ. «Η διαμαρτυρία των Γάλλων διανοουμένων», *Ριζοσπάστης*, 6/1/1936, σ. 3
Μαυροσκούφης, Δ. «Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός πριν και μετά την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος», *Φιλόλογος*, τχ 153, 2013, σ. 404
Μελετόπουλος, Μ. «Δημήτρης Γληνός. Από το Μιστριώτη στον Στάλιν», *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ 36, άνοιξη 2003, σσ. 96-147
Μελετόπουλος, Μ. «Η πνευματική εξέλιξη και το έργο του Παναγιώτη Κανελλόπουλου: ο φιλόσοφος», *Νέα Κοινωνιολογία*, τχ 4, χειμώνας 1988-1989, εκδ. Παπαζήση, σ. 67
Μπαστιάς, Κ. «Τα μεγάλα προβλήματα της ελληνικής ζωής. Μιμητικός ο νεώτερος πολιτισμός μας. Αι τρεις λύσεις προς μίαν διέξοδον. Αι απόψεις του κ. Δ. Γληνού», *Ελεύθερος Τύπος*, 25/10/1926, σ. 1
Μπάτσης, Δ. «Το δίδαγμα του Γληνού», *Ανταίος*, τχ. 13-14, 31/12/1945. Διαθέσιμο στο: http://www.marxistikiskepsi.gr/ index.php/14/11-2014-11-02-15-11-36
Μπέτσας, Γ., Χαραλάμπους, Δ. & Αμαραντίδου, Κ. «Τα πρώτα αναγνωστικά βιβλία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης 1917-1920 και η αξιολόγησή τους από τους εκπαιδευτικούς», *Επιστήμες Αγωγής*, 2011/2, σσ. 175-196

Μπιτσάκης, Ε. «Δημήτρης Γληνός: Από τον αστικό στο σοσιαλιστικό ανθρωπισμό», *Διαβάζω*, τχ 61, 26/1/1983, σσ. 32-37
Μ.Π.Ν., «Δημήτρης Γληνός», *Θέματα Παιδεία*ς, τχ 15-16, 9/2003-2/2004
Μπογιατζής, Β. «Ένας ξένος εναντίον φιλελευθερισμού και κομμουνισμού: ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος στο Αρχείον της Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών», *Μνήμων*, τχ 34, Αθήνα, 2015, σσ. 67-96
Μπουμπούς Γ. Δ. «Το αγροτικό ζήτημα και οι έλληνες σοσιαλιστές στις αρχές του ΧΧού αιώνα», *Δοκιμές*, τχ Β (9/1994), σσ. 119-128
Μωραΐτης, Γ. Κ. «Ο Δημήτρης Γληνός και η εκπαίδευση», *Νέα Παιδεία*, τχ 25, άνοιξη 1983, σσ. 58-69
Νέστορας, Δ. [Γληνός, Δ.] «Απεργία μαθητών», *Σχολική Εφημερίς*, 15/3/1936, σ. 1
Νέστορας, Δ. [Γληνός, Δ.] «Οργανωτική ενότητα», *Σχολική Εφημερίς*, 23/2/1936, σ. 1
Νέστορας, Δ. [Γληνός, Δ.] «Ο σωστός δρόμος», *Σχολική Εφημερίς*, 2/2/1936, σ. 1
Νούτσος, Π. «Δημοτικισμός και σοσιαλισμός», *Το Βήμα*, 1/2/2009. Διαθέσιμο στο: https://www.tovima.gr/2009/02/01/opinions/dimotikismos-kai-sosialismos/
Νούτσος, Π. «Ο φιλόσοφος του πολιτισμού», *Το Βήμα*, 24/11/2008. Διαθέσιμο στο: https://www.tovima.gr/2008/11/24/opinions/o-filosofos-toy-politismoy/
Νούτσος, Χ. «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917», *Η Αυγή*, 27/2/2017
Ξηροτύρης, Ι. Ν. «Αλέξανδρος Δελμούζος», *Λόγος και Πράξη*, τχ 6, 1978, σ. 12
Ο Ακροατής, «Η αγραμματωσύνη και οι διαλέξεις του κ. Γληνού. Πώς μπαίνει το ζήτημα», *Ριζοσπάστης*, 22/12/1928, σσ. 1-2
Π. Δ[ημητράτος]. «Τα "Ψηλά Βουνά". Παιδαγωγική επανάστασις», *Ριζοσπάστης*, 27/1/1919
Παλούκης, Κ. «Θεωρία της "τρίτης περιόδου", αναδιοργάνωση και κρίση του ΚΚΕ: "μπολσεβικοποίηση" ή "σταλινοποίηση";», *Μαρξιστική Σκέψη*, τόμ. 12, 1-3/2014, σσ. 14-30
Παλούκης, Κ. «Ο αντι-αλκοολισμός στο σοσιαλιστικό και κομμουνιστικό κίνημα του ελληνικού μεσοπολέμου». Διαθέσιμο στο: https://histopiagr.blogspot.com/2018/10/o.html?fbclid=IwAR2c9EC0ZvPZD0Pe_O0F__ibltIFkCJU2iRUTs0j9lZay9gvSvUk3Nd4Olg
Πανσέληνος, Α. «Τι θυμούμαι από το Δ. Γληνό», *Διαβάζω*, τχ 61, 1983, σσ. 62-63
Παπαμαύρος, Μ. «Η εκπαιδευτική πολιτική της Δημοκρατικής Κυβέρνησης», *Εργασία*, τχ 11-12, 1924
Πάπαρη, Κ. «Η φιλοσοφία του "Νέου Παρθενώνα"», 18/12/2016. Διαθέσιμο στο: https://www.efsyn.gr/themata/fantasma-tis-istorias/93662_i-filosofia-toy-neoy-parthenona
Παρ[ορίτης], Κ. «Ο Δημοτικισμός στην πολιτική», *Πρόοδος*, 15/6/1917
Παράσχος, Κ. «Γυναικείος ανθρωπισμός», *Η Απογευματινή Πρωτεύουσα*, 14/10/1921
Παρορίτης, Κ. «Για μια ομιλία», *Πρόοδος*, 3/3/1918
Παρορίτης, Κ. «Ένα όνειρο που σβύνει», *Ο Νουμάς*, τχ 714 (12/12/1920) και τχ 715 (19/12/1920), χρονιά ιζ'
Παρορίτης, Κ. «Η δημοτική στο σχολείο», *Πρόοδος*, 25/6/1917
Παρορίτης, Κ. «Η νέα ψυχοσύνθεσις», *Ελεύθερος Τύπος*, 10/1/1925
Πάσχος, Π. Β. «Τα γεγονότα και τα ζητήματα. Το ακανθώδες θέμα και πρόβλημα», *Νέα Εστία* 1634 (1/8/1995), σ. 1029
Πετρόπουλος, Γ. «Ο Δημήτρης Γληνός ως επιστήμονας και πολιτικός. Η διαμόρφωση μιας φυσιογνωμίας», *Μαρξιστική Σκέψη*, τόμ. 12, 1-3/2014, σσ. 122-142

Πιτσιτάκης Γ. «Πάνος Κορνάρος: Διανοούμενος, Κομμουνιστής και Μάρτυρας Ήρωας – Α' Μέρος», 11-07-2017. Διαθέσιμο στο: http://www.katiousa.gr/istoria/panos-kornaros-dianooumenos-kommounistis-kai-martyras-iroas-a-meros/#sdfootnote1anc

Πολίτη, Τ. «Δημήτρης Γληνός: η ιστορία του πατέρα μέσα από τα μάτια του γιου...», *Ταχυδρόμος*, τχ 41, 10/10/1985

Πολύβιος. «Το σταφιδικό ζήτημα και η αντιλαϊκή πολιτική της πλουτοκρατίας», *Ριζοσπάστης*, 2/5/1936

Ποριώτης, Ν. «Εκπαιδευτική ανειλικρίνεια», *Ριζοσπάστης*, 30/7/1917

Πορφύρης, Κ. «Με τον Δημήτρη Γληνό - Χριστούγεννα στην Ακροναυπλία - Η θεατρική παράστασι και το τραγούδι-θούριο», *Η Αυγή*, φ. 2748, 24/12/1961, σ. 6. Διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=45477/

Πορφύρης, Κ. «Ο φασισμός και η ιδεολογία ενός "κοινωνιολόγου"», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ 109, 1/1964, σσ. 19-37

Σ. Α. Φ., «Τι είδε ένας Έλλην εν Ρωσσία», *Εστία*, 11/10/1934, σ. 4

Σακκάς, Δ. «Δημήτρης Γληνός. Αφιέρωμα στον μεγάλο στοχαστή, δάσκαλο και πρωτοπόρο αγωνιστή με την ευκαιρία των εκατό χρόνων από τη γέννησή του», *Σύγχρονοι Καιροί*, 1, 1982, σσ. 11-14

Σαραντάκος, Ν. «Τσεγκιές», 8/4/2009. Διαθέσιμο στο: https://sarantakos.wordpress.com/2009/04/08/tsegkies/#comment-150510

Σαρκάτος, Π. [Πουλιόπουλος, Π.] «Εθνικισμός και αγριανθρωπισμός. Παρατηρήσεις απ' αφορμή του άρθρου του κ. Α. Δελμούζου "Εθνισμός και Ανθρωπισμός"», *Ριζοσπάστης*, 21/6/1925, σ. 1

Σβώλου, Μ. «Λίγα απ' όσα θυμάμαι για τον Δημήτρη Γληνό. Για την Ανάφη», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τόμ. Κ΄, τχ 119-120, 11-12/1964, σσ. 539-544

Σιάκαρης, Κ. «Δημήτρης Γληνός. Η ζωή και το έργο του», *Διαβάζω*, τχ 61, 1983, σσ. 22-31

Σίδερις, Α. Δ. «Η τελευταία των απόπειρα», *Ριζοσπάστης*, 8/6/1919, σ. 3

Σίδερις, Α. Δ. «Τι ζητούμεν», *Ριζοσπάστης*, 10/1/1919, σ. 1

Σκλάβαινας, Σ. «Γιατί λυσσά η αντίδραση κατά του Παλλαϊκού Μετώπου», *Ριζοσπάστης*, 2/3/1936, σσ. 1-2

Σκοπετέα, Σ. «Τα ιώτα και η κεραία», *Εποπτεία*, τχ 55, 3/1981

Στάρκος (Τάκης Κόντος). «Στα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Ελληνικού Φασισμού», *Ριζοσπάστης*, 5/1/1936, σ. 2

Στάρκος (Τάκης Κόντος). «Στα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Ελληνικού Φασισμού. Με τις αλυσσίδες στα χέρια – Στη Μυτιλήνη», *Ριζοσπάστης*, 6/1/1936, σ. 2

Στάρκος (Τάκης Κόντος). «Στα στρατόπεδα συγκέντρωσης του Ελληνικού Φασισμού. Η πρώτη μέρα στον Άη Στράτη», *Ριζοσπάστης*, 7/1/1936, σ. 2

Στάρκος (Τάκης Κόντος). «Οι πρώτες εντυπώσεις απ' την εξορία. Οργάνωση-Πειθαρχία-Ηθική», *Ριζοσπάστης*, 8/1/1936, σ. 2

Στάρκος (Τάκης Κόντος). «Οι τίμιοι διανοούμενοι, το χωριό και τα "έργα" μας», *Ριζοσπάστης*, 9/1/1936, σ. 2

Στάρκος (Τάκης Κόντος). «"Ελεύθεροι υπηρεσίας". Πώς περνούν οι ώρες», *Ριζοσπάστης*, 10/1/1936, σ. 2

Στάρκος (Τάκης Κόντος). «Η μορφωτική μας δουλειά», *Ριζοσπάστης*, 12/1/1936, σ. 2

Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. «Ανέκδοτες επιστολές του Γ. Σκληρού στον Γ. Ν. Πολίτη», *Μνήμων*, τ. 7ος (1978-79), Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, 1979, σσ. 18-45

Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. «Η σύνδεση του Δημήτρη Γληνού με το δημοτικιστικό κίνημα», *Διαβάζω*, τχ 61, 1983, σσ. 52-55

Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. «Η σύνδεση των Κοινωνιολόγων με το κίνημα του δημοτικισμού», *Τα Ιστορικά*, τχ 9, 1988, σσ. 366-368
Στεργίου, Δ. «Γ.Π. Σαββίδης: Η "φωνητική ορθογραφία είναι ηθική και κοινωνική πανάκεια"», *Παλμός Αιτωλοακαρνανίας* [διαδικτυακή εφημερίδα], 19/7/2012. Διαθέσιμο στο: http://palmosetoloakarnanias.blogspot.gr/2012/07/blog-post_9132.html
Στεργίου, Δ. «Πώς ένας από τους πιο επίμονους πορθητές της γλώσσας μας προβάλλεται ως διαφωτιστής», *ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ*, 26/1/2001
Στράνη, Α. «Η παρουσία και η απουσία του Δασκάλου Δημήτρη Γληνού στον Ταύρο», 1/10/2018. Διαθέσιμο στο: https://tinyurl.com/y2arvhj6
Σχολική Εφημερίς, τ. Α΄, τχ 30, 22/3/1936, σ. 1β
Τερζής, Ν. Π. «Το αίτημα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: μια κοινωνιολογική προσέγγιση», *Παιδαγωγική Επιθεώρηση*, τχ 3, 1985
Τ. Κ. «Αναμνήσεις συναγωνιστών του. Στον Άη-Στράτη», *Επιθεώρηση Τέχνης* τόμ. Κ΄, τχ 119-120, 11-12/1964, σσ. 537-539
Τρανός, Α. (Α. Βαμβέτσος) «Εκπαιδευτικός Όμιλος», *Ο Νουμάς*, τχ 462, 1/1912, σ. 25
Τρανός, Α. (Α. Βαμβέτσος) «Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος», *Ο Νουμάς*, τχ 477, 4/1912, σ. 266
Τριανταφυλλίδης, Μ. «Δέκα χρόνια», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 9 (1921), σσ. 5-26
Τριανταφυλλίδης, Μ. «Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 5 (1915), σσ. 11-46
Τριανταφυλλίδης, Μ. «Πριν καούν-Η αλήθεια για τ' Αναγνωστικά της δημοτικής», *Δ.Ε.Ο.*, τόμ. 9 (1921), σσ. 177-322
Τριανταφυλλίδης, Μ. «Το αλφαβητάριο με τον ήλιο», *Νέα Εστία*, τόμ. 64ος, τχ 750, 1958, σ. 1405
Τριανταφυλλόπουλος, Κ. «Σημείωμα για την ιστορία της σοσιαλιστικής κινήσεως στην Ελλάδα», εφημ. *Ελεύθερος*, 25/10/1945
Τσάτσος, Κ. «Η αποστολή της φιλοσοφίας του δικαίου εν τω συγχρόνω πολιτισμώ», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, έτος Δ΄, τχ 4, 7/1933
Τσάτσος, Κ. «Η θέση της ιδεοκρατίας στον κοινωνικόν αγώνα», *Ιδέα*, τόμ. 1ος, τχ 6, 6/1933, σσ. 360-366
Τσάτσος, Κ. «Μερικές ερωτήσεις για τον κ. Γληνό», *Ιδέα*, χρονιά 1, τχ 3, 3/1933, σσ. 200-201
Τσάτσος, Κ. «Ο Rickert και η Αϊδελβεργιανή παράδοση», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, έτος Δ΄, τχ 4, 7/1933
Τσάτσος, Κ. «Τα σύγχρονα πνευματικά ρεύματα στην επιστήμη του δημοσίου δικαίου», *Αρχείον Φιλοσοφίας και Θεωρίας των Επιστημών*, έτος Γ΄, τχ. 4, 7/1932, σσ. 410-442
Τσιριμώκος, Μ. «Ιστορία του Εκπαιδευτικού Ομίλου», *Νέα Εστία*, 1927, τχ 7-8, σσ. 405-406
Τσιρόπουλος, Κ. «Δρομολόγιο. Ο Κωνσταντίνος Τσάτσος άνθρωπος του καιρού μας», στο: «Έκφραση Τιμής στον Κωνσταντίνο Τσάτσο για την προσφορά του στο έθνος και τον πολιτισμό», *Τετράδια Ευθύνης*, τχ. 16, 5/1982, σ. 172
Φ. «Μια αποκαλυπτική και διδακτική ιστορία», *Ριζοσπάστης*, 20-21/10/2018. Διαθέσιμο στο: https://www.rizospastis.gr/page.do?publDate=20%2F10%2F2018&pageNo=22
Φραγκόπουλος, Θ. Δ. «Οι πνευματικοί άνθρωποι αποχαιρετούν τον Κωνσταντίνο Τσάτσο», *Νέα Εστία*, 1/11/1987, τχ 1448, σ. 1401
Φράγκος, Χ. «Παιδαγωγικές προσωπογραφίες και ανατομία της εκπαίδευσης», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ 1, 5-6/1981, σ. 14
Φραγκουδάκη, Ά. «Ο Γληνός και η παιδεία», *Διαβάζω*, τχ 61, 1983, σσ. 56-58
Φωτιάδης, Δ. «Ο πνευματικός ηγέτης», *Διαβάζω*, τχ 61, 1983, σσ. 59-60

Χ. [Χατζιδάκις] «Ο διδακτικός μπολσεβικισμός», *Αθήναι*, 18/1/1919
Χάρης, Γ. «Επανάληψις, μήτηρ πάσης ανίας μεν, αλλά…», *Εφημερίδα των* Συντακτών, 2/7/2016
Χατζιδάκη, Φ. «Δημήτρης Γληνός», *Νέα Εστία*, τχ 1187, 12/1976
Χατζιδάκη, Φ. «Πάντα ανοιχτά τα μάτια…», *Διαβάζω*, τχ 61, 1983, σσ. 63-64
Χατζιδάκης, Ν. «Σημερινές αντιλήψεις για τη γραφή των πολιτισμένων γλωσσών», *Νέα Εστία* 106, 1931, σ. 512
Χολέβας, Κ. «Η αριστερά και ο αφελληνισμός της Παιδείας», *Κυριακάτικη Δημοκρατία*, 9/8/2015
Ψαλλίδας, Γ. «Η Σοσιαλιστική Διεθνής ερμηνεύει το φασισμό», *Τα Ιστορικά*, τ. 10, 1989, σσ. 168-172

Β. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Αβδελά, Έ. «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», στο: Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τόμος Β', μέρος 1ο. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2002, σσ. 337-359
Αβδελά, Έ. «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο Μεσοπόλεμο: Όψεις και θέσεις», στο: Γ. Θ. Μαυρογορδάτος & Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1988, σσ. 193-204
Αγτζίδης, Β. «Όταν ο Γληνός "συνάντησε" τη Λούξεμπουργκ. Προσεγγίζοντας το Ζήτημα της Ανατολής και το κίνημα των Νεότουρκων», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό*. Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2019, σσ. 210-231
Αθανασιάδης, Χ. «Αγωγή», στην *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, Α'. Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2008, σσ. 101-102
Αθανασιάδης, Χ. «Επίμετρο» στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό*. Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2019, σσ. 309-314
Αθανασιάδης, Χ. «Η ιστορική έρευνα για τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό», Πρακτικά 6ου Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης *Ελληνική Γλώσσα και Εκπαίδευση*. Πάτρα, 2011, σσ. 55-59
Αθανασιάδης, Χ. «Προλογικό σημείωμα», στο: Μ. Μπέλλα *Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή (1921-1923). Ένα προδρομικό παιδαγωγικό και πολιτικό εγχείρημα του Δημήτρη Γληνού*. Αθήνα: Τόπος, 2018
Αθανασιάδης, Χ. *Δάσκαλοι και εκπαιδευτικός δημοτικισμός. Το περιοδικό Αυγή (1923-1925)*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2001
Αθανασιάδης, Χ. *Τα αποσυρθέντα βιβλία. Έθνος και σχολική ιστορία στην Ελλάδα, 1858-2008*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2015
Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, *Ιστορία της Γ' Διεθνούς*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, χ.χ.
Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, *Παγκόσμια Ιστορία*. Αθήνα: εκδ. Μέλισσα, 1963, τόμ. 16
Αλεξάνδρου, Δ. [Γληνός, Δ.] *Η σημερινή θέση των ανθρωπιστικών σπουδών στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εκδ. οίκος Ζαχαρόπουλου, 1940
Αλεξίου, Έ. *Βασιλική δρυς, Το Χρονικό της Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Καστανιώτη, 1983
Αμαραντίδου, Κ. «"Η ελληνική ορθογραφία έχει χρεωκοπήσει". Όταν ο Γληνός πρότεινε την εισαγωγή του λατινικού αλφάβητου», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το*

μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό. Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2019, σσ. 45-64

Αμαραντίδου, Κ. «Ιδεολογικοπολιτικές θεωρήσεις της σχολικής γνώσης στο έργο του Δημήτρη Γληνού», *Πρακτικά 7ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας της Εκπαίδευσης*. Πάτρα, 2014, σσ. 116-126

Ανταίος, Π. [Σταύρος Γιαννακόπουλος] *Για ένα Ελληνικό Σοσιαλισμό*. Αθήνα: Ηριδανός, χ.χ.

Αξελός, Λ. (επιμ.). *Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1952*, εισαγ.: Αλ. Σβώλου, «Η συνταγματική ιστορία της Ελλάδος». Αθήνα: Στοχαστής, 1972

Αποστολοπούλου, Γ. «Ο Γληνός και η φιλοσοφική ερμηνεία του "Σοφιστή"», στο: *Δημήτρης Γληνός. Παιδαγωγός και φιλόσοφος*, Τομέας Φιλοσοφίας Φιλοσοφικής Σχολής Ιωαννίνων. Αθήνα: Gutenberg, 1983, σσ. 59-76

Αργυριάδης, Φ. *Η γραπτή μας γλώσσα και οι δολιοφθορείς της*. Αθήνα: Μήνυμα, 1984

Αργυρίου, Α. «Εισαγωγή» στο: *Η ελληνική ποίηση. Ανθολογία-Γραμματολογία: Νεωτερικοί ποιητές του μεσοπολέμου*, τόμ. Δ'. Αθήνα: Σοκόλη, 2000

Αργυροπούλου, Ρ. «Η ελληνική κοινότητα της Σμύρνης την εποχή του Διαφωτισμού», στο: Ν. Χατζηγεωργίου (επιμ.) *Σμύρνη. Η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού*. Αθήνα: Τα Νέα, 2002

Αρώνη-Τσίχλη, Κ. *Το σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες*. Αθήνα: Παπαζήση, 1999

Αυδή-Καλκάνη, Ι. *Η επαγγελματικά εργαζόμενη Ελληνίδα*. Αθήνα: Παπαζήση, 1978

Βακαλόπουλος, Α. *Νέα ελληνική ιστορία, 1204-1985*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2004

Βακαλόπουλος, Κ. *Ιστορία της Ελλάδος, επίτομη και συνθετική: από τη γένεση του Νέου Ελληνισμού (1204) στη σύγχρονη Ελλάδα (2000)*. Θεσσαλονίκη: Αντ. Σταμούλης, 2005

Βάμβουκας, Ι. Μ. *Εισαγωγή στην ψυχοπαιδαγωγική έρευνα και μεθοδολογία*. Αθήνα: εκδ. Γρηγόρης, 2000 (6η έκδ.)

Βάρναλης, Κ. *Αϊ-Στράτης – Θυμήματα εξορίας*, επιμ.: Η. Κακαβάνη. Αθήνα: Καστανιώτης, 2014

Βάρναλης, Κ. «Ο Γληνός δάσκαλος», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού [1946]*. Αθήνα: Παπαζήση, 2003, σσ. 56-60

Βάρναλης, Κ. *Τι είδα εις την Ρωσσίαν των Σοβιέτ*, επιμ. Νίκος Σαραντάκος. Αθήνα: Αρχείο, 2014. [Πρόκειται για αναδημοσίευση των άρθρων του ποιητή από την εφ. *Ελεύθερος Άνθρωπος*]

Βάρναλης, Κ. *Φιλολογικά απομνημονεύματα*. Αθήνα: Κέδρος, 1998

Βέικου, Χ. «Δημήτρης Γληνός: γυναικείος ανθρωπισμός – όχι δικαίωμα αλλά καθήκον», στο: Μ. Μ. Στεργιούλης (επιμ.) *Δημήτρης Γληνός. Αφιέρωμα*. Αθήνα: Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, 2016, σσ. 137-157

Βεργόπουλος, Κ. *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*. Αθήνα: Εξάντας, 1975

Βοζίκας, Γ. «Δημήτρης Γληνός και σύγχρονος λαϊκός πολιτισμός. Ο Δημιουργικός ιστορισμός και το ζήτημα της "αναβίωσης" των πολιτισμικών φαινομένων. Μια σύγχρονη ανάγνωση», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό*. Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2019, σσ. 177-196

Βουρνάς, Τ. *Δημήτρης Γληνός: ο στοχαστής, ο αγωνιστής, ο δάσκαλος του γένους*. Αθήνα: Εκδ. Αφοί Τολίδη, 1975 (2η έκδ.)

Γαβριήλ, Α. [Γληνός, Δ.] *Οι χοίροι υΐζουσιν, τα χοιρίδια κοΐζουσιν, οι όφεις ιΰζουσιν*. Αθήνα: Εκδ. οίκος Δημητράκου, 1924 [ανατύπωση 1995, Αθήνα: Επικαιρότητα]

Γαβριηλίδης, Κ. *Το ημερολόγιο της Ανάφης στη δικτατορία του Μεταξά*, πρόλογος: Κ. Νάσης, επιμ.: Ν. Γαβριηλίδη. Αθήνα: Εντός, 1997

Γάτος, Γ. (επιμ.) *Το μέγα πάθος του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, 41 γράμματα του Γληνού στο Δελμούζο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003
Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΓΣΥΕ), *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1935
Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΓΣΥΕ), *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19 Δεκεμβρίου 1920*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1921
Γεωργίου, Β. (επιμ.) *Ιστορία της Αντίστασης 1940-45*, τόμ. 1ος. Αθήνα: ΑΥΛΟΣ, 1979
Γεωργίου, Β. (επιμ.) *Ιστορία της Αντίστασης 1940-45*, τόμ. 6ος. Αθήνα: ΑΥΛΟΣ, 1979
Γεωργοβασίλης, *Δ. Ιδεολογία και εκπαίδευση. Η περίπτωση του Δημήτρη Γληνού*. Αθήνα (ανατύπωση από το Αφιέρωμα στον Ευ. Παπανούτσο), 1980
Γιανίδης, Ε. *Οικοδόμοι και εμπρηστές ή η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η έκθεση της επιτροπείας*. Πόλη: τυπογρ. Μακρίδου & Αλευροπούλου, 1921
Γιαννακόπουλος, Γ. & Μουντούρη, Β. *Εισαγωγή στην Αρχειονομία*. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015
Γιάνναρης, Γ. *Φοιτητικά κινήματα και ελληνική παιδεία Ι*. Αθήνα: Ποντίκι, 1993
Γιαννουδάκη, Α. *Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλέξανδρου Σούτζου, Ίδρυμα Ευριπίδη Κουτλίδη: η συλλογή νεοελληνικής γλυπτικής και η ιστορία της 1900-2006*. Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 2009
Γληνός, Δ. «Απάντηση σε θεληματικές απορίες» [1933], *Εκλεκτές Σελίδες* 4, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1975, σσ. 95-100
Γληνός, Δ. «Γιάννης Ψυχάρης» [1930], *Εκλεκτές Σελίδες* 1, σημειώσεις: Β. Γ. Βανδώρος. Αθήνα: Στοχαστής, 1971, σσ. 101-120
Γληνός, Δ. «Γυναικείος ανθρωπισμός» [1921], *Εκλεκτές Σελίδες* 1, σημειώσεις: Β. Γ. Βανδώρος. Αθήνα: Στοχαστής, 1971, σσ. 35-61
Γληνός, Δ. «Δημιουργικός ιστορισμός» [1920], *Εκλεκτές Σελίδες* 1, σημειώσεις: Β. Γ. Βανδώρος. Αθήνα: Στοχαστής, 1971, σσ. 13-34
Γληνός, Δ. «Δημοκοπία αντίδραση παιδεία» [1927], *Εκλεκτές Σελίδες* 3, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1972, σσ. 18-23
Γληνός, Δ. «Διάγραμμα της διαλεχτικής φιλοσοφίας» [1936], *Εκλεκτές Σελίδες* 2, σημειώσεις: Β. Γ. Βανδώρος. Αθήνα: Στοχαστής, 1971, σσ. 138-143
Γληνός, Δ. «Ελληνική κοινωνία και ελληνική παιδεία» [1914], *Εκλεκτές Σελίδες* 3, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1972, σσ. 84-98
Γληνός, Δ. «Η αναγέννησις της ελληνικής παιδείας» [1915], *Εκλεκτές Σελίδες* 3, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1972, σσ. 114-122
Γληνός, Δ. «Η ελληνική αρρώστεια» [1926], *Εκλεκτές Σελίδες* 2, σημειώσεις: Β. Γ. Βανδώρος. Αθήνα: Στοχαστής, 1971, σσ. 109-123
Γληνός, Δ. «Η κρίση του δημοτικισμού» [1922], *Εκλεκτές Σελίδες* 2, σημειώσεις: Β. Γ. Βανδώρος. Αθήνα: Στοχαστής, 1971, σσ. 7-64
Γληνός, Δ. «Η Οχτωβριανή Επανάσταση και το εθνικό πρόβλημα» [1943], *Εκλεκτές Σελίδες* 4, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1975, σσ. 179-183
Γληνός, Δ. «Η σοσιαλιστική επανάσταση στον πολιτισμό» [1932], *Εκλεκτές Σελίδες* 4, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1975, σσ. 33-49
Γληνός, Δ. «Η φιλοσοφία του Χέγγελ» [1932], *Εκλεκτές Σελίδες* 2, σημειώσεις: Β. Γ. Βανδώρος. Αθήνα: Στοχαστής, 1971, σσ. 70-108
Γληνός, Δ. «Ημέρα ελευθερίας διά τους διδασκάλους» [1914], *Εκλεκτές Σελίδες* 3, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1972, σσ. 73-77

Γληνός, Δ. «Νοσταλγός ή προφήτης (Φρ. Νίτσε)» [1941], *Εκλεκτές Σελίδες* 1, σημειώσεις: Β. Γ. Βανδώρος. Αθήνα: Στοχαστής, 1971, σσ. 83-100
Γληνός, Δ. «Ο ποιητής Κώστας Βάρναλης» [1935], *Εκλεκτές Σελίδες* 2, σημειώσεις Β. Γ. Βανδώρος. Αθήνα: Στοχαστής, 1971, σσ. 124-137
Γληνός, Δ. «Ο φασιστικός ιδεαλισμός στην Ελλάδα» [1933], *Εκλεκτές Σελίδες* 4, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1975, σσ. 101-108
Γληνός, Δ. «Οδηγός στη μόρφωση» [1937], *Εκλεκτές Σελίδες* 3, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1972, σσ. 7-17
Γληνός, Δ. «Πνευματικές μορφές της αντίδρασης» [1932], *Εκλεκτές Σελίδες* 4, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1975, σσ. 50-94
Γληνός, Δ. «Ποιοι δρόμοι ανοίγονται μπροστά στους νέους» [1932], *Εκλεκτές Σελίδες* 4, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1975, σσ. 27-32
Γληνός, Δ. «Πολιτική ζωή και πολιτικά κόμματα» [1928], *Εκλεκτές Σελίδες* 4, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1975, σσ. 9-26
Γληνός, Δ. «Προγονοπληξία – προγονολατρεία – τα δύο είδη του κλασικισμού» [1914], *Εκλεκτές Σελίδες* 3, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1972, σσ. 60-66
Γληνός, Δ. «Τι είναι και τι θέλει το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο» [1942], *Εκλεκτές Σελίδες* 4, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1975, σσ. 146-178
Γληνός, Δ. «Το βασικό πρόβλημα της παιδείας» [1923], *Εκλεκτές Σελίδες* 1, σημειώσεις: Β. Γ. Βανδώρος. Αθήνα: Στοχαστής, 1971, σσ. 63-82
Γληνός, Δ. «Το βασικό πρόβλημα της παιδείας» [1923], *Εκλεκτές Σελίδες* 1, σημειώσεις: Β. Γ. Βανδώρος. Αθήνα: Στοχαστής, 1971, σσ. 63-82
Γληνός, Δ. «Το σοσιαλιστικό έθνος» [1943], *Εκλεκτές Σελίδες* 4, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1975, σσ. 184-187
Γληνός, Δ. «Τρία τραγούδια» [1936], *Εκλεκτές Σελίδες* 4, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1975, σσ. 117-125
Γληνός, Δ. «Τύπος παιδεία κλήρος» [1927], *Εκλεκτές Σελίδες* 3, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1972, σσ. 78-83
Γληνός, Δ. «Ύστερ' από το θάνατο του Ψυχάρη» [1931], *Εκλεκτές Σελίδες* 2, σημειώσεις: Β. Γ. Βανδώρος. Αθήνα: Στοχαστής, 1971, σσ. 65-69
Γληνός, Δ. «Χρεωκοπία» [1936], *Εκλεκτές Σελίδες* 4, επιμ. Λ. Αξελός. Αθήνα: Στοχαστής, 1975, σσ. 126-131
Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Α: 1898-1910*. Εκδ. φροντίδα, εισαγωγή, σημειώσεις: Φ. Ηλιού. Αθήνα: Θεμέλιο, 1983[α]
Γληνός, Δ. *Άπαντα Τόμος Β: 1910-1914*. Εκδ. φροντίδα, εισαγωγή, σημειώσεις: Φ. Ηλιού. Αθήνα: Θεμέλιο, 1983[b]
Γληνός, Δ. *Ένας άταφος νεκρός. Μελέτες για το εκπαιδευτικό μας σύστημα*. Αθήνα: εκδ. εταιρεία Αθηνά, 1925
Γληνός, Δ. *Η τριλογία του πολέμου (Οι μονόλογοι του ερημίτη της Σαντορίνης)*. Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία, 1945
Γληνός, Δ. *Η φιλοσοφία του Χέγγελ* [κείμενο διάλεξης τον Μάρτη του '35 στο θέατρο «Κεντρικό»]. Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία, 1946
Γληνός, Δ. *Τα σημερινά προβλήματα του ελληνισμού*. Εισαγ. Γ. Δ. Ζιούτου. Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία, 1945 (2η έκδ.)
Γληνός, Δ. *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ*. Πρόλογος Γ. Ζέβγου. Αθήνα: Ο Ρήγας, 1944
ΓΣΥΕ, *Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1935

Δαμανάκης, Μ. «Τα "σχολεία των ξενοφώνων" στην περίοδο του μεσοπολέμου», *Πρακτικά 5ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης*. Πάτρα, 2009, σ. 2
Δαφέρμος, Μ. *Το ιστορικό γίγνεσθαι της ψυχολογίας. Από τις μεθοδολογικές αντιλήψεις περί ψυχής ως τη μετατροπή της ψυχολογίας σε ανεξάρτητη επιστήμη*. Αθήνα: Gutenberg, 2010
Δελμούζος, Α. *Μαράσλειο και ζωή*. Αθήνα: Εταιρεία «Αθηνά», 1925
Δελμούζος, Α. *Μελέτες και Πάρεργα*, τ. Β'. Αθήνα: ιδιωτ. έκδ., 1958
Δελμούζος, Α. *Παιδεία και Κόμμα*, Αθήνα: εκδ. οίκ. Ν. Αλικιώτης & Υιοί, 1947
Δελμούζος, Α. *Πρώτες προσπάθειες στο Μαράσλειο 1923-1926*, τόμ. Α'. Αθήνα: Δημητράκος, 1929
Δέλτα, Π. Σ. *Αλληλογραφία 1906-1940*, επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1956
Δέλτα, Π. Σ. *Αρχείο*, επιμ. Π. Α. Ζάννας. Αθήνα: Ερμής, 1978
Δημαράς, Α. (επιμ.) *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια Ιστορίας*, τόμ. Β΄ 1895-1967, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 2003 (3η έκδ.)
Δημαράς, Α. «Η εκπαίδευση 1909-1922. Μεγάλα εκσυγχρονιστικά σχέδια και αντιδράσεις», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6ος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003, σσ. 170-171
Δημαράς, Α. «Χαρακτηριστικά αστικού φιλελευθερισμού στα εκπαιδευτικά προγράμματα των κυβερνήσεων Βενιζέλου», στο: Γ. Θ. Μαυρογορδάτος & Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1988, σσ. 21-32
Δημαράς, Κ. Θ. «Η διακόσμηση της ελληνικής ιδεολογίας», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους: Νεώτερος ελληνισμός από 1881 ως 1913*, τόμ. ΙΔ'. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1977
Δημαράς, Κ. Θ. *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, τ. 2. Αθήνα: Ίκαρος, 1987
Δημαράς, Κ. Θ. *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*. Αθήνα: Ερμής, 1998 (7η έκδ.)
Διακήρυξη Ελλήνων Συγγραφέων, 11/1/1982. Διαθέσιμο στο: https://goo.gl/zdorxz
Διατσέντος, Π. «Το γλωσσικό ζήτημα», *Θεωρία και Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, 2007. Διαθέσιμο στο: http://www.greek-language.gr/greekLang/studies/history/thema_12/index.html
Έκθεσις της Επιτροπείας της διορισθείσης προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας των δημοτικών σχολείων. Αθήνα: τυπογρ. Μ. Μαντζαβελάκη, 1921
Ελεγμίτου, Ε. & Μπακαλάκη, Α. *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*. Αθήνα: Ι.Α.Ε.Ν.-Γ.Γ.Ν.Γ., 1987
Ελευθεράκης, Θ. *Εθνικό σχολείο; Ιδεολογικές, κοινωνικοπολιτικές και φιλοσοφικές συγκρούσεις στο Μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Gutenberg, 2006
Ελευθεράκης, Θ. *Ταξικό ή υπερταξικό σχολείο. Ιδεολογικές συγκρούσεις στο χώρο της εκπαίδευσης κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Παντείου Παν/μίου, 2003
Ελεφάντης, Ά. *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον Μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1979 (2η έκδ.)
Ελληνικός Γλωσσικός Όμιλος (ΕΓΟ), *Ελληνική γλώσσα: συζητήσεις και αναζητήσεις*. Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1984
Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής. Γ' Αναθεωρητική. Συνεδριάσεις Α'-Θ' (2 Μαρτίου 1936-30 Απριλίου 1936). Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1938
Εταιρία «Η Εθνική Γλώσσα», *Προς το ελληνικό έθνος*. Αθήνα: Τυπογραφείο «Εστία», 1905

Ευθυμίου, Κ. *''Εργατική Βοήθεια'' και ''Κοινωνική Αλληλεγγύη''. Δύο παραδείγματα ταξικής αλληλέγγυας δράσης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Πρόλογος: Βαγγ. Καραμανωλάκης. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Συναδέλφων, 2014

Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής. Αθήνα, 1914, σ. 1285

Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ΄ εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως, 37η Συνεδρίαση (24/3/1924). Αθήνα: Σφενδόνη, 1925

Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ΄ εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως, 43η Συνεδρίαση (24/5/1924). Αθήνα: Σφενδόνη, 1925

Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ΄ εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως, 67η Συνεδρίαση (27/6/1924). Αθήνα: Σφενδόνη, 1925

Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ΄ εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως, 73η Συνεδρίαση (4/7/1924). Αθήνα: Σφενδόνη, 1925

Εφημερίς των Συζητήσεων της Δ΄ εν Αθήναις Συντακτικής των Ελλήνων Συνελεύσεως, 83η Συνεδρίαση (16/7/1924). Αθήνα: Σφενδόνη, 1925

Ζιώγου-Καραστεργίου Σ. «Η μικτή εκπαίδευση στα δευτεροβάθμια σχολεία στην Ελλάδα: προοπτικές και δημόσιες συζητήσεις από τις αρχές του αιώνα μας μέχρι σήμερα», στο: Β. Δεληγιάννη & Σ. Ζιώγου (επιμ.) *Εκπαίδευση και φύλο. Ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1999

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. «Η διάσταση του φύλου στην παιδαγωγική θεωρία και εκπαιδευτική πράξη από το 1900 έως το 1930: Λόγος-αντίλογος στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων του Ελευθερίου Βενιζέλου», στο: Τζήκας, Χ. (επιμ.) *Ζητήματα ιστορίας και ιστοριογραφίας της εκπαίδευσης. Πρακτικά επιστημονικής διημερίδας*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2006

Ζομπανάκης, Γ. «Δημήτριος Γληνός», στο: *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Α'. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα-Herder, 1968, σ. 746

Ζωίδης, Γ. «Ο Δημήτρης Γληνός και η πρώτη σοσιαλιστική χώρα της γης», στο: *Δημήτρης Γληνός. 100 χρόνια από τη γέννησή του*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1985 (2η έκδ.), σσ. 91-100

Ηλιού, Φ. «Από τον Μιστριώτη στον Λένιν», στο: *Δημήτρης Γληνός. Παιδαγωγός και φιλόσοφος*, Τομέας Φιλοσοφίας Φιλοσοφικής Σχολής Ιωαννίνων. Αθήνα: Gutenberg, 1983, σσ. 11-23

Ηλιού, Φ. *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης (1819)*. Ελληνική απόδοση Ι. Πετροπούλου. Αθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, 1986

Ηλιού, Φ. *Ψηφίδες ιστορίας και πολιτικής του εικοστού αιώνα*. Επιμ. Άν. Ματθαίου, Στρ. Μπουρνάζος, Π. Πολέμη. Αθήνα: Πόλις, 2007

Ησαΐας, Η. *Ιστορία του Ελληνικού Προσκοπισμού*. Αθήνα: Σ.Ε.Π., 2011, 2η έκδ., [1η έκδ. το 1949]

Θεοδωρίδης, Χ. «Η διανόηση του Γληνού», Παράρτημα στο: *Άρθρα για το Δημήτρη Γληνό στην «Κομμουνιστική Επιθεώρηση»*, τχ 22, 1/1944

Θεοδωρόπουλος, Π. Ι., Παπαζαχαρίου, Ά. & Καλλιάφας, Σ. Μ. *Αναίρεσις των Μαρασλειακών του Αρεοπαγίτου κ. Γ. Αντωνακάκη: Υποβαλλόμενη προς την σεβαστήν Βουλήν τον Ελλήνων και την κοινήν γνώμην*. Αθήνα: Τυπογρ. Αλ. Βιτσικουνάκη, 1926

Θεοδώρου, Β. & Καρακατσάνη, Δ. «Η εφαρμογή των αρχών της Νέας Αγωγής στο κίνημα των υπαίθριων σχολείων στην Ευρώπη τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αι. Μια συγκριτική προσέγγιση». Διαθέσιμο στο: http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/karakatsani.htm

Θεριανός Κ. & Μπέλλα, Μ. «Δημήτρης Γληνός: Ο ριζοσπάστης παιδαγωγός», 10/2/2013. Διαθέσιμο στο: https://goo.gl/zfnY4M

Θεριανός Κ. & Μπέλλα, Μ. «Ο εθνικισμός στα σχολικά εγχειρίδια. Η μελέτη του Δημήτρη Γληνού και του Σωκράτη Κουγέα για τα σχολικά βιβλία που γράφτηκαν κατά και μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό*. Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2019, σσ. 23-44

Θεριανός, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. «Μια βαλίτσα γεμάτη βιβλία. Παρατηρήσεις με αφορμή ένα αναγνωστικό των Ελλήνων της ΕΣΣΔ σε φωνητική γραφή», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό*. Αθήνα: Τόπος, 2019, σσ. 99-107

Θεριανός, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. «Ο Δημήτρης Γληνός στη Σοβιετική Ένωση», Εισαγωγή στο: *Δημήτρης Γληνός, Η αυγή ενός νέου πολιτισμού. Άρθρα στον τύπο από το ταξίδι στην ΕΣΣΔ*. Αθήνα: εκδ. Τόπος, υπό έκδοση

Θεριανός, Κ. «Μορφές του Ιστορισμού», 2013. Διαθέσιμο στο: http://criticeduc.blogspot.gr/2013/03/blog-post.html

Θεριανός, Κ. «Ο Δημήτρης Γληνός και ο "σχολικός απολογισμός"», 2015. Διαθέσιμο στο: http://criticeduc.blogspot.gr/2015/05/blog-post.html

Θεριανός, Κ. «Ο Δημιουργικός Ιστορισμός του Δημήτρη Γληνού», στο: Μ. Μ. Στεργιούλης (επιμ.) *Δημήτρης Γληνός. Αφιέρωμα*, Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων. Αθήνα, 2016, σσ. 95-102

Θεριανός, Κ. «Παιδαγωγικές αναζητήσεις και πρακτικές του μεσοπολέμου: Δημήτρης Γληνός και Αλέξανδρος Δελμούζος», 5/10/2018. Διαθέσιμο στο: http://criticeduc.blogspot.com/2018/10/blog-post.html

Ιμβριώτης, Γ. «Ο Γληνός φιλόσοφος», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού [1946]*. Αθήνα: Παπαζήση, 2003, σσ. 25-36

Ιστορικό Τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ, *Δοκίμιο Ιστορίας του ΚΚΕ, Α΄ Τόμος, 1918-1949*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2012 (7η έκδ.)

Καγκελάρης, Π. Δ. *Αθανάσιος Λευκαδίτης 1872-1944. Ιδρυτής του Ελληνικού Προσκοπισμού*. Αθήνα: ιδιωτ. έκδ., 1994 (2η έκδ.)

Κακριδή-Φερράρι, Μ. «Ορθογραφικές μεταρρυθμίσεις: στάσεις και αντιστάσεις», στο: Μ. Θεοδωροπούλου (επιμ.) *Θέρμη και φως: αφιερωματικός τόμος στη μνήμη του Α.-Φ. Χριστίδη*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2008

Καλαμπούκας, Δ. *Ιστορική ορθογραφία: αναγκαίο κακό ή άταφος νεκρός;*. Αθήνα: ιδιωτ. έκδ., 2017

Καλαντζής, Κ. Γ. *Στον αστερισμό του Δημήτρη Γληνού. Κώστας Σωτηρίου, Ρόζα Ιμβριώτη, Μιχάλης Παπαμαύρος: Οι τρεις φωτισμένοι παιδαγωγοί και αγωνιστές της εθνικής αντίστασης*. Αθήνα: Δίπτυχο, 1985

Καλιόρης, Γ. *Ο γλωσσικός αφελληνισμός*. Αθήνα: Πολύτυπο, 1984

Καλογιάννης, Γ. Χ. *Ο Νουμάς και η εποχή του (1903-1931)*. Αθήνα: Επικαιρότητα, 1984

Καλόγνωμου, Ζ. *Το έργο του γλύπτη Θανάση Απάρτη (1899-1972)*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Ε.Μ.Π., 1988

Καμαρινού, Κ. *Συνεχιζόμενη Εκπαίδευση: Η περίπτωση της Συνεχιζόμενης Επιμορφωτικής διαδικασίας των πολιτικών κρατουμένων της περιόδου 1924-1974*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2002

Καμαρινού, Κ. *Τα «πέτρινα» πανεπιστήμια. Ο αγώνας για τη μόρφωση στις φυλακές και τις εξορίες, 1924-1974*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2005

Κανελλόπουλος, Π. «Κριτική του Ιστορικού Υλισμού», *Επιφυλλίδες. Επιστήμαι-Τέχναι-Ιστορία*. Αθήνα: Εκδ. οίκος Ελευθερουδάκης ΑΕ, 1928

Κανελλόπουλος, Π. *Θα σας πω την αλήθεια (μια ιδεολογική πολιτική ομολογία)*. Αθήνα, 1945 (2η έκδ.)

Καραγιάννης, Ε. Π. «Ο Δημιουργικός ιστορισμός του Δημήτρη Γληνού. Η εννοιοδότηση και η ποιητική του, η "παροντοκεντρική" θεώρηση του παρελθόντος και η μνημονική-ταυτοτική προσέγγισή του», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό*. Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2019, σσ. 197-209

Καραγιώργης, Κ. «Ο Γληνός σαν πέννα», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού [1946]*. Αθήνα: Παπαζήση, 2003, σσ. 61-79

Καραμπάτσος, Η. *Η Σταφιδική Εξέγερση του 1935. Ο ατέρμονος «Μεσοπόλεμος» της αγροτιάς*. Αθήνα: Σύγχρονη Σκέψη, 2015

Καραντζόλα, Ε. «Ο μύθος για το "απαραβίαστο" της ιστορικής ορθογραφίας», *10 μύθοι για τη νεοελληνική γλώσσα*. Διαθέσιμο στο: http://www2.media.uoa.gr/lectures/linguistic_archives/linguistics0203/10_myths/myths_print.html

Κατσαντώνης, Γ. *Η Αριστερή παράταξη των δασκάλων στο Μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1998

Κάτσικας, Χ. & Θεριανός, Κ. «Σύντομη ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας», 22/3/2009. Διαθέσιμο στο: https://ekpaideysi.espivblogs.net/?p=1679

Κατσόβσκα-Μαλιγκούδη, Γ. *Ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης (1917-1991)*. Αθήνα: Gutenberg, 2012

ΚΕ του ΚΚΕ. *Το Πρώτο Συνέδριο του ΣΕΚΕ. Πρακτικά*. Αθήνα, 1982

Κιτρομηλίδης, Π. «Σμύρνη: Οι φυσιογνωμίες μιας πόλης», στο: Ν. Χατζηγεωργίου (επιμ.) *Σμύρνη. Η Μητρόπολη του Μικρασιατικού Ελληνισμού*. Αθήνα: Τα Νέα, 2002, σσ. 7-14

ΚΚΕ. «Απόφαση για την κατάσταση της Ελλάδας και τα καθήκοντα του Κόμματος», *Επίσημα Κείμενα, τόμ. 4, 1934-1940*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1975

ΚΚΕ. «Η 6η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ», *Επίσημα Κείμενα, τόμ. 4, 1934-1940*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1975

ΚΚΕ. «Πρόσκληση της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ», *Επίσημα Κείμενα, τόμ. 4, 1934-1940*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1975

ΚΚΕ. «Συμφωνητικό του Κόμματος των Φιλελευθέρων και της κοινοβουλευτικής ομάδας του Παλλαϊκού Μετώπου», *Επίσημα Κείμενα, τόμ. 4, 1934-1940*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1975

ΚΚΕ. *Δέκα χρόνια αγώνες, 1935-1945*. Αθήνα: ΚΕ ΚΚΕ, 1946

ΚΚΕ. *Επίσημα Κείμενα του ΚΚΕ*, τ. Α' 1918-1924. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1974 (2η έκδ.)

Κοκκίνη, Ε. *Δημήτρης Γληνός 1882-1943. Η εποχή, η ζωή και το έργο του*. Αθήνα: Φιλιππότη, 1989

Κόκκινος, Γ. *Ο πολιτικός ανορθολογισμός στην Ελλάδα. Το έργο και η σκέψη του Νεοκλή Καζάζη (1849-1936)*. Αθήνα: Τροχαλία, 1996

Κόκκινος, Γ. & Μπογιατζής Β. *Αναζητώντας «Ιερό Καταφύγιο». Ο Αλέξανδρος Δελμούζος και η σύγχρονή του ελληνική διανόηση*. Αθήνα: Ταξιδευτής, 2017

Κολιόπουλος, Ι. «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1η Μαρτίου 1935 έως την 28η Οκτωβρίου 1940», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. 15, Αθήνα, 1978

Κονδύλης, Π. *Αντίδραση-Παλινόρθωση*. Αθήνα: Ίνδικτος, 2001

Κοντομήτρος, Γ. *Η γερμανική Μεταρρυθμιστική Παιδαγωγική και οι επιδράσεις της στην ελληνική εκπαίδευση κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα*. Διδακτορική διατριβή. Βόλος: ΠΤΔΕ Παν/μίου Θεσσαλίας, 2006

Κορδάτος, Γ. *Δημοτικισμός και λογιωτατισμός*. Αθήνα: Μπουκουμάνης, 1974 (4η έκδ.)
Κορδάτος, Γ. *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*. Αθήνα: Μπουκουμάνης, 1972 (7η έκδ.)
Κουκουράκης, Γ. & Σαβοριανάκης, Π. «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στην ελληνική και διεθνή πολιτική σκηνή, 1910-1923», στο: Γαρδίκα-Κατσιαδάκη, Ε. (επιμ.) *Στα χρόνια του Βενιζέλου. Εσωτερική και εξωτερική πολιτική, Οικονομία, Εκπαίδευση, Πολιτισμός*. Αθήνα-Χανιά: εκδ. Καλειδοσκόπιο, 2010
Κουρκουρής, Ν. *Ελληνικός Προσκοπισμός 1910-1920. Μ. Νεγρεπόντης – Δ. Γληνός*, τόμ. 4ος. Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2009
Κουρκουρής, Ν. *Ελληνικός Προσκοπισμός 1910-1935. Αθανάσιος Λευκαδίτης*, τόμ. 2ος. Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2009
Κουρκουρής, Ν. *Ελληνικός Προσκοπισμός 1910-1935. Ελευθέριος Βενιζέλος*, τόμ. 1ος. Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2009
Κουρκουρής, Ν. *Ελληνικός Προσκοπισμός 1910-1935. Κωνσταντίνος Μελάς*, τόμ. 3ος. Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, 2009
Κούσουλας, Δ. *ΚΚΕ. Τα πρώτα τριάντα χρόνια 1918-1949*. Αθήνα: Oxford University Press, Ελληνική Ευρωεκδοτική ΕΠΕ, 1987
Κουτσώνης, Β. *Από τα «Ψηλά Βουνά» στα Σχολεία του Βουνού. Ιδεολογικές οσμώσεις στα αναγνωστικά της «Ελεύθερης Ελλάδας»*. Μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας, Πάντειο Παν/μιο, 2017
Κρητικός, Γ. «Κοινωνική δικαιοσύνη και εκπαιδευτική πολιτική στον ελληνικό χώρο (1922-1932)», *Πρακτικά 5ου Επιστημονικού Συνεδρίου Ιστορίας Εκπαίδευσης*. Πάτρα, 2009
Κριαράς, Ε. *Πρόσωπα και θέματα από την ιστορία του δημοτικισμού*. Αθήνα: Καστανιώτης, 1986
Κριμπάς, Κ. «Επιστήμη-έρευνα-τεχνολογία. Η πανεπιστημιακή εκπαίδευση», στο: *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6ος. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 2003
Κυπριανός, Π. *Συγκριτική Ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*. Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2015 (3η έκδ.)
Κωστής, Κ. «Ελληνική οικονομία στα χρόνια της κρίσης, 1929-1932», στο: Θ. Βερέμης και Γ. Γουλιμή (επιμ.) *Ελευθέριος Βενιζέλος: κοινωνία - οικονομία - πολιτική στην εποχή του*. Αθήνα: Γνώση, 1989
Λαδογιάννη, Γ. *Κοινωνική κρίση και αισθητική αναζήτηση στον Μεσοπόλεμο, η παρέμβαση του περιοδικού Ιδέα*. Αθήνα: Οδυσσέας, 1993
Λάμνιας, Κ. *Επικοινωνιακή λογικότητα. Συγκρότηση και εξέλιξη των δομών λογικότητας του υποκειμένου*. Αθήνα: Παρατηρητής, 1996
Λαμψίδου, Ου. *Η αυτοβιογραφία του πατέρα μου*. Αθήνα: εκδ. Γαβριηλίδης, 2014
Λέφας, Χ. *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, 1942
Λιάκος, Α. «Γλώσσα και έθνος στη Νεότερη Ελλάδα», *Θεωρία και Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*, 2007. Διαθέσιμο στο: http://www.greek-language.gr/greekLang/studies/history/thema_18/
Λιάκος, Α. «Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης», στα: Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, τόμ. Β', 1986, σ. 599
Λιάκος, Α. *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;*. Αθήνα: Πόλις, 2007
Λιναρδάτος, Σ. *Η 4η Αυγούστου*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1988 (5η έκδ.)
Λογάρης, Χ. «Η έκδοση του "Σοφιστή"», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού [1946]*. Αθήνα: Παπαζήση, 2003, σσ. 13-24
Λούρος, Ν. Κ. *Χτες, αναμνήσεις, εντυπώσεις, στοχασμοί*. Αθήνα: Ελληνική Παιδεία, 1981
Λυκιαρδοπούλου, Σ. «Λέσβιοι καθηγητές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών: Η περίπτωση των αδελφών Δημήτριου και Γρηγόριου Βερναρδάκη», στο: *4ο Διεθνές Επιστημονικό*

Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, 2006. Διαθέσιμο στο: http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/likiardopoulou.htm. Ανακτήθηκε στις 21/9/2017

Λυκογιάννης, Θ. «Κοντά στο Δάσκαλο», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού [1946]*. Αθήνα: Παπαζήση, 2003, σσ. 80-115

Μάλαμας, Λ. *Δημήτρης Γληνός. Ιστορική μονογραφία και η κοινωνιολογία του*. Γιάννενα: Ελεύθερο Πνεύμα, 2002

Μαλαφάντης, Κ. Δ. «Νεοελληνικός Διαφωτισμός και Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός. Ιδεολογικές συνέχειες και αδιέξοδες επιβιώσεις κατά τον Δημήτρη Γληνό», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό*. Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2019, σσ. 283-308

Μανούσακας, Γ. *Ο Εμφύλιος. Στη σκιά της Ακροναυπλίας*. Αθήνα-Γιάννινα: Δωδώνη, 1986

Μαργαρίτης, Γ. (επόπτης). *Ιστορία των Ελλήνων, 12ος τόμος Νεώτερος Ελληνισμός 1910-1940*. Αθήνα: εκδ. Η. Μανιατέας-Ι. Τεγόπουλος, χ.χ.

Μαργαρίτης, Γ. «Ο Δημήτρης Γληνός και η εποχή του», στο: Μ. Μ. Στεργιούλης (επιμ.) *Δημήτρης Γληνός. Αφιέρωμα*, Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων. Αθήνα, 2016, σσ. 128-136

Μαρτίνου-Κανάκη, Σ. *Το κίνημα της Μεταρρυθμιστικής Παιδαγωγικής και η επίδρασή του στο παιδαγωγικό έργο του Μιχάλη Παπαμαύρου*. Διδακτορική διατριβή. Ρόδος: Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής, 2007

Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. «Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός», στο: Γ. Θ. Μαυρογορδάτος & Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1988, σσ. 9-19

Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. «Οι πολιτικές εξελίξεις. Από το Γουδί ως τη Μικρασιατική Καταστροφή», στο: Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 6. Αθήνα: Νέα Γράμματα, 2003

Μαυρογορδάτος, Γ. Θ. *1915, Ο Εθνικός Διχασμός*. Αθήνα: Πατάκης, 2015

Μελετιάδης, Χ. *Δημήτρης Γληνός. Παιδαγωγική θεωρία και πράξη*. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1989

Μελετόπουλος, Μ. *Μαρξισμός και τροτσκισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Παπαζήση, 2015

Μέξης, Δ. Ν. *Ο ιστορικός Γιάννης Κορδάτος και το έργο του*. Αθήνα: Μπουκουμάνης, 1975

Μεσεβρινός (Μυστακίδης, Α.). *Σωστή δημοτική*. Θεσσαλονίκη: Τα Τετράδια του Ρήγα, αρ. 15, 1978

Μήλλας, Η. *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2001

Μοσκώφ, Κ. *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης*. Αθήνα: Καστανιώτης, 1988

Μουρέλος, Γ. *Τα «Νοεμβριανά» του 1916*. Αθήνα: Πατάκης, 2007

Μπαγιόνας, Α. «Η φιλοσοφική σκέψη του Δημήτρη Γληνού και η συμβολή του στην ανάπτυξη του μαρξισμού στην Ελλάδα», στο: *Δημήτρης Γληνός. 100 χρόνια από τη γέννησή του*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1985 (2η έκδ.), σσ. 13-32

Μπαμπινιώτης, Γ. *Η γλώσσα ως αξία: το παράδειγμα της ελληνικής*. Αθήνα: Gutenberg, 1994

Μπαμπούνης, Χ. *Ιστορική αφήγηση και πηγές*. Αθήνα: εκδ. Παπαζήση, 2013

Μπαμπούνης, Χ. & Τουλιάτος, Σ. *Μεθοδολογία και ερμηνεία της Ιστορίας*. Αθήνα: εκδ. Παπαζήση, 2017

Μπαρτζιώτας, Β. *Εθνική Αντίσταση και Δεκέμβρης 1944*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1979

Μπαρτζιώτας, Β. *Κι άστραψε φως η Ακροναυπλιά*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1981 (3η έκδ.)

Μπαρτζιώτας, Β. *Στις φυλακές και τις εξορίες*. Αθήνα: Καστανιώτης, 1978

Μπελεσιώτη, Γ. *Το περιοδικό "Αναγέννηση" (1926-1928): σύνταξη κριτικού λήμματος και αναλυτικών ευρετηρίων*. Μεταπτυχιακή εργασία, Τμήμα Φιλολογίας Παν/μιο Πατρών, 2011

Μπέλλα, Μ. «Κυριακό Σχολείο Εργατριών (1911-1922)», 2018. Διαθέσιμο στο: http://criticeduc.blogspot.com/2018/03/1911-1922.html

Μπέλλα, Μ. «Πρότυπον Εκπαιδευτήριον Κωνσταντινίδου - Αγγλοελληνικόν Παρθεναγωγείον. Ένα σχολείο των αρχών του 20ού αιώνα με νεωτερικές τάσεις», 3/10/2017. Διαθέσιμο στο: https://criticeduc.blogspot.com/2017/10/blog-post.html

Μπέλλα, Μ. *Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή (1921-1923). Ένα προδρομικό παιδαγωγικό και πολιτικό εγχείρημα του Δημήτρη Γληνού*. Αθήνα: Τόπος, 2018

Μπέλλα, Μ. *Η Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή του Δημήτρη Γληνού (1921-1923) και η Εκπαίδευση των Γυναικών στην Ελλάδα*. Μεταπτυχιακή εργασία, ΠΤΔΕ Παν/μιο Αθηνών, 2011

Μπεναρόγια, Α. *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*. Αθήνα: Ολκός, 1975

Μπέτσας, Γ. & Αμαραντίδου, Κ. «Η γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση της περιόδου 1917-1920. Μέθοδοι, προτεραιότητες και αποτελέσματα», στο: Επετειακό-Επιστημονικό Συνέδριο *1976-2011: 35 χρόνια από τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση*. Δίον, 2011

Μπίρκας, Κ. *Με την ψυχή στα δόντια. Κατοχή – Ανάφη*. Αθήνα: Εκδ. Οίκος Μέλισσα, 1966

Μπιτσάκης, Ε. «Δημήτρης Γληνός: Από τον αστικό, στο σοσιαλιστικό ανθρωπισμό», στο: *Δημήτρης Γληνός. Παιδαγωγός και φιλόσοφος*, Τομέας Φιλοσοφίας Φιλοσοφικής Σχολής Ιωαννίνων. Αθήνα: Gutenberg, 1983, σσ. 24-37

Μπογιατζής, Β. «Ιδεολογία της Επιστήμης και Οικειοποιήσεις της Τεχνολογίας: η σύγκρουση του "Αρχείου Φιλοσοφίας" με τον Δ. Γληνό στον ελληνικό Μεσοπόλεμο», στα: Πρακτικά του Διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου *Κωνσταντίνος Τσάτσος. Φιλόσοφος, συγγραφέας, πολιτικός*. Γρανάδα-Αθήνα, 2010

Μπογιατζής, Β. «Πολιτική, Ιδεολογία της Επιστήμης και Τεχνολογία στον Δημόσιο Λόγο του Ελληνικού Μεσοπολέμου», στο: *Επιστήμη και Τεχνολογία. Ιστορικές και Ιστοριογραφικές Μελέτες*, Εταιρεία Μελέτης και Διάδοσης της Ιστορίας των Επιστημών και της Τεχνολογίας. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών ΑΕ, 2013

Μπογιατζής, Β. *Επιστημονικό ιδεώδες και διανοητικές οικειοποιήσεις της τεχνολογίας στον ελληνικό Μεσοπόλεμο*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Διαπανεπιστημιακό πρόγραμμα ΕΚΠΑ & ΕΜΠ, 2009

Μπονίδης, Κ. *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2004

Μποντίλα, Μ. *«Πολύχρονος να ζεις, μεγάλε Στάλιν». Η εκπαίδευση των παιδιών των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στα Ανατολικά κράτη (1950-1964)*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2004

Μπόσης, Κ. *Άη Στράτης. Η μάχη της πείνας των πολιτικών εξόριστων στα 1941*. Αθήνα: Ιστορικές Εκδόσεις, 1977 (1η έκδ. 1947 από το Εκδοτικό Τμήμα της Κ.Ε. του ΚΚΕ)

Μπουζάκης, Σ. *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τόμ. 1. Αθήνα: Gutenberg, 1994

Μπουζάκης, Σ. *Εκπαιδευτικές Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα. Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική Εκπαίδευση*, τόμ. 1ος Μεταρρυθμιστικές προσπάθειες, 19ος αιώνας, 1913-1929. Αθήνα: Gutenberg, 2007 (4η έκδ.)

Μπουζάκης, Σ. *Η Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση στην Ελλάδα 1836-2005. Τεκμήρια Ιστορίας*, τόμοι Α' και Β'. Αθήνα: Gutenberg, 2006

Μπουζάκης, Σ. *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985): εξαρτημένη ανάπτυξη*. Αθήνα: Gutenberg, 2000

Μπουμπούς, Γ. Δ. *Η ελληνική κοινωνία στην πρώιμη μαρξιστική σκέψη: Γ. Σκληρός - Γ. Κορδάτος (1907-1930)*. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Πάντειο Παν/μιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, 1996

Μπουμπούς, Γ. Δ. «Στη ζωή της σιωπής και του στοχασμού: ο Δημ. Γληνός στη Σαντορίνη», στο: Δημ. Γληνού, *Η τριλογία του πολέμου* [1945]. Αθήνα, 2003

Μπουμπούς, Γ. Δ. «Ανδρέας Γληνός». Διαθέσιμο στο: http://www.glinos.gr/v1/glhnos/andreasglhnos

Μπουμπούς, Γ. Δ. «Δημήτρης Γληνός. Ένας οικείος και άγνωστος μαρξιστής διανοούμενος και μαχητής;», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό*. Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2019, σσ. 13-22

Μπουμπούς, Γ. Δ. «Ο τέταρτος σταθμός. Γύρω από το θάνατο του Δημήτρη Γληνού και τη διαχείριση της μνήμης του», στην επανέκδοση: *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 2003

Νιάρος, Σ. «Ο Δημήτρης Γληνός και η ματαιωθείσα απόπειρα του Ελευθερίου Βενιζέλου για σύσταση Ακαδημίας στην Αθήνα», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό*. Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2019, σσ. 243-256

Νούτσος, Π. «Η συζήτηση για τους "κοινωνικούς νόμους" στην "Αναγέννηση"», στο: *Δημήτρης Γληνός. Παιδαγωγός και φιλόσοφος*, Τομέας Φιλοσοφίας Φιλοσοφικής Σχολής Ιωαννίνων. Αθήνα: Gutenberg, 1983, σσ. 38-47

Νούτσος, Π. *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμ. Β', μέρος Α'. Αθήνα: Γνώση, 1994 (2η έκδ.)

Νούτσος, Χ. «Ο Γληνός, ο Γκράμσι και τα λατινικά», στο: *Δημήτρης Γληνός. Παιδαγωγός και φιλόσοφος*, Τομέας Φιλοσοφίας Φιλοσοφικής Σχολής Ιωαννίνων. Αθήνα: Gutenberg, 1983, σσ. 83-96

Νούτσος, Χ. «Τα όρια του βενιζελικού εκσυγχρονισμού στη σχολική γνώση (1913-1931)», στην *Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φ.Π.Ψ. της φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τόμ. ΛΓ', 2004, σσ. 51-52

Νούτσος, Χ. *Ιστορία της εκπαίδευσης και ιδεολογία. Όψεις του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Ο Πολίτης, 1990

Νούτσος, Χ. *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1979

Ντουνιά, Χ. *Λογοτεχνία και πολιτική. Τα περιοδικά της Αριστεράς στο Μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Καστανιώτης, 1999 (2η έκδ.)

Πανάς, Φ. *Ποίος ο πραγματικός Βενιζέλος*. Αθήνα, 1928

Παπαγεωργίου, Π. *Η μορφή του Γληνού*. Αθήνα: Προμηθεύς, 1960

Παπαδημητρίου, Δ. *Από το λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*. Αθήνα: Σαββάλας, 2006

Παπαδημητρίου, Δ. *Τα χρόνια της κρίσης στον μεσοπόλεμο. Η ελληνική δημόσια συζήτηση*. Αθήνα: Ασίνη, 2012

Παπαναστασίου, Α. *Μελέτες – λόγοι – άρθρα*, τ. Α' Επιμ. Ξ. Λευκοπαρίδης. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1988

Παπαναστασίου, Γ. «Προς ποια κατεύθυνση θα μπορούσε να κινηθεί μια νέα ορθογραφική μεταρρύθμιση;», στο: Επετειακό-Επιστημονικό Συνέδριο *1976-2011: 35 χρόνια από τη γλωσσοεκπαιδευτική μεταρρύθμιση*. Δίον, 2011

Παπανούτσος, Ε. *Αλέξανδρος Δελμούζος*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ., 1978

Πάπαρη, Αι. *Ελληνικότητα και αστική διανόηση στον Μεσοπόλεμο (1922-1940)*. Διδακτορική διατριβή, Αθήνα: ΕΚΠΑ, 2016

Παπαστεφανάκη, Ε. *Η γέννηση και η εξέλιξη της αριστερής παιδαγωγικής σκέψης στην Ελλάδα από το Μεσοπόλεμο ως το τέλος του Εμφυλίου πολέμου. Από το αστικό σχολείο εργασίας στον πολυτεχνισμό*. Διδακτορική διατριβή, Ρέθυμνο: Παν/μιο Κρήτης – Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, 2018

Παπαστεφανάκη, Ε. «Ο Γληνός και το γλωσσικό ζήτημα», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό*. Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2019, σσ. 82-98

Πατίλης, Γ. *Ελληνικά και ιστορική ορθογραφία στην πλανητική εποχή*. Αθήνα: Πλανόδιον, 2014

Πατρώνης, Β. *Ελληνική Οικονομική Ιστορία. Οικονομία, Κοινωνία και Κράτος στην Ελλάδα (18ος-20ος αιώνας)*. Αθήνα: Σ.Ε.Α.Β., 2015

Πετράτος, Π. «Ο Δημήτρης Γληνός και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Τα εκπαιδευτικά συνέδρια του 1924», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό*. Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2019, σσ. 160-176

Πετρίδης, Π. *Πολιτικές δυνάμεις και συνταγματικοί θεσμοί στη νεώτερη Ελλάδα 1844-1936*, τόμ. Α'. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1984

Πετρόπουλος, Γ. «Το Ιδρυτικό Συνέδριο του ΣΕΚΕ», 7/11/2004. Διαθέσιμο στο: https://www.rizospastis.gr/story.do?id=2566647

Πετρόπουλος, Γ. «Ο Δημήτρης Γληνός ως επιστήμονας και πολιτικός», 2013. Διαθέσιμο στο: http://tsak-giorgis.blogspot.gr/2013/12/blog-post_3572.html

Πετρόπουλος, Η. *Η ονοματοθεσία οδών και πλατειών. Μελέτη προς υποβοήθησιν του έργου των αγραμμάτων δημοτικών συμβούλων*. Αθήνα: εκδ. Πατάκη, 1995

Πιζάνιας, Π. *Οικονομική ιστορία της ελληνικής σταφίδας 1851-1912*. Αθήνα: εκδ. Εμπορικής Τράπεζας-Ιστορικό Αρχείο, 1988

Πικρός Γ. *Οι ρίζες του λαϊκού μας κινήματος 1912-1936*, τόμ. 9ος. Αθήνα: Καρανάσης, 1978

Πλατανιά, Β. «Για τα άρθρα του Βάρναλη στον Ελεύθερο Άνθρωπο: "Τι είδα εις την Ρωσσίαν των Σοβιέτ"», στο: *Κώστας Βάρναλης. Φως που πάντα καίει*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2012

Πρακτικά Συνεδριάσεων της Β΄ Συνόδου της Α΄ Κοινοβουλευτικής περιόδου: Τόμος Β', 13η Συνεδρίαση (5/12/1927), σ. 191

Πύλη Ψυχολογίας. *Βίλχελμ Βουντ (Wilhelm Wundt 1832-1920)*, 2016. Διαθέσιμο στο: https://www.psychology.gr/diasimoi-psychologoi/1548-wilhelm-wundt.html

Πυργιωτάκης, Ι. Ε. *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1999

Ράμφος, Σ. *Ελευθερία και γλώσσα*. Αθήνα: Αρμός, 2010

Ράμφος, Σ. «Μονοτονισμένη μουσική», στο: *Στάσιμα και Έξοδος*, Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1988

Ρήγος, Ά. *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935, Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1999

Ρούσος, Π. *Δημήτρης Γληνός: η πορεία του διανοητή αγωνιστή της νεοελληνικής αναγέννησης*. Αθήνα: έκδ. Ριζοσπάστη, 1946

Ρούσος, Π. *Η Μεγάλη Πενταετία, 1940-1945*, τόμ. Β'. Αθήνα: εκδ. ΑΘΗΝΑ, 1986

Ρώτας, Β. & Δαμιανάκου, Β. *Μνημόσυνο*. Αθήνα: ιδιωτική έκδοση, 1961

Σακαντάνης, Κ. «Ο Γληνός και το σταφιδικό ζήτημα», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού [1946]*. Αθήνα: Παπαζήση, 2003, σσ. 116-130

Σακκά, Β. «Καθήκον, προδοσία και τιμωρία. Πατριωτισμός, ηθικές νόρμες και έμφυλες ταυτότητες στο έργο του Δημήτρη Γληνού Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό*. Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2019, σσ. 141-159

Σαραντάκος, Ν. «Εισαγωγή» στο: Βάρναλης, Κ. *Τι είδα εις την Ρωσσίαν των Σοβιέτ*, επιμ. Νίκος Σαραντάκος. Αθήνα: Αρχείο, 2014

Σβολόπουλος, Κ. «Παναγιώτης Κανελλόπουλος» στο: Ευ. Αμπατζή (επιμ.) *Παναγιώτης Κανελλόπουλος (1902-1986). Ο Πολιτικός και Διανοούμενος*. Αθήνα: εκδ. Βουλή των Ελλήνων, 2008, σ. 11

Σβορώνος, Ν. Γ. *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*. Αθήνα: Θεμέλιο, Ιστορική Βιβλιοθήκη, 1976 (2η έκδ.)

Σβώλος, Α. «Ο πνευματικός άνθρωπος», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού [1946]*. Αθήνα: Παπαζήση, 2003, σσ. 9-12

Σέρβος, Δ. *Παράνομες χειρόγραφες εφημερίδες απ' τις φυλακές και τις εξορίες*. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2003

Σκληρός, Γ. *Έργα*. Εισαγωγή-σχόλια-επιμέλεια: Λ. Αξελός. Αθήνα: εκδ. Επικαιρότητα, 1976

Σπυράκη, Τ. *Δημήτρης Γληνός, ο μεταρρυθμιστής της εκπαίδευσης και ο στοχαστής*. Μεταπτυχιακή εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Παν/μιο Αθηνών, 2003

Σπυράλατος, Γ. «Ο Δημήτρης Γληνός και το Εθνικό Ζήτημα», στο: Μ. Μ. Στεργιούλης (επιμ.) *Δημήτρης Γληνός. Αφιέρωμα*, Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων. Αθήνα, 2016, σσ. 103-127

Σταθόπουλος, Χ. (επιμ.) *Φωτοϊστορία από τη δράση των Ελλήνων Προσκόπων 1910-1959*. Αθήνα: Σώμα Ελλήνων Προσκόπων, 2003

Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1930, σ. 31

Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. (επιμ.). *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα*. Αθήνα: Εκδοτική Ερμής ΕΠΕ, 1976

Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. «Γ. Σκληρός και Μ. Τριανταφυλλίδης: σύγκλιση και απόκλιση δύο δρόμων», στο: *Τιμητικές εκδηλώσεις για τα εκατό χρόνια από τη γέννηση του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*. Θεσσαλονίκη, 1987, σσ. 115-118

Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. «Η ένταξη σοσιαλιστών διανοούμενων στο κίνημα του βενιζελισμού», στο: Γ. Θ. Μαυρογορδάτος & Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1988, σσ. 315-327

Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*. Αθήνα: Ολκός, 1999

Σταυρίδη-Πατρικίου, Ρ. *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, δημοτικισμός και μεταρρύθμιση*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1999

Στεργιούλης, Μ. Μ. «Δημήτρης Γληνός – Κ. Βάρναλης. Συνοδοιπόροι στους κοινωνικούς και πνευματικούς αγώνες. Ένα χρονολόγιο», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό*. Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2019, σσ. 232-242

Στέφος, Α. «Ο Δημήτρης Γληνός και ο Σοφιστής του Πλάτωνα», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό*. Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2019, σσ. 272-282

Συλλογικό έργο. *Άρθρα και μελέτες του Δημήτρη Γληνού στην παράνομη «Κομμουνιστική Επιθεώρηση» της γερμανικής κατοχής*. Αθήνα: Όμιλος Εκπαιδευτικού Προβληματισμού, 2008

Σχέδιο μιας λαϊκής παιδείας. Εισήγηση του Ε.Α.Μ. και της Ε.Π.Ο.Ν. στη Γραμματεία Παιδείας της Π.Ε.Ε.Α.. Αθήνα, 1944

Σωμερίτης, Σ. *Η μεγάλη καμπή. Μαρτυρίες – Αναμνήσεις 1924-1974. Μέρος πρώτο: Από τη δημοκρατία στο φασισμό 1924-1941*. Αθήνα: Ολκός, 1975

Σωτηρίου, Κ. Δ. «Ο Γληνός παιδαγωγός», στο: Μαυρέας, Κ. & Μπουμπούς, Γ. Δ. (επιμ.). *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού [1946]*. Αθήνα: Παπαζήση, 2003, σσ. 37-55

Σωτηρίου, Κ. Δ. *Ο αναλφαβητισμός και η αγραμματοσύνη στην Ελλάδα*. Αθήνα: Εταιρεία για την Καταπολέμηση του Αναλφαβητισμού και της Αγραμματοσύνης στην Ελλάδα, 1948

Τερζής, Ν. Π. «Εκπαιδευτική Επιτροπή (1916-1920): εισαγωγή, ένα γράμμα με το πρόγραμμά της για το 1917-1918 και τα πρακτικά των συνεδριών της», στο: ΑΠΘ, *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής*, τόμ. 22ος. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, 1984, σσ. 580-586

Τερζής, Ν. Π. *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, 1993

Τερζής, Ν. Π. *Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτική μεταρρύθμιση: Ιστορικοκοινωνιολογικό πλαίσιο και "μελέτες περίπτωσης"*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2008 (2η έκδ.)

Τερζής, Ν. Π. *Η Παιδαγωγική του Αλέξανδρου Π. Δελμούζου, Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 2010

Τζακώστα, Μ. «Ιστορικές μεταρρυθμίσεις του ορθογραφικού συστήματος της ελληνικής: μια αναθεώρηση που επίκειται», στο: *Ελληνική γλώσσα και εκπαίδευση*, στα: Πρακτικά 6ου Επιστημονικού Συνεδρίου *Ελληνική Γλώσσα και Εκπαίδευση*, Πάτρα, 2011

Τζήκας, Χ. «Ο Ζήσης Ζαμάνης και η γλωσσική μεταρρύθμιση 1917-1920», στα: Πρακτικά 6ου Επιστημονικού Συνεδρίου *Ελληνική Γλώσσα και Εκπαίδευση*, Πάτρα, 2011

Τζιόβας, Δ. *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Οδυσσέας, 2006

Τζόκας, Σ. *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού 1928-1932. Η οικοδόμηση του αστικού κράτους*. Αθήνα: Θεμέλιο, 2002

Τουλιάτος, Σ. «Η φιλοσοφία του διαλεκτικού υλισμού στο έργο του Δημήτρη Γληνού», στο: Μ. Μ. Στεργιούλης (επιμ.) *Δημήτρης Γληνός. Αφιέρωμα*, Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων. Αθήνα, 2016, σσ. 19-35

Τουρνά, Χ. «Ιδεαλισμός και Μαρξισμός στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: η περίπτωση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου και του Δημήτρη Γληνού», στο: Μ. Μ. Στεργιούλης (επιμ.) *Δημήτρης Γληνός. Αφιέρωμα*, Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων. Αθήνα, 2016, σσ. 36-67

Τουρνά, Χ. «Φιλοσοφικές συνιστώσες της πολιτικής σκέψης και δράσης του Δημήτρη Γληνού. Εννέα σημεία», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό*. Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2019, σσ. 257-271

Τριανταφυλλίδης, Μ. *Άπαντα*, τόμ. 4ος. Θεσ/νίκη: ΙΝΣ/ΑΠΘ, 1963

Τριανταφυλλίδης, Μ. «Από τότε ως σήμερα», *Άπαντα*, τόμ. 6ος. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ/Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1988 (2η έκδ.), σσ. 65-66

Τριανταφυλλίδης, Μ. «Ο Δημοτικισμός και η Ανώτατη παιδεία», *Άπαντα*, τόμ. 6ος. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ/Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1988 (2η έκδ.), σσ. 344-346

Τριανταφυλλίδης, Μ. *Άπαντα 5ος τόμος: Γλωσσικό ζήτημα και γλωσσοεκπαιδευτικά Β'. Αγώνας για την επιβολή της δημοτικής [1963]*, 1η ανατ. Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 2002

Τριανταφυλλίδης, Μ. *Άπαντα: Δημοτικισμός και αντίδραση*, τόμ. 6ος. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ/Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, 1988 (2η έκδ.)

Τριανταφυλλίδης, Μ. *Το πρόβλημα της ορθογραφίας μας*. Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Δημητράκου, 1932

Τσάκωνας, Δ. *Ιδεαλισμός και Μαρξισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Κάκτος, 1988

Τσάτσος, Κ. *Διάλογοι σε Μοναστήρι*. Αθήνα: Αστρολάβος/Ευθύνη, 2011

Τσάτσος, Κ. *Έθνος και Κομμουνισμός*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Αποστολικής Διακονίας, 1952

Τσάτσος, Κ. *Λογοδοσία μιας ζωής*, τόμ. 1ος. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων, 2000

Τσάτσος, Κ. *Πολιτική. Θεωρία Πολιτικής Δεοντολογίας*. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων, 2000

Τσάτσος, Κ. *Πριν από το ξεκίνημα. Μελετήματα*. Αθήνα: Αστήρ, 1989

Τσάτσος, Κ., Θεοδωρακόπουλος, Ι., Θεοτοκάς, Γ., Συκουτρής, Ι., κ.ά. *Η Ελληνική Παράδοση, Κείμενα της Μεθορίου 2*. Αθήνα: Ευθύνη, 2000 (3η εκδ.)

Τσάτσου, Ι. *Ο αδελφός μου Γιώργος Σεφέρης*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1975

Τσιάλος, Σ. *Το περιοδικό ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ (1926-1928), το παράρτημά του ΣΧΟΛΙΚΗ ΠΡΑΞΗ (1927-1928) και οι παιδαγωγικές τους ιδέες για την εκπαίδευση και τους εκπαιδευτικούς*. Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα: ΠΤΝ, Παν/μιο Ιωαννίνων, 2003

Τσιαντής, Κ. (2001). «Δημήτρης Γληνός: Δημιουργικός ιστορισμός και μετουσίωση αξιών στην παιδεία» στο: (του ιδίου) *Ιστορική Παιδαγωγική της Τεχνολογίας. Τα ρεύματα και οι καινοτομίες που οδήγησαν από το παλιό στο σύγχρονο σχολείο και στην εισαγωγή της τεχνολογίας στο σχολικό πρόγραμμα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 270-301

Τσουκαλάς, Κ. *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*. Αθήνα: Θεμέλιο 2006 (6η έκδ.)

Φιλήντας, Μ. κ.ά. *Φωνητική γραφή*. Αθήνα: Κάλβος, 1980, σσ. 36-37

Φίλιας, Β. *Κοινωνιολογία του Πολιτισμού*, τόμ. Α'. Αθήνα: Παπαζήση, 2000

Φίλιας, Β. *Συμβολή στον επαναπροσδιορισμό της Ψυχολογίας ως επιστήμης του ανθρώπου*. Αθήνα: Παπαζήσης, 2008

Φλούντζης, Α. *Ακροναυπλία και Ακροναυπλιώτες 1937-1943*. Αθήνα: Θεμέλιο, 1979

Φραγκουδάκη, Ά. «Ο Γληνός και η παιδεία», στο: *Δημήτρης Γληνός. Παιδαγωγός και φιλόσοφος*, Τομέας Φιλοσοφίας Φιλοσοφικής Σχολής Ιωαννίνων. Αθήνα: Gutenberg, 1983, σσ. 77-81

Φραγκουδάκη, Ά. «Ο εκπαιδευτικός δημοτικισμός και ο γλωσσικός συμβιβασμός του 1911», στο: *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Παν/μίου Ιωαννίνων*, 1977

Φραγκουδάκη, Ά. *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Κέδρος, 1983 (3η έκδ.)

Φωτιάδης, Δ. *Η Επανάσταση του 21*, τόμ. 1ος. Αθήνα: Εκδ. οίκος Μέλισσα, 1971

Χαντζή, Σ. «Απόψεις και προτάσεις του Δημήτρη Γληνού για το σχολείο και την εκπαιδευτική αναγέννηση», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό*. Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2019, σσ. 108-122

Χαραλάμπους, Δ. Φ. *Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος: η ίδρυση, η δράση του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διάσπασή του*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, 1987

Χάρης, Γ. «Αρχαϊστικές τάσεις; Ε και;» *(β΄)*. Διαθέσιμο στο: http://yannisharis.blogspot.gr/2008/10/blog-post_18.html

Χάρης, Γ. *Η γλώσσα, τα λάθη και τα πάθη*. Αθήνα: Πόλις, 2008 (3η έκδ.)

Χαρίτος, Χ. *Το παρθεναγωγείο και τα αθεϊκά του Βόλου. Η αλληλογραφία των πρωταγωνιστών*. Βόλος: Εταιρεία Θεσσαλικών Σπουδών, 1980

Χατζηιωσήφ, Χ. «Η βενιζελογενής αντιπολίτευση στο Βενιζέλο και η πολιτική ανασύνταξη του αστισμού στο μεσοπόλεμο», στο: Γ. Θ. Μαυρογορδάτος & Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1988, σσ. 439-458

Χατζής, Θ. *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, τόμ. Γ'. Αθήνα: ΔΩΡΙΚΟΣ, 1983

Χατζηστεφανίδης, Θ. *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*. Αθήνα: Παπαδήμας, 1986

Χιουρέας, Τ. *Αναμνήσεις από το φοιτητικό κίνημα και τη φοιτητική ζωή στην Αθήνα (1931-37)*. Αθήνα, 1997

Χριστίδης, Α.-Φ. «Γλωσσική εκπαίδευση και γλωσσικός αποκλεισμός», στο: Α.-Φ. Χριστίδης και Μ. Θεοδωροπούλου (επιμ.), *Εγκυκλοπαιδικός οδηγός για τη γλώσσα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2001, σσ. 264-269

Χρονοπούλου, Α. «Βλέποντας τον Γληνό μέσα από τη ματιά του για τον Ψυχάρη», στο: Μ. Μ. Στεργιούλης (επιμ.) *Δημήτρης Γληνός. Αφιέρωμα*, Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων. Αθήνα, 2016, σσ. 68-94

Χρονοπούλου, Α. «Η σχέση του Γληνού με τον Ψυχάρη μέσα από την περιπέτεια του γλωσσικού ζητήματος. Συγκλίσεις και αποκλίσεις», στο: Γ. Δ. Μπουμπούς (επιμ.) *Για το παρόν και το μέλλον του Ελληνισμού. Μελέτες για τον Δημήτρη Γληνό*. Αθήνα: εκδ. Τόπος & Ίδρυμα Γληνού, 2019, σσ. 65-81

Ψαλλίδας, Γ. «Τομές και συνέχειες στην επεξεργασία στρατηγικής του Σοσιαλιστικού Κόμματος ΕΛΔ. 1945-47», στο: Χ. Φλάισερ (επιμ.) *Από την 4η Αυγούστου στον Εμφύλιο: Συνέχειες και ασυνέχειες*, Αθήνα, 2003

Ψαρρά, Α. «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: Γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο», στο: Γ. Θ. Μαυρογορδάτος & Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.) *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1988, σσ. 67-82

Ψημμένος, Ν. «Ο Γληνός για τον Hegel», στο: *Δημήτρης Γληνός. Παιδαγωγός και φιλόσοφος*, Τομέας Φιλοσοφίας Φιλοσοφικής Σχολής Ιωαννίνων. Αθήνα: Gutenberg, 1983, σσ. 48-58

2. Ξενόγλωσση και μεταφρασμένη βιβλιογραφία

Audi, R. (ed). *The Cambridge Dictionary of Philosophy*, 1999, pp. 490-491

Berg, B. & Lune, H. *Qualitative research methods for the social sciences*. Boston: Pearson, 2016 (9th ed)

Birtles, B. *Εξόριστοι στο Αιγαίο. Αφήγημα πολιτικού και ταξιδιωτικού ενδιαφέροντος*. Μτφ. Γ. Καστανάρας. Αθήνα: Φιλίστωρ, 2002

Carr, H. E. *Τι είναι Ιστορία; Σκέψεις για τη θεωρία της Ιστορίας και τον ρόλο του ιστορικού*. Μτφ. Α. Παππάς, επιμ. Γ. Αντωνόπουλος. Αθήνα: Πατάκη, 2015

Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Μτφ. Σ. Κυρανάκης, Μ. Μαυράκη, Χ. Μητσοπούλου, Π. Μπιθαρά, Μ. Φιλοπούλου. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2008

Courtois, St., Werth, N., Panné. J.-L. κ.ά. *Η Μαύρη Βίβλος του Κομμουνισμού*. Επιμ. Η. Γιαννακάκης, πρόλογος Δ. Δημητράκος, μτφ. Α. Εμμανουήλ & Α. Ξύδη. Αθήνα: Εστία, 2013

David-Fox, M. "From Illusory 'Society' to Intellectual 'Public': VOKS, International Travel and Party-Intelligentsia Relations in the Interwar Period," *Contemporary European History*, vol. 11, no. 1 (2/2002), pp. 7–32

Dilthey, W. *Η γένεση της ερμηνευτικής*. Εισαγ., σχόλια, μτφ. Δ. Υφαντής. Αθήνα: εκδ. Ροές, 2011

Duverger, M. *Μέθοδοι κοινωνικών επιστημών*. Μτφ. Ν. Παπαδόδημα. Αθήνα: εκδ. Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1978 (2η έκδ.)

Eliou, M. «Dimitri Glinos (1882-1943)», *Prospects: the quarterly review of comparative education*, Paris, UNESCO: International Bureau of Education, vol. XXIII, no. 3/4, 2000, pp. 559-574

Eliou, M. "Those Whom Reform Forgot", *Comparative Education Review* 22 (1), 2/1978, pp. 60-70

Ferro, M. *Τύφλωση Ή γιατί αρνούμαστε να δούμε την πραγματικότητα*. Πρόλογος-μτφ: Σώτη Τριανταφύλλου. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2017

Gide, A. *Επιστροφή από τη Σοβιετική Ένωση*, Μτφ: Β. Μέντζου. Αθήνα: Ολκός, 2011

Gorky, Radek, Bukharin, Zhdanov and others "Soviet Writers' Congress 1934", Lawrence & Wishart, 1977, pp. 271-290. Διαθέσιμο στο: www.marxists.org

Hart, J. «Reading the Radical Subject: Gramsci, Glinos, and Paralanguages of the Modern Nation; Strange Rhapsody», στο: Ronald Grigor Suny και Michael D. Kennedy (επιμ.), *Intellectuals and the Articulation of the Nation*, Ανν Άρμπορ: University of Michigan Press, 1999

Heyd, U. *Language Reform in Modern Turkey*. Ιερουσαλήμ: Israel Oriental Society, 1954

Iggers, G. *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Wesleyan University Press, 2005

Kazamias, A. "The Politics of Educational Reform in Greece: Law 309/1976", *Comparative Education Review*, Vol. 22, N. 1 (Feb. 1978), pp. 21-45

Kuhn, T. S. *Η δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων*. Επιμ. Β. Κάλφας, μτφ. Γ. Γεωργακόπουλος & Β. Κάλφας. Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα, 2008

Lange, M. *Comparative – Historical Methods: An Introduction*. Mc Gill University, SAGE Publications Ltd, 2013

Lewis, G. *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 2002

Magnusson, S.G. «Social History as "Sites of Memory"? The Institutionalisation of History: Micro-history and the Grand Narrative», *Journal of Social History*, 39:3 (Spring 2006), pp. 891-913

Mannheim, K. *Ιδεολογία και Ουτοπία*. Μτφ. Γ. Ανδρουλιδάκης. Αθήνα: Γνώση, 1997

Marie, Jean-Jacques. *Στάλιν*. Μτφ. Ε. Αστερίου. Αθήνα: Οδυσσέας, 2002

Pascal, P. *En Russie rouge*. Παρίσι: Librairie de l'Humanité, 1921

Rasis, S. *Demetres Glenos and Educational Demoticism in Greece*. Ανέκδοτη Διδακτορική διατριβή. Urbana, Illinois, 1980

Rayfield, D. *Οι δήμιοι του Στάλιν*. Μτφ. Ρ. Χάτχουτ. Αθήνα: Μοντέρνοι Καιροί, 2011

Robson, C. *Η έρευνα του πραγματικού κόσμου*. Μτφ. Β. Νταλάκου & Κ. Βασιλικού. Αθήνα: Gutenberg – Γ. & Κ. Δαρδανός, 2007

Skinner, Q. «Είναι ακόμα δυνατή η ερμηνεία κειμένων;». Μτφ.: Γ. Λαμπριάκος, επιμ.: Β. Κιντή, περ. *Ποίηση*, τχ 30, φθιν.-χειμ. 2007, εκδ. Νεφέλη

Weber, M. *Βασικές Έννοιες Κοινωνιολογίας*. Επιμ. Κ. Ψυχοπαίδης, μτφ. Μ. Κυπραίος. Αθήνα: Κένταυρος, 1997

Οφτσαρένκο, Α. Ι. *Ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός*. Μτφ. Β. Γιώτσας. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1982

Σινιάφσκι, Α. *Τι είναι σοσιαλιστικός ρεαλισμός*. Μτφ. Τ. Ντίκο. Αθήνα: Λαδιάς,1959

Τοπόλσκι, Γ. *Προβλήματα ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας*, Μτφ. Μ. Μαραγκού-Γ. Μαραγκού. Αθήνα: Θεμέλιο, 1983

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ψευδώνυμα του Δημήτρη Γληνού

- ✓ Έσπερος (1900-1902)
- ✓ Ενδυμίων (1900-1902)
- ✓ Δ. Φιλ. και Φιλώτας (1906-1910)
- ✓ Υπερίων (1906-1910)
- ✓ Μήτσος και Μήτρος (1907)
- ✓ Λ. Καλλέργης (1909)
- ✓ Δ. Φ. και Δ. Φωτεινός (1913-1924)
- ✓ Αντώνιος Γαβριήλ (1921)
- ✓ Δημήτριος Αλεξάνδρου και Δ. Αλεξάνδρου (1928-1929 και 1940)
- ✓ Δ. Ρογιανός (1933)
- ✓ Νέστορας ή Νέστορας Δ. (1936)
- ✓ Ορέστης (το ψευδώνυμο της κατοχικής παρανομίας)

Κατάλογος με εκδηλώσεις τιμής και μνήμης (χρονολογικός, από τον θάνατο του Δημήτρη Γληνού έως τη μεταπολίτευση)

1943-44

- Βαλέτας, Γ. «Δημήτρης Γληνός» [σύντομο νεκρολόγημα], *Πρωία*, 29/12/1943
- «Ανακοίνωση του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ», *Ριζοσπάστης*, 30/12/1943
- Ζέβγος, Γ. «Ο Γληνός στον αγώνα», πρόλογος στο: Γληνός, Δ. *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ*, Αθήνα: Ο Ρήγας, 1944 (1η έκδ.)
- Σχοινάς, Ο. *Διάλεξη για το Γληνό στην α' επέτειο θανάτου*, ΟΜΣΑ Κεντρικής-Δυτικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1944
- Σωτηρίου, Κ. Δ. «Άρθρο στο θάνατο του Γληνού», στην αφιερωματική έκδοση της *Νέας Γενιάς* με άρθρα και τη φωτογραφία του, 1/1944
- «Πέθανε ο Δημήτρης Γληνός», *Καλλιτεχνικά Νέα*, Α' τχ 30, 1/1/1944, σ. 8
- Τιμητικό τεύχος της *Κομμουνιστικής Επιθεώρησης*, τχ 22, 1/1944, αφιερωμένο στη ζωή και το έργο του [περιέχει 3 άρθρα: Ζέβγος, Γ. «Ο κομμουνιστής Γληνός», Σβώλος, Α. «Ο πνευματικός άνθρωπος», Θεοδωρίδης, Χ. «Η διανόηση του Γληνού»]
- Γεωργούλης, Κ. Δ. «Δημήτρης Γληνός. Νεκρολογία – γενικό κοίταγμα των έργων του», *Νέα Εστία*, τχ 398-399, 1-15/1/1944, σσ. 106-111
- «Δ. Γληνός», εφημ. *Νέος Αγωνιστής* (Όργανο του Συμβουλίου Νομού Μαγνησίας της Ε.Π.Ο.Ν. Βόλου), φ. 2, 16/1/1944, σ. 2. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=26064
- «Δημ. Γληνός. Καταλύτης και οικοδόμος», *Νέα Γενιά* (Όργανο του Κ. Σ. της Ε.Π.Ο.Ν.), 18/1/1944
- Ρώτας, Β. «Μοιρολόγι σε δέντρο. Ελεγείο στο θάνατο του Γληνού», *Καλλιτεχνικά Νέα*, Α' τχ 33, 21/1/1944, σ. 4
- «Ο χαμός του μεγάλου δασκάλου Δημήτρη Γληνού. Απώλεια της νέας γενηάς», εφημ. *Ιερολοχίτης* (Όργανο του Πανθεσσαλικού Συμβουλίου της Ε.Π.Ο.Ν. Θεσσαλίας), φ. 7, 6/2/1944, σ. 2. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=24295
- «Δόξα και τιμή. Δημ. Γληνός», εφημ. *Λεύτερα Νειάτα* (Όργανο του Συμβουλίου Περιοχής Ηπείρου Ε.Π.Ο.Ν.), φ. 13, 15/2/1944. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=23929
- «Μεγάλα πένθη-Δημήτρης Γληνός», εφημ. *Λεύτερα Νειάτα* (Όργανο του Συμβουλίου Νομού Λακωνίας της Ε.Π.Ο.Ν.), φ. 9, 20/2/1944. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=23960
- «Επονίτικη φιλολογία: Ο μεγάλος Δάσκαλός μας Δημήτρης Γληνός», εφημ. *Λεύτερα Νειάτα* (Όργανο του Επαρχιακού Συμβουλίου Βουνού (Ρεντίνας) της Ε.Π.Ο.Ν. Καρδίτσας), φ. 1, 23/2/1944. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής

Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=23934

- «Δ. Γληνός», εφημ. *Φωνή του Φεραίου* (Όργανο του Συμβουλίου Περιοχής Στερεάς Ελλάδας της Ε.Π.Ο.Ν.), φ. 6, 23/2/1944, σ. 1. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=29059
- «Δημ. Γληνός. Στοχαστής κι' αγωνιστής», εφημ. *Φλόγα* (Όργανο της Ε.Π.Ο.Ν. Συμβουλίου Επαρχίας Μεσολογγίου), φ. 2, 31/3/1944, σ. 4. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=27598
- Ζέβγος, Γ. «Λόγος στο πολιτικό μνημόσυνο του Δημήτρη Γληνού στο Εθνικό Συμβούλιο, 21/5/1944» [Ξαναδημοσιεύτηκε ως εισαγωγή στη 2η έκδοση του *Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ*, αλλά τυπώθηκε και σε ξεχωριστό φυλλάδιο με τίτλο: «1882 Δημήτρης Γληνός 1943»]

1945

- «Ο μεγάλος στοχαστής και αγωνιστής του λαού», εφημ. *Επονίτης* (Όργανο του Συμβουλίου Ε.Π.Ο.Ν. Πελοποννήσου), φ. 2, περίοδος Β', 1/1/1945, σσ. 3, 16
- «Στο Δημήτρη Γληνό», εφημ. *Επονίτης* (Όργανο του Συμβουλίου Ε.Π.Ο.Ν. Πελοποννήσου), φ. 2, περίοδος Β', 1/1/1945, σ. 4
- Δημόπουλος, Δ. Ν. «Ο φωτεινός οδηγητής της Νεολαίας», εφημ. *Επονίτης* (Όργανο του Συμβουλίου Ε.Π.Ο.Ν. Πελοποννήσου), φ. 2, περίοδος Β', 1/1/1945, σ. 4
- «Δημήτρης Γληνός - Ο μεγάλος μας δάσκαλος», εφημ. *Επονίτικος Παλμός* (Όργανο της Λέσχης της Ε.Π.Ο.Ν. Λάρισας), φ. 1, 7/1/1945. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=23528
- Δημόπουλος, Πρόεδρος Σ.Φ.Α. «Τα ελληνικά νειάτα στα 120 χρόνια του λεύτερου Εθνικού μας βίου», εφημ. *Πρωτοπόρα Νιάτα* (Όργανο του Συμβουλίου Νομού Αρκαδίας Ε.Π.Ο.Ν.), φ. 10, 23/2/1945, σ. 3. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=26389
- «Δημοκρατία και παιδεία. Από το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Δ. Γληνού», Ανατύπωση περιοχής Πελοποννήσου της ΕΠΟΝ, Τρίπολη, 5/1945. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=58406
- Βάρναλης, Κ. «Πνευματικοί Κουίσλιγκς», *Ριζοσπάστης*, 14/10/1945 [απάντηση σε όσα κατά του Γληνού έγραψε ο Βασ. Λαούρδας στην *Ελληνική Φωνή* αρχές Οκτ. 1945]
- «Δεν θα ξεχάσουμε ποτέ το μεγάλο μας δάσκαλο Δημήτρη Γληνό», Ε.Π.Ο.Ν. / Επαρχιακά Συμβούλια Θεσσαλίας, Βόλος, 6/12/1945, Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=102342
- *Ελεύθερα Γράμματα*, τχ 32-33, 21/12/1945, αφιερωματικό τεύχος. Γράφουν: Βάρναλης, Κ. «Ο Γληνός Δάσκαλος», Χατζιδάκη-Πορφυρογένη, Φ. «Στα

μονοπάτια της Ανάφης», Μαρίνης, Κ. «Το δεσμεμένο πνέμα», Κορδάτος, Γ. «Πώς πρωτογνώρισα το Γληνό», Ιμβριώτη, Ρ. «Ο αγωνιστής», Αυγέρης, Μ. «Ένας πνευματικός ήρωας», Καρθαίος, Κ. «Ο δημοτικιστής», Ρώτας, Β. «Μοιρολόγι σε δέντρο» [το ελεγείο στο θάνατο του Γληνού συμπληρωμένο], Βαλέτας, Γ. «Ο Γληνός στη λογοτεχνία», Κωνσταντινόπουλος-Δεμόδος, Τ. «Ο Παναΐτ Ιστράτι και ο Γληνός»

- Καλαντζής, Κ. (Θεσσαλός). «Στο Δημήτρη Γληνό», *Διδασκαλικό Βήμα*, 22/12/1945 [Ομιλία και ποίημα του Καλαντζή από την εκδήλωση μνήμης του Δημήτρη Γληνού που έγινε στη Δ.Ο.Ε. για τη β' επέτειο από το θάνατό του]
- Ανυπόγραφο σχόλιο για το μνημόσυνο και τη φυσιογνωμία του Γληνού, εφημ. *Μάχη*, 23/12/1945
- Β[αλέτας], Γ. «Δημήτρης Γληνός (στοχαστής, δάσκαλος, μαχητής και πρωτοπόρος της Εθνικής αντίστασης)», *Ελεύθερη Ελλάδα*, 24/12/1945
- Τόμπρος, Α. «Δημήτρης Γληνός, ο μεγάλος δάσκαλος και οδηγητής του λαού», εφημ. *Νέος Δρόμος*, 24/12/1945
- Αφιέρωμα του *Ριζοσπάστη*, 25/12/1945. Γράφουν: Βάρναλης, Κ. «Ο Γληνός στη Μόσχα», Π[ορφυρογένη] Π., Φ. «Ο Γληνός στην εξορία», Φίτσος, Τ. «Η σεμνότητα και η κομματική ευθιξία του Γληνού. Πώς τον είδε ένας συναγωνιστής του», Καραγιώργης, Κ. «Δημήτρης Γληνός», Ιμβριώτη, Ρ. «Ο Γληνός κι ο γυναικείος ανθρωπισμός», [ανυπόγραφο] «Ο μεταρρυθμιστής παιδαγωγός»
- [ανυπόγραφο] «Το επιβλητικό μνημόσυνο του Δ. Γληνού», *Ριζοσπάστης*, 27/12/1945. Μίλησαν: Κόκκαλης, Π. «Ο Γληνός πρωτοπόρος τη Εθνικής Αντίστασης», Σωτηρίου, Κ. «Το παιδαγωγικό έργο του Δ. Γληνού», Ρούσος, Π. «Η πορεία του φιλόσοφου και αγωνιστή της νεοελληνικής αναγέννησης»
- Επαρχιακά μνημόσυνα για τον Γληνό το 1945: 1) Πάτρας, ομιλητές Ζέβγος, Κατσικόπουλος, Σβώλος, 2) Θεσσαλονίκης Σχινάς, Παπαπερικλής, 3) Σπάρτης Γιαννούκος, Δαλέσκος, Μεράκος, 4) Βόλου 5) Ιωαννίνων, όπου η εφημ. *Αγωνιστής* τού αφιέρωσε ειδικό αναμνηστικό φύλλο. Επίσης, όλες οι αριστερές εφημερίδες της επαρχίας δημοσίευσαν άρθρα τιμητικά για την προσωπικότητά του.
- [Ανυπόγραφο] «Δ. Γληνός, ο αγωνιστής και πνευματικός ήρωας», εφημ. *Πρωτεργάτης*, 28/12/1945
- Σεμιδάλας, Μ. «Ο μεγάλος αναμορφωτής Δ. Γληνός», *Φοιτητική Φωνή*, 28/12/1945
- Γαβριηλίδης, Κ. «Ο Γληνός στην εξορία», *Νέος Δρόμος*, 31/12/1945
- Καραγιώργης, Κ. «Δημήτρης Γληνός», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τχ 44, 12/1945, σσ. 27-31
- Ζωγράφος, Ζ. «Ο Γληνός στην εξορία, τη φυλακή, την κατοχή», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τχ 44, 12/1945, σσ. 32-35

1946

- Ρούσος, Π. «Δημήτρης Γληνός. Η πορεία του διανοητή αγωνιστή της νεοελληνικής αναγέννησης» Ομιλία στη 2η επέτειο του θανάτου του. Αθήνα: Ριζοσπάστης, 1/1946

- Γ. Δ. «Στη μνήμη του μεγάλου νεκρού. Δημήτρης Γληνός-Ο σοφός δάσκαλος της Νεολαίας», εφημ. *Λεύτερα Νιάτα* (Όργανο του Συμβουλίου Ε.Π.Ο.Ν. Μακεδονίας), φ. 46, 1/1/1946, σ. 2. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=78293
- «Μνημόσυνο», περ. *Ελεύθερα Γράμματα*, τχ 34, 4/1/1946, σ. 2. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=16178
- Κορδάτος, Γ. «Ο Δ. Γληνός και οι νέοι», περ. *Νέα Γενιά*, τχ 64, 1-15/1/1946, σ. 14. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=49194
- [Συλλογικό έργο] *Στη μνήμη Δημήτρη Α. Γληνού. Μελέτες για το έργο του και ανέκδοτα κείμενά του*. Αθήνα: Τα Νέα Βιβλία» Α.Ε., Σειρά: Ιστορική Βιβλιοθήκη αρ. 4, 1946. Περιέχει: Σβώλος, Α. «Ο πνευματικός άνθρωπος», Λογάρης, Χ. «Η έκδοση του "Σοφιστή"», Ιμβριώτης, Γ. «Ο Γληνός φιλόσοφος», Σωτηρίου, Κ. Δ. «Ο Γληνός παιδαγωγός», Βάρναλης, Κ. «Ο Γληνός δάσκαλος», Καραγιώργης, Κ. «Ο Γληνός σαν πέννα», Λυκογιάννης, Θ. «Κοντά στο δάσκαλο», Σακαντάνης, Κ. «Ο Γληνός και το σταφιδικό ζήτημα», Βαλέτας, Γ. «Βιβλιογραφία Δημήτρη Γληνού». Το Β' μέρος περιέχει ανέκδοτα κείμενα του Γληνού, επιστολές του και (αυτο)βιογραφικά σημειώματα

1947

- Ν. Ε. «Δημήτρης Γληνός, φωτεινό σύμβολο της σπουδάζουσας νεολαίας», περ. *Ο Σπουδαστής*, Μηνιάτικη έκδοση του Συμβουλίου της ΕΠΟΝ Σπουδαστών, τχ. 2, 1/1947, Αθήνα, σσ. 5-6. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=59349
- «Με το Δ. Γληνό. Αναμνήσεις από συνομιλίες του στην κατοχή, με διακεκριμένο διανοούμενο», εφημ. *Ο Ρίζος της Δευτέρας*, χρόνος Α', 20/1/1947. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=43909
- «Ο δημοτικισμός και οι φορείς του», εφημ. *Ελεύθερη Ελλάδα*, φ. 849, 24/6/1947, σ. 2. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=10996

1948

- «Δημήτρης Γληνός. Σύμβολο για κάθε διανοούμενο. Μια πνευματική κορυφή της Ελλάδας – Δόθηκε ολόψυχα στην υπόθεση του λαού», εφημ. *Φωνή του Μπούλκες*, Γιουγκοσλαβία / Μπούλκες, φ. 342, 21/11/1948, σ. 2. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=87710

1951

- Ιμβριώτης, Γ. «Δημήτρης Γληνός – Ο πρωτοπόρος δάσκαλος και αγωνιστής που έδωσε το παν για την κοινωνική ανάπλαση της χώρας μας», εφημ. *Φρουροί της ειρήνης*, φ. 17, 25/12/1951, σ. 3. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=57669

1952

- Ιμβριώτη, Ρ. «Η μορφή του Γληνού. Οκτώ χρόνια μετά το θάνατό του [Α΄μέρος]», *Η Αυγή*, φ. 60, 25/12/1952, σσ. 1, 5. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=10786
- Ιμβριώτη, Ρ. «Η μορφή του Γληνού. 9 χρόνια μετά το θάνατο [β΄ μέρος]», *Η Αυγή*, φ. 61, 27/12/1952, σ. 2 [διόρθωσαν το 8 που έγραψαν στο πρώτο μέρος]. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=10828

1953

- Λιθαρίτης, Π. «Ποια είνε τα αληθινά αίτια του πολέμου; Θεωρίες ψεύτικες και λανθασμένες. Και η μία και μοναδική αληθινή» Α' μέρος, *Η Αυγή*, φ. 114, 27/2/1953, σ. 2. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=12566
- Λιθαρίτης, Π. «Ποια είνε τα αληθινά αίτια του πολέμου; Θεωρίες ψεύτικες και λανθασμένες. Και η μία και μοναδική αληθινή» Β' μέρος, *Η Αυγή*, φ. 115, 28/2/1953, σ. 2. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=12570
- Λιθαρίτης, Π. «Ποια είνε τα αληθινά αίτια του πολέμου; Θεωρίες ψεύτικες και λανθασμένες. Και η μία και μοναδική αληθινή» Γ' μέρος, *Η Αυγή*, φ. 116, 1/3/1953, σ. 2. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=12574
- Λιθαρίτης, Π. «Ποια είνε τα αληθινά αίτια του πολέμου; Η αληθινή θεωρία που εξηγεί τον πόλεμο: η κοινωνιολογική» Δ' μέρος, *Η Αυγή*, φ. 117, 3/3/1953, σ. 2. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=12583
- «Η ζωή του Δημήτρη Γληνού παράδειγμα που εμπνέει. "Τα έργα του φως στα χέρια των Ελλήνων αγωνιστών της ειρήνης"», *Η Αυγή*, φ. 272, 5/9/1953, σ. 2. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=22635
- «Πνευματικά καλλιτεχνικά σημειώματα. Η επικαιρότητα του Γληνού», *Η Αυγή*, φ. 285, 20/9/1953, σ. 2. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=22848
- «Ο Δ. Γληνός για την Οκτωβριανή Επανάστασιν. Ο διεθνιστικός χαρακτήρας της Οκτωβριανής Επαναστάσεως», *Η Αυγή*, φ. 327, 8/11/1953, σ. 3. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=23226

1955

- Λιθαρίτης, Π. «Ο Γληνός και οι νέοι. Μια απάντηση στους άσπονδους φίλους της νεολαίας», *Η Αυγή*, φ. 690, 14/1/1955, σ. 2. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=32659

1957

- Βάρναλης, Κ. «Δημήτρης Γληνός», *Η Αυγή*, φ. 1547, 24/12/1957, σ. 1, 5. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=48409

1959

- [Χωρίς τίτλο], Αρχειακό τεκμήριο, δακτυλογραφημένο, Ραδιοφωνική εκπομπή, Βουκουρέστι, 2/5/1959. Ψηφιακή Βιβλιοθήκη των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=39425

1960

- Βουρνάς, Τ. «Πορτραίτα ηρώων - Δημήτρης Γληνός - Ο δάσκαλος του γένους» 1ο μέρος, *Η Αυγή*, φ. 2197, 14/2/1960, σσ. 1, 7. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=44317
- Βουρνάς, Τ. «Πορτραίτα ηρώων - Δημήτρης Γληνός - Ο δάσκαλος του γένους» 2ο μέρος, *Η Αυγή*, φ. 2198, 16/2/1960, σσ. 1, 4. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=44325
- Βουρνάς, Τ. «Πορτραίτα ηρώων - Δημήτρης Γληνός - Ο δάσκαλος του γένους» 3ο μέρος, *Η Αυγή*, φ. 2199, 17/2/1960, σσ. 1, 5. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=44331
- Βουρνάς, Τ. «Πορτραίτα ηρώων - Δημήτρης Γληνός - Ο δάσκαλος του γένους» 4ο μέρος, *Η Αυγή*, φ. 2200, 18/2/1960, σσ. 1, 5. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=44335
- Βουρνάς, Τ. «Πορτραίτα ηρώων - Δημήτρης Γληνός - Ο δάσκαλος του γένους» 5ο μέρος, *Η Αυγή*, φ. 2201, 19/2/1960, σσ. 1, 5. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=44347
- Βουρνάς, Τ. «Πορτραίτα ηρώων - Δημήτρης Γληνός - Ο δάσκαλος του γένους» 6ο μέρος, *Η Αυγή*, φ. 2202, 20/2/1960, σσ. 1, 5. Αρχειακό τεκμήριο της

Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=44373

- Βουρνάς, Τ. «Πορτραίτα ηρώων - Δημήτρης Γληνός - Ο δάσκαλος του γένους» 7ο μέρος, *Η Αυγή*, φ. 2203, 21/2/1960, σσ. 1, 7. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=44375
- Βουρνάς, Τ. «Πορτραίτα ηρώων - Δημήτρης Γληνός - Ο δάσκαλος του γένους» 8ο μέρος, *Η Αυγή*, φ. 2204, 23/2/1960, σσ. 1, 5. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=44379
- Βουρνάς, Τ. «Πορτραίτα ηρώων - Δημήτρης Γληνός - Ο δάσκαλος του γένους» 9ο μέρος, *Η Αυγή*, φ. 2205, 24/2/1960, σσ. 1, 5. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=44393
- Βουρνάς, Τ. «Πορτραίτα ηρώων - Δημήτρης Γληνός - Ο δάσκαλος του γένους» 10ο μέρος, *Η Αυγή*, φ. 2206, 25/2/1960, σσ. 1, 5. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=44403
- Βουρνάς, Τ. «Πορτραίτα ηρώων - Δημήτρης Γληνός - Ο δάσκαλος του γένους» 11ο μέρος, *Η Αυγή*, φ. 2207, 26/2/1960, σσ. 1, 5. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=44415
- Βουρνάς, Τ. «Πορτραίτα ηρώων - Δημήτρης Γληνός - Ο δάσκαλος του γένους» 12ο μέρος, *Η Αυγή*, φ. 2208, 27/2/1960, σσ. 1, 5. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=44423
- Πορφύρης, Κ. «Τα νέα βιβλία – Π. Παπαγεωργίου: Η μορφή του Γληνού», *Η Αυγή*, φ. 2256, 21/5/1960, σ. 2. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=43438
- Πορφύρης, Κ. «Η κριτική του βιβλίου - Τ. Βουρνά: Δημήτρης Γληνός», *Η Αυγή*, φ. 2288, 29/6/1960, σ. 2. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=43696
- Κοσπεντάρης Γ. «Δημήτρης Γληνός, Ο μεγάλος δάσκαλος και αγωνιστής», *Η Αυγή*, φ. 2442, 31/12/1960, σσ. 1, 5. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=40589

1961

- Ακροναυπλιώτης. «Ο δάσκαλος, ο αγωνιστής, ο άνθρωπος. Στα δεκαεπτά χρόνια απ' το θάνατο του Δημήτρη Γληνού», περ. *Πυρσός*, τχ 1, 1/1961, Ανατ. Γερμανία-Δρέσδη, σσ. 18-19, 40 [η σελ. 40 λείπει, ενδεχομένως και άλλη]. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=38577
- «Δημήτρης Γληνός - ο φωτισμένος πρωτομάχος του λαού», Αρχειακό τεκμήριο, δακτυλογραφημένο, Ραδιοφωνική εκπομπή, Βουκουρέστι,

22/12/1961. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=48479

- Πορφύρης, Κ. «Με τον Δημήτρη Γληνό - Χριστούγεννα στην Ακροναυπλία - Η θεατρική παράστασι και το τραγούδι-θούριο», *Η Αυγή*, φ. 2748, 24/12/1961, σ. 6. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=45477

1962

- Ε.Δ.Α. (Τομέας Διανοουμένων). *Έκθεση του Τομέα Διανοουμένων της ΕΔΑ*, 1962. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=28376

1963

- «Δημήτρης Γληνός: Δημοκρατία και Παιδεία», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 97-98, 1-2/1963
- «Δημήτρης Γληνός. 20 χρόνια από το θάνατό του», περ. *Ελληνική Αριστερά*, τχ 4-5, 11-12/1963, σσ. 10-13. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=3003
- «Είκοσι χρόνια από το θάνατο του κορυφαίου στοχαστή Δ. Γληνού», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 108, 12/1963, σσ. 748-749. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=25924
- «Δημ. Γληνός Εικαστικές τέχνες, Ξένη πνευματική ζωή κ.ά.», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 108, 12/1963
- «Οδηγός στη μόρφωση Δημήτρη Γληνού», περ. *Τετράδια δημοκρατίας*, Κεντρικό όργανο Νεολαίας Λαμπράκη, Αθήνα, Εκδότης: Γρηγόρης Γιάνναρος, τχ 2, 12/1963, σσ. 115-118. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=55704
- Γληνός, Δ. «Οδηγός στη μόρφωση», *Τα τετράδια της Δημοκρατίας*, τχ 2, 12/1963, σσ. 115-118. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=64
- Δ.Κ.Ν.Γ.Λ. (Δημοκρατική Κίνησις Νέων "Γρηγόρης Λαμπράκης"). «Είκοσι χρόνια από το θάνατο του Δημήτρη Γληνού», Αρχειακό τεκμήριο, δακτυλογραφημένο, Ανακοίνωση, 19/12/1963. Ψηφιακή Βιβλιοθήκη των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=48853]

1964

- «Δημ. Γληνός: Ο φασισμός και η ιδεολογία ενός κοινωνιολόγου (σημειώσεις Κ. Πορφύρη)», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 109, 1/1964
- Β. Γ. «Μια μεγάλη μορφή – Δημήτρης Γληνός», περ. *Ελληνική Αριστερά*, τχ 6, 1/1964, σσ. 61-66. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=3006

- «Δημήτρης Γληνός: Πρωτοπόρος του δημοτικισμού στην Παιδεία», *Ελευθερία*, 22/3/1964
- «Η Ε.Ε.Λ. τίμησε προχθές τη μνήμη του Δημήτρη Γληνού. Με την ευκαιρία των 20 χρόνων από το θάνατό του. Μίλησαν: Λ. Κουκούλας, Ι. Ιμβριώτης, Κ. Σωτηρίου. Απήγγειλαν: ο ποιητής Κώστας Βάρναλης και οι καλλιτέχνες Αλέκα Κατσέλη και Μάνος Κατράκης», *Η Αυγή*, φ. 3445, 24/3/1964 [Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών]. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=9929
- «Δημήτρης Γληνός», περ. *Σπουδαστικός κόσμος*, Θεσσαλονίκη, τχ 5, 1964, σ. 7. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=74986
- «Ποιοι δρόμοι ανοίγονται μπροστά στους νέους», περ. *Τετράδια δημοκρατίας*, Κεντρικό όργανο Νεολαίας Λαμπράκη, Αθήνα, Εκδότης: Γρηγόρης Γιάνναρος, τχ 4, 12/1964, σσ. 3-4. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=55779
- Γληνός, Δ. «Ποιοι δρόμοι ανοίγονται μπροστά στους νέους», *Τα τετράδια της Δημοκρατίας*, τχ 4, 12/1964 ["Αναδημοσιεύουμε από το φοιτητικό περιοδικό Μελέτη-Κριτική του 1932 το πιο κάτω κείμενο του Δ. Γληνού. Φέτος συμπληρώνονται 21 χρόνια από το θάνατό του"]. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=104
- Βουρνάς, Τ. «Δημήτρης Γληνός. Ο στοχαστής, ο αγωνιστής, η σάλπιγγα της Αντίστασης- Είκοσι ένα χρόνια από το θάνατό του», *Η Αυγή*, φ. 3679, 25/12/1964, σσ. 1, 15. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=14922
- «Αφιέρωμα στον Γληνό» *Επιθεώρηση Τέχνης* Κ΄ τχ 119-120, 11-12/1964. Περιέχει: Ιμβριώτης Γ. «Η ιδεολογική πορεία του Δημήτρη Γληνού», Σωτηρίου Κ. «Μαθητής του Γληνού», Ιμβριώτη, Ρ. «Ο Δημήτρης Γληνός. Η προμηθεϊκή του θέληση γι' αναγέννηση», Λογάρης, Χ. «Η έκδοση του "Σοφιστή"», Γάτος, Γ. «15 ανέκδοτα γράμματα του Γληνού στον Αλέκο Δελμούζο», Βάρναλης, Κ. «Στην εξορία» (ποίημα), Βασιλάκης, Α. – Τ. Κ. «Στον Αη-Στράτη», Σβώλου, Μ. «Λίγα απ' όσα θυμάμαι για το Γληνό», Μ. Ε. «Στην Ακροναυπλία», Βουρνάς, Τ. «Ο Δημ. Γληνός και η φοιτητική νεολαία της εποχής του», Δαμιανάκου, Β. «Δημήτρης Γληνός». Περιέχει, επίσης, κείμενα του Γληνού

1965

- Πορφύρης, Κ. «Με την ευκαιρία του αφιερωμένου στον Δ. Γληνό τεύχους της "Επ. Τέχνης". Οι δισταγμοί, οι απογοητεύσεις, οι ενθουσιασμοί ενός αγωνιστή. Μια σειρά ανέκδοτα γράμματα του Δ. Γληνού προς το Δελμούζο», *Η Αυγή*, φ. 3691, 10/1/1965. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=6138
- Χ. Γ. «Μικρό μνημόσυνο στον Δημ. Γληνό», περ. *Διάλογος*, Φοιτητική επιθεώρηση, τχ 2, 1/1965, χρόνος Β', Αθήνα, σσ. 8-10. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=75132

- Βουρνάς, Τ. «Δ. Γληνός: 22 χρόνια από το θάνατό του», εφημ. *Η γενιά μας*, Δεκαπενθήμερη έκδοση της Δημοκρατικής Νεολαίας Λαμπράκη, φ. 11, 18/12/1965, εκδότης Μπάμπης Θεοδωρίδης, σσ. 6-7. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=56302, http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=2450
- Ζωγράφος, Ζ. «Δημήτρης Γληνός. 22 χρόνια από το θάνατό του», *Η Αυγή*, φ. 3974, 25/12/1965, σσ. 6-7. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=9140
- Φωτογραφίες από το πολιτικό μνημόσυνο του Δ. Γληνού στις 27/12/1965. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=87842
- «Χθες στο θέατρο "Αμιράλ" τιμήθηκε η μνήμη του Δημ. Γληνού», *Η Αυγή*, φ. 3975, 28/12/1965, σ. 1 [Υπότιτλος: Λεωνίδας Κύρκος: Ο πολιτικός αγωνιστής, Μάρκος Αυγέρης: Ο πνευματικός ηγέτης]. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=9152
- Μινεέμη, Μαρίκα. «Στ΄ Ανάπλι», περ. *Πυρσός*, τχ 2, 1965, Ανατ. Γερμανία-Δρέσδη, σσ. 10-12, 29. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=40573

1966

- «Ένα κείμενο του Δ. Γληνού για τους νέους», περ. *Διάλογος*, Φοιτητική επιθεώρηση, τχ 4, 1/1966, χρόνος Β', Αθήνα, σσ. 3-5 [Διευθύνεται από επιτροπή φοιτητών της Νομικής]. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=67222
- «Με συμμετοχή εκπροσώπων της πνευματικής και κοινωνικής ζωής που έγινε χθες στη Νίκαια. Το πολιτικοφιλολογικό μνημόσυνο του Δ. Γληνού. Ομιλητές ο καθηγητής Ιμβριώτης και ο Μάρκος Αυγέρης», *Η Αυγή*, φ. 4121, 23/6/1966, σ. 2. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=2116
- «Εδώ Ρ.Σ. η Φ της Α. Συνεχίζουμε την εκπομπή μας», Αρχειακό τεκμήριο, δακτυλογραφημένο, Ραδιοφωνική εκπομπή, Βουκουρέστι, 23/12/1966. Ψηφιακή Βιβλιοθήκη των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=48853

1967

- «Δημήτρη Γληνού – Μια επιστημονική θεώρηση του ατομικού δημιουργήματος», περ. *Πρωτοπορία*, τχ 1, 1/1967, σσ. 4-5, 39-40. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=75136, http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=36341

- Βουρνάς, Τ. «Δημήτρης Γληνός-Εικοσιτρία χρόνια από το θάνατό του», *Η Αυγή*, φ. 4291, 8/1/1967, σ. 6. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=170
- «Αθάνατες μνήμες, Δημήτρης Γληνός», Αρχειακό τεκμήριο, δακτυλογραφημένο, Ραδιοφωνική εκπομπή, Βουκουρέστι, 22/12/1967. Ψηφιακή Βιβλιοθήκη των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=38331

1971

- «Δημήτρη Γληνού "Εκλεκτές Σελίδες". Το έργο του μεγάλου διανοητή εμπνέει και σήμερα εκείνους που αγωνίζονται για μια ανθρωπιστική παιδεία», εφημ. *Ελεύθερη Ελλάδα*, Εβδομαδιαία Ελληνική Αντιστασιακή Εφημερίδα, τόπος έκδοσης Ρώμη, φ. 29 (180), 27/5/1971, σ. 2. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=62120

1973

- Παπαδόπουλος, Θ. Χ. «Σημείωμα για τις εκδόσεις Γληνού ύστερα από το 1967», περ. *Η Συνέχεια*, τχ 3, 5/1973, σσ. 138-139. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=33776
- Ζατέλι, Θ. «1940», *Η Γενιά μας*, Περιοδική έκδοση της Δημοκρατικής Πορείας Φλωρεντίας, τχ 4, Ιταλία/Φλωρεντία, 10/1973, σσ. 2-5
- «Δημήτρης Γληνός», εφημ. *Οδηγητής*, Όργανο του Κεντρικού Συμβουλίου της Κομμουνιστικής Νεολαίας Ελλάδας, χρόνος 6ος, 12/1973, σ. 5. Αρχειακό τεκμήριο της Ψηφιακής Βιβλιοθήκης των ΑΣΚΙ, διαθέσιμο στο: http://62.103.28.111/aski/rec.asp?id=56190

Οι γονείς του Δ. Γληνού, Αικατερίνη και Αλέξανδρος

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

Αδέλφια του Δ. Γληνού

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

Η σύζυγος του Δ. Γληνού, Άννα Χρόνη, με τον πατέρα της Δημήτριο

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

Η οικογένεια Χρόνη. Από αριστερά: Πάνος, Δημήτριος, Άννα, Άρης (παιδικός φίλος του Δημήτρη Γληνού)

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

Η Λιλή, κόρη του Δ. Γληνού, η οποία απεβίωσε το 1927, σε ηλικία 19 ετών

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

Ο Δημήτρης Γληνός με τη σύζυγό του, Άννα, στη Γερμανία

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

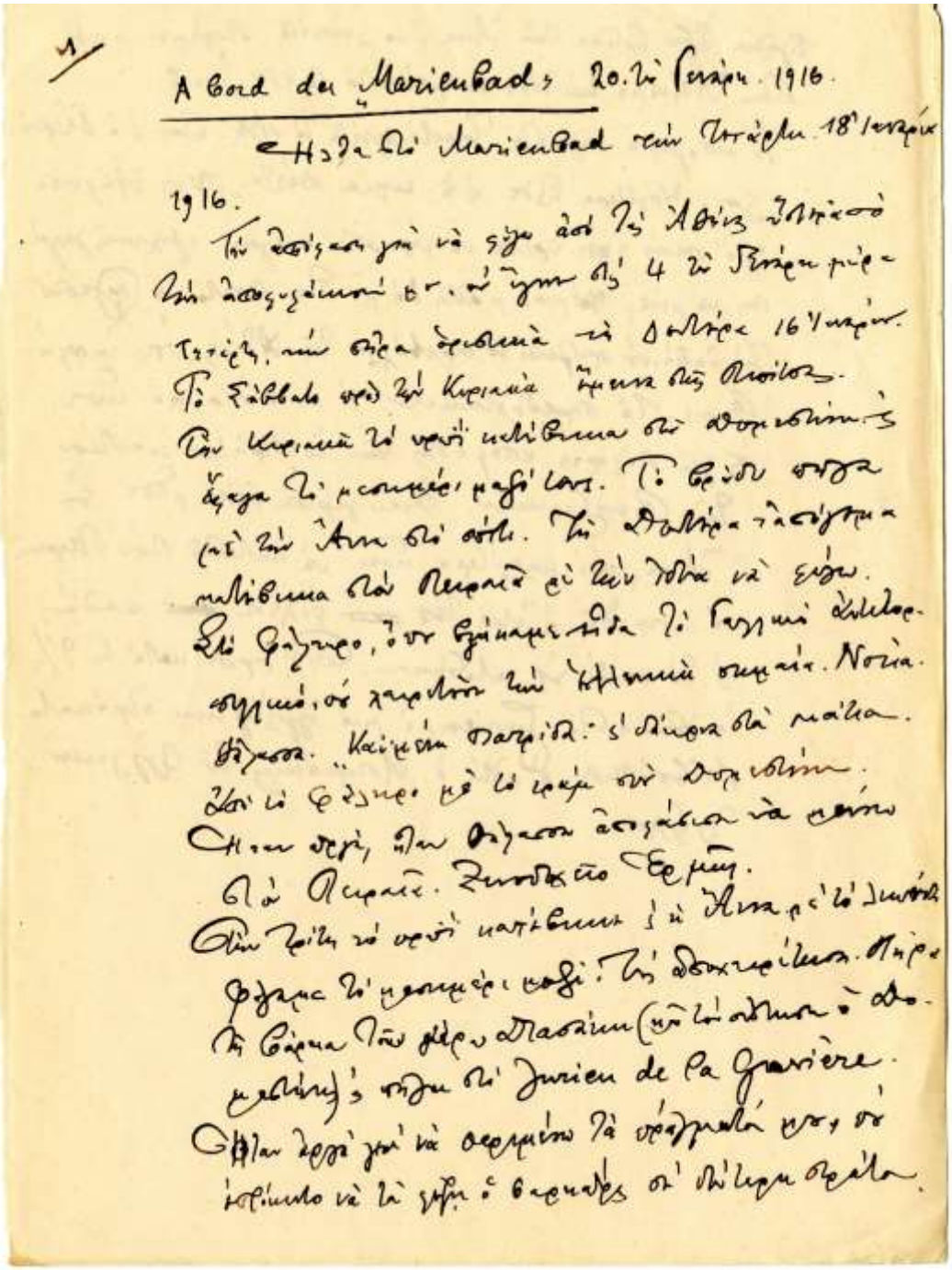

Στο Ελληνογερμανικό Λύκειο Γιαννίκη, Σμύρνη, σχολ. έτος 1907-1908

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

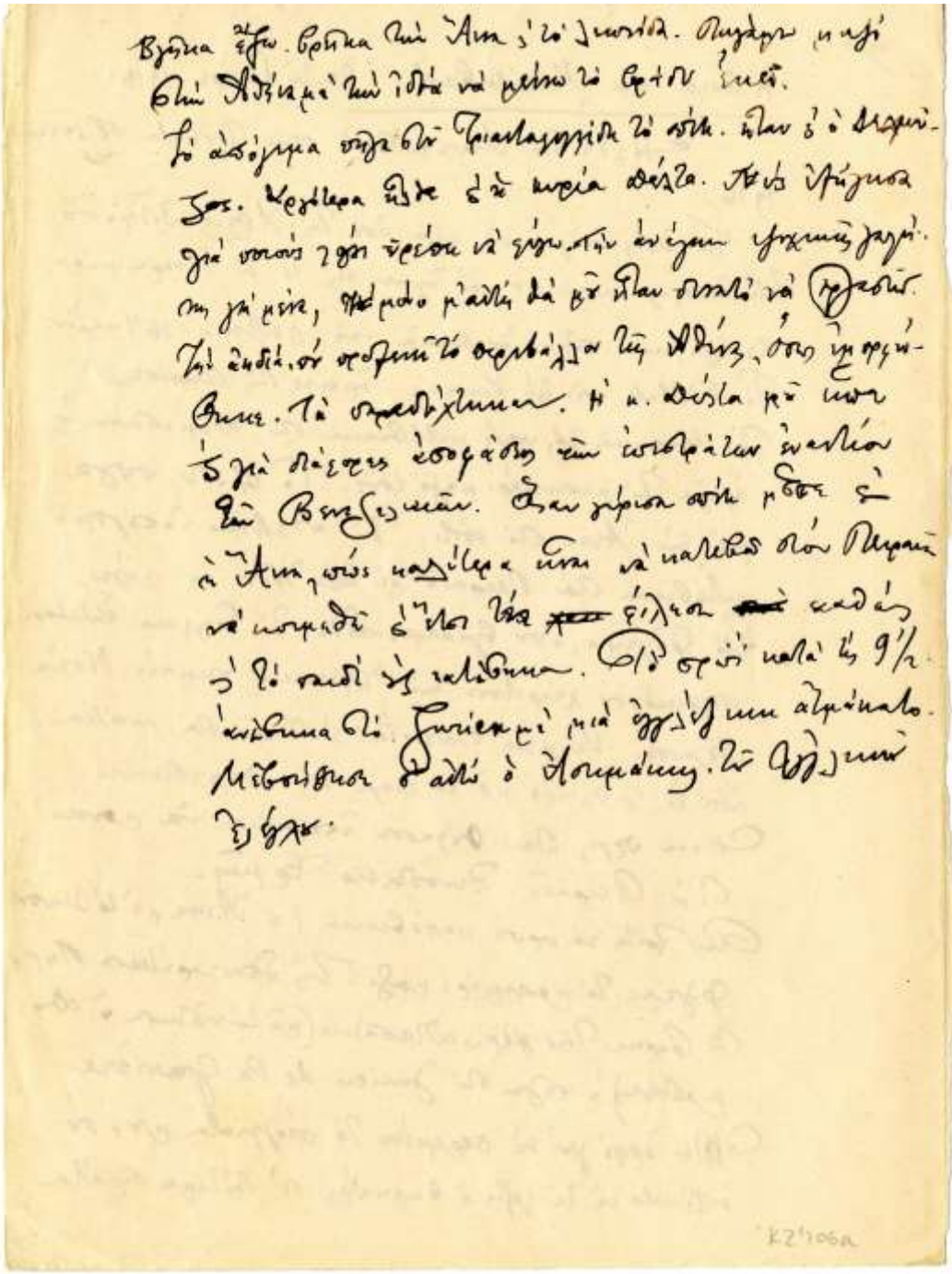
Η «τριανδρία». Δελμούζος – Γληνός – Τριανταφυλλίδης *ΠΗΓΗ: Ε.Λ.Ι.Α.*

Στο ιστορικό γαλλικό αντιτορπιλικό Marienbad, εν πλω για Θεσσαλονίκη

ΑΔΓ, Φάκ. KZ206-1(1)

συνέχεια →

Στο ιστορικό γαλλικό αντιτορπιλικό Marienbad, εν πλω για Θεσσαλονίκη

ΑΔΓ, Φάκ. KZ206-1(2)

Με τον Αλ. Δελμούζο στο Ξυλόκαστρο

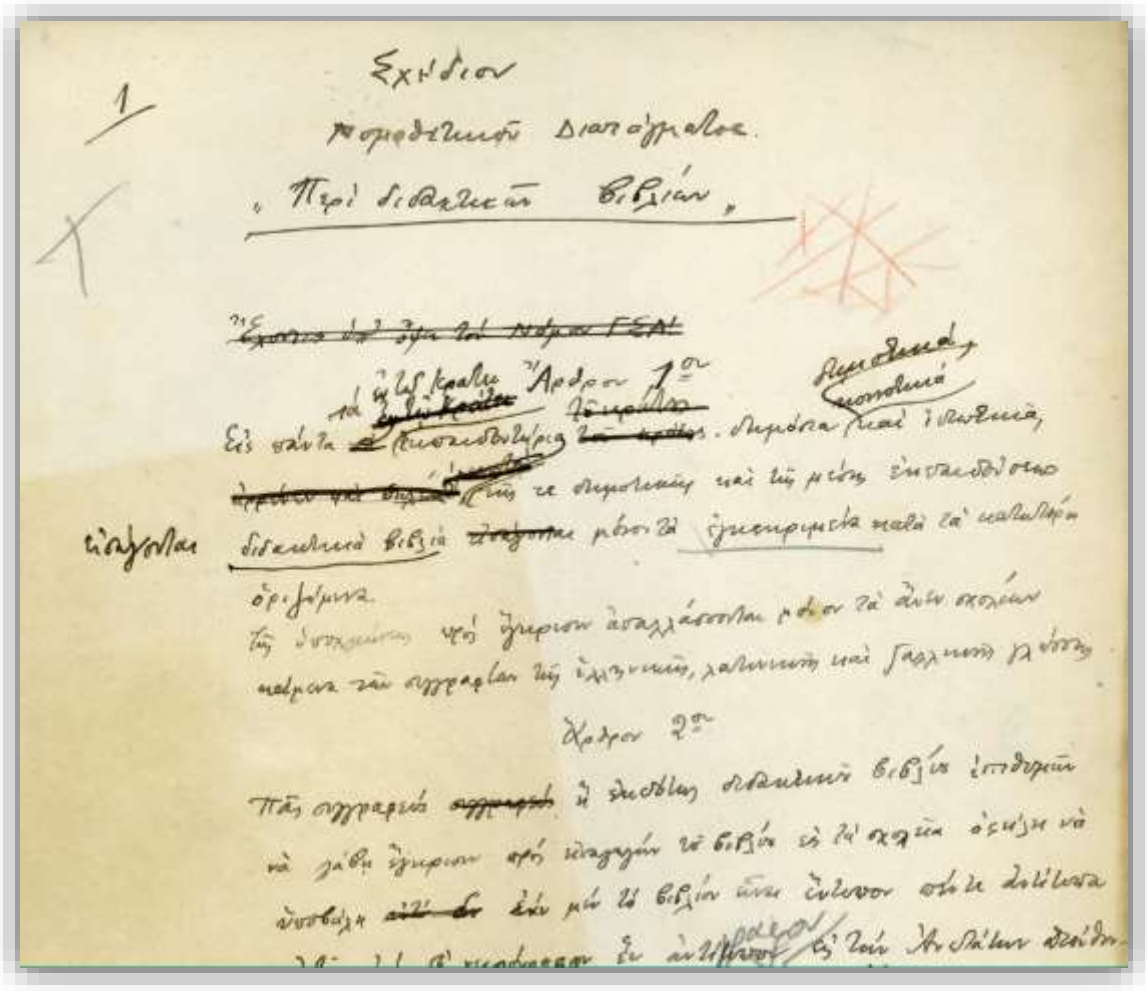

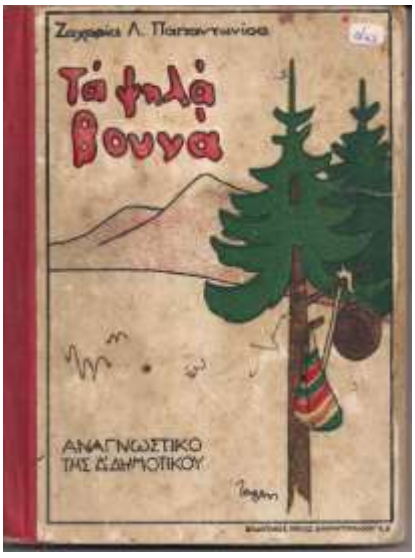

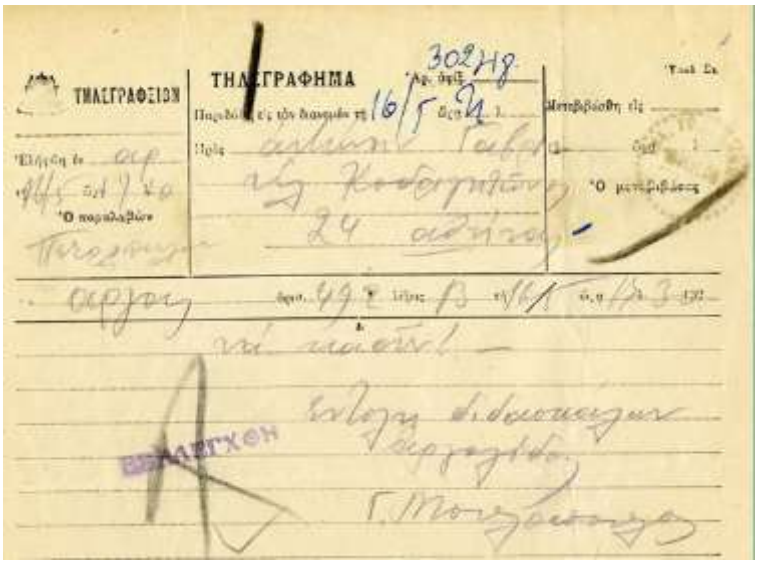

Αναμνηστικές φωτογραφίες που απεικονίζουν τον Γληνό με προσκόπους, έξω από την «Αίγλη» Ζαππείου. Οι Έλληνες πρόσκοποι υποδέχονται την αντιπροσωπεία των Ρουμάνων προσκόπων που επισκέπτεται την Αθήνα καθ' οδόν για το Λονδίνο, προκειμένου να συμμετάσχει στο 1ο Παγκόσμιο Τζάμπορι.

ΠΗΓΗ: Ιστορικό Αρχείο Σ.Ε.Π. (Σώμα Ελλήνων Προσκόπων)

Σχέδιον Νομοθετικού Διατάγματος περί διδακτικών βιβλίων

«να καούν!»

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

Ο κ. Δ. ΓΛΗΝΟΣ (ὁδὸς Κορδιγκτῶνος 24 Α), παρακαλεῖ πάντα γνωρίζοντα νὰ τὸν πληροφορήσῃ περὶ τῆς τύχης τοῦ πατρός του Ἀλεξάνδρου Γληνοῦ, τῶν ἀδελφῶν του Ἀδαμαντίας Γεωργιάδου καὶ Ἄννας Τριανταφυλλίδου, τοῦ ἀδελφοῦ του Γεωργίου Γληνοῦ καὶ τῶν γαμβρῶν του Κωνσταντίνου Γεωργιάδου καὶ Ἰωάννου Τριανταφυλλίδου. Οἱ ἀνωτέρω μέχρι τῆς πρωΐας τῆς 1 Σεπτεμβρίου εὑρίσκοντο ἐπὶ τῆς προκυμαίας τῆς Σμύρνης εἰς τὴν θέσιν «Λούνα Πάρκ».

Δραματική έκκληση του Δημήτρη Γληνού στον Τύπο, προκειμένου να εντοπίσει την πατρική του οικογένεια, μετά την καταστροφή της Σμύρνης

Αργοστόλι Κεφαλληνίας, 1924. Από τα διδασκαλικά συνέδρια. Δίπλα στον Γληνό ο Μ. Τριανταφυλλίδης.

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΕΙΑ ΤΩΝ ΑΝΩΤΕΡΩΝ ΕΠΟΠΤΩΝ

Αὐτὲς τὶς μέρες ἐπέστρεψαν οἱ ἀνώτεροι ἐπόπτες κ. κ. Γληνὸς καὶ Τριανταφυλλίδης ἀπὸ τὴν πρώτη τους περιοδεία. Πῆγαν στὴν Κεφαλληνία καὶ Κόρινθο. Ὁ ἐνθουσιασμὸς ποὺ διαφαίνεται στὶς ἐπιστολές, ποὺ ἀδιάκοπα λαβαίνομε ἀπὸ τοὺς κ. κ. συναδέλφους τῆς Κεφαλληνίας καὶ Κορινθίας δείχνει μὲ πόσο ἐνδιαφέρον παρακολούθησαν τὸ συνέδριον καὶ πόσην ἐπίδραση ἔχουν τὰ τέτοια συνέδρια στὴν ὅλην ἐκπαιδευτική μας ἀναγέννηση. Μὲ ὅλην τὴν ἀδιαφορίαποὺἔχει δείξει ὥςτώρα ἡΠολιτεία γιὰτὸ δάσκαλο αἰστανόμαστε τὴν ὑπερηφάνεια νὰ διαισαλπίσωμε, πὼς στὸ δάσκαλο βρίσκεται ἀκόμη ἀρκετὴ ζωή, καὶ ὄρεξη γιὰ τὸ ξύπνημα τῆς κοινωνίος.

Ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς ἐπαρχίες δὲν ἀμφιβάλλομε πὼς οἱ κ. κ- Ἐπόπτες καταλάβαν μὲ πόση δίψα ὁ διδασκαλικὸς κόσμος τῶν ἐπαρχιῶν περιμένει νὰ διαφωτιστῇ στὸ ζήτημα τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρυθμίσεως.

Μὲ τὰ συνέδρια αὐτὰ θὰ διαλυθοῦν καὶ οἱ ἐλάχιστες ἀπορίες ποὺ ἴσως νάχουν μερικοὶ συνάδελφοι.

Γι' αὐτὸ ἔχομε τὴν πεποίθηση πὼς θὰ ἐξακολουθήσουν οἱ περιοδείες καὶ μὲ κάποια μεγαλύτερη ἔνταση.

Λεπτομέρειες γιὰ τὰ συνέδρια τῆς Κεφαλληνίας καὶ Κορινθίας θὰ παραθέσωμε στὸ ἑπόμενο φύλλο.

Από τα διδασκαλικά συνέδρια.

ΠΗΓΗ: Ιστορικό Αρχείο Α.Π.Θ. - Ι.Ν.Σ. - Ίδρυμα Μ.Τριανταφυλλίδη

Ὁ Γληνὸς (δ' ἀπὸ ἀριστερὰ α' σειρά) μὲ τοὺς συνεργάτες καὶ μαθητές του τῆς Παιδαγωγικῆς Ἀκαδημίας. Διακρίνονται: Ἀλέξ. Δελμούζος (δ' ἀπὸ δεξιὰ β' σειρά), Μανώλης Τριανταφυλλίδης (δ' ἀπὸ δεξιὰ γ' σειρὰ ἀπὸ πάνω), Χαρ. Θεοδωρίδης (γ' ἀπὸ ἀριστερὰ α' σειρά), Κατίνα Παπᾶ (δίπλα στὸν Γληνό).

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ

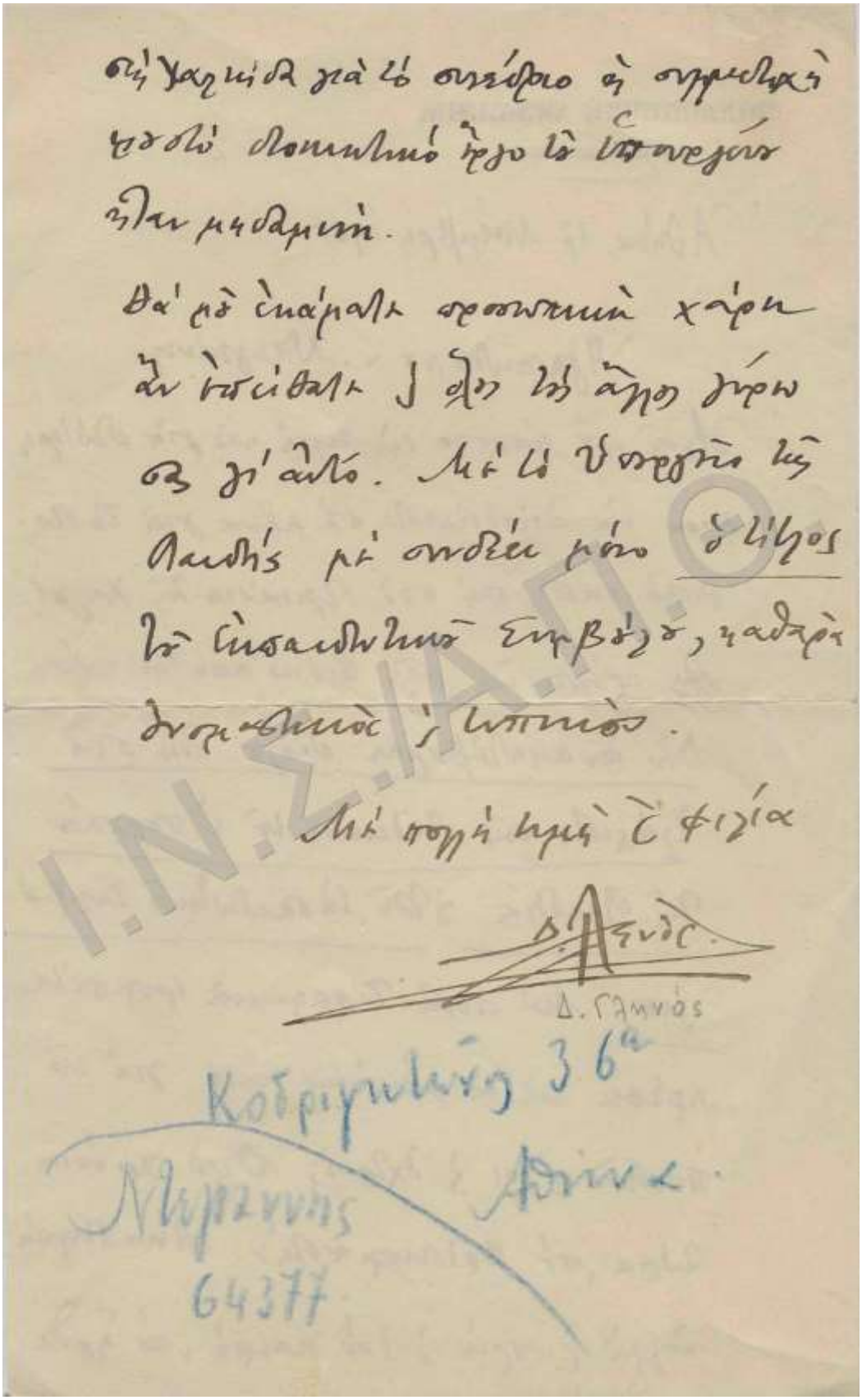
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΙΕΥΘΥΝΤΟΥ

Ἀθήνα, 17 Νοέμβρη 1925.

Ἀγαπητέ μου κ. Νεγρεπόντη

Ἄξον μὲ κάνετε ἐδῶ μιὰ καὶ γιὰ πάντα φορὰ νὰ ἀποφύγουμε στ' ἀλήθεια γιὰ τὸ πολιτικὸ καθηγητὴ στὸ Πρυτανεῖο τὴν χαμένη μας πρέπει νὰ σᾶς βγάλω ἀπὸ τὴν πλάνη. Δὲν ἀναμιγνύομαι εἴτε σὲ τὸ ἐξάχρονο σὰν δάσκαλος τὸ ὑπουργεῖο τῆς παιδείας εἴτε σὲ ἐκλογὲς ἐπιτροπῶν ἐφορείας. Μὲ σοβᾶ τυρεύουν φορτία πρέπει νὰ τὸ χωνέψω αὐτὸ γιὰ νὰ πιάσω εἶμαι ὁ ἀξιοσέβαστος ὅπου ἀρέσει ἔτσι, σὰν βεβιασμένος Ἀναστημιά ἀλλὰ ἐ πρὶν ὁ τὸν παιρνῶ, σὰ ἔχω

συνέχεια →

ΠΗΓΗ: Ιστορικό Αρχείο Α.Π.Θ. - Ι.Ν.Σ. - Ίδρυμα Μ.Τριανταφυλλίδη

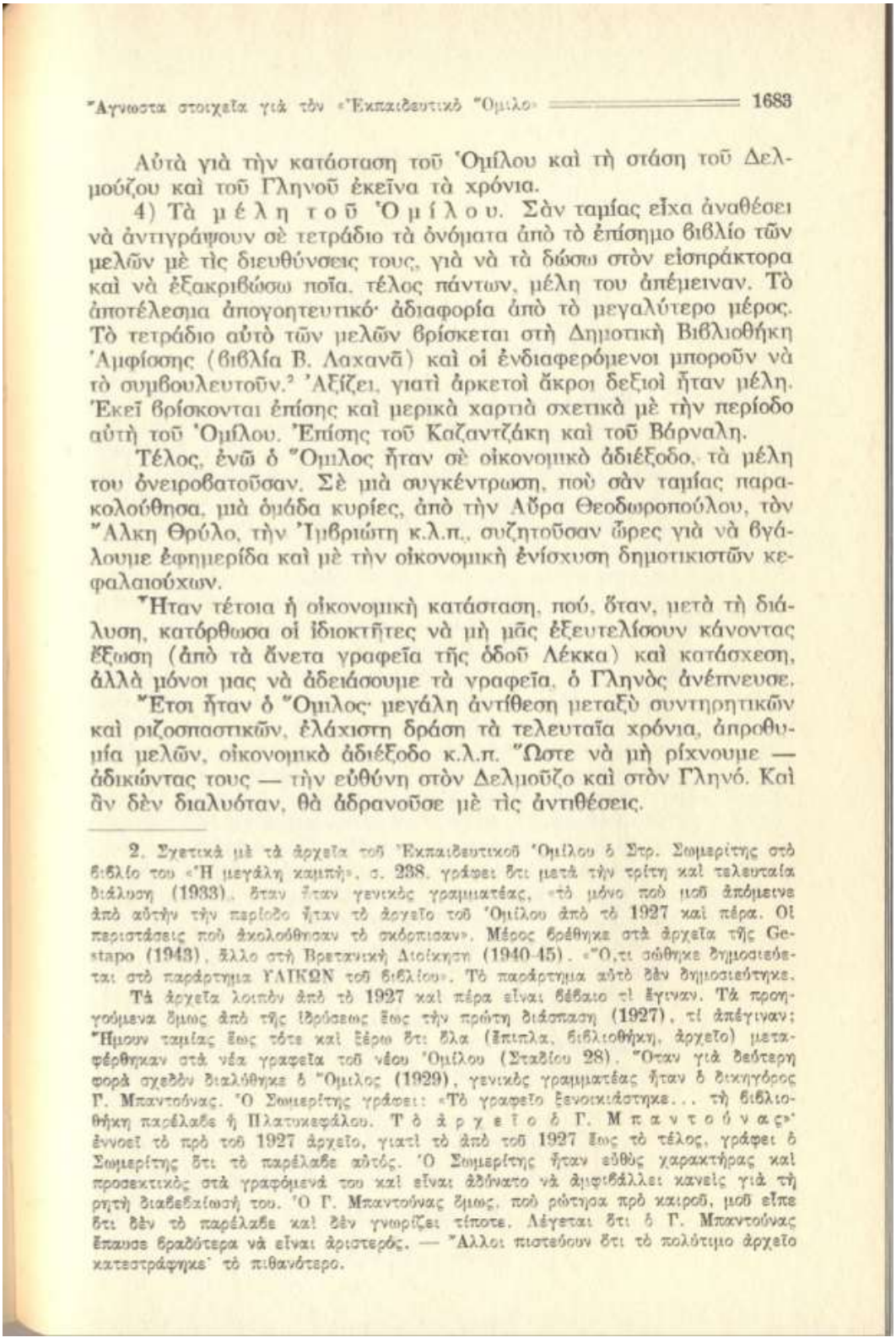
3) Τὴ διάλυση τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου. Τὰ τρία τελευταῖα χρόνια (1927) ἤμουν ταμίας κι ἔτσι ἔλαβα ἄμεση γνώση καὶ τῶν παρασκηνίων.

Ἄδικα (ὁ Μ. Τσιριμῶκος κι ἄλλοι) ἐπετέθηκαν κατὰ τοῦ Γληνοῦ, ὅτι πῆρε τὸν Ἐκπαιδ. Ὅμιλο. Ὁ Γληνὸς δὲν διέλυσε τὸν Ὅμιλο, γιὰ νὰ τὸν πάρει αὐτὸς (στὴν ἀρχὴ μάλιστα προσπάθησε τὸ ἐναντίον). Πολλὰ σημαίνοντα μέλη ἀδιαφοροῦσαν (καὶ αὐτὸς ὁ Μ. Τσιριμῶκος) καὶ ὁ Γληνὸς πῆρε τὸν Ὅμιλο, ὄχι μόνο γιατὶ ἡ ριζοσπαστικὴ μερίδα ἦταν λίγο μεγαλύτερη, ἀλλὰ γιατὶ ὁ Δελμοῦζος δὲν δέχτηκε νὰ θυσιάσει τὸ χρόνο του γιὰ τὸν Ὅμιλο. Μήνα κράτησαν οἱ συζητήσεις κι' οἱ σοβαρὲς διαφωνίες σὲ ἀρκετὰ θέματα καὶ κυρίως οἱ ζωηρὲς ἀντεγκλήσεις μὲ ποιοὺς πρέπει νὰ πάει ὁ Ὅμιλος: μὲ τὴν τάξη ποὺ ἀνέρχεται (τὴν ἐργατικὴ) κι' ἔχει συμφέρον νὰ κάμει τὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση ἢ μὲ τὴν ἄλλη, πού, ἀπὸ ταξικοὺς λόγους, ἀδιαφορεῖ. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὅσους ψήφισαν, μικρὴ διαφορὰ ὑπῆρχε στὶς δύο μερίδες, τὴ συντηρητικὴ καὶ τὴ ριζοσπαστική. Ἡ πλάστιγγα θὰ ἔκλινε πρὸς τὴ μερίδα ποὺ θὰ ὑποστήριζε μία μικρὴ ὁμάδα ἀπὸ ἄκρους δημοκράτες καὶ σοσιαλιστές. Αὐτοὶ ἦταν ριζοσπαστικοί, ἀλλὰ ἔβλεπαν ὅτι ἔπρεπε ὁ Ὅμιλος νὰ μείνει στὴν ὁμάδα τοῦ Δελμούζου (γιατὶ ἂν γινόταν καθαρὰ ἀριστερός, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ δουλέψει καὶ οἱ ἀντιθέσεις σοσιαλιστῶν - κομμουνιστῶν ἦταν σοβαρές), ὑπὸ τὸν ὅρο, ὅμως, νὰ δεχτεῖ ὁ Δελμοῦζος νὰ δουλέψει γιὰ τὸν Ὅμιλο (γιατὶ τελευταῖα σπάνια ἐμφανιζόταν).

Μὲ τὸν Δελμοῦζο συνδεόμουν στενά, γιατὶ ὁ πατέρας του μὲ εἶχε βαφτίσει. Ἐν ἀγνοίᾳ τῆς ὁμάδος θέλησα νὰ βολιδοσκοπήσω τὸν Δελμοῦζο· ἦταν ἀνένδοτος, δὲν μποροῦσε νὰ ἀπασχοληθεῖ εἰδικὰ μὲ τὸν Ὅμιλο καὶ τὰ ἀπρόθυμα μέλη του καὶ νὰ παραμελήσει τὴ συγγραφὴ τῶν βιβλίων του. Ἴσως νὰ εἶχε καὶ δίκιο. Ἦταν φανερό· χωρὶς τὸν Δελμοῦζο (ὁ Τριανταφυλλόπουλος εἶχε ἀποτραβηχτεῖ ἀπὸ χρόνια) ὁ Ὅμιλος θὰ ἔσβηνε, γιατὶ κανένας ἄλλος ἀπὸ τὴν ὁμάδα του δὲν εἶχε τὸ κύρος ποὺ χρειάζονταν. Ὁ συμβιβασμὸς πάλιν ἦταν ἀδύνατος, ἀγεφύρωτες οἱ διαφορές. Τότε ἡ ὁμάδα, σὰν ριζοσπαστική, ὑποστήριξε τὸν Γληνό, ἂν καὶ δὲν εἶχε πολλὲς ἐλπίδες ὅτι, ἀριστερίζων ὁ Ὅμιλος, θὰ μποροῦσε νὰ δράσει. (Νὰ διαλυθεῖ, ὅμως, πάλι κακό.) Πράγμα ποὺ ἐπιβεβαιώθηκε σὲ λίγα χρόνια.

Ὁ Γληνὸς τότε ἀριστέριζε, ἀλλὰ δὲν εἶχε ἐκδηλωθεῖ σὰν καθαρὸς κομμουνιστὴς καὶ ἡ «Διακήρυξη τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς» τοῦ νέου Ἐκπ. Ὁμίλου (1927), ποὺ εἶχε συντάξει ὁ Γληνός, ἀριστέριζε, ἀλλὰ δὲν ἦταν κομμουνιστική. Μερικὰ σημεῖα της κουμμουνίζοντα δὲν ἤθελαν νὰ τὰ ὑπογράψουν οἱ σοσιαλιστές, ὑπεχώρησαν ὅμως, γιὰ νὰ ὑπογράψουν τὴ Διακήρυξη καὶ οἱ κομμουνιστές. Αὐτοί, τελικά, δὲν τὴν ὑπέγραψαν. Καὶ ὁ «Ριζοσπάστης» ἐπετέθηκε τοῦ Γληνοῦ.

συνέχεια →

Αὐτὰ γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ Ὁμίλου καὶ τὴ στάση τοῦ Δελμούζου καὶ τοῦ Γληνοῦ ἐκεῖνα τὰ χρόνια.

4) Τὰ μέλη τοῦ Ὁμίλου. Σὰν ταμίας εἶχα ἀναθέσει νὰ ἀντιγράψουν σὲ τετράδιο τὰ ὀνόματα ἀπὸ τὸ ἐπίσημο βιβλίο τῶν μελῶν μὲ τὶς διευθύνσεις τους, γιὰ νὰ τὰ δώσω στὸν εἰσπράκτορα καὶ νὰ ἐξακριβώσω ποῖα, τέλος πάντων, μέλη του ἀπέμειναν. Τὸ ἀποτέλεσμα ἀπογοητευτικό· ἀδιαφορία ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο μέρος. Τὸ τετράδιο αὐτὸ τῶν μελῶν βρίσκεται στὴ Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Ἀμφίσσης (βιβλία Β. Λαχανᾶ) καὶ οἱ ἐνδιαφερόμενοι μποροῦν νὰ τὸ συμβουλευτοῦν.[2] Ἀξίζει, γιατὶ ἀρκετοὶ ἄκροι δεξιοὶ ἦταν μέλη. Ἐκεῖ βρίσκονται ἐπίσης καὶ μερικὰ χαρτιὰ σχετικὰ μὲ τὴν περίοδο αὐτὴ τοῦ Ὁμίλου. Ἐπίσης τοῦ Καζαντζάκη καὶ τοῦ Βάρναλη.

Τέλος, ἐνῶ ὁ Ὅμιλος ἦταν σὲ οἰκονομικὸ ἀδιέξοδο, τὰ μέλη του ὀνειροβατοῦσαν. Σὲ μιὰ συγκέντρωση, ποὺ σὰν ταμίας παρακολούθησα, μιὰ ὁμάδα κυρίες, ἀπὸ τὴν Αὔρα Θεοδωροπούλου, τὸν Ἄλκη Θρύλο, τὴν Ἰμβριώτη κ.λ.π., συζητοῦσαν ὧρες γιὰ νὰ βγάλουμε ἐφημερίδα καὶ μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση δημοτικιστῶν κεφαλαιούχων.

Ἦταν τέτοια ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση, πού, ὅταν, μετὰ τὴ διάλυση, κατόρθωσα οἱ ἰδιοκτῆτες νὰ μὴ μᾶς ἐξευτελίσουν κάνοντας ἔξωση (ἀπὸ τὰ ἄνετα γραφεῖα τῆς ὁδοῦ Λέκκα) καὶ κατάσχεση, ἀλλὰ μόνοι μας νὰ ἀδειάσουμε τὰ γραφεῖα, ὁ Γληνὸς ἀνέπνευσε.

Ἔτσι ἦταν ὁ Ὅμιλος· μεγάλη ἀντίθεση μεταξὺ συντηρητικῶν καὶ ριζοσπαστικῶν, ἐλάχιστη δράση τὰ τελευταῖα χρόνια, ἀπροθυμία μελῶν, οἰκονομικὸ ἀδιέξοδο κ.λ.π. Ὥστε νὰ μὴ ρίχνουμε — ἀδικώντας τους — τὴν εὐθύνη στὸν Δελμοῦζο καὶ στὸν Γληνό. Καὶ ἂν δὲν διαλυόταν, θὰ ἀδρανοῦσε μὲ τὶς ἀντιθέσεις.

---

2. Σχετικὰ μὲ τὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου ὁ Στρ. Σωμερίτης στὸ βιβλίο του «Ἡ μεγάλη καμπή», σ. 238, γράφει ὅτι μετὰ τὴν τρίτη καὶ τελευταία διάλυση (1933), ὅταν ἦταν γενικὸς γραμματέας, «τὸ μόνο ποὺ μοῦ ἀπόμεινε ἀπὸ αὐτὴν τὴν περίοδο ἦταν τὸ ἀρχεῖο τοῦ Ὁμίλου ἀπὸ τὸ 1927 καὶ πέρα. Οἱ περιστάσεις ποὺ ἀκολούθησαν τὸ σκόρπισαν». Μέρος βρέθηκε στὰ ἀρχεῖα τῆς Gestapo (1943), ἄλλο στὴ Βρετανικὴ Διοίκηση (1940-45). «Ὅ,τι σώθηκε δημοσιεύεται στὸ παράρτημα ΓΥΝΑΙΚΩΝ τοῦ βιβλίου». Τὸ παράρτημα αὐτὸ δὲν δημοσιεύτηκε.

Τὰ ἀρχεῖα λοιπὸν ἀπὸ τὸ 1927 καὶ πέρα εἶναι βέβαιο τί ἔγιναν. Τὰ προηγούμενα ὅμως ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως ἕως τὴν πρώτη διάσπαση (1927), τί ἀπέγιναν; Ἤμουν ταμίας ἕως τότε καὶ ξέρω ὅτι ὅλα (ἔπιπλα, βιβλιοθήκη, ἀρχεῖο) μεταφέρθηκαν στὰ νέα γραφεῖα τοῦ νέου Ὁμίλου (Σταδίου 28). Ὅταν γιὰ δεύτερη φορὰ σχεδὸν διαλύθηκε ὁ Ὅμιλος (1929), γενικὸς γραμματέας ἦταν ὁ δικηγόρος Γ. Μπαντούνας. Ὁ Σωμερίτης γράφει: «Τὸ γραφεῖο ξενοικιάστηκε... τὴ βιβλιοθήκη παρέλαβε ἡ Πλατυκεφάλου. Τὸ ἀρχεῖο ὁ Γ. Μπαντούνας» ἐννοεῖ τὸ πρὸ τοῦ 1927 ἀρχεῖο, γιατὶ τὸ ἀπὸ τοῦ 1927 ἕως τὸ τέλος, γράφει ὁ Σωμερίτης ὅτι τὸ παρέλαβε αὐτός. Ὁ Σωμερίτης ἦταν εὐθὺς χαρακτήρας καὶ προσεκτικὸς στὰ γραφόμενά του καὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀμφιβάλλει κανεὶς γιὰ τὴ ρητὴ διαβεβαίωσή του. Ὁ Γ. Μπαντούνας ὅμως, ποὺ ρώτησα πρὸ καιροῦ, μοῦ εἶπε ὅτι δὲν τὸ παρέλαβε καὶ δὲν γνωρίζει τίποτε. Λέγεται ὅτι ὁ Γ. Μπαντούνας ἔπαυσε βραδύτερα νὰ εἶναι ἀριστερός. — Ἄλλοι πιστεύουν ὅτι τὸ πολύτιμο ἀρχεῖο κατεστράφηκε· τὸ πιθανότερο.

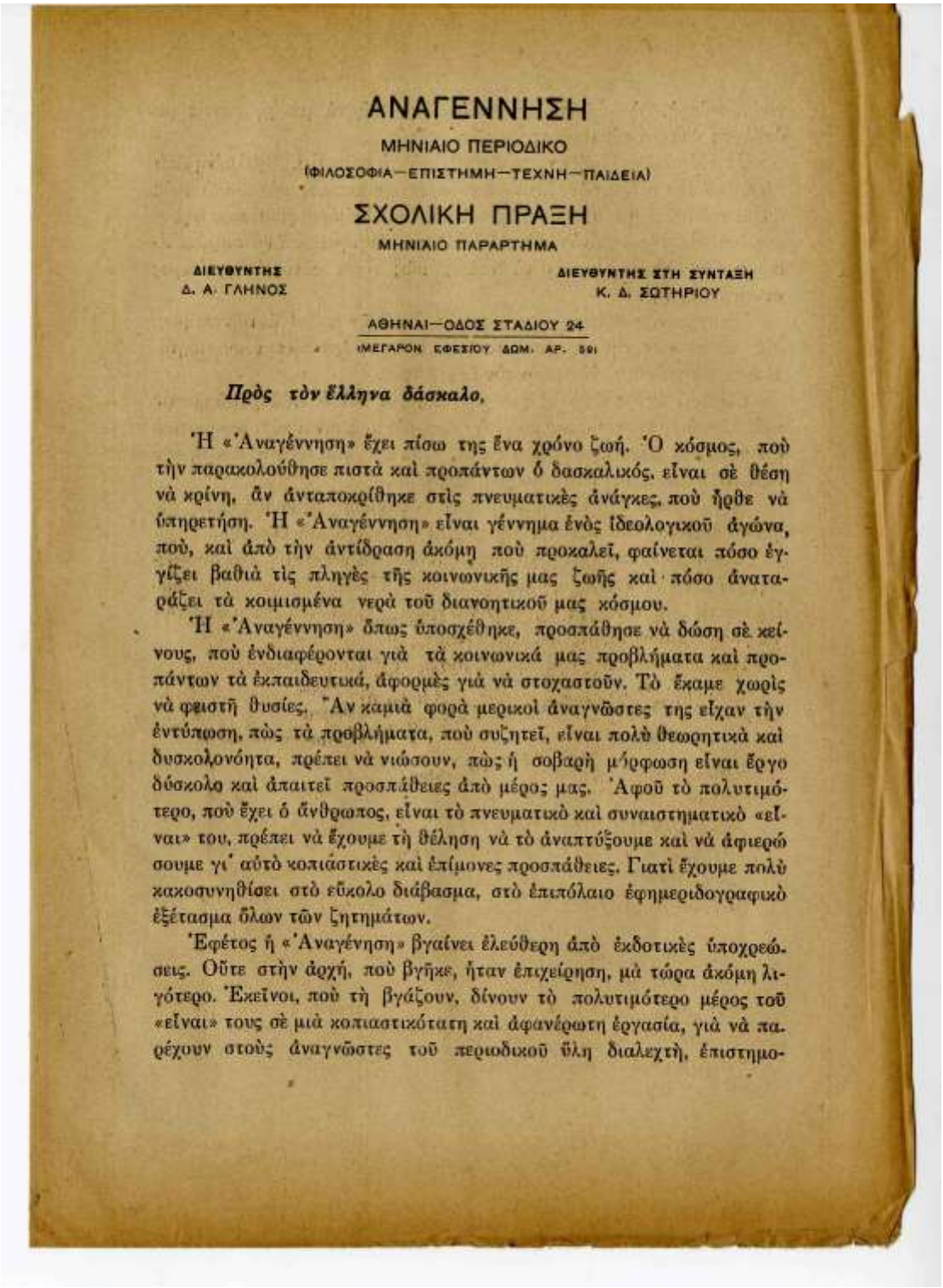
Λαχανάς, Β. «Ἄγνωστα στοιχεία για τον "Εκπαιδευτικό Όμιλο" και ηγετικά πρόσωπα της εποχής», *Νέα Εστία*, τχ 1334, 1/2/1983, σσ. 177-178. Το ίδιο κείμενο, με μοναδική προσθήκη μια σημαντική υποσημείωση, δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Τετράμηνα*, τχ 25-26, άνοιξη 1984, Άμφισσα, σσ. 1681-1683. Η υποσημείωση αφορά την τύχη των αρχείων του Ε.Ο. της περιόδου τόσο πριν όσο και μετά το 1927.

ΠΗΓΗ: Αρχείο Α. Δελμούζου, Δημοτική Βιβλιοθήκη Άμφισσας

Αναγέννηση, το σημαντικό περιοδικό που διεύθυνε ο Γληνός την περίοδο 1926-1928

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

(ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ—ΕΠΙΣΤΗΜΗ—ΤΕΧΝΗ—ΠΑΙΔΕΙΑ)

ΣΧΟΛΙΚΗ ΠΡΑΞΗ

ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
Δ. Α. ΓΛΗΝΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΣΤΗ ΣΥΝΤΑΞΗ
Κ. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

ΑΘΗΝΑΙ—ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ 24

ΜΕΓΑΡΟΝ ΕΦΕΣΙΟΥ ΔΩΜ. ΑΡ. 591

Πρὸς τὸν Ἕλληνα δάσκαλο.

Ἡ «Ἀναγέννηση» ἔχει πίσω της ἕνα χρόνο ζωή. Ὁ κόσμος, ποὺ τὴν παρακολούθησε πιστὰ καὶ προπάντων ὁ δασκαλικός, εἶναι σὲ θέση νὰ κρίνῃ, ἂν ἀνταποκρίθηκε στὶς πνευματικὲς ἀνάγκες, ποὺ ἦρθε νὰ ὑπηρετήσῃ. Ἡ «Ἀναγέννηση» εἶναι γέννημα ἑνὸς ἰδεολογικοῦ ἀγώνα, ποὺ, καὶ ἀπὸ τὴν ἀντίδραση ἀκόμη ποὺ προκαλεῖ, φαίνεται πόσο ἐγγίζει βαθιὰ τὶς πληγὲς τῆς κοινωνικῆς μας ζωῆς καὶ πόσο ἀνταράζει τὰ κοιμισμένα νερὰ τοῦ διανοητικοῦ μας κόσμου.

Ἡ «Ἀναγέννηση» ὅπως ὑποσχέθηκε, προσπάθησε νὰ δώσῃ σὲ κείνους, ποὺ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὰ κοινωνικά μας προβλήματα καὶ προπάντων τὰ ἐκπαιδευτικά, ἀφορμὲς γιὰ νὰ στοχαστοῦν. Τὸ ἔκαμε χωρὶς νὰ φεισθῇ θυσίες. Ἂν καμιὰ φορὰ μερικοὶ ἀναγνῶστες της εἶχαν τὴν ἐντύπωση, πὼς τὰ προβλήματα, ποὺ συζητεῖ, εἶναι πολὺ θεωρητικὰ καὶ δυσκολονόητα, πρέπει νὰ νιώσουν, πὼς ἡ σοβαρὴ μόρφωση εἶναι ἔργο δύσκολο καὶ ἀπαιτεῖ προσπάθειες ἀπὸ μέρος μας. Ἀφοῦ τὸ πολυτιμότερο, ποὺ ἔχει ὁ ἄνθρωπος, εἶναι τὸ πνευματικὸ καὶ συναισθηματικὸ «εἶναι» του, πρέπει νὰ ἔχουμε τὴ θέληση νὰ τὸ ἀναπτύξουμε καὶ νὰ ἀφιερώσουμε γι' αὐτὸ κοπιαστικὲς καὶ ἐπίμονες προσπάθειες. Γιατὶ ἔχουμε πολὺ κακοσυνηθίσει στὸ εὔκολο διάβασμα, στὸ ἐπιπόλαιο ἐφημεριδογραφικὸ ἐξέτασμα ὅλων τῶν ζητημάτων.

Ἐφέτος ἡ «Ἀναγέννηση» βγαίνει ἐλεύθερη ἀπὸ ἐκδοτικὲς ὑποχρεώσεις. Οὔτε στὴν ἀρχή, ποὺ βγῆκε, ἦταν ἐπιχείρηση, μὰ τώρα ἀκόμη λιγότερο. Ἐκεῖνοι, ποὺ τὴ βγάζουν, δίνουν τὸ πολυτιμότερο μέρος τοῦ «εἶναι» τους σὲ μιὰ κοπιαστικότατη καὶ ἀφανέρωτη ἐργασία, γιὰ νὰ παρέχουν στοὺς ἀναγνῶστες τοῦ περιοδικοῦ ὕλη διαλεχτή, ἐπιστημο-

Σχολική Πράξη. Μηνιαίο Παράρτημα του περ. *Αναγέννηση*, Οκτώβριος 1927

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

Ο ΝΕΟΣ ΔΡΟΜΟΣ

ΧΡΟΝΟΣ Α | ΑΘΗΝΑ, 1 τοῦ Νοέμβρη 1928 | ΦΥΛΛΟ 1ον

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ὁ Νέος Δρόμος.—Σχόλια—Σ. Σαμαρίτη: Πολιτικοί Διαγωνοί, PAX VOBIS.—*Ἡ Ζωὴ καὶ ἡ Δράσι τοῦ Ἐπαναστατικοῦ Ὑλικοῦ. Τὸ νέο Καταστατικό.*

Ο ΝΕΟΣ ΔΡΟΜΟΣ

Κάτω ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ οὐρανὸ μιὰ δραστηρὴ ἀτμόσφαιρα γαλανῆς αἰσιοδοξίας γεμίζει τοὺς τελευταίους μῆνες μὲ πίστη κι ἐλπίδα τὰ στέρνα τοῦ λαοῦ. Ἕνας ἀνεβρενήτης, ποὺ ἔδωσε ἀπὸ πρόσωπα παρελθόν ἀνεμοιπλήθητα δείγματα δουκατικότητας, πολιτικοῦ ρεαλισμοῦ καὶ δημιουργικῆς θέλησης, ξεκαθάρισε δριμύτατος στὸν πολιτικὸ στίβο δίνοντας τὸ πιὸ μεγαλόστομες ὑποσχέσεις σὲν νοικοκυρεμένη καὶ ἀποταμιευμένο λαό. «Σὲ τέσσερα χρόνια μέσα θὰ εἶναι ἡ Ἑλλάδα ἀγγλόστομη».

Γύρω ἀπὸ τὴν ὑπόσχεση αὐτὴ τὴν τόσο ἑλληνικὴ ἀτλιμένη μίλησε ἕνα πρόγραμμα, ποὺ ἂν καὶ χωρὶς ἐπιστημονικὴ ἐνότητα καὶ εἰρμὸ οἰκονομικοκοινωνικό, ἄγγιζε ὅλες τὶς μορφὲς τῆς ἡμαλικῆς ζωῆς τοῦ τόπου, συγκεντρώθηκε ἡ πλειονοψηφία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ὄχι μόνο ἡ ἀστικὴ τάξη, ποὺ ἤξερε καλά, κι ἀσήμωνε γιὰ τὰ συμφέροντα της ἡ κυβερνήτης ἄφτος, μὲ κι οἱ ἐξωτερικὰ στενοχωρημένοι ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ κρίση μικροαστοί, οἱ ἀγρότες κι οἱ ἐπαγγελματίες καὶ οἱ ἀπελπισμένοι προλετάριοι. Καὶ ἡ ὑπόσχεση εἶναι εἶναι, ποὺ δὲν εἶναι ἴσως παράδοξο, μέσα στὴν ἀνησυχία καὶ τὸν φανταλόγικο ἀλλόκοτο ἀδιαφορίσαμε Ἑλλάδα τῶν «δυνατῶν», πὼς οἱ κάθε λογῆς ἀνεπιστημονικοὶ ἥρωες τοῦ λαοῦ ἢ δεχήκανε πρόσφορο καὶ ἀνακηρύξτηκε τὴν ἀνάγκη. Ἢ δὲ βρήκανε πίστη μόνιμοτικὰ ἀδιαπέρατη ἀπιστή. Ἀπὸ τὰ προγράμματα τῶν δύο πολιτικῶν κομμάτων, ποὺ ἀκουσαν ἀλὸ κυνηγοὺς οἱ ἐπαναλήψεις χωρὶς καμιὰ διαφορὰ ἀπὸ τὸ πρόγραμμα τοῦ Ἀρχηγοῦ τῶν Φιλελευθέρων, ἄφησε κάθε ἐλπίδα ἡ ἀκαμπτία τῶν ἀρχηγῶν. Ἡ ἀστικὴ ἀντιπολίτευση συγκυμάνθη ἀπὸ προσωπικὲς φιλοδοξίες, ἀπὸ συμφέροντα κι ἀπόψεις κι ἀτόμων κι ἀπὸ πάθη καταπιεσμένων ἐγωισμῶν—ἔχει κυριολεκτικὰ τὸ παιχνίδι της. Μὰ τὸ παράδοξο—δὲν ὑπάρχει τίποτε παράδοξο στὶς κατασταλάξεις ποὺ δημιουργεῖ μιὰ ἀπηχέκητη ἐλευθερία—εἶναι πὼς οἱ ξεῖνοι ποὺ λέγονται ἢ νομίζονται στὸν τόπο τους αἰρετικοὶ κι ἀφτοὶ ἀκόμη οἱ ἀπομονωμένοι δείχνουν μιὰ ψυχικὴ κούραση καὶ ὀλιγοπιστία. Ὑπάρχει ἡ ταμπλὴ εἰδωλολατρικὴ αἰσιοδοξία. Ἐλπὶ ἡ χωρὶς βάσιμη ἐλπίδα, ἡ ἀτομικὴ ἢ συγκεντρωμένη ἀποκαρδίωση.

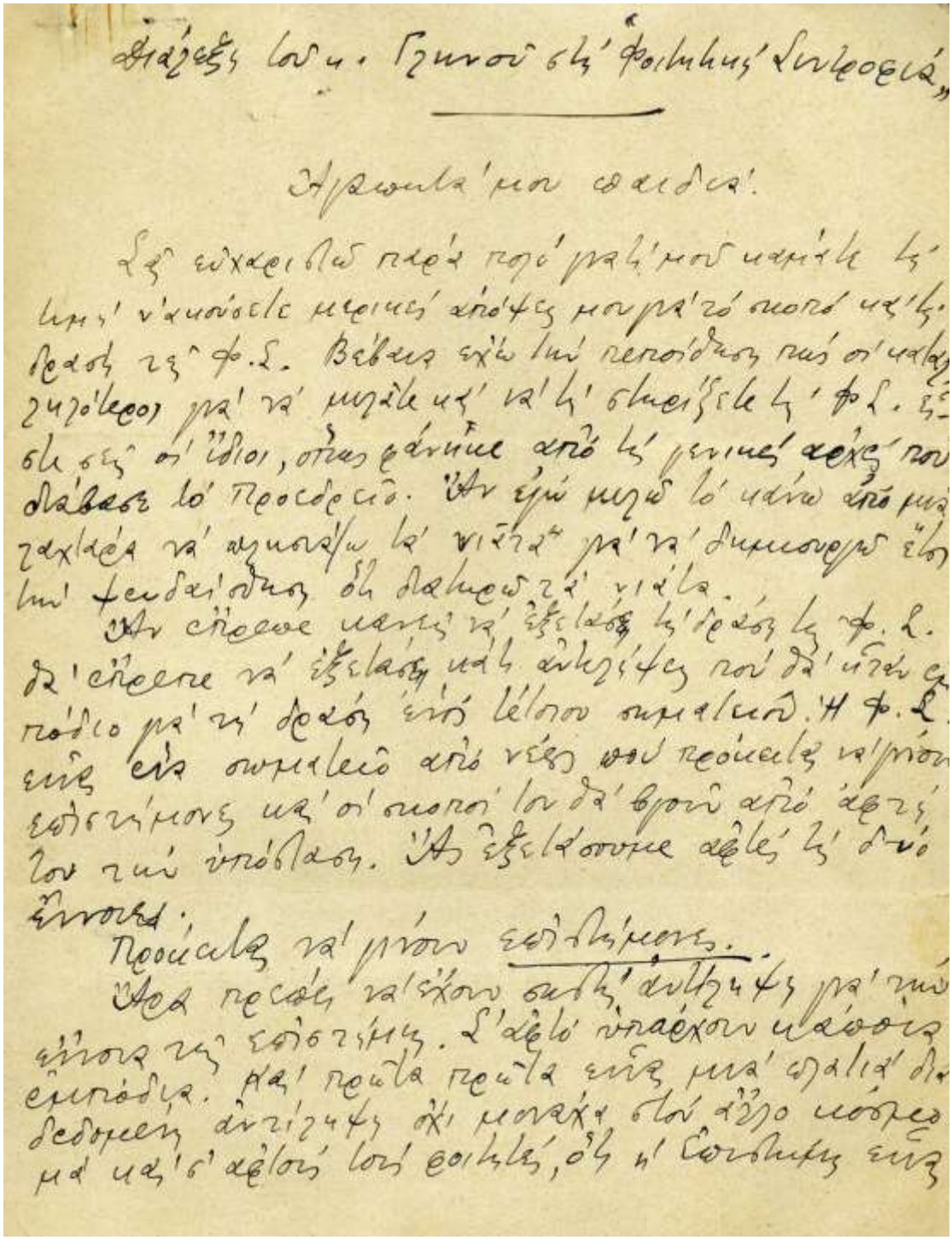
Κι ὅμως ἡ θέση ἐκείνων, ποὺ ὁδηγημένοι ἀπὸ τὸ φῶς τῆς κοινωνιολογικῆς ἐπιστήμης, μποροῦν νὰ στοχάζονται νηφάλια, δὲν εἶναι οὔτε μέσα στοὺς πρώτους, οὔτε μέσα στοὺς δέφτερους.

Γιατὶ κάτω ἀπὸ τὸ παιχνίδι ἀφτὸ τῆς ἀκαρρόπιαστης ἐλπίδας καὶ τοῦ καλὰ ὑπολογισμένου καρεσμοῦ, τῆς ὑπογοήτευσης τοῦ ἀνώφελευτου πάθους καὶ τῆς ἀποκαρδίωσης τῶν ἀνεπάμονων «ἀριστερῶν», οἱ πραγματικότητες μένουν σκληρὲς καὶ ἀμείλιχτες. Ἡ κοινωνιολογικὴ κρίσι τοῦ λαοῦ δὲν ἀλλάζει μὲ ταχυδακτυλουργίες.

Ὑπάρχει τρόπαιη ἀβεβαιότητα, κοινωνικὴ ἀνησυχία, φόβητρα καὶ πείνα, σωματικὴ καὶ ψυχική, στὴν Ἑλλάδα. Ὑπάρχει μιὰ ἀλιγοψυχία ἀστικὴ τάξη σὲ μεγάλο μέρος ἐπιφυλάκτης καὶ παραιτικὴ, ποὺ κυβρονᾶει σὲ ἀπαυζίλει τὸν τόπο. Ἐπιφυλάκτης καὶ παραιτικὴ, γιατὶ οἱ συνεπομένες, ποὺ οἰκονομικὰ μᾶς καθεμένουν, ἔχουν τὰ νήματα τους δεμένα σὲ χρηματιστήρια καὶ τὶς τράπεζες τῆς Δύσεως καὶ τῆς Νέας Ὑόρκης. Καὶ ἡ χωρὶς πλοῦτο καὶ πρώτες ὕλες βιομηχανία μὲ τόπο μας εἶναι τὸ παράξενο δημιούργημα ἑνὸς προσωπιστικοῦ δασμοῦ. Ὑπάρχει μιὰ πολυάριθμη μικροαστικὴ τάξη, οἱ μικρο-

Το πρώτο φύλλο του *Νέου Δρόμου*, 1/11/1928

ΠΗΓΗ: ΑΣΚΙ

Διάλεξη του Γληνού στη «Φοιτητική Συντροφιά»

ΑΔΓ, Φάκ. Ι58_1

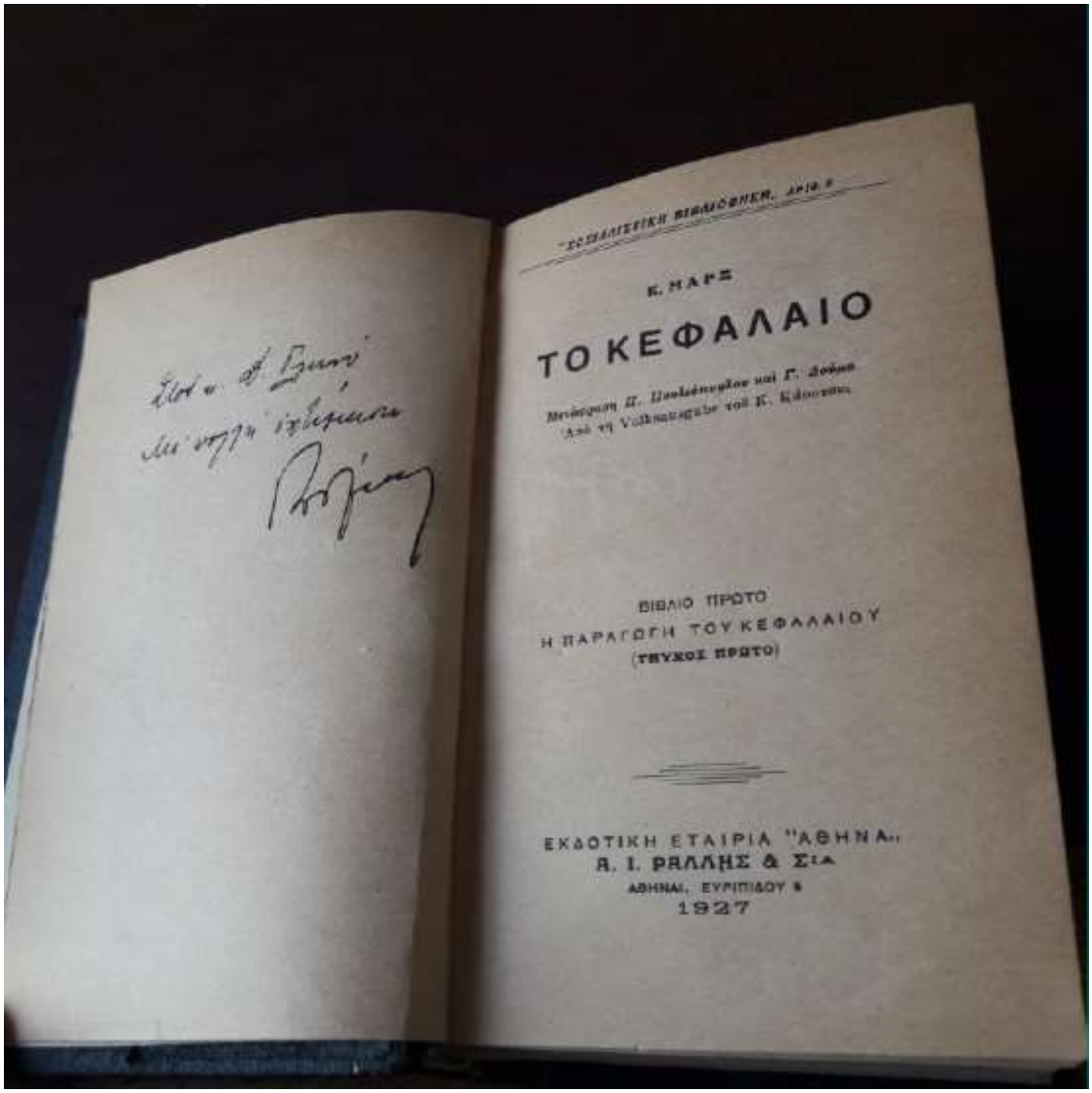

Στον φίλο μου κ. Δ. Γληνό
ως μικρό χριστουγεννιάτικο δώρο
6/6/28 Κ. Τσάτσος

Der Begriff
des
positiven Rechtes
von
Constantin Tsatsos

Weiss'che Universitätsbuchhandlung
Heidelberg
1928

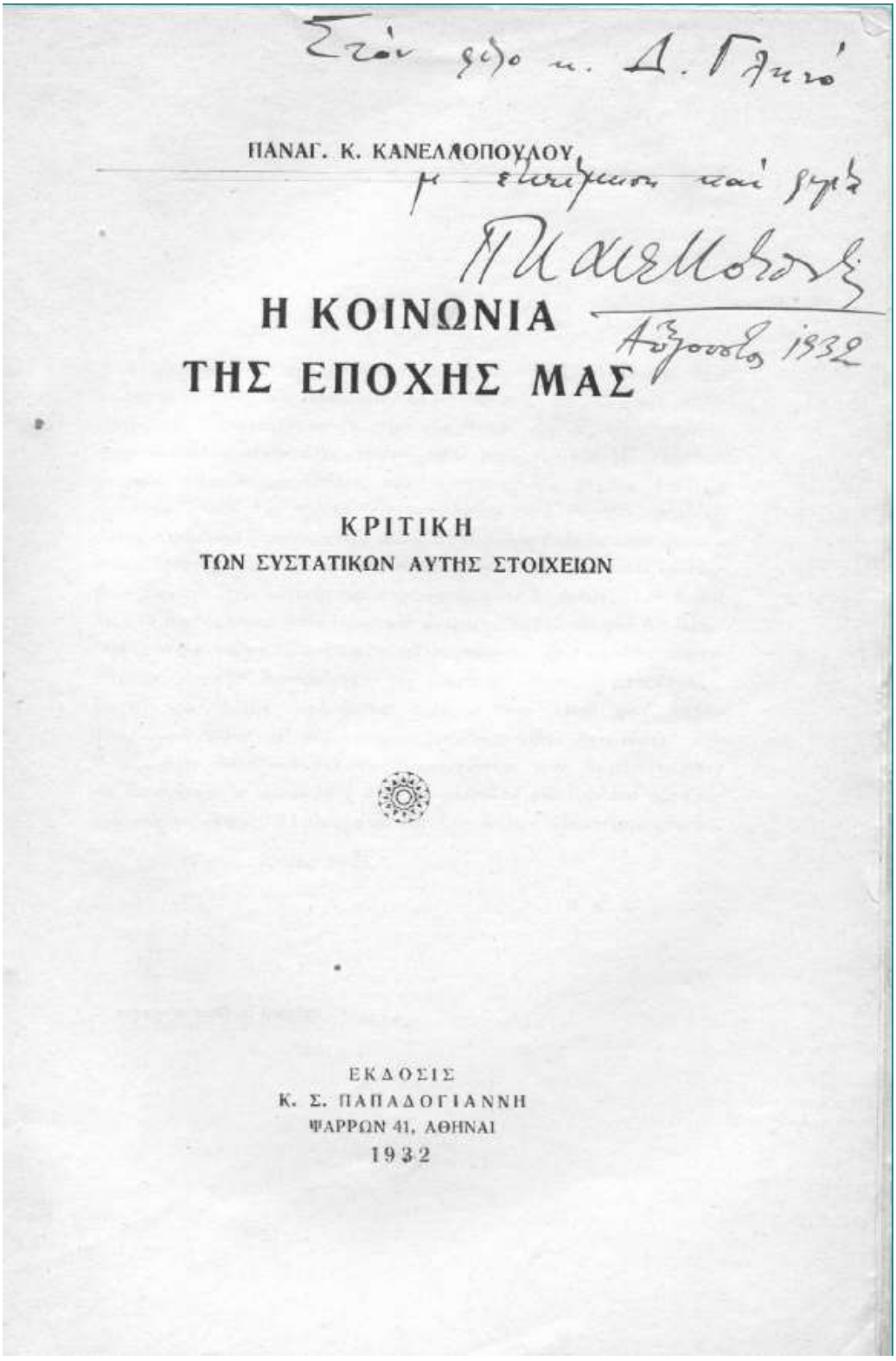
Ιδιόχειρη αφιέρωση του Κ. Τσάτσου στον Δ. Γληνό

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

Ιδιόχειρη αφιέρωση του Π. Πουλιόπουλου στον Δ. Γληνό

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

Στον φίλο κ. Δ. Γληνό

ΠΑΝΑΓ. Κ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

με εκτίμηση και φιλία

Π Κανελλόπουλος

Αύγουστος 1932

Η ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΜΑΣ

ΚΡΙΤΙΚΗ

ΤΩΝ ΣΥΣΤΑΤΙΚΩΝ ΑΥΤΗΣ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

ΕΚΔΟΣΙΣ

Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41, ΑΘΗΝΑΙ

1932

Ιδιόχειρη αφιέρωση του Π. Κανελλόπουλου στον Δ. Γληνό

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

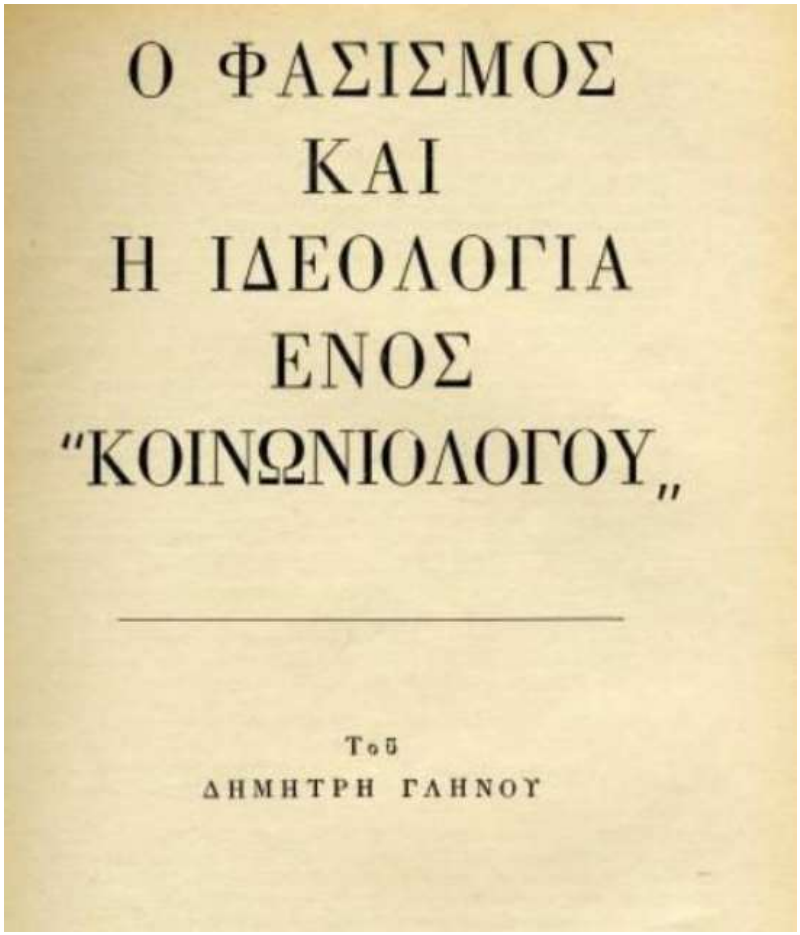

Η επιφυλλίδα μας

Και όμως είναι φασίστας και απατεώνας

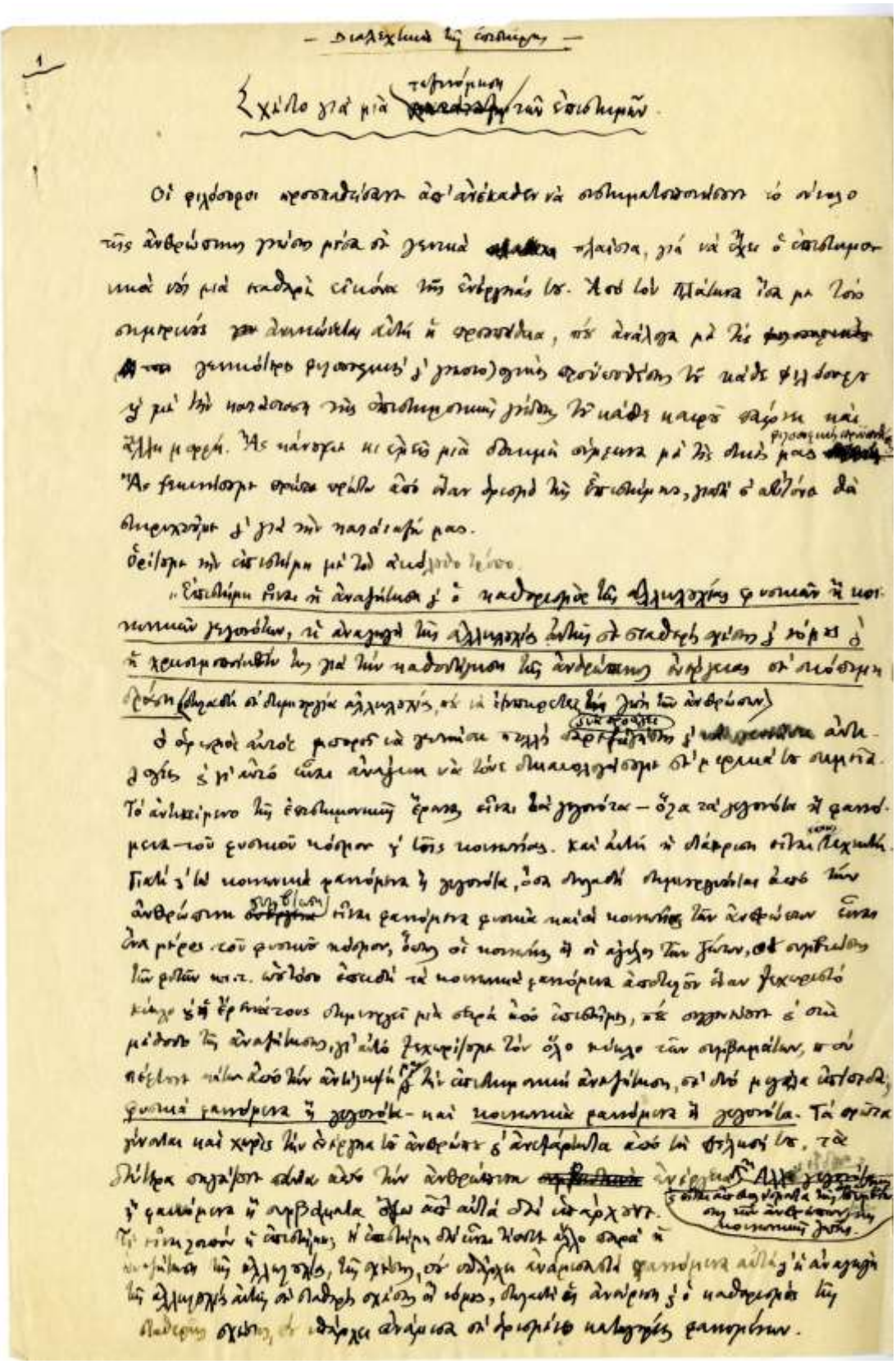
Του ταχτικού συνεργάτη μας βουλευτή Δ. Γληνού

Ριζοσπάστης, 28/3/1936 (αναφερόμενος στον Π. Κανελλόπουλο)

Ο ΦΑΣΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ
Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ
ΕΝΟΣ
"ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΟΥ,,

Τοῦ
ΔΗΜΗΤΡΗ ΓΛΗΝΟΥ

«Σχέδιο για μία ταξινόμηση των επιστημών»

ΑΔΓ, Φάκ. ΙΘ140-6(1)

ΣΧΟΛΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΟΝ ΟΡΓΑΝΟΝ ΤΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΩΝ ΜΕΣΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΕΤΟΣ Α΄ ΑΡΙΘΜΟΣ 28-29 ΑΘΗΝΑΙ 15 ΜΑΡΤΙΟΥ 1936 | ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ Κ. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΠΑΠΑΜΑΥΡΟΣ | ΓΡΑΦΕΙΑ: ΟΔΟΣ ΟΘΩΝΟΣ 6 - ΑΡ. ΤΗΛΕΦΩΝΟΥ 22.018 | ΤΙΜΗ ΦΥΛΛΟΥ ΔΡ. 2

ΑΠΕΡΓΑ ΜΑΘΗΤΩΝ

"Ολοι λοιπόν ετρόμαξαν νά τό ζήσουμε στήν παλιά τάξη μας. Μεγάλους πολέμους, μεγάλες ἐφευρέσεις, ραδιόφωνα, τηλεόραση καί... ἀπεργίες μαθητῶν. Τήν ἑβδομάδα πού μᾶς πέρασε κατά χιλιάδες τά παιδιά τῶν Γυμνασίων στήν Ἀθήνα, στόν Πειραιά, στήν Πάτρα καί σέ ἄλλες πόλεις παράτησαν τά μαθητικά θρανία, κατέβηκαν στούς δρόμους, διέβρεξαν τά σχολικά χτίρια καί διακύρηξαν αἰτήματα, ὅπως οἱ ἀρτεργάτες, οἱ τροχοδρομικοί ἤ οἱ καραμπινιέροι. Πολλοί συνάδελφοι τρίβουν τά μάτια τους καί δέν μποροῦν νά συνέλθουν ἀπό τήν κατάπληξή τους. Οἱ περισσότεροι γονεῖς δέν ξέρουν τί νά ἀκούσουν καί μέ ποιόν νά τά βάλουν, μέ τά παιδιά τους, μέ τούς δασκάλους ἤ μέ τό κράτος; Τό κράτος, ὅπως κάνει, διαλέγει τόν εὐκολότερο τρόπο γιά ν' ἀντιμετωπίσει τό ζήτημα.

—Ἀπεβλήθη τῶν ἀπεργούντων μαθητῶν ἀπό κάνενα τῶν Γυμνασίων τοῦ Κράτους. Καί ἂν αὐτό δέν φτάνει, στέλνει τήν ἀστυνομία νά κυνηγήσει τά παιδιά καί νά τά φέρει σέ διευκρινίσεις μέ τό βοῦρδουλο.

Τό «Ἐκπαιδευτικόν Συμβούλιον» ἀνέκαθεν ἔπαιρνε πάντα, φυσικά, κεφάλαια μακαρίως ἐπάνω στίς ψυχολογικές μυστηριώδεις τοῦ καθηγεσίες. Οἱ δικοί φορεῖ μανδαρίνει τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας — καί τά «μανδαρίνια» πολύ τούς πάει. Δέν πρέπει ἐπί τέλους νά βρίζουμε τούς μανδαρίνους — ἀνακαλεῖσθαν τά ρουσφετολογικά σημειώματα, πού ἀποστελοῦν τά ἀπαντα τῆς ὁρκισμένης τους γιά τήν Παιδεία. Καί τά πράματα ἀρήνονται νά λυθοῦν μόνα τους.

Καί ὅμως τά φαινόμενα αὐτά τῶν μαθητικῶν ἀπεργιῶν πρέπει νά μᾶς ἀπασχολήσει πολύ, πάρα πολύ ἄλους τούς ἐκπαιδευτικούς, ἄλους τούς δασκάλους.

Ποιά αἰτία ξεσπούσεν τούς νέους στήν ἀπεργία;

«Ἐδῶ ἔ' ἀκούσετε πολλές ἐξηγήσεις — Παρασυρόμενοι ἀπό τήν ἀπεργία τῶν μεγάλων καί ἀπομονώνουν. Ἤθελαν κι αὐτοί νά μισηθοῦν τά μεγαλύτερα παιδιά, νά κερδίσουν κι αὐτοί γιά ἀπομονώσεις» — «Τό ἀνατριχτό τῆς ἀτμόσφας καί τῆς ἀνοιξιάτικης ἀτμόσφαιρας τά παιδιά, τώρα πού βρήκαν εὐκαιρία νά κάνουνε κι αὐτά λίγο ντόρο, νά λυθοῦν λήσουν τούς ἀστυνομικούς νά σπάσουνε τζάμια. Τά παιδιά διψοῦν γιά περιπέτειες.» — «Τό κάνουν ἀπό ἀμέλεια. Τήν ἀπεργία τήν ὁπεκινοῦν οἱ ταραξίαδες. Θέλουν νά προβοῦν στίς γωρίς νά μιλοῦν καί χωρίς κἀν νά πηγαίνουν στό σχολεῖο» — «Τό πνεῦμα τῆς ἀντιρρήσεως τοῦ ἐφήβου. Δύσκολος κομμουνιστικός. Προπαγάνδα ἔκανε Μέσχος. Πρέπει νά χτυποῦσαν οἱ ἄθλιοι πρόδοτες τά μίσθαρνα ὄργανα τῶν ἐχθρῶν τῆς πατρίδος, τῆς ἡθικῆς, τῆς οἰκογένειας, τῆς θρησκείας».

Καθώς βλέπετε κανεῖς δέν ἀναζητάει τήν πραγματική αἰτία. Δίκει ρίχνουν τό λόδος στά παιδιά. Τά παιδιά εἶναι ἐπιπόλαια ἀπαγτα ἀμελῆ, ἄνοιγε, ἐτέρρεπη σέ ἀπαξίες καί ἀνωμαλίες, ἀνήρχικα, ἡ διεφθαρμένα ἀπό τόν κεμμουνισμόν. Ἀπό το μέρος τῆς Παιδείας δλα εἶναι ρόδινα ἤ ὅλα ἀσυμφωνίες ἤ Τά παιδιά πρέπει νά χτυπηθοῦν καί πιό πολύ ἐκεῖνοι πού τά ὁπονοιοῦν.

Αὐτός εἶναι ὁ πρωτοφανέστερος καί ὁ χειρότερος τρόπος γιά ν' ἀντιμετωπίσει κανεῖς τό σπουδαῖο αὐτό ζήτημα. Ἐμεῖς ὅμως ἔχουμε ὑποχρέωση νά ἐκφράσουμε καθαρά τή γνώμη μας, ὅσο πιό ἀνεπιφύλακτα καί πιό στηριγτικά.

Πρῶτα-πρῶτα, καί ἂν παρεκβεγτοῦμε πώς τά παιδιά ἐνεργοῦν ἀπό ἀπιπολαιότητα, ἤ ψυφαπονία ἤ ἀπό πνεῦμα ἀνεργίας, πάλι ἡ εὐθύνη δέν πιάνει νά βαρύνει ἐμᾶς, τό κράτος, τήν κοινωνία καί ὄχι τά παιδιά. "Αν ἄλος ὁ ἐκπαιδευτικός μηχανισμός τῆς κοινωνίας, οἰκογένεια, σχολεῖο τύπος, ἄμβωνες, δέν κατορθώνει νά ἐμπνέει πνεῦμα σοβαρότητος, φιλεργίας, ζῆλο γιά ἀληθινή μόρφωση καί ἠθικές ροπές στούς νέους τῶν γυμνασίων καί τῶν ἀνωτέρων Σχολῶν, τότε πρέπει νά δεχτοῦμε, πώς τό Ἑλληνόπουλο εἶναι βιολογικά ἐκφυλισμένο καί ἀνεπιδεχτο ἀπό μόρφωση ἠθική καί πνευματική καί ν' ἀπελπιστοῦμε γιά τή φυλή μας, ἤ πρέπει νά δεχτοῦμε πώς φταίει τό μορφωτικό μας σύστημα. Ἐκ' αὐτό εἶναι ἡ μόνη πραγματική αἰτία τοῦ κακοῦ. Ἡ ἀπεργία τῶν μαθητῶν εἶναι μιά βίαιη καί ἀπότομη ἔκρηξη νά δεχτοῦν τήν πνευματική τροφή κοί τούς προσφέρουνε. Ἰσοδυναμεῖ μέ μιά ἔκρηξη ἀυσεστίου.

"Αν σ' ἕνα οἰκοτροφεῖο, σ' ἕνα σάνατόριουμ στρατιῶ, σ' ἕνα ἀπολιθέπεστε τάρουμε, οἱ τρόφιμοι ἀρνηθοῦν νά πάρουν τό ἀυσεστίο, ὅσο καί νά ἐλέγουμε ν' ἀποδώσουμε τήν πρᾶξη τους σέ μιά κακή κράδεση, θ' ἀναγκαστοῦμε νά προσέξουμε καί τήν ποιότητα τῆς τροφῆς που τούς προσφέρουμε. Ἤ τά ὄλικά εἶναι κακά, βρώμικα, κακῆς ποιότητας καί βλαβερά ἤ τό φαγητό εἶναι κακά μαγειρεμένο καί τούς φέρνει ἀηδία, ἤ εἶναι λίγο καί δέν τούς φτάνει νά χόσουν. Ἤ τέλος τούς προσφέρεται σέ ἀκαθόριστα ἀνεῖη καί μέσα σέ συνθῆκες ἀπαραδεκτης καί ἀντιυγιεινῆς.

Καί τή διόρθωση τοῦ κακοῦ θά τήν ἐπιζητᾶ ἀσυμα στην κλιτότερη τῆς τροφῆς καί τῶν ὅρων που προσφέρεται.

Εἶναι φανερό, πώς τήν ἴδια μέθοδο πρέπει ν' ἀπολευθερουμε καί σε αὐτή την περίπτωση, ὅταν βρισκόμαστε μπροστά στήν ἄρνηση τῆς πνευματικῆς τροφῆς, μπροστά σε μιάν ἀπεργία πνευματικῆς πάσης.

Καί ἀλήθεια μόλις σταφαῦμε σ' αὐτή την κατεύθυνση θά βροῦμε πώς, ἂν δέν λειτουργοῦσε ἡ νόμος τῆς προσφορᾶς τοῦ νέου στο πιάτο καί ἂν πραγματικά τά παιδιά ἤτανε σε θέση νά ἐχτιμήσουνε σωστά τί τούς προσέρουμε γιά πνευματική τροφή καί μέσα σε ποιές συνθῆκες τούς τό προσφέρουμε, θά ἔπρεπε ἀπό χρόνια τώρα ἤχι μόνο ἀπεργία νά κηρύξουνε, παρά καί νά μᾶς εἴχανε ἀναγκάσει γιά τούς πιό ἀπαιτητικούς καί κακεβαλους ἀνθρώπους των.

Μιά κοινωνία, ἕνα κράτος πού βοδεύει δυσ κατερμάρα κάθε χρόνο καί πολλά ἀπ' αὐτά τά σπατάλαει σέ ἀσκοπές ἀντικοινωνικούς, ἤ στην ἐκκωφαίνηση κερματικῶν καί ρουσφετολογικῶν ἀπαιτήσεων καί ἀυσοκρεῖει μέσα σέ ἄθλιες τρώγλες ἑκατό καί ἑκατόν πενήντα παιδιά γόρω ἀπό ἕνα δάσκαλο ἀπάνω σέ θρανία ἀνώμαλα ἤ χωρίς καν θρανία ἀπάνω στό πάτωμα μέσα σέ ἀέρα μολυσμένο, σε χώρους ἀκαθόρτους.

"Ἕνα κράτος καί μιά κοινωνία πού δέν κατέρθωσε νά δώσει ἀκόμη στά σχολεῖα του μιά ὀρχήνωση καί ἕνα πρόγραμμα καί μέσα διδασκαλίας πού νά ἐξυπηρετοῦν τίς ἀνάγκες τῆς ζωῆς, παρά φερτζινιά τά παιδιά μέ ἀχρηστες γνώσεις καί γεμίζει τούς δρόμους μέ πνευματικούς προλετάριους ἀνάπαυρους νά κερδοσαυνε τό ψωμί τους.

"Ἕνα κράτος καί μιά κοινωνία, πού ὀργανίζει ἀκόμη στούς δασκάλους, τούς σφήγες νά λιμοχτοῦν, τούς μετριάλλει οἱ ζητιάνους, τούς πικαίνει, τούς μέτσάτει ἀδιαπολογήτητος, τούς κατατρώγουν, τούς ἐξευτελίζουν καί ἔχει ἐπιπλέον τήν ἀξίωση αὐτοί οἱ δασκάλοι νά φρενηρτίζουνε τά παιδιά καί νά τά ἐξυφάνουν ὡς τά ὁρισμα τῆς αὐτοθυσίας γι' αὐτό τό κράτος, γι' αὐτή τήν κοινωνία.

"Ἕνα κράτος καί μιά κοινωνία, πού διατηρεῖ ἕνα ἐκπαιδευτικό σύστημα μέ βάση τή σωματική καί ψυχική σταρέλλωση, τήν κατατυράννηση τῶν παιδιῶν, τήν ἀποβλάκωση τους, τή μετρβολή τους σε κατσιγάλλους, βέβαια καί ἤ ἀντιυρόσει κάποτε ἡ στιγμή, ὅπου τά παιδιά ἀπό τό ἀπλό ἀνοιχτρα τῆς αὐτοσυντήρησίας ἤ' ἀρνηθοῦνε πιά νά δένονται σ' αὐτή τήν κλίνη του Προκρούστη, πού ἀνομάζεται ἑλληνική ἐκπαίδευση.

Καί αὐτή ἡ στιγμή ἔρτασε. Αὐτή τή στιγμή ζοῦμε σήμερα. Αὐτές δεν τίς ρίχνουμε τά βάρη στά παιδιά καί στούς ἀπρόκτους τῆς Μέσχος πολύτερα θά εἶναι καί γιά τό κράτος καί γιά τήν κοινωνία καί γιά μᾶς τούς δασκάλους νά συρθοῦμε μέ τήν προσοχή ε αὐτά τά βάλια ἐκπαιδευτικά συστήμα, πού ὡς σήμερα δέν κατορθώσαμε νά τό προσφέρουμε οὔτε στίς σωματικές, οὔτε στίς ψυχικές, αὐτε στίς βιωτικές ἀνάγκες τῶν παιδιῶν μας καί νά προστατέψουμε εἰλικρινά καί τιμια καί μέ ἀπλόνητη ἀποφασιστικότητα νά διορθώσουμε ὅλα τα τρώτα του.

"Αν δέν τό κάνουμε αὐτό, τότε εἰμαστε βέβαια μέ διάφορα ἐκβιαστικά μέσα νά ἐπιβάναγκάσουμε τά παιδιά νά κατκτίνουνε τά ὀχεμα γιά ἀμβροσία καί νά κάθουνται διαβάτες στά θρανία μας, ἐκπαίδευση ὅμως καί μόρφωση ἀληθινή, ψυχική διαπλαγή καί πρακτικάδα γιά τήν κοινωνική ζωή, δέ μήν ποτέθρουμε, πώς τούς δίνουμε.

Καί κάτσετε τό βέβαιο θά εἶναι πολύ τραμπέρτερο ἀπό σήμερα, πού τα παίρνουμε στ' ἀστεῖα.

Τά παιδιά αὐτά δε μᾶς ἀπόουν κάπετε τα περιλίκια ἄλων μας. Καί θά τ' ἀξίζουμε.

Δ. ΝΕΣΤΟΡΑΣ

ΑΛΗΘΕΙΕΣ ΠΟΥ ΠΡΕΠΕΙ Ν'ΑΚΟΥΣΘΟΥΝ

Ο ΤΡΑΓΙΚΟΣ ΕΜΠΑΙΓΜΟΣ

Η ΕΠΑΝΑΦΟΡΑ ΤΩΝ ΑΠΟΛΥΘΕΝΤΩΝ

Η ΕΜΠΛΟΚΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ

"Ο Ἐκπαιδευτικός κόσμος μέ πολλούς μέ καί μέ τήν στάση του καί καταλήγουμε μέ τή στάση τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συμβουλίου ἀπό ζήτημα τῆς ἐπαναφορᾶς τῶν ἀπολυθέντων. Ὅλοι σχεδόν ξεσπούσεν λουδοῦν τά ἔχει καί τίς ζωῆς τῆς Ἀναστάσης αὐτῆς διοικητικῆς καί Ἐπιστατικῆς ἀρχῆς, δέν μεζόνεται διαφορετικά τή στάση τῶν κ. κ. Ἐκπαιδευτικῶν Συμβουλίου. Ὁ πολύς κόσμος ὅμως, πού δέ γνωρίζει τούς κ. κ. ἀόσους, φυσικόθρησε, δίκαν εἶδε πώς ἡ ὀλοκλήρα τοῦ Συμβουλίου ἐφάνθησε νά κρίνει τούς ἀπολυθέντας, πῶς θά ἔπερε τήν τόποιρία, μιάν' ἀπαλείφουν πάσεια ἐπιεικείας καί δέν εἶναι ξένοι ἀπό τήν παραπάνω μαρτύρια καί τήν πρώτη μοιρῶν ἐμπόδεια.

Αἱ ἐπιφάσεις των ὅμως ἤ θάν νά ἐπιφορμίσουν τήν δίκη τῶν ἀπολυθέντων καί τήν στάση τῆς τῶν δασκάλων τοῦ Κλάδου δέν ἐφάνησαν δίκαιοι κριτοί, ἀλλά ἄρνητα ἐκδικάσεως πολιτικῆς καί ἐμπαθείας προσωπικῆς.

Ὁ Ἀρεοπαγίτης κ. Σακελλάς, ἀφοῦ ἀφιλάθησε ἀπό τήν Κυβέρνηση ἀρχόδρος τῆς ἐδικαιοδοσίας τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συμβουλίου, διά τήν ὁρίση τῶν ἀπολυθέντων, ἐνθρωπος προχωρημένα δνάτερος καί μέ βαθύ τό πλάτος μη καθ' ἀσκήσεις, ἤβεσε αὐτήν αρά τη συνεδρία τά πράγματα σέ βάση των. Κίας στούς κ. Σακελλάριους. — Οἱ ὁπό κρίσιν ἔκπαιδευτικοί, οἱ δασκάλισσες ἐφ' ᾧ συνθήκας ἄλως γνωρίζουσιν. Δέν διπλεύθηκαν ὅτι εἶναι ἐκαγγελματικοῖς ἀνάγκαιοι, οὔτε πατέρες μέλη ἀπολύσεως. Μεταξύ τῶν ὅλη ὑπερτερούσιον ἄλλοι ἐκπαιδευτικοί τά ὁπόφευτα πράγματα ἀνακαλούμενοι δικῆ ψηφοφορίας. Τήν πλειοψηφίαν ἤ μέλλον νά σπαναφέρουν, ἔδωσέν τοῦ Πρεσβυτέρου Ἀρεοπαγίτων τήν εἰχον. Γιατί σέ μήν κάμουν δ,τι θέλουν καί ὅ,τι τούς διαταγεῖται ἤ κυριαρχία τῶν συνειδήσεις καί τό καθῆκ των;

Καί ἡ ἐπαναφορᾶ ἤτανε μέ ψηφοφορίαν. Διά νά ἀποφασισθῆ ἡ ἐπαναφορά καί ἑνός ἀπλοῦ δημοδιδασκάλου, δέν ἐ σχεδόν οἱ ἐκδίκασις τῶν σχολειαρχῶν μόνον ἀ Προέδρου Ἀρεοπαγίτης. Καί ἀπό τούς 650 περίπου ἀπολυθέντες, ἐπανερχθήκαν μόνον οἱ 201, δηλαδή ὀλίγον πάνω ἀπό τό 30%. Ὁπότε μέ δύο, ἐννέα μέ ἕνα πλειοψηφίαν ἤ μέλλον νά ἐπαναφέρουν. Θάνμα αὐτό ἐπιφάνεια μόνον ἀ Προέδρου Ἀρεοπαγίτης. Καί ἀπό τούς 650 περίπου ἀπολυθέντες, ἐπανερχθήκαν μόνον οἱ 201, δηλαδή ὀλίγον πάνω ἀπό τό 30%. Ὁπότε μέ δύο, ἐννέα μέ ἕνα πλειοψηφίαν ἤ μέλλον νά ἐπαναφέρουν. Θάνμα αὐτό ἐπιφάνεια μόνον ἀ Προέδρου Ἀρεοπαγίτης. Καί ἀπό τούς 650 περίπου ἀπολυθέντες, ἐπανερχθήκαν μόνον οἱ 201, δηλαδή ὀλίγον πάνω ἀπό τό 30%.

Ἐδῶ εἶναι τό ἀπαράδεκτο τῆς ἐπιλογῆς τῶν ἀπολυθέντων ἀπό τό Ἐκπαιδευτικό Συμβούλιο. Ἐδῶ εἶναι ἡ ἀδικία πού ἔγινε στούς ἀπολυθέντες. Ἐδῶ εἶναι ἡ ἀφορμή τῆς ἀγανάκτησης τοῦ κόσμου. Ἐδῶ εἶναι ἡ ἀφορμή τῆς ἀγανάκτησης τοῦ κόσμου. Ἐδῶ εἶναι ἡ ἀφορμή τῆς ἀγανάκτησης τοῦ κόσμου.

ΠΩΣ ΓΙΝΕΤΑΙ Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΚΑΛΟΣ;

ΜΠΟΛΣΕΒΟ, Η ΚΟΜΜΟΥΝΑ ΤΩΝ ΚΛΕΦΤΩΝ

ΤΟΥ κ. ΔΗΜ. ΓΛΗΝΟΥ

Στις 27 τοῦ Αὐγούστου, κατὰ τὶς 11 τὸ πρωΐ, τρία μεγάλα λεωφορεῖα ἐβγαιναν ἀπὸ τὰ βορεινὰ προάστεια μάτη ἀπὸ ἀλητόπαιδα. Ἑκατομμύρια παιδιὰ εἶχανε χάση τοὺς γονιούς τους μέσα στὴ φωτιὰ τοῦ πολέμου

Εἰς τὴν κομούναν τοῦ Μπόλσεβο, ὁ πρόεδρος ἐξηγεῖ εἰς τοὺς ξένους συγγραφεῖς τὴν ὀργάνωσίν της. Δεξιὰ ὁ κύριος Γληνὸς κρατῶν σημειώσεις.

τῆς Μόσχας. Εἴμαστε μέσα ἐκεῖ ἄλλοι καὶ ἀπὸ φιλικὴ πολιτ

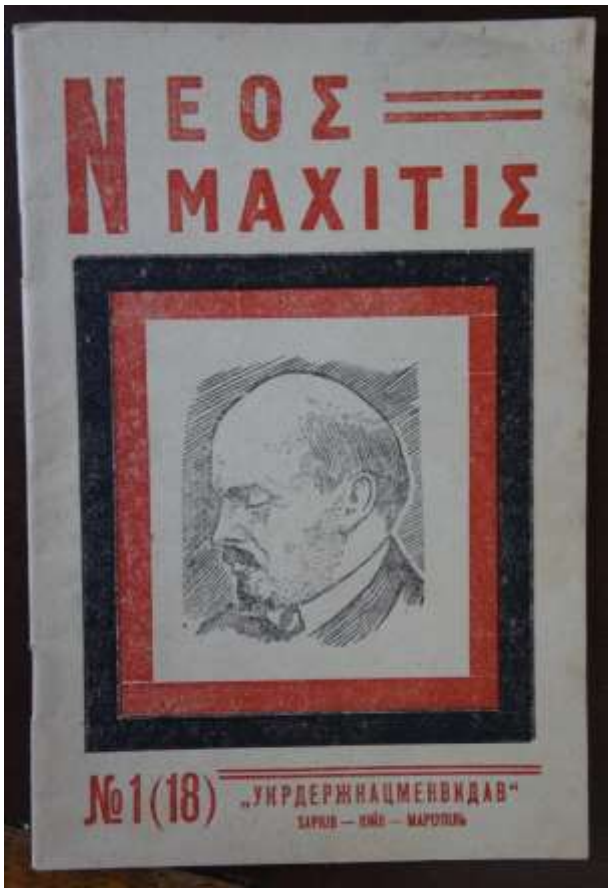
«Εις την κομούναν του Μπόλσεβο, ο πρόεδρος εξηγεί εις τους ξένους συγγραφείς την οργάνωσίν της. Δεξιά ο κύριος Γληνός κρατών σημειώσεις.»

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

γραφία από την εφημερίδα των Ελλήνων του Σοχούμ «Κόκινος Καπνάς» 34). Από αριστερά ο Κ. Βάρναλης, ο Λ. Γληνός, και ο Θ. Κανονίδης στο Πανενωσιακό Συνέδριο Συγγραφέων στη Μόσχα.

Φωτογραφία από την εφημερίδα των Ελλήνων του Σοχούμ *Κόκινος Καπνάς*. Ο Βάρναλης και ο Γληνός, μαζί με το Θ. Κανονίδη (Τοπχαρά) στο Πανενωσιακό Συνέδριο Συγγραφέων στη Μόσχα (1934)

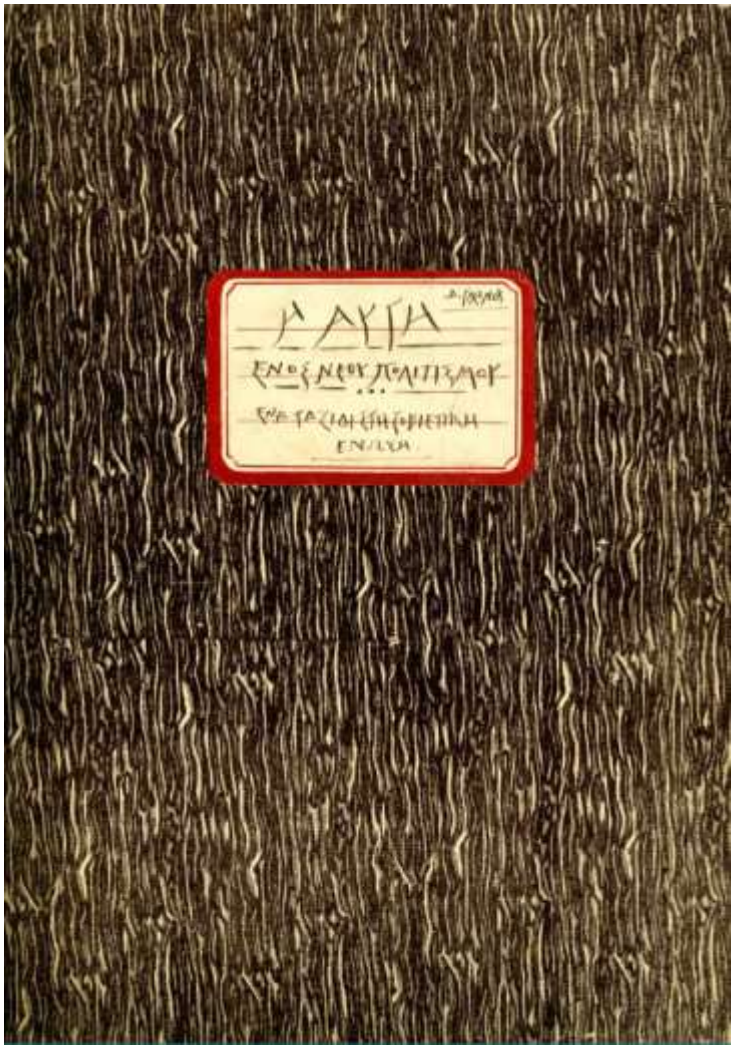

Δύο από τα βιβλία που έφερε από τη Σοβιετική Ένωση (στην 20γραμματη γραφή)

Ίδρυμα Γληνού

Αυτοσχέδιο τεύχος: «*Δ. Γληνού. Η Αυγή ενός Νέου Πολιτισμού. Ένα ταξίδι στη Σοβιετική Ένωση*».

Το σύνολο από τα αποκόμματα των φύλλων του *Νέου Κόσμου* επικολλημένα σε τετράδιο με σκληρό εξώφυλλο (73 σελίδες αριθμημένες από τον ίδιο).

ΠΗΓΗ: ΑΔΓ, φάκ. ΟΒ/451/α

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ

ΑΠΟ ΤΟΥ ΦΥΛΛΟΥ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ 27 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ

Κ. ΒΑΡΝΑΛΗ ΚΑΙ Δ. ΓΛΗΝΟΥ

ΤΟ ΤΑΞΕΙΔΙ ΜΑΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΡΩΣΣΙΑΝ ΤΩΝ ΣΟΒΙΕΤ

ΑΠΟ ΤΟΥ ΦΥΛΛΟΥ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ 27 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ

ΕΣΠΕΡΙΝΟΣ ΤΑΧΥΔΡΟΜΟΣ
ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΙΔΗΣΕΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΕΝ ΧΑΝΙΟΙΣ

ΝΑ ΠΑΤΑΧΘΟΥΝ

Μᾶς ἦλθε χθὲς ὁ κομμουνιστὴς βουλευτὴς κ. Γλη νὸς διὰ νὰ ὁμιλήσῃ εἰς τὸ διὰ χθὲς ὁρισθὲν ἐνταῦθα Συνέδριον τῶν φίλων τῆς εἰρήνης (;!) πλὴν ὅμως δὲν τοῦ ἐπετράπη ἡ ἔξοδος ἐκ τοῦ ἀτμοπλοίου καὶ οὕτω ἠναγκάσθη νὰ συνεχίσῃ καὶ πάλιν τὸ ταξείδιόν του ἐπιστρέφων ἀπ' ἐκεῖ ποὺ μᾶς ἦλθε.

Κάποια «Ἐπιτροπὴ» ἐξέδωκε καὶ ἐκυκλοφόρησε χθὲς τὸ ἑσπέρας ἀνακοινωθέν, διὰ τοῦ ὁποίου ἀνεφέροντο τὰ τῆς ἀφίξεως τοῦ κ. Γληνοῦ, τὸν ὁποῖον μάλιστα ἔσπευσε νὰ χαιρετίσῃ Ἐπιτροπὴ 3—4 συμπολιτῶν μας ἀνελθοῦσα ἐπὶ τοῦ ἀτμοπλοίου καὶ νὰ τοῦ εἴπῃ ΨΕΥΔΗ ὅτι δῆθεν σύσσωμος ὁ λαὸς τῶν Χανίων (;!) ἦτο εἰς τὴν παραλίαν νὰ τὸν ὑποδεχθῇ καὶ νὰ τὸν χειροκροτήσῃ!

Ἀσφαλῶς ἡ Ἐπιτροπὴ δὲν ἔκρινε καὶ δὲν ἀντελήφθη τὰ πράγματα καλῶς, διότι δὲν θὰ ἐτόλμα τότε νὰ εἴπῃ εἰς τὸν κ. Γληνὸν τοιαῦτα πράγματα. Ἂς μάθῃ λοιπὸν ἡ Ἐπιτροπὴ ὅτι τὸ συγκεντρωθὲν πλῆθος εἰς τὴν προκυμαίαν, θὰ προέβαινεν εἰς πρωτοφανῆ ἀποδοκιμασίαν, διὰ συριγμάτων καὶ ντενεκεδοκρουσιῶν, καθότι ὁ λαὸς τῶν Χανίων ἀποδοκιμάζει τὰς ἀρχὰς τοῦ Μπολσεβικισμοῦ καὶ δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀνεχθῇ εἰς τοὺς κόλπους του ἐκεῖνον ποὺ μᾶς ἦλθε διὰ νὰ μᾶς πῇ νὰ περὶ δῆθεν ἐπιγείου παραδείσου, τὰ ὁποῖα ἐπαγγέλλεται ἡ ἀντεθνικὴ σπεῖρα τῶν κομμουνιστῶν.

Ἡ Ἀστυνομία καθῆκον ἔχει ὅπως παρακολουθῇ καὶ πατάξῃ ἀμειλίκτως τοὺς 5 ἢ 10 κυρίους συμπολίτας, οἱ ὁποῖοι καλὰ καὶ σῶα θέλουν νὰ ἐπιβάλλουν τὰς ἀντιπατριωτικὰς θελήσεις των εἰς τὴν ὁλότητα τοῦ Λαοῦ.

Πολὺ ὀρθῶς ἔπραξε χθὲς ἡ Ἀστυνομία μας ἀπαγορεύσασα τὴν ἔξοδον τοῦ κ. Γληνοῦ. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀρκετὸν καὶ δὲν πρέπει νὰ σταματήσῃ τὰς ἐνεργείας της, διότι οἱ ἐνταῦθα ἐκπρόσωποι τῆς Μόσχας προσπαθοῦν νὰ ἐξαπλώσουν τὰς ἀρχάς των πρὸς τὴν ἀθῶαν καὶ ἀνύποπτον ἐργατικὴν ὡς καὶ τὴν Ἀγροτικὴν μᾶζαν, ὑπὸ τὸ πρόσχημα ὅτι δῆθεν οὗτοι καταβάλλουν προσπαθείας νὰ περιφρουρήσουν τὰ συμφέροντά των. Ἡ ἀντεθνικὴ αὐτὴ προπαγάνδα ἐργάζεται δραστηρίως καὶ μεθοδικῶς, δι' αὐτὸ δὲ καὶ οἱ ἁρμόδιοι ἂς ἐργασθοῦν καταλλήλως, καὶ ἀνακόψουν τὸ ἀντεθνικὸν ἔργον των ἐν τῇ γενέσει του.

ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΟΙ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ ΕΝΩΘΕΙΤΕ

ΕΞΑΣΕΛΙΔΟΣ

ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ

ΝΕΑ ΑΥΘΑΙΡΕΣΙΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΞΑ

ΠΩΣ Ο ΒΟΥΛΕΥΤΗΣ Σ. Δ. ΓΛΗΝΟΣ ΕΜΠΟΔΙΣΤΗΚΕ ΝΑ ΜΙΛΗΣΕΙ ΣΤΑ ΧΑΝΙΑ

Ἀπὸ χθὲς βουλευτὴς Ἀθηνῶν σ. Δ. Γληνὸς πήραμε τὸ ἀκόλουθο γράμμα:

Ἀγαπητὲ «Ριζοσπάστη»,

Προχτὲς τὴν Κυριακὴ ἐπρόκειτο νὰ γίνει στὰ Χανιὰ συνέδριο τῶν νέων γιὰ τὴν εἰρήνη καὶ τὴν ἐλευθερία. Στὸ συνέδριο αὐτὸ μὲ εἶχαν καλέσει ἀπὸ καιρὸ οἱ νέοι τῆς Κρήτης καὶ τοὺς εἶχα ἀπαντήσει πὼς δέχομαι τὴν πρόσκλησή τους.

Ὅταν ὅμως προχτὲς τὸ πρωὶ ἔφτασε τὸ βαπόρι στὸ λιμάνι τῶν Χανιῶν, ἔγιναν τὰ ἑξῆς ἀπροσδόκητα: Ὁλόκληρη κουστωδία ἀπὸ ἕνοπλους χωροφύλακες ἀνέβηκε στὸ βαπόρι μὲ τὸ διοικητὴ τῆς Χωροφυλακῆς καὶ τὸ λιμενάρχη. Ἔπιασαν τὶς σκάλες τοῦ βαποριοῦ καὶ κύκλωσαν τὴ γέφυρα, ὅπου βρισκόμουνα. Ὁ διοικητὴς τῆς Χωροφυλακῆς μὲ τὸ λιμενάρχη μοῦ ἀνακοίνωσαν τότε, ὅτι ἀπαγορεύεται ἡ ἀποβίβασή μου στὰ Χανιά. Στὶς ἐπίσημες διαμαρτυρίες μου γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἐλευθερίας μου μοῦ εἶπαν ὅτι ἔχουν ρητὲς διαταγὲς ἀπὸ τὴν Ἀθήνα νὰ παρεμποδίσουν τὴν ἀποβίβασή μου, ὅτι ἀπαγόρεψαν νὰ γίνει τὸ συνέδριο τῶν νέων καὶ ὅτι εἶνε ὑποχρεωμένοι νὰ ἐκτελέσουνε τὶς διαταγὲς ποὺ ἔχουν. Στὸ μεταξὺ αὐτὸ ἡ προκυμαία ἦτανε γεμάτη ἀπὸ κόσμο ποὺ, παρ' ὅλη τὴν τρομοκρατία καὶ τὶς σωματικὲς ἔρευνες, ποὺ ἔκανε ἡ ἀστυνομία, εἶχε κατεβεῖ γιὰ νὰ μὲ ὑποδεχτεῖ. Ὕστερ' ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ πλήθους, ὁ λιμενάρχης ἔδωκε τὴν ἄδεια ν' ἀνέβει στὸ βαπόρι μιὰ ἐπιτροπὴ ἀπὸ δυὸ ἐργάτες, δυὸ ἐργάτριες καὶ τρεῖς ἐπιστήμονες. Μ' αὐτοὺς συνομίλησα ὥρα πολλή, ὅπως ἀβίβασα τὸ χαιρετισμό μου στὴν Κρητικὴ νεολαία καὶ τὴ βαθειά λύπη μου γιατὶ ἡ παράνομη καὶ αὐθαίρετη διαταγὴ τῆς Κυβέρνησης μ' ἐμπόδισε νὰ ἐπικοινωνήσω μαζί τους καὶ νὰ τοὺς μιλήσω γιὰ τὰ προβλήματα τοῦ πολέμου καὶ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἐλευθερίας, ποὺ τόσο βαθειὰ συγκινοῦν σήμερα τοὺς νέους.

Ἡ ἐπιτροπὴ μοῦ ἔδωκε ἀκόμα καὶ τὴ χαρσχτηριστικὴ πληροφορία ὅτι ὁριομένες φιλελεύθερες ἐφημερίδες τῶν Χανιῶν ἔκαναν ἀπὸ ἡμέρες ἄγρια πολεμικὴ γιὰ νὰ μὴν πάω στὰ Χανιὰ καὶ «θρασπάσω» τὸ κόμμα τῶν Φιλελευθέρων. Ἡ ἐφημερίδα μάλιστα «Νέος Ἀιὼν» δημοσίευε τὴν Κυριακὴ τὸ πρωὶ κύριο ἄρθρο μὲ τὸν τίτλο «Θὰ διατηρήσωμεν τὴν ἐνότητά μας, κ. Γληνέ». Στὸ Ρέθυμνο καὶ στὸ Ἡράκλειο ἔγιναν τὰ ἴδια μὲ τὰ Χανιά. Ἡ Χωροφυλακὴ παντοῦ ἐμπόδισε τὴν ἀποβίβασή μου μὲ τὶς ἴδιες προφάσεις, παντοῦ τρομοκράτησε τὸ πλῆθος, ποὺ ἤθελε νὰ μὲ ὑποδεχτεῖ. Ἄκουσα μάλιστα πὼς ἔγιναν καὶ ἀρκετὲς συλλήψεις.

Ἂν ἡ κυβέρνηση φαντάζεται, πὼς μὲ τὰ αὐθαίρετα καὶ παράνομα αὐτὰ μέτρα, μὲ τὴ βίαιη κατάλυση κάθε ἐλευθερίας θὰ παρεμποδίσει τὸ λαὸ ἀπὸ τὸ νὰ ξυπνήσει καὶ νὰ ἰδεῖ ποῦ εἶνε τὰ ἀληθινά του συμφέροντα, θὰ πειστεῖ ἀργὰ ἢ γρήγορα ἀπὸ τὰ πράγματα πόσο βαθειὰ εἶνε γελασμένη καὶ κείνη καὶ ὅσοι ἄλλοι τὴ χρησιμοποιοῦν σήμερα γιὰ ὄργανο μιᾶς ἀντιλαϊκῆς δικτατορίας.

Δ. ΓΛΗΝΟΣ
Βουλευτὴς Ἀθηνῶν

ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΟΜΑΔΑ ΤΟΥ ΠΑΛΛΑΪΚΟΥ ΜΕΤΩΠΟΥ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ

Ἀλλόκοτα ἔρχονται καθημερινὰ τὰ σοβαρὰ «τυπήματα» ποὺ κατακτᾶ κατὰ τῶν λαϊκῶν ἐλευθεριῶν ἡ Κυβέρνηση Μεταξᾶ — Σκυλοκάκη. Ἐκτοπίσεις σὲ ἔκταση μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς;

(Συνέχεια στὴ 5η σελίδα)

ΑΠΑΓΟΡΕΥΤΗΚΕ

ΣΤΟ ΓΛΗΝΟ ΝΑ ΒΓΕΙ ΣΤΑ ΧΑΝΙΑ

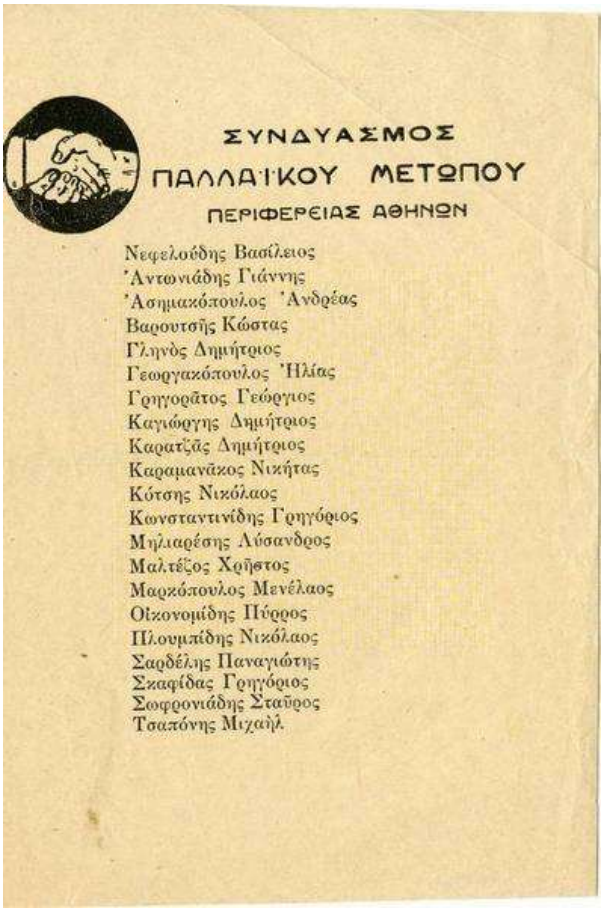
ΣΥΝΕΛΗΦΘΗΚΑΝ ΤΑ Δ.Σ. ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ

Κατὰ πληροφορίες ἀπ' τὰ Χανιά, οἱ ἀρχὲς ἀπαγόρεψαν στὸν βουλευτὴ τοῦ Παλλαϊκοῦ Μετώπου σ. Γληνό, ποὺ πῆγε ἐκεῖ, νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ καράβι. Ὁ ἀστυνομικὸς διευθυντὴς δήλωσε ὅτι ὑπάρχει σχετικὴ διαταγὴ τῆς κυβέρνησης. Ἐπειδὴ τὸ πλῆθος ἐπέμενε νὰ βγεῖ ὁ σ. Γληνός, δημιουργήθηκαν ἐπεισόδια. Τὰ Συμβούλια τοῦ Πανεργατικοῦ Κέντρου Χανίων πῆγαν νὰ διαμαρτυρηθοῦν γιὰ τὶς αὐθαιρεσίες αὐτὲς τῶν ἀρχῶν, συνελήφθηκαν καὶ προορίζονται νὰ ἐκτοπιστοῦν στὴν Γαῦδο.

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ προκάλεσε τεράστια ἀγανάχτηση στοὺς ἐργάτες καὶ γενικὰ σ' ὅλους τοὺς κατοίκους τῶν Χανίων. Ἑτοιμάζεται πανεργατικὴ ἀπεργία διαμαρτυρίας.

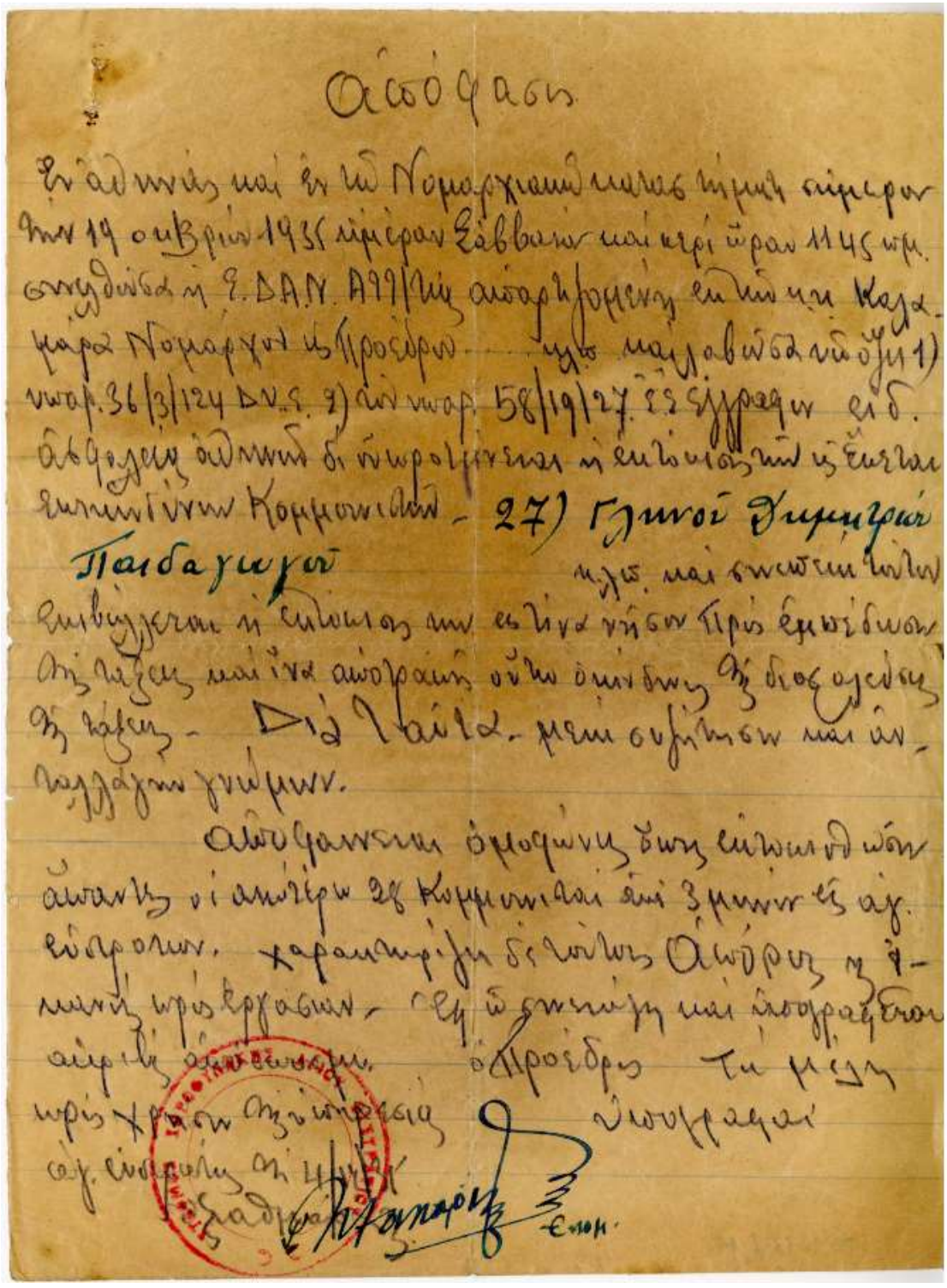

Γληνός, Σκλάβαινας, Παρτσαλίδης, Σιάντος και τα υπόλοιπα μέλη της Κοινοβουλευτικής Ομάδας του Παλλαϊκού Μετώπου

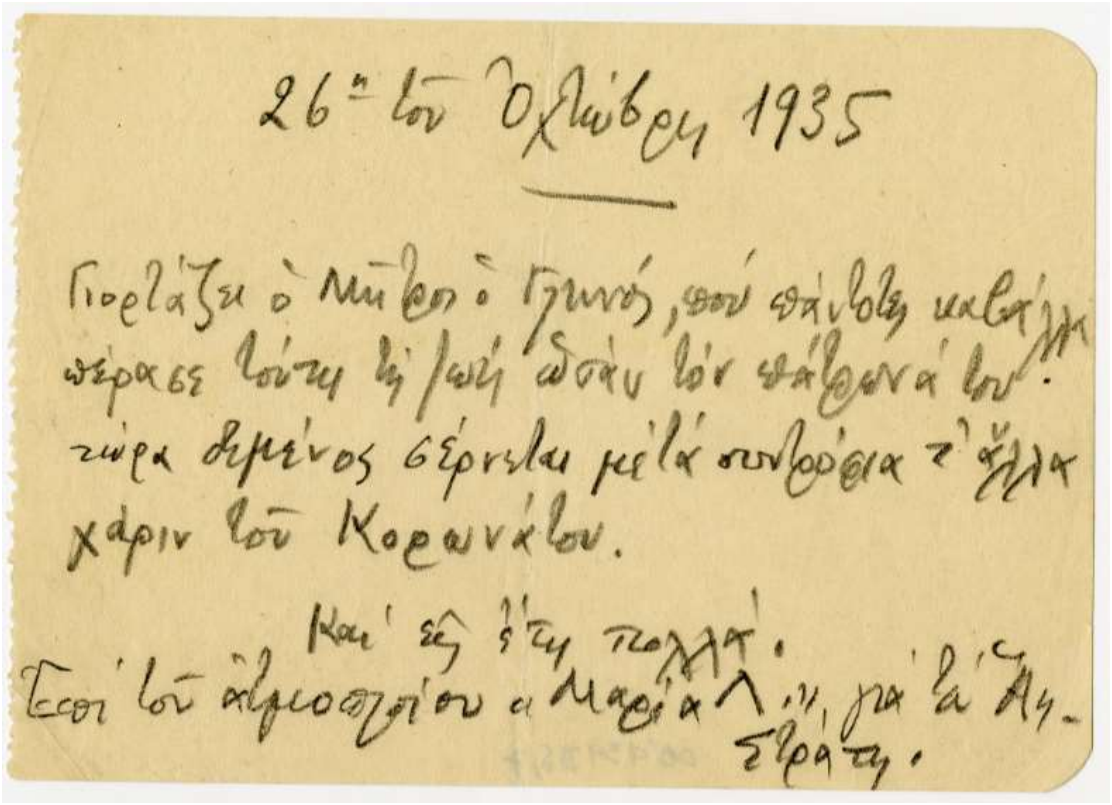
ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ
ΠΑΛΛΑΪΚΟΥ ΜΕΤΩΠΟΥ
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

Νεφελούδης Βασίλειος
Άντωνιάδης Γιάννης
Άσημακόπουλος Άνδρέας
Βαρουτσῆς Κώστας
Γληνὸς Δημήτριος
Γεωργακόπουλος Ἠλίας
Γρηγοριάτος Γεώργιος
Καγιώργης Δημήτριος
Καρατζᾶς Δημήτριος
Καραμανάκος Νικήτας
Κότσης Νικόλαος
Κωνσταντινίδης Γρηγόριος
Μηλιαρέσης Λύσανδρος
Μαλτέζος Χρῆστος
Μαρκόπουλος Μενέλαος
Οἰκονομίδης Πύρρος
Πλουμπίδης Νικόλαος
Σαρδέλης Παναγιώτης
Σκαφίδας Γρηγόριος
Σωφρονιάδης Σταῦρος
Τσαπόγης Μιχαὴλ

Η απόφαση της εξορίας στον Άγιο Ευστράτιο

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

26ν τον Οκτώβρη 1935

Γιορτάζει ο Νικόλαος ο γυιός, που φαντάσθη καλά μας
φέρασε τούτη η μικρή φωτιά τον φαλαγγά του.
Χωρά δεμένος θέριεψε μιλά συντροφιά τ' άλλα
χαρτιά του Κορωνάιου.

Και εξ ήτις πολλά.
Εσοι του αληθινού α Μαρία Λ.,, για λίγη
θέρμη.

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

Εξορία στον Άη-Στράτη (17/10/1935-27/12/1935)

«Ζήτω η απεργία των εξορίστων του Άη-Στράτη»

ΠΗΓΗ: Φωτογραφικό Αρχείο ΑΣΚΙ

Ηράκλειο, 10/5/1936. Ο Γληνός με εργάτες στο θέατρο Πουλακάκη

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

79262 ΓΑΛΛΟΙ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΟΙ ΜΕ ΤΟΥΣ ΠΟΛ. ΕΞΟΡΙΣΤΟΥΣ

ΕΝΤΟΝΗ ΔΙΑΜΑΡΤΥΡΙΑ ΣΤΟ ΒΑΣΙΛΕΑ

Χθὲς ἔφτασε μὲ τὸ ἀεροπορικὸ ταχυδρομεῖο στὰ ἀνάχτορα ἡ παρακάτω διαμαρτυρία τῶν Γάλλων διανοουμένων γιὰ τὴ μὴ παροχὴ γενικῆς ἀμνηστείας σ' ὅλους τοὺς πολιτικοὺς καταδίκους καὶ ἐξορίστους. Ἡ διαμαρτυρία ἀπευθύνεται στὸ Βασιλέα Γεώργιο καὶ ἔχει ἡμερομηνία 30 Δ)βρίου:

«Οἱ ὑπογεγραμμένοι 79.262 Γάλλοι συγγραφεῖς, καλλιτέχνες, ἐπιστήμονες, καθηγητὲς δημοσιογράφοι, ἐλογίσθησαν εὐτυχεῖς πληροφορηθέντες ὅτι παρεσχέθη ὑπὸ τῆς Μεγαλειότητός σας ἀμνηστεία εἰς τοὺς κρατουμένους διὰ πολιτικοὺς λόγους.

Ἐκπλήσσονται ὅμως διότι ἡ ἀμνηστεία αὕτη, ἡ ὁποία καλύπτει τὰς πράξεις τῆς στρατιωτικῆς ἀνταρσίας, ἐξαιρεῖ τοὺς Ἰδεολόγους, καὶ ὅτι ἄλλοι ἀκόμη διανοούμενοι καὶ φοιτηταὶ ἀπειλοῦνται ἐκ νέου.

Κηρύσσονται ἀλληλέγγυοι αὐτῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων εὑρίσκονται καὶ οἱ διατρεπεῖς συνάδελφοί των Κώστας Βάρναλης καὶ Δημήτριος Γληνός, ὡς καὶ ἄλλων τῶν κρατουμένων εἰς Ἅγ. Εὐστράτιον, εἰς Θολέγανδρον, Ἀνάφην, Γαῦδον, Σίκινον καὶ Ἴον, τῶν ὁποίων ζητοῦν τὴν ἀπελευθέρωσιν. Παρακαλοῦν τὴν Μεγαλειότητά σας νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψει της ὅτι αὐτοὺς τὸ δίκαιον ἐκέντρον τῆς ἐπιεικείας τὸ ὁποῖον ὁλόκληρος ὁ πολιτισμένος κόσμος ἀναμένει μετ' ἀνυπομονησίας.

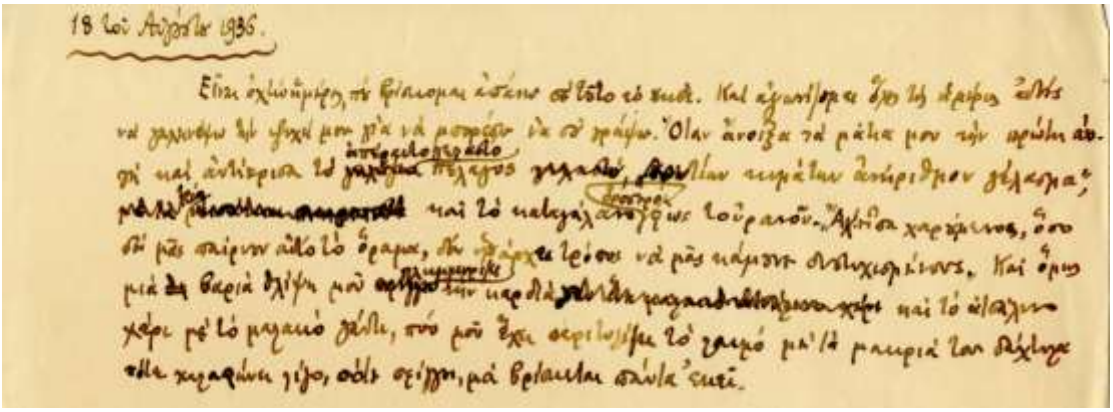
Ρωμαὶν Ρολλάν, Πὼλ Λανζεβέν, τῆς ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν, Ζὰν Περρέν, τῆς ἀκαδημίας, βραβεῖον Νόμπελ, Ρὼλ Ρομαίν, Βίκτωρ Μαργκερίτ, Ζὰν Ρισὰρ Μπλόκ, Ἀντρὲ Σαμσὰν, Ζὰν Γκυχενό, διευθυντὴς τῆς ἐπιθεωρήσεως «Εὐρώπη», Σὰρλ Βιλντράκ, Μαρσὲλ Πρενάν, καθηγητὴς τῆς Σορβόνης, Ζὺλ Μπλὸκ καθηγητὴς τῆς Σορβόνης Ἀνρὺ Μαρτέν μέλος τοῦ Ἰνστιτούτου, Ἀντρὲ Μιραμπέλ, καθηγητὴς τῆς σχολῆς ἀνατολικῶν γλωσσῶν Ὠρελιὲν Σωβαζὲ, σύμβουλος τῆς ἀνωτάτης ἐκπαιδεύσεως, Μαρσὲλ Κοέν, καθηγητὴς τῆς σχολῆς ἀνατολικῶν γλωσσῶν, Σὰρλ Ντυλλέν, διευθυντὴς τοῦ θεάτρου «Ἀτελιέ», Μονὲζ, καλλιτεχνικὸς διευθυντὴς τοῦ θεάτρου «Ἀτελιέ», Ἀντρὲ Βιολλίς, Ἰωάννα Ἀνσελὲ — Ὑσπὰς, Κλαίρη Σαὶντ — Σολέν, Μαντελὲν Πάζ, Λὺκ Ντυρταίν, Ζὰν Ζιονό, Εὐγένιος Νταμπί, Ζὰκ Μαντοὺλ Κλεμὰν Σερβώ, Ἀντρὰλ, Πὼλ Ζακόμπ — Χιάνς, Ζὼρζ Γκυγιώ, Κλὼντ — Ρενὲ Μαρτέν, Πὼλ Ἀννὼ, Ζεράρ Κασέ, Ζὰν Μορώ, Ἀντρὲ Σπὶρ, Σ. Φ. Σαλβὰτ, Ἰωσὴφ Φολλιέ, Γαβριὴλ Σεβαλλιέ, Ρενὲ Μπ' ἑκ, Πὼλ Ριζάν, Ζὼρζ Γκλλεμάν, Ἀντρὲ Βέιλ — Κυριέλ, Μάρκ Μπεριάρ, Ἀντρὲ Ὑλμάν, Λουΐ Μαρτέν — Σωφιέ, Ἀλβέρτος Σαυμηγιάν, Ἀνρὺ Παυλάϊγ, Ζὰκ Μπούρ, Ἀντρὲ Μωρού, Σὰρλ Βόλφ, Γκαστὸν Γκρός, Λυσιὲν Ἀρνὼ Μ. Ντορβιλλ, Μαρσελλ Ἐρράν, Ζὰν Μαρσά, Β. Σοκολώφ, Ἐδμόνδος Μπωσάν, Σιμόνη Γολλιμὲ — Ζάνς. Μπαλάν, Α. Μπελλάντ Ἀνρὺ Ναντέλ.

Ἀκολουθοῦν οἱ ὑπογραφὲς 8.000 μελῶν τῆς ἑπαγγελματικῆς διανοουμένων ἀντιφασιστῶν, 1200 μελῶν τῆς ἑταιρείας τῶν συγγραφέων καὶ καλλιτεχνῶν ἐπαγγελματιῶν καὶ 70.0000 μελῶν τῆς Α. Ε. Β.

Εξορία στην Ανάφη (11/8/1936-7/5/1937)

Εξόριστοι με τη δικτατορία του Μεταξά, Αύγουστος 1936. Διακρίνονται από αριστερά οι: Ι. Σοφιανόπουλος, Δ. Γληνός, Αλ. Σβώλος, πίσω απ' τον Σβώλο ο Τσάτσος, ο Μανωλέας με τον μπερέ και δίπλα του η Μαρία Σβώλου. Δεύτερη σειρά: Γ. Σιάντος, Κώστας Γαβριηλίδης, Μ. Πορφυρογένης. Δεξιά διακρίνεται με γυαλιά ο Κ. Θέος. Στην επάνω σειρά, όρθιος, τρίτος από αριστερά ο Θαν. Βαφειάδης

«18 του Αυγούστου 1936. Είναι οχτώ ημέρες, που βρίσκομαι απάνω σε τούτο το νησί. Και αγωνίζομαι όλες τις ημέρες αυτές να γαληνέψω την ψυχή μου για να μπορέσω να σου γράψω. Όταν άνοιξα τα μάτια μου την πρώτη αυγή και αντίκρισα το απέραντο γελαστό πέλαγος "ποντίων κυμάτων ανήριθμον γέλασμα", και το καταγάλανο δροσερό φως τούρανού "Αχ! είπα χαρούμενος, όσο δεν μας παίρνουν αυτό το όραμα, δεν υπάρχει τρόπος να μας κάμουνε δυστυχισμένους. Και όμως μια βαριά θλίψη μού πλημμυρίζει την καρδιά, και το ατσάλινο χέρι με το μαλακό γάντι, που μου έχει περιτυλίξει το λαιμό με τα μακριά του δάχτυλα πότε χαλαρώνει λίγο, πότε σφίγγει, μα βρίσκεται πάντα εκεί.»

ΑΔΓ, Φάκ. ΙΒ86(1)

Ο Δημήτρης Γληνός στην Ανάφη

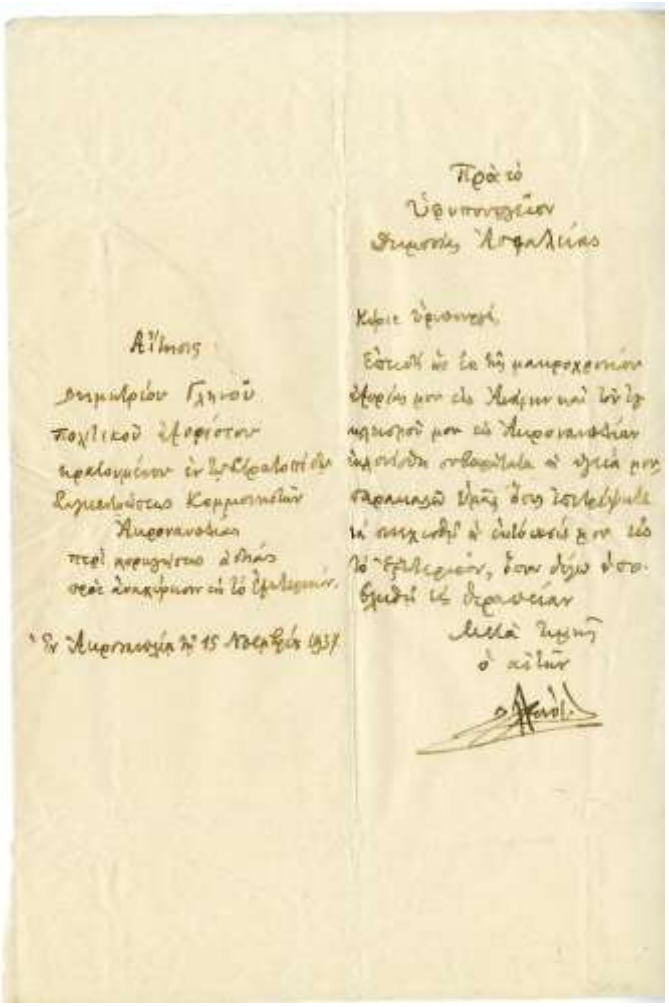
Πηγή: ΑΣΚΙ

Το «προαύλιο Γληνού» στην Ακροναυπλία (Εγκλεισμός: Μάιος-Δεκέμβριος 1937)

Ακροναυπλία

«Αίτησις Δημητρίου Γληνού, πολιτικού εξορίστου κρατούμενου εν τω Στρατοπέδω Συγκεντρώσεως Κομμουνιστών Ακροναυπλίας, περί χορηγήσεως αδείας προς αναχώρησιν εις το εξωτερικόν.

Εν Ακροναυπλία τη 15 Νοεμβρίου 1937

Προς το Υφυπουργείον Δημοσίας Ασφαλείας

Κύριε Υφυπουργέ,

Επειδή ως εκ της μακροχρονίου εξορίας μου εις Ανάφην και του εγκλεισμού μου εις Ακροναυπλίαν εκλονίσθη σοβαρώτατα η υγεία μου, παρακαλώ υμάς όπως επιτρέψητε να συνεχισθή η εκτόπισίς μου εις το Εξωτερικόν, όπου θέλω υποβληθή εις θεραπείαν.

Μετά τιμής, ο αιτών, [υπογραφή Γληνός]»

ΑΔΓ, Φάκ. ΟΔ459-18

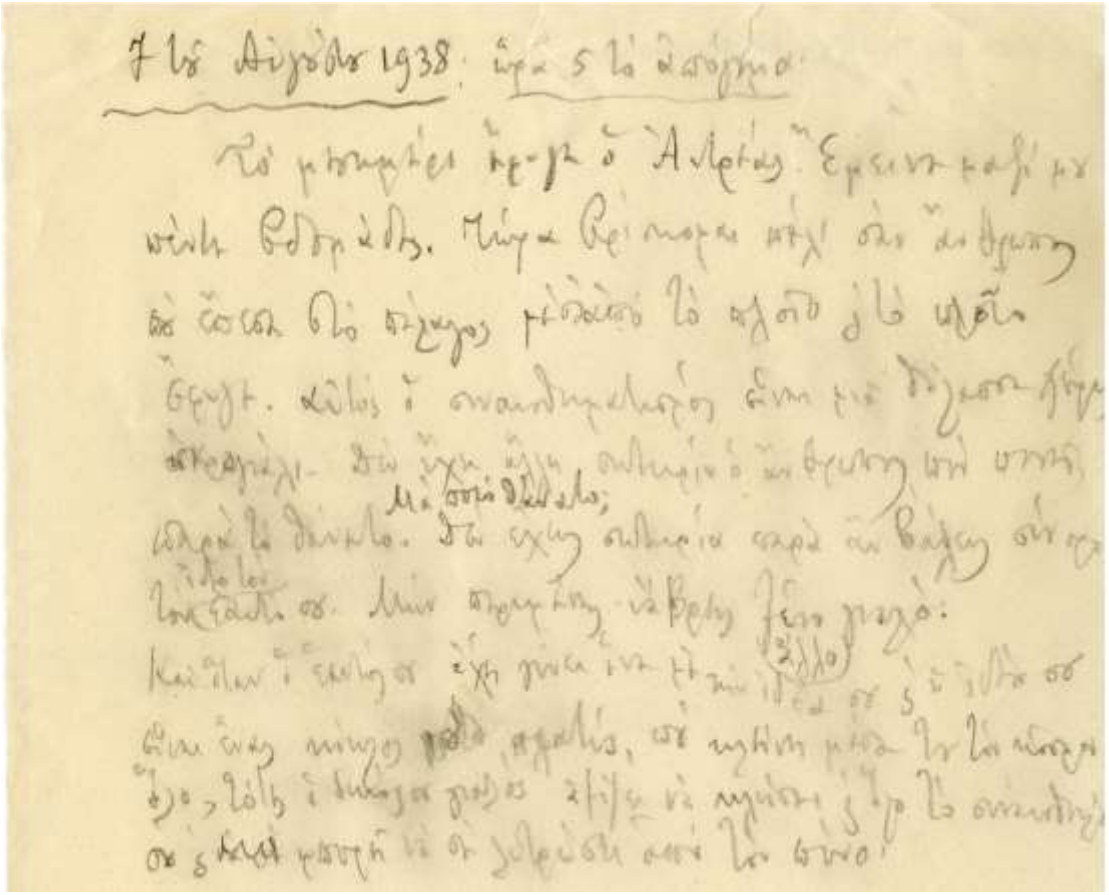

Ο Δημήτρης Γληνός με συντρόφους του δασκάλους και καθηγητές στην Ακροναυπλία (1937). Από αριστερά, όρθιοι: Π. Σταυρίδης, Χ. Κοσκινάς, Θ. Λυκογιάννης, Κ. Βούλγαρης, Π. Κορνάρος, Γ. Φουρκιώτης, Β. Πόλκος και καθιστοί: Κοσμάς, Μ. Παπαδόπουλος, Δ. Γληνός, Κ. Χυτήρης, Τ. Τσαλίκης

Πηγή: Ίδρυμα Γληνού

Εξορία στη Σαντορίνη (28/12/1937-2/1939)

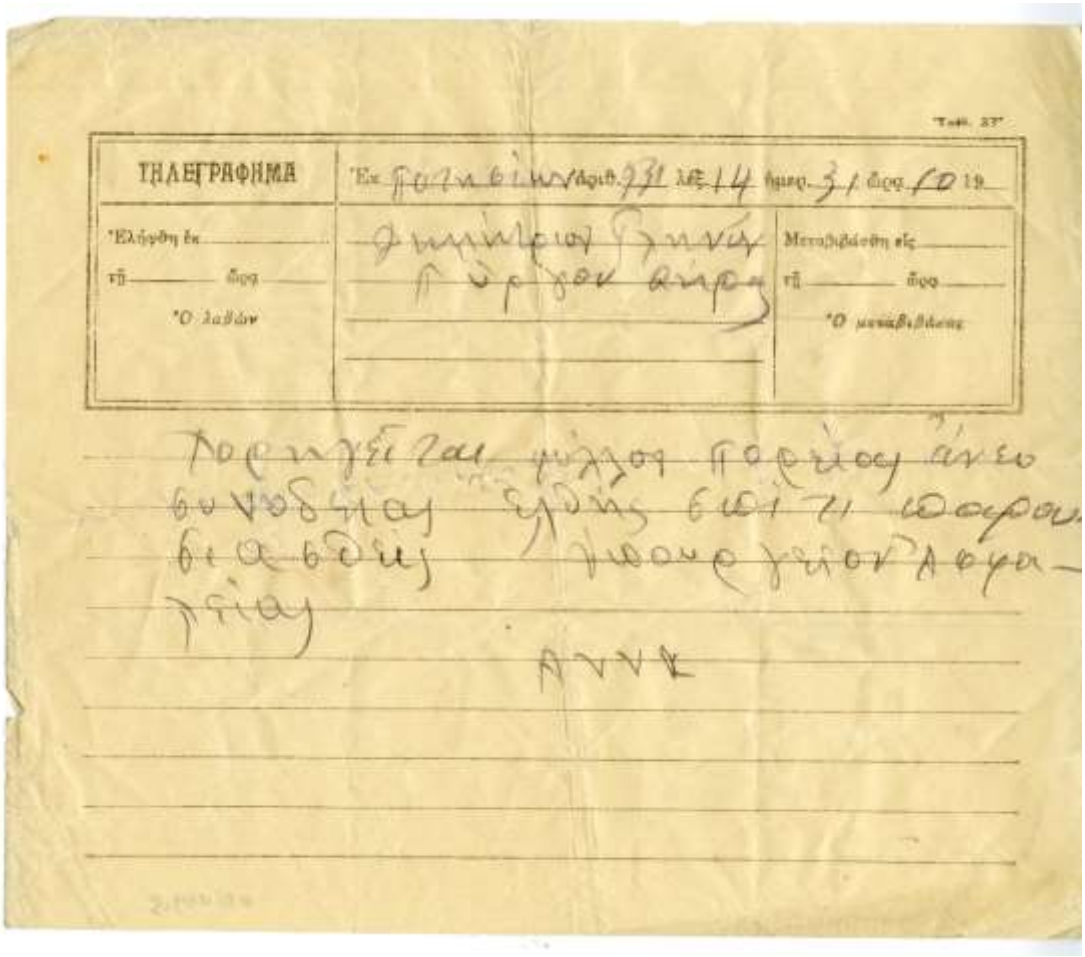
Καταγραφή στο ημερολόγιό του, στην εξορία της Σαντορίνης:

«7 του Αυγούστου 1938, ώρα 5 το απόγεμα. Το μεσημέρι έφυγε ο Αντρέας. Έμεινε μαζί μου πέντε εβδομάδες. Τώρα βρίσκομαι πάλι σαν άνθρωπος που έπεσε στο πέλαγος [...]»

ΑΔΓ, Φάκ. ΟΔ459-22(1)

Ανδρέας και Δημήτρης Γληνός

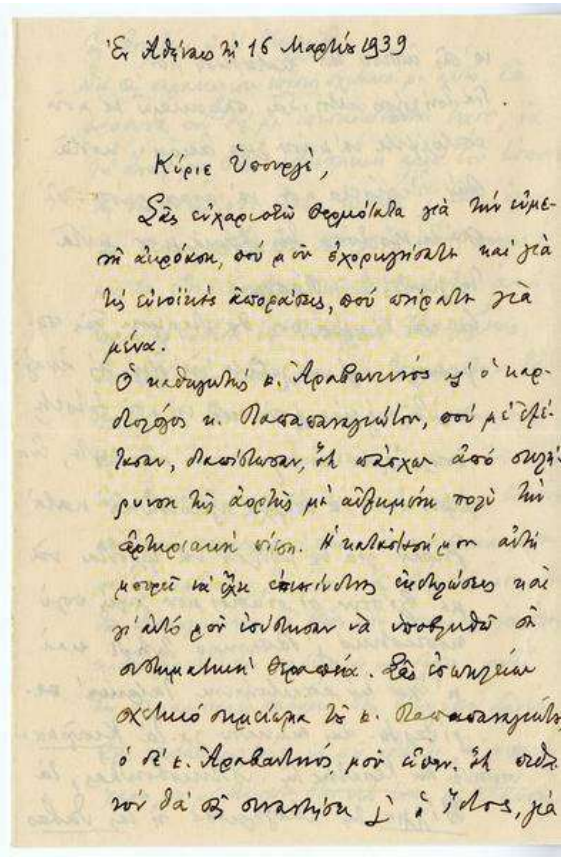
ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ

Τηλεγράφημα από τη σύζυγό του, με το οποίο τον πληροφορεί ότι αποφασίστηκε η ανάκλησή του από τη Σαντορίνη στην Αθήνα

ΑΔΓ, Φάκ. ΟΔ459-17(1)

Με τον Κώστα Βάρναλη («*Ο Γληνός ήταν ο δάσκαλος κι ο συμβουλάτοράς μου*»)

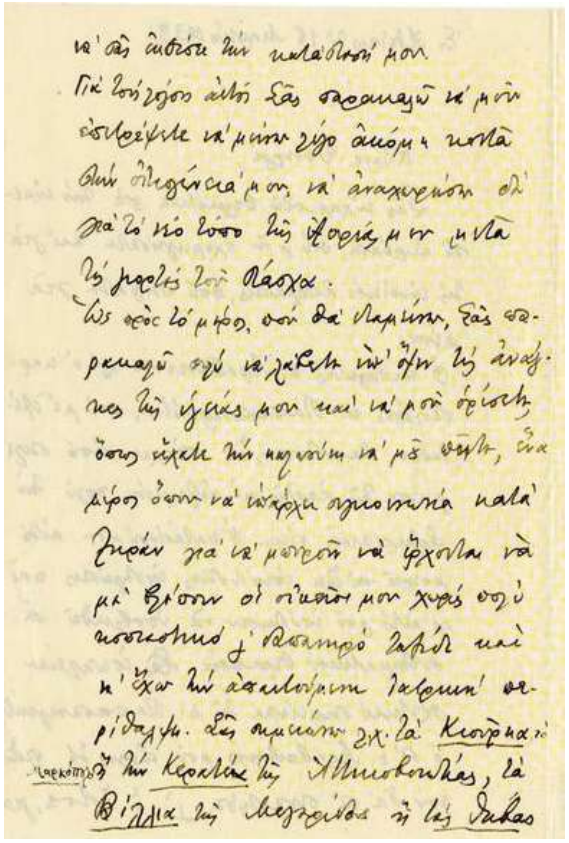

Ἐν Ἀθήναις τῇ 16 Μαρτίου 1939

Κύριε Ὑουνεζέ,

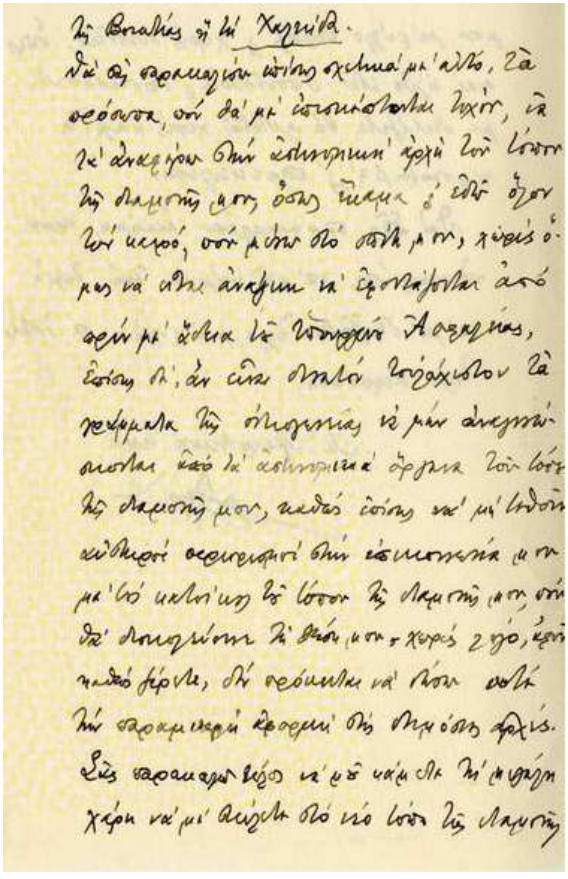
Σᾶς εὐχαριστῶ θερμότατα γιὰ τὴν εὐμενῆ ἀνταπόκρισι, ποὺ μοῦ ἔκαμνε τὴν τιμὴν νὰ μοῦ ἀπαντήσετε γιὰ τὴν εὐνοϊκὴ ἀποδοχὴ, ποὺ ἐπρόκειτο γιὰ μένα.

Ὁ καθηγητὴς κ. Ἀραβαντινὸς καὶ ὁ ἀρχαιολόγος κ. Παπαδημητρίου, ποὺ μὲ ἐβοήθησαν, ἐπαίνεσαν, ἐπῆρε ἀπὸ συχνὰ μοῦ τὴν ἀφορμὴ μὲ αἴσθημα πρὸς τὴν ἐθνικὴν εἰσιν. Ἡ καλοσύνη μου αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἔχῃ ἐπιτείνῃ ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ ἄλλο μοῦ ἐπέτυχαν νὰ ἐνδιαφερθῇ ἡ ἐθνικὴ θεραπεία. Σᾶς εὐχαριστῶ ἐπίσης ἐπίσης τὸν κ. Παπαδημητρίου ὁ κ. Ἀραβαντινὸς μοῦ εἶπαν. Ἐπὶ σκοπὸν νὰ σᾶς ἀναπτύξω λ' ὁ ἴδιος, γιὰ

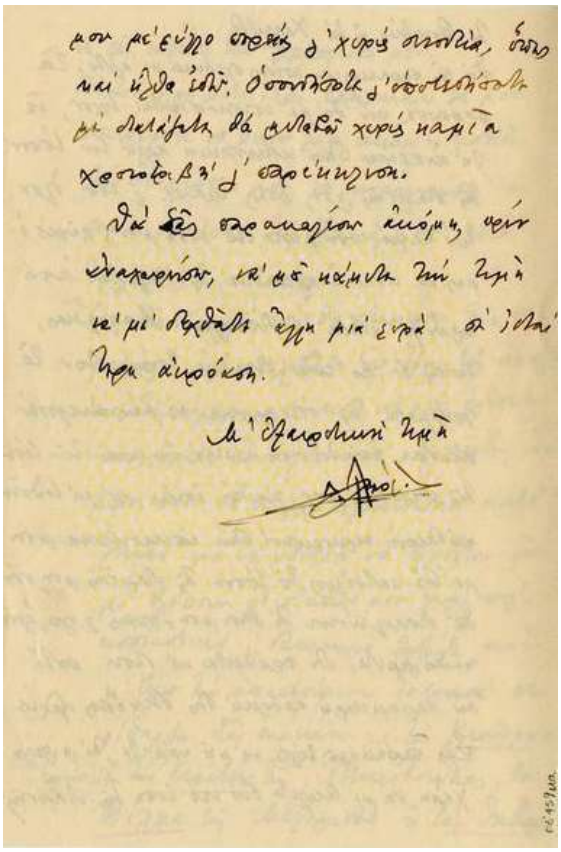
νὰ σᾶς ἐκθέσω τὴν κατάστασί μου. Γιὰ τοιοῦτον αὐτὸ σᾶς παρακαλῶ νὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ μείνω γιὰ ἀκόμη κοντὰ στὴν οἰκογένειά μου, νὰ ἀναπαυθῶ ὀλίγο γιὰ τὸ πιὸ τόσο τὴν ἐξαντλημένη μου μνήμη τῆς μαρτυρίας τοῦ πάσχα.

Ὡς πρὸς τὸ μέρος, ποὺ θὰ ἐπιλέξω, σᾶς παρακαλῶ ἀφ' ἑνὸς νὰ λάβετε ὑπ' ὄψιν τὴν ἀνάγκες τῆς ὑγείας μου καὶ νὰ μοῦ ὁρίσετε ὅσον ἐχρεία τὴν παρουσία νὰ μὲ σεβῆτε, ἕνα μέρος ὅσον νὰ ἐπάρχω σχετικὰ καλὰ ζημιὰν γιὰ νὰ μπορῶ νὰ ἔχουν τὰ μὲ βλέπουν οἱ σύμαιοί μου χωρὶς ποὺ ποσοστικὸ ἐξαντλημένο ἀλλὰ καὶ νὰ ἔχω τὴν ἀπαιτούμενη ἰατρικὴ περίθαλψη. Σᾶς εὐχαριστῶν ἐπίσης τὰ Κιουρκτσὶ [illegible] τὴν Κερκύρα τὴν Ἀθηνοβουνίας, τὰ Βίλλια τὴν Μεγαρίδα τὴ καὶ Δελφούς

τὴν Βοιωτίας τὴ καὶ Χαιρώνεια.

Δὲν θὰ παρακαλῶν ἰδίως σχετικὰ μὲ ἄλλο, τὰ ὁποῖα, ποὺ θὰ μὲ ἐνδιαφέρουν ἰδίως, τὰ ὁποῖα θὰ ἀναχωρήσω ὅπου ἐπιστρέψω ἀρχὴ τοῦ τόσο τὴν ἀναμονὴν μου ὅσον ἔκαμα ὁ ἴδιος ὅσον τοῦ μεγάλου, ποὺ μοῦ ἔδωσε ὅπου μου, χωρὶς ὁ-μως νὰ ἔλθω ἀναχωρήσω νὰ ἐξοπλισθοῦν ἀπὸ φορὲς μὲ ἄλλα τὰ ὑπουργεῖα Δικαιοσύνης, ἔτσιον δὲ, ἂν εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖον τὰ γεγονότα τὴν σπουδαιότητα τὰ μὲν ἀναγνώσεται ἀπὸ τὰ ἐπιστρέψω ὅρια τοῦ τόσο τὴν ἀναμονὴν μου, καθὼς ἔσται νὰ μὲ ἐνδιαφέρουν ἐπιστρέψω μου μὲ τὸ ἀκόμη τὸ τόσο τὴν ἀναμονὴν μου, ποὺ δὲ ἀναμένουν τὸ θέλω μου χωρὶς ἀναγκαῖον, ἐπὶ καλῷ ἤρθε, δὲ σεβόμενα νὰ πάω ἀπὸ τὴν παραμικρὰ ἔφεσιν ὅπου ἀπαιτήσω ἀρχὴς. Σᾶς παρακαλῶ ἐπίσης νὰ μὲ κάμετε τὴ χάρη νὰ μὲ ἀκούσετε ὅτι τὸ τόσο τὴν ἀναμονὴν

μου μὲ ἐνδιαφέρον ποιᾶς ἡ χωρὶς σχολία, ὅπου καὶ ἤθελα ἐπιθυμήσω ἀναγκαῖον. Ὁ σοσιαλισμὸς ἡ ὁ σοσιαλισμὸς μὲ ἀναλάβετε θὰ ἀπαιτοῦν χωρὶς ἀμφιβολία χαρακτῆρα ἡ ἐφαρμογὴν.

Δὲν θὰ σᾶς παρακαλῶν ἀκόμη, φεύγω ἀναχωρήσω, νὰ μὲ κάμετε τὴν τιμὴ νὰ μὲ δεχθῆτε ἔγκαιρα μιὰ ἐγκαὶ σὲ ἴδιον ἡμέρα ἀκροάσεως.

Μὲ ἐξαιρετικὴ τιμὴ

Δ. Ἀβέρωφ

συνέχεια →

«Εν Αθήναις τη 16 Μαρτίου 1939

Κύριε Υπουργέ,

Σας ευχαριστώ θερμότατα για την ευμενή ακρόαση, που μου εχορηγήσατε και για τις ευνοϊκές αποφάσεις, που πήρατε για μένα.

Ο καθηγητής κ. Αραβαντινός και ο καρδιολόγος κ. Παπαπαναγιώτου, που με εξέτασαν, διαπίστωσαν, ότι πάσχω από σκλήρυνση της αορτής με αυξημένη πολύ την αρτηριακή πίεση. Η κατάστασή μου αυτή μπορεί να έχει επικίνδυνες εκδηλώσεις και γι' αυτό μου εσύστησαν να υποβληθώ σε συστηματική θεραπεία. Σας εσωκλείω σχετικό σημείωμα του κ. Παπαπαναγιώτου, ο δε κ. Αραβαντινός, μου είπεν, ότι πιθανόν θα σας συναντήσει και ο ίδιος, για να σας εκθέσει την κατάστασή μου.

Για τους λόγους αυτούς Σας παρακαλώ να μου επιτρέψετε να μείνω λίγο ακόμη κοντά στην οικογένειά μου, να αναχωρήσω δε για το νέο τόπο της εξορίας μου μετά τις γιορτές του Πάσχα.

Ως προς το μέρος, που θα διαμείνω, Σας παρακαλώ πολύ να λάβετε υπ' όψιν τις ανάγκες της υγείας μου και να μου ορίσετε, όπως είχατε την καλοσύνη να μου πείτε, ένα μέρος όπου να υπάρχει συγκοινωνία κατά ξηράν για να μπορούν να έρχονται να με βλέπουν οι οικείοι μου χωρίς πολύ κοπιαστικό και δαπανηρό ταξίδι και να έχω την απαιτούμενη ιατρική περίθαλψη. Σας σημειώνω λ.χ. τα Κιούρκα, το Μαρκόπουλο ή την Κερατέα της Αττικοβοιωτίας, τα Βίλλια της Μεγαρίδος ή τας Θήβας της Βοιωτίας ή τη Χαλκίδα.

Θα σας παρακαλέσω επίσης σχετικά με αυτό, τα πρόσωπα, που θα με επισκέπτονται τυχόν, να τα αναφέρω στην αστυνομική αρχή του τόπου της διαμονής μου, όπως έκαμα και εδώ όλον τον καιρό, που μένω στο σπίτι μου, χωρίς όμως να είναι ανάγκη να εφοδιάζονται από πριν με άδεια του Υπουργείου Ασφαλείας, επίσης δε, αν είναι δυνατόν τουλάχιστον τα γράμματα της οικογενείας να μην αναγινώσκονται από τα αστυνομικά όργανα του τόπου της διαμονής μου, καθώς επίσης να μη τεθούν αυστηροί περιορισμοί στην επικοινωνία μου με τους κατοίκους του τόπου της διαμονής μου, που θα δυσκολεύουνε τη θέση μου, χωρίς λόγο, αφού καθώς ξέρετε, δεν πρόκειται να δώσω ποτέ την παραμικρή αφορμή στις δημόσιες αρχές. Σας παρακαλώ τέλος να μου κάμετε τη μεγάλη χάρη να με στείλετε στο νέο τόπο της διαμονής μου με φύλλο πορείας και χωρίς συνοδεία, όπως και ήλθα εδώ. Οπωσδήποτε και οποτεδήποτε με διατάξετε, θα μεταβώ χωρίς καμία χρονοτριβή και παρέκκλιση.

Θα Σας παρακαλέσω ακόμη, πριν αναχωρήσω, να μου κάμετε την τιμή να με δεχθείτε άλλη μία φορά σε ιδιαίτερη ακρόαση.

Με εξαιρετική τιμή [υπογραφή Δημήτρης Γληνός]»

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΛΗΝΟΣ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ Κ. Κ. Ε.

Τὸ Πολιτικὸ Γραφεῖο τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τῆς Ἑλλάδας μὲ βαθύτατη θλίψη ἀγγέλνει στὸν Ἑλληνικὸ λαὸ ὅτι ἄπειρα ἀπὸ πυρὰ ἐχεφώνα πέφτει στὶς 26.12 1943 ὁ ἐκλεκτὸς ἐκπρόσωπος τῆς ἑλληνικῆς διανόησης ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΛΗΝΟΣ, μέλος τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΚΚΕ καὶ τῆς Γραμματείας τοῦ Πολιτικοῦ Γραφείου της.

Μὲ τὸ θάνατο τοῦ Δ. Γληνοῦ ὁ Ἑλληνικὸς λαὸς χάνει ἕναν ἀπὸτους πιὸ θαρραλέους μαχητὲς τοῦ ἐθνοαπελευθερωτικοῦ του ἀγῶνα, χάνει τὸν πολέμιο τοῦ ἀπολυταρχικοῦ πολιτισμοῦ του καὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ἡ ἐπιστήμη καὶ διανοηση τὸν ἕνα πρωτοπόρο ἀντιπρόσωπό τους, τὸ ὁποῖο μας ἔναν ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀγαπημένους του ἡγέτες.

Ὅλη ἡ σταδιοδρομία τοῦ Δ. Γληνοῦ ἀντικαθρεφτίζει τὸ σκληρὸ ἀγῶνα τῶν πιὸ προοδευτικῶν στοιχείων τῆς νεοελληνικῆς διανόησης ἐνάντια στὸν ἀγῶνα καὶ στὸν ἐπίσημο πολιτισμὸ ποὺ βρισκόταν μακρὰ ἀπ' ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ ἀνεβάσει τὸ σημερινὸ ἐπίπεδο τῆς ἀναπτυξῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Καθρεφτίζει τὸν ἀγῶνα γιὰ τὰ λαϊκὰ δίκαια, γιὰ τὴ λαϊκὴ παιδεία καὶ μόρφωση γιὰ τὴν ἐθνικὴ καὶ λαϊκὴ - νίκησα γιὰ τὴ δημιουργία πραγματικοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ. Βαθιὰ γνώστης τῶν ἐκπαιδευτικῶν προβλημάτων, ὄρτιος φιλόλογος μὲ πολυπλευρημένη κατάρτιση ὁ Γληνὸς ἔκβρξε, ἀπὸ τὴ διάρκεια τοῦ χρόνου "ἀπογοήτευσε πολλοὺς ὁ ἔπειτα ἐνεργητὴς τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς δημοτικῆς γλώσσας στὴν κατώτερη καὶ μέση ἐκπαίδευση. Τετράγωνο μυαλὸ καὶ ἰσόρροπος χαρακτήρας συγκέντρωσε γύρω του ὁ Γληνὸς ὅλη ἐκεῖνη τὴν ἐκλεκτὴ προοδευτικὴ παρουσία ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν διανοηση πρὶν 15-20 χρόνια.

Ξεδίπλωσε τὸ περιοδικὸ «Ἀναγέννηση», παίρνοντας ἔτσι ἐπίσημο ὄργανο γιὰ τὴν ἐπιχείρηση προοδευτικοεθνικιστήρησης. Μὲ τὸ ἄνοιγμα τῆς ἀντιδρομικῆς μετάπτωσης τῶν προοδευτικῶν πρωτοβουλιῶν τοῦ Γληνοῦ καὶ τῶν ὁμοίδεων του ἡ ζωὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ ἔπαιρνε ἄλλο δρόμο, σκοτεινὸ ἄβυσσο καὶ διαστήμα γιὰ τὶς ἰδέες του.

Ὁ Γληνὸς πιστεύει πὼς ὅπωτὸ σημερινὸ πρόβλ της πλουτοκρατίας δὲν ἐπαρχεῖ ἔθαμος αὐτὲς γιὰ τὶς παραμορφώσεις προοδευτικὲς μεταρρυθμίσεις, ὅτι χρειάζεται ἐπαναστατικὸς ἀγώνας μαζὶ μὲ τὸν ἐλληνικὸ λαὸ γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῶν λαϊκῶν αἰτημάτων. Παθαίνει στὴ μελέτη τῶν ἔργων τοῦ μαρξισμοῦ λενινισμοῦ καὶ ἀπὸ τὸ 1932 φανερώνεται ἀνοιχτὰ σὰ μαχητὴς τῆς νέας ἐπαναστατικῆς διανόησης τοῦ τόπου μας.

Ὁ λαός μας ἐκτίμησε αὐτὸν ἀγώνα τῶν πρωτοπόρων μαχητῶν. Τὸ 1926 αἰρετὸς μέλος τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου τῆς Ἀθήνας τὸν ἐξέλεξαν ἐκλέκτορες τῶν βουλευτῶν ἀπὸ φοιτητὲς τοῦ Παλλαϊκοῦ Μετώπου. Ἀπὸ τότε ὁ Δ. Γληνὸς γίνεται καὶ μέλος τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος τῆς Ἑλλάδας.

Ἡ ἄσκηση τῆς ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονταν ὁ Γληνὸς δὲν τοῦ ἐμπόδισε νὰ γίνει «ρὸς τὸ λαϊκὸ ἀγώνα. Γιὰ τὴν πάλη τῶν ἐνάντια στὴν πολεμοβόρα τοῦ Γλάδστωνος ἡ δικτατορία Κονδύλη τὸν ἔβγαλε τὸ 1935 σὰν "Ἀη Στράτη. Ἡ μονοκρατοκρατικὴ δικτατορία τῆς 4ης Ἀυγούστου τὸν κράτησε ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀνώτερη. Ἀπομονωμένος ἀπὸ Σαντορίνη, ὅπου συμπεριφέρθηκε μὲ τοὺς ἄλλους ἀγωνιστὲς τοῦ λαοῦ ὡς ἡγέτης ἀπαράμιλλης ἠθικῆς ἐξοχῆς.

Ἡ ἐθνικὴ κατοχὴ καὶ ἐπιβούλωση βρῆκε τὸ Δ. Γληνὸ στὶς πρῶτες γραμμὲς τοῦ μαχητικοῦ μας καὶ συλλήβδην μὲ ὅλους ἐκείνους ποὺ ἀποφάσισαν τὴν ἐθνικὴ ἀντίσταση. Ἀπὸ τὸ Ἀπελευθερωτικὸ Μέτωπο τὸ σημερινὸ μεγαλύτερο πολέμο ἑνωτικὸ πανὶ ἐκπρόσωπος γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας. Ὁ Γληνὸς ἔκβρξε ἕνας ἀπ' τοὺς πρωτεργάτες τοῦ ΕΑΜ καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἐμπνευστὲς ἐκπροσώπους του. Ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα τοῦ ΕΑΜ «Ἐλεύθερη Ἑλλάδα» ἔγραφε τὸ γνωστὸ ἄρθρο μὲ τὸν τίτλο «Τί εἶναι καὶ τί θέλει τὸ ΕΑΜ». Πλήρης ἤβρθη τὸν τὸ ἐξέφρασε ζωηρότατα κάθε ἀληθινὰ ἐθνικὸ ἤχημα διημερίσεων ἀπὸ «Γλωσσίτη» καὶ ἄλλα ἔντυπα. Ὁ Γληνὸς ἐκτέλεσε καὶ σπουδαία ἀποστολὴ ἐκπροσωπῆσε ἐκεῖ τὸ ΕΑΜ. Πλήρης ἤβρθη τὸν τὸ ἐξέφρασε ζωηρότατα κάθε ἀληθινὰ ἐθνικὸ ἤχημα διημερίσεων ἀπὸ «Γλωσσίτη» καὶ ἄλλα ἔντυπα. Ὁ Γληνὸς ἐκτέλεσε καὶ σπουδαία ἀποστολὴ ἐκπροσωπῆσε ἐκεῖ τὸ ΕΑΜ. Πλήρης ἤβρθη τὸν τὸ ἐξέφρασε ζωηρότατα κάθε ἀληθινὰ ἐθνικὸ ἤχημα διημερίσεων ἀπὸ «Γλωσσίτη» καὶ ἄλλα ἔντυπα. Ὁ Γληνὸς ἐκτέλεσε καὶ σπουδαία ἀποστολὴ ἐκπροσωπῆσε ἐκεῖ τὸ ΕΑΜ.

Τὸ Κορμανσιανὸ Κόμμα τὸ πιὸ μεγάλο κόμμα τῆς περιοδου, ἐκτιμώντας τὶς ἱστορικὲς ὑπηρεσίες καὶ ἱκανότητές του στὴν ἐπὶ θέση τοῦ λαϊκοῦ διαφωτισμοῦ καὶ τὴ συμβολή του στὸ ἐπαναστατικὸ ἐθνικὸ πολιτισμό, ἐκλέγει τὸ Δ. Γληνὸ στὴν ἐφορία τῆς ἀρμοστικῆς ἐγκυκλ. Στὴν Πανελλαδικὴ Συνδιάσκεψη τοῦ ΚΚΕ τὸ Δεκέμβρη 1942 ὁ Γληνὸς ἐξελέγη μέλος τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς του καὶ τοῦ Πολιτικοῦ Γραφείου του καὶ ἀργότερα μέλος τῆς Γραμματείας του.

Ἂς σκύψει ἡ ἐπιτιμὴ προπαγάντα τοῦ χιτλερισμοῦ καὶ τῶν πραιτόρων της ὅτι ἔχει νὰ σημειωθεῖ ἐκ βουλευτικῆς ἐκκλησίας τῆς διανοησης. Ὅλη ἡ σταδιοδρομία τοῦ Δ. Γληνοῦ εἶναι ἡ πιὸ φωτεινὴ ἀπόδειξη γιὰ τὸ ἀνέφικτο τοῦ ἀγῶνα καὶ τὴ νίκη τοῦ ἐθνικοῦ λαοῦ. Δὲν ἔβρθαμε οἱ διανοούμενοι, ἐπιμένει, νὰ ἀκολουθήσουμε τὸ μεγάλο λαό, ὅπου δὲν ἀγκάλιασε μονομιᾶς τὴ ζωὴ τοῦ γνησίου, αἱμάτωσε μὲ τὸ ἕνα καὶ γιὰ τὸ ἄλλο ἀκόμη βρῆκε ἀντίδρομη θέση στὸν ἀγῶνα τοῦ.

Ἕλληνες!

Ὁ θάνατος τοῦ Δ. Γληνοῦ ἀφῆνε μεγάλο κενὸ στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐθνικὴ μας ἀπελευθέρωση, γιὰ τὴν πρόοδο καὶ ἀγωνία του ἔνοπλου. Ἂς γίνει ἡ γνώση ἐλευθερία ζωὴ του καὶ ὁ ἀκατάβλητος θάνατος του κληρονομιὰ γιὰ τὸ ἀγωνιστικὸ τὸ γνησιότερο ἀπὸ ἐθνικὸ ἤχημα. Στὸ τελευταῖο γράμμα ποὺ βγάζει ἀπὸ τὸ χέρι του αὐτὸς τὰ μάτια ὁ Γληνὸς μᾶς λέει: «Ἕλληνες, ἀκόμη μιὰ ἀνάσταση τὰ σπαρμένα τὸν ἀγῶνα τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἐκκλησίας τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνα. Ἐκ τελευταῖο γράμμα ποὺ βγάζει ἀπὸ τὸ χέρι του αὐτὸς τὰ μάτια ὁ Γληνὸς μᾶς λέει: «Ἕλληνες, ἀκόμη μιὰ ἀνάσταση τὰ σπαρμένα τὸν ἀγῶνα τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἐκκλησίας τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνα.

Ὀλοτελειώθηκε τὸ ἔργο τοῦ Γληνοῦ, ποὺ θὰ τὸ τιμοῦμε ἀξιοπρεπῶς ἡ πατρίδα. Γίνεται μέλη τοῦ κόμματος ποὺ ἔδωσε μὲ τὴ δράση του ὁ Γληνὸς, ποὺ μᾶς ἔφηβε τώρα τὰ δίπλα λόγια ἕνας ἥρωας: «Πιστεύω στὸν κόμμα· θὰ νικήσουμε, θὰ νικήσουμε...»

Δίδυμη ἡ δόξα καὶ τιμὴ στὸ

(Συνέχεια στὴ 2η σελίδα)

Ριζοσπάστης, 30/12/1943. Για τον θάνατο του Δημήτρη Γληνού

ΕΚΤΑΚΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΝΕΑ ΓΕΝΙΑ

ΕΠΟΝ

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ Κ.Σ ΤΗΣ ΕΝΙΑΙΑΣ ΠΑΝΕΛΛΑΔΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΝΕΩΝ/ Ε Π Ο Ν

Χρόνος πρώτος. Αθήνα 18 Ιανουαρίου 1944
Αριθμός φύλλου 23 - Τιμή φύλλου δραχ. 500

ΔΗΜ. ΓΛΗΝΟΣ

Ο ΦΩΤΕΙΝΟΣ ΤΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ ΟΔΗΓΗΤΗΣ ΠΕΘΑΝΕ ΣΤΙΣ 26 ΤΟΥ ΔΕΚΕΜΒΡΗ
ΕΚΛΕΙΣΕ ΤΑ ΜΑΤΙΑ ΜΕ ΤΟ ΟΡΑΜΑ ΤΗΣ ΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΝΑΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ

ΚΑΤΑΛΥΤΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΔΟΜΟΣ

Ο φωτεινός οδηγητής μας, ο μεγάλος τού Έθνους δάσκαλος, ο ακατάβλητος αγωνιστής, ο Δημήτριος Γληνός, δεν υπάρχει ανάμεσά μας. Δεν είναι πια στή ζωή αυτός πού με τή ζωντάνια του, τη φωτεινή του σκέψη καί τήν ηρωϊκή του δράση πυρπολούσε τίς καρδιές μας, φλόγιζε τή θέληση μας, κέντριζε τήν όρμή μας, καί φώτιζε μέ τό παράδειγμα καί τή λάμψη της μεγαλαφυΐας του τόν ήθικό δρόμο, πού πρέπει όλοι ν' ακολουθήσουμε. Παιδί τού λαού ό Γληνός δέν αρνήθηκε ούτε στιγμή τό λαό. Καί όταν πήρε ανώτατα αξιώματα, καί όταν άνηβηκε στήν κορυφή της πνευματικής ζωής τού τόπου μας, πάλεψε, πιστός στόν εαυτό του, για τα δικαιώματα τού λαού καί της νεολαίας, κι αγωνίστηκε ηρωϊκά για νά εξασφαλίσει στα παιδιά τού λαού τό πνευματικό τους ξεκλάβωμα. Στάθηκε ολη του τή ζωή καταλυτής καί οικοδόμος.

Δημ. Γληνός (1882-1943)

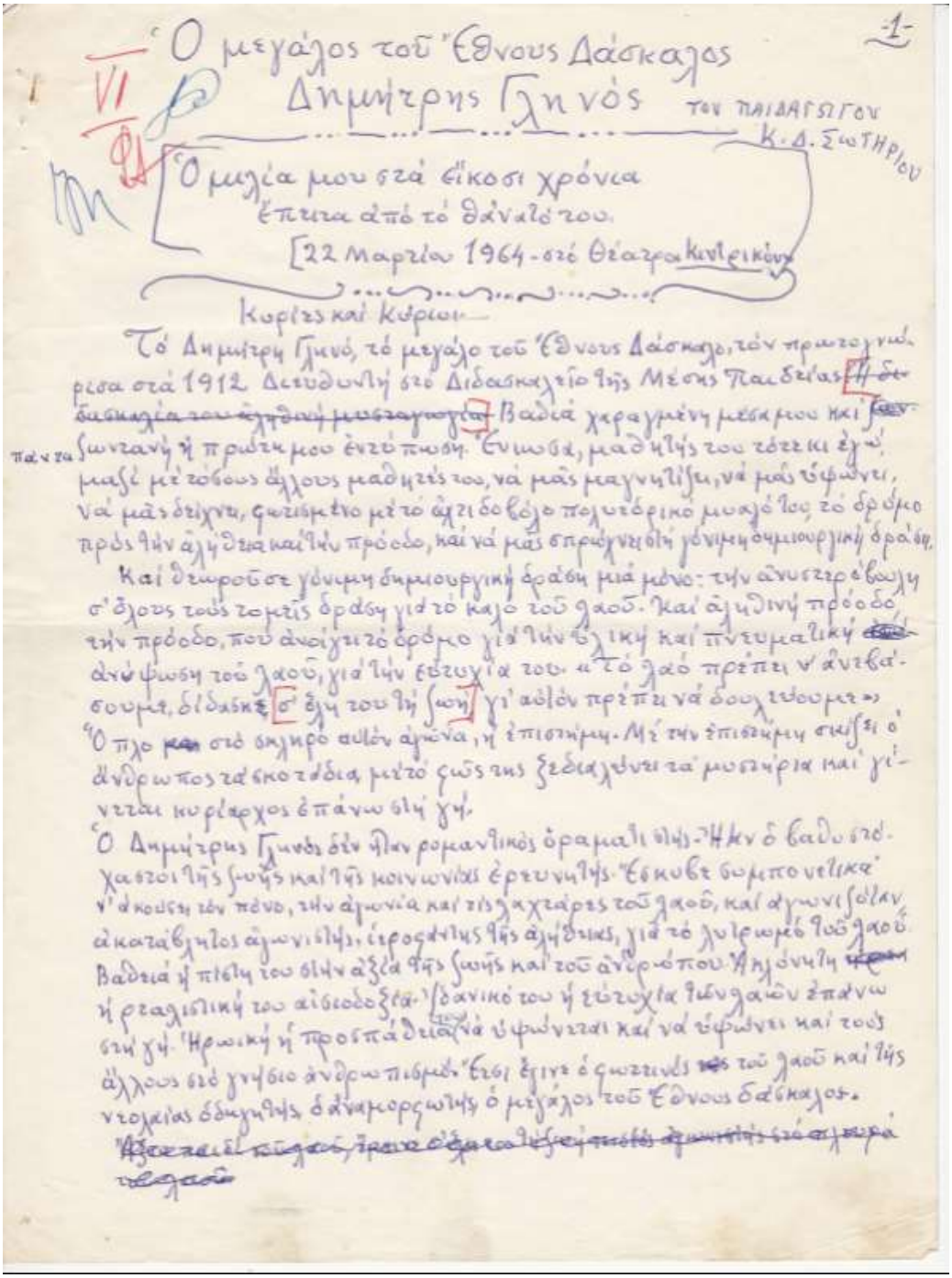
Νεώτατος άκμαζε στά 1911 γίνεται ό Γληνός ή ψυχή τού Εκπαιδευτικού Ομίλου καί αρχηγός καί πρωταγωνιστής της Εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Ξεκινά με τό φως της αλήθειας τίς αίτιες, πού ή ελληνική παιδεία ήταν καθυστερημένη. Χύνει μέ απαράμιλλο θάρρος τό δημαρχικό, τό αντιλαϊκό, τό αντιεπιστημονικό καί πνιγηρό πνεύμα της παιδείας μας, πού θυσίαζε τά παιδιά τού λαού καί τ' άφηνε βυθισμένα στό πνευματικό σκοτάδι, κινηγώντας αντιλαϊκά καί νεκρά ιδανικά.

"Ήταν τότε ή εποχή, πού ή άστική τάξη στην Ελλάδα βρισκόταν στή δημιουργική της όρμή. Ο Γληνός πίστεψε πώς θά μπορούσε νά λύσει τό πρόβλημα της λαϊκής παιδείας. Καταρτίζει τά εκπαιδευτικά νομοσχέδια Ταπεινού καί γράφει την ιστορική εισηγητική Έκθεση. Τά νομοσχέδια δυστυχώς δέν ψηφίζονται. Στά 1917 γενικός γραμματέας τού Υπουργείου της Παιδείας αγωνίζεται τρία χρόνια νά εφαρμόσει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Μά στά 1920 ο μοναρχοφασισμός τά γκρεμίζει όλα. Ο Γληνός έξακολουθεί έξω από τό Κράτος την ηρωϊκή του δράση στόν Εκπαιδευτικό Όμιλο καί ιδρύει μαζί μέ δυό άλλους συναγωνιστές του την Ανώτερη Γυναικεία Σχολή. Στά 1923 ξαναμπαίνει στο Κράτος καί αγωνίζεται γιά τρίτη φορά νά πραγματοποιήσει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Μ' αυτή καί πάλι στά 1925 όλα γκρεμίζονται. Η άστυνομική τάξη μέ μανία γκρεμίζει μέ τα ίδια της τά χέρια ότι αποδείχτηκε ικανό είχε δημιουργήσει. Πρωταγωνιστικά στην αντίδραση ως που κατρακύλισε στην απότροπαίη μοναρχοφασιστική τυραννία της 4ης Αυγούστου.

Ο Γληνός βρήκε τότε τό σωστό δρόμο καί γίνεται ξανά ο καταλυτής καί οικοδόμος. Συντάσσει τό μανιφέστο της σοσιαλιστικής δημοκρατικής παράταξης, όπου τοποθετεί αρχικά τά πράβλήματα της παιδείας σέ σωστή του βάση, καί τέλεια ώριμος διατυπώνει τό καταστατικό της φωτεινής πέρας του άπο τούς δεκαπεντάχρονους σκληρούς αγώνες του. «Παιδεία άληθινά δημοκρατική, μέ απόλυτη ισότητα, δικαιοσύνη καί συμμετοχή όλων στά πνευματικά αγαθά τού πολιτισμού, δέν μπορεί παρά νά πραγματοποιηθεί παρά σέ μιά σοσιαλιστικά οργανωμένη κοινωνία».

Καί ο Γληνός τραβάει τό δρόμο του χρέους απέναντι τού λαού καί της νιότης. Φυλακίζεται, εξορίζεται, καταδιώκεται, βρίζεται, συκοφαντείται, μά πάντα εμπρός αγωνίζεται ηρωϊκά. Δημιουργεί, τό έργο του καί φωτίζει μέ όλο του τό είναι.

Ο απέραντος αγωνιστής έκλεισε τά φωτεινά του μάτια μέ τό δράμα της αναδημιουργίας. Πέθανε μιλώντας στό λαό καί τή νεολαία για τά απαράγραφα δικαιώματά τους. Δέ σάκουσουμε πιά τή φωνή του. Μά τά διδάγματα του μένουν κλεισμένα στίς καρδιές μας. Για νά στερεωθεί τό γιοφύρι, πού θά περάσουμε άπό τόν καταναγκασμό στην ελευτερία χρειάζονται θυσίες. Ο φωτεινός οδηγητής μας δέν είναι πιά μαζί μας. Όμως μάς έχει χαράξει τό δρόμο της αλήθειας καί τού χρέους. Καί τό δρόμο αυτόν θά τόν ακολουθήσουμε όλοι.

Ὁ μεγάλος τοῦ Ἔθνους Δάσκαλος
Δημήτρης Γληνός
τον ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΝ
Κ. Δ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

-1-

Ὁ μισός μου στά εἴκοσι χρόνια
ἔπεσα ἀπό τό θάνατό του.
[22 Μαρτίου 1964 - στό Θέατρο Κεντρικόν

Κυρίες καί Κύριοι.

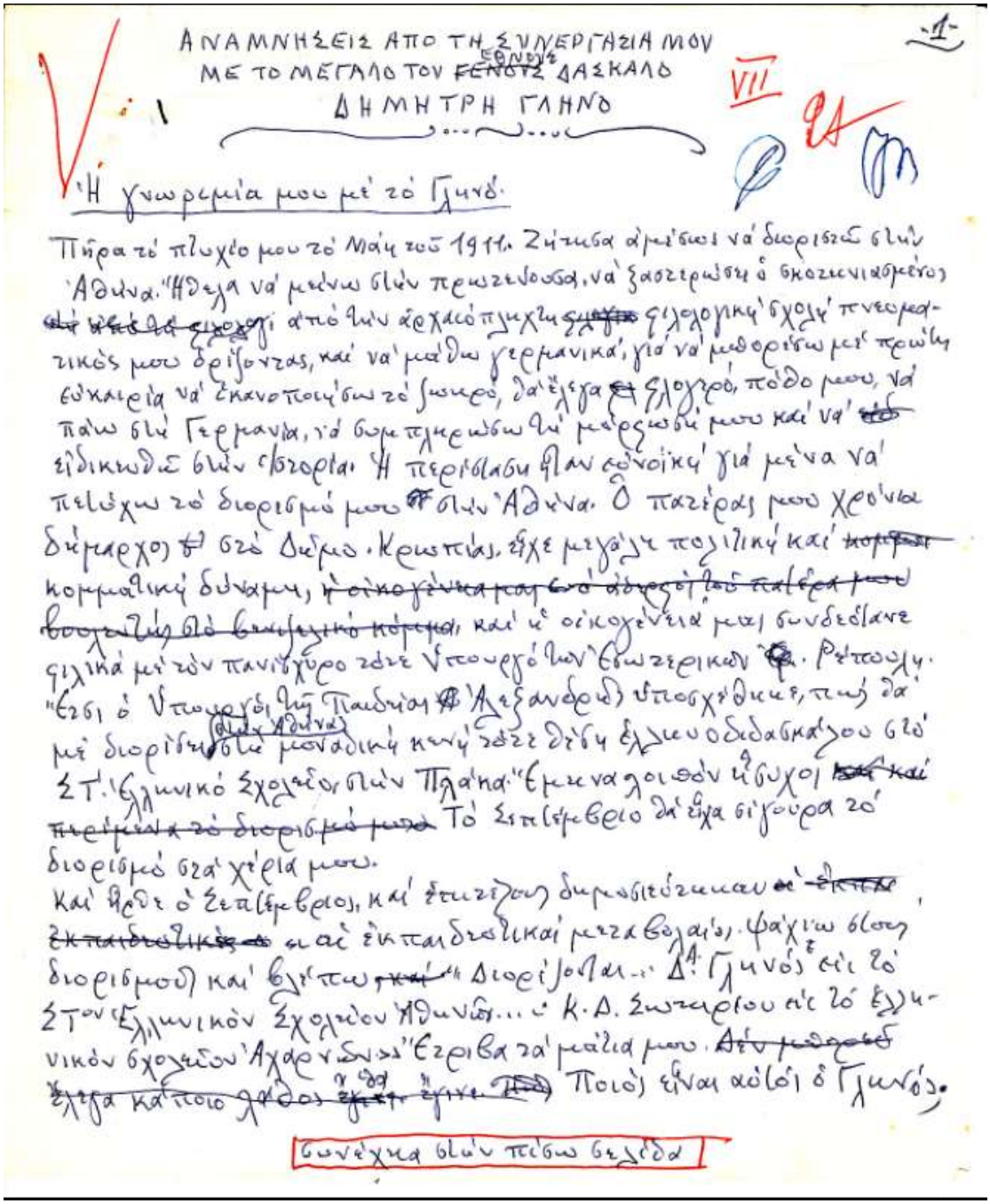
Τό Δημήτρη Γληνό, τό μεγάλο τοῦ Ἔθνους Δάσκαλο, τόν πρωτογνώρισα στά 1912. Δεκαεννιά χρόνων στό Διδασκαλεῖο τῆς Μέσης Παιδείας. Ἡ δεκαεξάχρονη μαθητική μου ~~διδασκαλία τοῦ ἐλληνικοῦ μυαλοῦ~~ βαθιά χαραγμένη μέσα μου καί ζωντανή ἡ πρώτη μου ἐντύπωση. Ἔνιωθα, μαθητής του τότε κι ἐγώ, μαζί μέ τούς ἄλλους μαθητές του, νά μᾶς μαγνητίζει, νά μᾶς ὑψώνει, νά μᾶς δείχνει, φωτίζοντάς το μέ τό ἀχτιδοβόλο πολυτόρικο μυαλό του, τό δρόμο πρός τήν ἀλήθεια καί τήν πρόοδο, καί νά μᾶς ἐπιφυλάσσει γόνιμη δημιουργική δράση.

Καί διαπότισε γόνιμη δημιουργική δράση μιά μόνο: τήν ἀνυστερόβουλη σ' ὅλους τούς τομεῖς δράση γιά τό καλό τοῦ λαοῦ. Καί ἀληθινή πρόοδο τήν πρόοδο, πού ἀνοίγει τό δρόμο γιά τήν ὑλική καί πνευματική ~~ἀνύψωση~~ ἀνύψωση τοῦ λαοῦ, γιά τήν εὐτυχία του. «Τό λαό πρέπει ν' ἀνεβάσουμε, δίδασκε, σ' ἐμᾶς τούς ἴδιους τή ζωή γι' αὐτόν πρέπει νά δουλεύουμε». «Ὁ πλοῦτος στό σκληρό αὐλόν ἀγώνα, ἡ ἐπιστήμη. Μέ τήν ἐπιστήμη σκίζει ὁ ἄνθρωπος τά σκοτάδια, μέ τό φῶς της ξεδιαλύνει τά μυστήρια καί γίνεται κυρίαρχος ἐπάνω στή γῆ.

Ὁ Δημήτρης Γληνός δέν ἦταν ρομαντικός ὁραματίστας. Ἦταν ὁ βαθύς στοχαστής τῆς ζωῆς καί τῆς κοινωνίας ἐρευνητής. Ἔσκυβε βαθιά νά ἀκούσει τόν πόνο, τήν ἀγωνία καί τίς χαρές τοῦ λαοῦ, καί ἀγωνιστήκαν ἀκατάβλητος ἀγωνιστής, ἐπιφανής τῆς ἀλήθειας, γιά τό λυτρωμό τοῦ λαοῦ. Βαθιά ἡ πίστη του στήν ἀξία τῆς ζωῆς καί τοῦ ἀνθρώπου. Ἀηδάνευτη ~~ἡ~~ ἡ πραγματική του αἰσιοδοξία. Ἰδανικό του ἡ εὐτυχία τοῦ λαοῦ ἐπάνω στή γῆ. Ἡρωική ἡ προσπάθειά νά ὑψώνεται καί νά ὑψώνει καί τούς ἄλλους στό γνήσιο ἀνθρωπισμό. Ἔτσι ἔζησε ὁ φωτεινός ~~τοῦ~~ τοῦ λαοῦ καί τῆς νομαίας δάσκαλος, ὁ ἀνακαρσωτής, ὁ μεγάλος τοῦ Ἔθνους δάσκαλος.

~~Ἄξιος καί τοῦ λαοῦ, πρέπει ὅλα τά ἐλεύθερα πνεύματα στό ἀγκάλιασμά τους.~~

ΠΗΓΗ: Αρχείο Κ. Δ. Σωτηρίου http://arxeiokdsotiriou.blogspot.com/

ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΟΥ ΜΕ ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΤΟΝ ~~ΕΘΝΟΤΗ~~ ΔΑΣΚΑΛΟ

ΔΗΜΗΤΡΗ ΓΛΗΝΟ

-1-

VII

Η γνωριμία μου μέ τό Γληνό.

Πήρα τό πτυχίο μου τό Μάη τοῦ 1911. Ζήτησα ἀμέσως νά διορισθῶ στήν Ἀθήνα. Ἤθελα νά μείνω στήν πρωτεύουσα, νά ξαναρχίσω ὁ ἐκπαιδευτικός ~~ἀπό τήν ἀρχή~~ ἀπό τήν ἀρχαιοπρεπῆ φιλολογική ἐκπαίδευση πού εἶχα πάρει, καί νά μάθω γερμανικά, γιά νά μπορέσω μέ πρώτη εὐκαιρία νά ξαναπάω στό ἐξωτερικό, ἀφοῦ ἔλειπε ἀπό τό σπίτι μου, νά πάω στή Γερμανία, γιά νά δῶ πρόσωπα στή μητέρα μου καί νά ~~ἐξ~~ειδικευθῶ στήν ἱστορία. Ἡ περίσταση ἦταν εὐνοϊκή γιά μένα νά πετύχω τό διορισμό μου στήν Ἀθήνα. Ὁ πατέρας μου χρόνια δήμαρχος στό Δῆμο Κρωπίας, εἶχε μεγάλη πολιτική καί κομματική δύναμη, ἡ οἰκογένεια μου ~~ἀπό τόν ἀδερφό τοῦ πατέρα μου~~ βουλευτής στό ~~ἐκλογικό κέντρο~~ καί ἡ οἰκογένεια μου συνδεόταν φιλικά μέ τόν πανίσχυρο τότε Ὑπουργό τῶν Ἐσωτερικῶν Θ. Ρέπουλη. Ἔτσι ὁ Ὑπουργός τῆς Παιδείας Ἀλ. Δεμερτζῆς ὑποχρεώθηκε, πολύ θά μέ διορίσουν μονάδικη κυρία στήν ~~(στήν Ἀθήνα)~~ δική μου ἐξειδίκευση στό Σ.Τ. Ἑλληνικό Σχολεῖο στήν Πλάκα. Ἔμενα γιά τόν ἑαυτόν μου ~~καί~~ ~~περίμενα τό διορισμό μου~~ Τό Σεπτέμβριο θά ἔπαιρνα γιά τό διορισμό μου στά χέρια μου.

Καί ἦρθε ὁ Σεπτέμβριος, καί ἄρχισαν ~~οἱ~~ διορισμοί ~~ἐκπαιδευτικῶν~~ καί ἐκπαιδευτικές μετακινήσεις. Φάνηκε ὅλος ὁ διορισμός καί ἐγώ πού ~~ἔκανα~~ διορίζομαι ... Δ' Γληνός στό Σ.Τ. τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων Ἀθηνῶν ... Κ. Δ. Σωτηρίου στό Ἑλληνικό Σχολεῖο Ἀχαρνῶν. Ἔτρεξα στά μαθήματα μου. ~~Δέν μποροῦσα~~ ~~ἔχαρα καί ποιος χάρος ἔκανε ἔφτιαχνε~~ Ποιοί εἶναι αὐτοί ὁ Γληνός.

~~συνέχεια ὅλων πίσω σελίδα~~

ΠΗΓΗ: Αρχείο Κ. Δ. Σωτηρίου http://arxeiokdsotiriou.blogspot.com/

ΕΠΙΒΛΗΤΙΚΟ ΕΓΙΝΕ ΧΘΕΣ
ΤΟ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟ ΤΟΥ Δ. ΓΛΗΝΟΥ

Χθες το πρωί τελέσθηκε επιβλητικό στη «Βρετάνια» το πανηγυρικό μνημόσυνο του Δημήτρη Γληνού.

Ενωρίτερα από την ορισμένη ώρα η αίθουσα τυ θεάτρου εί σε πλημμυρίσει από τους προσκληθέντους, που αντιπροσώπευαν τον κόσμο της επιστήμης.

ΕΡΧΕΤΑΙ
ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ
Ο ΠΡΕΣΒΕΥΤΗΣ
σ. ΡΟΝΤΙΟΝΩΦ

ΑΝΑΧΩΡΗΣΕ ΑΠΟ ΤΗ ΜΟΣΧΑ
ΚΑΙ ΘΑΝΕΙ ΠΙΟΑΝΟΣ ΣΗΜΕΡΑ

ΜΟΣΧΑ 26. ('15 απ.). — Χθες δοθέν αναγγέλησε αεροπορικώς γιά τον βάρα του στην Αθήνα ο σοβιετικός πρεσβευτής Γ. Ροντιόνωφ.

Η ανέρπηση τέρα γίθε τηλεγρά νεια από τον Έλληνα πρεσβευτή στή Μόσχα, που αναγγέλλει ότι ο σοβιετικός πρεσβευτής υπάργος Ροντιόνωφ, αναχώρησε από τη σο διετική πρωτεύουσα γιά την Αθήνα.

Ο κ. Σοφούλης επισβεβαίωσε γθες τη δοσθη την είδηση, δηλώνοντας τους στενο θυμοσυγγράφους ότι πρό κειται ο κ. Ροντιόνωφ.

Μετα από την νύκτα ο σ. Ροντιόνωφ δεν είγε φθάσει, φαίνεται ότι λόγω της καθυστερήσεως τό αεροπλάνο δεν μπόρεσε να συνεγίσει το ταξίδι και σταθμεύσε από άλλο δρόμο της Σερβίας. Εάν ο καιρός καλυτερεύσι πιστεύεται ότι ο σοβιετικός πρεσβευτής θα φθάσει σήμερα στην Αθήνα.

ΣΦΥΡΙΕΣ

Από τ' αριστερά πρός τα δεξιά: ΒΕΛΚΗΣ, ΦΩΤΙΑΔΗΣ, ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗΣ, ΖΙΟΥΤΟΣ, ΡΟΖΑ ΙΜΒΡΙΩΤΗ, ΣΙΚΕΛΙΑΝΟΣ, ΒΑΡΝΑΛΗΣ, ΣΩΜΕΡΙΤΗΣ

των γραμμάτων, των τεχνών και τις λαϊκές όργανώσεις. Κατά την είσοδο του σ. Γ. Σεφέρη και του σ. Γ. Ιωαννίδη η αίθουσα δονήθηκε από χειροκροτήματα. Θεσμές επίσης εκδηλώσεις έγιναν με την είσοδο των στρατιωτικών αρχηγών του ΕΛΑΣ Σαράφη και Μαντάκα και του ιεράρχη Κοζάνης Ιωακείμ.

Στή διακόσμηση του θιάτρου δεχωρίστο τόνο έδωσε η παρουσία του Γληνού—έργο του γλύπτη Θ. Απάρτη.

Στις 10.30 άκριβώς άρχισε το μνημόσυνο με καντσόν είσοδο του συλλογ. Κορίτσια από μέρους της Οργανωτικής Επιτροπής.

Με πρόταση του Ηρώδη και τόπεν ενός λεπτού σιγή, ενώ εν τοσούτω βρισκόσουν εκπλοόσε πέν θεμο ξωδαστήριο. Μίλησαν, επί τες με τη σειρά: Ο καθηγητής Π. Βλάχος εκ μέρους της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΑΜ ο Γληνός πρωτοπόρος της Εθνικής Αντίστασης, Ο ποιβάνγελος Κ. Σωτηρίου από παιδαγωγικό Εργο του Δ. Γληνού, Ο σ. Πέτσος Ρούσσας εκ μέρους της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε. Η πορεία τού φλίσσο φου και άγνωστη εκ νικολληνικής αναγέννησης.

Μετά το λόγο τού σ. Ρούσσου ξαιμελής αντιπροσωπεία από τη Συνδιάσκεψη της ΕΠΟΝ Αθήνας χαιρέτισε με σύντομα προσφώνηση το μεγάλο νεκρό, δάσκαλο της ελληνικής νεολαίας. Το μνημόσυνο έκλεισε με ε

Συνέχεια στη 2η σελίδα

Από πάνω προς τα κάτω: Ο αείμνηστος ΚΡΗΤΙΚΑΣ, ο σ. ΚΟΚΚΑΛΗΣ, ο αείμνηστος ΣΩΤΗΡΙΟΥ και ο σ. ΡΟΥΣΣΟΣ.

251. Δημήτρης Γληνός (αρ. 46.2)

Προτομή Δ. Γληνού-Έργο του Θ. Απάρτη

ΠΗΓΗ: Διδακτορική Διατριβή της Ζ. Καλόγνωμου

ΠΗΓΗ: Ίδρυμα Γληνού

Η προτομή του Γληνού, έργο του γλύπτη Γ. Χουλιαρά, που τοποθετήθηκε το 2003, επί δημαρχίας Δ. Σούτου, απέναντι από το σχολικό συγκρότημα Γυμνασίων-Λυκείων Ταύρου. «Εξαφανίστηκε» το 2010.

Επανατοποθέτηση προτομής (με το ίδιο σχέδιο), Δεκέμβριος 2020

Στην Κηπούπολη Κυπριάδου (Πολυλά 49, Άνω Πατήσια) βρίσκεται η οικία του Δημήτρη Γληνού, που πρωτοκατοικήθηκε τον Νοέμβριο του 1928. Η «βίλα Λιλή», όπως είναι γνωστή από την επιγραφή πάνω από την εξώθυρα, σήμερα στεγάζει το Ίδρυμα Γληνού και είναι χαρακτηρισμένη ως ιστορικό μνημείο.

Ο «ουροβόρος όφις»: Το έμβλημα του Ιδρύματος Γληνού

Το σχέδιο αποτυπώνει τις φιλοσοφικές ιδέες του Παρμενίδη και του Ηράκλειτου γύρω από την ενότητα («εν το παν») του πραγματικού κόσμου. Σύμφωνα με τον Ανδρέα Γληνό, το έμβλημα επιλέχθηκε, γιατί εκφράζει τις υλιστικές πεποιθήσεις του πατέρα του.

Το μέλλον οικοδομείται και μέσα από την δημιουργική αξιοποίηση γόνιμων στοιχείων του παρελθόντος. Ο Δημήτρης Γληνός διέκρινε τον άγονο από τον δημιουργικό ιστορισμό. **Άγονος ιστορισμός** είναι η άκριτη προσκόλληση στο παρελθόν. **Δημιουργικός ιστορισμός** είναι η δημιουργική αξιοποίηση του παρελθόντος. Παράδειγμα δημιουργικού ιστορισμού είναι η γνώση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και γραμματείας. Παράδειγμα άγονου ιστορισμού είναι η προσκόλληση στους γραμματικούς και συντακτικούς τύπους, χωρίς ουσιαστική γνώση του νοήματος των κειμένων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας.

Η εποχή που ζούμε είναι εποχή γρήγορων αλλαγών. Η δημιουργική αξιοποίηση του παρελθόντος βοηθά τον άνθρωπο να έχει αίσθηση της ιστορικής συνέχειας, αλλά και των δυνάμεων που διαμόρφωσαν και διαμορφώνουν τον σύγχρονο κόσμο.

Οι «καλές» παραδόσεις κάθε κοινωνίας πρέπει να χρησιμοποιούνται ως εφαλτήριο και βατήρας για τη σύνθεση και τη δημιουργία του νέου. Σε κάθε άλλη περίπτωση θα κάνουμε ένα ιστορικό σημειωτόν! Η άκριτη και άγονη προσκόλληση στο παρελθόν δεν βοηθάει τις κοινωνίες να προοδεύσουν.

Η ανθρώπινη ιστορία είναι **ιστορία συντήρησης και προόδου**, διατήρησης και αλλαγής. Οι δημιουργίες μένουν κληρονομιά στις επόμενες γενιές. Κάθε γενιά αντιμετωπίζει το πρόβλημα να ακολουθήσει ή όχι αυτή την κληρονομιά, ενώ ταυτόχρονα οφείλει να γνωρίζει ότι η πορεία προς το μέλλον, εξαρτάται από τον σεβασμό των έργων του παρελθόντος.

Η διατήρηση του παρελθόντος, διευκολύνει την πορεία προς το μέλλον. Αν θέλουμε να φτιάξουμε το μέλλον, έχουμε ανάγκη το παρελθόν. Η έλλειψη κοινών αναφορών, η έλλειψη ατομικής και συλλογικής μνήμης κάνει **προβληματικό το παρόν και αβέβαιο το μέλλον**. Ένας λαός που δεν μπορεί να συντηρήσει και να ανακαλέσει ένα κοινό παρελθόν, δύσκολα προσανατολίζεται σε ένα κοινό μέλλον.

Ιάκωβος Ρίζος, *Στην ταράτσα*, Εθνική Πινακοθήκη.

Η διατήρηση της παράδοσης, ίσως σημαίνει προσκόλληση στο παρελθόν και αδυναμία παρακολούθησης της πορείας προς το μέλλον. Αλλά στην προκειμένη περίπτωση δε γίνεται λόγος για προσκόλληση στην παράδοση, ούτε για σύγκρουση με τις άλλες παραδόσεις. Άλλωστε, η πορεία προς το μέλλον, επιβάλλει και την πορεία προς το παρελθόν, για να διατηρείται η ισορροπία στο παρόν, όπως επιβάλλει και την αναγκαιότητα και την ωφελιμότητα της συνύπαρξης των διαφορετικών παραδόσεων.

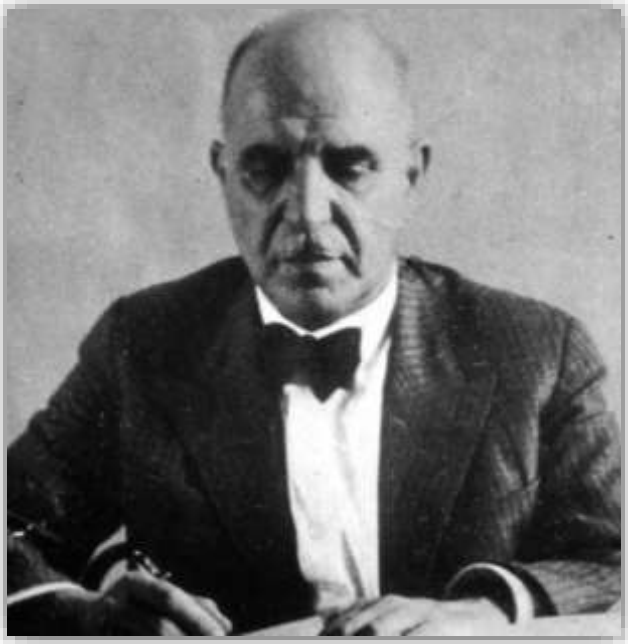
«Το παρελθόν είναι τεράστια δύναμη, όταν το κυριαρχείς και βάρος ασήκωτο όταν σε υποδουλώνει.»
(Κ. Τσάτσος)

Δημήτρης Γληνός (1882-1943)
Έλληνας παιδαγωγός

(Για τη ζωή και το έργο του Δημήτρη Γληνού βλ. την ιστοσελίδα του Ιδρύματος Γληνού http://www.glinos.gr)

ΠΗΓΗ: Μάραντος, Π. & Θεριανός, Κ. *Πολιτική Παιδεία. Α΄ Γενικού Λυκείου και ΕΠΑ.Λ.*, ΙΤΥΕ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ», σ. 39

Ὁ μόνος τρόπος
γιὰ νὰ ζήσει καὶ νὰ πεθάνει κανείς
ὡς ΑΝΘΡΩΠΟΣ
εἶναι νὰ ζήσει καὶ νὰ πεθάνει
γιὰ ἕνα ἰδανικὸ.

Χρονογραφία του Δημήτρη Γληνού

	ΖΩΗ, ΕΡΓΟ ΚΑΙ ΔΡΑΣΗ ΔΗΜΗΤΡΗ ΓΛΗΝΟΥ	ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ – ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ – ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΖΩΗ
1882	Γεννιέται στη Σμύρνη στις 2 Σεπτεμβρίου (22 Αυγούστου με το Ιουλιανό ημερολόγιο). Ο πατέρας του, Αλέξανδρος Γληνός, με καταγωγή από το Κόρθι της Άνδρου, είχε εγκατασταθεί στη Σμύρνη το 1865. Η μητέρα του Αικατερίνη, από τον Μπουρνόβα Σμύρνης, το γένος Χατζηπαυλίδη, γέννησε 12 παιδιά, με πρωτότοκο τον Δημήτρη.	
1887		• Ίδρυση Συνδέσμου Ελλήνων Δημοδιδασκάλων
1888		• Ψυχάρης, «Το ταξίδι μου»
1893	Εγγράφεται στο γυμνάσιο της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης. Στερημένα παιδικά χρόνια, δυο φορές αναγκάζεται να διακόψει τη φοίτησή του στην Ευαγγελική Σχολή, για να εργαστεί στο μαγαζί του πατέρα του. Εξαιρετική επίδοση και ευφυΐα. Συμπαράσταση από τον γιατρό Δημήτρη Χρόνη, που έμελλε να γίνει αργότερα πεθερός του.	• Διώρυγα Κορίνθου • Τρικούπης → χρεοκοπία
1895		• Ροΐδης, «Η Μηλιά» • Εκλογική αποτυχία Τρικούπη • Πρώτα τηλέφωνα στην Ελλάδα
1896		• Ολυμπιακοί Αγώνες στην Αθήνα
1897		• Ο «πόλεμος της ντροπής»
1898		• «Εθνική Αγωγή», περιοδικό, Γ. Δροσίνης • Ίδρυση «Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων»
1899	Ολοκληρώνει το γυμνάσιο, μεταβαίνει στην Αθήνα και εγγράφεται στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της. Νοικιάζει ένα φτωχικό δωμάτιο στην οδό Μασσαλίας 18 και γρήγορα πιάνει φιλία με τον Κώστα Γούναρη.	
1901	Γνωρίζεται με τους Δελμούζο και Τριανταφυλλίδη.	• Ευαγγελικά

	Τον Μάρτιο γράφει στο «Περιοδικό μας» ένα γράμμα για τη χρησιμοποίηση των ξενικών λέξεων στην ελληνική γλώσσα, υπογράφοντας ως «Ένας εθνικός». Είναι το πρώτο δημοσίευμά του σε ελλαδικό μμε. Τον Νοέμβριο παίρνει μέρος, μαζί με τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη, στα «Ευαγγελικά», από την πλευρά των οπαδών του Μιστριώτη. Διακόπτει τις σπουδές του, λόγω οικονομικής δυσπραγίας, για να διδάξει στο σχολείο του Κασαμπά της Μικρασίας.	
1902		• Φ. Φωτιάδης, «Το γλωσσικόν ζήτημα κι η εκπαιδευτική μας αναγέννησις»
1903	Το καλοκαίρι του 1903 πηγαίνει να δει τους δικούς του κι έτσι απουσιάζει από την Αθήνα όταν ξεσπούν τα «Ορεστειακά». Επιστρέφει στην Αθήνα, αλλά διακόπτει και πάλι τις σπουδές του για να αναλάβει τη διεύθυνση της Αστικής Σχολής Λήμνου, το σχολικό έτος 1903-1904. Τον κερδίζει ο μαχητικός ψυχαρικός δημοτικισμός.	• Ορεστειακά • Περιοδικό «Ο Νουμάς» • Μακεδονικός Αγώνας
1904	Στην Αθήνα. Γίνεται μέλος του βραχύβιου δημοτικιστικού συνδέσμου «Η Εθνική μας Γλώσσα», που είχαν ιδρύσει οι Παλαμάς, Δελμούζος και Χατζόπουλος.	• Α’ Πανελλήνιο Εκπαιδευτικό Συνέδριο • Σύνδεσμος «Η Εθνική μας Γλώσσα»
1905	Τον Μάιο παίρνει το πτυχίο Φιλολογίας με «άριστα παμψηφεί» και υπηρετεί στην εκπαίδευση: διευθυντής της «Αναξαγορείου Σχολής» στα Βουρλά (1905-1906). «*Κοντά στη διδασκαλία φιλοδοξεί να δημιουργήσει στη σχολή και μια γενικώτερη κίνηση και μέσα στη σχολική περίοδο δίνει δυο διαλέξεις με θέματα τον αρχαίο ελληνικό ουμανισμό.*», (Βουρνάς, 19). «*Οι δημόσιες εκδηλώσεις του αυτής της περιόδου –λόγοι στα σχολεία όπου εργαζόταν, πρώτα λογοτεχνικά, φιλολογικά και παιδαγωγικά δημοσιεύματα σε εφημερίδες και περιοδικά της Σμύρνης, αλλά και στον «Νουμά»- τον εμφανίζουν οπαδό του Ψυχάρη στα γλωσσικά και, κυρίως, εκφραστή της ιδεολογίας του εκπαιδευτικού δημοτικισμού. Και για τους δύο αυτούς λόγους αντιμετωπίστηκε με μεγάλη βιαιότητα και χυδαίες μεθοδεύσεις από τους συντηρητικούς της Σμύρνης.*», (Φ. Ηλιού, Άπαντα, Α, ιε).	
1906	Ο Τσουρουχτσόγλου τού ζητά να αρθρογραφήσει στην «Ημερησία Σμύρνης» κι ο Γληνός απαντά θετικά με μια επιστολή στη δημοτική που δημοσιεύεται αμέσως: «*Οι γλωσσαμύντορες της Σμύρνης, με επικεφαλής τους γέρους διευθυντές των τριών τότε ελληνικών σχολών, έπαθαν σεληνιασμό.* [...] *Γεμάτοι ιερή αγανάκτηση οι σοφολογιώτατοι δάσκαλοι έβαλαν κάτω τις σοφές κούτρες τους κι’ αποφάσισαν να ζητήσουν με έγγραφο*	

	υπόμνημα, την απόλυση του Γληνού από την Αναξαγόρειο Σχολή.», (Βουρνάς, 19). Η διεύθυνση της Σχολής αρνείται να τον παύσει, αλλά ο ίδιος παραιτείται από την «Αναξαγόρειο» για να δεχτεί τη θέση Καθηγητή που του έχει προταθεί στο «Ελληνογερμανικόν Λύκειον» της Σμύρνης (1906-1908).	
1907	«*Πόλεμο όμως πια σωστό τού άρχισαν όταν δημοσιεύτηκε στην "Ημερησία Σμύρνης" η ομιλία που έκανε στην Ευαγγελική Σχολή για το θάνατο του Βερναρδάκη στη δημοτική.*», (Φ. Χατζηδάκη, 198) → Νέες επιθέσεις καθαρευουσιάνων με αφορμή την ομιλία του στο φιλολογικό μνημόσυνο του Βερναρδάκη. «*Αλλά οι σοφές κουκουβάγιες της καθαρεύουσας παραμόνευαν γιομάτες φαρμάκι, για να τον εξοντώσουν κι' άρχισαν ανοιχτό πόλεμο εναντίον του από τις στήλες της γλωσσαμυντορικής εφημερίδας "Αμάλθεια".*», (Βουρνάς, 21). Εκλέγεται Πρόεδρος του «Συνδέσμου Λειτουργών Μέσης Εκπαιδεύσεως». Ζητά τη μεγάλη αίθουσα της Ευαγγελικής Σχολής για να μιλήσει για το εκπαιδευτικό πρόβλημα, αλλά η αντίδραση καιροφυλαχτεί και του αρνούνται. Συνεργασία σε έντυπα της Αθήνας και της Σμύρνης. «*Παίρνει μέρος στη συζήτηση που γίνεται από τις σελίδες του «Νουμά» για τη γλώσσα. Δημοσιεύει στον «Νουμά» το λυρικό ποίημα «Εικόνα» με την υπογραφή Μήτρος Γληνός· μεταφράζει και δημοσιεύει Μπωντλαίρ, πράγμα που δείχνει το αισθητικό του κριτήριο, το απαλλαγμένο από παρωπίδες και το φωτεινό του μυαλό.*», (Φ. Χατζηδάκη, 198-9) «[...] *γύρω στο 1906-1907 ο Δημήτρης θα δημοσιεύσει τα πρώτα ποιήματά του, τις μεταφράσεις του και τα φιλολογικά του αρθράκια με την υπογραφή: Μήτρος Γληνός.*», (Βουρνάς, 16).	• Σκληρός, «Το Κοινωνικόν μας Ζήτημα» • Παλαμάς, «Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου»
1908	Τον Σεπτέμβριο παντρεύεται την Άννα Χρόνη. Πηγαίνουν στην Ιένα της Γερμανίας, όπου μένουν έως το 1911, για να συνεχίσει τις σπουδές του στη φιλοσοφία, την πειραματική ψυχολογία και την παιδαγωγική. Παρακολουθεί Παιδαγωγική και Φιλοσοφία με καθηγητή τον R. Eucken στα Πανεπιστήμια της Ιένας (1908-1909). Εκεί πρωτοέρχεται σε επαφή με τη μαρξιστική θεωρία, τον επιστημονικό σοσιαλισμό· ανακατεύεται με τους άλλους Έλληνες φοιτητές, όπως τον Φώτο Πολίτη· συζητά με τον Σκληρό. Στην Ιένα συνδέεται στενά με τον Σκληρό, του οποίου έχει δεχτεί την έμμεση επίδραση από το 1907. «*Η επαφή του με το Σκληρό στάθηκε ένα πραγματικό βάφτισμα στις σοσιαλιστικές ιδέες και πάντα θα θυμάται με ευγνωμοσύνη τον καχεκτικό ανθρωπάκο με την ένθεη φλόγα, που το στήθος του τότρωγε το χτικιό...*», (Βουρνάς, 25).	• Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο Βόλου (Σαράτσης-Δελμούζος): ίδρυση • «Ένωσις των απανταχού Ελλήνων Δημοδιδασκάλων αμφοτέρων των φύλων»: ίδρυση • Κοινωνιολογική Εταιρεία: ίδρυση • Γιανίδης, «Γλώσσα και Ζωή» • Ένωση Κρήτης με Ελλάδα • Επανάσταση Νεοτούρκων

	Γεννιέται η κόρη του Λιλή.	
1909	Στο Πανεπιστήμιο της Λειψίας (1909-1911) παρακολουθεί Παιδαγωγική, Φιλοσοφία και Ψυχολογία με καθηγητή τον W. Wundt. Δημοσίευμα για την επανάσταση των Νεοτούρκων, θεωρείται από τον ίδιο ως η πρώτη μελέτη του «με τη μέθοδο του διαλεχτικού ματεριαλισμού» (τα τεύχη Σεπτέμβρη και Οκτώβρη του περιοδικού «Ελληνισμός» του Νεοκλή Καζάζη, με το ψευδώνυμο Λ. Καλλέργης – Βουρνάς, 26). Σε συνεργασία με τον Σκληρό συγκροτούν την «Προοδευτική Εταιρεία» ή «Φιλική Προοδευτική Ένωσις», σύλλογο με σοσιαλιστικές κατευθύνσεις που προσπάθησε να συγκεντρώσει στους κόλπους του τους Έλληνες προοδευτικούς φοιτητές της Γερμανίας. [Σύμφωνα με τον Βανδώρο (Εισαγωγή στο *Εκλεκτές Σελίδες Ι*) πρόκειται για τον ελληνικό φοιτητικό σύνδεσμο Λειψίας «Η εταιρεία των Φίλων», ο οποίος είχε σοσιαλιστικές τάσεις.] Γενάρη του 1909 δημοσιεύει στα «Παναθήναια» μελέτη για τον δάσκαλό του Eucken.	• Ίδρυση Φεντερασιόν • Κίνημα του Γουδή • Ογκώδες συλλαλητήριο του αθηναϊκού λαού
1910	Στη Γερμανία γράφει την εκτεταμένη μελέτη για την «Ηθική φιλοσοφία του Πλάτωνος» (την υποβάλλει στο «Σούτσειον Διαγώνισμα» του Πανεπιστημίου Αθηνών) και συνδέεται στενότερα και συνεργάζεται με τον Μανόλη Τριανταφυλλίδη. Παράλληλα, σχεδιάζει μεγάλο αριθμό έργων σε ποικίλους τομείς: φιλοσοφία, κοινωνιολογία, εκπαίδευση και παιδαγωγική. Στη Λειψία δουλεύει στο εργαστήριο του Wilhelm Wundt, όπου αρχίζει να ετοιμάζει τη διδακτορική του διατριβή, με θέμα «Το αίσθημα της ακοής και η έντασις της προσοχής». Αλληλογραφεί με τους Δραγούμη, Τσιριμώκο, Πετροκόκκινο και μετέχει στις προσπάθειες που καταλήγουν στην ίδρυση του Ε.Ο. Σχεδιάζει και συγγράφει με τον Τριανταφυλλίδη το «Ο δρόμος της νέας μας ζωής», μια λαϊκή κατήχηση που δείχνει στο ευρύ κοινό τις αιτίες της νεοελληνικής καθυστέρησης και τον δρόμο για την ανάπλαση της ελληνικής κοινωνίας.	• Ιδρύονται: α. Εκπαιδευτικός Όμιλος β. Φοιτητική Συντροφιά γ. Διδασκαλείο Μέσης Εκπαιδεύσεως (Εξαρχόπουλος) δ. Επιτροπεία προς έννομον προστασίαν της εθνικής γλώσσης (Μιστριώτης) ε. Εργατικό Κέντρο Αθηνών • Διαλύεται ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος • Κυβέρνηση Βενιζέλου • Εξέγερση αγροτών στο Κιλελέρ
1911	Διακόπτει απότομα τις σπουδές του και επιστρέφει στην Αθήνα τον Ιούλιο για λόγους βιοποριστικούς. Μετά από πρόταση της «Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας» δουλεύει στο Διδασκαλείο Αρσακείου, καθηγητής των παιδαγωγικών μαθημάτων. Επίσης, δουλεύει στο Γυμνάσιο της Πλάκας (6ο ελληνικό σχολείο της Αθήνας), ως ελληνοδιδάσκαλος. Μετέχει ενεργά,	• «Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου» • Κλείνει το Ανώτερο Παρθεναγωγείο Βόλου («Αθεϊκά») - Δελμούζος, «Σαν παραμύθι» • Το Σύνταγμα για πρώτη φορά περιέχει άρθρο για τη γλώσσα

	αλλά στην αρχή ανώνυμα, στις δραστηριότητες του Ε.Ο. και στην έκδοση του περιοδικού του.	• Πρώτες απαλλοτριώσεις τσιφλικιών (Θεσσαλία)
1912	Το καλοκαίρι του ΄12 (για να είναι απερίσπαστος πηγαίνει στο Κόρθι της Άνδρου) γράφει και υποβάλλει στον Τσιριμώκο (Υπ. Παιδείας στην κυβέρνηση Βενιζέλου) Υπόμνημα για τα ελληνικά εκπαιδευτικά προβλήματα και τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις. («*Το σκελετό της* [έκθεσης] *τον βρίσκουμε στο περίφημο βιβλίο του «Ένας άταφος νεκρός», κριτική του εκπαιδευτικού μας συστήματος που τυπώθηκε αργότερα, στα 1925.*», Βουρνάς, 31). Διορίζεται Διευθυντής του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαιδεύσεως, θέση που θα κρατήσει, αντιμετωπίζοντας πολλές δυσκολίες και αντιδράσεις, έως τον Οκτώβρη του 1916.	• Τριανταφυλλίδης, «Η Παιδεία μας και η Γλώσσα της» • Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος • Ενσωμάτωση Μακεδονίας
1913	Γράφει την εισηγητική έκθεση για τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια. Με σημαντικά δημοσιεύματά του σε εφημερίδες και περιοδικά της εποχής, προσπαθεί να δείξει την αναγκαιότητα των μέτρων και να αντικρούσει τα επιχειρήματα των αντιπάλων. Τα νομοσχέδια κατατίθενται στη Βουλή, αλλά… «*Ωστόσο ο κοτζαμπασισμός είχε ακόμα βαθειές ρίζες. Η κυβέρνηση Βενιζέλου, πανικόβλητη μπροστά στην αντεπίθεσή του, εγκατέλειψε τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια και τα πέταξε στο χρονοντούλαπο, αναβάλλοντας την ψήφισή τους για «ευθετώτερον χρόνον». Και ψήφισε το νομοσχέδιο – έργο του Γληνού- για τη διοίκηση της Παιδείας και τη σύσταση Εκπαιδευτικού Συμβουλίου για να βολέψει μερικούς ανθρώπους της σε θέσεις. Όμως, είταν κι' αυτό μια νίκη.*», (Βουρνάς, 35). Ο Γληνός έχει αναλάβει τη διεύθυνση σύνταξης του ΔΕΟ κι έχει γίνει πια η ψυχή του Ομίλου. Γεννιέται η δεύτερη κόρη του, Νίνα, η οποία όμως πεθαίνει μόλις οχτώ μηνών.	• Νομοσχέδια Τσιριμώκου • Πρόγραμμα δημοτικού • Δολοφονία Γεωργίου • Κωνσταντίνος • Β' Βαλκανικός Πόλεμος • Προσάρτηση Κρήτης
1914	Στη Δίκη του Ναυπλίου («Αθεϊκά») υπερασπίζεται τον φίλο και συναγωνιστή του Δελμούζο. Στα τέλη του ΄14 πρωτοστατεί στην ίδρυση του «Εκπαιδευτικού Συνδέσμου Λειτουργών της Μέσης Εκπαιδεύσεως»· αναδεικνύεται γενικός γραμματέας του και ουσιαστικός διευθυντής του περιοδικού του «Αγωγή» («*από τις σελίδες του πολεμάει τις αντιδραστικές παιδαγωγικές θεωρίες του κοτζαμπασισμού*», Βουρνάς, 35). Συνεχίζεται η δραστηριότητά του στον Ε.Ο. Με 14 άρθρα στην εφημερίδα «Νέα Ελλάς» απάντησε στον συντηρητικό παιδαγωγό Εξαρχόπουλο και «*απόδειξε την υπεροχή του εξατάξιου δημοτικού σχολείου και του εξατάξιου Γυμνασίου απέναντι του τετρατάξιου δημοτικού και οκτατάξιου Γυμνασίου, με*	• «Αθεϊκά» (Η Δίκη του Ναυπλίου) • Αναδιοργάνωση Διδασκαλείων • Νέα προγράμματα μέσης εκπαίδευσης • Βλαστός, «Γραμματική της δημοτικής» • Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος • Νομοθεσία για τις εργατικές ασφαλίσεις • Προσάρτηση Χίου, Λέσβου

	τέσσερις τάξεις κλασικών σπουδών, που υποστήριζε ο Εξαρχόπουλος, μεταφέροντας στην εκπαίδευση την ταξική εικόνα της κοτζαμπάσικης κοινωνίας», Βουρνάς, 36).	
1915	Με την πτώση της κυβέρνησης Βενιζέλου διώκεται δικαστικά, γιατί, σε κάποια συζήτηση στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης, χαρακτήρισε «σακαράκα» τον βασιλιά Κωνσταντίνο. (Τον Φλεβάρη έχει κατηγορηθεί από μαθητές του στο Διδασκαλείο για αντιμοναρχικές εκδηλώσεις. Παρά το απαλλακτικό βούλευμα από το Συμβούλιο Πλημμελειοδικών, η εργασία του στο Διδασκαλείο έχει υπονομευθεί. Ηλιού, ιζ) («*Τρεις μήνες υπόδικος για εξύβριση του βασ. Κωνσταντίνου. Τελικά απαλάσσεται*», Βανδώρος) («*Είταν τυχερός γιατί ο Βενιζέλος είχε ξαναπάρει την εξουσία. Αλλιώς θα κλεινόταν στη φυλακή για την αποκοτιά του.*», Βουρνάς, 36). Το καλοκαίρι γράφει και δημοσιεύει το πρώτο μέρος της μελέτης του «Έθνος και Γλώσσα», την οποία ολοκλήρωσε τον επόμενο χρόνο με τον «Δημιουργικό Ιστορισμό». Στον Ε.Ο. συσπειρώνονται γύρω του τα καλύτερα στελέχη της εκπαίδευσης, όπως οι Κ. Σωτηρίου, Μπέρτος, Κακούρος, Ρωμανός, Ζ. Παπαντωνίου, Λαμπράκης.	• Διδασκαλείον Τεχνικής Εκπαιδεύσεως: ίδρυση • Χατζιδάκις, «Σύντομος Ιστορία της Ελληνικής γλώσσης» • Ανατροπή Βενιζέλου • Εκλογές και νίκη βενιζελικών • Κυβέρνηση Γούναρη. Διάλυση Βουλής. Οι Φιλελεύθεροι απέχουν • Α’ Πανελλήνια Σοσιαλιστική Συνδιάσκεψη
1916	Η τριανδρία σχηματίζει την «Εκπαιδευτική Επιτροπή» και αρχίζουν να γράφουν σχολικά βιβλία στη δημοτική. Απομακρύνεται από το Διδασκαλείον Μέσης Εκπαιδεύσεως. [Ο Ηλιού γράφει πως η σύσταση της Ε.Ε. και οι οικονομικοί όροι της συνεργασίας του Γληνού, τον δεσμεύουν να παραιτηθεί από το Διδασκαλείο για να αφοσιωθεί στο νέο έργο, πράγμα που επικυρώθηκε με συμβολαιογραφική πράξη. Σύμφωνα με τον Βανδώρο, μετά το κίνημα της Θεσ/νίκης στρατεύεται, απολύεται από το Διδασκαλείο και δίνει την παραίτησή του. Και ο Βουρνάς γράφει ότι αναγκάζεται να φύγει από το Διδασκαλείο λόγω στράτευσης.] Την 1η Νοεμβρίου, με ιδιωτικό συμφωνητικό, ο Ε.Ο. αναθέτει σε επαγγελματική βάση στα μέλη της τριανδρίας την εκτέλεση του προγράμματός του και τις εκδοτικές του δραστηριότητες. Παράλληλα, μετέχει στις δραστηριότητες της Εταιρείας Κοινωνικών Επιστημών, που είχε εμψυχωτή τον Αλ. Παπαναστασίου. Κατά τη διάρκεια των Νοεμβριανών κατηγορείται για βενιζελισμό, εξύβριση του βασιλέως και εσχάτη προδοσία: προφυλακίζεται στις φυλακές Αβέρωφ το διάστημα 18/11/16-5/1/17 («*κλείνεται για κάμποσο στη φυλακή κι’ ύστερα στέλνεται υπό περιορισμό στο Κερατσίνι*», Βουρνάς, 37).	• Δελμούζος, «Οι κλασικοί σε μετάφραση» • Διχασμός - Κυβέρνηση Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη • Νοεμβριανά • Γάλλοι καταλαμβάνουν την Αθήνα • Πεθαίνει η Αικ. Λασκαρίδου

	Ολοκληρώνει τη μελέτη «Έθνος και Γλώσσα».	
1917	Αποφυλακίζεται και πηγαίνει οικογενειακώς στη Θεσσαλονίκη («*περνάει κρυφά στο καματερό της Σαλαμίνας και επιβιβάζεται σε γαλλικό αντιτορπιλλικό*», Βουρνάς, 38). Ο Βενιζέλος τον διορίζει πρόεδρο του τριμελούς Εκπαιδευτικού Συμβουλίου. Κύριος καρπός της περιόδου είναι το Δ. της 11/5/17, για την υποχρεωτική εισαγωγή της δημοτικής στο δημοτικό σχολείο και την οριστική καθιέρωση του 6χρονου δημοτικού σχολείου («Περί εισαγωγής της δημοτικής γλώσσης εις το δημοτικόν σχολείον»). Όταν η κυβέρνηση κατεβαίνει στην Αθήνα, είναι ήδη Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας, αξίωμα που διατηρεί έως τον Νοέμβρη του 1920. Παράλληλα, παραμένει Πρόεδρος του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, άρα κόβει και ράβει στα της εκπαίδευσης. Αναλαμβάνει την εκκαθάριση του Πανεπιστημίου από τα συντηρητικά-αντιβενιζελικά στοιχεία –η τελική εισηγητική έκθεση γράφεται από τον ίδιο. Άλλο λεπτό ζήτημα που πρέπει να χειριστεί είναι οι σχέσεις Εκκλησίας και Κράτους. Καθιερώνει τον θεσμό των Ανώτερων Εποπτών της Παιδείας (θέσεις που εμπιστεύεται στους Δελμούζο και Τριανταφυλλίδη), προκειμένου να κερδηθούν και να διαφωτιστούν οι δάσκαλοι, οι φορείς της μεταρρύθμισης. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1917 εκσυγχρονίζει και τις μεθόδους διδασκαλίας, ωστόσο ό,τι γίνεται περιορίζεται στο δημοτικό σχολείο. Όμως, «*και για κείνα τα λίγα που κατόρθωσαν να κάνουν οι μεταρρυθμιστές, χρειάστηκε να παλαίψουν, ο Γληνός έφτασε μάλιστα μια στιγμή να απειλήσει πως δεν αναλαβαίνει στο υπουργείο αν πρόκειται να γίνει και άλλη υποχώρηση και αν δεν αφεθεί να κάνει αυτό που θεωρεί σωστό.*», (Φ. Χατζιδάκη).	• Δελμούζος & Τριανταφυλλίδης: Ανώτεροι Επόπται Δημοτικής Εκπαιδεύσεως • Πεθαίνει ο Μιστριώτης • Ν. 827: αναγνωστικά στη δημοτική • Διακόπτεται η έκδοση του «Νουμά» • Παραίτηση Κωνσταντίνου. Βασιλεία Αλέξανδρου • Κυβέρνηση Βενιζέλου στην Αθήνα • Οι ΗΠΑ στον πόλεμο • Ρωσική Επανάσταση
1918	Υπαναχωρήσεις, αντιδράσεις από τη συντηρητική πτέρυγα του βενιζελικού κόσμου, έλλειψη χρόνου και μέσων → δεν ολοκληρώνονται οι προσπάθειες για αναδιάρθρωση της Μέσης Εκπαίδευσης και αναμόρφωση του Πανεπιστημίου. Γεννιέται ο γιος του, Ανδρέας.	• Μαθήματα Ανωτέρων Εποπτών • Επιτροπή «προς σύνταξιν αναγνωστικών βιβλίων του δημοτικού σχολείου» • Τα «Ψηλά Βουνά» • Ίδρυση ΓΕΣΕΕ – Ίδρυση ΣΕΚΕ • Α΄ Σοσιαλιστικό Συνέδριο στην Ελλάδα
1919	Το καλοκαίρι τον καλεί ο Βενιζέλος στο Παρίσι για να συζητήσουν για τα εκπαιδευτικά προβλήματα. Αναπτερώνονται οι ελπίδες του Γληνού, αλλά όσα ο ίδιος προτείνει μένουν	• «Το Αλφαβητάρι με τον Ήλιο»

	ανικανοποίητα. Γενικά, η κύρια προσπάθεια των μεταρρυθμιστών στην τριετία 1917-20 συγκεντρώθηκε και περιορίστηκε, συνειδητά ίσως, στο δημοτικό σχολείο και στη γλωσσική διδασκαλία. Καρπός της εργασίας της περιόδου ήταν τα «νέα αναγνωστικά» στη δημοτική και μια σειρά από φροντιστήρια, διαλέξεις, υποδειγματικές διδασκαλίες, περιφερειακά συνέδρια, υποτροφίες κ.ά., προκειμένου να διαμορφωθεί το έμψυχο υλικό που θα στήριζε τη μεταρρύθμιση.	• Αναλυτικά προγράμματα α΄, β΄, γ΄ δημοτικού • Τριανταφυλλίδης, «Quo-usque tandem» • «Νουμάς» ξαναεκδίδεται • Τρίτη Διεθνής • Ελληνικός στρατός στη Σμύρνη
1920	1η Νοεμβρίου ο Βενιζέλος χάνει τις εκλογές και ο Γληνός παραιτείται από το Υπουργείο Παιδείας, μαζί με τους Δελμούζο και Τριανταφυλλίδη. Δουλεύει με πάθος για την επαναδραστηριοποίηση του Ε.Ο. Εργάζεται στο λύκειο του Ηλία Κωνσταντινίδη, όπου διδάσκει έως το καλοκαίρι του 1922. Τέλη του ΄20 επεξεργάζεται, μαζί με τον Δελμούζο, το σχέδιο για την άμεση ίδρυση Ελεύθερου Πανεπιστημίου στην Αθήνα, που θα λειτουργούσε αντισταθμιστικά στη σκοταδιστική ενέργεια του κρατικού πανεπιστημίου. Το σχετικό Υπόμνημα που στέλνουν στον Βενιζέλο στο Παρίσι μένει αναπάντητο. Γράφει τη μελέτη «Δημιουργικός ιστορισμός». Ομιλία στην Εταιρεία Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών. Νέα περίοδος εκπαιδευτικών αγώνων.	• Χατζιδάκις, «Γενηθήτω Φως» • Παραίτηση τριανδρίας από το Υπ. Παιδείας • «Επιτροπεία προς εξέτασιν της γλωσσικής διδασκαλίας των δημοτικών σχολείων» • Ανασύσταση «Φοιτητικής Συντροφιάς» • Συνθήκη Σεβρών • Δολοφονία Ίωνα Δραγούμη • Θάνατος Αλέξανδρου • Ο Βενιζέλος χάνει τις εκλογές – Κυβέρνηση Δ. Ράλλη • Ίδρυση Κοινωνίας των Εθνών
1921	Μην έχοντας τον τρόπο να ιδρύσει το Ελεύθερο Πανεπιστήμιο χωρίς την αρωγή του Βενιζέλου, ιδρύει την «Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή», στην οποία διδάσκει για 2 χρόνια φιλοσοφικά μαθήματα. Εκφωνεί τον εναρκτήριο λόγο, που κυκλοφορεί σε φυλλάδιο αφιερωμένο στη Δέλτα (Μελέτη «Γυναικείος Ανθρωπισμός»). Μετά την έκθεση της «Επιτροπείας», με το ψευδώνυμο *Αντ. Γαβριήλ, δημοδιδάσκαλος*, σατιρίζει με οξύτητα τα προτεινόμενα μέτρα με το έργο του «Οι χοίροι υίζουσιν. Τα χοιρίδια κοΐζουσιν. Οι όφεις ιύζουσιν.». Τέλη του ΄21 με αρχές του ΄22 παίρνει μέρος στη συζήτηση που καταλήγει στην έκδοση του Δημοκρατικού Μανιφέστου και στη δημιουργία της Δημοκρατικής Ένωσης και των Δημοκρατικών Συλλόγων του Αλ. Παπαναστασίου. Στα σχετικά κείμενα ο Γληνός γράφει τα μέρη που αφορούν στην Παιδεία.	• Έκθεση «επιτροπείας» • Τριανταφυλλίδης, «Πριν καούν» • Ν.2678 «Περί εισαγωγής ως αναγνωστικών … των προ του 1917» • Κατάργηση μεγάλου τμήματος του Διδασκαλείου Τεχνικής Εκπαιδεύσεως • Κυβέρνηση Δ. Γούναρη
1922	Τα γεγονότα τον βρίσκουν στην Άνδρο να γράφει τη μελέτη του «Η κρίση του δημοτικισμού». Οι δικοί του, που ζούσαν στη Σμύρνη, μόλις που προλαβαίνουν να	• Ίδρυση Διδασκαλικής Ομοσπονδίας

	σωθούν από την αιχμαλωσία ή τη σφαγή. [Αποτυπώνεται και στην Αλληλογραφία του (Γάτος) όπου λέει ότι φιλοξενεί δώδεκα άτομα.] Η επανάσταση του ΄22, του Πλαστήρα, τον επαναφέρει στο Υπ. Παιδείας, όπου συγκροτεί νομοπαρασκευαστική επιτροπή, που αρχίζει να ετοιμάζει τα νέα μεταρρυθμιστικά νομοσχέδια. «*Τώρα, οι προϋποθέσεις φαίνονται καλύτερες, το όραμα μιας δημοκρατούμενης πολιτείας θαμποφέγγει στον καταματωμένο πολιτικόν ορίζοντα της χώρας.*», (Βουρνάς, 47).	• Καθιερώνεται μετεκπαίδευση δασκάλων στο πανεπιστήμιο • Δ. για τους «δασκάλους των δύο μαρτύρων» • Πρόγραμμα Λυκείων • Πεθαίνει ο Καρκαβίτσας • Μικρασιατική Καταστροφή. Παραίτηση Κωνσταντίνου. Δίκη και εκτέλεση των Έξι • Ίδρυση ΕΣΣΔ
1923	Από τη θέση του Εκπαιδευτικού Συμβούλου αγωνίζεται για την ίδρυση του Μαράσλειου Διδασκαλείου (με δ/ντη τον Δελμούζο). Κλείνει η «Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή». Μαζί με τον Τριανταφυλλίδη οργανώνει σε επαρχιακές πόλεις αλλεπάλληλα διδασκαλικά συνέδρια, στα οποία διδάσκουν οι ίδιοι. Εκδίδει με τον Μ. Παπαμαύρο το παιδαγωγικό περιοδικό «Εργασία».	• Δελμούζος: Διευθυντής στο Μαράσλειο Διδασκαλείο • Γρηγοριανό ημερολόγιο στην Ελλάδα • Συνθήκη Λωζάνης • Απομάκρυνση Γεωργίου Β' - Κυβέρνηση Βενιζέλου
1924	Συνεχίζουν τα εκπαιδευτικά συνέδρια στην επαρχία. Οργανώνει την Παιδαγωγική Ακαδημία, την οποία διευθύνει ο ίδιος και στην οποία διδάσκει φιλοσοφία και κοινωνιολογία. Συντάσσει τον Οργανισμό του υπό ίδρυση Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Ο Παπαναστασίου τού προτείνει τη θέση του πρύτανη για 10 χρόνια, την οποία ο Γληνός αρνείται, θεωρώντας ότι η διδασκαλία του «δε θα χωρούσε στα υπάρχοντα πλαίσια».	• Ίδρυση ΟΛΜΕ • Ίδρυση σωματείου «Εκπαιδευτική Αναγέννησις» • Ανακήρυξη Ελληνικής Δημοκρατίας Κυβέρνηση Αλ. Παπαναστασίου • Το ΣΕΚΕ ονομάζεται ΚΚΕ
1925	Συγκεντρώνει στον τόμο «Ένας άταφος νεκρός» παλαιότερες εργασίες του για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και αρχίζει να γράφει τη μεγάλη μελέτη του, που δημοσιεύτηκε το 1927 στα γαλλικά.	• Ίδρυση Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης • Δικτατορία Πάγκαλου – διώξεις κομμουνιστών • Τα «Μαρασλειακά» • «Εθνικόν Συνέδριον» (Αθήνα)
1926	Μετά τη δικτατορία του Πάγκαλου, τον Γενάρη απολύεται από την Παιδαγωγική Ακαδημία «δια λόγους οικονομιών» (Γ. Αντωνακάκη, *Τα Μαρασλειακά*, Αθήνα 1926). Η Ακαδημία διαλύεται, όπως και το Μαράσλειο Διδασκαλείο. Από τον Σεπτέμβριο του ΄26 εκδίδει το μηνιαίο περιοδικό «Αναγέννηση» (έως τον Αύγουστο του 1928), όπου συνεργάζονται μερικά από τα πιο φωτεινά μυαλά της εποχής:	• Περιοδικό «Δελτίον» της ΟΛΜΕ • Απολύεται Δελμούζος από Μαράσλειο • Απαγόρευση διαλέξεων Δελμούζου • Ανατροπή δικτατορίας Πάγκαλου • Εκλογές Νοέμβρη

	Καζαντζάκης, Έλλη Λαμπρίδη, Σωτηρίου, Κορδάτος, Βάρναλης, Καρούζος, Ιμβριώτη, Κακούρος κ.ά. Διαλέξεις στη «Φοιτητική Συντροφιά», συζητήσεις στον Ε.Ο.	• Οικουμενική Κυβέρνηση Ζαΐμη • 10 κομμουνιστές βουλευτές
1927	Τον Γενάρη προστίθεται στην «Αναγέννηση» η «Σχολική Πράξη», ως παράρτημα προορισμένο ειδικά για τους εκπαιδευτικούς. Από τη εποχή αυτή και με διαρκώς μεγαλύτερη σαφήνεια το έργο του Γληνού τοποθετείται στα πλαίσια μιας ευρύτατης σοσιαλιστικής προοπτικής. Τον Μάρτιο, μετά τη διάσπαση του Ομίλου, αποχωρούν οι συντηρητικότεροι (συσπειρωμένοι γύρω από τον Δελμούζο), ενώ όσοι μένουν, με επικεφαλής τον Γληνό, διακηρύσσουν τις σοσιαλιστικές τους ιδέες. Προγραμματική θέση του: «*Κάθε σημαντική κοινωνική μεταρρύθμιση, άρα και η εκπαιδευτική, γίνεται με μέσο την πάλη των κοινωνικών τάξεων. Η ελληνική αστική τάξη, όπως έδειξε η ως τώρα πείρα του Εκπαιδευτικού Ομίλου ή καταπολεμεί άμεσα ή δεν επιδιώκει ειλικρινά μιαν ουσιαστικά λαϊκή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Γι' αυτό ο Όμιλος βλέπει ότι η λαϊκή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δε μπορεί να έχη άλλο κοινωνικό φορέα και πρόμαχο, παρά τις κοινωνικές εκείνες τάξεις, που, σαν αδικημένες, συνειδητοποιούν καθαρά τα κοινωνικά προβλήματα και αγωνίζονται για την πραγματοποίηση κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, αναγκάζοντας έτσι και την άρχουσα τάξη να βελτιώνη τους θεσμούς της.*», (Ηλιού, κα) Γίνεται μέλος του Γενικού Συμβουλίου του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας «*που έχει για πρόεδρο τότε την Αύρα Θεοδωροπούλου και μέλη την Αγνή Στουδίτου-Ρουσσοπούλου, τη Μαρία Δεσύπρη-Σβώλου, τη Ρόζα Ιωάννου-Ιμβριώτη και τόσες άλλες σημαντικές γυναίκες. Γιατί ο Γληνός σαν ολοκληρωμένος σοσιαλιστής είναι και φεμινιστής*», (Ι. Αυδή-Καλκάνη). Γράφει τη νέα διακήρυξη του Ε.Ο., όπου δηλώνει ότι εκφράζει το σοσιαλιστικό δημοτικιστικό ρεύμα. Ανάλογες θέσεις παρουσιάζει και σε ό,τι δημοσιεύει στα δύο περιοδικά, όπως και στη δίκη Ιστράτι. Πεθαίνει η κόρη του Λιλή, η μεγάλη του αδυναμία.	• Διάσπαση Εκπαιδευτικού Ομίλου • Διάσπαση Διδασκαλικής Ομοσπονδίας • Διάλυση της Οικουμενικής και σχηματισμός κυβέρνησης Ευρέως Συνασπισμού • «Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας» • Καζαντζάκης, «Ασκητική» • Άνοδος ναζιστικού ρεύματος στη Γερμανία
1928	Άφιξη Ιστράτι στην Αθήνα, ομιλία Καζαντζάκη, επεισόδια. Διώκεται για τη διάλεξη του Παναΐτ Ιστράτι («*με την κατηγορία ότι σαν πρόεδρος εκπαιδευτικού σωματείου είχε γίνει αφορμή να προκληθεί "μίσος" και "εχθροπάθεια" ανάμεσα στους πολίτες κι' ακόμα να*	• «Σκάνδαλα» Διδασκαλείου Θεσσαλονίκης (Μ. Κουντουράς) • Πεθαίνει ο Καρυωτάκης • Κυβέρνηση Βενιζέλου

	οργανωθεί πολιτική διαδήλωση υπέρ της ΕΣΣΔ», Βουρνάς, 58), που πραγματοποιήθηκε τον Γενάρη, και αθωώνεται. Παίρνει κλήση της Ιεράς Συνόδου και δεν παρουσιάζεται να απολογηθεί (Φ. Χατζιδάκη, *Νέα Εστία*, 200). Σταματά η έκδοση της «Αναγέννησης». Από τον Σεπτέμβριο του 1928 και έως τον Νοέμβριο του 1929 διευθύνει το περιοδικό «Ο Νέος Δρόμος», όργανο του Ε.Ο., με όλο και ριζοσπαστικότερες απόψεις.	• Ελληνοϊταλική συνθήκη φιλίας
1929	Στο τελευταίο τεύχος του *Νέου Δρόμου* δημοσιεύει νέο σχέδιο «Για το πρόγραμμα του Εκπαιδευτικού Ομίλου», το οποίο στηρίζεται στην αποδοχή της εξ αντικειμένου αδυναμίας της αστικής τάξης να αναμορφώσει ριζικά την παιδεία: τα προβλήματα θα λυθούν με τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας, ο οποίος θα πραγματοποιηθεί με κύριο φορέα τις δυνάμεις της εργατικής τάξης. Οι οικονομικές δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο Ε.Ο. και οι εσωτερικές διαφωνίες (κυρίως με τους κομμουνιστές του Ομίλου και το ΚΚΕ –ο Γληνός υποστήριζε τον σοσιαλιστικό χαρακτήρα του Ομίλου και την κομματική του ουδετερότητα) οδηγούν στην «αναστολή» των εργασιών του Ε.Ο. Ουσιαστικά ο Ε.Ο. αυτοδιαλύεται. Πεθαίνει η μητέρα του.	• «Ιδιώνυμο» αδίκημα • Διάλυση Εκπαιδευτικού Ομίλου με δικαστική απόφαση • Δελμούζος καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης • Νομοθεσία Γόντικα 6+6 • Ιδρύεται το Πειραματικό Σχολείο Πανεπιστημίου Αθηνών • Πεθαίνει ο Ψυχάρης • Παγκόσμια οικονομική κρίση
1930	Παρουσιάζει την αναλυτική κριτική της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1929. Γράφει τον πρόλογο στην «Αγνή» του Ψυχάρη. Για βιοποριστικούς λόγους εργάζεται στο Λεξικό και τις εκδόσεις Ελευθερουδάκη, κάνει ιδιωτικά μαθήματα, συνεργάζεται εποχικά με ιδιωτικά σχολεία –περίοδο που ο ίδιος ονομάζει «*τα χρόνια της πνευματικής χειρωναξίας*». Εξελίσσεται ιδεολογικά και σταδιακά γεφυρώνονται οι διαφορές του με τους κομμουνιστές: αρχές της δεκαετίας του ΄30 ενστερνίζεται την κομμουνιστική θεωρία και ιδεολογία.	• Βαλκανικό Συνέδριο στην Αθήνα: εισήγηση Δελμούζου για τη διδασκαλία της ιστορίας • Ελληνοτουρκική συνθήκη φιλίας • Εκλογική επιτυχία των ναζί στη Γερμανία
1931	Η προσπάθειά του να επαναδραστηριοποιήσει τον Ε.Ο., δεν τελεσφορεί. Εργάζεται στου Δημητράκου, στην «Παιδική Βιβλιοθήκη» και στον «Θησαυρό των Παιδιών» (Άρθρα και Μελέτες, 20).	• Νέο πρόγραμμα μέσης εκπαίδευσης • Εξέγερση Κυπρίων • Οικονομική κρίση στην Ελλάδα
1932	Τα χρόνια αυτά με δεκάδες δημοσιεύματα, συνεντεύξεις, δημόσιες διαλέξεις αλλά και κρυφά μαθήματα, φέρνει το κύρος και τις γνώσεις του στην υπηρεσία της κοινωνικής επανάστασης και του κομμουνιστικού ιδανικού.	• Παραίτηση Βενιζέλου. Εκλογές • Κυβέρνηση Παναγή Τσαλδάρη • 10 κομμουνιστές βουλευτές

	Ο ίδιος ξεχωρίζει τις μελέτες του για τη φιλοσοφία του Χέγκελ (διαλέξεις 1932), τις αναλύσεις του για τις «Πνευματικές μορφές της αντίδρασης» και το οδηγητικό κείμενό του προς τους νέους: «Ποιοι δρόμοι ανοίγονται μπροστά στους νέους». Δημοσιεύει τα σημειώματά του για την ορθογραφική απλοποίηση, στην οποία προτείνει ως μόνη ορθή και ριζική λύση την εισαγωγή του λατινικού αλφάβητου. Μεταφράζει τις «Θέσεις» του Μαρξ για τον Φόιερμπαχ, τη μελέτη του Λένιν για τον Καρλ Μαρξ και προλογίζει με ένα πολυσέλιδο κείμενο την ελληνική μετάφραση του έργου του A. Kurella «Η σοσιαλιστική επανάσταση στον πολιτισμό». «*Αυτήν την κρίσιμη περίοδο* [1932-36] *αρθρογραφεί από το πρώτο τεύχος στο περιοδικό «Πρωτοπόροι» και «Νέοι Πρωτοπόροι», σε φοιτητικά περιοδικά, αλλά και στη «Φωνή του Βιβλίου», στον «Κύκλο» του Απ. Μελαχρινού και στο «Ριζοσπάστη».*» (Άρθρα και Μελέτες, 20). Έκδοση «Νέων Πρωτοπόρων».	
1933	Χωρίς να είναι ακόμα μέλος του ΚΚΕ, συνεργάζεται στους «Νέους Πρωτοπόρους» και τον «Ριζοσπάστη» και (δηλωμένος μαρξιστής-λενινιστής) παίρνει μέρος στο πλευρό των κομμουνιστών στις ιδεολογικές συγκρούσεις και τις αντιφασιστικές κινήσεις της εποχής. Διάλεξη για τον Μαρξ στο θέατρο «Κεντρικό». («*Ανατάραξε βαθιά τα νερά της λιμνασμένης φιλοσοφικής σκέψης στην Ελλάδα*», Βουρνάς, 66). Κριτική εκπαιδευτικής πολιτικής Παπανδρέου για τα ιδανικά της παιδείας. («*Ο Γληνός με μια σειρά από άρθρα του ξετίναξε κυριολεκτικά την εκπαιδευτική πολιτική του Παπανδρέου και την απόδειξη αυτή που πραγματικά είταν: μια παιδεία χωρίς στέρεες βάσεις και χωρίς πολιτιστικά και λαϊκά ιδανικά.*», Βουρνάς, 65-66). «Μονομαχία» με Τσάτσο και Κανελλόπουλο.	• Ν. για την ίδρυση Παιδαγωγικών Ακαδημιών • Ν. για την ίδρυση Αστικών Σχολείων • Πεθαίνει ο Καβάφης • Ήττα βενιζελικών στις εκλογές • Πραξικόπημα Πλαστήρα • Κυβέρνηση Τσαλδάρη • Απόπειρα δολοφονίας Βενιζέλου • Απομάκρυνση πλαστηρικών αξιωματικών • Χίτλερ καγκελάριος
1934	Ταξιδεύει στη Σοβιετική Ένωση, καλεσμένος μαζί με τον Βάρναλη, για να παρακολουθήσει το συνέδριο των σοβιετικών συγγραφέων. Εντυπωσιασμένος δημοσιεύει μετά στην εφημερίδα «Νέος Κόσμος» σε 84 συνέχειες (Σεπτέμβριος ΄34-Ιανουάριος ΄35) το χρονικό του ταξιδιού του και τις ενθουσιαστικές εκτιμήσεις του. Από τον Δεκέμβριο εργάζεται στη σύνταξη του «Μεγάλου Λεξικού της ελληνικής γλώσσης» του Δημητράκου.	• Ίδρυση Πειραματικού Σχολείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης • Βαλκανικό Σύμφωνο • Επανεκλογή Ζαΐμη ως προέδρου της Ελληνικής Δημοκρατίας • Ο Χίτλερ ανακηρύσσεται «Φύρερ»
1935	Περιορίζεται στη δημοσίευση μικρών μαχητικών κειμένων και συμμετέχει σε δημόσιες και μυστικές δημοκρατικές κινήσεις και συσπειρώσεις.	• Νέο πρόγραμμα γυμνασίων • Πεθαίνει ο Πάλλης

	Τον Οκτώβριο (κίνημα Κονδύλη) εξορίζεται στον Αη-Στράτη, όπου μένει έως τις παραμονές των Χριστουγέννων. Η απεργία πείνας των εξόριστων και η διαμαρτυρία κάποιων Ελλήνων εξέγειρε τη διεθνή κοινή γνώμη και κάπου 80.000 Γάλλοι διανοούμενοι, επιστήμονες κλπ. διαμαρτύρονται. Αποτέλεσμα, να απολυθούν μερικές εκατοντάδες εξόριστοι, μεταξύ των οποίων και ο Γληνός, την 27/12/1935. Στο μεταξύ έχει γίνει η παλινόρθωση της μοναρχίας κι έχουν προκηρυχτεί εκλογές. Αποφασίζει να στραφεί στην άμεση πολιτική δράση.	• Φιλοβενιζελικό κίνημα • Αποχή βενιζελικών από εκλογές Ιούνη • Πραξικόπημα Κονδύλη - συλλήψεις • «Δημοψήφισμα» και επιστροφή Γεωργίου Β΄
1936	Μέλος πια του Κομμουνιστικού Κόμματος, εκλέγεται στις 26 Γενάρη βουλευτής Αθηνών του Παλλαϊκού Μετώπου, που είχε συγκροτηθεί με πρωτοβουλία του ΚΚΕ. Τον Απρίλιο αρχίζει να οργανώνει ένα «μαρξιστικό πανεπιστήμιο», το Λαϊκό Πανεπιστήμιο του Ριζοσπάστη, σχέδιο που ματαιώθηκε από την επιβολή της δικτατορίας. Τον Μάη βοηθά τους φοιτητές να διατυπώσουν τα προβλήματά τους στο 1ο Πανελλήνιο Παμφοιτητικό Συνέδριο, το οποίο και χαιρετίζει ο ίδιος, ξεσηκώνοντας θύελλα ενθουσιασμού (Βουρνάς, 76). Λίγες μέρες μετά, επιβάλλεται η δικτατορία του Μεταξά. Στις 4 Αυγούστου συλλαμβάνεται και μαζί με τους Σβώλο, Σοφιανόπουλο, Θεμιστοκλή Τσάτσο και δεκάδες άλλους (άλλους 360, αναφέρει ο Βουρνάς), εξορίζεται στην Ανάφη. Εκεί καταστρώνει το σχέδιο μιας ιστορικής εισαγωγής στη φιλοσοφία κι αρχίζει να γράφει ένα μεγάλο δοκίμιο για τη διαλεκτική (η συγγραφή συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια της Κατοχής, οπότε γράφει τα κεφάλαια «διαλεχτική της γνώσης» και «διαλεχτική της κοινωνίας»). Δέκα μήνες μένει εξόριστος στην Ανάφη.	• 15 κομμουνιστές βουλευτές, ανάμεσά τους και ο Γληνός • Σύμφωνο Σοφούλη-Σκλάβαινα • Δικτατορία Μεταξά - Διάλυση Οργανώσεων των εκπαιδευτικών – συλλήψεις κομμουνιστών ηγετών • Θάνατος Δεμερτζή, Ε. Βενιζέλου, Γ. Κονδύλη, Π. Τσαλδάρη, Α. Παπαναστασίου • Δημιουργία Άξονα Χίτλερ-Μουσολίνι • Επανάσταση του Φράνκο και εμφύλιος στην Ισπανία
1937	Τον Μάιο μεταφέρεται στην Ακροναυπλία («*Οι ψοφοδεείς τύραννοι τον έκριναν σαν "επικίνδυνο στέλεχος" και δώσανε διαταγή να κλειστεί στο παλιό Καποδιστριακό κτίριο, που μαζί με το Παλαμήδι, ρίχνει το βαρύ και εφιαλτικό ίσκιο του πάνω στ' Ανάπλι. Στις 7 του Μάη μεταφέρεται από την Ανάφη στην Ακροναυπλία. Χωρίς καμμιά καταδίκη, ρίχνεται στην πιο βαρειά φυλακή που γνώρισε ποτέ κρατούμενος για πολιτικούς λόγους*», Βουρνάς, 81-82) και τον Δεκέμβριο στη Σαντορίνη («*υπό αυστηρότατο καθεστώς απομόνωσης*», Βουρνάς 85), όπου μένει έως τον Φλεβάρη του ΄39. Συνδέεται ακόμη περισσότερο με τους κομμουνιστές συντρόφους του και δίνει μαθήματα και διαλέξεις που άφησαν εποχή. Έως τον Ιούνιο του ΄38 τού απαγορεύεται να έρχεται σε επαφή με τους κατοίκους του νησιού, πράγμα που τον οδηγεί σε μια γόνιμη συγγραφική δραστηριότητα.	• Ίδρυση ΟΕΔΒ • Ο Δελμούζος παραιτείται από το Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης • Δραπέτευση από Ανάφη Θέου και Σιάντου • Θάνατος Γκράμσι στη φυλακή • Βαλκανικό Συνέδριο στην Αθήνα

	Στη Σαντορίνη γράφει το περίφημο έργο του «Η Τριλογία του Πολέμου - Μονόλογοι του ερημίτη της Σαντορίνης» και σχεδιάζει τη μετάφραση μιας πλατωνικής τετραλογίας: «Παρμενίδης», «Θεαίτητος», «Σοφιστής», «Πολιτικός». Ολοκληρώνει τη μετάφραση του «Σοφιστή» και γράφει την Εισαγωγή σε αυτό τον διάλογο. Πρόκειται για το πληρέστερο και ωριμότερο κείμενό του.	
1938		• Ελληνοτουρκική Συνθήκη Φιλίας • Θάνατος Κεμάλ Ατατούρκ • Σύλληψη Πλουμπίδη, Σιάντου, Σκαφίδα
1939	«*Στη Σαντορίνη ο Γληνός έμεινε κάπου ένα χρόνο. Η βαρειά απομόνωση, το υγρό κλίμα, οι φοβερές στερήσεις έγιναν αιτία να δεχτεί τα πρώτα μηνύματα της αρρώστειας, που θα τον έστελνε πολύ γρήγορα στον τάφο.* [...] *Αν ο Γληνός πέθαινε στην εξορία θάταν μεγάλη η ζημιά για το καθεστώς.*» (Βουρνάς, 88-89) Μεταφέρεται στην Αθήνα σε κατ' οίκον περιορισμό, λόγω της επιβαρυμένης κατάστασης της υγείας του. Συνεχίζει τη μετάφραση των τριών άλλων διαλόγων και γράφει τις δύο μεγάλες εισαγωγές που προτάχθηκαν στην έκδοση του 1940: «Στοχασμοί για τη σημερινή θέση των ανθρωπιστικών σπουδών στην Ελλάδα» και «Στοχασμοί για τον Πλάτωνα». Άλλα έργα αυτής της περιόδου μένουν ανολοκλήρωτα. «*Το 1939 κυκλοφορεί σαν εισαγωγή στο Σοφιστή του Πλάτωνα τη μελέτη " Η σημερινή θέση των ανθρωπιστικών σπουδών στην Ελλάδα" με το ψευδώνυμο Δ. Αλεξάνδρου.*», (Βουρνάς, 88).	• Σύλληψη Παρτσαλίδη, Νεφελούδη, Σκλάβαινα και 150 στελεχών του ΚΚΕ • Η Ιταλία καταλαμβάνει την Αλβανία • Τέλος εμφυλίου στην Ισπανία • Β' Παγκόσμιος Πόλεμος
1940	Αφήνεται ελεύθερος τον Φλεβάρη και έως τις αρχές του ΄41 ζει υπό παρακολούθηση και σε σχετική απομόνωση. Συνεχίζει το συγγραφικό του έργο και δημοσιεύει, με ψευδώνυμο και ύστερα από νέα επεξεργασία, τον «Σοφιστή». Προσπαθεί, χωρίς μεγάλη επιτυχία, να σπάσει την απομόνωσή του με ψευδώνυμα δημοσιεύματα σε περιοδικά και εφημερίδες. Παρά τις δυσκολίες που δημιουργεί η αστυνομική επιτήρηση, καταφέρνει να αναπτύξει έναν κύκλο επαφών με προοδευτικούς διανοούμενους και εκπαιδευτικούς, για να συντηρήσει και να εμψυχώσει το αντιφασιστικό φρόνημα και την πολιτική προβληματική.	• Πεθαίνουν ο Κουντουράς και ο Παπαντωνίου • Τορπιλισμός της «Έλλης» • Επίθεση Ιταλίας στην Ελλάδα • Απόκρουση επίθεσης στην Πίνδο • Κυκλοφορούν δύο «Ριζοσπάστες» • Γράμμα Ζαχαριάδη για ελληνοϊταλικό πόλεμο
1941	Την άνοιξη του ΄41 μαρτυρούνται επαφές και συνεργασία του με τους κομμουνιστές, που –γύρω από τον Νίκο Καρβούνη- είχαν συγκροτήσει την παράνομη οργάνωση «Αλήθεια».	• Η «Δίκη των τόνων» • Πεθαίνει η Δέλτα • Γερμανική επίθεση στην Ελλάδα

	Υπάρχει μια ανεπιβεβαίωτη πληροφορία ότι μεταξύ των κομμουνιστικών ομάδων της Αθήνας δρα και η ομάδα «Δημοκράτης», γύρω από τον Δημήτρη Γληνό. Η γερμανική κατοχή τον βρίσκει έτοιμο για νέους αγώνες. Αποτελειώνει παλιές εργασίες του: πρόλογος και μετάφραση της «Γενεαλογίας της Ηθικής» του Νίτσε, που δημοσιεύτηκε το 1942 και μετάφραση του «Πολιτικού». Τον Μάιο αποκαθίσταται η επαφή του με τα μέλη της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, που μόλις είχαν δραπετεύσει από τις εξορίες και προσπαθούσαν να ανασυγκροτήσουν την κομμουνιστική οργάνωση. Σε συνεργασία μαζί τους, και ιδιαίτερα με τον Πέτρο Ρούσο, πραγματοποιεί συναντήσεις με ηγέτες και στελέχη των αστικών κομμάτων και με ανώτερους δημοκρατικούς αξιωματικούς, προκειμένου να δημιουργηθεί ένας ενιαίος εθνικοαπελευθερωτικός σχηματισμός. Οι προσωπικές γνωριμίες, το κύρος και η πείρα του του δίνουν αυτές τις δυνατότητες. Τον Ιούλιο [Ιούνιο, κατά τον Βουρνά] τον συλλαμβάνουν οι Ιταλοί και καθυστερούν έτσι τη δημιουργία του ΕΑΜ. Κρατείται για δύο μήνες στην Ειδική Ασφάλεια και από κει μεταφέρεται στις 28 Αυγούστου, κρατούμενος πάντα των Ιταλών, στο Δημοτικό Νοσοκομείο, όπου νοσηλεύεται επί ένα εξάμηνο φρουρούμενος. Αυτοβιογραφικό σημείωμα. Πεθαίνει ο πατέρας του.	• Δραπέτευση κομμουνιστών από τα νησιά Αναδιοργάνωση της Κεντρικής Επιτροπής και της κομματικής οργάνωσης. Πρώτα αντιστασιακά κινήματα και ένοπλες ομάδες. Σεπτέμβριο ΄41 ιδρύεται το ΕΑΜ • Ελληνογερμανικός πόλεμος, κατάρρευση, συνθηκολόγηση στρατηγών, αναχώρηση κυβέρνησης και Βασιλιά • Μάχη της Κρήτης
1942	Αρχές του έτους η επιδείνωση της υγείας του υποχρεώνει τους κατακτητές να τον αφήσουν ελεύθερο («*Δεν τον θέλουν νεκρό στα χέρια τους· μετά από δύο μήνες στην Ειδική Ασφάλεια τον μεταφέρουν στο Ναυτικό Νοσοκομείο και τελικά αναγκάζονται να τον αποφυλακίσουν*», Άρθρα και Μελέτες, 27). Αμέσως αποκτά ξανά επαφή με το κόμμα και δίνει τακτική συνεργασία στον παράνομο «Ριζοσπάστη». Ολοκληρώνει τη μετάφραση του «Θεαίτητου» και κεφάλαια του έργου για τη διαλεκτική. Εκεί που αφιερώνεται όμως με όλες του τις δυνάμεις, είναι η Αντίσταση και η δράση του στην ηγεσία του ΚΚΕ. Τέλη του καλοκαιριού φτάνει στην Αθήνα ο Γιάννης Ιωαννίδης, δραπετεύοντας από το σανατόριο της Πέτρας, και σε συνδυασμό με σημαντικές αλλαγές στο οργανωτικό σχήμα του ΚΚΕ, ο Γληνός αναδεικνύεται γρήγορα και ίσως απρόσμενα στην καθοδήγηση του κόμματος. («*Ο Γληνός στην πρωτοπορεία της αντίστασης, παράνομος, με το ψευδώνυμο "Ορέστης", είταν η πνευματική της έκφραση, μαζί με τους άλλους πατριώτες διανοούμενους.*», Βουρνάς, 93).	• Τα γερμανικά και τα ιταλικά υποχρεωτικό μάθημα • «Δίκη των τόνων»: 11 Ιουλίου

	Τον Οκτώβριο γράφει το μανιφέστο του ΕΑΜ «Τι είναι και τι θέλει το ΕΑΜ», έργο που είχε τεράστια απήχηση και γνώρισε πολλές μυστικές εκδόσεις. Ήθελε ν' ανέβει στο βουνό να πάρει πιο ενεργό μέρος στην Εθνική Αντίσταση, μα η κλονισμένη υγεία του δεν του το επέτρεπε. Τον Δεκέμβρη παίρνει μέρος στις εργασίες της Β΄ Πανελλαδικής Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ που συνήλθε παράνομα στην Αθήνα: εκεί εκλέγεται μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ και, στην 9η ολομέλεια του σώματος αυτού, αναδεικνύεται μέλος του Πολιτικού Γραφείου. Έως τον θάνατό του διατελεί (μαζί με τους Σιάντο, Ιωαννίδη, Ζέβγο) μέλος της Γραμματείας του Πολιτικού Γραφείου του ΚΚΕ, μετέχοντας έτσι από την πλέον υπεύθυνη θέση στη διαμόρφωση της πολιτικής του ΚΚΕ εκείνα τα κρίσιμα χρόνια.	
1943	Ολοκληρώνει τη μετάφραση του «Παρμενίδη». Γράφει στην παράνομη «Κομμουνιστική Επιθεώρηση» και στον «Ριζοσπάστη». Γράφει το βιβλιαράκι «Οι εχθροί του λαού» (Άρθρα και Μελέτες, 28). Συμβάλλει σημαντικά στη δημιουργία και την ανάπτυξη της ΕΠΟΝ, καθώς και στον σχεδιασμό της εκπαιδευτικής πολιτικής του ΕΑΜ, που εφαρμόστηκε αργότερα από την κυβέρνηση της ΠΕΕΑ. Υποστηρίζει με επιμονή τη γραμμή της ενότητας με τις αστικές δημοκρατικές δυνάμεις. Ωστόσο, όταν θεωρεί ότι έχουν εξαντληθεί όλα τα περιθώρια για την επίτευξη μιας τέτοιας συμφωνίας, είναι αυτός που προτείνει (Σεπτέμβρη) τη δημιουργία στις απελευθερωμένες από τον ΕΛΑΣ περιοχές, λαϊκής κυβέρνησης (τη μελλοντική ΠΕΕΑ) και βουλής (του μελλοντικού Εθνικού Συμβουλίου). Στην κυβέρνηση της ελεύθερης Ελλάδας αποφασίζεται να έχει ο Γληνός σημαντικές αρμοδιότητες: η Κεντρική Επιτροπή του ΕΑΜ τού προτείνει την προεδρία της ΠΕΕΑ. Ο ίδιος κρίνει ότι πρέπει να υποβληθεί σε εγχείρηση, για να μπορέσει να ανταποκριθεί στα νέα του καθήκοντα στο βουνό. Αρχίζει τη συγγραφή ενός νέου βιβλίου, «Τα σημερινά προβλήματα του Ελληνισμού», που δεν προλαβαίνει να ολοκληρώσει. Χειρουργείται στην κλινική Σμπαρούνη λίγο πριν τα Χριστούγεννα και στις 26 Δεκέμβρη πεθαίνει σε ηλικία 61 ετών. Το τελευταίο του κείμενο είναι το σχέδιο της εισήγησης την οποία θα παρουσίαζε στη σύνοδο (10η Ολομέλεια) της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, που θα συνερχόταν παράνομα τον Γενάρη του ΄44 στη σκλαβωμένη Αθήνα. Το χειρόγραφο παρέδωσε ανολοκλήρωτο	• Πεθαίνουν οι: Ευ. Κακούρος, Παλαμάς, Μαλακάσης • Επανέρχεται η διάρθρωση του συστήματος στο προ του 1937 σχήμα (6+6)

	στο συναγωνιστή του Γιάννη Ζέβγο. Πρωτοδημοσιεύτηκε σε παράνομη έκδοση της «Κομμουνιστικής Επιθεώρησης», που περιείχε και την πρώτη δημοσίευση των «Σημερινών προβλημάτων του Ελληνισμού» (Αθήνα, Μάρτιος 1944), (Ηλιού, κε)	
1944		• «Αντιδικία των τόνων» • Σχέδια των κομμουνιστικών οργανώσεων για την εκπαίδευση • Απελευθέρωση της Ελλάδας • Κομμουνιστικό Κίνημα (Δεκ.)
1946		• «Παιδεία» περιοδικό, Ε. Π. Παπανούτσος • Σωτηρίου, «Η Παιδεία μας σήμερα» • Εκλογές στην Ελλάδα, δημοψήφισμα, επιστροφή Γεωργίου Β΄, Εμφύλιος
1947		• Δόγμα Τρούμαν • Σχέδιο Μάρσαλ • Πεθαίνει ο Γεώργιος Β΄- αναλαμβάνει ο Παύλος